

Пам'яті моїх вчителів археології

Крушельницької Л. І.,

Пелещишина М. А.,

Козака Д. Н.

п р и с в я ч у ю

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
IVAN FRANKO NATIONAL UNIVERSITY OF LVIV

Jaroslav ONYSHCHUK

**THE POPULATION
OF WESTERN VOLYN AND WESTERN
PODILIA IN THE FIRST HALF OF THE
FIRST MILLENNIUM AD.:
CULTURAL AND HISTORICAL ASPECT**

Monograph

Lviv
2018

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

Я. І. ОНИЩУК

**НАСЕЛЕННЯ
ЗАХІДНОЇ ВОЛИНИ
ТА ЗАХІДНОГО ПОДІЛЛЯ
У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ І ТИС. Н. Е.:
КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ**

Монографія

Львів
2018

УДК 904:911.37](=1:477.82+477.42/.43)»00/04»

О-58

Рецензенти:

д-р іст. наук, проф. *Р. В. Терпиловський*

(Київський національний університет імені Тараса Шевченка);

д-р іст. наук, проф. *С. В. Пивоваров*

(Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник);

д-р іст. наук, проф. *М. В. Любичев*

(Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна)

Науковий редактор: д-р іст. наук, проф. *Л. В. Войтович*

Рекомендовано до друку Вченою радою

Львівського національного університету імені Івана Франка

(протокол № 47/3 від 28 березня 2018 р.)

The monograph examines cultural and historical processes on the territory of western regions of Volyn and Podillya in the first half of the 1st millennium BC. the main directions of migrations and ways of settling of the Slavic, Het-Dacian and Germanic populations were identified, as well as the contact zones that were formed in these areas as a result of the long-term communication of multi-ethnic tribes. The specifics of habitation, life, economy, funeral rituals, as well as the relations of these communities with the provincial-Roman world, were considered through the prism of the development of the material and spiritual culture of the Pshevorsky, Lipetsk, Zubrytsky, Velbarian and Chernyakhiv populations.

For historians, archaeologists, ethnologists and anyone who is interested in the ancient historical past of Ukraine.

Онищук Я. І.

О-58

Населення Західної Волині та Західного Поділля у першій половині I тис. н. е.: культурно-історичний аспект : монографія / Я. І. Онищук. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2018. – 568 с. + вкл.

ISBN 978-617-10-0487-0

У монографії розглянуто культурно-історичні процеси на території західних районів Волині та Поділля у першій половині I тис. н. е. Визначені основні напрямки міграцій і шляхи розселення слов'янської, гето-дакійської та германської людності, контактні зони, що сформувалися на цих теренах унаслідок тривалої комунікації різноетнічних племен. Через призму розвитку матеріальної та духовної культури пшеворського, липицького, зубрицького, вельбарського та черняхівського населення розглянуто особливості проживання, побуту, господарства, поховальної обрядовості, а також взаємовідносини цих спільнот з провінційно-римським світом.

Для істориків, археологів, краєзнавців та усіх, хто цікавиться давнім історичним минулим України.

УДК 904:911.37](=1:477.82+477.42/.43)»00/04»

© Онищук Я. І., 2018

© Львівський національний університет
імені Івана Франка, 2018

ISBN 978-617-10-0487-0

ЗМІСТ

Список скорочень	7
Вступ	9
1. Географічна характеристика регіону дослідження	12
2. Історико-культурна характеристика	19
Розділ 1. Історія вивчення, історіографія, методологічні основи дослідження	21
1.1. Археологічне вивчення західного регіону Поділля і Волині до Першої світової війни.....	21
1.2. Дослідження краю в міжвоєнний час і період Другої світової війни	31
1.3. Археологічні дослідження повоєнного часу та за доби незалежності України.....	44
1.4. Історіографія проблеми	102
1.5. Методологія дослідження	105
Розділ 2. Історична та культурна ситуація на території Західної Волині й Поділля у першій чверті I тис. н. е.	115
2.1. Племена пшеворської культури	115
2.1.1. Поселенські структури і поховальна обрядовість	118
2.1.3. Керамічний матеріал як культурно-хронологічний індикатор..	126
2.1.4. Знаряддя праці, предмети побуту, елементи костюма	128
2.1.5. Зброя та спорядження вершників	131
2.2. Культурно-історична інтерпретація пам'ятки Карів-I.....	139
2.2.1. Загальна характеристика та процес археологічних досліджень	139
2.2.2. Керамічний комплекс	150
2.2.3. Знаряддя праці, предмети побутового використання, деталі костюма	154
2.2.4. Зброя, спорядження вершника та коня.....	163
2.2.5. Імпортні вироби	170
2.2.6. Етнічна та культурна приналежність могильника Карів-I.....	180
2.3. Племена липицької культури.....	182
2.3.1. Територія поширення та поховальні пам'ятки	184
2.3.2. Особливості керамічного матеріалу	192
2.3.3. Знаряддя праці, зброя, предмети побуту, елементи костюма ...	195
2.3.4. Імпортні вироби і монети	200
2.3.5. Історична доля племен липицької культури	208
2.4. Прип'ятський варіант зарубинецької культури та його роль в історико-культурних процесах західних районів Волині та Поділля	209
2.5. Населення зубрицької культури	215

2.5.1. Поселенська структура і проблема поховальної обрядовості.....	216
2.5.2. Керамічний матеріал	219
2.5.3. Знаряддя праці, предмети побуту, елементи костюма	223
2.6. Загальна характеристика господарства населення першої чверті I тис. н. е. на території Західного Поділля та Волині.....	227
Розділ 3. Історичні та культурні процеси другої чверті I тис. н. е. на території Західної Волині та Поділля	230
3.1. Населення вельбарської культури і проблема заселення регіону	230
3.1.1. Вельбарсько-черняхівські взаємини на Волино-Подільському пограниччі та північних районах Західного Поділля.....	234
3.1.2. Поселенські структури і поховальні пам'ятки	244
3.1.3. Глиняні вироби	265
3.1.4. Виробничі об'єкти, знаряддя праці, предмети побуту та озброєння	276
3.1.5. Імпортні вироби, елементи костюма та прикраси	291
3.1.6. Монети	315
3.1.7. Характер господарства	317
3.2. Пам'ятки Верхньодністерської групи черняхівської культури (тип Черепин-Теремці) у межиріччі Дністра та Західного Бугу	323
3.2.1. Поселення, житлові, господарські та виробничі споруди	324
3.2.2. Проблема поховальної обрядовості	334
3.2.3. Керамічний матеріал	336
3.2.4. Знаряддя праці, зброя, предмети побуту	344
3.2.5. Елементи костюма, прикраси і монети	352
3.2.6. Характер господарства	357
Розділ 4. Взаємовідносини населення Західного Поділля, Волині та суміжних районів з провінційно-римським світом у першій половині I тис. н. е.....	363
4.1. Імпортна кераміка	366
4.2. Бронзовий і скляний посуд	369
4.3. Предмети військового спорядження, побуту, прикраси провінційно-римського походження.....	372
4.4. Скарби та окремі знахідки монет	377
Висновки	389
Conclusions.....	397
Список використаних джерел та літератури	405
Додатки	460
Список ілюстрацій.....	533
Іменний покажчик.....	542
Географічний покажчик	553

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АДІУ	–	Археологія і давня історія України
АДЛ	–	Археологічні дослідження на Львівщині
АДЛУ	–	Археологічні дослідження Львівського університету
АДУ	–	Археологічні дослідження в Україні
АДНУ	–	Археологічні дослідження на Україні
АМ ІУ НАНУ	–	Археологічний музей Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
АМ ЛНУ ім. І. Франка	–	Археологічний музей Львівського національного університету імені Івана Франка
АО	–	Археологические открытия
АП УРСР	–	Археологічні пам'ятки УРСР
БІКМ	–	Бродівський історико-краєзнавчий музей
ВДИ	–	Вестник древней истории
ВІА	–	Вісник інституту археології
ВПАС	–	Волино-Подільські археологічні студії
Записки НТШ	–	Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка
КЗ ЛОР	–	Комунальний заклад Львівської обласної ради
КНУКіМ	–	Київський національний університет культури і мистецтв
КСИА АН ССРСР	–	Краткие сообщения Института археологии АН ССРСР
КСИА АН УССР	–	Краткие сообщения Института археологии АН УССР

КСИИМК	–	Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР
ЛАВ	–	Львівський археологічний вісник
ЛІМ	–	Львівський історичний музей
ЛНУ ім. І. Франка	–	Львівський національний університет імені Івана Франка
МДАПВ	–	Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині
МИА	–	Материалы и исследования по археологии СССР
НМАПВ	–	Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині
НС	–	Наукові студії
РАр	–	Российская археология
СА	–	Советская археология
САИ	–	Свод археологических источников
ТОКМ	–	Тернопільський обласний краєзнавчий музей
МААЕ	–	Materyały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne
MSROA	–	Materiały i sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego
РА	–	Pszegład archeologiczny
SA	–	Sprawozdania archeologiczne
TK	–	Teka konserwatorska
WA	–	Wiadomości archeologiczne
ZOW	–	Z otchłani wieków
ZWAK	–	Zbiór wiadomości do antropologii Krajowej

ВСТУП

Історія України першої половини I тис. н. е. досліджена досить ґрунтовно. Відкрито багато нових археологічних пам'яток, з'ясовано характер ряду культурно-історичних явищ, особливості розвитку населення, яке тут проживало, місце та роль європейських племен у генезі археологічних культур тощо.

Проте низка проблем (міграційні процеси, характер заселення, умови проживання, взаємовідносини, характерні риси матеріальної і духовної культури і т. д.) потребують ширшого вивчення. Особливо це стосується територій, які внаслідок природно-географічного розміщення певною мірою впливали на характер розселення та взаємозв'язки давньої людності.

Одними із них є західні райони Волині та Поділля. Завдяки вигідному географічному розташуванню тут пролягали міграційні шляхи різних народів, знаходилися важливі міжетнічні контактні зони. Активні культурно-історичні процеси на цій території проходили впродовж першої половини I тис. н. е., коли через Західну Волинь та Поділля відбувалося переміщення північних германських племен у Причорномор'я та до кордонів Римської імперії, а з півдня на північ – сарматської та дакійської людностей. Таким чином, досліджуваний регіон став зоною зіткнення груп різноетнічного населення, територією, де в результаті взаємодій носіїв різних археологічних культур формувалися своєрідні риси матеріального та духовного розвитку. В цьому полягає **актуальність** пропонованої теми дослідження.

Метою монографічної роботи є вивчення і комплексний аналіз культурних та історичних процесів, які відбувалися у західних районах Волині та Поділля у першій половині I тис. н. е. через призму матеріального та духовного розвитку населення, яке тут проживало. Досягнення поставленої мети передбачає виконання таких завдань:

- опрацювати джерельну базу, історію дослідження та історіографію проблеми;

- визначити характер і напрями міграційних процесів, які відбувалися на території західних районів Волині та Поділля у першій чверті I тис. н. е.;
- провести аналіз матеріальної і духовної культури населення, що проживало на досліджуваній території в ранньоримську добу;
- дослідити етнічну та культурну належність людності, котра залишила пам'ятку Карів-I у Західному Побужжі;
- з'ясувати особливості історичної та етнокультурної ситуації, що склалася на досліджуваній території в період другої чверті I тис. н. е.;
- дати характеристику культурного розвитку та господарства населення Західної Волині й Поділля в пізньоримський час.
- розкрити значення провінційно-римських культурних впливів на життя різноетнічної людності Прикарпаття, Поділля та Волині в першій половині I тис. н. е.

Об'єктом дослідження є населення першої половини I тис. н. е. на території Західної Волині та Західного Поділля в контексті його культурного й історичного розвитку.

Предмет дослідження – матеріальна та духовна культура різноетнічних племен, шляхи розселення, специфіка поселенських структур і поховальних пам'яток, вплив провінційно-римського світу на життя та господарство населення окресленої території.

Для вирішення поставлених завдань було використано різноманітні принципи наукового дослідження: об'єктивності, системності, історизму, які визначили застосування як загальнонаукових (аналітичного, статистичного, історичної ретроспективи і перспективи, синтезу та аналізу), так і спеціальних (порівняльно-типологічного, стратиграфічного, картографічного, матеріалознавчого аналізу та ін.) **методів** вивчення. Це дало змогу різнобічно та критично підійти до вирішення вищезазначених проблем і забезпечило достовірність отриманих результатів і висновків. Теоретичною основою роботи стали писемні історичні та речові археологічні джерела, наукові звіти археологічних експедицій, праці В. Демитрикевича, К. Гадачека, Я. Пастернака, О. Цинкаловського, Ю. Кухаренка, М. Тіханової, В. Кропоткіна, М. Смішка, І. Винокура, Д. Козака, В. Цигилика, В. Барана, Л. Вакуленко, Б. Магомедова, Р. Волонгевича, А. Коковського, Я. Анджейовського, Р. Мадиди-Легутко, Я. Шустера та багатьох інших дослідників.

Монографічна робота є самостійною науковою працею, в якій використано як результати власних історико-археологічних досліджень,

так і напрацювання інших вчених із зазначеної проблематики. З цього випливає **наукова новизна дослідження**, за якою *вперше*:

- у науковий обіг введено нові матеріали, отримані автором в результаті багатолітнього вивчення низки пам'яток: липицької, пшеворської та вельбарської культур в басейнах верхньої течії рік Іква, Стир і Серет на Волино-Подільському пограниччі;
- проведено розкопки і дано попередню історико-культурну інтерпретацію важливої археологічної пам'ятки – могильника Карів-I у басейні Західного Бугу з західнобалтськими та германськими елементами;
- доведено присутність на території Вороняцького горбогір'я Волино-Подільського пограниччя пам'яток вельбарської культури, синхронних із західноволинськими старожитностями готського походження;
- територію Волино-Подільського пограниччя визначено важливою етнокультурною контактною зоною між германським і слов'янським населенням другої чверті I тис. н. е.

Уточнено та доповнено:

- на основі останніх результатів досліджень зроблено комплексний аналіз історичної та етнокультурної ситуації, яка склалася на території Західної Волині та Поділля в період римського часу.
- науково обґрунтовано наявність сарматських елементів на пам'ятках пізньоримського часу Північного Поділля, а територію колишнього степу «Панталіха» визначено як можливий район кочовищ сарматських номадів;
- запропоновано варіант пояснення факту відсутності поховальних об'єктів у деяких археологічних культурах римського часу.

Набули подальшого розвитку:

- проблеми заселення та історичного розвитку людності зарубинецької, пшеворської, липицької, зубрицької, вельбарської та черняхівської культур на території Західної Волині та Поділля;
- напрямки міграцій германських племен через територію сучасної Західної України у Північне Причорномор'я;
- проблеми культурного впливу провінційно-римського світу на характер матеріальної та духовної культури населення першої половини I тис. н. е. Східного Прикарпаття, Поділля й Волині.

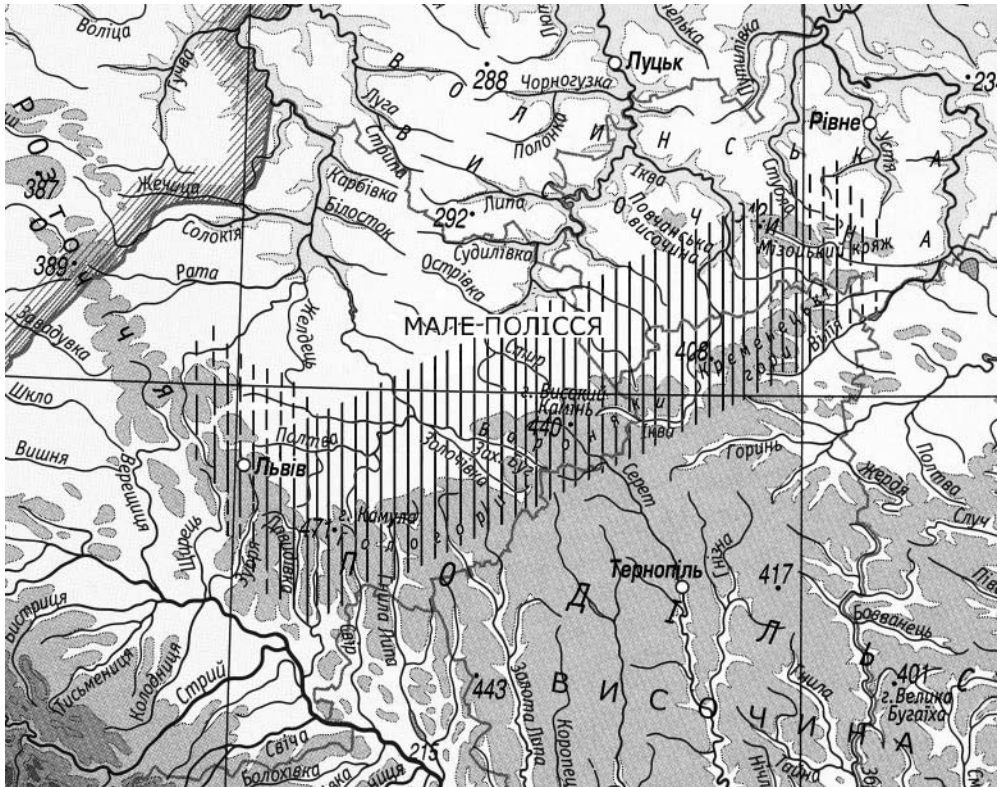
1. Географічна характеристика регіону дослідження

Західне Поділля – це складний геоморфологічний район, обмежений на заході та півдні р. Дністер. На півночі він обривається стрімким уступом до Малополянської рівнини, з перепадом висот у межах 200 м. У цій зоні помітно виділяються сильно розчленовані долинами структурно-денудаційні горбогір'я з сірими і темно-сірими лісовими ґрунтами, утворюючи т. зв. Волино-Подільське пограниччя. Уздовж північного краю Західно-Подільської області проходить Головний Європейський вододіл, який розділяє басейни Балтійського і Чорного морів. Південний край досліджуваної території має вигляд витягнутих з півночі на південь межиріч, які чергуються з глибокими каньйоновидними долинами. Центральний район, навпаки, майже рівнинний, покритий оглеєними чорноземними ґрунтами. В сучасній ландшафтній структурі Західне Поділля характеризується поєднанням лісостепових та лугово-степових природно-територіальних комплексів [Маринич, Пащенко, Шищенко, 1985, с. 82].

Північне Поділля є найбільш виразною частиною Подільської височини. Розташування цієї території поруч з колись частково заболоченим Малим Поліссям відіграло важливу роль в історико-культурних процесах першої половини I тис. н. е., зокрема в напрямках міграційних шляхах тогочасної людності. Тому на її характеристиці зосередимо увагу детальніше.

Для означення території, розташованій на стику Північного Поділля та Малополянської рівнини, ми використовуємо термін «Волино-Подільське пограниччя». Він визначає, насамперед, історичну та етнографічну тяглість Малиго Полісся до Волині, тоді як у географічному плані – це окремий район фізико-географічного поділу (карта 1). Волино-Подільське пограниччя складається з низки горбистих пасм, найважливішими з яких є Давидівське, Гологірське, Вороняцьке (Верхобузьке) та Кременецьке, а також низовин, що прилягають до них з півночі. Абсолютні висоти перевищують 340 м, а в максимальній точці (гора Камула) досягають 472 м над рівнем моря [Природа, 1972, с. 10]. Зазначена територія простягається на відстань близько 200 км від Розточчя на заході – до витоків р. Вілії на сході, в межах Львівської, Тернопільської і частково Рівненської областей. З півночі Гологоро-Кременецький кряж нагадує гірський хребет зі стрімкими схилами, піднімаючись на висоту 150–200 м над рівниною Малиго Полісся.

Давидівське пасмо становить природний район, який є продовженням Розточчя та належить до ландшафтної системи Львівського плато. На сході воно починається в районі Львова (Високий Замок) і, створюючи ряд

Карта 1. Умовний район Волино-Подільського пограниччя

відокремлених масивів, таких як Знесіння, Кортумова, Княжа і Піскова гори, простягається на захід вузькою горбисто-лісовою смугою до села Під'ярків Перемишлянського району [Геренчук, 1972а, с. 10]. За своєю структурою горбогір'я має такі характерні ознаки: 1) різку асиметричність схилів: північно-східний стрімко обривається до Грядового Побужжя, тоді як південно-західний плавно переходить у Львівське Опілля; 2) значні висоти, які місцями перевищують 400 м над рівнем моря; 3) залісненість зазвичай дубово-буковими породами дерев [Геренчук, 1972б, с. 117]. В околиці с. Романів (за іншими даними – м. Бібрки [Ковалевська, 1961, с. 12]) горбогір'я переходить в Гологірський кряж без певних суттєвих рельєфних змін. Ймовірно саме ця обставина дала підстави географам другої половини ХІХ ст. вважати Давидівське пасмо складовою частиною Гологірського масиву [Gołogoty, 1881, s. 675–676].

Гологірське горбисте пасмо становить найвищу частину Подільської височини. Воно простягається із заходу на схід у межах Львівської області

на відстань близько 45 км. Ширина плато становить приблизно 10 км. За геологічною будовою Гологори мають асиметричну форму: північний схил утворює стрімкий уступ, який піднімається над прилеглими рівнинами на висоту 100–150 і більше метрів; південний – пологий і поступово зливається з розчленованим районом Опілля [Гаськевич, Позняк, 2007, с. 15–16]. Максимальні висоти зосереджені в західній та центральній частинах горбогір'я, досягаючи висот над рівнем моря 473 м (г. Камула), 467 м (г. Вапнярка), 452 м (г. Замчисько), 440 м (г. Холм) і 432 м (Кам'яна гора) [Цись, 1972, с. 29; Гаськевич, Позняк, 2007, с. 16].

Границі Гологірського горбогір'я простежуються по-різному. На північному заході вони окреслені чітким і крутим обривом до Малого Полісся. Їх південний край виражений слабше, однак спостерігається по лінії населених пунктів Бібрка-Свірж-Перемишляни-Гологори-Шпиколоси-Плутів [Цись, 1972, с. 29]. Серед низин кряжу бере початок значна кількість різних потоків та рік. Це – допливи Західного Бугу (річки Білка, Тимковецький потік, Гологірка) і Дністра (річки Свірж, Тура, Гнила Липа, Золота Липа). Поверхня складається із вапняків, мергелів, алевритів і пісковиків, перекритих головно лесовидними суглинками [Зінько, Муха, 1989, с. 282].

Вороняцьке горбогір'я, яке в географічній літературі ще називають Верхобузьким пасмом, представляє собою лісистий район, близький за типом природи до Опілля. Він починається на схід від Золочева у верхів'ях р. Західний Буг і простягається у межах Львівської області на відстань майже 70 км до витоків р. Ікви (поблизу смт. Підкамінь Бродівського р-ну Львівської обл.). Умовною границею, яка розділяє Гологори і Вороняки, за одними даними, є р. Золота Липа [Woroniaki, 1895, s. 949], за іншими – р. Золочівка [Зінько, Муха, 1989, с. 223]. Зберігаючи характерні риси морфології Гологірського пасма, Вороняки відрізняються дещо меншими абсолютними висотами (найвища точка – г. Високий Камінь, 440 м) і більшою розчленованістю північного краю на глибокі низовини (фото 1). Основні височини згруповані в районі сіл Ясенів-Боратин-Черниця Бродівського р-ну Львівської області. Це пагорби Патлата, Кам'яна гора, Високий Камінь, Збараж, Тринога, Голиця. Разом з Пониківсько-Боратинським узгір'ям вони творять гарну панораму навколо глибокої долини потоку Пониква [Wierdak, 1933, s. 60].

Поверхня Вороняків горбисто-пасмової структури і складається з мергелів, пісків, вапняків, крейди та інших порід, покритих, головно, ясно-сірими та сірими лесовидними і чорноземними ґрунтами. Горбогір'я заліснене буковими, грабово-буковими, дубово-грабовими і грабовими лісами [Зінько,

Фото 1. Територія Волино-Подільського пограниччя у верхів'ях р. Ікви
(на задньому плані – Підкамінський монастир походження дерева хреста Господнього)

Муха, 1989, с. 223]. На Вороняцькому кряжі беруть початок основні водні артерії Західної Волині – ріки Західний Буг, Іква та Стир. Звідси витікають також річки Золочівка (доплив Західного Бугу), Бужок (Західного Бугу), Бовдурка (Стиру), Стрипа та Серет (Дністра) з притоками Серет Правий, В'ятина, Грабарка, Серет Малий, Сиорля, Серет Лівий, Смолянка і Лопушанка.

На південь від Гологоро-Вороняцького кряжу розташоване Опілля. Це дуже розчленований річковими долинами район. Його горбисті пасма простягаються з північного заходу на південний схід та південь. Різниця висоти між річковими долинами та вершинами вододілів досягає 100 м. Територія частково покрита лісами переважно листяних порід.

Кременецьке горбогір'я займає північну частину Тернопільської області. Східна частина гряди має вигляд одиноких високих останців – і тому її часто називають «Кременецькі гори» (фото 2). Горбогір'я простягається між долинами рік Ікви та Вілії на довжину 65 км і ширину 12–20 км [Фремд, Чайковський, 1990, с. 220]. За рельєфною структурою воно дуже асиметричне. Його північний схил крутий, місцями урвистий, розділений ярами і балками, тоді як південний та південно-східний частково розчленований лівими притоками р. Вілії, знижується плавно і непомітно переходить у Тернопільське плато. Абсолютні висоти перевищують 400 м над рівнем моря (Замкова гора, г. Чорна) [Геренчук, 1979, с. 140].

На відміну від вищеописаних кряжів, Кременецький горбогірний район представлений плосковершинними пасмами, плато й останцями.

Фото 2. Вигляд Кременецького горборгір'я з вершини г. Бони у м. Кременець Тернопільської області

Відносні висоти останців сягають 100–200 м (Бона (406 м), Божа Гора (366 м), Стіжок (386 м) та ін.) [Гаськевич, Позняк, 2007, с. 17]. Поверхня складається з вапняків і пісків, перекритих сірими, ясно-сірими опідзоленими ґрунтами, суглинками і чорноземами. Вершини і схили пасм вкриті широколистяними лісами, здебільшого, з дубово-грабових порід.

Суміжний район Малоого Полісся розташований на території, замкненій з півночі Волинською, а з півдня Подільською височинами. На південному заході він межує з Розточчям, а на сході, через Острозько-Славутську низовину, з'єднується з Житомирським Поліссям. Загальна площа Малополюської рівнини становить близько 8000 кв. км [Геренчук, 1968, с. 165].

За формою рельєфу територія Малоого Полісся характеризується невеликими висотами (середні абсолютні висоти Малоого Полісся становлять близько 220–230 м [Кирильчук, Позняк, 2004, с. 8]) і представляє собою рівнину, розділену долинами рік Західний Буг, Стир та Іква з притоками (фото 3). Через котловинний характер Малополюської рівнини, а також те, що верхньо-крейдові відклади (мергелі), з яких складається її поверхня, майже не пропускають воду, в минулому вона була значною мірою заболочена. Болота локалізувалися у долинах рік та в деяких межиріччях (наприклад Буго-Стирському). Наявність дерново-підзолистих, лучно-чорноземних, лучних, лучно-болотистих і, рідше, дерново-карбонатних ґрунтів, покритих здебільшого дубово-сосновими лісами [Маринич, Пащенко, Шищенко, 1985, с. 45; Кирильчук, Позняк, 2004, с. 8, 22], робило Мале Полісся, зокрема, його центральну частину, малоприсадатним для землеробства, а в окремих районах (наприклад в межиріччі Західного Бугу і Стиру) – утрудненим для пересування (фото 4).

Унаслідок зазначених обставин ця територія в давні періоди була погано освоєною як населенням Західної Волині, так і Північного Поділля. Основні

Фото 3. Вигляд Малополіської рівнини з вершини ботанічного заказника «Макітра» між селами Бучина та Гаї Дітковецькі Бродівського району Львівської області (фото М. М. Шишки)

Фото 4. Одна з малополіських водойм в околиці с. Клекотів на Бродівщині (фото М. М. Шишки)

шляхи його розселення пролягали в обхід Малого Полісся по Волинській та Подільській височинах.

Волинська височина замикає Малополицьку рівнину із півночі, й на її фоні чітко виділяється своїми абсолютними висотами, які в окремих місцях досягають 320 м над рівнем моря. Простягається на відстань майже 200 км шириною 40–50 км від р. Західний Буг до р. Корчик (притока Случі). На півночі вона утворює виступ до Поліської низовини по лінії Володимир-Волинський-Луцьк-Клевань-Тучин-Межиріч. Її південний край проходить північніше лінії Белз-Стоянів-Берестечко-Птича-Остріг-Кривин [Цись, 1962, с. 126]. На заході Волинська височина межує з Люблінською, а на сході, приблизно у верхів'ях рік Вілії та Горині, з'єднується з Подільським плато. В складі області виділяють райони Сокальсько-Торчинської пасмової, Повчанської структурно-горбистої, Мізоцької горбистої і Рівненської хвилясто-горбистої височин [Цись, 1962, с. 127–129]. Завдяки географічному розташуванню між заболоченими низинами Волинського та Малого Полісся, ця місцевість з давніх часів відіграла роль важливого сухопутного транзитного шляху в міграціях різноетнічної людності з Повіслення на Поділля та суміжні із ним райони.

На південь від району Волино-Подільського пограниччя простягається область Подільської височини. В широкому географічному плані вона відноситься до Східноєвропейської рівнини. Характеризується високо піднятою над рівнем моря горбисто-рівнинною поверхнею, порізаною глибокими ярами та долинами лівосторонніх приток р. Дністер. З північного заходу на південний схід через територію Подільської височини пролягає Товтрове пасмо, в народі прозване Медоборами. Воно починається біля смт. Підкамінь Львівської області на стику Вороняцького й Кременецького горбогір'їв і простягається на відстань близько 200 км аж до м. Кам'янець-Подільський. Має асиметричну будову рельєфу, виражену крутим південно-західним схилом і більш пологим північно-східним. Ширина пасма становить 15–20 км, відносні висоти – 60–65 м. За своїм походженням Товтри є рифовими утвореннями, які виникли на узбережжі стародавнього Сарматського моря з живих організмів літотамній, верметусів, мшанок, серпул та інших вапнякових водорослей [Цись, 1962, с. 132–133].

Отже, регіон Волино-Подільської височини є не тільки найбільш виразним природним рубежем між Карпатами і Прип'яттю, а й територією з сприятливим для проживання людей кліматом та багатим на родючі ґрунти, воду, рослинний і тваринний світ ландшафтом. Зазначені особливості приваблювали на ці землі носіїв різних археологічних культур.

У взаємовідносинах між ними формувалися специфічні риси матеріального та духовного розвитку місцевого населення, яке проживало тут у першій половині I тис. н. е.

2. Історико-культурна характеристика

У період першої половини I тис. в західних районах Поділля та Волині проходили складні історичні та культурні процеси. Вони характеризуються переміщенням на ці землі різноетнічної людності, яка залишила після себе пам'ятки зарубинецької, пшеворської, липицької, вельбарської та черняхівської культур. Наприкінці латенського – у ранньоримському часі на територію Волині приходять зарубинецькі племена. Знахідки їх матеріалів на пам'ятках липицької та пшеворської культур Волино-Подільського пограниччя, а також Верхнього Подністер'я дають змогу стверджувати проникнення окремих общин цієї людності аж в райони Західного Поділля. Приблизно в цей самий час у межах досліджуваної території осідає пшеворська і липицька людність. Розкопки могильника Карів-I у Західному Побужжі засвідчує участь в цих процесах також германського і навіть, можливо, західнобалтського етнічного компоненту.

У пізньоримський час Волино-Подільська височина стала зоною культурного впливу східногерманських народів – носіїв вельбарської культури. В процесі т. зв. «повзучої» міграції готи, гепіди, вандали та інша споріднена із ними людність залишила на цій території численні поселення і могильники. В Західному Поділлі вони вливаються у формування черняхівської культури як один з її поліетнічних компонентів. У цей самий час у Верхньому Подністер'ї, а також у верхній течії Західного Бугу, на основі зубрицького субстрату виникає група пам'яток черняхівської культури типу Черепин-Теремці. Впродовж майже трьох століть між прийшлими германцями та місцевим слов'янським населенням існували складні та маловивчені взаємовідносини. Після розгрому гунами у IV ст. готського політичного об'єднання поступово змінюється етнокультурна ситуація й на території Поділля та Волині, де наприкінці IV – поч. V ст. занепадають давні поселення та племінні центри цієї людності. Наявність багатих Волинських скарбів, закопаних і чомусь не забраних готами під час відходу з цих земель, породжує невіршену до сьогодні проблему їх історичної долі.

Отже, структура заселення Західної Волині та Західного Поділля у першій половині I тис. н. е. була неоднорідною. Загальною особливістю

цього регіону є наявність т. зв. «змішаних» пам'яток. З цього приводу виникає багато складностей з визначенням їх культурної приналежності. Зокрема, постає питання про існування або різночасових шарів у межах певного хронологічного періоду, або одного «змішаного» горизонту. З огляду на результати широких стаціонарних розкопок, які багато років проводили на території Західної Волині, Верхнього Подністер'я, Північного Поділля та інших районів, маємо підстави стверджувати останнє. Така ситуація, наприклад, простежується на поселеннях, де присутні пшеворсько-зарубинецькі, липицько-пшеворські та вельбарсько-черняхівські елементи. Це призвело до виділення на досліджуваній території зубрицької культури, а також, залежно від переважання ліпного чи кружального посуду, вельбарсько-черняхівських та черняхівсько-вельбарських пам'яток. Це явище ускладнює культурну інтерпретацію низки археологічних спільнот. Адже в процесі розкопок у межах селища часто зустрічаються як ранні об'єкти з традиційними матеріалами (наприклад ліпною вельбарською керамікою), так і більш пізні, з інокультурними впливами (наявністю кружального посуду черняхівського типу). Такий стан джерельної бази призводить до проблеми виділення на одному поселенні двох різних культур, які насправді відображають розвиток того ж самого населення протягом двох–трьох поколінь. З іншого боку, ця ситуація показує складність культурних, а в деяких випадках й етнічних процесів, які відбувалися на досліджуваній території в період першої половини I тис. н. е.

Автор щиро дякує всім, хто сприяв виходу цієї книги, за моральну підтримку, консультації, побажання та критичні зауваження. Особливу подяку висловлюю Л. В. Войтовичу, О. С. Ситнику, Р. М. Шусту, Б. В. Магомедову, Р. В. Терпиловському, С. В. Пивоварову, М. В. Любічеву, К. В. Мизгіну, О. С. Милашевському, А. В. Панікарському, І. В. Тимцю, Р. Я. Серкізу, П. В. Ридчуку, Ю. М. Андрейчуку, А. М. Тибінці (Україна), В. Г. Белевцу (Білорусь), М. М. Казанському (Франція), О. С. Румянцевій (Росія), Я. Шустеру, Я. Анжейовському, А. Бітнер-Врублевській, А. Блажеєвському, Т. Граляку (Польща), працівникам кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Львівського національного університету імені Івана Франка.

Розділ 1

ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ, ІСТОРІОГРАФІЯ, МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Археологічне вивчення західного регіону Поділля і Волині до Першої світової війни

Початки археологічних досліджень пам'яток першої половини I тис. н. е. на території Західної Волині та Поділля сягають середини – другої половини XIX ст. У цей час досліджуваний регіон був розділений на дві частини: Західне Поділля та невелика частина Західної Волині – Лодомерія («Lodomerien»), входили до складу Австро-Угорської імперії, решту Волині – до Російської. Процес наукового вивчення пам'яток старовини на території Галичини розпочався дещо швидше, ніж на Волині. Це було пов'язано з виникненням тут археологічних осередків (заснування при Краківському науковому товаристві, створеному ще у 1817 році, археологічного музею та Археологічної комісії, діяльність Краківського та Львівського університетів, виникнення у Львові Інституту Оссолінських, Крайового археологічного товариства, Ставропігійського Інституту, Наукового товариства ім. Шевченка та ін. [Булик, 2005, с. 372–385; 2008, с. 209–237]), навколо яких консолідувалися відомі дослідники Галицької старовини Ізидор Коперніцький, Володимир Деметрикевич, Ізидор Шараневич, Антін Петрушевич, Кароль Гадачек, Антоній Шнайдер та багато інших.

Велике значення для популяризації археології та подальшого наукового вивчення пам'яток старовини Східної Галичини мало проведення у Львові першої археологічної виставки. Її відкриття відбулося у 1861 році в будинку Національного закладу імені Оссолінських (т. зв. «Осолінеумі»). Археологічна експозиція складалася з п'яти габльотів і була згрупована за територіальним принципом. Зокрема, окрему групу становили керамічні вироби зі Звенигорода над Дністром, срібні вироби з Олеська, два золоті

перстені зі Звенигорода з-під Львова, шведські остроги, викопані на Знесінні у Львові та інші артефакти [Булик, 2014, с. 56].

На волинських землях під владою Російської імперії дослідження носили здебільшого краєзнавчий характер. Як пізніше писав Олександр Цинкаловський «Цей край з населенням більше 3 000 000 чоловік не мав жодної вищої школи. Віддалений від університетських міст він становив територію, де проводили лише випадкові експедиції. Не було також й опрацювань археологічних...»¹ [Супкаловський, 1961, с. I]. Своєрідним відображенням поступового зацікавлення громадськості археологією можна вважати створення у 1896 році Волинського церковно-археологічного товариства [Терський, 2010, с. 31]. Загалом розкопки пам'яток у цей час як на території Східної Галичини, так і Волині здебільшого мали грабіжницький характер, їх часто проводили люди без відповідних знань і досвіду, а матеріали осідали у приватних колекціях.

Важливим кроком для подальшого розвитку археологічної науки мав Третій археологічний з'їзд, який проходив з 2 по 21 серпня 1874 року в Києві [Третий, 1899, с. I–XIV]. На ньому були присутні 204 учасники, в тому числі 126 – з російської та австро-угорської частин сучасної України. Наприклад, делегатами від західноукраїнського регіону були Е. Калужняцький, Д. Нижинецький, В. Площанський зі Львова, М. Коморошан з Чернівців, Я. Волошинський [Пеняк, 2008, с. 436], Г. Осовський, Н. Рогге з Волині та ін. [Третий, 1899, с. II–III]. Готфрид Осовський виголосив доповідь про знахідки предметів кам'яного віку в населених пунктах Васковичі, Великій і Малій Мощаниці, звернув увагу на існування в Овруцькому повіті майстерень з виготовлення шиферних пряслиць, а також представив звіт про власні розкопки кургану в с. Залужжя Острозького повіту. Яків Волошинський представив перелік предметів кам'яної доби, знайдених на території Київської та Волинської губерній.

В археологічному дослідженні Волині визначну роль відіграв професор Київського університету Володимир Антонович. Він, за словами Михайла Грушевського, «став справжнім засновником української археології та знайшов у цій сфері багато співробітників і продовжувачів» [Грушевський, 1914, с. 29]. Його заслугою є створення «Археологічної карти Волинської губернії», де за географічним принципом подано опис городищ, могильників, монетних і речових скарбів тощо у 1105 населених пунктах [Антонович, 1900].

¹ Переклад з польської Ярослава Онищука.

Володимир Антонович був одним із ініціаторів проведення у 1899 році XI археологічного з'їзду, робота якого була спрямована на вивченні саме волинських старожитностей. Його навіть планували провести у Луцьку або Володимирі-Волинському, але з огляду на віддаленість цих міст від великих центрів, перенесли до Києва [Терський, 2010, с. 39]. Загалом на з'їзді виголосили 135 рефератів, а В. Антонович представив своє багатолітнє напрацювання – вищезгадану «Археологічну карту Волинської губернії». Священик Юхим Сіцінський виступив з подібною доповіддю за назвою «Археологічна карта Подільської губернії». На основі свідчень місцевого населення, священиків, інформації волосних управлінь, друківаних джерел, а також власних розвідок, на карту було нанесено та описано близько 300 курганів, 316 городищ, 60 селищ та інших пам'яток Східного Поділля [Б'яшевський, 1899, с. 113]. Крім того, три доповіді з археології Західної Волині виголосив В. Антонович, дві – К. Мельник-Антонович, по одній – М. Біляшівський, Л. Житинський та ін. [Труды, 1901].

Як було зазначено вище, період становлення археології як науки позначився масовим пограбування пам'яток старовини з метою особистого збагачення і колекціонування. Станом на середину XIX ст. це явище набуло масового характеру. Тогочасне свідоме громадянство розуміло, що лише держава може захистити культурну спадщину від цілковитого знищення. Тому питання охорони старожитностей у цей період було серйозною проблемою і часто піднімалося серед археологів, істориків мистецтва та інших вчених [Булик, 2014, с. 86–93, 142–148]. Наприклад, з приводу проведення археологічної виставки у Відні (1873 р.) до австрійського цісаря було відправлене чергове звернення львівських дослідників з проханням зупити ці незаконні дії. В результаті, 18 липня 1873 року відбулася реорганізація існуючої до цього «Центральної Комісії для вивчення і збереження історичних будівель». На її основі виник новий орган за назвою «Центральна Комісія для вивчення і консервації пам'яток історії та мистецтва» з трьома секціями: археологічною, архітектури і мистецтва, а також архівних пам'яток, який підпорядковувався міністру освіти та віросповідань [Demetrykiewicz, 1886, s. 63; Саламаха, 2010, с. 51]. Охорона старожитностей покладалася на консерваторів, а розкопки і вивчення стали прерогативою спеціалістів. На державному рівні, під страхом накладення штрафу, арешту або фізичного покарання, були заборонені самовільні розкопки історичних об'єктів та пам'ятних місць [Булик, 2005, с. 381; 2006, с. 61].

Значну роль в охороні пам'яток старовини відіграв Володимир Деметрикевич (фото 5). Він народився в 1851 р. у м. Золочеві на Львівщині. На почат-

Фото 5. Володимир Деметрикевич
(1859–1937), 1919 р.
(Возьни, 2013, рис. 9)

ку своєї кар'єри вивчав право та історію мистецтв у Краківському Ягелонському та Віденському університетах. Ще під час навчання почав цікавитися археологією і стародавньою історією, зокрема охороною пам'яток старовини на території Австро-Угорської монархії. У 1884 р. захищає докторську дисертацію на тему «Опіека prawna w Austrii dla zabytków sztuki i pomników historycznych. Ze szczególnym uwzględnieniem stosunków galicyjskich». З цього часу В. Деметрикевич бере активну участь в пам'яткоохоронній діяльності. У 1887 р. він стає членом-кореспондентом австрійської Цісарсько-Королівської Центральної комісії з дослідження і охорони пам'яток архітектури («K. K. Central-Commission für Erforschung

und Erhaltung der Kunst- und Historischen Denkmale»), а у 1891 р. – урядовим консерватором у Галичині. Заслугою вченого було не тільки здійснення інвентаризації та збереження численних архітектурних та археологічних об'єктів, а й проведення досліджень поселень і могильників різних епох, зокрема римського періоду в селах Підгір'яни (зараз – Підгора), Зеленче, Глещава на Поділлі та ін. [Blombergowa, 2005, s. 222-223; Возьни, 2013, с. 19–20, 26–28].

Початки професійного дослідження старожитностей першої половини I тис. н. е. на території Західного Поділля датуються останньою чвертю XIX ст. Спочатку їх опрацювання мало спорадичний характер. Об'єкти здебільшого виявляли випадково під час земляних робіт і більшість їх гинула під лопатами та молотками робітників ще до приїзду фахівців. Лише з 1980-х років розкопки, описи пам'яток, фіксація матеріалу набули більш системного характеру. Наприклад, у 1878 році будівництвом дороги з Сокаля до Кам'янки Струмилової (зараз – Кам'янка Бузька) було зруйновано кілька поховань, випадково відкритих на пагорбі біля м. Кристинопіль (зараз – Червоноград). Знайдений матеріал складався з глиняних посудин, а також ритуально пошкодженої зброї: наконечників списів, мечів, умбонів та ручок щитів. Приблизно в цей самий час у фонди музею ім. Дідушицьких було передано чорну, оздоблену меандровим орнаментом, глиняну урну

з Бендюги [Hadaczek, 1909, s. 18–19]. У 1882 році на околиці Кам'янки Струмилової виявлено частково пошкоджений бронзовий глек з високою шийкою, опуклим тулубом і розхиленими назовні вінцями [Піцишин, Овчинников, 1999, с. 187]. У 1899 році І. Шараневич повідомив Центральну Комісію з охорони пам'яток мистецтва і культури у Відні, що в с. Звенигород Львівського повіту на полі «Під старою церквою» знайдено тілопальне поховання з матеріалами римського часу [Śmiszko, 1932, s. 64]. У цей самий період були відкриті поховальні пам'ятки т. зв. вандалської культури в Добростанах, Рудці та інших населених пунктах [Śmiszko, 1932, s. 3–26]. Їхню загальну характеристику зробив К. Гадачек у 1909 році на підставі розкопок великого тілопального могильника в с. Гаць коло Пшеворська (фото 6). Дослідник описав виявлені матеріали, співставив їх з подібними знахідками з території

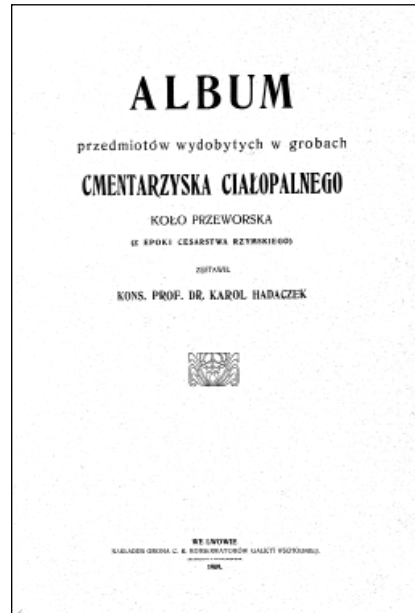

Фото 6. Титульна сторінка альбому матеріалів з розкопок кремаційного могильника в с. Гаць біля Пшеворська, 1909 р.

Рис. 1. Ізидор Коперніцький (1825–1991)

Мазовії, Великопольщі та Малопольщі та дійшов висновку, що всі вони були залишені германською людністю на шляху міграції в Північне Причорномор'я [Hadaczek, 1909, s. 16–20].

Останньою чвертю XIX ст. датується вивчення перших пам'яток липицької культури. У 1889 році, під час будівництва залізничної колії з Рогатина до Тернополя, був відкритий великий ґрунтовий могильник на західній околиці с. Верхня Липиця Івано-Франківської області. Його розкопки здійснив у 1889–1890 роках відомий на той час лікар, етнолог і антрополог Ізидор Коперніцький з Кракова (рис. 1). У результаті – відкрито 60 кремаційних, 7 інгумаційних поховань і 3 вогнища.

Рис. 2. Перша сторінка праці В. Деметриєвича «Vorgeschichte», 1898 р.

Роботи були перервані в 1891 році через раптову смерть дослідника від туберкульозу. Тому інформація про відкриття вийшла у світ лише у вигляді коротких повідомлень у часописі «Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne» [G. O., 1890, s. 30] і краєзнавчому збірнику «Die österreichisch-ungarische monarchie in

wort und bild» [Demetriewicz, 1898, s. 130] (рис. 2). Детальніше до розв'язання проблеми походження і хронології пам'ятки у Верхній Липиці вже перед Першою світовою війною підійшов К. Гадачек. На його думку, населення, яке залишило липицький могильник, мало місцеве коріння і сформувалося на основі культури першої половини I тис. н. е. Чехи-Висоцько. Час існування пам'ятки у Верхній Липиці він відніс до II–III ст. н. е. [Nadaczek, 1912, s. 24–25].

Детальний аналіз матеріалів Верхньолипицького могильника в міжвоєнний пе-

ріод зробив Маркіян Смішко. На підставі опрацювання рукописів І. Коперницького, колекцій, які зберігалися у збірках Польської академії наук у Кракові, а також в музеях Наукового товариства ім. Т. Шевченка та Ставропігійського інституту у Львові, він ідентифікував 37 кремаційних, 6 інгумаційних поховань, 3 вогнища, а також 53 предмети, що їх було неможливо пов'язати з конкретними захороненнями [Śmiszko, 1932, s. 26–55]. На жаль, решта матеріалів знаходилася в розкомплектованому стані або була втрачена під час війни. М. Смішко дійшов висновку, що могильник у Верхній Липиці залишило прийшло з півдня дакійське населення, яке проживало у Подністер'ї у I – др. пол. II ст. н. е. [Śmiszko, 1932, s. 176].

Групу поховань пізньоримського часу дослідив Г. Оссовський поблизу с. Увисла Гусятинського та с. Мишків Борщівського повітів на Тернопільщині.

У першому випадку людські кістки були вимиті водою у східній частині села, в ур. «За церквою». Розкопки, проведені в середині серпня 1891 року, засвідчили наявність інгумаційного поховання, в якому скелет лежав у випростаному положенні на спині. Біля нього знайдено намисто, яке складалося з двох черепашок каурі (*Surgaea pantherina*), двох фрагментів щелепи великої риби та ікла кабана, маленьку бронзову пряжку без язичка, кістяний тришаровий гребінь із дзвоноподібною спинкою та залізне кінське вудило (рис. 3). Дослідник датував поховання в межах IV ст. н. е. [Ossowski, 1891a, s. 35–39]. У Мишкові в ур. «За Серетом» Г. Оссовський спільно

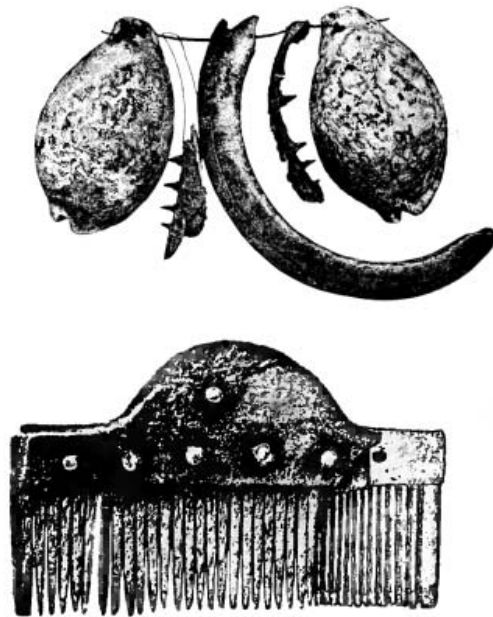

Рис. 3. Матеріали з розкопок поховання в с. Увисла на Тернопільщині (Ossowski, 1891a, fig. 10, 12)

з тодішнім власником села Мар'яном Кемплічем розкопав 5 поховань, з яких до пізньоримського часу можна віднести чотири¹. Скелети лежали на спині головами на захід. Супровідний матеріал складався з кружального посуду, в тому числі миски з розетковим орнаментом, та деяких бронзових прикрас [Ossowski, 1891b, s. 94–98]. До цього часу відноситься випадково знайдена у 1862 році в Мишкові бронзова фігурка вотивного походження у вигляді руки, що тримає кулю (див. фото 101). На зап'ясті присутній текст: «I O M DOLICENO GAIUS OPTIO CH I HSP (X) VSLM», що означає «I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Doliceno Gaius Optio C(o)h(ortis) I H(i)sp(anorum) M(iliariae) V(otum) s(olvit)l(ibens) m(erito)» [Lusthaus, 1946, s. 170–171]². Приблизно в середині XIX ст. у цьому ж селі було знайдено цеглину із написом «СОН. Х. MAUR», що може вказувати на її приналежність до X Мавританської когорти [Бандрівський, Бандровський, 1992, с. 20].

¹ У похованні № 2 серед супровідного матеріалу знайдено сережку т. зв. «київського типу» [Ossowski, 1891, s. 96], яка датує об'єкт періодом Русі.

² «Юпітеру Доліхенові Найкращому, Найвеличнішому Гай, помічник центуріона, Першої Іспанської когорти ... виконав обітницю, заслужено радіючи» [Бандрівський, Бандровський, 1992, с. 9–10].

У 1896 році під час будівництва залізниці в Теробовлі на Тернопільщині були відкриті людські тілопокладення. Місце знахідки обстежив В. Демитрикевич, який ствердив, що всі захоронення, як і супутній їм глиняний і скляний посуд, були по-варварськи знищені. Вдалося зібрати лише кілька фрагментів посудини, орнаментованої скісними канелюрами на тулубі та прямими лініями під вінцями. Крім того, в приватній колекції бургомістра Юліана Оплінського збереглося ще 3 кружальні екземпляри: ваза з трьома вухами, миска та маленьке біконічне горнятко. На думку В. Демитрикевича пам'ятка датується римським часом [Demetrykiewicz, 1900, s. 92–93]. Ще один могильник цієї доби було знайдено під час земляних робіт неподалік панського саду графів Козібродських у с. Підгайчики Юстинові (зараз – с. Підгайчики Теробовлянського р-ну Тернопільської області). Як і в попередньому випадку, поховання та більша частина інвентарю не збереглися. В. Демитрикевичу вдалося врятувати лише три невеликі кружальні посудини, передані на збереження у Польську академію наук [Demetrykiewicz, 1900, s. 118].

Фото 7. Частина матеріалів з кремаційного поховання в Капустинцях на Тернопільщині (Nadaczek, 1912, tabl. V)

У Боришківцях Борщівського повіту в ур. «На стріліці» у 1899 році під час сільськогосподарських робіт селяни розорали тілопальне поховання зі зброєю. За описом М. Смішка у ньому, окрім інших предметів, знайдено втульчастий листоподібний наконечник списа та умбон від щита [Śmiszko, 1932, s. 3–4]. Біля с. Капустинці цього ж повіту¹ в кургані виявили урнове кремаційне захоронення римської доби. В музеї Любомирських у Львові зберігалися знайдені в ньому предмети: ліпна урна темно-жовтого кольору з опшершавленою поверхнею, два залізні умбони щитів (фото 7), переламаний двосічний меч та два втульчасті листоподібні наконечники списів (один двічі зігнутий) [Janusz, 1918, s. 64; Śmiszko, 1932, s. 16–17].

На Львівщині широкі археологічні дослідження проводили на поселенні в с. Неслухів Буського повіту на Львівщині. Їх здійснив у 1898–1899 та 1903 роках уже згадуваний К. Гадачек (фото 8). Пам'ятка розташована в північно-західній околиці села на двох протилежних пагорбах «Грабарка» та «Лісковиця», розділених долиною невеликого потоку. Згідно з опублікованим

¹ У 1934 році с. Капустинці увійшло до складу Чортківського повіту.

у 1900 році звітом розкопки здійснювалися в ур. «Грабарка». Там було виявлено 18 житлових, низку господарських та виробничих споруд, віднесених до культури полів поховань [Hadaczek, 1900, s. 48–59, 71–86; 1904, s. 1–14, tabl. 1]. Однак, як пізніше зазначив Володимир Данилович Баран, рівень тогочасних методів польових досліджень і багаточисельність пам'ятки не дали досліднику можливості правильно зорієнтуватися у стратиграфії. Зокрема, він відніс до III–VI ст. н. е. матеріали різних хронологічних періодів, в тому числі раннього середньовіччя та Київської Русі [Баран, 1981, с. 7].

У 1909 році в с. Городище на Рівненщині під час будівництва вузькоколійки до Житинського рафінадного заводу було випадково виявлено могильник пізньоримського часу.

Згідно з опублікованою інформацією робітники зруйнували кілька інгумаційних і кремаційних поховань. Уцілілий матеріал у вигляді двох кружальних та кількох ліпних посудин, залізних ножів, пряжок, підвісок, а також бронзового казана, були передані в Київський історичний музей [Кухаренко, 1958, с. 221, 1980, с. 73].

У 1910 році К. Гадачек, вже як професор Львівського університету, провів розкопки могильника в с. Псари на Рогатинщині (зараз – Приозерне Івано-Франківської області). Пам'ятку відкрили у 1909 році під час будівництва дороги, унаслідок чого було зруйновано близько 50 інгумацій з характерним для пізньоримського часу інвентарем (ліпною та кружальною керамікою, бронзовими фібулами, кістяними гребенями, скляними намистинами тощо) (фото 9). К. Гадачек додатково дослідив ще 4 тілопокладення: у трьох – скелети лежали у випростаному положенні, в одному – на лівому боці в скорченому. Орієнтація кістяків – південно-західна. На підставі виявлених матеріалів могильник датовано періодом від IV до V ст. н. е. [Hadaczek, 1912, s. 28–30].

У цьому ж році К. Гадачек виявив на сільському пасовищі в Малехові біля Львова фрагменти ліпної та гончарної кераміки, а також кістки тварин з цього ж часу [Janusz, 1918, s. 170; Śmiszko, 1932, s. 65].

У 1913 році в Іване-Золотому Заліщицького повіту на Тернопільщині випадково натраплено на два поховання. Перше представляло собою

Фото 8. Кароль Гадачек
(1873–1914)
(Булик, 2014, рис. 185)

Фото 9. Матеріали з розкопок могильника в Псарах Рогатинського повіту (Hadaczek, 1912, tabl. IX, X)

тілоспалення в урні. Згідно з інформацією, записаною істориком і краєзнавцем Богданом Янушем (псевдонім – Василь Карпович), супровідний матеріал становили залізні предмети озброєння та спорядження вершника: наконечник списа, довгий двосічний меч, дві шпори, умбон щита та дві мініатюрні відерцеподібні підвіски. Друге – інгумаційне, мало в своєму комплексі глиняний посуд і пряслице [Janusz, 1918, s. 263]. У збірці Інституту праісторії при кафедрі доісторичної археології Львівського університету станом на поч. 1930-х років зберігалося 7 предметів озброєння з кремаційного захоронення. Це – легко зігнутий листоподібний наконечник списа з втулкою, ручка від щита, дві шпори, залізний підвіс від піхв меча, фрагмент ножа, дві відерцеподібні підвіски і бронзова двочленна фібула з ніжкою підв'язного типу. На думку М. Смішка, поховання відноситься до вандалської культури [Śmiszko, 1932, s. 14–15].

Уже в період Першої світової війни вийшла у світ стаття Володимира Гребеняка, в якій серед інших знахідок з території Східної Галичини були описані залізний меч та умбон від щита з с. Перепельники Зборівського повіту. Вони зберігалися у фондах музею Наукового товариства ім. Шевченка (далі – НТШ) у Львові та, як зазначав автор, раніше не були відомі науці

[Гребеняк, 1915, с. 22]. У цій статті В. Гребеняк також подав інформацію про знахідку у Романовому Селі Збараського повіту в 1913 році скелета людини із супровідним матеріалом, на який натрапили під час копання ями на вапно. Він складався з шести кружальних посудин і бронзової Т-подібної фібули підв'язної конструкції. На думку В. Гребеняка, предмети характерні для провінційно-римської культури [Гребеняк, 1915, с. 24–25]. Пізніше (у 1931 році) Тадеуш Сулімірський та Гелена Цегак-Голубічова провели там розкопки, виявивши 2 інгумаційні захоронення та бронзову фібулу. На думку дослідників, могильник датується другою половиною IV ст. н. е. [Сєhak-Ноґубowiczowa, 1936, s. 61–69].

Отже, до Першої світової війни вивчення археологічних пам'яток у західних районах Волині та Поділля пройшло складний шлях від збиральництва та колекціонування до системного опрацювання й аналізу знайденого матеріалу. Значним вкладом у розвиток археології римського часу було наукове опрацювання та узагальнення виявлених під час розкопок матеріалів вандальської, дакійської та готської людності, а також перші спроби осмислення характеру етнокультурних процесів, що проходили на цій території у першій половині I тис. н. е. Однак дослідження цього часу мали дуже загальний характер і тісно перепліталися з краєзнавством. Більшість пам'яток були відкрито випадково місцевими селянами, які не розуміли їхнього історичного значення. Знахідки викидали, ламали, розбивали, а більш цінні артефакти продавали перекупникам. Тому значна кількість предметів старовини так і не потрапила до рук фахівців. Серед дослідників особливе зацікавлення викликали розкопки курганів, городищ, залишків архітектурних пам'яток доби Київської Русі, які давали можливість з мінімальними затратами отримати цікавий і результативний матеріал, тоді як вивчення поселень було не частим явищем.

1.2. Дослідження краю в міжвоєнний час і період Другої світової війни

Перша світова війна (1914–1918), а також події українсько-польського та більшовицько-польського протистояння (1918–1920) принесли на Західноукраїнські землі політико-адміністративні зміни. Згідно з Ризьким мирним договором 1921 року Східна Галичина і Західна Волинь увійшли до складу Другої Речі Посполитої. Ці події на певний час перервали процес археологічного вивчення краю. Поступово дослідження давнього

історичного минулого почало відновлюватися лише у середині – другій половині 1920-х років.

У Польщі в 1920 році було створено «Державну службу консерваторів доісторичних пам'яток» («Państwowe Grono Konserwatorów Zabytków Przedhistorycznych») на чолі з Еразмом Маєвським (у 1921 році через поганий стан здоров'я його замінив Юзеф Костжевський), яка взяла на себе функції охорони пам'яток старовини [Karczewski, 2015, s. 184–185]. Територія Другої Речі Посполитої була поділена на 8 консерваторських округів, з яких 2 охоплювали Західну Україну: Львівський – з центром у Львові та Любелсько-Волинський – з центром у Любліні [Піотровська, 2006, с. 70, 76, рис. 2].

Консерватором передісторичних пам'яток у Львівському окрузі призначено Б. Януша. З його ініціативи у 1925 році в с. Лучка Тернопільського повіту були проведені дослідження випадково відкритого кремаційного поховання. Перепалені кістки знаходилися в невеликій ліпній урні жовтого кольору, зверху накритій умбоном щита. Поруч лежали предмети поховального інвентарю: рештки бронзових піхв меча, дві залізні шпори, тричі зігнутий наконечник списа, пряжка від пояса, дві бронзові фібули і два кільця. Б. Януш вважав, що пам'ятка була залишена готами на шляху їхньої міграції у Північне Причорномор'я [Czołowski, Janusz, 1926, s. 11; Śmiszko, 1932, s. 18–20].

У 1927 році хранителю фондів музею НТШ Юрію Полянському передали два великі фрагменти кераміки «terra sigillata» з пластичним орнаментом із вищезгаданого Звенигорода біля Львова. Старанням Ярослава Пастернака серед колекцій Народного Дому у Львові вдалося відшукати ще 20 уламків червонолакової кераміки з цього ж населеного пункту, з яких реставрували десять мисок і чашок [Пастернак, 1931, с. 1–11] (рис. 4).

Під час будівництва у 1928 році залізничної станції біля с. Борочиче на Волині (тепер – Горохівський р-н Волинської області) робітники знайшли та поділили між собою великий монетно-речовий скарб, у якому за деякими свідченнями могло бути від 50 до 60 кг римських денаріїв у срібних та глиняних посудинах. Стараннями поліції зі Львова та Горохова було повернуто майже 8 кг монет, дві срібні та одну глиняну посудини, а також золотий медальйон імператора Йовіана (див. фото 103). Як вважав тогочасний Львівський консерватор пам'яток мистецтва і культури Юзеф Піотровський, вивчення скарбу може дати відповідь на питання про його походження та історичного значення [Piotrowski, 1929].

У цьому ж році Олег Кандиба, досліджуючи трипільське поселення у с. Ланівці Борщівського повіту на Тернопільщині, в північній частині

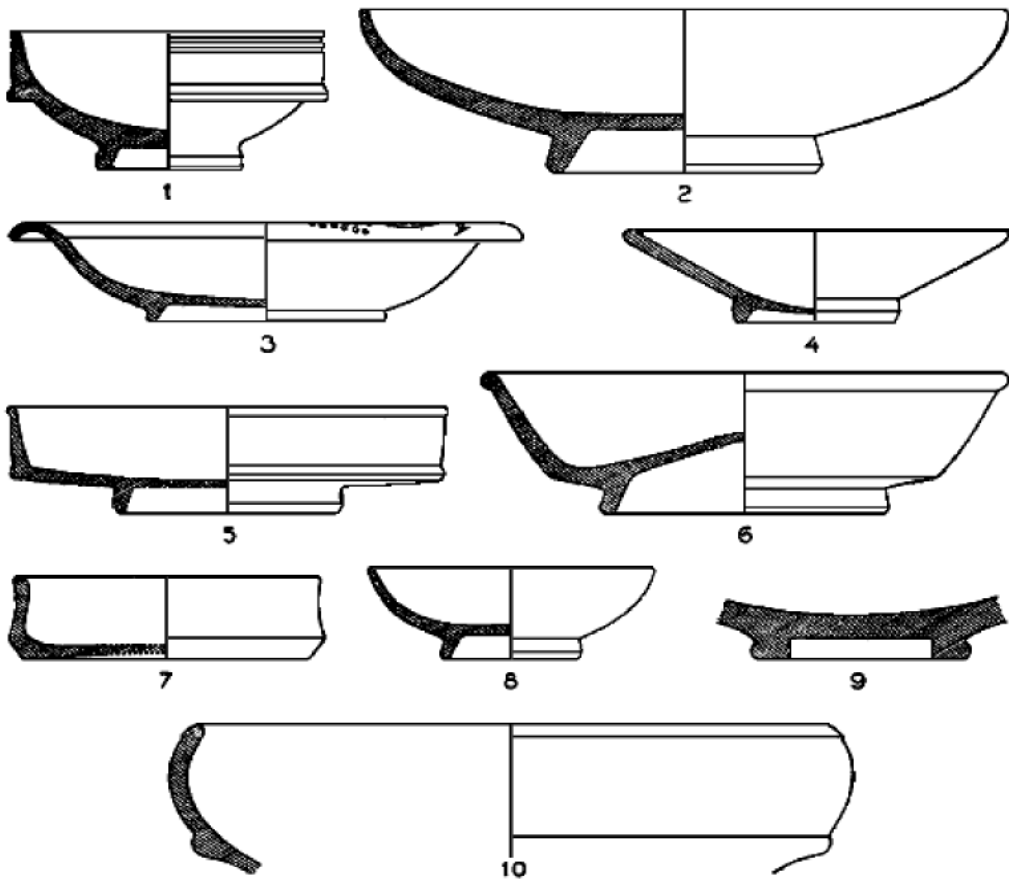

Рис. 4. Кераміка типу «terra sigillata» із Звенигорода на Львівщині (Пастернак, 1931, рис. III)

ур. «Замчисько» виявив залишки кремаційного поховання і багато фрагментів кераміки. На його думку, вони належали культурі готів [Кандиба, 1937, с. 5].

Ще одне поховання цього ж часу було відкрито в с. Терпилівка Підволочиського р-ну на Тернопільщині [Баран, 1981, с. 9].

Дослідження поселень і могильників пізньолатенського та римського періодів на території Галичини значно пошавилося у 1930-х роках. Цьому сприяли різні обставини, в тому числі й виникнення Львівського доісторичного товариства. Підготовку до його створення взяв на себе приват-доцент кафедри доісторичної археології зі спеціальним оглядом праісторії польських земель Львівського університету Тадеуш Сулімірський. 15 жовтня 1932 року на загальних зборах археологів Львова було прийнято рішення

про заснування цієї організації як окремого відділення Познанського доісторичного товариства. 20 грудня 1933 року його офіційно зареєстрували у Воеводському управлінні у Львові. Завдання, які декларувались у програмних документах, передбачали вивчення давнього періоду польських земель, поширення серед населення зацікавлення археологією, співпрацю з консерваторськими урядами Галичини в питаннях збереження пам'яток та ін. Львівське доісторичне товариство планувало проводити періодичні тематичні зібрання, організовувати лекції та дискусії, наукові курси, археологічні експедиції, пропагувати археологічні відкриття на сторінках спеціалізованих видань; засновувати археологічні бібліотеки та музеїв,

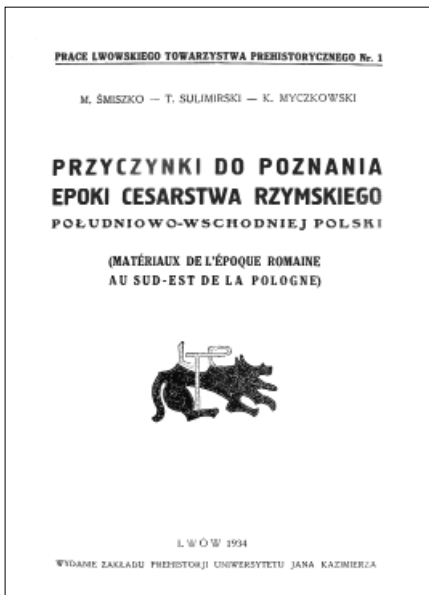

Фото 10. Титульна сторінка монографії М. Смішка, Т. Сулімського та К. Мичковського про дослідження пам'яток римського часу на Західному Поділлі, 1934 р.

створювати у повітах Східної Галичини регіональні відділення й наукові секції, співпрацювати з іншими установами, які ставили перед собою подібні завдання тощо [Масик, 2009, с. 59]. Одним із результатів діяльності організації було видання у 1934 році праці М. Смішка, Т. Сулімського та К. Мичковського з археології пізньоримського часу Південно-Східної Польщі [Śmiszko, Myczkowski, Sulimirski, 1934] (фото 10). У ній представлені результати розвіткових досліджень на Західному Поділлі у 1931–1932 роках. Зокрема, описано нововідкриті поселення в Новосілці Костюкової (зараз Новосілка), Голіградах, Зозулинцях Заліщицького, Берем'янах Бучацького, між Максимівкою та Чагарами Збаразькими Збаразького р-нів Тернопільської області, залишки виявлених під час розкопок житлових споруд (Новосілка Костюкова, Голігради, Максимівка), а також знайдені

там фауністичні остеологічні рештки. На підставі опрацювання керамічного матеріалу М. Смішко припустив приналежність цих пам'яток до липицької культури [Śmiszko, Myczkowski, Sulimirski, 1934, s. 22].

У 1930 році під час земляних робіт, пов'язаних із спорудженням будинку Семка Біловуса в с. Гринів Пустомитівського р-ну Львівської області (ур. «Могила»), було випадково відкрито кремаційний могильник. Такі речі,

як кераміка, залізний меч із залишками піхв, фрагменти умбонів від щитів, наконечники списів та ін., що належали до пшеворської культури, зібрав Я. Пастернак і вони зберігалися в музеї НТШ [Śmiszko, 1932, s. 8–13]. У цьому ж році М. Смішко і Т. Сулімірський розкопали неушкоджену будівництвом південно-східну частину пам'ятки, виявивши там 12 тілопальних поховань з матеріалами липицького типу [Śmiszko, 1932, s. 55–64]. Результати досліджень М. Смішко опублікував у монографії, в якій порушив проблему науково-історичної інтерпретації, визначив територію поширення, хронологію і причини занепаду липицької культури. Її носіями він вважав землеробське населення гето-дакійського походження [Śmiszko, 1932, s. 171–178]. Одночасно наявність пшеворських поховальних пам'яток він пояснював міграцією вандалських племен через території Західного Побужжя і Верхнього Подністер'я в райони Семиграддя [Śmiszko, 1932, s. 111]. Дослідник уперше звернув увагу на різноманітність пшеворських старожитностей Західного Побужжя та Верхнього Подністер'я. Населення, яке їх залишило, проникло на Волинь з Повіслення ще у пізнолатенський час, тоді як Верхнє Подністер'я було заселене дещо пізніше з території Надсяння [Śmiszko, 1932, s. 109–110] (фото 11).

Джерельна база вивчення липицької культури в цей час поповнилася також матеріалами з розкопок перших селищ. У 1933 році Я. Пастернак (фото 12) провів розвідкові дослідження на поселенні у с. Заліски Жидачівського р-ну Львівської обл., випадково відкритого під час видобування лімоніту [Śmiszko, 1932, s. 67]. Було знайдено ліпну та кружальну кераміку, залишки гончарної печі, а також кремаційне поховання в урні, яке, на думку Я. Пастернака, могло бути частиною могильника. Творцями липицької культури дослідник вважав племена гето-дакійського походження [Пастернак, 1933, с. 2–3].

Велике значення для археологічної науки мало відкриття у 1935 році багатого поховання в с. Колоколин Рогатинського повіту. Воно представляло

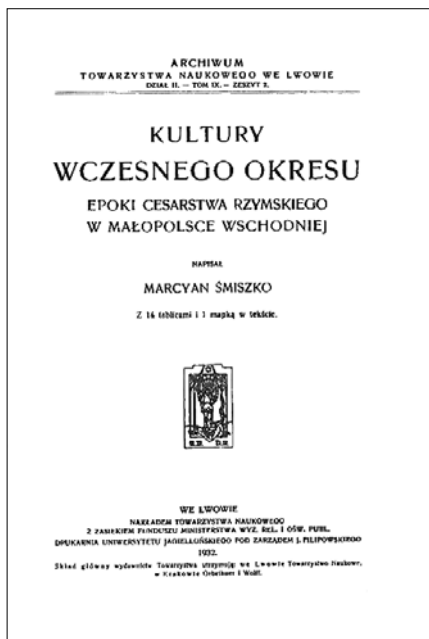

Фото 11. Титульна сторінка монографії М. Смішка, 1932 р.

Фото 12. Ярослав Пастернак
(1892–1969), 1931 р.
(Романюк, 2018, с. 422)

собою впусне тілопокладення в кургані неолітичної доби. Місцеві селяни натрапили на нього під час вибирання землі з насипу для господарських потреб. Обстеження пам'ятки провів Т. Сулімірський. Встановлено, що частину супровідного інвентарю було вивезено разом із ґрунтом. Решту предметів вчений зібрав і передав на збереження у Львівський університет. Це – чотири бронзові фібули, пряжки та окуття пояса, масивна ручка із зображеннями античного бога Пана, уламки бронзового начиння, частини срібного сакрального столика (за іншими припущеннями – ручки посудини-канфара [Бидзиля, Русанова, 1993, с. 101]) та ін. Матеріали опублікував М. Смішко, припустивши,

що могила належить до липицької культури і в ній було поховано знатну особу гетського або кельтського походження [Śmiszko, 1935, s. 155–161].

У 30-х роках ХХ ст. у Західній Волині активні дослідження здійснює Олександр Цинкаловський (фото 13). У 1930 році він провів вивчення археологічних пам'яток у басейнах рік Західний Буг та Луга на території тодішнього Володимирського повіту. «Під час досліду терену я прийшов до переконання, що не завжди можна покладатися лише на відомості, які подає сільська інтелігенція й селяни, що конечно потрібно є особисто перевірити околицю... Маючи на увазі таку систему я постановив об'їхати всі села Волині та в міру можливости особисто побувати на всіх городищах, могильниках, окремих могилах і селищах» – писав він [Цинкаловський, 1937, с. 194]. Отже, О. Цинкаловський зібрав і записав

Фото 13. Олександр Цинкаловський
(1898–1983) (Терський, 2010, с. 202)

інформацію про археологічні пам'ятки різних періодів, в тому числі й першої половини I тис. н. е. Зокрема, у 1925 році у Володимирі (зараз – Володимирі-Волинському) під час будівництва будинку на вул. Луцькій було викопано двовуху амфору висотою близько метра з вузьким горлом і гострим дном [Цинкаловський, 1937, с. 205]; в селах Бискупичі Шляхетські (нині – с. Соснина Іваничівського р-ну Волинської обл.) та Вигаданка (зараз – не існує) знайдено срібну та золоту римські монети [Цинкаловський, 1937, с. 216, 219]; у с. Зимне Володимир-Волинського р-ну (ур. «Перевіз») під час дорожніх земляних робіт відкрито селище з матеріалами доби неоліту, латенського та римського періодів [Цинкаловський, 1937, с. 226].

У 1930 році розвідкою Михайла Островського було виявлене поселення біля с. Острів Варковецький (зараз – с. Острів Дубенського р-ну Рівненської обл.). Воно знаходилося на південно-східному положому схилі берега невеликого струмка біля дороги, яка веде до с. Костянець [Махно, 1960, с. 43; Свешніков, Нікольченко, 1982, с. 56].

У Гіркій Полонці під Луцьком у 1931 році було знайдено жіноче поховання. Його дослідження провів кустош (хранитель) Волинського музею у Луцьку Олександр Прусевич. Біля скелета знаходилися ліпна миска вельбарського типу, дві бронзові фібули підв'язного типу, тришаровий кістяний гребінь та шість скляних намистин. Інформацію про пам'ятку опублікував Михайло Юліанович Брайчевський, який у 1947 році оглянув знайдені матеріали у фондах археологічного відділу цього музею, датувавши їх II ст. н. е. [Брайчевський, 1964б, с. 173–175]. На думку Юрія Володимировича Кухаренка, супровідний матеріал захоронення у Гіркій Полонці треба відносити до другої половини III ст. н. е. [Кухаренко, 1980, с. 72].

У середині 1930-х років на території Західного Поділля та Волині виявлено інші поховальні пам'ятки. Зокрема, у с. Мирогоща Дубенського повіту на Рівненщині в 1934 році натрапили на залишки трупопалення в урні [Махно, 1960, с. 43]. У 1935 році біля м. Шумськ (хутір Чиранка) на Тернопільщині на території цегельні Людвіка Мрозовського знайшли предмети, які, мабуть, походили із поруйнованого поховання. Частина із них – 6 цілих і 5 уламків глиняних посудин, орнаментоване проколами та рівцями глиняне пряслице, 2 фрагменти кістяного гребеня з бронзовими заклепками, 6 невеликих кусочків бурштину і спіраль з бронзового дроту, потрапила у фонди Варшавського державного археологічного музею [Piętka-Dąbrowska, 1961, s. 219, tabl. XLVI: 2–7, 9]. Як згодом зауважив М. Смішко, аналогії до окремих типів посуду з цього поховання відомі у комплексах могильників із Дерев'яного, Дитиничів і Брест-Трішина [Смішко, 1976а, с. 90].

У цьому ж році в с. Дерев'яне Рівненського повіту в промоїні, яка утворилася на крутому схилі балки після сильної грози, було знайдено бронзову миску-патеру з відламаною ручкою. Перші невеликі розкопки там провів у вересні 1935 року Зигунд Леский, а ще через 3 роки – Тадеуш Рейман. З. Леский розкрив площу близько 40 кв. м, виявивши 4 кремаційні поховання

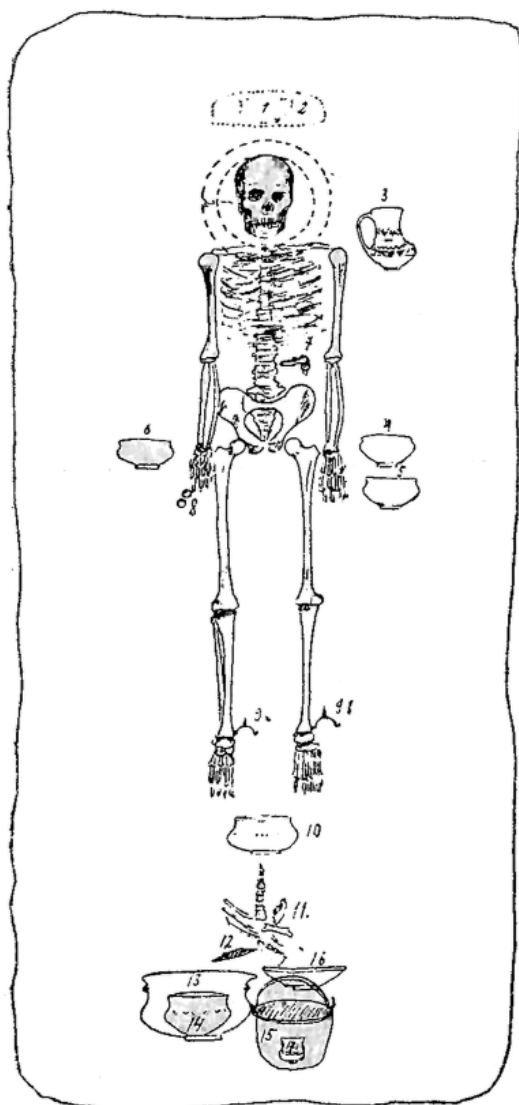

Рис. 5. Інгумаційне поховання біля с. Рудка Кременецького повіту (Супкаловські, 1936, s. 350)

з матеріалами у вигляді кружальної та ліпної кераміки, намистин, кістяного гребеня та бронзових фібул. На думку дослідника, знайдені предмети датують могильник періодом III–IV ст. н. е. [Leski, 1936, s. 60–61]. Матеріали з розкопок Т. Реймана в цей час не були опубліковані. Вже після Другої світової війни їх частково опрацював Ю. В. Кухаренко [Кухаренко, 1958, с. 220–221]. Беручи до уваги записи в інвентарних книгах Волинського музею, він встановив, що у 1938 році розкопали 2 поховання з інвентарем, до складу якого входили цілі та фрагментовані посудини, а також 3 глиняні пряслиця [Кухаренко, 1980, с. 81–82].

У 1936 році під час реконструкції дороги між селами Рудка і Рудочка Мала Кременецького повіту було виявлено одиночне захоронення. За розкопками О. Цинкаловського з'ясовано, що це чоловіче тілопокладення з багатим поховальним матеріалом. Окрім остеологічних залишків у могилі знайдено глиняний, бронзовий і скляний посуд, два скляні гральні жетони, дві срібні шпори, підв'язна фібула з декоративним колечком на спинці та ніж (рис. 5). Названі речі потра-

пили у фонди Варшавського археологічного музею. На думку О. Цинкаловського об'єкт походить з часів «Великого переселення народів» і був залишений готами [Cynkałowski, 1936, s. 349–353]. Коротка інформація про пам'ятку була оприлюднена спочатку в часописі Польського археологічного товариства «Z otchłani wieków» [Nowe wykopaliska, 1936, s. 143]. У 1941 році Ернест Петерсен здійснив повну публікацію матеріалів, ілюструвавши їх малюнками [Petersen, 1941, s. 39–52]. Відповідно Анжей Коковський зробив типологічну характеристику предметів, вказавши на можливі шляхи їхнього надходження [Коковський, 1998а, с. 157–160]. До речі, вже після Другої світової війни (1956 рік) М. О. Тіханова виявила на прилеглих до вищезгаданої дороги городніх ділянках синхронне поселення [Махно, 1960, с. 47–48].

У збірці Музею НТШ у Львові зберігалися знайдені у 1933–1936 роках на території Східної Галичини та Волині такі матеріали пізньоримського часу: фрагмент глиняної вандалської посудини з Володимира Волинського, кераміка та вироби з каменю липицької культури з Залісок, липицький посуд із Звенигорода, глиняна урна з вандалського тілопального поховання з Торгова на Золочівщині, римські імператорські денарії з різних населених пунктів та ін. [Пастернак, 1937, с. 258–261].

У другій половині 1930-х років розпочав свої перші кроки в археології Ігор Свешніков. Ще будучи студентом Львівського університету він отримав дозвіл Леона Козловського на проведення розвідок на Волині. У 1937–1938 рр., обстежуючи околиці рідного Хотина, відкрив археологічні пам'ятки біля сіл Хотин, Полуничне і Коритне. Зокрема, у 2 км на південний захід від останнього, неподалік хутора Зарваниця, І. Свешніков виявив поселення другої чверті I тис. н. е. [Юхимчук, 2016, с. 185; Свешніков, Нікольченко, 1982, с. 105].

У 1938 році О. Цинкаловський простежив сліди напівземлянок з великими шматками кружальних посудин на узбіччі дороги біля с. Бутин Кременецького повіту. На думку автора, знайдена кераміка подібна до матеріалів липицької культури [Cynkałowski, 1961, s. 115].

У цьому ж році Т. Сулімирський, досліджуючи курган періоду шнурової кераміки біля хутора Майдан Моквинський (зараз не існує) Березнівського повіту на Рівненщині, зібрав інформацію про знахідки в його околиці предметів періоду першої половини I тис. н. е.: окремих монет та великого скарбу римських денаріїв в с. Людвипіль (від 1946 року – Соснове); двох залізних листоподібних втульчастих наконечників списів пшеворської культури біля колонії Анноволя (Анновал) (зараз не існує); кераміку IV–V ст. в самому Майдані [Sulimirski, 1939, s. 38].

Фото 14. Римський денарій
з с. Пірванче Волинської області
(Кропоткин, 1976 (отчёт), рис. 29)

У Володимирі на березі р. Луги (ур. «Білі береги») у 1939 році робітники натрапили на кремаційний могильник. Знайдені урни ліпного та кружального виготовлення мали висоту 40–45 см. Перепалені остеологічні залишки були перемішані з піском, попелом і вугіллям [Сункаловський, 1961, s. 112].

Великий скарб срібних римських монет виявили у 1939 році в с. Лучиці на Сокальщині. Під час оранки поля в ур. «Мулавиця» («Коло Мулавиці») селянин А. Сорочук натрапив на горщик цегляного кольору, в якому було близько 1600 імператорських денаріїв¹. У 1959 році частина з них в кількості 525 екз. потрапила у фонди Львівського історичного музею [Кропоткин, 1961, с. 67]. Ще пізніше, під час розкопок 1976 року багаточислового поселення в с. Ромош Сокальського р-ну, Владиславу Всеволодовичу Кропоткіну передали ще 9 монет з цього скарбу, а також денарій імператора Максиміана, знайдений в с. Пірванче біля Горохова Волинської області [Кропоткин, 1976 (отчёт), с. 10] (фото 14).

Певні підсумки тогочасних досліджень пам'яток пізньоримського часу були зроблені у статті М. Смішка, опублікованій у 1936 році у Варшавському збірнику «Wiadomości Archeologiczne». Вона була написана на основі доповіді, яку дослідник виголосив на Другому з'їзді передісториків у Кракові. В ній подається загальна характеристика безперервного культурного розвитку стародавнього населення Східної Галичини починаючи від висоцької культури. М. Смішко наголошував на етнічному зв'язку старожитностей римської доби цієї території з місцевою слов'янською людністю попередніх періодів [Śmiszko, 1936, s. 125–136].

¹ За іншими даними – близько 2000 денаріїв I–II ст. [Кропоткин, 1975 (отчёт), с. 10].

Першими спробами використати результати археологічних досліджень у політичних та ідеологічних цілях позначилися 20–30-ті роки ХХ ст. Наприклад, німецькі археологи Е. Петерсен і К. Такенберг намагалися обґрунтувати зв'язок поморської культури тогочасної Польщі з бастарнами, відомими в історичних джерелах своїм переселенням з Повіслення у Причорномор'я. П. Рейнеке ототожнював з германськими племенами зарубинецьку культуру Середнього Подніпров'я. Прихильниками теорії пангерманізму було багато польських дослідників, зокрема Ю. Костжевський і В. Антоневич. Скажімо, Ю. Костжевський вважав, що пам'ятки пізньоримського часу типу Псарів, Романового Села, Теревовлі, Увислої, Грицівців, Неслухова та ін. були залишені племенами гепідів, які рухалися в III ст. н. е. уздовж Вісли і Західного Бугу до Дністра [Kostrzewski, 1934, s. 16–18]. Натомість, Л. Козловський, Т. Сулімірський та ін., навпаки, у межах тогочасної Польщі (в межиріччі Нижнього Одеру, Середньої Ельби та Західного Бугу) бачили слов'ян, коріння яких виводили з лужицької культури [Sulimirski, 1939, s. 34–35].

Події Другої світової війни принесли великі зміни в розвитку археології. Одночасно зі встановленням Радянської влади в Галичині розпочався складний процес реформування та політичної переорієнтації історичної науки. Зокрема, було припинено діяльність Наукового товариства ім. Шевченка¹, у Львівському університеті ліквідовано богословський факультет, кафедру класичної археології та ін. Багато польської інтелігенції, в тому числі деякі археологи, були репресовані: арештовано Л. Козловського, Я. Гофмана, Я. Брика, І. Сівек; Я. Фіцке потрапив у полон і був розстріляний в Катині; деякі вчені, рятуючи своє життя, виїхали за кордон (наприклад Т. Сулімірський). Натомість у Львові утворюють Львівський відділ Інституту археології АН УРСР, Історичний музей, в університеті ім. Івана Франка – кафедру історії матеріальної культури та археології [Ситник, 2006, с. 106–117; Лех, 2006, с. 43–44].

Незважаючи на всі складнощі цього періоду, археологічні дослідження продовжують проводити й надалі, хоча й у менших масштабах. У 1940–1941 рр. Я. Пастернак здійснює розкопки у Крилосі та Пліснеську, С. Круковський – поблизу с. Лазарівка на Тисьменщині (ур. «Збучі») [Ситник, 2007, с. 255–256]. Волинський археолог М. Островський у 1940

¹ Станом на 1937 рік у фондах музею НТШ знаходилося 37 тис. експонатів: матеріали з розвідок і розкопок М. Грушевського, О. Цинкаловського, Ю. Полянського, Я. Пастернака, М. Смішка, колекція артефактів з «Великої України» та багато іншого [Терський, 2013, с. 146; Ситник, 2012, с. 57–58].

році продовжив вивчати багаточислове поселення у с. Липа Дубенського р-ну, де він виявив слов'янське житло, а також курганний могильник біля с. Листвин [Терський, 2010, с. 89].

Окремо зосередимо увагу на дослідженнях 1940 року пам'ятки у Вікнинах Великих Збараського р-ну Тернопільської області експедицією Львівського відділу Інституту археології АН УРСР у складі Маркіяна Смішка, Казимира Маєвського та Олександра Цинкаловського [Сункаловські, 1961, с. 107]. Вона знаходилася на полі місцевого мешканця Прокопа Вальчука, в ур. «Глибока долина». Результати були опубліковані в статті М. Смішка, де він описав залишки трьох наземних жител, ліпний і гончарний посуд, знаряддя праці та побуту пізньоримського часу (фото 15). На підставі виявлених матеріалів дослідник зробив висновок про наявність на поселенні культурних шарів гальштатського часу та доби полів поховань. До останньої він відніс також матеріали пшеворського та ранньофеодального періодів [Смішко, 1947, с. 111–122; Ситник, 2007, с. 258–259].

Фото 15. Розкопки залишків житлової споруди у Вікнинах Великих на Тернопільщині, 1940 р. (Ситник, 2012, рис. 165)

У 1941 році свій внесок у вивчення етнокультурної ситуації перших століть нашої ери на території західних областей України зробила Марія Олександрівна Тіханова. Основну увагу вона приділила ролі та значенню липицької культури в генезисі слов'янської людності. На думку дослідниці, її створило місцеве населення, яке перебувало під певними гето-дакійськими впливами. Тому всі подальші культури пізньоримського часу цього регіону є лише результатом закономірного процесу розвитку липицького суспільства [Тіханова, 1941, с. 249]. Фактично М. О. Тіханова реанімувала гіпотезу К. Гадачека, який у свій час вважав пам'ятки типу Верхньої Липиці похідними від культури Чехи-Висоцько [Nadaczek, 1912, s. 24–25].

Радянсько-німецька війна негативно позначилася на розвитку археологічної науки. Значна кількість пам'яток була пошкоджена або й знищена унаслідок бойових дій. Їхнє вивчення на певний час стало неактуальним. Проте не можна сказати, що археологічні дослідження припинилися назавсім. Зокрема, Я. Пастернак у 1941–1942 роках здійснював розкопки давнього Галича в с. Крилос, восени 1942 року експедиція Львівського історичного музею під його ж керівництвом провела дослідження поселення лінійно-стрічкової кераміки в с. Котоване на Дрогобиччині¹ [Ситник, 2007, с. 260; 2012, с. 192]. Відбувалося вивчення й пам'яток пізньоримського часу. Відомо, що у липні 1943 року в м. Підволочиськ на Тернопільщині у підніжжі обриву біля залізничного мосту через р. Збруч було відкрито кремаційне поховання в кружальній урні з накривкою. Серед перепалених останків присутні шматочки деревного вугілля. Поруч знаходилися черепки від інших посудин. Поблизу могильника також відкрито супутнє поселення [Махно, 1960, с. 48]. У 1943 році в м. Дубно на Рівненщині М. Островський відкрив поселення другої чверті I тис. н. е., розташоване в ур. «Сурмічі» у західній частині міста [Махно, 1960, с. 43].

Отже, археологічні дослідження старожитностей першої половини I тис. н. е. на території західної частини Волині та Поділля в міжвоєнний період XX ст. набули більшої фаховості. Спостерігається процес переходу від аматорсько-краєзнавчого до наукового рівня, який позначився використанням відповідних методик і правил проведення розкопок, системи фіксації та опису знайденого матеріалу, а також публікації отриманих результатів. Однак певним недоліком цього часу було проведення головно розвідкових робіт, розкопок невеликими площами, не точне або надто загальне датування пам'яток, зарахування до того чи іншого

¹ Матеріали досліджень опубліковані І. К. Свешніковим у 1954 році [Свешников, 1954, с. 112–119].

періоду матеріалів різних культурних горизонтів, а також недооцінювання важливості керамічного матеріалу для визначення культурної приналежності та хронології об'єктів.

1.3. Археологічні дослідження повоєнного часу та за доби незалежності України

Після закінчення Другої світової війни і повторного встановлення Радянської влади на території України у розвитку археологічної науки знову відбулися зміни. Найбільшою проблемою стала нестача спеціалістів-археологів. Більшість польських вчених була або репресована, або виїхала до Польщі в перші повоєнні роки. Батьківщину також покинула частина українських вчених: Я. Пастернак, Л. Чикаленко, В. Козловська, Ю. Полянський, Ю. Шумовський. За участь в Організації Українських націоналістів був ув'язнений нацистами і загинув у концентраційному таборі Заксенхаузен О. Кандиба [Ситник, 2008, с. 119; 2012, с. 195]. У 1941 році за націоналістичні переконання гестапо арештувало Михайла Клапчука – учня Я. Пастернака. У 1944 році його знову затримує СМЕРШ і за приналежність до ОУН засуджують на 10 років у виправно-трудовому таборі особливого режиму в Казахстані [Ситник, 2005, с. 22–23; 2012, с. 149]. Тому для відновлення наукового потенціалу до Львова були скеровані фахівці з Київського Інституту археології АН УРСР. Їхнє завдання полягало не тільки у проведенні дальших археологічних досліджень у Західних областях УРСР, а й впровадженні теорії «марксизму-ленінізму» у вивчення давнього історичного минулого краю. Археологія на тривалий час у той чи інший спосіб стає одним із засобів ідеологічної боротьби.

Незважаючи на те, що після закінчення бойових дій першочерговим завданням була відбудова господарства та економіки, наукова діяльність археологічних установ поступово відновлюється. У Західному регіоні України такими були Львівський відділ Інституту археології АН УРСР, Львівський державний університет ім. І. Франка та Львівський історичний музей. Наприклад, на історичному факультеті університету ім. І. Франка в цей час діяло 7 кафедр, з яких до археологічної науки мали пряме відношення кафедри археології (завідувач – проф. Я. Пастернак) і стародавньої історії (завідувач – проф. К. Маєвський) [Ситник, 2012, с. 166]. У повоєнні роки у полі зору львівських археологів перебувала й Західна Волинь, оскільки жодної спеціалізованої установи в цьому краї тоді ще створено не було.

Історію вивчення пам'яток першої половини I тис. н. е. на території Західного Поділля та Волині після Другої світової війни треба розпочати з розкопок у 1946 році вже згаданого поселення в Неслухові. В результаті досліджень, проведених експедицією Львівського відділу Інституту археології АН УРСР під керівництвом М. Ю. Смішка (фото 16), в ур. «Лісковиця» було виявлено житло, дві ями, печі, вогнище, знайдено значну кількість ліпної та гончарної кераміки пізньоримського часу [Смішко, 1949, с. 189–205]. Розкопки підтвердили наявність на пам'ятці кількох культурних горизонтів, зокрема, культури полів поховань та XI–XII ст. На підставі отриманих результатів, а також аналогій з територій південно-східної Польщі, Сілезії та Познаньщини, М. Ю. Смішко висунув гіпотезу про можливість переростання культури полів поховань у старожитності ранньофеодального періоду. Він також вважав за доцільне датувати верхню хронологічну межу поселення VI ст. н. е., а, можливо, й пізнішим часом [Смішко, 1949, с. 204].

У 1947 році Верхньодністрянська археологічна експедиція під керівництвом М. Ю. Смішка провела розвідкові розкопки на відомій пам'ятці липицької культури в Залісках на Жидачівщині. Завдання досліджень полягало в уточненні місця розташування, розмірів та характеру культурних нашарувань цього поселення. В траншеях загальною площею 191 кв. м було виявлено залишки 4 житлових споруд, зібрано велику кількість фрагментів ліпного та кружального посуду, уламки амфор, скляної чашки, металеві вироби тощо. На підставі знайдених матеріалів М. Ю. Смішко датував нижню хронологічну межу липицької культури серединою II ст. до н. е. і генетично пов'язав з автохтонним населенням Верхньої Наддністрянщини латенського часу [Смішко, 1952, с. 337–352].

У цьому ж році археологічні роботи здійснювались на території Дубенського р-ну Рівненської області. Зокрема, М. Ю. Смішко обстежив два поселення пізньоримського часу в с. Мирогоща (на полі біля церкви та в ур. «Левиччина») [Смішко, 1952, с. 352], а також провів розкопки у Костянці в ур. «Монастирське». В останньому випадку Дубнівська експедиція під його

Фото 16. Маркіян Юліанович Смішко (1900–1981), 1944 р. (Ситник, 2012, рис. 125)

керівництвом відкрила залишки трьох наземних жител зі значною кількістю грубостінної кружальної кераміки. Це дало підстави віднести пам'ятку до пізнього періоду культури полів поховань і датувати другою половиною IV ст. н. е. [Смішко, 1952, с. 365–377].

У червні–липні 1948 року значні за площею розвідкові пошуки на Волино-Подільському пограниччі (територія Південної Рівненщини та Північної Тернопільщини) виконала Дубнівсько-Кременецька експедиція у складі Михайла Яковича Рудинського (керівник), Наталії Павлівни Амбургер, Михайла Юліановича Брайчевського, Михайла Івановича Островського та ін. Її мета полягала в археологічному обстеженні цієї території на предмет відкриття нових палеолітичних місцезнаходжень [Рудинський, 1952, с. 143]. Окрім пам'яток кам'яної доби також було виявлено або повторно досліджено кілька поселень культури полів поховань в с. Острів (кол. Острів Варковецький), Підлужжя Дубенського р-ну Рівненської області, між селами Новостав і Шумбар (ур. Підлісок) Шумського р-ну Тернопільської області, Суховоля¹ Бродівського р-ну Львівської області. Матеріали з цих пам'яток опубліковані М. Ю. Брайчевським у статті, в якій він пробував віднайти підтвердження безперервному етногенезу слов'ян аж до періоду Київської Русі. З огляду на це дослідник вважав, що верхній хронологічний рубіж культури полів поховань треба датувати VI – поч. VII ст. н. е. [Брайчевський, 1952, с. 401–403, 406].

З 1950-х років вивчення пам'яток першої половини I тис. н. е. на території Західної України стає більш інтенсивним. На низці поселень і могильників здійснюються стаціонарні розкопки великими площами. Зокрема, у 1950 році Маркіян Юліанович Смішко та Олексій Онисимович Ратич у складі Ранньослов'янського загону Подільської археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР провели дослідження поселення в с. Сухостав на Тернопільщині. Там було виявлено одне кількохкамерне наземне житло з глиняною піччю [Баран, 1974, с. 18]. Три поселення черняхівської культури відкрив А. П. Савчук у 1952 році біля с. Борсуки Ланівецького р-ну в Погоринні (ур. «На горбку», «Виспа» та на лівому високому березі р. Горинь) [Махно, 1960, с. 48]. У 1953–1955 роках Ігор Кирилович Сवेशніков досліджує могильники в Звенигороді (ур. «Гоева гора», «Загумінки») та Болотні Перемішлянського р-ну Львівської області. Унаслідок цього у Звенигородському могильнику виявлено 20 поховань, які супроводжувались керамікою, прикрасами, зброями, побутовими речами, а в окремих випадках – предметами озброєння. На думку дослідника, захоронення відносяться до ли-

¹ У публікації село помилково назване Семиволя [Брайчевський, 1952, с. 403].

пицької культури, а нехарактерний для її носіїв звичай покладати в могилу зброю він пояснює пшеворськими впливами [Сवेशников, 1957, с. 63–69].

Проблему культурної приналежності та хронології поховань Звенигородського могильника (ур. «Гоева гора») також вивчала Ліана Василівна Вакуленко. На відміну від вищесказаного, вона припустила, що лише 5 захоронень в ньому належить до ранньоримського часу. Решта, за браком поховального інвентарю та у зв'язку із західною орієнтацією кістяків, може датуватися XI–XIII ст. [Вакуленко, 1989, с. 26].

Найкраще дослідженим із усіх пам'яток першої чверті I тис. н. е. є липицький могильник у Болотні (ур. «Оселища»), який вважається розкопаним повністю. Пам'ятка випадково відкрита у 1953 році під час спорудження колгоспної стайні. У фонди Львівського історичного музею тоді передали ліпну урну, два перепалених вогнем наконечники списів, залізне шило, фрагменти сірого, виготовленого на гончарному крузі, горщика з двома ручками, ліпного циліндричного кубка, прикрашеного розчленованим валиком, верхню частину чаші з високою ніжкою і відігнутих краєм вінчика, уламки чаші з прямим вінчиком і відбитою основою ніжки. Загальну кількість поховань на ньому встановити неможливо, оскільки частину їх зруйнували у 1953 році під час будівництва. Робітники повідомили, що могили були як кремаційні, так й інгумаційні. У 1954 році І. К. Сवेशников провів у Болотні розвідкові розкопки, у результаті яких на площі 57 кв. м відкрив шість поховань – три тілоспалення і 3 тілопокладення із характерним для липицької культури супровідним матеріалом [Сवेशников, 1957, с. 70–71]. Ще одне кремаційне поховання було зруйноване екскаватором, який у 1976 році прокладав водопровід. У 1977, 1985–1986 та 1992 рр. Ранньослов'янською господарською експедицією Інституту суспільних наук під керівництвом Володимира Миколайовича Цигилика

Фото 17. Володимир Миколайович Цигилик (1936–2016)

(фото 17) тут відкрито 71 поховання, з яких 59 належало до кремацій і 12 – до інгумацій. Загалом Болотнянський некрополь міг налічувати 85–90 могил [Цигилик, 2003, с. 178]. У двох захороненнях виявлено елементи пшевор-

Фото 18. Розкопки в Болотні, 1992 р.
(Цигилик, 1992 (звіт), рис. 16)

ського поховального обряду (наявність предметів озброєння), урною ще одного служила ліпна миска зарубинецької культури (фото 18) [Цигилик, 2005, с. 349]. Отримані результати оприлюднені в кількох наукових статтях [Цыгылык, 1978, с. 91–92; Опрыск, Цыгылык, 1978, с. 365; Цыгылык, 1987, с. 429–430; Цигилик, 2003, с. 153–182]. Топографія розташування пам'ятки, характерні особливості, а також супровідний матеріал свідчать, що могильник належить до липицької культури і датується рубежем – поч. II ст. н. е..

У 1953–1957 роках на території Львівської і Тернопільської областей розвідки проводили співробітники Львівського історичного музею. Серед пам'яток різних періодів були

відкриті раніше невідомі поселення другої чверті I тис. н. е. на Львівщині: біля сіл Бачів (ур. «Долина»), Звенигород (дві пам'ятки в ур. «Завалля» і «Навпроти Коцурова»), Кимир (ур. «Гумнисько») та Свірж (ур. «Стежки»); на Тернопільщині – Більче-Золоте (ур. «Кадуби»), Верхній Іванів¹ (ур. «Копноплисько», Сков'ятин (ур. «На сіножаті», Федорівка² (ур. «За вільшиною») та Грицівці (ур. «Нуриці» або «Над ставками») [Савич, 1959, с. 114–118]. Біля Грицівців, в ур. «Жолоби», згодом було відкрито ще одне поселення черняхівської культури, на якому зібрано чисельний підйомий матеріал у вигляді фрагментів кераміки, бронзових (фібула, дві пряжки) і скляних (намистини) виробів, а також трьох римських денаріїв Фаустіни Молодшої, Марка Аврелія та Коммода (фото 19–20).

У 1955 році експедиція відділу археології Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові під керівництвом М. Ю. Смішка провела розкопки могильника в с. Могиляни Острозького р-ну Рівненської області. Він був випадково відкритий під час будівництва школи у 1953 році. Виявлено 4 кремаційні поховання та кілька розрізаних посудин, які, на думку дослідника, від-

¹ У 1990 році селу повернена стара назва Івачів Горішній.

² У 2002 році селу повернена стара назва Тудорів.

Фото 19. Підйомний матеріал з поселення черняхівської культури біля с. Грицівці (ур. Жолоби) Збарзького р-ну Тернопільської області, 1961 р. (фонди АМ ІУ НАНУ)

Фото 20. Римські денарії з поселення Грицівці Збарзького р-ну Тернопільської області, 1971. (фонди АМ ІУ НАНУ)

носяться до двох періодів: ранньозалізного часу та зарубинецької культури [Смишко, 1957а, с. 54]. У 1970 році роботи на пам'ятці продовжила Ксенія Василівна Каспарова на чолі Поліського загону експедиції Ленінградського Державного Ермітажу. Підставою для їхнього проведення було виявлення ще одного захоронення у 1965–1969 роках унаслідок зведення чергових шкільних будівель. У розкопі площею 50 кв. м відкрито 8 поховань ранньозалісної доби, а в розвідкових шурфах і траншеях – ще 4 вже зарубинецької культури. В культурному шарі знайдено фрагменти ліпного посуду, які поєднують в собі поліські та середньодніпровські культурні риси. На підставі виконаних робіт К. В. Каспарова дійшла висновку, що зарубинецький могильник мав би займати простір приблизно у 6000 кв. м. На основній площі він залишився недосліджений, оскільки був перекритий шкільним будинком, спортивним майданчиком і садом. Тому подальші дослідження цієї пам'ятки мають важливе значення для уточнення хронології та шляхів розселення зарубинецьких племен [Каспарова, 1973, с. 65–72].

На початку 1970-х років у Могилянах К. В. Каспарова також провела дослідження біритуального могильника, розташованого в ур. «Хмільник». У результаті було виявлено 1 тілоспалення і 2 тілопокладення з характерним для вельбарської культури супровідним матеріалом [Каспарова, Щукин, 1979, с. 147–168; Кухаренко, 1980, с. 68].

З середини 1950-х років дослідження пам'яток черняхівської культури на території Західного Побужжя та Верхнього Подністер'я проводить Володимир Данилович Баран. У 1954–1956 роках Черепинський загін експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР під його керівництвом вивчав багатощарове поселення в ур. «Під Голдою» біля с. Черепин Пустомитівського р-ну на Львівщині [Баран, 1957, с. 97–99]. Воно було виявлене у 1953 році співробітниками Львівського історичного музею І. К. Свешіковим та З. А. Володченко [Баран, 1961а, с. 6]. У процесі розкопок на площі 1184 кв. м відкрито липицькі та черняхівські об'єкти. Результати досліджень висвітлені в окремії монографії, в якій автор дійшов висновку, що вищеназвані культури є різними в етнокультурному відношенні [Баран, 1961а, с. 9–19, 93–98] (фото 21).

Під час розкопок у Черепині В. Д. Баран також звернув увагу, що частина виявленої кераміки подібна до посуду пшеворської культури з Незвиська, Вікнин Великих, Коліна і Пшеворська [Баран, 1961а, с. 53–55]. Згодом на цій ж пам'ятці Лариса Іванівна Крушельницька розкопала пшеворське житло та господарську яму [Козак, 1984а, с. 84–85].

У 1955 році, внаслідок земляних господарських робіт на території колгоспного двору у с. Чижиків Пустомитівського р-ну Львівської області було

знайдено кілька бронзових і глиняних посудин. На місці знахідок експедиція Інституту суспільних наук АН УРСР під керівництвом М. Ю. Смішка провела охоронні розкопки, якими виявила рештки людського кістяка, а також багатий супровідний матеріал. Отримані результати знайшли відображення в публікації, де автор описав характер могили, поховальний інвентар, визначив його приналежність до пам'яток типу Верхньої Липиці і хронологію [Смишко, 1957б, с. 238–243].

Тоді ж у Чижикові було відкрито поселення черняхівської культури. Розвідковими дослідженнями В. Д. Барана на ньому виявлено 2 заглиблені житла, стільки ж господарських ям, фрагменти кераміки. Залишки ще 2 житлових споруд простежили в стінках силосних траншей [Баран, 1981, с. 11].

У 1957–1961 роках Ріпнівський загін Львівської археологічної експедиції провів масштабні розкопки черняхівського поселення Ріпнів-II (ур. «Залозами») Буського р-ну Львівської області. За п'ять польових сезонів там досліджено 28 жител, 35 ям, гончарну піч та кілька вогнищ за межами споруд. Ще дві житлові будівлі цього часу були простежені в контрольному шурфі на поселенні Ріпнів-III (ур. «Горохів») [Баран, 1969, с. 37; Баран, 1981, с. 11]. Крім цього, в результаті розвідкових досліджень, проведених між селами Ріпнів і Ракобовти та поблизу с. Купче, В. Д. Баран відкрив ще три такі поселення [Баран, 1969, с. 37].

У 1958 році експедицією Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР на чолі з Іваном Івановичем Ляпушкіним було досліджено напівземлянку черняхівської культури в ур. «Купецьке» на схід від с. Ракобовти. У 1959–1960 роках розкопки продовжила Західнобузька археологічна експедиція Інституту суспільних наук АН УРСР під керівництвом В. Д. Барана, внаслідок яких виявили ще 6 заглиблених споруд

Фото 21. «Terra sigillata» (1) і бронзова фігурка лева (2) з поселення в Черепині Львівської області (Баран, 1961а, рис. 12)

цього часу [Баран, 1981, с. 11]. Результати багаторічної праці в Ріпневі та Ракобовтах були опубліковані в кількох ґрунтовних статтях [Баран, 1959, с. 102–113; Баран, 1962, с. 80–91; Баран, 1964, с. 213–252]. Автор дійшов висновку, що названі пам'ятки належали до локальної групи черняхівської культури, поширеної у верхів'ях Західного Бугу і Дністра [Баран, 1964, с. 252].

Численний асортимент керамічних виробів з пам'яток в Черепині, Неслухові, Ріпневі-II, а також Луці Врублевецькій на Дністрі став основою для написання узагальнюючого дослідження, в якому характеризується ліпний черняхівський посуд Верхнього Подністер'я. В. Д. Баран вказує на його типологічну близькість до слов'янської ліпної кераміки третьої чверті I тис. н. е., звертає увагу на спільні риси [Баран, 1961б, с. 77–87].

Важливе значення для вивчення етнокультурних процесів на території Західної Волині мало відкриття та проведення розкопок могильника в с. Дитиничі Дубенського р-ну Рівненської області. У 1956 році, під час добування піску для господарських потреб, майже в центрі села було виявлено поховання, з якого кілька предметів потрапило у Дубенський краєзнавчий музей. Для з'ясування обставин знахідки в наступному році місцезнаходження обстежив науковий співробітник відділу археології Інституту суспільних наук АН УРСР Вітольд Вітольдович Ауліх. У стінках піщаного кар'єру вдалося виявити залишки трьох тілопальних поховань із керамікою та іншими супровідними матеріалами. Влітку цього ж року експедиція Львівського історичного музею під керівництвом І. К. Свешнікова провела розкопки, внаслідок чого було відкрито ще 17 захоронень. Результати досліджень опубліковані у спільній статті М. Ю. Смішка та І. К. Свешнікова, в якій була подана характеристика 21 поховання, описано речі інвентарю, а також зроблено спробу етнічної інтерпретації пам'ятки. На думку авторів, вона датується III–IV ст. н. е. і могла бути залишена прийшлими з південно-східної Прибалтики германськими племенами гепідів [Смішко, Свешніков, 1961, с. 89–112].

На підставі результатів дослідження Дитиницького могильника, а також щораз більшої дискусії про роль германців у створенні черняхівської культури, свої думки стосовно цієї проблеми висловив М. Ю. Смішко. Загалом, погоджуючись з присутністю деяких груп східногерманського населення в середовищі культури полів поховань, він негативно поставився до концепції про їхню домінуючу роль у цих процесах. Критикуючи прихильників германської теорії (П. Рейнеке, Е. Блюме, Е. Бренера, К. Дікулеску, К. Таккенберга, В. Антоневича, Ю. Костжевського та ін.) автор вказав на її слабкі сторони. М. Ю. Смішко дещо тенденційно наголосив, що

«нікому... не вдалося довести правильність такого погляду. Розв'язання складних і дуже важливих для історії східного слов'янства питань, зв'язаних з культурою полів поховань, вимагає від дослідників особливо вдумливого, строго наукового аналізу археологічних та письмових джерел, як передумови для більш широких історичних висновків...» [Смішко, 1961, с. 75].

У 1958 році в с. Колесники Гощанського р-ну Рівненської області, під час обкопування ровом сільського кладовища, робітники випадково натрапили на залишки тілопокладення. В Острозький краєзнавчий музей було передано кілька знайдених предметів у вигляді виготовлених на крузі миски і чарки, а також бронзової арбалетної фібули підв'язного типу. Наступного року експедиція відділу археології Львівського Інституту суспільних наук провела там розвідкові розкопки. У двох траншеях розмірами 10х2 м вдалося виявити невелику кількість фрагментів ліпного та кружального посуду, а також розрізнені людські кістки. Одночасно в ур. «Низький лан» археологи відкрили поселення з матеріалами пізньоримського часу. За результатами досліджень обидві пам'ятки віднесено до культури полів поховань [Пелешишин, 1961, с. 147–148].

У 1957–1962 роках Дністро-Волинська експедиція Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР під керівництвом М. О. Тіханової провела розкопки поселення другої чверті I тис. н. е. у с. Лепесівка Білогірського р-ну Хмельницької області, розташованого уже на території Південно-Східної Волині. Оскільки це одна з еталонних і найкраще досліджених пам'яток, зосередимо увагу на її характеристиці детальніше. Поселення розташоване на схід від села, на лівому високому березі старого русла р. Горині в ур. «Круча». Було відкрите ще у 1905 році волинським археологом Яковом Яроцьким, який зробив там перші розвідкові розкопки. На початках пам'ятка увійшла в науковий обіг як могильник, оскільки дослідник припускав наявність тут «поля поховальних урн» [Яроцький, 1909, с. 56]. Експедиція під керівництвом М. О. Тіханової розкрила 5800 кв. м площі, на якій виявила наземну будівлю-святилище, 2 житлово-господарських комплексів, 2 гончарні печі, велику кількість керамічного матеріалу як кружального, так і ліпного виготовлення загальною кількістю близько 100 000 фрагментів (реконструйовано 7000 посудин), знаряддя праці, предмети побуту та ін. (фото 22). На думку автора досліджень, пам'ятка в Лепесівці належить до черняхівської культури і, як й інші поселення та могильники з цієї території (Вікніни Великі, Костянець, Сухостав, Чеснівський Раковець, Ружичанка, Маркуші, Іванківці, Ягнятин, Пряжів), була залишена германським населенням [Тиханова, 1963, с. 178–191; 1964, с. 48–56].

Фото 22. Чаші з черняхівського поселення в Лепесівці Хмельницької області (Щукин, 2005, рис. 55)

Значну увагу місцю і значенню Лепесівського поселення в історико-культурних процесах другої чверті I тис. н. е. на території Волині та Поділля присвятив учень М. О. Тіханової Марк Борисович Щукін. На його думку, пам'ятка була важливим торговельно-ремісничо-сакральним центром, де проживало населення з різними культурними традиціями. Саме ж поселення він відносив до типу черняхівських з вельбарськими рисам (т. зв. «черняхівські пам'ятки вельбарської традиції» [Щукин, 1989, с. 208, 212].

Під час час розкопок 1960–1961 років у Лепесівці Дністро-Волинська експедиція під керівництвом М. О. Тіханової також провела археологічну розвідку на території Кременецького горбогір'я, зокрема у верхній течії р. Горинь. Унаслідок цього біля с. Загайці Шумського р-ну Тернопільської обл. в ур. Мелехи було відкрите синхронне вищеописаному велике поселення із слідами наземних споруд, великою кількістю кераміки, фрагментами жорен та ін. [Тиханова, 1964, с. 55]. Селище «волинського варіанту культури полів поховань» також виявили на східній околиці с. Горинка¹ (ур. «Масловщина»

¹ У публікації населений пункт подано за назвою «Горинка Малая».

або «Біля каменя»), ще три – біля с. Івання; одне – в с. Мишківці, повторно обстежено пам'ятку в с. Вікнини Великі Збараського р-ну; три – знайдено в околиці с. Гриньківці¹, ще раз оглянуто відкрите у 1957 році М. Островським поселення в с. Малі Дедеркали Шумського р-ну; три – біля с. Якимівці, по одному – в околиці сіл Маневе, Борщівка та Загірці Лановецького р-ну Тернопільської області, два – в с. Лепесівка (Лепесівка-ІІ-ІІІ) Хмельницької обл. та ін. [Тиханова, 1962, с. 48–53]. У 1969 році у вже згаданому с. Горинка В. К. Воляник відкрив поселення «волинської групи полів поховань» в ур. «За церквою» [Воляник, 1972, с. 312–313].

Ще у 1959 році під час закладання колгоспних парників на східній околиці с. Баїв Луцького р-ну Волинської області було натраплено на два поховання з тілопокладеннями. Розкопки пам'ятки провела у 1964–1965 рр. експедиція Волинського краєзнавчого музею під керівництвом київського археолога Віктора Платоновича Петрова та директора музею Анатолія Петровича Каліщука. На місці знахідки було закладено близько 20 невеликих розкопів загальною площею 250 кв. м, в яких виявлено і досліджено 32 поховання: 13 тілопокладень і 19 тілоспалень. Результати досліджень опублікував Ю. В. Кухаренко у 1975 році На основі знайденого матеріалу (кераміка, фібули, кістяні гребені, підвіски тощо) автор датував пам'ятку IV ст. н. е. [Кухаренко, 1975, с. 51–61].

Приблизно в цей самий час на території Західної Волині були відкриті поселення другої чверті I тис. н. е. біля сіл Уїздці (ур. «Застав'я», 1962), Замлиння² (ур. «Замлиння», 1963), Глинськ (ур. «Біля теплиці», 1970) Здолбунівського р-ну, Острів (ур. «Кропилька») Дубенського р-ну, Береги (ур. «Підхвороща», 1965) Млинівського р-ну, Кургани (ур. «Рисове», В. І. Канівець, 1952; І. К. Свешніков, 1972) Острозького р-ну, Городок (ур. «Клем'янтів», 1962, 1964), Зозів (ур. «Придатки», 1961) Рівненського р-ну, Іванівка (ур. «Біля Криничок», 1960) Радивилівського р-ну Рівненської області та ін. [Свешніков, Нікольченко, 1982, с. 56, 61, 64, 65, 70, 85, 94, 96–97, 105].

Важливу інформацію для вивчення пам'яток типу Дитинич дали розкопки І. К. Свешнікова вищеназваного могильника в Городку. Їхні результати були опубліковані Владиславом Всеволодовичем Кропоткіним у 1972 році [Кропоткин, 1972, с. 255–256]. Пам'ятка була випадково відкрита у 1962 році під час викопування траншей для відстійників Шпанівського цукрового заводу. Окрім одного зруйнованого, тут було ще виявлено 5 інгумаційних поховань та ритуальну яму з вогнищем, кістками свині,

¹ У публікації населений пункт подано за назвою «Хрыцовцы».

² Після Другої світової війни населений пункт об'єднаний із с. Стеблівка.

фрагментами кераміки тощо. Знайдений матеріал складався з ліпного та кружального посуду, пряслиця з увігнутими площинами, дрібних бронзових прикрас і гребеня з цього ж металу із ручкою, прорізаною в дугоподібній спинці. На основі знахідок пам'ятка була віднесена до волинської групи поморсько-мазовецької культури і датована III–IV ст. [Кропоткин, 1972, с. 256]. Неподалік могильника, на околиці с. Зозів (ур. «Придатки»), розташовувалося супутнє поселення [Свешніков, Нікольченко, 1982, с. 94].

З початку 1960-х років на Волино-Подільському пограниччі розпочинають розкопки могильника біля с. Чеснівський Раковець Збаразького р-ну Тернопільської області (ур. «За городами»). Він виявлений у 1961 році внаслідок земляних робіт і був обстежений М. І. Островським. Знайдені в двох поруйнованих похованнях людські останки разом із матеріалом у вигляді 3 посудин, бронзової фібули, пряжки та кістяного гребеня було передано в Кременецький краєзнавчий музей. У 1962–1963 рр. пам'ятку досліджувала спільна експедиція Чернівецького державного університету і Кременецького краєзнавчого музею під керівництвом І. С. Винокура та М. І. Островського. Завдяки проведеним роботам виявлено 18 інгумаційних та кремаційних поховань, з яких 6 були жіночими, 3 – чоловічими, 5 – дитячими, решту – невстановленої статі (фото 23). Роботи продовжили у 1985 році О. А. Гей, а в 1989 році В. І. Івановський, які відкрили ще 9 захоронень. Результати розкопок опубліковані в кількох статтях [Винокур, Островский, 1964, с. 64–69, Винокур, Островский, 1967, с. 144–159; Гей, 1990, с. 109–118; Ivanovski, Kokowski, 1995, s. 221–235]. За І. С. Винокуром пам'ятка належить до черняхівської культури, однак частина ліпної кераміки з поховань має

Фото 23. Поховання № 11 могильника черняхівської культури у Чеснівському Раковці Тернопільської області (Винокур, Островский, 1967, рис. 11:б)

пшеворські та зарубинецькі елементи [Винокур, Островский, 1967, с. 158]. На думку Василя Івановського та Анжея Коковського, деякі захоронення в Чеснівському Раковці мають яскраві риси вельбарської культури [Ivanovski, Kokowski, 1995, с. 232].

Поруч з могильником також знайдено синхронне поселення, на якому проведено лише незначні розвідкові дослідження [Винокур, 1972, с. 164].

У 1963 році житель с. Чистилів Тернопільського р-ну Тернопільської області П. Д. Басик, будуючи підвал, натрапив на залишки давньої могили з посудом. Наступного року Черняхівська експедиція Тернопільського краєзнавчого музею в складі І. П. Герети, О. П. Герети та Є. А. Харитонова провела обстеження місця знахідки, унаслідок чого було відкрито новий могильник. Розкопки пам'ятки, проведені у 1964 році, виявили 4 інгумації північної орієнтації з багатим супровідним матеріалом, а в центрі села – супутнє поселення. На думку дослідників, могильник належить до черняхівської культури і може датуватися періодом IV–V ст. н. е. [Герета, Харитонов, 1979, с. 136–141].

У Заліщицькому районі тоді ж були відкриті інші пам'ятки пізньоримського часу: Блицанка-I–III, Колодрібка-I–III, Торське. [Археологічні пам'ятки, 1982, с. 43–45]. На багатошаровому поселенні Блицанка-II, розташованому в ур. «Горби», розкопками Юрія Миколайовича Малеева виявлено також матеріали липицької культури [Малеев, Конопля, 1999, с. 45].

У 1960-х роках львівські археологи проводять вивчення липицьких та черняхівських поселень на берегах Середнього Дністра. З огляду на будівництво Бурштинської ТЕС була створена Бурштинська експедиція відділу археології Інституту суспільних наук АН УРСР, яка у 1960 році здійснила обстеження басейну Гнилої Липи. В результаті відкрито 11 різночасових пам'яток, в тому числі поселення «культури полів поховань» у селах Дем'янів (ур. «Бушівське») та Коростовичі (ур. «Засадка») Галицького р-ну Івано-Франківської області. Крім того, були здійснені розвідкові розкопки ще однієї пам'ятки в Дем'янові, розташованій в ур. «Росохи». На розкритій площі виявлено 2 заглиблені споруди. Знайдений керамічний матеріал складався з уламків кружальних і ліпних посудин, а також із залізного серпа з обламаним кінцем та проколки [Крушельницька, 1962, с. 134–136]. У 1968 році В. Д. Баран провів там ширші дослідження, додатково відкривши 4 напівземлянкові житла, одне з яких опалювалося глинобитною піччю, господарську яму та 6 вогнищ за межами будівель. У північній частині розкопу натраплено на скупчення глиняної обмазки, яке залягало більш-менш суцільним шаром на площі 2,8x3,9 м і було

потрактоване як «розвал перекриття заглибленої споруди» [Баран, 1971, с. 106–107]. У заповненні об'єктів, а також культурному шарі, знайдено багато предметів матеріальної культури: кружальну і ліпну кераміку, два залізні серпи, свердло, шість ножів, три залізні та п'ять бронзових фібул, дві прикраси (в т. ч. срібну лунницю) [Баран, 1971, с. 107–113]. Розкопки пам'ятки періодично продовжувались у 1970, 1986 і 1987 роках. У підсумку на площі 2100 кв. м відкрито 8 жител, 7 споруд, 19 ям і 8 вогнищ відкритого типу. На основі аналізу матеріалів Дем'янівське поселення в ур. «Росохи» датована сер. III – поч. V ст. н. е. [Гопкало, 2006, с. 44, 66–73].

У 1961 році проведено дослідження багаточислової пам'ятки в ур. «Підліски» неподалік с. Бовшів Галицького району. У двох розкопах загальною площею 276 кв. м виявлено об'єкти і матеріали липицької, празької культур та періоду Київської Русі. До комплексу липицького поселення належали 2 напівземлянкові житла з вогнищами та господарська яма. Супутній матеріал представлений фрагментами ліпного та кружального посуду. На думку Л. І. Крушельницької, характер кераміки дає змогу зробити припущення про її гето-дакійське походження, а подальше вивчення пам'ятки може допомогти у виявленні шляхів формування липицької культури [Крушельницька, 1964, с. 135–137].

У цьому ж селі В. Д. Баран вивчав черняхівське поселення, розташоване в ур. «Сулива» (Бовшів-II). Його розкопки здійснювали у 1962–1964 роках. На площі 2700 кв. м було виявлено 8 напівземлянкових жител, 4 заглиблені та 2 наземні споруди, 48 ям, 18 вогнищ відкритого типу, велику кількість фрагментів ліпного та кружального посуду, знаряддя праці, побуту та ін. [Баран, Гопкало, 2006, с. 53–66].

У 1960 році розвідкова експедиція відділу археології Інституту суспільних наук відкрила поселення липицької культури на західній околиці села Верхня Липиця, в ур. «За лутом». Пам'ятка має важливе наукове значення, оскільки є супутньою відомому Верхньолипицькому могильнику. У 1962–1964 роках Липицький загін Верхньодністровської експедиції провів там масштабні археологічні дослідження. Було закладено 3 розкопки і 1 траншею загальною площею 862 кв. м. Виявлено 6 заглиблених жител, 2 легкозаглиблені у ґрунт споруди, 5 вогнищ, 2 печі та 15 ям. Керамічний матеріал на 82–85 % складався з фрагментів ліпного посуду, решта – кружальний. В об'єктах знайдено залізні знаряддя, бронзові та скляні прикраси, кам'яні й кістяні вироби. На думку В. М. Цигилика, поселення датується I–II ст. н. е. [Цигилик, 2001, с. 3–51]. Окрім цього тут зафіксовано шари черняхівської культури та Київської Русі [Цигилик, 2001, с. 5].

Під час розкопок 1964–1965 років поселення скіфського часу в Черепині, Л. І. Крушельницька (фото 24) виявила кілька об'єктів з липицькими матеріалами. У 1966 році вона також відкрила заглиблену житлову споруду з керамікою I–II ст. н. е. поблизу с. Лагодів (Лагодів-III, ур. «Залука») Перемишлянського р-ну на Львівщині. Отримані результати частково опублікував у 1975 році В. М. Цигилик у монографії «Населення Верхнього Подністрів'я перших століть нашої ери» [Цигилик, 1975, с. 26–27, 32–33].

Фото 24. Лариса Іванівна Крушельницька (1928–2017)
(Архів ЛНУ ім. І. Франка)

Широкомасштабні дослідження в цей час здійснюються на поселенні біля с. Ремезівці Золочівського р-ну Львівської області. Воно було відкрите у 1965 році В. П. Савичем на південному та південно-західному схилах ур. «Кути». Розкопки пам'ятки провела Верхньодністрянська археологічна експедиція Інституту суспільних наук Львівського державного університету ім. І. Франка під керівництвом В. Д. Барана [Баран, Цигилик, 1971, с. 65–75]. У 1966–1968 роках їх продовжила Липицька археологічна експедиція (керівник В. М. Цигилик). Загальна площа розкопаної території та кількість відкритих об'єктів залишається незрозумілими. За одними даними було розкрито 2450 кв. м пам'ятки, виявлено 17 жител, 4 вогнища, 17 господарських ям та ряд завалів глиняної обмазки від наземних споруд [Цигилик, 1975, с. 38], за іншими – 2600 кв. м площі, 18 житлових будівель, 4 вогнища, 19 господарських ям та шість залізоплавильних горнів [Цигилик, 2005, с. 348]. Результати досліджень опубліковані в ряді статей [Цигилик, 1968, с. 114–116; Цигилик, 1970, с. 112–113; Цигилик, 1971, с. 157–165].

Поряд з керамічними матеріалами липицької культури у Ремезівцях знайдено посуд зарубинецького та пшеворського типів. На його основі В. М. Цигилик зробив висновок, що тут спільно проживало населення усіх названих археологічних спільнот [Цигилик, 1971, с. 165].

Ще одне селище цього часу дослідники відкрили у 1966 році на північний схід від с. Ремезівці, ліворуч дороги, що веде з Ремезівців до Вороняк. У наукову літературу воно увійшло під назвою Вороняки. Розвідковими розкопками В. М. Цигилика тут також стверджено наявність липицьких та зарубинецьких матеріалів [Цигилик, 2005, с. 348].

У 1966 році, під час вивчення пам'яток ранньозалізного віку, Л. І. Крушельницька відкрила поселення липицької культури біля с. Майдан Гологірський Золочівського р-ну Львівської області (ур. «Під лугом»). Тоді ж воно було обстежене Дністрянською ранньослов'янською археологічною експедицією під керівництвом М. Ю. Смішка. У 1968–1969 та 1990 роках стаціонарні розкопки там проводив В. М. Цигилик [Цигилик, 2005, с. 348]. Виявлено житло, дві господарські ями, вогнище, посуд, знаряддя праці тощо. Як і в Ремезівцях, на поселенні крім липицької також знайдено кераміку зарубинецького типу. Матеріали з розкопок у Майдані Гологірському були опубліковані в окремій статті, а також у монографії, присвяченій вивченню липицької культури Верхнього Подністер'я [Цигилик, 1973, с. 83–90; Цигилик, 1975, с. 60–62].

Найдалі висунутими на південний схід липицькими пам'ятками є поселення в селах Зелений Гай та Заліщики Заліщицького району Тернопільської області. Перше розташоване на південному схилі лівого берега Дністра. Його досліджував В. Д. Баран у 1966 році (фото 25). Крім об'єктів інших культур тут виявлено два житла та господарську яму, ліпну і кружалну кераміку, уламок жорнового каменю, пряслице та інші матеріали. В одному з напівземлянкових жител, разом з ямками від стовпів, під стінкою котловану також простежено канавку, яка, на думку В. Д. Барана, вказує на наявність дерев'яного облицювання стін [Баран, 1967, с. 236–237]. У Заліщиках будівництвом районного об'єднання «Сільгосптехніка» та автозаправної станції було частково пошкоджено багаточасову пам'ятку. Дослідженнями кафедри археології та музеєзнавства Київського державного університету під кер-

Фото 25. М. А. Пелещин, Д. Н. Козак, В. Д. Баран і Р. М. Чайка (зліва направо) на Республіканській науковій археологічній конференції в Одесі. 1989 р.

рівництвом Ю. М. Малеева у 1969–1972 роках тут стверджено наявність шарів трипільської культури, голіградського типу фракійського гальштату, ранньослов'янського часу VI–VII ст., а також липицької культури. В останньому випадку в кількох напівземлянкових житлах знайдено фрагменти кераміки (у тому числі чаші на високій ніжці), мергелеве пряслице, предмети римського імпорту тощо [Малеев, 1972, с. 99; Малеев, 1973, с. 104]. Аналіз відкритих об'єктів та матеріалів

липицької культури зробила Т. І. Слободян, визначивши час функціонування пам'ятки II–поч. III ст. н. е. [Слободян, 2012, с. 186–202].

У с. Возилів Бучацького р-ну на Тернопільщині експедицією Кам'янець-Подільського педінституту під керівництвом І. С. Винокура в 1966–1967 роках проведено дослідження кремаційного могильника. Згідно з опублікованою інформацією там було знайдено залишки 9 урн. Поруч виявлено синхронне поселення з липицькою та зарубинецькою керамікою [Винокур, 1972, с. 163; Винокур, Мегей, 2003, с. 148–154].

Важливим кроком до вивчення етнокультурних процесів на території Західної Волині було відкриття і дослідження багатошарових поселень біля с. Ромош Сокальського р-ну Львівської області. Одне із них, розташоване в ур. «Димниця» на високому березі р. Західний Буг, вивчали у 1954 році В. Д. Баран, у 1966 році І. К. Свешніков та у 1967 році В. В. Ауліх. На пам'ятці виявлено культурні шари доби енеоліту, бронзового віку, Київської Русі, а також «культури дитиницького типу» пізньоримського часу [Свешніков, 1976, с. 74]. Ще низку селищ на Сокальщині було відкрито в 1966 році розвідкою І. К. Свешнікова біля сіл Свитазів (ур. «На пісниську») та Скоморохи (між залізничним мостом і селом) [Археологічні пам'ятки, 1982, с. 54]. У 1971 році Західнобузька археологічна експедиція відділу археології ІСН АН УРСР під керівництвом Л. І. Крушельницької ствердила наявність поселень другої чверті I тис. н. е. в с. Заставне (ур. «Гачки» та «Оболоння») і Свитазів (ур. «Окописько»), а біля с. Ромош (ур. «Звіринець») – двох нових багатошарових пам'яток. На останніх проведено розкопки, в результаті яких на одній простежено культурні шари ранньозалізного часу та Київської Русі, а на другій – лужицької культури, середини першої половини I тис. н. е., слов'янського (VIII–IX ст.) і давньоруського (XII–XIII ст.) періодів [Крушельницькая, Долынская, 1972, с. 367]. Матеріали першої половини I тис. викликали особливе зацікавлення. На розкритій площі розміром 252 кв. м було досліджено заглиблену споруду. Вся зібрана кераміка (крім фрагмента вінчика кружального піфоса) ліпного виготовлення. Значний відсоток складала уламки яйцеподібних горщиків із загнутими до середини вінцями, аналогії до яких відомі у т. зв. «східнопоморсько-мазовецькій культурі» з території Волині та Нижнього Повіслення. Тут також знайдено бронзову фібулу підв'язного типу та кістяний тришаровий гребінь з трикутно-дугоподібною спинкою (рис. 6). На думку дослідників, пам'ятка в Ромоші була залишена гото-гепідським населенням, яке, повільно рухаючись з Повіслення в Північне Причорномор'я, заснувало в Західній Волині свої селища і співіснувало з місцевою людністю черняхівської культури

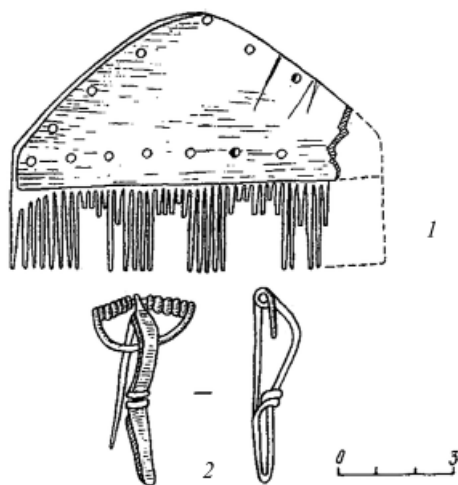

Рис. 6. Матеріали з розкопок
Л. І. Крушельницької в Ромоші
(Крушельницька, Оприск, 1975, рис. 3)

[Крушельницька, Оприск, 1975, с. 79; Kruszelnicka, 1981, s. 214–215]. Поселення останньої розташовувалося неподалік вельбарського, на другій стороні яру (ур. «Звіринець-II»). На його площі знайдено житлову споруду з кружальною керамікою III–IV ст. н. е. [Kruszelnicka, 1981, s. 214].

Розкопки Ромошської пам'ятки продовжив В. В. Кропоткін спочатку як керівник Волинського загону експедиції Інституту археології АН СРСР, згодом перейменованого на Західноволинську експедицію. У перший рік дослідження (1973) було закладено 3 розкопи загальною площею 302 кв. м, на якій, окрім матеріалів стжижовської культури, ранньослов'янського і давньоруського часів, відкрито залишки заглиблених і наземних споруд IV ст. н. е. з ліпною та кружальною керамікою [Кропоткін, 1974б, с. 294–295]. Роботи були продовжені у 1974–1977 та 1984 роках (фото 26). Унаслідок багатолітніх стаціонарних досліджень встановлено, що поселення пізньоримського часу, яке серед усіх інших було вивчене найкраще і було представлене заглибленими та наземними житлово-господарськи-

Фото 26. Розкопки В. В. Кропоткіна в Ромоші, 1976 р. (Кропоткін, 1976 (отчёт), рис. 1)

ми комплексами, слідами залізоробного та косторізного ремесла, великою кількістю переважно ліпної кераміки, фібулами, кістяними гребенями, уламками світлоглинної амфори танаїського типу та ін., датується періодом III–IV ст. н. е. На думку В. В. Кропоткіна, виявлені матеріали важливі для вивчення контактної зони вельбарської, пшеворської та черняхівської культур. На жаль, пошуки синхронного з поселенням могильника не дали позитивних результатів [Кропоткин, 1984 (отчёт), с. 7; 1985, с. 256].

На 70-ті роки XX ст. припадають початки розвідкових досліджень на території Західної Волині Віталія Михайловича Коноплі. Його заслугою є відкриття низки поселень другої чверті I тис. н. е. на Рівненщині, зокрема таких як Варковичі (1977), Жорнів (1977), Княгинине (1977), Олибів (1977) Дубенського р-ну; Більче (1976), Перекалі-I (1979) Демидівського р-ну, Добрятин (1974), Рудливе (1974), Торговиця (1974) Млинівського р-ну та ін. [Свешніков, Нікольченко, 1982, с. 45, 47, 49, 55, 70, 72, 80, 81].

Велике значення в історії археологічних досліджень пам'яток першої половини I тис. н. е. на території Західного Поділля мало відкриття у 1970 році сарматського поховання у с. Буряківка Заліщицького р-ну Тернопільської області. Місцезнаходження обстежив Ю. М. Малеев, який встановив, що воно представляє собою ґрунтове жіноче тілопокладення на спині, у випростаному положенні, орієнтоване головою на південний схід. Супровідний матеріал складався із кружальної миски, ліпних горщика, невеликої посудинки з отворами у стінках, келиха, біконічного пряслиця, бронзового люстерка, такої ж пірамідальної підвіски з квадратною основою та намиста з 34 скляних і пастових намистин. Усі знахідки мають аналогії в сарматських комплексах і дають підстави зарахувати пам'ятку до локальної групи сарматських (можливо роксоланських) могильників Середньодністрянського лісостепового району [Малеев, Піоро, 1973, с. 73–76].

Ще одне подібне поховання виявили у 1977 році під час земляних робіт на території смт. Товсте цього ж району. Пам'ятка була обстежена працівником Тернопільської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури Є. А. Харитоновим та місцевими краєзнавцями. Подальші дослідження показали, що загалом під час земляних робіт екскаватором було знищено 5 поховань, розташованих неподалік одне одного. В науковий обіг введено інформацію лише про 3 інгумаційні захоронення. На думку Ю. М. Малеева та О. В. Симоненка, характер поховальної обрядовості, а також знайдений матеріал (кераміка, бронзові люстерка, прикраси), дають змогу віднести могильник до вищезазваної групи сарматських пам'яток [Малеев, Симоненко, 2002, с. 108–111].

Фото 27. Денис Никодимович Козак (1944–2014)
(Козак, Прищеп, Шкоропад, 2004, с. 3)

У 1970-х роках систематичне вивчення пам'яток перших століть н. е. на території Верхнього Подністер'я та Західної Волині розпочав Денис Никодимович Козак (фото 27). Зокрема, у 1973–1975 роках він здійснив розкопки багатощарового поселення в Підберізцях Пустомитівського р-ну Львівської області. Окрім матеріалів доби неоліту, ранньозалізного, ранньослов'янського та киево-руського часів, там були знайдені об'єкти пшеворської культури пізньолатенського часу [Козак, 1975а, с. 293; Козак, 1976, с. 338–339; Козак, 1977, с. 71–78; Козак, 1985г, с. 75–89], а також 13 наземних і заглиблених жител, дві господарські споруди, десять ям-погребів і чотири вогнища за межами будівель, які він

згодом відніс до зубрицької культури [Козак, 2008 а, с. 257–286; Козак, 2008б, с. 26–35] (фото 28).

У 1975 році Дністровський загін Волино-Подільської ранньослов'янської археологічної експедиції Інституту археології АН УРСР під керівництвом Д. Н. Козака здійснив розкопки поселень першої чверті I тис. н. е. в селах Чишки (ур. «За задньою рікою»), Зубрі та Сокільниках. Тоді ж були проведені дослідження Гринівського та Звенигородського

Фото 28. Розкоп № 4 на поселенні в Підберізцях, 1975 р.
(Козак, 1975 (звіт), табл. 12:1)

(ур. «Садиба Великача») могильників, де у першому випадку відкрито 6, а в другому – 25 поховань, знайдено багатий супровідний матеріал з кераміки та металу (посуд, мечі, наконечники списів, ножі, фібули тощо). У Звенигороді, на 400 м південніше могильника, в ур. «Загорода» Д. Н. Козак виявив два синхронні поселення: на одному із них переважав липицький матеріал, а на другому – пшеворський. Отримані результати були опубліковані в кількох статтях [Козак, 1977б, с. 305–306; Козак, 1978а, с. 96–107; Козак, 1985б, с. 52–64; Козак, Орлов, 1982, с. 104–115]. Дослідник припустив можливість мирного співіснування на території Волино-Подільського пограниччя різноетнічних груп зарубинецького, липицького та пшеворського населення. Це явище автор підтверджував матеріалами з поселення в Звенигороді [Козак, 1978а, с. 106].

У наступні роки Д. Н. Козак продовжив розкопки в Сокильниках, де на площі 1450 кв. м було виявлено житлові та господарські споруди, кераміку, знаряддя праці та предмети побуту [Козак, Боднарчук, Кучинко, Пенцак, 1977, с. 306–307; Козак, 1983а, с. 43–53; Козак, 2008, с. 287–300]. У цей час широкими площами досліджують поселення в Підбірцях і Пасіках Зубрицьких. Одночасно було проведено розвідки на пам'ятках у Комарно, Твіржі, Давидові, Жирівці, Борщовичах, Бендюзі та ін. Багаторічне вивчення старожитностей першої чверті I тис. н. е. Д. Н. Козак підсумував у низці статей і публікацій [Козак, 1979, с. 339–340; Козак, 1980, с. 283–284; Козак, 2008, с. 35–44]. Узагальнюючою роботою стала монографія, присвячена пшеворській культурі Верхнього Подністер'я та Західного Побужжя [Козак, 1984а]. Результати досліджень дали підстави автору виділити волино-подільську локальну групу, згодом перейменовану в зубрицьку культуру [Козак, 1978б, с. 72–91; Козак, 1983б, с. 77–105; Козак, 1992а, с. 67–69; Козак, 1994б, с. 5; Козак, 1996, с. 27; Козак, 2008а; Козак, 2008б, с. 25–67 та ін.].

Нові матеріали до проблеми поширення племен липицької культури на території Північно-Західного Поділля дали розкопки В. М. Цигилика поселень у селах Водники¹ (1979 р.) та Липівці (1985, 1987–1988 рр.) Перемишлянського р-ну Львівської області. У першому випадку виявлено три житла, вогнище та липицький керамічний матеріал, серед якого траплялися фрагменти посуду також пшеворської культури [Цыгилик, 1980, с. 347–348; Цыгилик, 1997а, с. 105–112]. У другому – чотири житлові споруди, вісім господарських ям, гончарний, два залізоплавильні горни і посуд липицьких і зарубинецьких форм [Цыгилик, 1987, с. 428–429; Цыгилик, 1991, с. 96–98; Івановський, Цыгилик, 1992, с. 49–51]. На основі проведених

¹ З 1990 року село має назву «Відники».

досліджень В. М. Цигилик зробив висновок, що поселення в Липівцях, Ремезівцях, Майдані Гологірському і Вороняках становлять одну групу пам'яток, на яких присутні змішані матеріали дакійського і слов'янського етносів [Цигилик, 1995, с. 127–139].

У цей час на території Західної Волині були відкриті нові пам'ятки пшеворської культури. Вони зафіксовані біля сіл Хорів Острозького р-ну, Острів Варковецький і Липа Дубнівського р-ну Рівненської області, Линів Локачинського р-ну, Загаї (Загаї-II) Горохівського р-ну, Рокині, Боратин, Гірка Полонка, Чаруків, Милуші, Вікторяни і Рованці Луцького р-ну Волинської області та ін. [Козак, 1992а, с. 141, 143–144].

З 70-х років ХХ ст. активізується вивчення старожитностей пізньоримського часу. Зокрема, у 1971 році директор Кременецького краєзнавчого музею Василь Климентійович Воляник виявив могильник та поселення III–IV ст. н. е. біля с. Бережанка Лановецького р-ну Тернопільської області. У 1972 році там проведено розкопки. На площі 507 кв. м досліджено 9 поховань: 6 інгумацій і 3 кремації, які супроводжував поховальний інвентар у вигляді кружального посуду, фібул, скляних і сердолікових намистини, бронзових відерцеподібних підвісок тощо. На думку автора досліджень, могильник відноситься до черняхівської культури і не пов'язаний із старожитностями типу Дитинич [Воляник, 1974, с. 65–79]. Синхронне поселення розташовувалося на протилежному березі безіменного потоку – допливу р. Горинь, на відстані близько 200 м від некрополя. Розкопками відкрито залишки 2 наземних житлових споруд невеликої площі, які опалювалися вогнищами, господарську будівлю, зібрано керамічний матеріал (фрагменти ліпного посуду становили близько 14 %, решта – кружального виготовлення), у тому числі уламки провінційно-римської амфори [Воляник, 1979, с. 56]. У 1989 році роботи на могильнику в Бережанці продовжила експедиція ІСН АН УРСР під керівництвом Василя Івановича Івановського. Були закладені три розвідкові траншеї загальною площею 162 кв. м, однак вдалося виявити лише одну яму із розрізненими фрагментами кружальної кераміки. Через відсутність в об'єкті людських останків його віднесли до кенотафів, а стосовно пам'ятки зроблено висновок, що вона розкопана повністю [Ivanovski, Kokowski, 1995, с. 222].

У процесі подальших досліджень В. К. Воляник також провів розкопки селищ др. чв. I тис. н. е. біля населених пунктів Синівці та Печірна, де у першому випадку виявив залишки 3 жител і 4 господарських споруд наземної конструкції, а в другому – 2 житла і вогнище відкритого типу, сильно по-

руйновані оранкою. Супровідний матеріал представлений майже виключно кружальною керамікою (ліпна складала всього 2 %) [Воляник, 1979, с. 56–57].

У 1973 році директор початкової школи у с. Чернелів-Руський Тернопільського р-ну Р. П. Закоршм'яний повідомив у Тернопільський краєзнавчий музей про знахідку «старовинних посудин», виявлених під час будівельних робіт в ур. «Могилки» [Тиліщак, 2006, с. 80]. У серпні цього ж року Ігор Петрович Герета провів у вказаному місці попередні дослідження, виявивши 6 інгумаційних захоронень. Характер поховального обряду та супровідного інвентаря дав можливість віднести нововідкритий могильник до волинської групи полів поховань і датувати кін. II–IV ст. н. е.¹ [Герета, 1974, с. 257–258]. Подальші розкопки пам'ятки під керівництвом І. П. Герети тривали аж до 2000 року. У наслідок цього було вивчено майже всю територію урочища, крім його західної окраїни, зайнятої сільськими городами, розкрито майже 7000 кв. м площі та віднайдено 315 поховань: 1 – невизначеного часу, можливо епохи бронзи, 2 – поморської, 288 – черняхівської культур і 24 – періоду Київської Русі [Герета, 2013, с. 18] (фото 29).

Фото 29. Виставка матеріалів з розкопок Чернелево-Руського могильника в Тернопільському обласному краєзнавчому музеї. 2008 р.

¹ Пізніше пам'ятка була зарахована до черняхівської культури і датована періодом другої–третьої чв. III ст. – поч. V ст. н. е. [Тиліщак, 2013, с. 12–13].

За 200 м на схід від місця розкопок дослідник також відкрив супутнє могильнику черняхівське селище [Тилищак, 2006, с. 81].

У цьому ж 1973 році в с. Токи Підволочиського р-ну Тернопільської області під час земляних робіт на території тваринницької ферми в ур. «Пастівник» було випадково зруйновано поховання з кружальною керамікою черняхівського типу. Розкопки могильника проводив І. П. Герета у 1978, 1980, 1981 і 1983 роках. У результаті було розкопано 116 кв. м площі пам'ятки, відкрито 9 інгумаційних поховань північної орієнтації (із них – одне парне) та «кенотаф» у вигляді скупчення посуду [Герета, 1989, с. 292–293; 1995, с. 144–146; Тилищак, 2014а, с. 197–210].

У 1976 році з огляду на будівництво нового житлового масиву на південній околиці Львова (Сокільники), експедиція під керівництвом

Фото 30. Піфос з черняхівського поселення в Сокільниках на Львівщині, 1976 р. (фонди КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей», м. Винники)

Д. Н. Козака досліджувала черняхівське поселення, розташоване неподалік зубрицької пам'ятки Сокільники-І. Воно було відкрите ще у 1973 році. Під час розкопок там виявлено залишки наземного житла, господарську яму, майстерню для виготовлення гончарного посуду та велику кількість фрагментів здебільшого кружальної кераміки [Козак, 1983а, с. 49–50; Козак, 1990а, с. 130–135] (фото 30). На основі досліджень у Сокільниках, а також на інших пам'ятках, де присутні зубрицькі та черняхівські матеріали, Д. Н. Козак висловив припущення про переростання зубрицької культури у черняхівську [Козак, 1982, с. 31–48; Козак, 2008а, с. 30–39].

У 1983–1984 роках Волинський загін Ранньослов'янської експедиції Інституту археології АН УРСР (далі – ІА АН УРСР) під керівництвом Д. Н. Козака провів розкопки пшеворсько-зубрицького поселення в ур. «Берег» на відстані 1 км на захід від с. Гірка Полонка Луцького р-ну Волинської області (Гірка Полонка II). До пшеворської культури віднесено 1 житло, господарську споруду і 3 ями, до зубрицької – 5 житлових, 4 господарських споруд та 87 ям. В об'єктах і культурному шарі зібрано значну кількість кераміки відповідних форм, глиняні пряслиця, тягарці до ткацьких верстатів, кістяні проколки, залізний ніж, металеві браслет і шпильку. На думку автора розкопок, пшеворське поселення датується

I ст. до н. е. – сер. I ст. н. е. [Козак, 1992а, с. 141–142; 1984, с. 249], зубрицьке – др. пол. I – поч. II ст. н. е. [Козак, 2008а, с. 319]. Неподалік, на південній околиці цього ж села (території колишньої городньої бригади), виявлене ще одне зубрицько-вельбарське селище, назване «Гірка Полонка III» [Козак, 1992а, с. 149, 161].

На пшеворсько-зубрицько-вельбарському поселенні Загаї-II (ур. «Над ставом»), розкопки якого проводили у 1985 і 1987 рр., до пшеворської культури віднесено по одній житловій та господарській споруді [Козак, 1987, с. 344], зубрицької – 6 жител, 3 господарські будівлі і 23 ями-погребі [Козак, 2008а, 354–365] і вельбарської – 5 житлових, 2 господарські споруди і 14 ям [Козак, 1992а, с. 162–166].

Важливі результати Д. Н. Козак отримав під час дослідження поселення біля с. Боратин. Воно розташоване за 0,5 км на південь від села, в ур. «Могилки» і було відкрите у 1978 році Михайлом Михайловичем Кучінком і Григорієм Васильовичем Охріменком. Роботи проводила у 1981–1982 роках Волинська експедиція ІА УРСР. Встановлено, що на пам'ятці присутні шари пшеворської, зубрицької, вельбарської культур і часу Київської Русі [Козак, 1983в, с. 271]. До першого періоду належить типова пшеворська кераміка кінця латенського часу, знайдена в розмиві берега р. Стир [Козак, 1992а, с. 141]. Другий період представлений двома житловими, 4 господарськими будівлями і 7 ямами. Наявність виключно ліпної кераміки відповідних форм дає змогу датувати об'єкти кін. I–II ст. н. е. [Козак, 1992а, с. 144–146]. До пізньоримського часу віднесено найбільшу кількість об'єктів: 11 жител і 14 ям. Супровідний матеріал складався з фрагментів переважно ліпного посуду, пряслиць, тягарців до ткацького верстату, глиняного світильника, кістяних проколов, кількох залізних ножів, однієї фібули та рогового гребеня з дугоподібною спинкою. На основі датуючих предметів хронологія селища визначена останньою чв. II–сер. IV ст. н. е. [Козак, 1992а, с. 154–161; Козак, 2008а, с. 301–308].

У цьому ж селі розвідкою Василя Григоровича Оприска та Дмитра Юліановича Павліва, проведеною у 1989 році на схилах невисоких пагорбів лівого берега Стиру (ур. «Город»), відкрито ще одне двошарове поселення вельбарської культури та Київської Русі (XII–XIII ст.) [Конопля, 1997, с. 181].

Цікаві результати щодо вивчення поховальної обрядовості вельбарських племен дали розкопки могильника Баїв-II на північній околиці с. Баїв Луцького р-ну Волинської області (територія сільського цвинтаря). Пам'ятка була випадково відкрита у 1985 році вчителем місцевої школи. У цьому ж році Волинський загін Слов'янської експедиції ІА АН УРСР під керівництвом

Д. Н. Козака провів археологічні розкопки. На площі 420 кв. м виявлено частково поруйновані посадкою дерев 4 захоронення: 3 урнові кремації та 1 тілопокладення. Серед перепалених остеологічних залишків простежені вкраплення поховального вогнища. Супровідний матеріал складався із ліпного кухлика яйцеподібної форми, частини фібули підв'язної конструкції та золотої S-подібної підвіски. Могильник віднесено до кін. II–III ст. н. е. [Козак, 1987, с. 343–344; 1992а, с. 167–168].

Пік активізації досліджень різночасових пам'яток археології на території Західного Поділля та Волині припадає на кінець 1970–1980-ті роки. Це було пов'язано з масштабним проведенням рятувальних розкопок у зонах будівельних і, особливо, меліоративних робіт. У цей період В. М. Цигилик здійснює вивчення черняхівських поселень в Тарасівці (ур. «Підліс») (1978, 1982) Пустомитівського, Свіржі (ур. «Медвежі стежки») (1978–1979, 1984, 2001) Перемишлянського, Рудниках (ур. «Голодівка») (1980) Миколаївського і Березцю (ур. «За рудкою») (1981) Городоцького р-нів; Л. І. Крушельницька – в Попівцях (ур. «На границі») (1985) Бродівського р-ну; Л. Г. Мацкевий в Туркотині (2 км на схід від села) (1986) Золочівського р-ну Львівської області [Цигилик, 1979, с. 417; Цыгылык, Грибович, 1980, с. 348; Цыгылык, 1986, с. 322–323; Цигилик, Касюхнич, Грибович, 2003, с. 38–64; Цигилик, 1993, с. 35–41; Цигилик, 1997б, с. 104–107; Цигилик, Касюхнич, 2006, с. 124–133; Крушельницька, 1987а, с. 354; Мацкевой, 1988, с. 311]. Біля с. Тарасівка за два польові сезони розкопано 480 кв. м площі, виявлено п'ять заглиблених у ґрунт житлових споруд, вісім господарських ям, уламки ліпної та гончарної кераміки, металеві та кістяні вироби. На думку В. М. Цигилика, пам'ятка відноситься до раннього та середнього етапів черняхівської культури [Цигилик, Касюхнич, 2006, с. 124–133]. Під час розкопок поселення на східній околиці с. Попівці¹ (ур. «На границі») Л. І. Крушельницька дослідила напівземлянкове житло з вогнищем і матеріалами у вигляді фрагментів переважно ліпної кераміки, глиняного пряслиця, залізного ножа, руків'я невизначеного знаряддя, бронзового колечка та прекрасно збережену фібулу підв'язної конструкції (рис. 7). На підставі аналогій пам'ятку датовано III–IV ст. н. е. [Крушельницька, 1985 (звіт), с. 23–30, 1987, с. 354]. Крім того, в результаті археологічних розвідок на землях колишнього колгоспу «Україна» (с. Вербівчик Бродівського р-ну Львівської області) були відкриті поселення

¹ У звіті про дослідження, а також публікації результатів розкопок, пам'ятка подана з прив'язкою до с. Попівці Бродівського р-ну Львівської області, хоча насправді знаходиться на землях с. Крутнів Кременецького р-ну Тернопільської області. Тому надалі в нашій роботі вона буде називатися Крутнів-І.

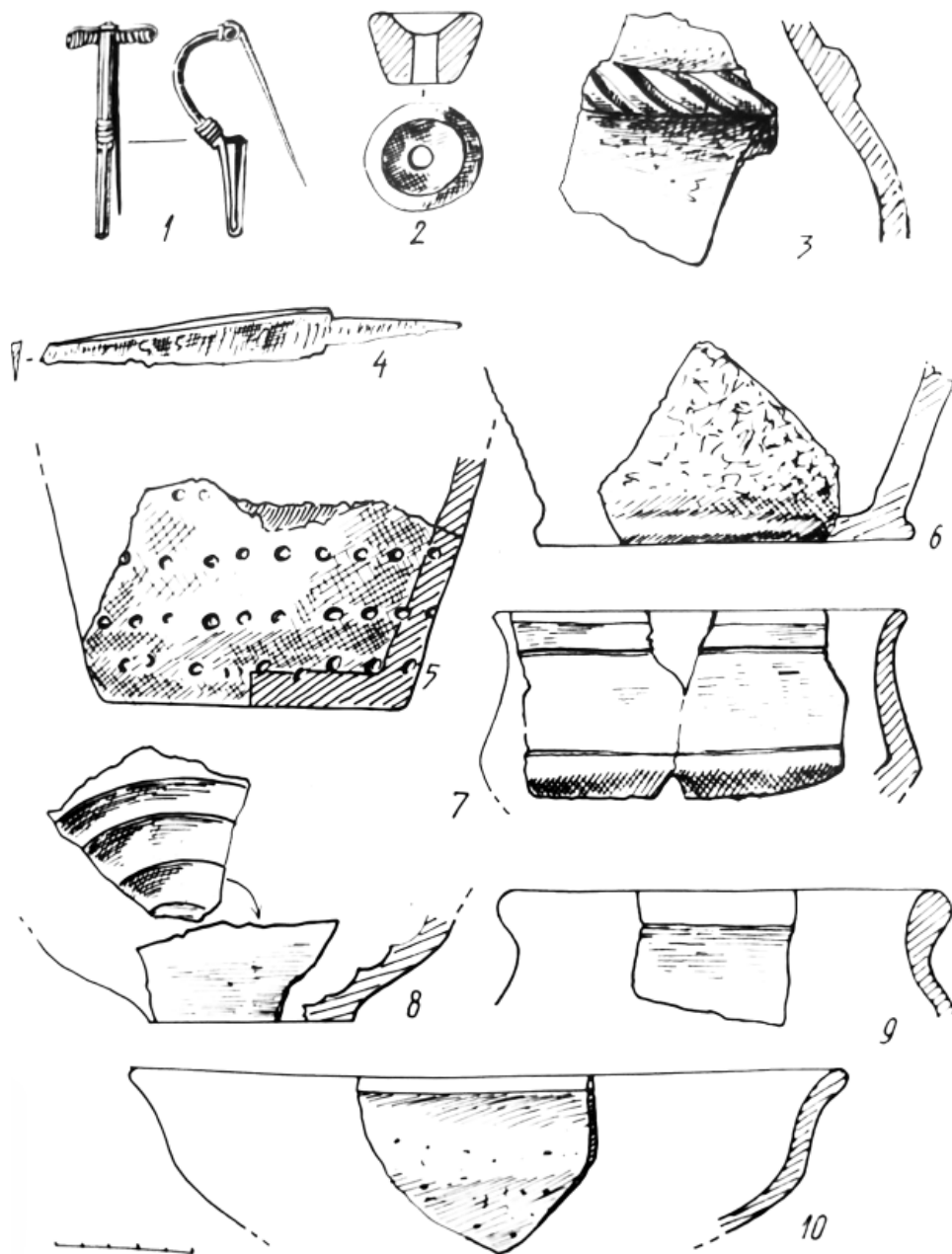

Рис. 7. Матеріали з розкопок черняхівського поселення Крутнів-І (ур. «На границі») Тернопільської області (Крушельницька, 1985 (звіт), табл. 17)

з матеріалами другої чверті I тис. н. е. біля сіл Орихівчик (Орихівчик-II, IV), Маркопіль (Маркопіль-I, II, IV) [Крушельницька, 1985 (звіт), с. 2–3, 8–9] і смт. Підкамінь (ур. «Мирова») [Крушельницька, 1987 (звіт), с. 8–10] на Бродівщині.

У 1983–1985 роках В. М. Цигилик і В. І. Івановський провели розкопки Неслухівського поселення черняхівської культури на Львівщині. У 1983 році було розкрито 320 кв. м площі пам'ятки, виявлено напівземлянкову житлову будівлю з глинобитною піччю, 5 господарських ям, фрагменти ліпної та кружальної кераміки [Цыгылык, Ивановский, 1985, с. 369–370; Цигилик, 1996, с. 283–289]. У 1984–1985 роках розкопки продовжила Західнобузька ранньослов'янська експедиція, яка відкрила ще 4 напівземлянкові житла із залишками глиняних печей у двох із них [Ивановский, 1987, с. 333–334]. На думку В. М. Цигилика, поселення в Неслухові слід датувати III–поч. V ст. н. е. Воно важливе для подальшого вивчення, оскільки відображає процес переростання черняхівської культури Західного Побужжя в ранньосередньовічну культуру слов'ян [Цигилик, 1996, с. 288].

У 1987 році у Подністер'ї науковий співробітник Івано-Франківського краєзнавчого музею Богдан Петрович Томенчук відкрив поселення черняхівської культури на південно-західній околиці с. Куропатники Галицького р-ну Івано-Франківської області. Пам'ятку досліджували представники Слов'янської правобережної експедиції під керівництвом В. Д. Барана впродовж 1987–1992 років. У результаті було розкрито 4336 кв. м площі, на якій виявлено 4 житлові напівземлянки, 7 господарських споруд, 21 яму, 3 вогнища і значну кількість кераміки, виробів з металу, каменю тощо [Баран, Гопкало, 2005, с. 73–82].

У 1980–1990-х роках поживаються дослідження старожитностей другої чверті I тис. н. е. на території північної частини Західного Поділля. Певним поштовхом до проведення масштабних розкопок було виконання державної програми «Звід пам'яток історії та культури України. Тернопільська область». У середині 1980-х років І. П. Герета проводить роботи на могильниках пізньоримського часу в Білій, Романівці, Великих Бірках [Герета, 1987, с. 319–320; Герета, 1989, с. 294–296; Герета, 1995, с. 147–150], поселенні в с. Лозова Тернопільського р-ну [Герета, 1991, с. 29]; Б. С. Строцький здійснює рятувальні дослідження на відомому ще з 1913 року некрополі в Романовому Селі на Збаражчині, [Строцький, 1991, с. 88–89]. У 1988 році розвідковий загін експедиції ІСН АН УРСР зробив пошуки археологічних пам'яток у басейнах рр. Золота Липа і Коропець на території Монастириського району. З усіх нововідкритих місцезнаходжень до черняхівської культури були

віднесені поселення Гранітне-IV, V, Задарів-III-IV, V і Трудодлюбівка-III¹ [Білас, Конопля, Сілаєв, 2012, с. 39–41,47]. Крім цього, серед колекції артефактів, які зберігали у школі с. Задарова, натраплено на залізний, двічі зігнутий і перепалений у вогні меч. Він був знайдений в ур. «Під монастиром». У результаті оглядин місця знахідки зібрано кераміку, а також знайдено частину (ніжку) фібули типу А. 68. Було висловлене припущення, що меч походить із зруйнованого тілопального поховання пшеворської культури пізньолатенського часу [Kokowski, Konopljа, 1992, s. 1–16].

Тоді ж розвідкою Олександра Степановича Ситника відкрито черняхівські поселення Верняки-II (1988) Збараського, Велика Березовиця (1987) Тернопільського р-нів; Богдана Степановича Строцєня – Шимківці-I (1987), Охримівці (1987) Збараського, Баворів-I (1987), Жовтневе² (1989) Тернопільського, Мухавка (1989) Чортківського р-нів; Володимира Петровича Савича – Мшанець-I-III (1988) Зборівського р-ну; Марини Олександрівної Ягодинської – Старі Петликівці-I (1988), Пилява-I-II (1989), Рукомиш-I (1988) Бучацького, Глібів-I, Гримайлів-II, IV (1989) Гусятинського, Слобідка-IV (1991) Заліщицького, Серетєць-I, IV, Беримівці-I, II, Кудобинці-I, Глядки-V (1988) Зборівського, Городище-I (1987) Козівського, Деренівка (1988) Тербовлянського р-нів; Олега Миколайовича Гаврилюка і Богдана Степановича Строцєня – в с. Сировари (1990) Зборівського р-ну; Ігоря Олеговича Гаврітухіна – Городниця-II-III (1989) Гусятинського р-ну; Василя Івановича Олійника – Городок (1990), Товсте (1995) Заліщицького р-ну Тернопільської області та ін. [Строцєнь, 2006, с. 195–218].

У 1990 році Західно-Подільська експедиція Тернопільського краєзнавчого музею під керівництвом Б. С. Строцєня провела розкопки вельбарського поселення в околиці с. Малашівці (ур. «Ставки») на Зборівщині, в результаті чого було розкрито 224 кв. м площі пам'ятки, зібрано колекцію переважно ліпної кераміки (80 % від загальної кількості) (рис. 8), предмети побуту, фрагмент залізної остроги тощо [Строцєнь, 1993, с. 211–212; Kokowski, Stasiak, Stroceń, 1998, s. 133]. На протилежному схилі пагорба в ур. «Буркун» (с. Іванківці цього ж району) О. М. Гаврилюк виявив ще одне поселення пізньоримського часу, однак з переважанням кружальної кераміки. На думку авторів статті про результати досліджень, наявність двох поблизьких поселень з вельбарськими та черняхівськими матеріалами може свідчити про зміну культурної ситуації в цьому регіоні, яка призвела до переростання вельбарської культури у черняхівську [Kokowski, Stasiak, Stroceń, 1998, s. 133].

¹ У 1991 році селу повернено стару назву Швейків.

² У 2006 році перейменоване на с. Соборне.

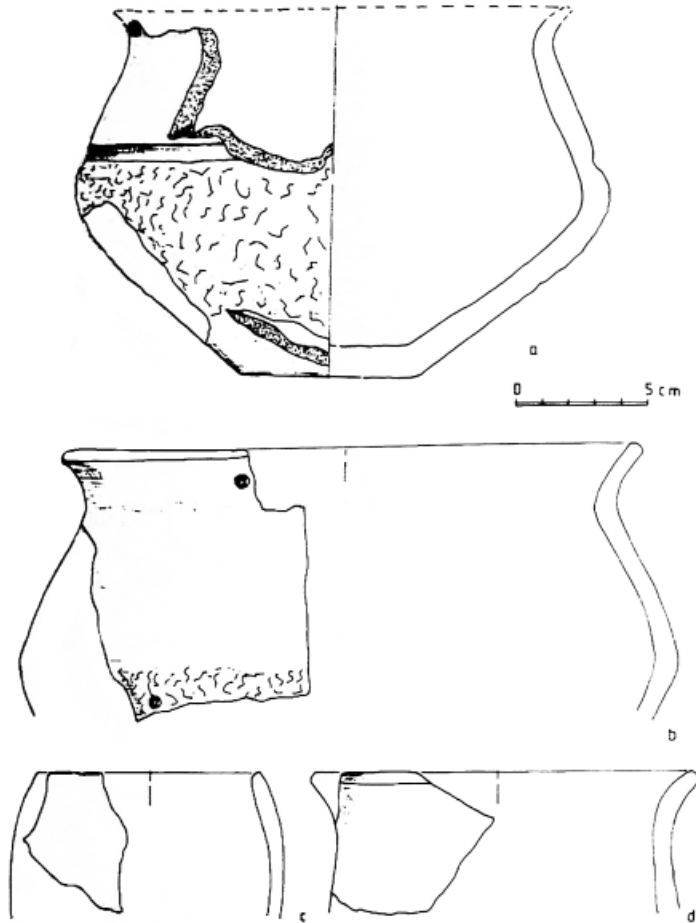

Рис. 8. Фрагменти ліпної кераміки з Малашівського поселення
(Kokowski, Stasiak, Stroceń, 1997, рис. 7)

Серед пам'яток першої половини I тис. н. е. Західної Волині, які в зазначений період розкопували великими площами, вирізняються поселення біля сіл Линів Локачинського та Городок Луцького р-нів Волинської області. В околиці першого відомі різночасові пам'ятки, розташовані в ур. «Щербата долина» (лужицька, поморська культури, Київська Русь), ур. «Перша безодня» (комарівська), ур. «Друга безодня» (стжижовська, лужицька, поморська, волино-подільська (зубрицька), вельбарська, могильник комарівської культури) і ур. «Третя безодня» (вельбарська культура) [Кучінко, Охріменко, 1995, с. 129]. Масштабні дослідження Линівського археологічного комплексу проведено у 1988–

1989 рр. експедицією ІА АН УРСР під керівництвом Д. Н. Козака. Участь у них брав Віталій Володимирович Шкоропад. У результаті розкопок пам'ятки в ур. «Щербата долина» додатково було виявлено зубрицький культурний шар. До цього часу віднесено дві господарські споруди і стільки ж ям, а також зібрано численний керамічний матеріал [Козак, 1994б, с. 18]. Практично повністю розкопане поселення в ур. «Друга безодня». На площі 3,4 тис. кв. м досліджено 8 жител, 7 господарських споруд та 17 ям, які належали населенню зубрицької культури, а також 6 жител, 3 споруди господарського призначення і 4 ями-підвали вельбарського часу. Знайдено багатий керамічний матеріал, в тому числі посуд провінційно-римського походження, знаряддя праці, побуту, прикраси із заліза, бронзи, кістки та ін. [Козак, 2013, с. 47–108]. Встановлено, що зубрицька культура слов'ян-венедів змінюється вельбарською культурою готів приблизно в останній чв. II ст. н. е. На підставі проведених досліджень Д. Н. Козак дійшов висновку, що германці заселили цю територію тоді, коли слов'яни вже її покинули. Жодних слідів співіснування цих груп людності на пам'ятці в Линеві не зафіксовано. Отже, у кін. II ст. н. е. готські племена повністю витіснили місцеву людність Західної Волині в райони Подністер'я, Південного Побужжя та Подніпров'я [Козак, 2013, с. 109].

Багатошарове поселення в Городку біля Луцька відкрив у 1988 році В. В. Шкоропад. Воно розташоване на південний схід від села в глибокій долині на березі р. Черногузки. На пам'ятці присутні напластування періоду стжижовської, лежницької групи, зубрицької, вельбарської культур, Київської Русі, а також також лужицький могильник та пізньосередньовічний цвинтар [Козак, Оприск, Шкоропад, 1999, с. 7]. З усіх найкраще представлені поселення зубрицької та вельбарської людності, оскільки вони були розкопані повністю. До першого віднесено 4 житла, 6 господарських споруд, 25 підвальних ям, до другого – 3 житла, 8 споруд господарського призначення і 14 ям-підвалів. Зібрано численний матеріал: фрагменти переважно ліпного посуду (у вельбарських об'єктах присутня невелика кількість уламків кружальної кераміки), пряслиця, кістяні проколки, залізні ножі, тришаровий роговий гребінь тощо. Автори дослідження Д. Н. Козак, В. Г. Оприск і В. В. Шкоропад припустили короткочасність існування вищеназаних селищ: зубрицької культури у період кін. I – п. пол. II ст., вельбарської – др. пол. IV ст. [Козак, Оприск, Шкоропад, 1999, с. 31–70].

На Західному Поділлі в 1991–1995 і 2000 роках Б. С. Строць провів широкі розкопки поселення пізньоримського часу біля с. Кобиля (ур. «За Рудкою») Збараського р-ну. Загалом тут було розкрито близько 1000 кв. м

площі, виявлено 4 наземні житла, декілька вогнищ і печей за межами будівель, господарську споруду, майстерню з обробітку металу і дві ями. Результати опубліковані в декількох статтях [Строць, 1994, с. 68–70; Строць, 1995а, с. 107–108; Строць, 1997, с. 235–256; Строць, 1998а, с. 196–197; Строць, 1998в, с. 235–256; Строць, 2005, с. 453–463]. Автор вважає, що виявлені матеріали належать до вельбарської та черняхівської культур, а великі розміри пам'ятки свідчать про її визначну роль у регіоні, зокрема, вона могла бути племінним центром [Строць, 1998а, с. 197]. Підтвердженням цього є розташовані неподалік супутні пам'ятки у селах Іванчани і Заруддя [Строць, 2008, с. 149, 239, рис. 66].

Найкраще дослідженим на території Волино-Подільського регіону є багатошарове поселення першої половини I тис. н. е. біля с. Хрінники Демидівського р-ну Рівненської області. Його вивчення розпочалося у 1993 році і триває до сьогодні. До 2014 року археологічні роботи там проводила експедиція ІА НАН України під керівництвом Д. Н. Козака, зараз – постійно діюча експедиція цього ж Інституту під керівництвом Антона Валерійовича Панікарського. На основі результатів досліджень опубліковані дві узагальнюючі монографії [Козак, Прищеп, Шкоропад, 2004; Козак, 2012] та десятки наукових статей.

Пам'ятка Хрінники-I розташована в ур. «Шанків яр» між селами Набережне і Хрінники, на березі Хрінниківського водосховища. Її культурні шари були утворені внаслідок послідовного проживання різних племен, починаючи від епохи бронзи до Київської Русі (X–XI ст.). Загалом за 20 років досліджень тут було закладено 23 розкопи, якими розкрито площу 5000 кв. м [Козак, 2014, с. 85].

До теми нашого дослідження мають відношення відкриті тут поселення зубрицької та вельбарської культур, представлені значною кількістю об'єктів і різноманітних артефактів. Як показали розкопки, їхня більшість знищена поступовим і багаторічним розмивом берега спочатку водами р. Стир, а з 1957 року – Хрінниківського водосховища. Об'єкти зубрицького селища сконцентровані приблизно посередині урочища «Шанків яр». Тут виявлено 5 груп житлово-господарських комплексів, які склалися з 6 житлових, 7 господарських споруд, а також 16 ям, що їх супроводжували. Рухомий матеріал становили фрагменти ліпного посуду, прясла, тягарці до вертикального ткацького верстата, диски-покришки, односкладовий роговий гребінь, амулет з ікла дикого кабана та кілька кістяних проколок. Час існування зубрицького селища визначений др. пол. I–II ст. н. е. [Козак, 2008а, с. 422–429].

До вельбарської культури віднесено 40 житлових (в тому числі наземних споруд типу «Stallhaus») (рис. 9), 7 господарських будівель, 15 ям-підвалів, жертвник (фото 31) і велику кількість виробів з глини, кістки, чорного та кольорових металів, серед яких бронзову голову Сарапіса – еліністичного бога достатку, родючості, підземного царства і загробного життя (фото 32). З огляду на інтенсивність забудови і густоту знахідок Д. Н. Козак припустив, що поселення виникло в кін. II ст. і проіснувало до поч. V ст. н. е. У

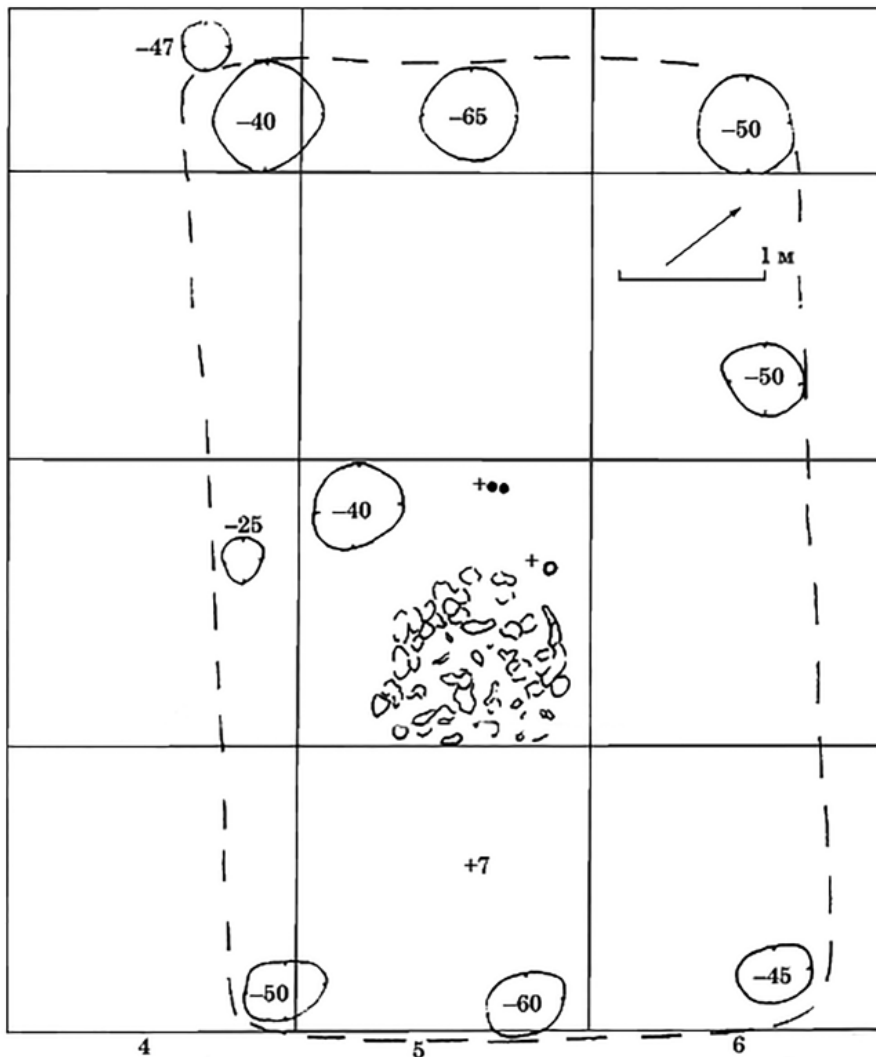

Рис. 9. План наземного житла № 79 (Козак, 2012, рис. 19)

Фото 31. Залишки жертвоника вельбарської культури на поселенні в Хрінниках Рівненської області (Козак, 2012, фото 55)

Фото 32. Голова бога Сарапіса з розкопок Д. Н. Козака в Хрінниках (Козак, 2012, фото 57)

період з сер. III до сер. IV ст. воно відіграло роль великого міжплеменного торговельно-ремісничого та культового осередку готів, які проживали на цій території [Козак, 2011, с. 324–345; 2014, с. 99–101]. Зазначимо, що в околиці пам'ятки Хрінники-I існувало ще кілька невеликих супутніх вельбарських селищ, розташованих на відстані 5–8 км від неї [Козак, 2011, с. 343].

З 1990-х років масштаби розкопок археологічних пам'яток на Західній Волині щораз зменшувалися. Через нестачу коштів вони все більше набували розвідкового характеру. В результаті суцільного обстеження значних площ, на території Волинської та Рівненської областей було відкрито нові археологічні місцезнаходження, однак на більшості із них розкопки так і не проводили. Прикладом цього може бути діяльність Волинського краєзнавчого музею в середині 90-х років XX ст. Унаслідок археологічного вивчення території Луцького р-ну тут було відкрито 285 пам'яток, в тому числі 44 селища вельбарської і 3 черняхівської культур [Конопля, Івановський, 1997, с. 5–6]. Загальний огляд археологічного минулого Волинської області з детальним археологічним каталогом, куди поміж іншими увійшли вже відомі та нововиявлені пам'ятки досліджуваного періоду, зробили М. М. Кучінко та Г. В. Охріменком [Кучінко, Охріменко, 1995]. На Рівненщині, під час розвідок 1996–1997 років у межах м. Дубна, серед інших також були відкриті поселення вельбарської культури у районах «Волиця», «Сурмичі» (пункти 1–2), біля Звірогосподарства, а також пізньоримського часу в ур. «Біля мостів» і «Палестина» [Прищепя,

Ткач, 1998, с. 134–135]. У період 1996–2002 років В. В. Ткач, обстежуючи басейн середньої течії р. Ікви між селами Птича Дубенського і Арчишин Млинівського р-нів Рівненської області, уточнив місцерозташування вже відомих, а також виявив низку нових вельбарських пам'яток, серед яких 2 могильники [Ткач, 2005, с. 69–77].

На Поділлі з 1990 року час від часу проводили розкопки поселення черняхівської культури біля с. Лисичники Тернопільської області. Воно було відкрите ще у 1964 році директором Заліщицького музею В. І. Олійником. Дослідженнями Південно-Тернопільської експедиції Заліщицького відділу Тернопільського краєзнавчого музею, проведеними у 1997 році, тут було виявлено скупчення кружальної кераміки у вигляді розвалів горщиків і мисок. Крім того, на сусідніх полях знайдено фрагменти людських кісток, що може вказувати на наявність могильника [Олійник, Ротар, 2008, с. 134]. Цією ж експедицією у 1992 році відкрито черняхівське поселення с. Дунів (ур. «Город В. М. Українця») Заліщицького району [Олійник, 1993, с. 107].

Вивчення археологічних пам'яток значно активізувалося з утворенням у 1991 році у Львові Державного наукового малого підприємства «Рятівна археологічна служба», згодом перейменованого на Науково-дослідний інноваційний центр «Рятівна археологічна служба» при Інституті українознавства НАН України (далі – НДІЦ «РАС» ІУ НАН України). Під час охоронних досліджень в історичній частині Львова (Краківське передмістя), проведених у 1992 році експедицією РАСу, виявлено залишки житлової споруди черняхівської культури. На основі кераміки пам'ятка датована V ст. н. е. [Івановський, 1993, с. 75].

У 1996 році НДІЦ РАС ІУ НАН України під керівництвом В. І. Івановського відкрив два поселення біля с. Очеретне Кременецького р-ну Тернопільської області (Очеретне-I, ур. «Тараси» і Очеретне-II, ур. «Опал»). З огляду на те, що через пам'ятку Очеретне-II мала проходити траса магістрального нафтопроводу НПК «Південний» – Західна Україна (т. зв. «Одеса–Броди»), Збаразький загін експедиції РАС провів там рятівні розкопки. На площі 712 кв. м було виявлено два наземні глинобитні житла, чотири вогнища відкритого типу, скупчення каміння, ліпну і кружальну кераміку, вироби із металу, кістки, каменю, скляні намистини тощо. На думку керівника загону Б. С. Строценя, аналогії до виявлених об'єктів і матеріалів, зокрема наземної трикамерної будівлі та ліпної кераміки, мають місце у вельбарській культурі [Строценя Б, Строценя Л., 2000, с. 195–201; Строценя, 1996 (звіт), с. 1–47].

У 1996 році співробітники РАСу Михайло Андрійович Филипчук і Віктор Миколайович Войнаровський провели охоронні розкопки багаточислової пам'ятки на південно-західній околиці с. Лукаші Бродівського р-ну Львівської

області, яка потрапила у зону будівництва нафтопроводу НПК «Південний» – Західна Україна. Було виявлено матеріали епохи пізнього палеоліту, городоцько-здовбицької культури (залишки кременеобробної майстерні), висоцької культури (могильник), рубежу н. е. та Київської Русі. Серед численних знахідок на увагу заслуговує фрагмент миски, виготовленої на швидкоротаційному гончарному крузі, та мідної лунниці [Войнаровський, Конопля, Филипчук, 2005, с. 21,30, рис. 57].

У цей самий час на Сокальщині були проведені незначні дослідження багатощарової пам'ятки Червоноград-VII, розташованої за 2 км на північний схід від міста, в ур. «Восьмьорка». Серед матеріалів різних періодів тут виявлено кераміку другої чверті I тис. н. е. ліпного та кружального виготовлення. Дослідники зауважили, що перша значно переважає за кількістю. До цього ж періоду віднесено глиняне прясло сплюснуто-округлої форми [Войнаровський, Івановський, Конопля, 1999, с. 111].

Наприкінці 1980–1990-х років на території Західної Волині та Поділля активно працювали археологічні експедиції відділу археології Інституту суспільних наук (з 1993 року – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України), Львівського університету імені Івана Франка та Львівського історичного музею. У 1988 році Сокальська госпдоговорна експедиція ІСН НАН України, виконуючи рятувні дослідження в зонах проведення меліорації, здійснила розкопки поселення черняхівської культури в с. Лучиці Сокальського р-ну Львівської області, відомого знахідкою на його території у 1939 році скарбу римських срібних денаріїв. Було виявлено велику господарську яму з матеріалом, який складався переважно з кружальної кераміки, а також малий фрагмент кістяного гребеня. З огляду на характер знайдених виробів, селище датовано IV ст. н. е. [Івановський, 1999, с. 65–66]. Окрім розкопок в Лучицях, тоді ж проведено пошукові роботи на поселенні в с. Шарпанці (Шарпанці-I) цього ж району, де виявлено залишки наземної споруди типу хліва для стійлового утримання худоби. В об'єкті та культурному шару знайдено багато фрагментів ліпного та кружального посуду, два глиняні хлібці, прясло біконічної форми і залізний ніж. Зважаючи на наявність значного проценту ліпного посуду, в тому числі із загнутими до середини вінцями, селище віднесено до вельбарської культури, а час його існування визначено III ст. [Івановський, 1999, с. 66–67].

У 1990 році розвідковим загоном археологічної експедиції Львівського держуніверситету ім. І. Франка під керівництвом Л. І. Крушельницької обстежено вже згадуване поселення у Вікнинах Великих на Тернопільщині. Знайдені матеріали дали змогу уточнити датування пам'ятки, виділивши на ній, окрім відомих пшеворського, черняхівського та давньоруського

горизонтів, культурні шари шнурової кераміки, черепино-лагодівської групи та періоду райковецької культури. На увагу заслуговують зібрані власником поля Хомою Вальчуком 70 пряслиць та намистинок різної форми. На думку Л. І. Крушельницької, більшість із них, зокрема намистини із сердоліку і нефриту, належать до пшеворської та черняхівської культур [Звіт, 1990, с. 20–23].

З ініціативи Львівського історичного музею виявлено низку старожитностей різних культур першої пол. I тис. н. е. як на Волино-Подільському пограниччі, так і в суміжних із ним районах Грядового Побужжя. Це – поселення липицької культури Великі Глібовичі-I-II, Підмонастир-II-IX на Перемишлянщині [Конопля, 1996а, с. 23–24]; Будьків-I-II, Відники¹-II-III, VI, дві пам'ятки у Звенигороді (ур. «За хмільником» і північніше від кол. хутора Жуків) Пустомитівського р-ну [Конопля, 1996б, с. 24–25]; черняхівської культури в с. Острів [Михальчишин, 1994, с. 11], смт. Красне (ур. «Підлісся»), с. Андріївка (ур. «Біля Ноя») Буського р-ну [Михальчишин, 1996, с. 50–51], Великий Дорошів-I-III, Віднів-I, V, Гряда-III-V, Кошелів-III, V-VI, Малий Дорошів-I-IV, Малі Підліски-I-II, Ситихів-III-IV, Сулимів-II, VII, IX Жовківського р-ну [Конопля, Довгань, Чайка, 1999, с. 154–164], Вислобоки-V-VI, Запитів-II, Кукезів-II, Ременів-VI-VII, IX, XII-XV Кам'яно-Бузького р-ну [Конопля, Милян, Осаульчук, 1999, с. 165–169]. В околиці с. Стронятин Жовківського р-ну Львівської області повторно обстежено багаточислову пам'ятку Стронятин-I з черняхівським культурним шаром (відкрита у 1987 році експедицією ІСН АН УРСР), а також виявлено нові черняхівські поселення Стронятин-IV і Стронятин-V [Конопля, Стеблій, 2008, с. 120–121].

На виконання програми «Реєстр пам'яток археології Львівської області» Львівська обласна інспекція з охорони пам'яток археології при Львівському історичному музеї та Історико-краєзнавчий музей м. Винники (з 2017 року – Комунальний заклад Львівської обласної ради «Історико-краєзнавчий музей», далі – КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей») провели спільну експедицію, в результаті чого було обстежено басейн р. Думни – лівої притоки р. Полтви (Західне Побужжя). Розвідкою виявлено матеріали черняхівської культури на поселеннях Хренів-I-II, V-VI [Білас, Конопля, 2009, с. 119–138], Дідилів-I-III, Кукезів-I та Убині-I-III, V-VII Кам'яно-Бузького р-ну Львівської області [Білас, Конопля, 2011, с. 225–253].

У 1998 році Звенигородський загін експедиції Львівського державного університету імені Івана Франка під керівництвом Романа Ярославовича Береста провів роботи на селищі липицької культури біля с. Ганачівка

¹ У публікації населений пункт подано за старою назвою – Водники.

Перемишлянського р-ну Львівської області [Звіт, 1998, с. 7–17; Берест, 2013, с. 225–226]. Під час розкопок пам'ятки було виявлено 2 напівземлянкові житлові споруди, господарську яму, а також характерний керамічний матеріал. На долівці житла № 2, поруч із скупченням вугликів, кераміки та кількох невеликих каменів, знаходився скелет людини. На думку Р. Я. Береста, наявність людського кістяка «...свідчить про складність політичної ситуації, яка виникла в III ст. н. е. і пояснює, чому дакійські племена зникають з Верхнього Подністер'я» [Берест, 2000, с. 44–61; Берест, 2001, с. 130–133]. Крім цього поселення липицької культури були знайдені також на території Давидівського кряжу в ур. «Загребелька» між селами Стрілки і Волове Перемишлянського р-ну та в північно-західній околиці м. Бібрка (ур. «Вище басейну») [Берест, 2001, с. 133–134].

На зразок Львівського РАСу при Інституті археології НАН України організовуються структури «Охоронної археологічної служби України»: ДП «Подільська археологія» (м. Тернопіль), ДП «Рівненська старовина» (м. Рівне) і ДП «Волинські старожитності» (м. Луцьк). Їхня діяльність була пов'язана з охоронними дослідженнями на місцях житлового та господарського будівництва, проведеннями наукової археологічної експертизи проектів землевідводів тощо. Зокрема, у 2005 році працівники «Подільської археології» Михайло Бігус і Василь Ільчичин провели розвідкові обстеження території Північно-Західного Поділля, в результаті чого були відкриті нові багатошарові поселення з матеріалами другої чверті I тис. н. е. Івання-II, Івання-V Кременецького, Залізці-IV і Озерна-I Зборівського р-нів Тернопільської області [Бігус, 2006, с. 252–258]. У 2009–2010 роках продовжили рятівні розкопки вищеописаної пам'ятки у м. Заліщики (Заліщики-III). Крім матеріалів різних періодів тут виявили об'єкти зарубинецької та липицької культур. До них належали три господарські ями, одна глинобитна піч; зібрано багато керамічного матеріалу. В ямі, яку дослідники віднесли до зарубинецької культури, знайдено розвал тонкостінної біло-глиняної римської амфори та повністю збережений кухлик [Ягодинська, Строць, Ільчичин, Дерех, 2012, с. 118–119]. У 2009 році на Зборівщині було відкрито поселення висоцької культури Мильне-V. У 2011–2012 роках стаціонарні розкопки там провела експедиція ДП «Подільська археологія» і встановила, що, крім висоцького горизонту, на цій території присутній ще й могильник другої чверті I тис. н. е. Під час досліджень вдалося натрапити на жертвну яму і 4 поховання пізньоримського часу: 1 кремаційне і 3 інгумаційних. На основі фібул пам'ятку датовано III ст. н. е. [Строць, Ільчичин, 2012, с. 327].

На Рівненщині, під час проведення археологічних експертиз, співробітниками ДП «Рівненська старовина» були відкриті поселення пізньоримського часу в селах Красносілля Гощанського, Новомильськ (ур. «Замчище») і Млинів (вул. Котовського, 51) Здолбунівського р-нів [Прищеп, Харковець, 2013, с. 306]. Кераміку вельбарської культури знайшов А. Бардецький у м. Дубно (вул. Затонського, 4) та с. Перенятин Радивилівського р-ну [Прищеп, Бардецький, Ткач, 2013, с. 302]. Сліди вельбарських селищ також зафіксовані на території Острозького (Верхів-2–4), Рівненського (Шпанів-5–7) [Харковець, Бардецький, 2013, с. 312] і Млинівського (Велика Городниця-2, Добрятин-1, Озлів-1) р-нів [Харковець, Бардецький, Ткач, 2013, с. 314]. У 2013 році в с. Прислuch на Березнівщині знайдено матеріали зарубинецької культури, в Корнині (пункт 3) і Загорощі Рівненського р-ну – поселення римського часу [Прищеп, Харковець, 2014, с. 232]. На території Волинської області роботами ДП «Волинські старожитності» відкрито селища вельбарської культури у басейні р. Черногузки, зокрема в околиці с. Ратнів Луцького р-ну (ур. «Ріписько») [Златогорський, Теліженко, Ткач, 2015, с. 26–28] та ін.

З огляду на очікувану приватизацію земельних угідь наприкінці 1990-х–поч. 2000-х років експедиціями Інституту українознавства ім. Крип'якевича НАН України, Волинського краєзнавчого музею та ДП «Волинські старожитності» проведено розвідки у Володимир-Волинському, Іваничівському та Локачинському районах Волинської області. Зокрема, у Володимир-Волинському р-ні, окрім пам'яток різних періодів, були відкриті поселення вельбарської культури Бубнів-II, Заріччя-III-V, Маркостав-IV, V, VII, П'ятидні-II, VII, VIII, Хрипаличі-II, IX, X, Черчичі-III; в Іваничівському – Бужковичі-I та Іванівка-V [Конопля, Златогорський, 2012, с. 23, 25–28, 31–34].

У 2000 році Західноподільська черняхівська експедиція під керівництвом Б. С. Строценка, спільно з історичним факультетом Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка, провела розвідки на території Тернопільського та Підволочиського р-нів Тернопільської області. Крім того, в 1996 і 2000 роках на території Монастириського р-ну пошуки археологічних пам'яток здійснював Володимир Семенович Тиліщак. У результаті цих робіт серед місцезнаходжень різних хронологічних періодів було виявлено 13 черняхівських селищ у населених пунктах Доброводи-I, Ковалівка-I-II Монастириського; Колодіївка-I-II, Жеребки-I-II¹, Панасівка-I-

¹ У публікації с. Жеребки помилково віднесено до Тернопільського р-ну [Тиліщак, 2003, с. 165].

III, Панасівка-Малий Ходачків Підволочиського; Малий-Ходачків-I-II Тернопільського р-нів Тернопільської області [Тилищак, 2003, с. 162–166].

Південно-Тернопільська археологічна експедиція Заліщицького відділу Тернопільського обласного краєзнавчого музею у 2000 році провела розвідкові розкопки на західній околиці с. Шипівці Заліщицького р-ну Тернопільської області, в ур. «Глинка». Роботами знайдено кремаційне поховання із перепаленими у вогні уламками посуду та ритуально зігнутих у 5 разів мечем із залишками піхв (рис. 10). На думку дослідників, захоронення належить до пшеворської культури і датується I ст. н. е. [Олійник, Михайловський, 2006, с. 122–123].

З початку 2000-х років планомірні розкопки пам'яток різних історичних періодів проводять у м. Буськ Львівської області. Вони були започатковані спільними дослідженнями вищезгаданої Обласної інспекції з охорони пам'яток археології та Буської археологічної експедиції Інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка. Під час обстеження території т. зв. Буського передмістя (ур. «Воляни»), на відстані 0,3 км на північний схід від городища доби Київської Русі, зафіксовано двошарове поселення з черняхівським культурним шаром. Фрагменти стінок кружальних посудин цього часу знайдено також на присадибних ділянках уздовж вул. Б. Хмельницького. В межах центральної площадки городища літописного Бужеська (вул. Є. Петрушевича) у 2008–2009 роках відкрито багатошарове поселення з матеріалами черняхівської культури [Конопля, Довгань, Стеблій, 2010, с. 94, 99, 103]. Ще одне поселення цього періоду археологи натрапили на території плодово-ягідного господарства в південній околиці міста [Довгань, Конопля, Стеблій, 2012, с. 62–63].

Саме тоді у контексті створення археологічної карти верхньої течії р. Білостік були проведені археологічні розвідки біля сіл Комарів та Волиця Сокальського р-ну. Внаслідок суцільного вивчення території тут виявили 70 різночасових археологічних пам'яток, у тому числі 6 пшеворських (пізніше один із дослідників – В. М. Войнаровський, відніс їх до зубрицької культури [Войнаровський, 2010, с. 135–136]) і 5 вельбарських. На поселеннях знайдено численний підйомний матеріал у вигляді уламків переважно ліпного глиняного посуду, а також бронзову лунницю з гніздами для емалі [Бутай, Войнаровський, Конопля, 2009, с. 7–9, 70–71; Войнаровський, 2010, с. 135–139].

У 2008 році, унаслідок руйнування вищезгаданого Ганачівського поселення та супутнього йому біритуального могильника земляними роботами зі спорудження каскаду ставків і відпочинкового комплексу, експедиція Львівського національного університету імені Івана Франка

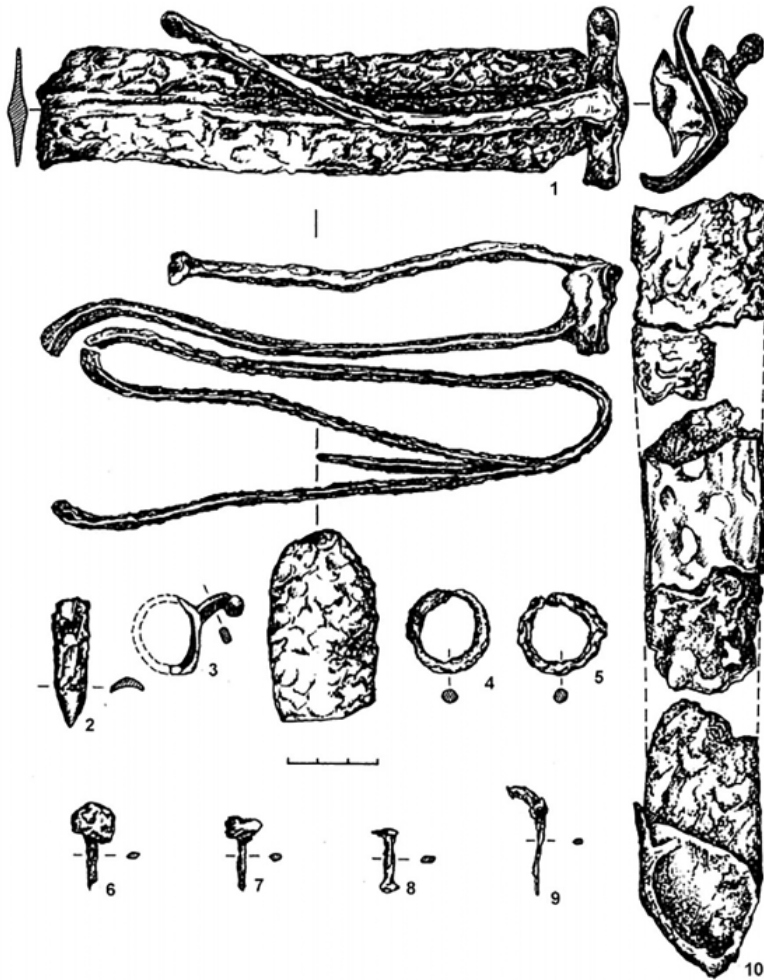

Рис. 10. Матеріали з поховання пшеворської культури біля с. Шипівці Тернопільської області (Олійник, Михайловський, 2006, рис. 1)

провела тут рятівні розкопки. На пам'ятці виявили і частково дослідили залишки п'яти земляних житлових споруд із численним керамічним матеріалом, а також ствердили існування залізодобувного та керамічного виробництв. На підставі отриманих результатів встановлено, що комплекс датується періодом II–III ст. н. е. і відображає процес трансформації липицького населення у зубрицьку культуру [Берест, 2013, с. 228–231].

Навесні 2002 року Верхньодністрянською археологічною експедицією НАН України було відкрито селище черняхівської культури Гряда-I (с. Гряда Жовківського р-ну Львівської області). У 2004–2005 роках тут проведені

охоронні розкопки, викликані спорудженням автомобільної дороги Львів-Краковець (фото 33). Дослідники відкрили 6 споруд і 29 ям різної форми та призначення, знайшли 13 кружальних та 11 ліпних посудин, велику кількість керамічних фрагментів, різноманітні предмети побуту, знаряддя праці з металу, кістки, каменю тощо [Войнаровський В., Войнаровський А., 2011] (рис. 11). На думку керівника розкопок В. М. Войнаровського, пам'ятка Гряда-І є чинбарським комплексом черняхівської культури періоду IV ст. н. е., на якому проходив повний цикл професійної обробки шкіри від виготовлення складових частин чинбарських розчинів (вапна, дубника) до хімічних і фізичних етапів обробки шкір [Войнаровський В., Войнаровський А., 2011, с. 8].

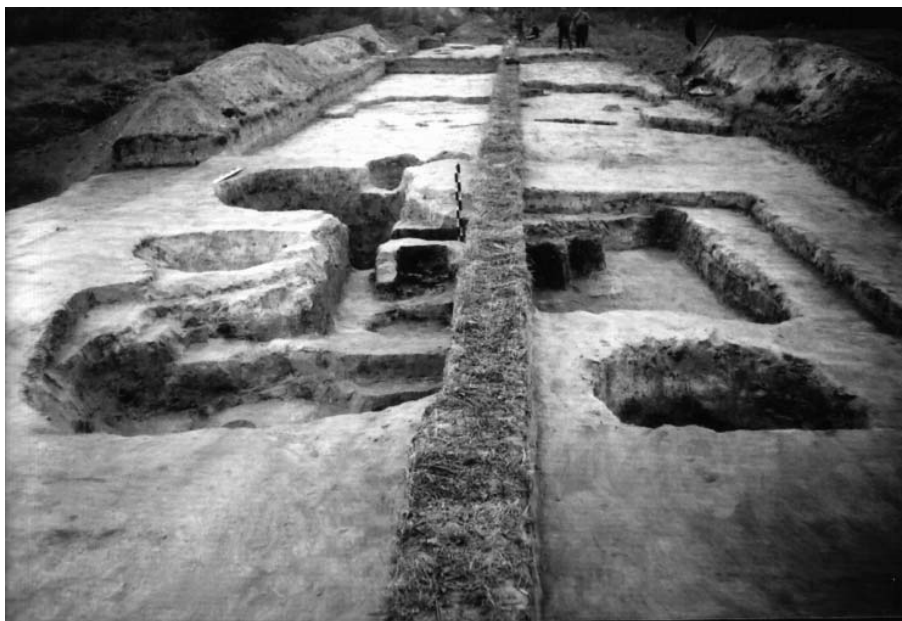

Фото 33. Залишки споруди № 3 на поселенні Гряда-І Львівської області, 2004 р.
(Войнаровський В., Войнаровський А., 2011, фото 3)

У 2003 році були здійснені невеликі розкопки вже відомої черняхівської пам'ятки Ріпнів-ІІ у Західному Побужжі. Роботи провів Ріпнівський загін експедиції Інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка під керівництвом Наталії Миколаївної Стеблій. Їхньою метою було уточнення меж поселення, потужності культурного шару, дослідження нових об'єктів тощо. Унаслідок цього вдалося виявити два житла заглибленого типу – черняхівського та, ймовірно, празького часів, а

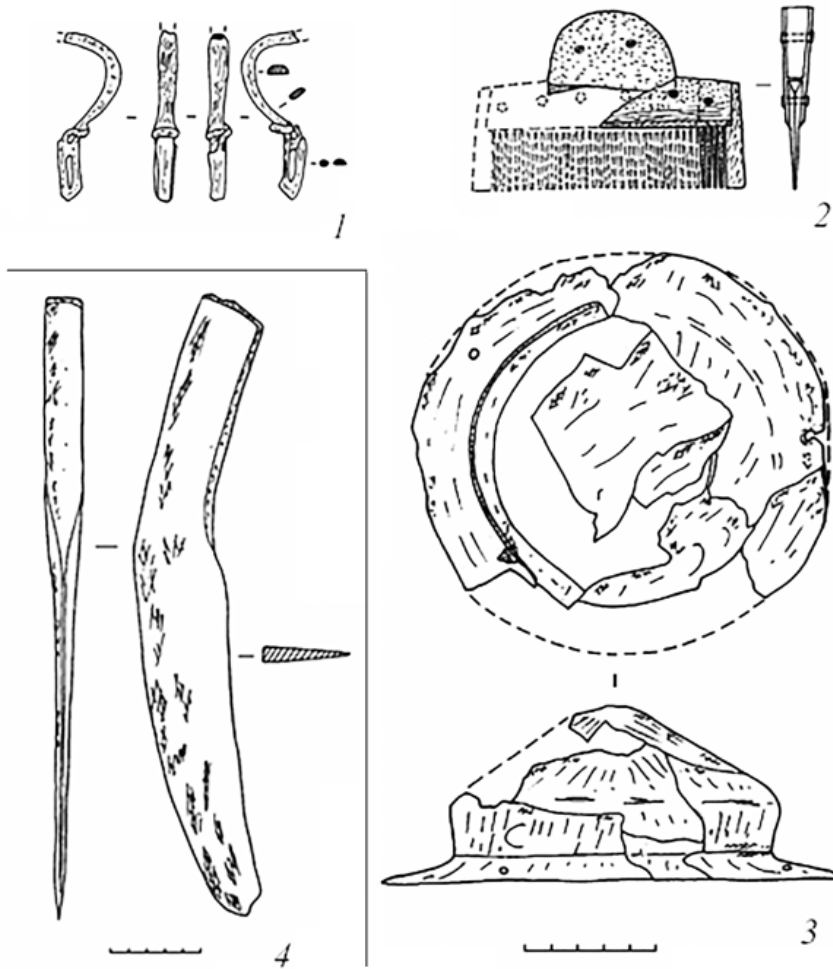

Рис. 11. Матеріали з розкопок черняхівського поселення Гряда-I
(Войнаровський В., Войнаровський А., 2011, рис. 67, 69)

також багато кераміки ліпного і кружального виготовлення [Стеблій, 2007б, с. 88–112].

З 1998 року рятівні археологічні дослідження на Волино-Подільському пограниччі та суміжних із ним територіях виконує Державний регіональний науково-дослідний центр «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України (далі – ДРНДЦ «РАС» ІА НАН України). У 2004–2005 роках його працівники провели розкопки пам’ятки Стоділки-I Городоцького р-ну Львівської області, через яку мала проходити автомобільна дорога Черляни-

Братковичі. На площі 1620 кв. м знайдено залишки двох заглиблених житлових споруд, навколо яких групувалися господарські ями і вогнища відкритого типу. Супровідний матеріал складався із фрагментів ліпного та кружального посуду, які за характером гончарної маси і формою датовано серединою – кінцем III–IV ст. н. е. Виходячи з цього, поселення в Стоділках дослідники віднесли до середнього етапу розвитку черняхівської культури [Милян, Осаульчук, Чорний, 2012, с. 203–220].

У 2005 році експедиція ДРНДЦ «РАС» ІА НАН України провела археологічні роботи у зоні будівництва концесійної дороги Краковець–Львів. Розкопки відбувалися на черняхівському поселенні Гряда-II, розташованому неподалік вищеописаної пам'ятки Гряда-I. Знайдені в культурному шарі матеріали належать до культур лійчастого посуду, межановицької, висоцької, зубрицької, а також пізньоримського і давньоруського часів. У розвідковій траншеї № 3 виявлено заглиблений об'єкт – рештки господарської ями. В її заповненні знайдено фрагменти посуду першої чверті I тис. н. е., який має аналогії в липицькій культурі [Милян, Осаульчук, 2007, с. 104–108].

Обстежуючи у 2004 році територію майбутнього будівництва об'їзної дороги навколо смт. Олесько на автомобільній трасі Київ–Чоп, працівниками НДЦ «РАС» виявлено чотири різночасові пам'ятки біля с. Йосипівка Буського р-ну Львівської області. На трьох із них (Йосипівка-I–III) були присутні об'єкти пізньоримського часу. У 2007 році археологічна експедиція «РАСУ»¹, на чолі з Тарасом Романовичем Милян, провела широкомасштабні пам'ятко-охоронні розкопки тих ділянок, які потрапляли в зону будівництва траси. Унаслідок цього були отримані важливі матеріали не тільки для вивчення матеріальної і духовної культури населення прилеглих до Вороняцького горбогір'я територій, а й до розуміння історико-культурної ситуації на Волино-Подільському пограниччі у III–IV ст. н. е. Інформація про дослідження, на жаль, представлена лише кількома невеликими публікаціями [Милян, Черновол, Дяченко, Лисенко, 2008, с. 231–237; Пашкевич, Милян, 2010; Милян, Осаульчук, 2010а, с. 61–62; Милян, Осаульчук, 2010б, с. 54–56; Ревера, 2012, с. 245–251]. Із них відомо, що пункт Йосипівка-I є багатшаровим поселенням, на якому простежено напластування культур лінійно-стрічкової кераміки доби неоліту, комарівської бронзового віку, райковецької раннього середньовіччя та залишки могильника римського часу. Розкопками останнього виявлено чотири кремаційні захоронення,

¹ У 2006 році ДРНДЦ «РАС» ІА НАН України було перейменовано в Науково-дослідний центр «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України (НДЦ «РАС» ІА України).

в одному з яких (пох. № 1) серед супровідного інвентаря було знайдено п'яту частину золотого ауреуса імператора Нерона [Милян, Черновол, Дяченко, Лисенко, 2008, с. 235–237; Милян, Осаульчук, 2010а, с. 61–62; Ревера, 2012, с. 245–246]. Однак більшої уваги заслуговує пам'ятка Йосипівка-III – поселення вельбарської культури (фото 34). На ньому відкрито більше ста різноманітних об'єктів: залишки кількох напівземлянкових жител, господарські споруди наземного і заглибленого типу, вогнища, майстерні, колодязі, елементи огорожі окремих господарств, а також велику кількість ліпної та кружальної кераміки вельбарської культури [Пашкевич, Милян, 2010, с. 5; Милян, Осаульчук, 2010б, с. 55]. Окрім численних артефактів, у деяких об'єктах виявлено насіння культурних рослин. Палеоботанічний аналіз, проведений Галиною Олександрівною Пашкевич, засвідчив, що жителі поселення Йосипівка-III вирощували бобові (горох, сочевиця, вика ервілія) та зернові (різні види пшениць, ячмінь, овес, просо, жито) рослини [Пашкевич, Милян, 2010].

У 2008 р., обстежуючи ділянку під індивідуальну забудову в околиці с. Запитів Кам'яно-Бузького р-ну Львівської області, було відкрито багаточарове поселення Запитів-IV. Тоді ж експедиція НДЦ «РАС» ІА НАН України під керівництвом Володимира Шишака там провела

Фото 34. Студенти історичного факультету ЛНУ ім. І. Франка на розкопках поселення Йосипівка-III, 2007 р.

розкопки, в результаті яких на площі 360 кв. м виявили об'єкти і матеріали ранньозалізного, римського і давньоруського періодів. Зокрема, до пізньоримського часу були віднесені 5 ям і одна заглиблена у ґрунт споруда. Супровідний матеріал складався з великої кількості ліпної (61,6 %) і кружальної (38,4 %) кераміки, в тому числі з фрагментів амфор, знарядь праці та побуту, скляних намистин тощо. На думку авторів дослідження, аналіз рухомого матеріалу дає змогу віднести пам'ятку до черняхівської культури і датувати періодом кін. III–IV ст. н. е. [Шишак, Ткач, Войтович, Сало, 2010, с. 243–257].

У цьому році НДЦ «РАС» провів розкопки трьох поселень в околиці с. Загірці Бродівського р-ну Львівської області. На одному із них (Загірці-VI) простежено культурний шар пізньоримського часу. Серед характерного для черняхівської культури рухомого матеріалу знайдено 3 фібули, які датують пам'ятку III–IV ст. н. е. [Лазурко, Ткач, 2012, с. 59–60].

Нові матеріали до вивчення культурно-історичної ситуації першої чверті I тис. н. е. на території Північно-Західного Поділля дали розкопки поселення Стрілки-I, розташованого на північний захід від с. Стрілки Перемишлянського р-ну Львівської області, в ур. «Ріпище». Пам'ятка була відкрита у 2001 році. У 2002–2004 роках її досліджувала експедиція Львівського національного університету імені Івана Франка. На площі 370 кв. м археологи виявили наземне і заглиблене у ґрунт житла, два вогнища та глиняну піч за межами споруд, шість господарських ям, зібрали велику кількість фрагментів ліпної та кружальної кераміки, виробів із заліза, бронзи, кістки, залізних шлаків тощо [Цигилик, Касюхнич, Грибович, 2004, с. 205–233; Рудий, 2004, с. 406–407]. На думку дослідників, отримані матеріали дають змогу поставити поселення Стрілки-I в один ряд із селищами липицької культури у Ремезівцях, Майдані-Гологірському, Відниках та Липівцях, об'єднаних за спільними ознаками у гологірську групу пам'яток перших століть нашої ери [Цигилик, Касюхнич, Грибович, 2004, с. 217].

У 2005–2007 роках експедиція ЛНУ ім. І. Франка провела вивчення поселення черняхівської культури Стрілки-II. Пам'ятка розташована в ур. «Дубина» на північний схід від села Стрілки і була відкрита у 2004 році. На площі 500 кв. м знайдено 4 житлові споруди, 3 господарські ями, вогнище, окремі скупчення глиняної обмазки з відтисками дерев'яних конструкцій, частину залізної підв'язної фібули, декілька побутових і господарських виробів із заліза, бронзи, каменю, а також значну кількість фрагментів переважно кружальної кераміки: горщиків, мисок і піфосів [Цигилик, Касюхнич, Вітвіцька, 2008, с. 142–163]. Результати досліджень показали,

що пам'ятка Стрілки-II датується кін. IV–поч. V ст. н. е. і засвідчує процес переростання черняхівських старожитностей у ранньослов'янську культуру VI–VII ст. [Цигилик, Касюхнич, Вітвіцька, 2008, с. 162].

Групу черняхівських селищ відкрила у 2009 році Н. Я. Стеблій в результаті археологічних розвідок у середній течії р. Гологірки (басейн Західного Бугу), в межах населених пунктів Красне – Андріївка – Велика Вільшаниця Буського і Золочівського р-нів Львівської області. Із 43 нових пам'яток, на 16 були присутні матеріали пізньоримського часу. Вони скупчені в околиці с. Андріївка та, за почерговістю відкриття, отримали назви Андріївка-IV, VI, VIII–XVIII, XXVIII, XXXII, XLII. На думку автора досліджень, виявлений керамічний матеріал має численні аналогії на черняхівських поселеннях Західного Побужжя і Верхнього Подністер'я [Стеблій, 2011, с. 140–171].

У 2010 році спільна експедиція науковців НДЦ «РАС» та Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України провела рятивні розкопки на території городища літописного Звенигорода. Крім матеріалів Києво-Руського періоду (кін. XI–п. пол. XIII ст.), там виявили кілька об'єктів з уламками ліпного та кружального посуду пізньоримського часу, а також два ключі від замків і бронзову фібулу «арбалетного типу» [Гупало, Войцещук, 2010, с. 76–81].

Важливі матеріали до вивчення поховальної обрядовості населення першої половини I тис. н. е. були отримані у 2011 році внаслідок досліджень НДЦ «РАС» ІА НАН України та Історико-краєзнавчого музею м. Винники в околиці с. Лисиничі Пустомитівського та смт. Новий Яричів Кам'янко-Бузького р-нів Львівської області. Ще у 2008 році в північно-західній частині с. Лисиничі співробітники «РАСу» виявили залишки кремаційного поховання. У 2011 році тут було закладено розкоп розміром 22 кв. м, на площі якого, окрім зазначеного поховання, простежено насичений попелом і фрагментами кальцинованих кісточок майданчик – можливе місце ритуального тілоспалення. Поруч знаходилась яма з уламками посуду, трактована як ймовірно одиночне кремаційне захоронення. За характером керамічного матеріалу об'єкт віднесений до липицької культури [Білас, Сілаєв, 2012, с. 235–236].

Поховальна пам'ятка в околиці Нового Яричева була виявлена «чорними копачами», які передали у фонди Винниківського історико-краєзнавчого музею комплекс перепалених у вогні металевих предметів: уламки двох деформованих мечів, такої ж кількості умбонів, наконечники списів і ножів, вістря стріл, пряжку та інші матеріали (фото 35). У місці знахідки артефактів проведено шурфування, в результаті якого було відкрито залишки двох

кремаційних захоронень, поруйнованих ямами «скарбошукачів». На думку дослідників, аналіз металевих предметів дає змогу віднести їх до пшеворської культури. Натомість знайдений в одному з шурфів розвал тонкостінної кружальної миски сірого кольору вказує на можливу приналежність її до пізньоримського часу. Тому датування поховальної пам'ятки у Новому Яричеві автори публікації залишили відкритим до часу проведення подальших розкопок [Білас, Сілаєв, 2012, с. 237–238].

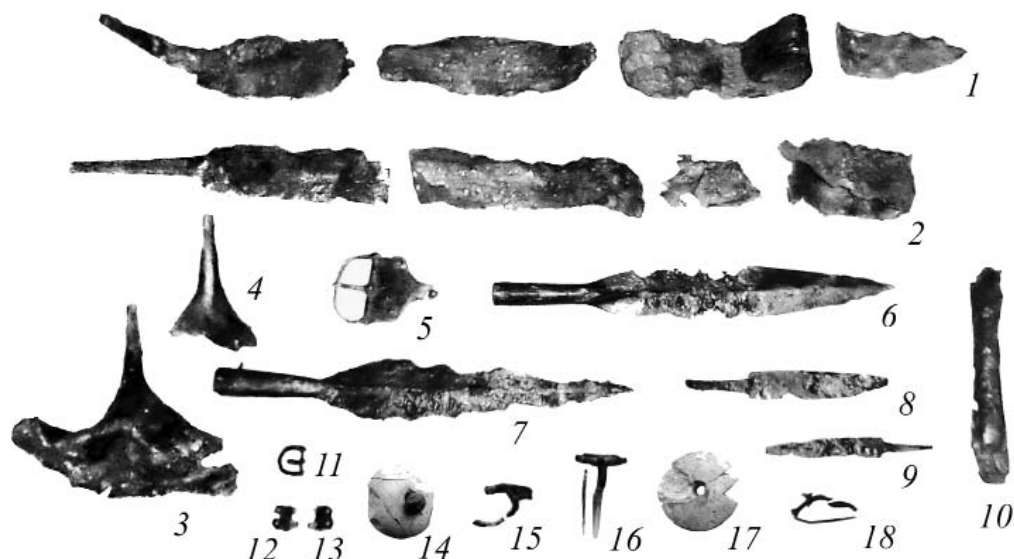

Фото 35. Матеріали з поховань пшеворської культури біля с. Новий Яричів Львівської області (фонди КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей», м. Винники)

У 2013 році група археологів Інституту археології НАН України здійснила розвідкові дослідження Звенигородських могильників першої чверті I тис. н. е. в урочищах «Садиба Великача», «Гоева гора» та «Загумінки». Залишки одного кремаційного захоронення («поховання № 26») були віднайдені лише на території першої пам'ятки. Кальциновані кістки людини перебували в урні, а також біля неї в межах поховальної ями. Проведений антропологічний аналіз засвідчив, що вони належали, найімовірніше, особі жіночої статі, яка померла в дорослому віці [Козак, Слободян, Володарець-Урбанович, 2013, с. 178; Слободян, 2014б, с. 230–244].

Навесні 2015 року спільними зусиллями науковців Історико-краєзнавчого музею м. Винники, Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН

України та НДЦ «РАС» проведено археологічну розвідку в долині р. Полтви та вздовж її правої притоки р. Білки. В околиці сіл Верхня Білка, Миклашів та Ямпіль Пустомитівського р-ну Львівської області, окрім пам'яток різних хронологічних періодів, було виявлено поселення пшеворської (Верхня Білка-III, Ямпіль-II) та черняхівської (Верхня Білка-I, II, Миклашів-II, Ямпіль-II) культур [Білас, Конопля, Сілаєв, 2016, с. 3–19].

За останні роки нові археологічні пам'ятки першої половини I тис. н. е. відкриті в околиці сіл Соснівка (Соснівка-II – пшеворська), Чишки (Чишки-III – черняхівська) Пустомитівського [Білас, Сілаєв, Конопля, 2016, с. 25, 27], Новий Яричів (Новий Яричів-I, V – пшеворська; Новий Яричів-II, VI, VII – черняхівська) [Сілаєв, Білас, 2016, с. 76–79], Банюнин (Банюнин-II – черняхівська) [Сілаєв, Конопля, Костюк, 2016, с. 82, 85–86], Цеперів (Цеперів-III, IV, VI – черняхівська; Цеперів-IV – вельбарська) Кам'яно-Бузького [Сілаєв, Ляска, 2016, с. 102–103]; Бендюга (ур. «Мигалів пляч» – черняхівська) [Конопля, Бугай, 2016, с. 33–35], Поториця (черняхівська) [Плеханов, Бугай, Конопля, 2012, с. 80], Спасів (черняхівська) [Сілаєв, Плеханов, 2012, с. 83–84] Сокальського, Бортятин (Бортятин-IV – пізньоримський час), Хоросниця (Хоросниця-V, XXXI, XXXIII – пізньоримський час, Хоросниця-VI – пшеворська культура) [Войцещук, 2015, с. 149, 161; Войцещук, Осаульчук, Павлів, Чопек та ін., 2015, с. 131–134] Мостиського р-нів Львівської області та ін.

З початку 1980-х років розвідки і розкопки поселень у верхів'ях рік Іква, Стир та Серет здійснив автор монографії [Список, 1983, с. 22, 23, 31, 33; Онищук, 1989, с. 35–37; Онищук, 1993, с. 22–23 та ін.]. У межах західної частини Кременецького горбогір'я тоді було відкрито більше 30 пам'яток різних періодів, в тому числі й першої половини I тис. н. е. Упродовж 1995–1998 років проведено розвідкові розкопки на пам'ятках римського часу біля сіл Суховоля (Суховоля-I, IV, VII), Накваша (Накваша-I), Дудин (Дудин-II), і Попівці (Попівці-IV) Бродівського р-ну Львівської області [Онищук, 1996а, с. 57; Онищук, 1997б, с. 33–46; Онищук, 1998а, с. 212–221; Онищук, 2008а, с. 173–174, 178, 182, 187]. З ініціативи Бродівського краєзнавчого відділу Львівського історичного музею у Попівцях в ур. «Сірків кінець» розкопані залишки напівземлянки, яку з певною обережністю (через сучасну щільну сільську забудову її досліджено лише частково) було віднесено до житлового типу, а також наземну господарську споруду з численними фрагментами керамічного посуду першої чверті I тис. н. е. [Онищук, 1998б, с. 186–199] (фото 36). На підставі знайдених матеріалів (табл. XIII–XVI) висловлено припущення, що поселення Попівці-IV відображає процес

інтеграції верхньодністерських липицьких племен з волинським населенням зубрицької культури. Знайдений на території пам'ятки римський денарій імператора Гальби засвідчує, що це могло відбуватися на рубежі I–II ст. н. е. [Онищук, 1998б, с. 198].

Фото 36. Розкопки господарської споруди на поселенні Попівці-IV Львівської області, 1998 р.

З 1998 року на території Волино-Подільського пограниччя працює Бродівський загін експедиції Львівського університету імені Івана Франка під керівництвом Я. І. Онищука. Ще у 1997 р., під час розвіткових досліджень на північно-західній околиці с. Накваша, поблизу хутора Саварин виявлено зруйновані оранкою два житлові об'єкти пізньоримського часу наземного та заглибленого типів (Накваша-I). Тоді, на підставі виявлених матеріалів, здебільшого кераміки (див. рис. 36), були зроблені попередні висновки про їхню приналежність до вельбарської та черняхівської культур [Онищук, 1998а, с. 212–213]. У 1998 році на місці наземного житла експедицією ЛНУ ім. І. Франка проведено археологічні розкопки, якими підтверджено відношення споруди до вельбарської культури [Онищук, Довгань, 1998, с. 121].

У 1999 році проведено розкопки поселень Суховоля-IV і Суховоля-VII у верхів'ях р. Суховілки – лівостороннього допливу р. Стир. У першому випадку селище було майже повністю зруйноване піщаним кар'єром. В одній із стінок котловану вдалося простежити залишки заглибленої споруди. Це могла бути яма господарського призначення, датована за

фрагментами ліпного та кружального посуду, а також скляною пастовою намистиною, періодом III–IV ст. н. е. [Онищук, 2000а, с. 17] (фото 37).

Фото 37. Загальний вигляд пам'яток Суховоля-IV (1) і Суховоля-VII (2) Львівської області

Пам'ятка Суховоля-VII являє собою двошарове поселення передкіфського та пізньоримського часів. Завдяки дослідженням там виявили залишки напівземлянкового житла висоцької культури (фото 38). До його комплексу в цей час помилково було зараховано велику господарську яму, розташовану близько до центру будівлі (яма № 2) [Онищук, 2002б, с. 184–185]. З огляду на знайдений у ній матеріал, зокрема кераміку вельбарського типу (табл. XXII), пізніше це припущення було переглянute, а яму віднесено до пізньоримського часу [Онищук, 2014а, с. 159].

У 2001–2005 роках Бродівський загін експедиції ЛНУ ім. І. Франка досліджував багатошарове поселення Дудин-II, розташоване на північно-західній околиці с. Дудин Бродівського р-ну, у верхів'ях р. Іква (фото 39). Пам'ятку відкрив автор монографії ще у 1982 році. Упродовж 1982–1983 років тут був зібраний численний підйомний матеріал різних періодів, в тому числі фрагменти кераміки пізньоримського часу

Фото 38. Розкопки житлової споруди на поселенні Суховоля-VII, 1999 р.

Фото 39. Вигляд пам'ятки Дудин-II (на передньому плані русло і заплава р. Ікви)

(табл. XVIII–XXI). Серед знайдених тоді предметів на особливу увагу заслуговує фрагмент скляної пастової намистини з «личинами», виконаної в техніці мініатюрної мозаїки (див. рис. 46; табл. XXVII: 2) [Stawiarska, Onyščuk, 2000, s. 325–333, Онищук, 2002а, с. 103–107]. Упродовж п'яти польових сезонів було розкрито 488 кв. м площі, виявлено залишки житлових, господарських споруд, зібрано численний рухомий матеріал доби шнурової кераміки, вельбарської культури та Київської Русі (XI–XII ст.) [Онищук, 2003б, с. 219–220; Онищук, 2006, с. 134–142; Онищук, Войцещук, 2003, с. 162–172; Онищук, Стрільчук, 2008, с. 25–28 та ін.]. Однією з важливих знахідок з цієї пам'ятки є золота підвіска-кулон (див. рис. 50; табл. XXVIII: 1) датована кін. IV – поч. V ст. [Онищук, 2004, с. 70–71; Онищук, 2007, с. 72–76].

У 2008 році експедиція цього ж університету під керівництвом Я. І. Онищука розпочала дослідження багатощарової пам'ятки Малинище-I у верхів'ях р. Серет, розташованої на околиці с. Малинище Бродівського р-ну Львівської області (фото 40). Розкопки продовжувались у 2012–2013 роках. На розкопаній території площею 218 кв. м були виявлені господарські ями городоцько-здовбицької, висоцької культур, киево-руського часу (XII–XIII ст.), а також житлову і господарську будівлі вельбарської культури, які датуються періодом III–IV ст. н. е. [Онищук, Вітвіцька, 2010, с. 59–63; Онищук, Ляска, Вітвіцька, 2011, с. 320–328; Онищук, 2013а, с. 63–66].

У 2009 році житель м. Броди Львівської області Віктор Левус передав у фонди Бродівського історико-краєзнавчого музею випадково знайдену на околиці с. Суходоли Бродівського р-ну бронзову сокиркоподібну підвіску. У 2013 році автор монографії разом з директором музею Василем

Фото 40. Панорама поселення Малинище-I у верхів'ях р. Серет

Михайловичем Стрільчуком обстежили територію, де була знайдена прикраса. Унаслідок цього на південний схід від сільської церкви виявлено багат шарове поселення, один з культурних шарів якого відноситься до пізньоримського часу і хронологічно відповідає знахідці. На основі зібраної кераміки пам'ятка датується IV ст. н. е. [Онищук, 2014б, с. 36].

У 2014–2017 роках експедиція ЛНУ ім. І. Франка проводила розкопки багат шарового поселення Броди-I на південно-східній околиці м. Броди (ур. «Заставки» або «Біля бомбоскладу») (фото 41). Пам'ятку відкрив у 1980 році Ігор Орестович Богдан [Список, 1983, с. 11]. У 1982 році експедицією Інституту суспільних наук НАН України під керівництвом Володимира Саватійовича Терського там були проведені невеликі за площею дослідження [Чобіт, 1982, с. 4],

Фото 41. Розкопки пам'ятки Броди-I Львівської області, 2017 р.

однак інформація про їхні результати залишилася не опублікованою. У фондах Бродівського історико-краєзнавчого музею (далі – БІКМ) зберігається невелика кількість знайденого матеріалу, зокрема реконструйований ліпний горщик вельбарської культури (рис. 35). Роботами археологів Львівського університету ім. І. Франка було відкрито залишки двох вогнищ літнього використання епохи бронзи-передскіфського часу, а також вогнище та господарську будівлю вельбарської культури. В районі двох останніх об'єктів знайдено значну кількість фрагментів ліпної та кружальної кераміки, 3 бронзові та 1 залізну фібули, круглу декоративну мідну бляху, бронзову пластину прямокутної форми, три скляні намистинки, римський денарій Фаустіни Старшої, один цілий та кілька уламків залізних ножів, частину леза серпа і т. д., а також скупчення глиняних тягарців до вертикального ткацького верстата (табл. XXIV–XXVI). Знайдені матеріали засвідчують, що творцями поселення пізньоримського часу в ур. «Заставки» могли бути прийшли племена готів [Онищук, 2015а, с. 129–131; 2015б, с. 5–7].

У 2017 році автор провів поверхневе обстеження черняхівського поселення біля с. Вільхівчик Гусятинського р-ну Тернопільської області, на правому березі р. Збруч. Пам'ятка займає пологий східний схил пагорба. Її північний край постійно підмивається рікою, внаслідок чого в обриві берега видні розвали обмазки від наземних глинобитних споруд, часто зустрічаються уламки ліпної та кружальної кераміки, фауністичні залишки тощо. На підставі знайденого матеріалу (фрагменти піфосів, кружальних горщиків з вмістом крупнозернистого піску та ін.) селище попередньо можна датувати IV ст. н. е.

У період незалежності України археологічні пам'ятки досліджуваного періоду стали об'єктом незаконних розкопок т. зв. «чорних копачів». На жаль, лише невелика частина знайдених таким чином матеріалів потрапила у фонди музеїв і стала доступною для наукового опрацювання. До таких належить могильник біля м. Судова Вишня Мостиського р-ну Львівської області. Його виявили у 2014 році місцеві жителі на південно-східній околиці м. Судова Вишня (присілок Кути). Обстеження місця знахідки, яке провели працівники кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Львівського національного університету імені Івана Франка Я. І. Онищук і Я. В. Погоральський, дало підстави стверджувати, що «скарбошукачі» зруйнували 2 кремаційні поховання, з яких добули 4 частини ритуально поламаного меча, 7 наконечників списів і дротиків, залишки 2 умбонів щитів, 2 цвяхи від окуття щитів, 4 шпори, стільки ж фібул і деякі інші металеві

предмети господарського та побутового призначення (див. фото 45; табл. І)¹. Ще один наконечник списа на території могильника знайшли співробітники Мостиського історико-краєзнавчого музею, у фондах якого він перебуває до сьогодні. В ямах і навколо них зібрано дрібні фрагменти ліпної кераміки та кілька кальцинованих людських кісток. Особливості поховального обряду та інвентарю (звичай псування зброї перед покладенням у могилу), дають підстави відносити пам'ятку до пшеворської культури і датувати другою пол. І – поч. II ст. н. е. [Онищук, Погоральський, 2015, с. 132–135].

У 2015 році група археологів НДЦ «РАС» та ЛНУ ім. І. Франка в складі Т. Р. Миляна, Є. С. Ткача та Я. І. Онищука провела обстеження одного з місць знахідок римських республіканських монет на північно-західній околиці с. Бонишин Золочівського р-ну Львівської області. Унаслідок цього було відкрито велике поселення липицької культури. На його поверхні зібрано численні фрагменти ліпного посуду, окремі уламки кружальної кераміки, перепалене у вогні каміння, глиняну обмазку тощо [Ткач, 2016, с. 26–27].

У 2016 році унаслідок діяльності «чорних копачів» було виявлене поселення пізньоримського часу на південно-східній околиці с. Жовтанці Кам'яно-Бузького р-ну Львівської області. Відповідно до отриманої інформації на його поверхні знайдено кружальну кераміку, римські монети імператорського періоду, фібули тощо. Частина знахідок передали у фонди Винниківського історико-краєзнавчого музею. Це – 6 бронзових фібул (5 – т. зв. «неслухівської» серії, 1 – з підв'язним приймачем), мідна підвіска у вигляді продовгуватого конуса із вушком у розширеній верхній частині та частково загнутим до середини гострим кінцем, а також біконічне глиняне прясло з одним усіченим конусом (фото 42). Матеріали відносяться до черняхівської культури і датують пам'ятку III ст. н. е.

У 2017 році шукачі скарбів зруйнували поховання пшеворської культури між селами Малашівці та Іванківці Зборівського р-ну на Тернопільщині. Вибраний з нього матеріал складається з ритуально пошкодженого меча, скоби-підвіса від піхв, зігнутого наконечника списа, двох шпор, умбона і ручки від щита, пряжки і пінцета (див. фото 48). Знайдені речі зараз зберігаються у фондах КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей» (м. Винники).

У цьому ж році виявлено предмети озброєння та інші металеві вироби на околиці с. Карів Сокальського р-ну Львівської області. Пам'ятка була

¹ Усі знайдені речі були передані на збереження в археологічний музей Львівського національного університету ім. І. Франка.

Фото 42. Матеріали з черняхівського поселення біля с. Жовтанці Львівської області (фонди КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей, м. Винники)

відкрита у 2012 році працівниками НДЦ «РАС» під час археологічного обстеження території Сокальського р-ну в рамках проекту «Археологічний кадастр України, Львівська область». У робочій документації РАСу вона інтерпретована як поселення доби бронзи і давньоруського часу Карів-I [Археологічне обстеження, 2012, с. 88–89, рис. 36:1, 39: 1–6]. Навесні 2017 року там було знайдено залізні та бронзові вироби: умбон щита, ритуально зігнутий меч, два погнуті та один цілий наконечник списів, два ножі, три шпори та інші предмети, які добровільно передали у фонди Винниківського історико-краєзнавчого музею. Зважаючи на наукову значимість знайдених артефактів спільна експедиція Львівського національного університету імені Івана Франка та КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей» (м. Винники) (фото 43) під керівництвом автора монографії спочатку провела розвідкове шурфування, а згодом – повноцінні розкопки пам'ятки. В результаті досліджень було виявлено залишки ґрунтового кремаційного могильника (фото 44). Характер поховальної обрядовості та супровідний речовий матеріал (предмети озброєння і спорядження вершників, елементи кінської зброї, чорнолощений посуд, уламки римських амфор, кераміки «terra sigillata», скляний посуд, два бронзові казани, прикраси тощо), засвідчують приналежність пам'ятки до балтсько-германського етнокультурного кола другої половини II ст. н. е.

Фото 43. Учасники Карівської археологічної експедиції, 2017 р.:

Справа наліво: (перший ряд) Т. Слободян, Х. Загайська, А. Маринович, Н. Білас, Н. Стеблій, Я. Марущак; (другий ряд) Д. Мостовий, В. Сидорович, Б. Гринчишин, В. Остяк, В. Булич, Я. Погоральський, Т. Антоник

Отже, багаторічні дослідження пам'яток першої половини I тис. н. е. на території західної частини Поділля та Волині суттєво збагатили давню історію регіону новими матеріалами до вивчення матеріальної та духовної культури зарубинецьких, липицьких, зубрицьких, вельбарських і черняхівських племен. Вони дали можливість по-новому розглянути проблеми взаємодій, напрямків міграцій, характеру поселенських структур, поховальної обрядовості, суспільного, соціального та культурного розвитку різноетнічного населення, що тут проживало в період з кінця латенського – у пізноримський час.

Фото 44. Поховання № 2 могильника біля с. Карів Львівської області

1.4. Історіографія проблеми

Окрім польових археологічних досліджень теоретичні проблеми етнокультурної історії Західного Поділля та Волині тією чи іншою мірою було розглянуто в монографіях, статтях і публікаціях. Значну роботу в цьому напрямі провів В. Д. Баран. Узагальненням багаторічного вивчення пам'яток черняхівської культури у Верхів'ях Дністра і Західного Бугу стала його праця, в якій автор проаналізував матеріальну і духовну культуру населення другої чверті I тис. н. е. цього регіону, порушив питання походження черняхівської культури, локальних відмінностей, етнічної приналежності тощо [Баран, 1981]. На підставі порівняльного аналізу виявлених матеріалів дослідник виділив Верхньодністерську локальну групу в Дністро-Бузькому межиріччі та зробив висновок, що саме на її основі сформувалися слов'янські старожитності третьої чверті I тис. н. е., відомі в археологічній науці як празька культура [Баран, 1993, с. 59–85; Баран, 1995, с. 191–204; Баран, 1998].

Винокур І. С. вважав Волино-Подільське пограниччя одним із районів формування черняхівських старожитностей. У низці праць автор наголошував на тому, що саме на території Волині та Поділля, внаслідок активних взаємовпливів зарубинецького та східнопшеворського населення, проходило формування підоснов поліетнічної черняхівської культури [Винокур, 1970, с. 27–33; Винокур, 1997а, с. 51; Винокур, 2003а, с. 139–147; Винокур, 2003б, с. 51–55 та ін.]. Залежно від території участь у її формуванні брали різні за етнічним походженням племена: в лісостеповій зоні – зарубинецькі, східнопшеворські, а в Середньому Подністер'ї гето-фракійські; в Дністро-Дунайському межиріччі – гето-дакійські з включенням сарматського та пшеворсько-зарубинецького елемента; у Північному Причорномор'ї – пізньоскіфські та сарматські [Винокур, 2000а, с. 275]. На його думку, наявність на Волині та Поділлі вельбарських пам'яток і елементів їх матеріальної культури є лише свідченням просування окремих груп германської людності на територію черняхівських племен Лісостепу [Винокур, 2003а, с. 144].

Кухаренко Ю. В. включав Західну Волинь в зону поширення волинської групи полів поховань, розуміючи під цією назвою гето-гепідську культуру. Дослідник вважав, що волинські пам'ятки є зв'язуючою ланкою між двома культурами: нижньовісленською та черняхівською. Остання ж виникла після приходу готів у Північне Причорномор'я, тому близька до групи мазовецько-волинських старожитностей [Кухаренко, 1970, с. 58].

Подібного погляду стосовно домінуючої ролі східногерманського населення в утворенні черняхівської культури дотримується Б. В. Магомедов. Він вважає, що її формування відбулося у період т. зв. «Скіфських» або «Готських війн», в яких провідну роль відігравали племена готів. Під час походів варвари знайомилися з умовами та особливостями життя античного світу, велика кількість привезених рабів, в тому числі спеціалістів у різних галузях господарства, активно впливала на поширення цивілізаційних процесів у домашньому господарстві та побуті спочатку готського, а згодом й інших варварських суспільств. На думку автора, саме ці події призвели до «черняхизації» широких верств населення другої чверті I тис. н. е. сучасної України [Магомедов, 2001а, с. 134].

Дослідженню проблем етнічної історії Поділля і Волині присвятив свою наукову діяльність Д. Н. Козак. Вивчаючи липицькі пам'ятки, дослідник звернув увагу на неправомірність виділення їх в окрему археологічну культуру. Своє припущення він обґрунтовував подібністю липицьких старожитностей і матеріалів з дакійських пам'яток Румунії. Автор вважав, що доцільніше об'єднати їх в липицьку групу дакійської культури, як найбільш характерний культурно-етнічний тип, що сформувався в контактній зоні [Козак, 1985а, с. 34; Козак, 1990б, с. 43–55]. У процесі розкопок пшеворських і зубрицьких поселень у Верхньому Подністер'ї та Західному Побужжя Д. Н. Козак зробив висновок, що старожитності другої чверті I тис. н. е. цієї території сформувалися на основі зубрицького субстрату. З огляду на це він вважав, що Верхньодністерський варіант черняхівської культури є одним з етапів поступального розвитку зубрицьких (венедських) племен [Козак, 1998а, с. 152; Козак, 2005, с. 343; Козак, 2008а, с. 38].

На думку дослідника, вельбарська людність взяла участь у формуванні черняхівської культури нарівні з іншими племенами другої чверті I тис. н. е. «Чисті» вельбарські пам'ятки відомі лише на території Західної Волині. Натомість в районах Південно-Східної Волині, Південного Побужжя, Середнього Подністер'я та Подніпров'я Д. Н. Козак розміщав змішані вельбарсько-черняхівські комплекси, на яких відсоток кружальної кераміки становить не менше 50 %. Вчений пропонував об'єднати їх у т. зв. «Баївську групу», за назвою найбільш виразного вельбарсько-черняхівського селища в с. Баїв на Волині [Козак, 1992, с. 129–130].

На змішаний характер пам'яток першої чверті I тис. н. е. Північно-Західного Поділля звертав увагу В. М. Цигилик. Він зазначав, що поселення в Стрільках, Ремезівцях, Майдані-Гологірському, Відниках, Липівцях та ін., які раніше відносили до липицької культури, мають липицько-пшеворсько-

Фото 45. Віктор Миколайович
Войнаровський (1957–2017)

зарубинецькі риси матеріальної культури, а тому їх доцільно об'єднати у гологірську групу пам'яток перших століть нашої ери Верхнього Подністер'я [Цигилик, 2008, с. 166; Цигилик, Касюхнич, Грибович, 2004, с. 217].

Значну увагу Волино-Подільському пограниччю, як контактній зоні різноетнічних племен, приділяв В. М. Войнаровський (фото 45). Він зазначав, що у першій чверті I тис. н. е. на суміжних із ним районах Західного Побужжя і Верхнього Подністер'я проходили інтеграційні процеси, в результаті яких виникла зубрицька культура. Не менш активно тут відбувалися події й у другій чверті I тис. н. е., коли готські племена через Волинь та Поділля переміщалися до границь провінційно-римського світу. При цьому між германцями і слов'янами «...в Західному Побужжі та Північному Розточчі існувала приблизно 40-кілометрова «нейтральна» зона, незаселена смуга по Бугу – від Червонограда до Ріпнева...», яка розділяла вельбарські та черняхівські території [Войнаровський, 2008, с. 174]. Можливість існування такої «стерильної» ділянки в межиріччі Стиру та Західного Бугу ще на початку 2000-х років припускав й автор цієї роботи [Онищук, 2001б, с. 155].

Вивченням черняхівської культури Західного Поділля активно займається Б. С. Строць. Він вважає, що у другій чверті I тис. н. е. цю територію населяли дві етнічні групи: автохтонна – слов'янська та прийшла – германська. Це призвело до виникнення в районі Середнього Подністер'я германо-слов'янської контактної зони [Строць, 2011, с. 35]. Стосовно взаємодії вельбарської та черняхівської культур, то ступінь «черняхизації» суспільства залежав від часу функціонування пам'ятки. На думку дослідника, вельбарські поселення існували на початку III ст., вельбарсько-черняхівські – у III–IV ст. і черняхівські з вельбарськими елементами – наприкінці IV ст. н. е. Отже, названі групи пам'яток лише відображають етапи провінційно-римських впливів: чим пізніше поселення функціонувало, тим менше проявляються його етнічні ознаки [Строць, 2008, с. 14–15].

У літературі останніх років своє бачення готської проблеми висловив історик Дмитро Васильович Чобіт в монографії «Стиборівка: готи та їх нащадки. До питання населення Волино-Подільського пограниччя II–

V ст. н. е.». Виходячи з даних топоніміки, антропоніміки, фольклору, етнографії тощо автор стверджує, що на території сучасного села Стиборівка Бродівського р-ну Львівської області впродовж століть існувала колонія готів, які, незважаючи на асимілятивні впливи навколишнього слов'янського оточення, зберегли свою самобутність аж до початку XX ст. [Чобіт, 2013].

Неодноразово різноманітні проблеми етнокультурного розвитку населення Гологоро-Кременецького кряжу першої половини I тис. н. е., взаємовідносин різноетнічної людності, поширення провінційно-римських впливів та ін. розглядалися в роботах автора монографії [Онищук, 1997а, с. 109–123; Онищук, 2000б, с. 13–31; Онищук, 2001а, с. 158–168; Онищук, 2008б, с. 13–22; Онищук, 2008в, с. 5–12; Онищук, 2010а, с. 152–159 та ін.]. Багатолітні розкопки археологічних пам'яток на Волино-Подільському пограниччі дали підстави зробити висновок, що у другій чверті I тис. н. е. у його західній і центральній частині проживало населення східногерманського походження, у західній – слов'янського (локальна група Черепин-Теремці). Таким чином, в межах стику Гологірського та Вороняцького горбогірних районів мала б існувати етноконтактна зона, археологічне вивчення якої може дати відповіді на важливі та дискусійні питання взаємовідносин цих груп людності [Онищук, 2014а, с. 162].

Отже, історія дослідження пам'яток першої половини I тис. н. е. Західного Поділля та Волині охоплює тривалий період часу. Було проведено велику роботу з дослідження старожитностей різних археологічних культур, що тут локалізувалися, зроблено важливі висновки щодо їх етнічної інтерпретації, нагромаджено та систематизовано багатий джерельний матеріал. На основі цього сьогодні є можливість ґрунтовніше дослідити матеріальну і духовну культури різноетнічного населення, що проживало у першій половині I тис. н. е. на досліджуваній території, простежити характер його взаємозв'язків та історичної долі.

1.5. Методологія дослідження

З апропоноване монографічне дослідження присвячене вивченню історичних і етнокультурних процесів, які проходили в західних районах Волині та Поділля у першій половині I тис. н. е. Цей час вважається одним із найскладніших у давній історії України, оскільки саме тоді через її територію відбувається масштабна міграція готів, гепідів, вандалів та інших споріднених із ними племен у Північне Причорномор'я і Нижнє Подунав'я,

а гето-даків і пізніх сарматів – у райони Середнього і Верхнього Подністер'я та Волино-Подільське пограниччя.

Методологія історичної науки – це теорія пізнання процесу історичного розвитку, який визначається об'єктивними закономірностями і, водночас, знаходиться під впливом різних суб'єктивних факторів унаслідок діяльності людських мас, політичних партій, вождів, лідерів та інших чинників. Для його вивчення використовують як конкретно-наукові, прикладні методи історичних досліджень (структурно-функціональний аналіз, моделювання, порівняльний, системний, статистичний, математичний, конкретно-соціологічний тощо), так і загальноприйняті принципи розуміння історичних фактів (історизму, об'єктивності, альтернативності, системності, соціального підходу та ін.) [Кормич, Богацький, 2004, с. 20–21].

Як справедливо зауважив Л. О. Зашкільняк, на сучасному етапі розвитку історичної науки «...після десятиліть панування у вітчизняній (радянській) історіографії офіційної методологічної доктрини (марксистсько-ленінського вчення) відкрилися сприятливі перспективи вільного вибору кожним дослідником відповідної його знанням, досвіду та ідеологічним чи політичним поглядам методологічної орієнтації» [Зашкільняк, 1999, с. 7].

Вище було зазначено, що в основі кожного наукового дослідження повинні лежати принципи історизму, об'єктивності та системності. Ці категорії наукового пізнання вимагають критичного підходу до вивчення джерел, проведення аналізу конкретної історико-культурної ситуації та прийняття висновків з урахуванням сукупності різноманітних обставин. Принцип історизму передбачає вивчення предмету крізь призму історії, тобто формування історичного бачення дійсності. Події та явища розглядаються у конкретному історичному середовищі, в динаміці їхнього розвитку та перспективі можливих наступних змін, викликаних подальшими еволюційними процесами. Об'єктивізм зобов'язує розглядати ці самі процеси у всій сукупності, багатогранності, складності та суперечливості, опиратися на повний обсяг позитивних і негативних факторів у істинному змісті, незалежно від позиції чи вподобань того або іншого дослідника. Системний підхід вимагає логічного і послідовного вирішення поставленого завдання з використанням причинно-наслідкових зв'язків і чинників.

Носіями історичної інформації є писемні та речові джерела, що є продуктом розвитку природи і людини й відображають той чи інший бік людської діяльності [Історичне джерелознавство, 2002, с. 68]. Історичні

джерела часто виступають чи не єдиним свідком давно минулих подій. За способом передання відомостей їх поділяють на:

1. Речові (знаряддя виробництва, предмети побуту, монети, споруди тощо).
2. Етнографічні (дані про характерні особливості культури, побуту, звичаїв).
3. Лінгвістичні (мова, діалекти).
4. Усні (пісні, думи, легенди, перекази, прислів'я, приказки тощо).
5. Писемні (записи на папірусі, пергаменті, бересті, папері).
6. Фоно- і фотодокументи.
7. Графіті (стародавні написи на скелях, стінах, речах, склі, кераміці, тощо) [Кормич, Богацький, 2004, с. 5–6].

Основними джерелами в археології є рухомі та нерухомі археологічні пам'ятки, які містять інформацію про життя, побут, господарство, поховальну обрядовість тощо населення дописемного періоду історії. Від початку ранньозалізної доби щораз більшого значення набувають писемні свідчення грецьких, а згодом – римських, візантійських, арабських та інших авторів. Названі види джерел лягли в основу представленого монографічного дослідження. Зокрема, в роботі використані свідчення Полібія, Плінія Старшого, Корнелія Тацита, Клавдія Птолемея, Діона Кассія, Йордана та інші джерела, які дали можливість відтворити цілісну картину розвитку населення західного регіону Волино-Поділля в окреслений період часу. Значну частину речового матеріалу ми отримали також унаслідок розкопок пам'яток першої половини I тис. н. е. на території Волино-Подільського пограниччя.

Одночасно наукове пізнання є категорією теоретичною, оскільки передбачає побудову різноманітних абстрактних моделей для пояснення тих чи інших подій. У цьому контексті дуже важливою складовою дослідницького процесу є методи історичної та археологічної реконструкції. В останньому випадку вона передбачає відтворення давніх явищ, подій і процесів на основі збережених предметів, слідів і залишків [Клейн, 1992, с. 93]. Історична реконструкція є базою для методів ретроспективи і перспективи. Беручи до уваги відомий, науково доведений історичний факт, ми отримуємо можливість прогнозувати явища як давніших часів, так і моделювати їх подальший розвиток у перспективі.

Вивчення вищезазначеної наукової проблематики вимагає застосування низки інших загальнонаукових методів, таких як аналіз, синтез, порівняння, узагальнення і т. д. Традиційно аналітичні завдання історичного вивчення передбачають виконання таких положень:

- 1) аналіз змісту історичного явища (структури і функцій);
- 2) вивчення спрямованості та характеру змін досліджуваного явища в часі (динамічний аналіз);
- 3) виділення класів і типів історичних об'єктів (класифікація і типологія);
- 4) характеристика загального і специфічного в історичному явищі або процесі (порівняння);
- 5) генезис історичних явищ і об'єктів (причинно-наслідковий аналіз);
- 6) характеристика місця і ролі досліджуваного явища в історичній реальності (факторний аналіз) [Мазур, 2010, с. 384].

Головним методом нашого дослідження є історичний аналіз. Значну увагу також приділено історично-динамічному, історично-порівняльному методам, які дали змогу виділити стадії розвитку історичних процесів на території Західної Волині та Поділля у першій половині I тис. н. е., простежити динаміку їхніх закономірностей, виявити специфічні риси та особливості явищ і подій, що там відбувалися, а також визначити спільні й відмінні елементи матеріальної та духовної культури місцевого населення.

Якщо в основу аналізу покладено поділ предмету дослідження на складові частини і виокремлення в них головного і другорядного, то синтез являє собою зворотну процедуру пізнання явища в єдності та взаємозв'язку його складових частин, узагальнення та зведення в єдине ціле здобутих даних. Тому аналіз і синтез є доволі взаємозв'язані між собою. Їхнє використання разом із методами порівняння та узагальнення дали можливість сформулювати уявлення про стан розроблення наукової проблеми, проаналізувати роботи дослідників з вищезазначеної проблематики, визначити подібності та відмінності наукових поглядів.

Для характеристики основних категорій пам'яток першої половини I тис. н. е. на території західного регіону Волині та Поділля, процесів заселення території, виникнення поселенських структур, особливостей планування і топографії селищ, характеру поховальних об'єктів, рухомого матеріалу тощо використано статистичний метод опрацювання даних. Його завдання полягає в узагальненні отриманої наукової інформації та виявленні на підставі цього закономірностей явищ, що проходили на конкретній території у визначений період часу. Статистичні дані виводять на основі аналізу певної групи факторів (т. зв. «статистична сукупність»), при цьому ігноруванню підлягають одиничні елементи, для яких можливий варіант випадковості.

Для вирішення поставлених у монографічній роботі проблем ми також використали спеціальні наукові методи. До них належать порівняльно-типологічний, стратиграфічний, етноархеологічний, матеріалознавчий

аналізи і т. д. Типологічний метод є одним із найбільш використовуваних у польових наукових дослідженнях. Його суть полягає у виділенні серед археологічних знахідок типів речей з властивими лише їм ознаками. Застосування цього підходу дає можливість виділити типологічні ряди різних предметів матеріальної культури, за якими визначають групи, наприклад, однотипних артефактів, ідентичних за технологією виготовлення, формою, функціональним призначенням тощо [Щапова, 1988, с. 44–45]. Наприклад, за допомогою порівняльно-типологічного методу були виведені закономірності розвитку керамічного виробництва різноетнічного населення пшеворської, липицької, вельбарської, черняхівської та інших культур, визначено їхні морфологічні й технологічні відмінності, а також еволюційні ряди, побудовані на факторах історичного розвитку цих спільнот. Групування предметів матеріальної культури дали змогу простежити як традиційні, властиві для певного племінного середовища, так і запозичені (чужорідні) елементи. Їх взаємопроникнення формувало змішані комплекси, які, насамперед, характерні для контактних зон або засвідчують інтеграційні процеси населення, що суміжно проживало на певній території (наприклад зубрицька культура).

Однак, будучи методом відносного датування, порівняльна типологія є не зовсім добрим помічником для вирішення хронологічних завдань. А як відомо, серед головних завдань археолога є встановлення відносної та абсолютної хронології як об'єкта дослідження, так й історичних процесів, що відбувалися на цій території. В широкому розумінні хронологія – це визначення послідовних етапів у суспільному розвитку людства чи окремих країн і народів. У їхній основі лежать вирішальні фактори, загальні для всіх країн світу [Кормич, Богацький, 2004, с. 22]. Вивчаючи культурні відкладення різних епох в археологічній науці, важливо виділити т. зв. «хронологічні репери», на основі яких визначається датування знайдених артефактів. Отже, на основі комплексу різноманітних хроноіндикаторів (кераміка, знаряддя праці, побуту, прикраси, монети тощо) встановлено приблизний час функціонування низки пам'яток Волино-Подільського пограниччя, а також їхнє місце в конкретній культурно-історичній ситуації.

Велике значення для встановлення абсолютної хронології мають природничі і точні науки, які, завдяки сучасним технологіям, дають не тільки можливість кращого датування артефактів (дендрохронологія, радіокарбонний метод), а й проведення матеріалознавчого аналізу. На сьогодні вагоме місце у дослідженні різноманітних об'єктів як за призначенням, так і за структурою посідають методи електронної

мікроскопії. Її різновидом є скануюча електронна мікроскопія – спосіб дослідження поверхні зразка шляхом аналізу відбитого «електронного зображення». Цей аналіз зачіпає лише мікроскопічний шар атомів на поверхні предмета, не руйнуючи його структуру. В нашому випадку, для визначення хімічного складу металу деяких предметів (прикрас, бронзового посуду) з поселень вельбарсько-черняхівського типу Дудин-II і Броди-I на Волино-Подільському пограниччі та могильника перших століть н. е. Карів-I у Західному Побужжі, був застосований скануючий електронний мікроскоп РЕММА-102-02 у режимі мікрозонд (рентгеноспектральний мікроаналіз).

У сучасній археологічній науці часто використовують фізико-хімічні та хімічні аналізи для вивчення речовинного складу ґрунтів. Їх було застосовано й у нашому дослідженні. Зокрема, завдяки муфельній печі СНОЛ-1.6.2.008/-M1 було встановлено хімічний складу ґрунту з долівки поховання № 5 вже згаданого могильника у с. Карів.

Дослідники давнього історичного минулого щораз більше використовують метод етноархеології. Його головна мета полягає в етнічній інтерпретації археологічних матеріалів для реконструкції господарських, соціальних і духовних відносин давніх громад. З огляду на це етноархеологія, на думку А. В. Кеніга, розглядається «... як метод експериментального моделювання, пов'язаний зі створенням обґрунтованих дослідницьких версій, що встановлюють зв'язки і механізми між діяльністю та її речовим проявом» [Кеніг, 2010, с. 34].

Застосування етноархеології дало змогу простежити особливості культурного розвитку різноетнічного населення (слов'ян, гето-даків, германців, пізніх сармат та ін.), що періодично проживало на досліджуваній території в період римського часу. Вони відображені в самотності керамічного виробництва, житлобудівництва, поховальної обрядовості, предметів матеріальної культури тощо. Завдяки цьому методу в роботі змодельовані напрями і шляхи міграцій цієї людності, визначені ареали проживання, етноконтактні зони, взаємопроникнення елементів господарства, побуту, а також рівень інтеграційних та асиміляційних процесів у середовищі давніх суспільств, що локалізувалися в західному регіоні Волині та Поділля у вищезазначений час.

На вирішення поставлених завдань позитивно впливають міждисциплінарні зв'язки, зокрема залучення фахівців із суміжних дисциплін і професій: антропологів, зоологів, географів, палеокліматологів, палеоботаніків та ін. Такий підхід дає можливість комплексно і системно підійти до розв'язання наукових проблем. У нашому дослідженні для

характеристики елементів поховальної обрядовості могильника першої чверті I тис. н. е. Карів-I були використані висновки антропологів відділу біоархеології Інституту археології НАН України щодо характеру людських кремаційних залишків з поховань № 2 і № 5; для вивчення складу ґрунту із заповнення поховальної ями № 5 проведено хімічний аналіз відібраних зразків на кафедрі органічної хімії Львівського національного університету імені Івана Франка; фізико-хімічні дослідження металевих виробів і залізоплавильного шлаку з пам'яток Малинище-I, Броди-I, Карів-I зроблені в Науково-технічному і навчальному центрі низькотемпературних досліджень цього ж університету; визначення тваринних остеологічних залишків з поселень Малинище-I і Броди-I здійснене зоологами кафедри нормальної та патологічної морфології і судової ветеринарії Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій імені С. З. Гжицького.

Наприклад, цікаві результати були отримані під час дослідження зразків ґрунту з долівки поховальної ями № 5 Карівського могильника. Воно було проведене з використанням муфельної печі СНОЛ-1.6.2.008/-М1 та інших спеціальних приладів. Вміст органічного Карбону визначали шляхом зміни маси зразка внаслідок термічного розкладу з урахуванням вологості ґрунту і можливої наявності летких органічних сполук чи солей амонію. Коефіцієнт вологості встановлено шляхом нагрівання взятої проби в алюмінієвому бюксі при температурі 105 °С упродовж трьох годин. Для визначення вмісту деревного вугілля (чи продуктів його перетворень) в аналізованому ґрунті його наважку прожарювали в муфельній печі за температури 650 °С впродовж такого ж періоду часу. Після цього колір зразка змінився з чорного на темно-коричневий, що вказує на розклад органічних речовин. Оскільки при подальшому прожарюванні маса тиглів з аналізованими пробами змінювалась в межах допустимої похибки ($\pm 0,0002$ г), було зроблено висновок про повний розклад органічних речовин. У результаті встановлено, що високий вміст високомолекулярних органічних речовин у зразках, взятих з долівки поховання № 5, може свідчити про наявність в них деревного вугілля та продуктів його взаємодії з земляною основою [Ридчук, 2017 (звіт), с. 1–2].

Важливі дані до вивчення технології виробництва заліза на Волино-Подільському пограниччі у другій чверті I тис. н. е. дав елементний рентгеноспектральний інтегральний мікроаналіз залізних шлаків з поселення Броди-I. Його проведено за допомогою скануючого растрового електронного мікроскопа РЕММА-102-02 з використанням рентгенівського енергодисперсійного аналізатора ЕДАР. Встановлено, що інтегральний вміст

хімічних елементів у наданих зразках є типовим для сиродутних шлаків. Порівняно високими у них є значення кількості фосфору. Аналіз зерен, які, правдоподібно, входили до складу руди, показав також наявність мінералу алюмосилікату з великим вмістом P_2O_5 . Це свідчить про те, що вихідною сировиною були саме місцеві болотні руди. Отже, проведені дослідження засвідчили, що представлений матеріал є фрагментами залізного шлаку з переважаючою фаялітовою складовою (Fe_2SiO_4), інкрустованою дендритами оксиду заліза. Цей продукт характерний для сиродутного процесу виробництва криці в примітивній залізодобувній печі – домниці [Серкіз, 2015 (отчёт), с. 6], який широко використовували племена лісостепової зони України як в ранньозалізний час, так і період раннього середньовіччя.

За допомогою цього ж мікроскопа РЕММА-102-02 зроблено спектральний аналіз речових знахідок з могильника Карів-І. Зокрема, дослідження казана з атташами у вигляді чоловічих погрудь із поховання № 2 засвідчило, що його корпус виготовлений із бронзи, до якої входить 92,2 % міді та 7,8 % олова. Такий склад сировини був необхідний для надання їй відповідної пластичності, адже тіло посудини виготовлене методом проковування з додатковим обточуванням її зовнішньої поверхні на токарному верстаті. З внутрішнього боку стінки луджені сплавом олова (73,13 %) і свинцю (8,16 %). Це забезпечувало як антикорозійну стійкість казана, так і сприяло покращенню його термічних властивостей. Литі деталі (атташі та кільця-підвіси) мають дещо іншу хімічну будову. Вони зроблені з бронзи, яка містить мідь (83,96 %), олово (11,77 %) і свинець (4,28 %).

Важливим елементом міждисциплінарного підходу до збереження пам'яток археології є консервація та реставрація відкритих об'єктів і виявлених артефактів. Як відомо, в процесі розкопок, одночасно з отриманням важливої наукової інформації, здійснюється руйнація самої пам'ятки: її культурного шару, виявлених об'єктів, споруд тощо. Навіть залишки міцних, на перший погляд, кам'яних конструкцій, без проведення спеціальних консерваційних заходів будуть поступово нищитися в результаті погодних чи природних чинників. На противагу цьому законсервовані, а за необхідності й реставровані археологічні пам'ятки, розташовані в умовах природного ландшафту, мають величезний пізнавальний інтерес. Особливо це відноситься до об'єктів, від яких на поверхні уціліли залишки земляних споруд, найперше – курганів і городищ. Кожна з таких пам'яток, це – яскраве свідчення давнього минулого краю, наглядний приклад «живої» історії, ефект від знайомства з якою є набагато сильніший, ніж прочитана в підручнику текстова інформація [Бадер, 1978, с. 138].

Консервація археологічних артефактів з різних матеріалів виконується як за апробованими, так і за власними методиками спеціалістів-реставраторів. Вона містить елементи відновлення – поєднання різних фрагментів, усунення деформацій, в разі крайньої необхідності – внесення реставраційних новоутворень. Протягом цих процесів йде нагромадження даних для відтворення предмета в новому матеріалі. Наступним етапом є графічна реконструкція, коли відновлюються всі зміни, що відбулися з предметом в процесі впливу антропологічних чи природних факторів (втрати окремих елементів, окиси і нашарування, спотворення загального вигляду, деформації поверхні тощо). Тобто, відбувається графічне відновлення первісного вигляду артефакту. На основі розробленого малюнка або креслення вирізається воскова модель для лиття або виконується натурна реконструкція у матеріалі, з якого виготовлений сам оригінал [Алтынбеков, 2013, с. 3]. Таким чином в музейних установах відбувається реставрація посуду та інших виробів з глини, проводиться консервація металевих предметів, створюються 2D і 3D-вимірні моделі тощо. Метод реконструкції був використаний для графічного відтворення вигляду стаціонарних об'єктів і предметів матеріальної культури з археологічних пам'яток Волино-Подільського пограниччя римського часу, консервації та часткової реставрації знайденого під час розкопок матеріалу з ціллю його подальшої музеєфікації, експонування, публікації та пропагування в засобах масової інформації тощо.

Процес археологічних досліджень передбачає застосування методів польової археології: розвідку, шурфування, розкопки, картографування та планіграфію, стратиграфічний аналіз, інтерпретацію рухомого матеріалу тощо. Розвідка є засобом попереднього вивчення нерухомих пам'яток стародавнього минулого, який передбачає встановлення їх типу, топографічних умов розташування, хронології, типології виявлених об'єктів і предметів, а при можливості – культурної приналежності населення, що тут проживало, з метою створення археологічної карти району обстеження. На противагу розвідкам, розкопки – це низка заходів, спрямованих на різнобічне дослідження процесу виникнення, функціонування та історичної долі археологічної пам'ятки шляхом вивчення слідів (залишків оборонних, житлових, господарських, поховальних споруд) і артефактів (посуду, знарядь праці, предметів побуту, озброєння, прикрас і т. д.) матеріальної та духовної культури.

Доробком автора монографії є проведення розвідок у басейнах верхніх течій рік Іква, Стир і Серет, в результаті яких відкрито більше

50 поселень різних хронологічних періодів, в тому числі старожитностей раніше невідомої в цьому районі вельбарської культури. На деяких із них (Дудин-II, Попівці-IV, Накваша-I, Малинище-I, Суховоля-I, IV, VII, Броди-I) у подальшому були проведені різні за площею розкопки та отримані важливі матеріали до вивчення проблем заселення Волино-Подільського пограниччя різноетнічними племенами, особливостей їх матеріального та духовного розвитку, суспільних відносин, побуту, взаємодій, способу господарювання тощо. Особливо важливу інформацію щодо характеру міграційних процесів у ранньоримську добу були отримані внаслідок розкопок могильника перших століть н. е. біля с. Карів (Карів-I) у Західному Побужжі. Результати багатолітніх наукових досліджень лягли в основу цієї монографії та певною мірою доповнили відомості про культурні й історичні процеси на західних Волино-Подільських територіях у першій половині I тис. н. е.

Отже, застосування окреслених методологічних принципів у археологічних дослідженнях дало можливість різнобічно та критично підійти до вирішення різноманітних проблем, пов'язаних з особливостями суспільного розвитку зазначеного регіону кінця латенського – пізньоримський час, забезпечивши достовірність отриманих результатів і висновків.

Розділ 2

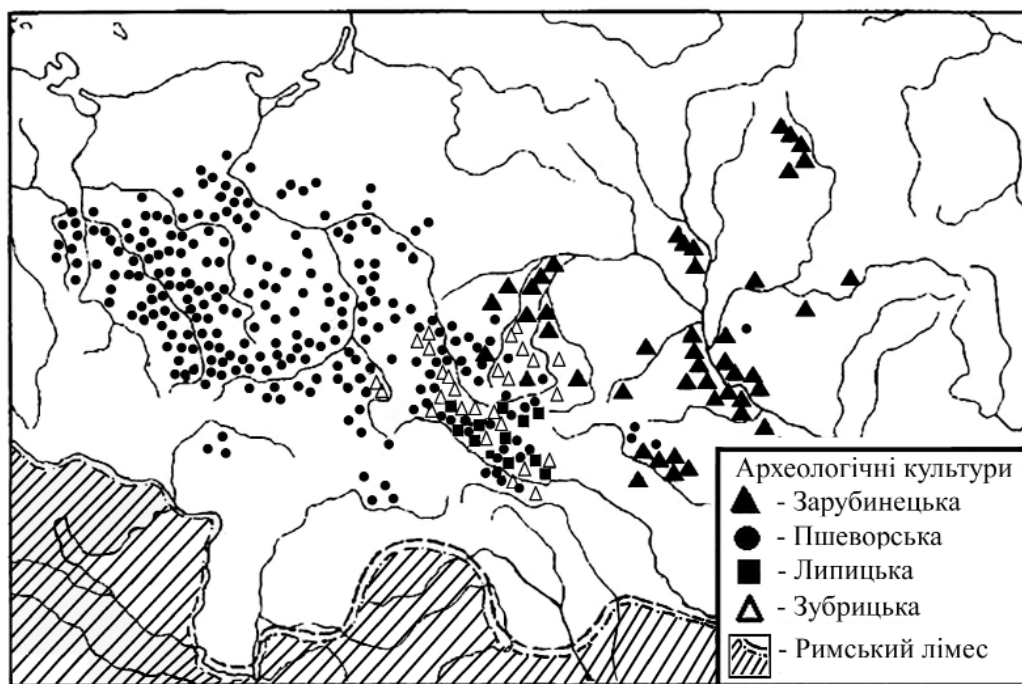
ІСТОРИЧНА ТА КУЛЬТУРНА СИТУАЦІЯ НА ТЕРИТОРІЇ ЗАХІДНОЇ ВОЛИНИ Й ПОДІЛЛЯ У ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ I ТИС. Н. Е.

У перших століттях нашої ери на території Європи проходили складні культурно-історичні процеси, зумовлені причинами, які активно впливали на суспільно-політичний та економічний розвиток племен Європейського Барбарікуму. Одним із чинників нестабільності був початок кризи в Римській імперії. У багатьох народів посилюється розклад родоплемінних відносин, відбувається формування військово-племінних об'єднань. Ці явища знайшли відображення у численних війнах та міграціях.

2.1. Племена пшеворської культури

Однією з найбільших культур пізньолатенського часу в межиріччі Вісли та Одери була пшеворська культура. У процесі міграції на схід частина її людності заселила Волинську височину та Верхнє Подністер'я (карта 2). Порівняння матеріалів з пам'яток цієї території із старожитностями зазначеної культури Центральної Польщі та Мазовії дає можливість стверджувати їхню типологічну близькість [Козак, 1984а, с. 47].

Проблема етнічної приналежності пшеворського населення до кінця не з'ясована. Більшість дослідників, зважаючи на його генетичний зв'язок з германською людністю латенського часу Північної Ютландії, ототожнює пшеворців із згадуваними в джерелах племенами вандалів (К. Гадачек, Г. Коссіна, Х. Пешек, Б. Ріхтговен, М. Ян, Є. Колендо, К. Годловський та інші) або дутіїв (М. Олендзький). Радянські та українські археологи (М. Ю. Смішко, Ю. В. Кухаренко, І. П. Русанова, І. С. Винокур, В. Д. Баран, Д. Н. Козак та інші), а також окремі представники старшої генерації польських учених (Л. Козловський, С. Носек, Ю. Марціняк, К. Яжджевський, Ю. Костшевський)

Карта 2. Археологічні культури першої чверті нашої ери
(Баран В., Баран Я., 2005, табл. 4, з доповненнями Я. Онищука)

вважали пшеворську культуру «венедською», або допускали існування серед її носіїв як германського, так і слов'янського етнічних елементів. Зокрема, М. Ю. Смішко спочатку пов'язував її носіїв з вандалами [Śmiszko, 1936, s. 131–133], однак пізніше наголошував на тому, що в середовищі пшеворського суспільства також були групи людності, які належали до великого слов'янського масиву [Смішко, 1976б, с. 38]. Припущення М. Ю. Смішка розвинув Д. Н. Козак. На основі зіставлення даних археології та письмових джерел він зробив висновок, що східна частина пшеворської культури, племена якої у пізньолатенський час проживали на території Люблінщини, Західної Волині та Верхнього Подністер'я, представляла собою велику слов'янську, певною мірою германізовану етнічну групу, сформовану на базі поморсько-підкльошової культури [Козак, 1999а, с. 195]. Саме ця людність або передала назву «венеди» населенню зарубинецької культури, або, навпаки, перейняла її від них [Козак, 1991, с. 140; Козак, 1992, с. 32]. До цього треба додати, що на рубежі нашої ери етнокультурна ситуація в басейні Нижньої Вісли була доволі складною. Зокрема, римський історик Корнелій Тацит, який добре знав територію проживання, звичаї та побут

стародавніх германців, губився в роздумах, до якого народу віднести племена венедрів. Він писав: «Тут кінець Свебії. Чи віднести певкінів, венедрів і феннів до германців, чи сарматів, я не знаю... Венеди ... обходять розбійними зграями всі ліси і гори між певкінами і феннами. Одначе, скоріше вони повинні бути віднесені до германців, бо будують міцні доми, носять щити, пересуваються пішки і навіть досить швидко – все це чуже сарматам, які все життя проводять в кибитці та на коні...» [Тацит, XLVI – цит. за: Древние германцы, 1937, с. 81]. Отже, венеди часів Тацита були близькими, а можливо якоюсь мірою спорідненими з германцями, і це явище можемо спостерігати на прикладі пшеворської культури. Російський дослідник Валентин Васильович Седов зазначав, що в пшеворському ареалі германські та слов'янські племена проживали не ізольовано, внаслідок чого відбувалося змішування культурних елементів, метисація населення тощо. Незважаючи на це, між ними все-таки існували певні відмінності. Наприклад, хоча одні й другі використовували тілопальний обряд захоронення своїх померлих, їхні могили відрізнялися характером інвентаря: у похованнях германців присутні предмети озброєння, ножиці, ключі, замки, миски і горщики ребристої форми; у слов'ян вони безінвентарні або супроводжуються одиничними виробами, найчастіше залізним ножом і посудом, подібним до слов'янської кераміки V–VII ст. [Седов, 1990, с. 172].

Поширення пшеворських племен у пізньолатенський час на території Західної Волині та Східного Прикарпаття відбувалося двома основними шляхами: вздовж р. Сян у Верхнє Подністер'я та по Люблінській і Волинській височинах у Західне Побужжя та Надстир'я. Картографування пам'яток засвідчує їхнє найбільше скупчення саме вздовж цих двох напрямів. Пшеворські міграційні імпульси досягли аж Лівобережжя Дніпра, де на території поширення зарубинецької культури під впливом центрально-європейських традицій виникла культурна група пам'яток типу Харівки [Терпиловський, Жаров, 2014, с. 45–58]. Унікальною пам'яткою для цієї території є пшеворський могильник в с. Мути́н Кролевецького р-ну Сумської області, до комплексу якого входило 14 тілопальних поховань воїнів-дружинників з характерними для пшеворської культури предметами поховального інвентаря: ритуально погнутими мечами, наконечниками списів, умбонами щитів, шпорами, частинами портупей та іншими елементами військового спорядження [Терпиловський, Білинська, 2010; Терпиловський, Жаров, 2013].

Наступна хвиля міграції пшеворських племен відбулася в пізньоримський час. Вона була спричинена переселенням германської людності з території

Нижнього Повіслення на чолі з описаними Йорданом готами короля Філімера. На думку М. Ю. Смішка, приблизно у II – першій пол. III ст. н. е. кінні озброєні загони пшеворців разом із своїми сім'ями та майном здійснили переміщення через Верхнє Подністер'я і Прикарпаття у північно-східні райони Семиграддя [Смішко, 1976б, с. 37]. У етнічному відношенні це могли бути згадані в Діона Кассія вандалські племена лакрінгів і асдингів, які оселилися у Верхньому Потиссі.

2.1.1. Поселенські структури і поховальна обрядовість

Місця проживань населення пшеворської культури представлені селищами, відкритими у межах досліджуваної території в Боратині, Гіркій Полонці-II, Загаях-II, Линеві, Хорові, Чишках, Комарному, Черепині, Підберіздях, Пасіках-Зубрицьких та інших населених пунктах [Козак, 1992а, с. 25]. Вони розташовані в різних топографічних умовах: як на піщаних мисах, так і на чорноземних ґрунтах перших терас річкових долин. Наприклад, у Чишках Пустомитівського р-ну Львівської області пам'ятка займала невеликий піщаний мис, оточений торф'янистою заплавою р. Маруньки [Козак, 1992а, с. 10], в поближких Пасіках Зубрицьких – на мисоподібному підвищенні, яке з півночі круто опускається до заболоченого русла р. Зубрівки, а зі сходу поступово переходить у болотисту долину [Козак, 2008б, с. 36]. У Загаях Горохівського р-ну Волинської області культурний шар пам'ятки простежено в середній частині стрімкого сонячного схилу пагорба, у підніжжі якого протікає безіменний потік [Козак, 2008а, с. 354], в Чарукові Луцького р-ну – на похилому південному березі озера [Козак, 1992а, с. 144]. У с. Хорів Острозького р-ну на Рівненщині пшеворське селище знаходилося на лагідному південному схилі невеликого пагорба над болотистою долиною [Козак, 1992а, с. 143].

Пам'ятки невеликі, площею 0,2–0,5 га, рідко забудовані. За підрахунками Д. Н. Козака на один житлово-господарський комплекс припадало приблизно 1000 кв. м загальної площі селища [Козак, 2005, с. 327]. Одночасно на поселенні могло функціонувати не більше 4–5 жител. Знахідки трапляються головню в заповненні об'єктів.

Основним типом жител пшеворської культури на території Західного Поділля та Волині були напівземлянки. Вони невеликих розмірів, прямокутні із заокругленими кутами або овальні. Стінки котлованів вертикальні, часом

звужені донизу, долівка добре втоптана, в окремих випадках вимощена дрібним камінням і підмазана глиною (Підберізці, житло № 1). Наземна частина жител складалася з дерев'яного каркасу стовпово-плетінчастої конструкції та, ймовірно, двосхилого даху. У Гіркій Полонці-II у Західній Волині в споруді № 6 простежено 8 ямок від стовпів діаметром 0,15–0,3 м, які підтримували дерев'яну обшивку земляних стінок, а також дах [Козак, 1992а, с. 141]. Загальна площа заглибленої частини будівель зазвичай становить не більше 10 кв. м. Невеликі розміри напівземлянкових жител дали підстави Д. Н. Козаку висловити припущення, що над котлованом міг додатково стояти дерев'яний каркас, який підвищувався над рівнем денної поверхні [Козак, 1992а, с. 15].

Характерними засобами опалення в пшеворських напівземлянках були вогнища. Вони здебільшого розташовувалися у невеликому заглибленні в центрі долівки або в одному з кутів північної стінки на материковому виступі. Їхні черені вогнищ обкладали камінням, в окремих випадках споруджували з глиняних вальків.

Окрім заглиблених споруд на волинських і західно-подільських пам'ятках пшеворської культури відомі також наземні житла. Їхня долівка розташовувалася на 0,2–0,3 м нижче від рівня тогочасної поверхні. Це пояснюється намаганням обладнати її на глибині глиняного материка, більш сухого і теплостійкішого аніж чорнозем [Козак, 1992а, с. 11]. Наземні будівлі мали близьку до прямокутної форму, орієнтовані за сторонами світу. Площа становила 13–20 кв. м. З північного боку, інколи в центрі, було розташоване вогнище на материковій або кам'яній, часом підмазаній глиною, основі (Підбірці, житло № 8). Дах, ймовірно, був двосхилим і покривався соломою або очеретом.

Господарські споруди зустрічаються рідко. Це овальні, легко заглиблені в ґрунт будівлі типу комор, площею 10–12 кв. м. Їх використовували для збереження різноманітних припасів та реманенту. Долівка рівна, добре втоптана. Часом у підлозі могла бути викопана невелика яма для припасів, уздовж стін – материкові останці-прилавки для побутових потреб. Мабуть, споруди мали стовпово-плетінчасту конструкцію, оскільки в деяких випадках виявлено ямки від стовпів каркасу, а також глиняну обмазку від стін з відбитками пруття [Козак, 1993, с. 58; Козак, 1984а, с. 11].

Значно краще вивчені господарські ями. Нерідко вони розташовувалися поряд з житлами, становлячи із ними один комплекс (Підбірці, Гірка Полонка, Загаї-II та інші). Об'єкти округлої форми, конічні або дзвоноподібні в розрізі, дно рівне, в окремих випадках увігнуте. Глибина не перевищує

1,2 м. В окремих випадках нижня частина ям була виліплена шаром глини і випалена (Підбірці, яма № 3). У Підбірцях також досліджено яму, в заповненні якої знаходилася велика кількість деревного вугілля та попелу, а на дні простежено залишки вогнища. Існує думка, що в ній могли випалювати деревне вугілля для господарських чи виробничих потреб [Козак, 1984а, с. 11].

На поселеннях у Підберізцях і Підбірцях виявлено сліди вогнищ за межами будівель. Вони округлої форми, діаметром 0,6–0,8 м. Їхні черені, зазвичай, по периметру обкладені камінням. Очевидно, такими вогнищами користувалися в літній період часу.

Важливим елементом духовної культури пшеворського населення Східної Галичини та Волині є поховальні пам'ятки. Могили пшеворської культури ґрунтового типу. Захоронення здебільшого проводили за обрядом кремації в ямах та урнах, однак у пшеворсько-липицькій контактній зоні на території Верхнього Подністер'я подекуди трапляються й інгумації. На думку польських дослідників, носії пшеворської культури на ранньому періоді свого розвитку (фази А₁–А₃) використовували тілопальний обряд поховання. Появу ж тілопокладень пояснюють поширенням серед пшеворців іноетнічних (можливо кельтських) вірувань, за якими після смерті тіло поверталось в лоно «Матері-землі» [Włazejewski, 1998, s. 26–30].

Супровідний матеріал складався з посуду, знарядь праці, предметів побуту, озброєння (мечі, наконечники списів, дротиків, залишки щитів у вигляді умбонів та ручок-тримачів і т. д.) і спорядження вершника (шпори). На поверхні часто простежуються ознаки термічного впливу, що вказує на перебування предметів на поховальному вогнищі разом із тілом покійника. У могилу клали речі спеціально виготовлені для конкретного поховального випадку (кераміка), а також ті, якими людина користувалася за життя (зброя, шпори, ножі, ножиці тощо).

Загалом на території України пшеворських поховальних пам'яток відомо порівняно небагато й вивчені вони не досить добре. Зокрема, в досліджуваному регіоні могили з матеріалами пшеворської культури пізньолатенського часу відкриті у Звенигороді (15 пох.), Гриневі (6 пох.), Судовій Вишні (2 пох.) на Львівщині, Шипівцях (1 пох.), Задарові (1 пох.) на Тернопільщині [Козак, 1993, с. 58; Козак, 1977б, с. 305–306; Козак, 1978а, с. 96–107; Козак, 1985б, с. 52–64; Онищук, Погоральський, 2015, с. 132–134; Олійник, Михайловський, 2006, с. 122–123; Kokowski, Konopljа, 1992, s. 1–16]. На думку Д. Н. Козака до цього періоду відноситься також поховання у Бендюзі [Козак, 1992а, с. 16, 25].

Рубежем пізньолатенського – ранньоримського періоду може датуватися могильник на околиці м. Судова Вишня (присілок Кути) Мостиського району Львівської області на суміжному Розточчі. Встановлено, що на її території знаходилося два-три поховання з предметами озброєння і спорядження вершників. На жаль, через зруйнування об'єктів «скарбошукачами», зараз неможливо встановити ані спосіб захоронення кремаційних останків (ямний чи урновий), ані характер розташування супровідного інвентаря. Колекція виробів складається з зігнутого вчетверо меча, восьми наконечників списів і дротиків, двох умбонів і двох цвяхів від окуття щитів, чотирьох шпор, чотирьох фібул (три залізні та одна бронзова), поясної пряжки, трубки невстановленого призначення, ножа, ритуально зігнутої під прямим кутом голки, а також з кількох дрібних предметів, які входили до конструкції дерев'яних чи шкіряних виробів. Більшість із них мають окалину від перебування у вогні (фото 46; табл. I).

З суміжного із Розточчям району Грядового Побужжя походить поруїнований «чорними копачами» могильник біля смт. Новий Яричів Кам'яно-Буського р-ну Львівської області. Він тілопальний, із супровідним матеріалом, який складався з навмисне пошкодженої зброї, ліпної кераміки і кружальної миски черняхівського типу. Зокрема у фондах Винниківського історико-краєзнавчого музею зберігаються знайдені там залишки двох поламаних мечів, дві великі кам'яні «намистини»-підвіси до піхв (т. зв. «камені життя»), залишки двох умбонів щитів, два наконечники списів, мигдалеподібний шип шпори, два ножі, залізна і бронзова пряжки, ручка-держак до щита, фібула підв'язного типу із заліза, уламки ще однієї фібули з бронзи, шпилька з цього ж металу довжиною 11,8 см та інші матеріали (див. фото 35), а також уламки тонкостінної кружальної миски-урни, на дні якої знаходилася невелика кількість перепалених людських кісток. Значна частина виявлених предметів має сліди перебування у поховальному вогнищі. Аналіз кальцинованих останків, проведений у відділі біоархеології Інституту археології НАН України, засвідчив їх приналежність до особи чоловічої статі у віці 25–40 років, яка за життя хворіла на остеохондроз. Тілоспалення відбулося невдовзі після смерті за високої температури – 700–900 °С [Слободян, 2014б, с. 177].

Наявність ритуально пошкоджених предметів озброєння дає підстави відносити пам'ятку в Новому Яричеві до пшеворської культури. Однак використання в якості урни черняхівської кружальної посудини може свідчити про її пізній період виникнення. Отже, її, можливо, треба відносити до групи таких поховань як Червоноград (Кристинополь), Добростани,

Фото 46. Матеріали з поховань пшеворської культури в околиці м. Судова Вишня Львівської області (фонди АМ ЛНУ ім. І. Франка)

Рудки, Комарно, Станія та інші, й могла бути залишена вандалськими племенами у період пізньоримського часу.

Виходячи з того, що у Верхньому Подністер'ї пшеворські могильники початку нашої ери розташовані у т. зв. пшеворсько-липицькій контактній зоні, культурну приналежність деяких могил визначити важко. Проживаючи на суміжно розташованих поселеннях, їхні жителі часто запозичували риси не тільки матеріальної, а й духовної культури своїх сусідів. Безумовно, що ці взаємовпливи позначалися й на елементах поховальної обрядовості.

Місця поховань знаходяться на підвищених сухих ділянках місцевості, відокремлених від поселень ярами або улоговинами. Зокрема, Гринівський некрополь займає похилий майданчик розмірами 30×50 м, обмежений з півдня скелею, а з трьох інших сторін – крутими спусками. У подібних топографічних умовах знаходиться липицько-пшеворський могильник у Звенигороді (ур. Гоєва гора). Кремація відбувалася за межами поховальної ями. У Звенигороді кремаційний майданчик мав розміри 4×1,7 м і знаходився на глибині 1,2 м від сучасної поверхні. У заповненні об'єкта знайдено багато попелу, вугликів і окремі фрагменти деформованої від вогню кераміки [Козак, 1978а, с. 99]. Очищені від залишків вогнища, перепалені людські кістки здебільшого покладали в урни. В окремих випадках вони могли лежати поряд із урною (Гринів, пох. № 5) або взагалі без неї на дні ями (Звенигород, пох. № 2, 11).

Характерною рисою пшеворських поховань було обкладення посудини із прахом фрагментами перепаленої ліпної або гончарної кераміки. Прикладом цього може бути захоронення № 3 Гринівського могильника, де горщик з кальцинованими рештками був обкладений уламками шести інших посудин [Козак, 1985б, с. 56].

Як похоронний посуд використовували горщики, глечики, чаші. Часом, як і в липицькій культурі, урну з перепаленими останками накривали кам'яною плиткою, уламком посудини, рідше – умбоном. У середині, поруч або під нею лежали речі поховального інвентаря: фрагменти кераміки, знаряддя праці, зброя, прикраси. Часто вони також мають сліди перебування у вогнищі. Супровідний керамічний матеріал здебільшого фрагментований. Ми припускаємо, що розбивання посуду могло здійснюватися спеціально під час проведення ритуалу – тризни.

Подібно до території Польщі, особливістю пшеворських могильників Західної Волині та Прикарпаття є наявність в деяких могилах предметів озброєння: мечів, наконечників списів, ножів, умбонів щитів тощо. Зазначимо, що на поховальних пам'ятках пізньолатенського часу зброя зустрічається не так часто. За підрахунками Д. Н. Козака, з 21 захоронення

у Звенигороді та Гриневі вона виявлена лише у 4 об'єктах, що становить 19 %. Натомість на пам'ятках пшеворської культури пізньоримського часу такі предмети спостерігають у 62 % поховань [Козак, 1993, с. 59].

Знайдені у могилах предмети озброєння в більшості випадків ритуально пошкоджені. Матеріали з Гринєва, Звенигорода, Судової Вишні та інших вказують, що псували переважно мечі: їх гнули або ламали на кілька частин (Гринів, пох. № 3; Звенигород («Гоева гора»), пох. № 8; Судова Вишня; Шипівці). Сліди навмисного пошкодження подекуди мають також наконечники списів, ножі, умбони щитів. Часто їх фрагменти вбивали у дно поховальної ями (Гринів, пох. № 3) [Козак, 1985б, с. 56]. Подібний обряд подекуди спостерігається й на липицьких могильниках Верхнього Подністер'я (Звенигород (ур. Гоева гора), пох. 15; Болотня, пох. № 45), що вказує на тісні культурні взаємовпливи обох груп людності.

Існує думка, що ритуальне псування зброї було викликане намаганням позбавити покійника можливості й надалі використовувати її в цьому світі [Kempisty, 1965, s. 152]. Загалом, погоджуючись із вищесказаним, хочемо зауважити, що цей обряд міг уособлювати також символічну «смерть» зброї та деяких інших речей, якими користувався покійний. Наприклад, у похованні № 3 Гринівського могильника разом з пошкодженим воєнним інвентарем лежали умисно зігнуті в кількох місцях пружинні ножиці з відламаним одним лезом [Козак, 1985б, с. 54, рис. 2: 2]. З могильника в Судовій Вишні походить зігнута під прямим кутом залізна голка [Онищук, Погоральський, 2014, с. 134]. На думку Катажини Чарнецької, псування поховального інвентаря, навіть часткове, означало перехід його в загробний світ (пошкоджене – «позбавлене життя», «мертве»). Крім того, згинання чи переламування великих предметів могло мати також утилітарне значення – зменшення їхніх розмірів було необхідне для поміщення в урну чи поховальну яму [Czarnecka, 1990, s. 85].

Стосовно останнього хочемо зазначити, що археологічні дослідження ряду пам'яток не тільки Польщі, а й України засвідчують обряде порушення не тільки «габаритних» виробів, але й досить дрібних речей. Як приклад можна навести поховання № 3 Гринівського могильника. У порівняно великій за розмірами ямі (0,8×0,9 м) знайдено розламаний на три частини меч, уламки якого були вбиті в дно могили, розігнута залізна шпору, переламані навпіл два бойові ножі, наконечник списа, зігнуті в кількох місцях ножиці з відламаним лезом і розплющений умбон (Козак, 1985, с. 56–57). У пшеворських похованнях ранньоримського періоду в Судовій Вишні, окрім зігнутого чотири рази меча, знайдено колекцію наконечників

списів і дротиків, один з яких мав спеціально деформоване вістря (фото 46: 8), половину залізної фібули (фото 46: 25), а також зігнуту під прямим кутом голку з відламаним гострим кінчиком (фото 46: 21). На могильнику Карів-I більшість фібул мають сліди навмисного пошкодження, а складений вчетверо меч з поховання № 7 (розкопки 2018 р.) лежав у достатньо великій ямі розмірами 1,3×1 м. Як бачимо, псувалися не тільки більші за розмірами предмети поховального інвентарю, але й такі, що з легкістю могли поміститися в урну або яму в цілому вигляді.

Окрім трупоспалень на пшеворських некрополях відомі й інгумаційні поховання. Щоправда, їхня культурна приналежність залишається ще не з'ясованою. Наприклад, М. Ю. Смішко пов'язував з пшеворцями тілопокладення, виявлені в Звенигороді – Загуменках [Смішко, 1976б, с. 30], В. М. Цигилик – усі інгумації в Звенигороді – Гоевій горі [Цигилик, 1975, с. 71]. Натомість Д. Н. Козак вважав, що для поховальних пам'яток пшеворської культури Верхнього Подністер'я та Західного Побужжя характерний лише обряд кремації [Козак, 1984а, с. 14; Козак, 1999а, с. 191].

З огляду на цю дискусію важливими, на нашу думку, є результати дослідження захоронень у Звенигороді-Загуменках, тому на їхній характеристиці зосередимося детальніше. Під час господарських робіт там було випадково виявлено залишки трупоспалення в урні. Поруч лежали предмети озброєння та спорядження вершника [Свешніков, 1957, с. 63]. Із знайдених тоді предметів до нашого часу збереглася лише шпора. Аналогії до неї відомі у пшеворській культурі на території Польщі. За типологією Є. Гінальського такі екземпляри відносяться до типу C_2 (вироби з середньо вигнутою основою та з малими гудзикоподібними зачепами), який хронологічно відповідає фазі B_1 ранньоримського періоду [Ginalski, 1991, s. 58, 79 (№ 231)]. Під час проведених розкопок там само відкрито ще й могилу з тілопокладенням. Кістяк лежав у випростаному положенні на спині, орієнтований головою на північ. Біля колін знаходилися умбон щита, дві шпори, уламки бронзових піхв меча з прорізним орнаментом і бронзовим кільцем від її верхньої частини, фрагменти накладки на пояс, залізний ніж і кам'яний брусок. Зауважено, що всі предмети були сильно перепалені у вогні, хоча на кістяку слідів кремації не простежено. Поховання датоване I–II ст. н. е. [Свешніков, 1957, с. 63].

Отже, можна припустити, що для пшеворської культури подекуди характерний біригуальний поховальний обряд. Однак існує й інша думка з цього приводу. Є. С. Ткач вважає, що спорядження вершника у могилі не є «інсітним», а було «впускним» у могилу липицької культури. Це, на його

думку, засвідчують ознаки термічного впливу на поверхні предметів, тоді як на кістках слідів вогню не виявлено. Крім того, розміщення супровідного інвентаря біля колін скелета не характерне для пам'яток цього часу, а матеріал, який, на його думку, датується періодом В_{1а}, не синхронізується з іншими інгумаціями цього могильника [Ткач, 2012, с. 54].

2.1.3. *Керамічний матеріал як культурно-хронологічний індикатор*

Важливе значення для вивчення матеріальної культури пшеворського населення пізньолатенського часу Західного Поділля та Волині має кераміка. До цієї групи знахідок, насамперед, відноситься посуд кухонного та столового призначення: горщики, миски, чаші, кухлики і чарки. Він виготовлений ліпним способом, має гранчасті або округлі потовщені вінця, опуклі стінки та плоскі денця. У керамічній масі присутні домішки піску і жорстви. Стінки кухонного посуду здебільшого шершавлені, шийка заглажена, поверхня столового – переважно лощена.

Асортимент керамічного комплексу поселень складається з горщиків, мисок і кухликів. Згідно з типологією Д. Н. Козака, до якої увійшло 349 цілих та реставрованих форм, до першої групи відноситься 53,9 % посудин, другої – 25,2 % і третьої – 20,9 % [Козак, 1992а, с. 16–17]. Зрідка трапляються також фрагменти ваз і друшляків. Найбільш поширеною продукцією пшеворського гончарства були горщики. Зазвичай їх використовували для приготування їжі, хоча деякі могли слугувати й тарою для зберігання продуктів харчування. За морфологічними ознаками Д. Н. Козак розділив їх на п'ять типів: слабопрофільовано-біконічні, конічні, опуклобокi з стрімкими плічками, яйцеподібні та зворотньо-грушоподібні [Козак, 1992а, с. 18–23]. Усі вони мають аналогії серед матеріалів пшеворської культури на території Польщі.

Серед столової кераміки досить поширеними були миски. Вони виготовлені з щільного глиняного тіста, в окремих випадках мають незначні домішки піску. Посудини широкогорлі, з плавно заокругленими бочками і конічним корпусом. Часом зустрічаються невисокі миски з горизонтальними широкими вінцями і сильно звуженим донизу корпусом.

На поселеннях у Підберізцях та Гіркій Полонці-II виявлені фрагменти кухликів. Більшість цих екземплярів мали розхилені вінця, слабо виділені плічка і злегка звужені до дна стінки. У деяких із них присутні петлеподібні вуха.

Деяко інакшим є поховальний посуд. Переважно він ліпний, хоча подекуди трапляється кружална кераміка, запозичена від липицької (Звенигород, Гринів), а в пізньоримський час – черняхівської культур (Рудка, Новий Яричів).

З огляду на релігійно-культове призначення в могили ставили найбільш цінну та якісно зроблену кераміку: горщики, глечики, миски, кухлі тощо. Припускають, що її спеціально виготовляли для обрядових функцій [Козак, 1993, с. 59]. Урни, зазвичай, не повторюють одна одну, аналоги до них рідко зустрічаються на поселеннях. Часто добре заглажену або й лощену поверхню прикрашали складними геометричними орнаментами у вигляді ліній, зигзагів, меандрів і т. д., доповнених різноманітними солярними знаками – хрестами, свастиками, колами. Існує думка, що складна і загадкова семантика орнаменту на поховальному посуді була пов'язана: 1) з життям покійника, під час якого він відігравав якусь особливу роль; 2) з уявленнями цієї групи населення стосовно подальшої долі померлого (догматика есхатології); 3) з іншими віруваннями, можливо, навіть безпосередньо не пов'язаними з особою померлого [Bugaj, Makiewicz, 1995, s. 111].

Серед поховального інвентаря вирізняється урна з могили № 5 Гринівського некрополя. Вона оригінальної грушоподібної форми (фото 47), аналогії до якої відомі в пшеворських комплексах як на території Польщі (Karczewiec, Wilanów), так і в поблиському Західному Побужжі (Бендюга). Такі екземпляри характеризуються довгими плічками, сильно розширеними в нижній частині бочками і вузьким дном на кільцевому піддоні. Колір чорний або темно-сірий, поверхня лощена, інколи заглажена [Козак, 1985б, с. 58–59].

Невелику групу знахідок пшеворської культури представляють керамічні вироби ремісничого використання. До них, насамперед, належать пряслиця і важки до ткацьких верстатів. Перші, пов'язані з прядінням, відомі з поселень та могильників. Хоча це заняття традиційно вважається суто жіночою справою, зазначені вироби подекуди присутні разом з ритуально пошкодженою зброєю й у чоловічих похованнях. Це говорить про те, що окрім ремісничих

Фото 47. Глиняна урна з поховання № 5 Гринівського могильника (Козак, 1975 (звіт), табл. 29)

функцій, пряслиця могли мати й певний сакральний зміст, зокрема використовувалися як обереги. Їхній колір здебільшого брунатний з різними відтінками або чорний. Поверхня, зазвичай, лощена. Переважають біконічні прясла, однак зрідка трапляються округлі, циліндричні або сплюснуті. Інколи їх виготовляли також із стінок розбитих посудин.

На поселенні в Підберізцях виявлено кілька округлих та конусоподібних блоків, які, на думку Д. Н. Козака, бути тягарцями до вертикального ткацького верстата або рибацької сіті [Козак, 1984, с. 26]. Зауважимо, що вантажки, що натягували основу верстата, на пам'ятках пшеворської культури Прикарпаття і Західної Волині зустрічаються рідко. Це, на нашу думку, пояснюється невеликою кількістю розкопаних селищ і поганим збереженням багатьох екземплярів через неякісний випад. На території Південно-Східної Польщі такі знахідки трапляються частіше. Зокрема, вони зафіксовані на 21 поселенні, а отже, засвідчують доволі широкий розвиток ткацького ремесла в середовищі пшеворської людності [Reszczyńska, 2014, s.133, 137].

2.1.4. Знаряддя праці, предмети побуту, елементи костюма

Значну роль у житті пшеворського населення досліджуваної території відігравала залізообробна справа. Частину виробів (знаряддя праці, деякі предмети побуту), мабуть, виготовляли безпосередньо на поселеннях. Предмети озброєння та спорядження вершника, а також окремі категорії прикрас, могли потрапляти сюди з районів Подунав'я або Центральної Європи.

Найбільш поширеними серед господарських знарядь були ножі. Вони присутні як на поселеннях, так і могильниках. Виявлені екземпляри довжиною 9–11 см, мають клиноподібне в поперечному перерізі лезо, дугасту спинку та відділений уступами черешок.

З інших предметів відомі кресало, бритва та ножиці з могильника в Гриневі. Перше знаряддя виготовлене з плоского в перерізі стержня шириною 1,2 і товщиною 0,4 см. Верхній кінець закінчується кільцем для підвішування діаметром 2,1 см, нижній – дещо розширений. Довжина бритви становить 8,5 см. Вона мала коротке, пряме, в кінці заокруглене і з однієї сторони загострене, лезо. Ножиці відносяться до пружинного типу і мають напівкруглі, розширені посередині, дужки. Леза з боку загостреної частини відділені від дужок косими уступами [Козак, 1985б, с. 61].

Із могильника в Судовій Вишні походить залізна, виготовлена із тонкого дроту, голка (фото 46: 21). Вона ритуально зігнута під прямим кутом приблизно посередині довжини. Величина знаруддя становить 8,5 см. Вушко продовгуватої форми, прорізане на відстані 0,8 см від краю. Загострений кінчик не зберігся і, найімовірніше, був спеціально обламаний перед покладенням у могилу [Онищук, Погоральський, 2014, с. 134].

Оригінальними знахідками є ключі, які засвідчують існування в пшеворському середовищі особистої (приватної) власності. Вони представлені кількома екземплярами. Ключ з Гринєва походить із зруйнованої частини могильника. Він має довжину 15 см. На одному з кінців розташований зубець, другий – загнутий у вушко, з округлим кільцем для підвішування на пояс. На думку М. Ю. Смішка, екземпляр могли використовувати для відкривання замка скриньки, що супроводжувала жіноче поховання [Śmiszko, 1932, s. 103]. Ключ з поселення в Підберізцях виготовлений з квадратного в перерізі стержня товщиною 0,5 см і довжиною 18,5 см. Верхній кінець закінчується двома зубцями, нижній – відламаний. Можливо його уживали для відкривання або закривання дверного засува. Як вважав Д. Н. Козак, обидва ключі були виробами місцевих ремісників [Козак, 1984, с. 34].

На деяких пам'ятках, переважно могильниках, знайдено фібули, пряжки, шпильки та інші дрібні предмети. Найранішою на досліджуваній території є фібула з поховання в Лучці, яка, за типологією Ю. Костжевського, відноситься до варіанту «О» пізньолатенського часу [Śmiszko, 1932, s. 96]. Вона одночастинного типу, складається з чотирьохвиткової пружини з нижньою тятивою, дугоподібно вигнутої дужки та прямої ніжки з відламаним приймачем. Довжина застібки становить 4,3 см. Аналогії до неї відомі з території поширення східногерманських племен, зокрема в місцевості Neuguth в повіті Kulm (зараз Хелмно в Польщі) [Śmiszko, 1932, s. 97].

Ще одна рання фібула походить із захоронення № 3 Гринівського некрополя. Вона має вигнуту трубчасту голівку з кільцевим валиком внизу. Зверху до неї прикріплена прямокутна пластинка з восьмивитковою пружиною. Ніжка увігнута і закінчується кільцевим потовщенням. Аналогічні фібули (тип 67 за класифікацією О. Альмгрен) відомі з території Чехії та Польщі. Наприклад, подібний екземпляр було знайдено під час дослідження пшеворського могильника у Вульці Доманьовській біля Радома [Oleđzki, 1997, s. 57, 60, tab. 1,14].

Подібна гостропрофільована фібула (тип 73 за О. Альмгреном) походить з пшеворського могильника в Судовій Вишні. Її величина становить 6,5 см.

Корпус біля шийки прикрашений пластинкою. Голівка широка, огранена, з опорною пластиною. Пружинний апарат восьмивитковий, розділений попарно на дві частини. Тятиву верхнього типу, закріплена спеціальним гачком. Голка не збереглася. Широкий приймач суцільний, без декоративних отворів. Ніжка закінчується гудзом із виступами (рис. 12: 1).

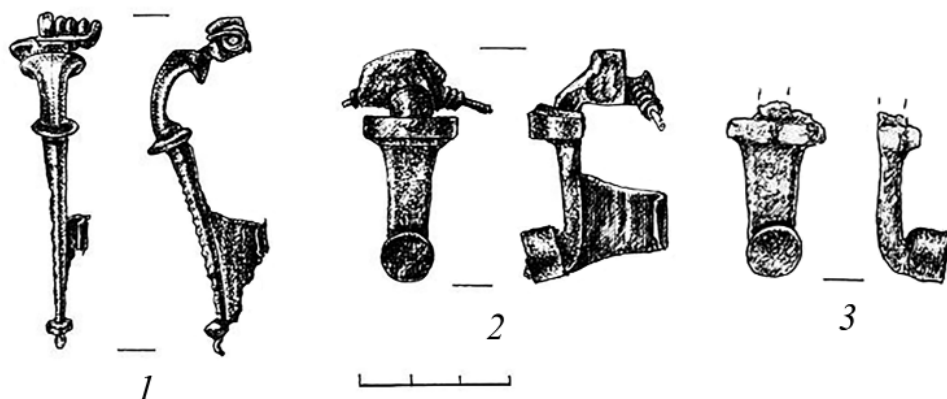

Рис. 12. Фібули з шеворського могильника біля Судової Вишні (фонди АМ ЛНУ ім. І. Франка)

Похідною від гостропрофільованих є дві інші фібули з цього могильника (тип похідний від А. 108) (рис. 12: 2-3). Одна із них дійшла до нас цілою, від іншої – частина спинки з ніжкою. Цілий екземпляр має розмір 4,7 см. Шийка та голівка прикрашені масивними плитками. Пружинний апарат і тятиву оформлені відповідно до вищеописаної фібули. Приймач високий, суцільний. Ніжка закінчується масивним виступом циліндричної форми [Онищук, Погоральський, 2014, с. 132–134].

Інший вигляд мають гостропрофільовані застібки з Гринєва. У них присутні розширені, рівно зрізані голівки і короткі відтягнуті дужки з кільцевими валиками посередині. Плоска ніжка звужена донизу і закінчується невеликим потовщенням. Голівка фібули і кільце на дужці прикрашені поперечними жолобками, пружина має 11 витків [Козак, 1984а, с. 32].

Пізнішими є знахідки із житла № 7 в Підберізцях та околиць Сокаля. Вони похідні від гостропрофільованих фібул і мають дещо розширено голівку, трохи увігнуту дужку, високий приймач та піднятий верхній край ніжки, який у першому випадку закінчується масивним округлим гудзком, а в другому – кільцевим потовщенням з трьома жолобками. Аналогії відомі з районів Східної та Центральної Польщі [Козак, 1984а, с. 32].

Частими знахідками на досліджуваній території є пряжки. Наприклад, у Гриневі їх знайдено 3 екземпляри. Привертає увагу екземпляр з поховання № 2. Він зроблений із бронзового ромбоподібного в перерізі стержня, має округлу форму і розміри 4,5×5,3 см [Козак, 1985б, с. 61]. Подібна залізна пряжка походить з могильника в Судовій Вишні. Предмет має напівкруглий із однією випрямленою стінкою корпус, до якого прикріплений рухомий язичок. Розміри становлять 3,8×3,3 см, довжина язичка – 3,3 см [Онищук, Погоральський, 2014, с. 134]. Згідно з дослідженнями Д. Н. Козака, такі пряжки датуються кінцем латенського часу, оскільки в ранньоримський період таких форм уже не використовували [Козак, 1984а, с. 33].

Частина знарядь та предметів побуту на пшеворських пам'ятках виготовлена з кістки. Це – голки, проколки і лошила, зроблені з ребер і суглобових кісток тварин, в окремих випадках – з рогу. Їхня поверхня добре відполірована, один кінець загострений. Функціональне використання цих предметів було пов'язане з шевським ремеслом і обробкою шкіри.

Поширеними знаряддями також були гострильні бруски. Вони зроблені переважно з піщаних порід каменю і часто мають борозенки від загострювання металевих предметів.

2.1.5. Зброя та спорядження вершників

Певна кількість знахідок пшеворської культури представлена озброєнням та спорядженням вершників. Загальну характеристику зброї пшеворських племен пізньолатенського часу подав Томаш Бохнак на підставі аналізу предметів мілітарії з 264 пам'яток Польщі та України [Bochnak, 2005, s. 17]. Окремі її види також вивчали Марцін Біборський [Biborski, 1978, s. 53–165], Пйотр Качановський [Kaczanowski, 1995], Пйотр Лучкевич [Łuczkiwicz, 2006] та інші дослідники. На території Західного Поділля та суміжних районів більшість цих предметів походить з могильників і лише декілька екземплярів – з поселень.

У поховальних пам'ятках найчастіше зустрічаються вістря списів і дротиків. У середовищі тогочасних варварських племен популярною була коротка древкова зброя. Римський автор Корнелій Тацит так описав її значення у давніх германців: «Вони рідко користуються мечами або довгими списами, а діють дротиком (*hasta*), або, як вони його називають, *framea*, з вузьким і коротким залізним наконечником, зброєю настільки гострою і зручною, що одним і тим самим дротиком вони, залежно від обставин, воюють і в рукопашну, і здалеку. Навіть вершники користуються *framea*

і щитом, піхотинці ж кидають металеві списи, кожний по кілька штук, причому ... на велику відстань»¹ [Тацит, VI – цит. за: Древние германцы, 1937, с. 58].

За підрахунками Т. Бохнака, з 454 відомих йому поховань зі зброєю, наконечники списів знайдені у 383 об'єктах, що становить 84,36 % [Bochnak, 2005, s. 74]. У межиріччі Західного Бугу і Дністра на пам'ятках пшеворської культури пізньолатенського та римського періодів їх виявлено близько 40 екземплярів, з яких лише 2 походять з поселень [Козак, 1984а, с. 26]. До цього треба додати ще по два наконечники із поховань в Новому Яричеві та Станілі біля Трускавця, вісім з Судової Вишні й один з околиць Малашівців. Усі знахідки листоподібної форми, коротких або дещо видовжених пропорцій. Співвідношення довжини пера і довжини втулки приблизно однакове. Лише в окремих випадках втулка може переважати величину пера (Гринів, Звенигород).

За морфологічними ознаками наконечними списів можна розділити на 3 типи. До першого відносяться екземпляри з довгим, вузьким вістрям, посередині якого знаходиться добре виражене ребро. Втулка коротка, конічна, ромбоподібна або округла в перерізі (Гринів, Новий Яричів, Судова Вишня). Другий тип репрезентують короткопері наконечники без ребра. Вістря має головно ромбоподібну форму з найбільшою випуклістю посередині довжини. Втулка округла в перерізі (Гринів). До третього – належать знахідки з довгою втулкою та добре виділеним ребром посередині пера (Малашівці).

Мечі знайдені виключно на могильниках. Усього на території Польщі та України відомо 42 пшеворських мечі кінця латенського-початку римського періодів (тип I за класифікацією Ю. Костжевського), які походять з 32 пам'яток [Kokowski, Koporlja, 1992, s. 10–13]. За даними Д. Н. Козака, в межиріччі Західного Бугу та Дністра у свій час їх було відомо 13 екземплярів [Козак, 1984а, с. 27–28]. До цієї кількості потрібно ще додати по одному мечу із Задарова Монастириського, Шипівців Заліщицького, Чеснівського Раковця, Малашівець Збаразького р-нів Тернопільської, Кудринців Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької, два – з Нового Яричева і один – з Судової Вишні Львівської областей. Майже всі вони трапляються переважно у зламаному або зігнутому вигляді та представляють цінну категорію знахідок.

Найбільш ранніми за хронологією є мечі із Гринєва (пох. № 3) і Задарова. Перший має довгий, двосічний, заокруглений у кінці клинок. Ромбоподібний в перерізі черешок закінчується дзвоноподібним бронзовим наверхшам.

¹ Тут і надалі переклад з російської мови автора монографії.

З лезом він поєднується двома похиленими виступами. Посередині зроблені три поздовжні жолобки, розташовані на відстані 0,8 см один від одного. Довжина меча становить 81 см, ширина леза – 3–8,4 см [Козак, 1985б, с. 59, рис. 2: 5]. Другий екземпляр подібний до вищеописаного, однак зберігся частково. Він перепалений у вогні, має ознаки дворазового згину. Нижня частина клинка відсутня. Загальна величина вцілілого фрагмента становить 41,8 см. Максимальна ширина клинка меча складає 4,6 см, мінімальна – 3,8 см. Такі знахідки датуються рубезем латенського-ранньоримського періодів [Kokowski, Konopljа, 1992, s. 1–2, 5].

Мабуть з населенням пшеворської культури треба пов'язувати меч, виявлений у похованні № 8 липицького могильника Звенигород-Гоєва гора (дослідження 1955 року). У середині типової пшеворської урни, накритої фрагментами липицької посудини, серед кальцинованих остеологічних залишків виявлено зігнутий вчетверо меч із загостреним на кінці клинком довжиною 53 см, прямим перехрестям біля основи руків'я і кільцевим навершям на черешку. Разом із ним лежали й інші предмети поховального інвентаря: виготовлені із заліза наконечник списа, пара шпор і ніж [Свешников, 1955 (отчёт), с. 2]. Аналогії до цього типу екземплярів відомі серед сарматських мечів з кільцевими навершями і датуються I–II ст. н. е. [Кропоткин, 1974а, с. 54].

Меч із Судової Вишні ритуально розламаний на 4 частини. Він двосічний із загостреним кінцем клинка та чотирикутним в перерізі, звуженим до кінця, руків'ям без навершя. Приблизна довжина знахідки становить 67 см, з яких 14 см припадає на черешок (див. фото 46: 1; табл. I: 1). Максимальна ширина клинка – 5,6 см. Він плоский, без ребра жорсткості та пазів [Онищук, Погоральський, 2014, с. 132].

Екземпляр з Чеснівського Раковця походить з території вельбарського могильника, однак не пов'язаний із жодним із поховань. Він має довжину 94 см, широкий двосічний клинок і руків'я, яке закінчується невеликим конічним щитком. Припускають, що знахідка, можливо, відноситься до поховання пшеворської культури, зруйнованого в римський час [Ivanovski, Kokowski, 1995, s. 228–230].

Пізньоримським часом датуються мечі з Нового Яричева (див. фото 35: 1-2) та Малашівців (фото 48: 1). Вони дійшли до нас у поганому стані, оскільки були у кілька разів зігнуті або переламані. Мають плоский двосічний клинок, який закінчується загостреним вістря. Руків'я чотирикутні в перерізі та, звужуючись, завершуються напівкруглою голівкою. Розміри мечів з Нового Яричева не встановлені через їхню фрагментарність [Білас, Сілаєв, 2012,

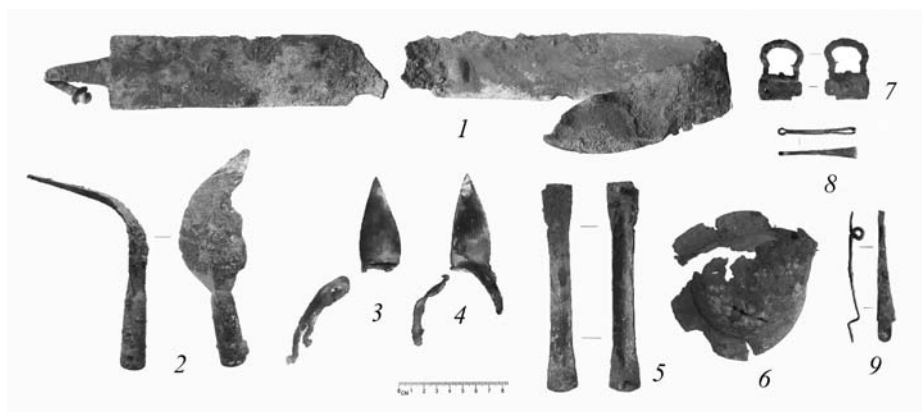

Фото 48. Матеріали із зруйнованого пшеворського поховання біля с. Малашівці Тернопільської області (фонди КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей», м. Винники)

с. 236–237]. Екземпляр з Малашівців має загальну довжину 82 см, з яких на руків'я припадає 11,5 см. Ширина клинка – 6,3 см.

Приблизно серединою III ст. н. е. (фаза С_{1b}) датується меч з Кудринців над Збручем. Його вістря обламане. Загальна довжина вцілілого фрагмента становить 53,4 см, ширина клинка – від 5,7 до 4,9 см. Руків'я, увінчане бронзовою кулькою діаметром 1,1 см, має довжину 12,3 см [Kokowski, Vinokur, 1997, s. 257–258].

Фото 49. Обкладка піхов меча з поховання № 3 Гринівського могильника (Казакевич, 2010, рис. 1: 1)

У похованнях зустрічаються також піхви мечів. Вони відомі з могильників у Гриневі, Звенигороді, Лучці та, можливо, в Задарові. Залишки піхв з Гринєва знайдені в багатому похованні № 3 разом із вищеописаним мечем. Їхня нижня частина була оббита бронзовою бляхою, верхня – прикрашена ажурною обкладкою довжиною 56 см і шириною 4–9 см з карбованими антропо- і зооморфними міфологічними сюжетами (фото 49). Композицію обкладки складають 5 розділених перегородками сцен із зображеннями хижого звіра, який розриває жертву, коня-грифона, священного шлюбів між чоловіком і жінкою, козла або барана, який поїдає листя і вершника зі списом та щитом [Козак, 1985б, с. 59; Козак, Орлов, 1982, с. 104–115]. Д. Н. Козак і Р. С. Орлов припускали, що такі вироби могли виготовляти у придунай-

ських провінціях Риму і вони передають давній міфологічний сюжет про походження роду [Козак, Орлов, 1982, с. 113–114]. Натомість польський дослідник П. Лучкевич вважає, що сцени на Гринівських піхвах містять елементи міфології фракійців, а отже, вказують на контакти населення пшеворської культури Верхнього Подністер'я не з повінційно-римським світом, а з варварським населенням Балкан [Łuczkiwicz, 1999, s. 117–122].

Неодноразово проблему походження та інтерпретації сюжетів гринівської обкладки порушував Генадій Михайлович Казакевич. На основі аналізу техніки виконання і семантики зображень він вважає, що знахідка виконана у специфічному кельто-фракійському художньому стилі. Оскільки на території Фракії піхви з обкладками у стилі «opus interrasile» наразі не відомі, дослідник припускає місцеве походження предмета. Ймовірно ажурні піхви меча з Гринівського могильника були виготовлені у Подністер'ї майстром, який мав балканське коріння і добре знався на факійському художньому ремеслі. Його могли захопити у полон під час походу бастарнів та інших варварських племен (в тому числі пшеворських з території Верхнього Подністер'я) на Фракію у 29 р. до н. е. і використовувати для обслуговування потреб вищих верств місцевої варварської еліти [Казакевич, 2010, с. 135].

Частину бронзових піхв меча, прикрашених ажурним декоруванням типу «opus interrasile», бронзове кільце від їхньої верхньої частини та підв'язку, було виявлено І. К. Свешніковим в одному з поховань могильника Звенигород-Загумінки. Така продукція є типовою для латенської доби. Її датують I ст. н. е. і, подібно до вищеописаної обкладки з Гринєва, відносять до виробів кельто-фракійського ремесла [Михайлова, 2011, с. 151].

Цікавими знахідками, які мають відношення до піхв меча, є дві великі «намистини», виявлені в об'єктах № 1 і № 2 пшеворського могильника в Новому Яричеві. Вони лінзоподібною в перерізі форми, виготовлені з твердого скрем'янілого мергелю і подібно до пряслиць мають отвори посередині (рис. 13, див. фото 35: 14, 17). Поверхня гладка, добре відполірована. Від високої температури поховального вогнища камінь побілів, покритися тріщинами, а подекуди й вилуцився. В одному екземплярі зберігся бронзовий цвяшок з напівсферичною голівкою діаметром 1,1 см і загальною довжиною 2,2 см. Розміри знахідок становлять: 1) загальний діаметр – 5,1 см, товщина – 1,4–0,6 см, діаметр каналу – 0,7 см; 2) загальний діаметр – 4,2 см, товщина – 1,7 см, діаметр каналу – 0,5 см. Подібні «намистини» відомі з комплексів священних болотних місць і багатьох поховальних пам'яток зі зброєю переважно на території Північної та Центральної Європи (Baekkegård, Nydam (Данія),

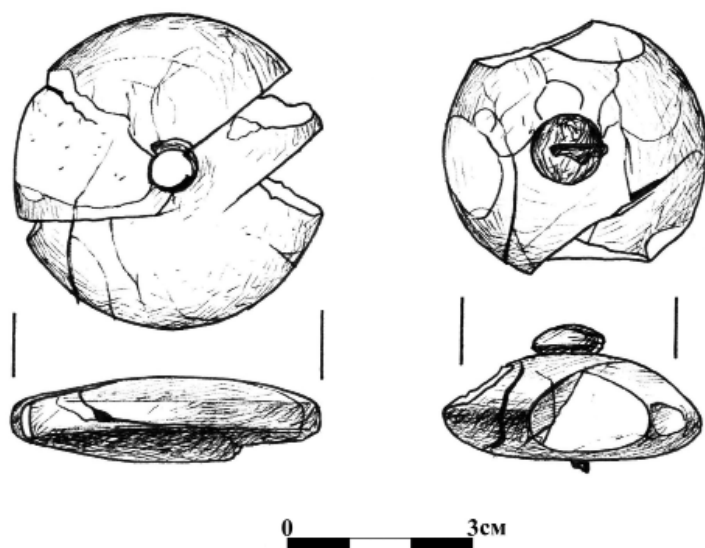

Рис. 13. «Камені життя» з могильника в Новому Яричеві (фонди КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей», м. Винники)

Eken, Snartemo (Норвегія), Basel-Kleinhüningen (Швейцарія), Altenerding, Bordesholm, Thorsberger Moor (Німеччина), Taurapolis (Литва), Jakuszowice, Prusewo, Żerniki Wielkie (Польща), Blučina (Чехія) та інші [Rau, 2010, s. 35–41]. Аналогічний за формою до нашої другої «намистини» і майже ідентичний за розмірами бурштиновий екземпляр знайдений в інгумаційному похованні східногерманського воїна гунського періоду з Юшкова (Juszkowo) Поморського воєводства Республіки Польща, де він лежав на піхвах меча [Dyrda, Kontny, Maćczyńska, 2014, s. 117–120, рис. 11: 3].

Функціональне призначення цих предметів на сьогодні залишається дискусійним. Найбільш переконливим, на нашу думку, є припущення про їхнє використання у якості амулетів, які, подібно до згадуваних у скандинавських сагах «каменів життя», мали б магічно заліковувати отримані у боях рани [Oakeshott, 1960, s. 104].

До предметів озброєння також належать два бойові ножі з поховання № 3 Гринівського могильника, наконечники списів, умбони і тримачі щитів з Гринева, Звенигорода-Гоєвої Гори, Звенигорода-Загумінок, Малашівців, Судової Вишні, Нового Яричева та інших поховальних пам'яток. На поверхні умбонів із Судової Вишні та Малашівців простежено сліди від бойових пошкоджень. На першому із них на одній із стінок конічного корпусу добре видно вузьку наскрізну пробойну величиною

3x1 см, утворену сильним рубачим ударом найімовірніше сокири з вузьким лезом (фото 50: 1). На другому екземплярів – невеликий отвір лінзоподібної форми розмірами 9x2,5 мм від стріли (фото 50: 2). Отже, до поховального інвентаря входили не тільки цінні «парадні» подарунки, а й предмети, які використовували в боях і засвідчували, насамперед, мужність та відвагу їхнього власника – воїна.

Спорядження вершника на досліджуваній території репрезентують шпори. Для пшеворської культури їхню класифікацію розробив Єжи Гінальський [Ginalski, 1991, s. 53–74]. У свою чергу Д. Н. Козак, узагальнивши матеріали з могильників Верхнього Подністер'я та Західної Волині, поділяє їх на 4 типи [Козак, 1984а, с. 27–28]. Переважна кількість шпор знайдена на могильниках в Гриневі, Звенигороді, Судовій Вишні та Малашівцях. Зокрема, екземпляри з Судової Вишні за формою подібні до шпори з Гринівського могильника і за класифікацією Д. Н. Козака належать до 3 типу [Козак, 1984а, с. 28]. Вони пластинчасті та мають зігнуті плічки, які закінчуються невеликими сферичними гудзками діаметром 1,0–1,1 см. Посередині приклепаний конічний шип довжиною 2,0–2,3 см. Основа шипа має вигляд круглої або квадратної з округлими чи прямокутними вирізами пластинки. Їхні розміри коливаються у межах 2,0x5,8 см [Онищук,

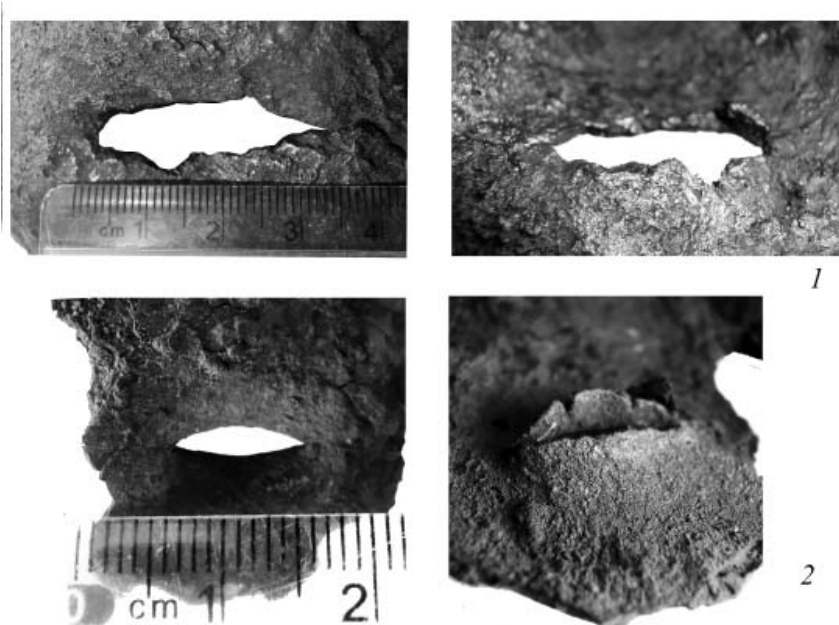

Фото 50. Бойові пошкодження на умбонах щитів з Судової Вишні (1) та Малашівців (2)

Погоральський, 2014, с. 132]. Зовсім іншими на вигляд є шпори з Малашівців. Вони увінчані великим конічним шипом з рифленою поверхнею та мають широкі дужки. За типологією Є. Гінальського належать до підгрупи G (тип G 1) і датуються фазою C_{1b} пізньоримського часу (сер. III ст. н. е.) [Ginalski, 1991, s. 67–70, рис. 17: 4].

Наявність у поховальних пам'ятках предметів озброєння та дорогого спорядження вершників указує на соціальне розшарування у пшеворському суспільстві, виділення в ньому прошарків племінної знаті та професійних воїнів, а отже, формування певної військової організації [Kietlińska, 1963, s. 33]. Виникнення «касти» воїнів було покликане підвищенням влади та авторитету військових вождів, значення яких особливо зросло у періоди Маркоманських і Скіфських війн. В умовах воєнної демократії такий характер соціально-політичних відносин засвідчує існування у середовищі тогочасних варварських племен елементів ранньої протодержави – чіфдому.

Час існування на території Північно-Західного Поділля пшеворських пам'яток припадає на I ст. до н. е. – I ст. н. е. Одним із найдавніших є могильник в Гриневі, який датують I ст. до н. е. [Козак, 1985в, с. 29]. До цього ж часу відноситься група пам'яток в Західній Волині (Підріжжя, Гірка Полонка-II) [Козак, 1992а, с. 25]. Приблизно з середини I ст. н. е. вони поступово трансформуються у зубрицьку культуру.

Отже, виявлені на території Західного Поділля і Волині матеріали (довготривалі житла, господарські будівлі, знаряддя праці) свідчать про землеробський характер пшеворського населення. Численні знахідки остеологічного матеріалу, зокрема, кісток великої та дрібної рогатої худоби, свиней, вказують також на значну роль в його житті приселищного тваринництва. Племена пшеворської культури, які проживали на досліджуваній території наприкінці латенського – у римський час, вирощували усіх відомих нам домашніх тварин. Значне місце у господарстві займали ремесла: чорна та кольорова металургія, ковальство, косторізне, камене- та деревообробна галузі тощо. Мисливство та рибальство відігравали допоміжну роль і функціонували у значенні промислів.

2.2. Культурно-історична інтерпретація пам'ятки Карів-I

2.2.1. Загальна характеристика та процес археологічних досліджень

Навесні 2017 року у фонди Комунального закладу Львівської обласної Ради «Історико-краєзнавчий музей» (м. Винники Львівської області) місцевими пошуківцями була передана колекція матеріалів, знайдених між м. Угнів і с. Карів Сокальського р-ну Львівської області¹. До неї входили залізні умбон щита, ритуально зігнутий меч, два погнутих та один цілий наконечник списів, велика двоязичкова пряжка, два ножі, три шпори, бронзова й золота підвіски та інші (фото 51). Ще один добре

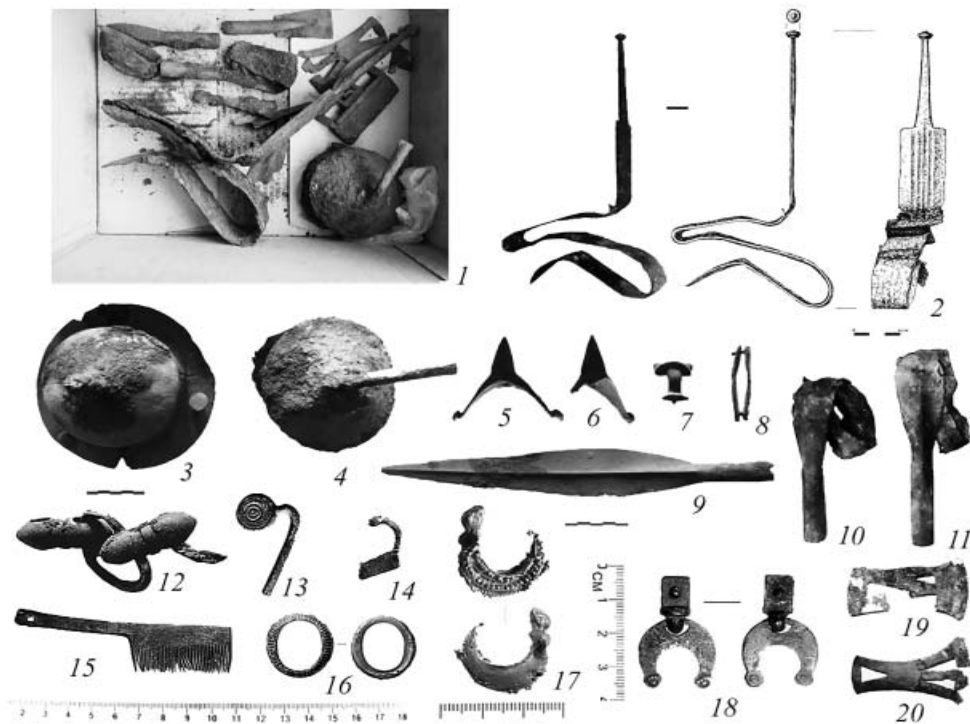

Фото 51. Речі з Карівського могильника, передані до фондів КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей» (м. Винники), 2017 р.

¹ Автор дякує Ананьєву Я. Ю., Кручкєвичу В. А. і Троцюку А. В. за інформацію про пам'ятку та допомогу в її дослідженні.

збережений умбон знайшли працівники музею на купі каміння, зібраного з поруч розташованої городньої ділянки. Указана територія знаходиться на правому березі широкої долини р. Солокії – лівої притоки Західного Бугу, в північно-західній околиці с. Карів. Представляє собою рівнинну місцевість із супіщаними ґрунтами висотою 247 м над р. м., яка впродовж багатьох років використовувалася як орне поле. Вивченням археологічної документації встановлено, що місце знахідки відповідає пам'ятці Карів-I, відкритій працівниками НДЦ «РАС» у 2012 року та інтерпретованій як поселення доби бронзи і давньоруського часу [Археологічне обстеження, 2012, с. 88–89, рис. 36: 1, 39: 1–6].

Більшість переданих до музею речей походить з двох поруйнованих давніх захоронень, ще кілька – знайдена в орному шарі. У першому об'єкті виявлено меч, скобу для підвішування піхв, два пошкоджені наконечники списів, умбон і дві частини ручки щита, шпору, велику двоязичкову пряжку, кінцевик і кілька деталей пояса, а також кресало. У другому – наконечник списа, дві шпори, два ножі, маленька одноязичкова пряжка і фібула. Крім того, з орного шару пам'ятки вилучено бронзову і золоту підвіски-лунниці, бронзовий гребінець з ручкою черешкового типу, дві фібули, кілька дрібних деталей гарнітури пояса і 2 кресала¹. Сліди окалини на залізних предметах від вогню, а також ритуальне псування деяких із них (насамперед зброї), свідчили про наявність тут могильника римського часу.

У липні та серпні 2017 року на місці знахідки були проведені розкопки. Роботи виконувала археологічна експедиція Львівського національного університету імені Івана Франка та КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей»². У загальному підрахунку на розкритій ділянці площею майже 600 кв. м виявлено п'ять захоронень та десять різночасових заглиблень (рис. 14),

¹ Походження предметів встановлено на підставі «Актів» № 5–6 прийому предметів на зберігання у фонди КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей».

² Від Львівського національного університету імені Івана Франка до складу експедиції входили: к. і. н. Онищук Я. І. – керівник, доцент кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки, к.і.н. Білас Н. М. – заступник керівника, в. о. завідувача цієї ж кафедри, к. і. н. Стеблій Н. Я. – директор Інституту археології, Погоральський Я. В. – директор археологічного музею, Загайська Х. Р., Маринович А. Б. і Мостовий Д. О. – студенти спеціалізації «Археологія»; від КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей»: к. і. н. Гринчишин Б. В. і Сидорович В. З. – наукові співробітники, Булич В. В. – водій, допоміжний персонал музею; від Інституту археології НАН України Слободян Т. І. – науковий співробітник відділу біоархеології (див. фото 43).

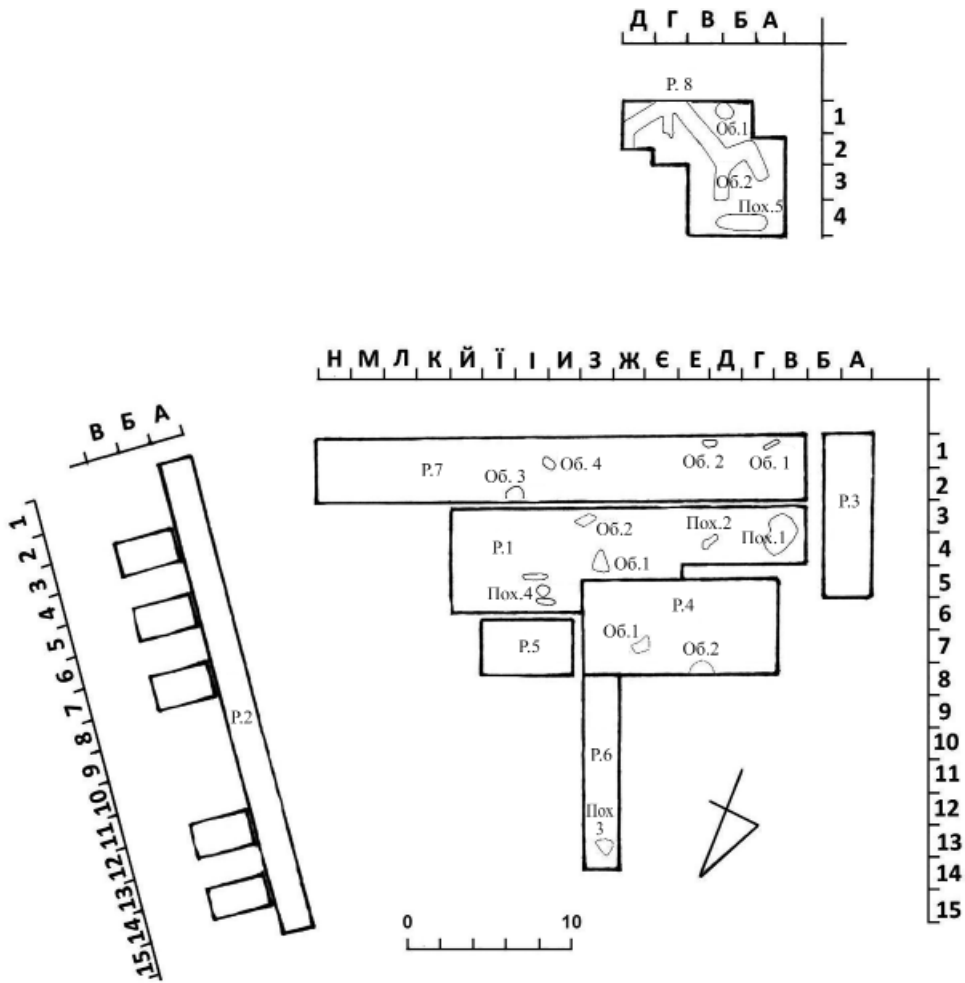

Рис. 14. Загальний план дослідженої у 2017 р. території могильника Карів-І

частина з яких також могла бути поховальними об'єктами, поруйнованими плугом у процесі багатолітньої оранки¹.

¹ У польовому сезоні 2018 року на могильнику Карів-І було відкрито чотири кремаційні поховання, в яких, за визначенням Т. І. Слободян, лежали останки чоловіка, жінки, дитини, а також чоловіка і жінки (парне захоронення). Супровідний матеріал складається з глиняного посуду, зброї (ритуально зігнутий меч, умбон і ручка щита, наконечник списа), шпори, ножа, скляного келиха, прикрас (сердолікові намистини), предметів побуту (фібули типу А. 130, А. 93, шпильки з декоративними голівками, залишки рогового тричастинного гребеня) та ін. На сьогодні він перебуває на стадії реставрації та наукового опрацювання.

Поховання № 1. За перших штихів лопати натраплено на окремі фрагменти кераміки, а на глибині 0,4 м від сучасної поверхні – на розвал глиняного горщика. У північній частині об'єкта на глибині 0,3 м у значній кількості віднайдено фрагменти жовтоглиняної амфори, кераміки типу «Terra sigillata» і дзбаноподібної посудини із орнаментом у вигляді вертикальних канелюр. У південній – скупчення кінських зубів, які лежали в анатомічному положенні. Очевидно, це були залишки черепа коня, кісткова тканина якої в результаті негативних умов перебування в сушісному ґрунті повністю розклалася. Поруч простежено групу залізних предметів, з яких виділялося велике кільце від вуздечки. Звичай покладати у людські поховання туші коня або лише його голову разом із елементами упряжі, зокрема вуздечкою, є важливим елементом поховальної обрядовості західнобалтських народів. Зокрема, такі могили відомі в богачевській та самбійсько-натангійській культурах на південному побережжі Балтійського моря [Скворцов, 2012, с. 36–49].

Контур могильної ями був чітко простежений на глибині 0,4–0,5 м. Заповнення вирізнялося темнішим кольором, утвореним у результаті насичення його дрібними частинками деревного вугілля. Пляма мала округлу, видовжену з півдня на північ, форму і розміри 2,8×2,7 м. Повсюдно траплялися перепалені людські кісткові залишки. Вони не представляли собою якогось локального скупчення. Захоронення, ймовірно, належало до ямного типу і було поруйноване оранкою.

Супровідний матеріал залягав окремими групами вздовж лінії північ-південь: по центру могили на боку лежав роздавлений ліпний горщик жовтого кольору з орнаментом у вигляді косих насічок по краю вінець. У ньому перебувало кілька дрібних кісток вівці або кози. На відстані 0,4 м північніше і дещо глибше цієї посудини виявлено кістки передньої або задньої ноги великої тварини (ймовірно корови), які збереглися в дуже поганому стані.

У північній частині могильної ями знаходилося скупчення уламків амфори, великої чаші типу «terra sigillata», ліпного дзбана з гостроконечним вухом та двох інших посудин (фото 52). Значна фрагментальність кераміки свідчить про їхнє навмисне розбивання під час здійснення похоронного ритуалу. Ймовірно, деякі уламки навіть могли бути викинуті за межі об'єкта. Наприклад, частини червонолакової чаші траплялися на відстані від кількох до 15 м від місця захоронення, причому на глибині, яка виключає їхнє переміщення в результаті оранки.

У південній стороні поховальної ями, поруч і глибше зубів коня, виявлено дві групи металевих предметів із слідами перебування у кремаційному вогнищі та наявністю великої кількості золи і вугілля. Правдоподібно,

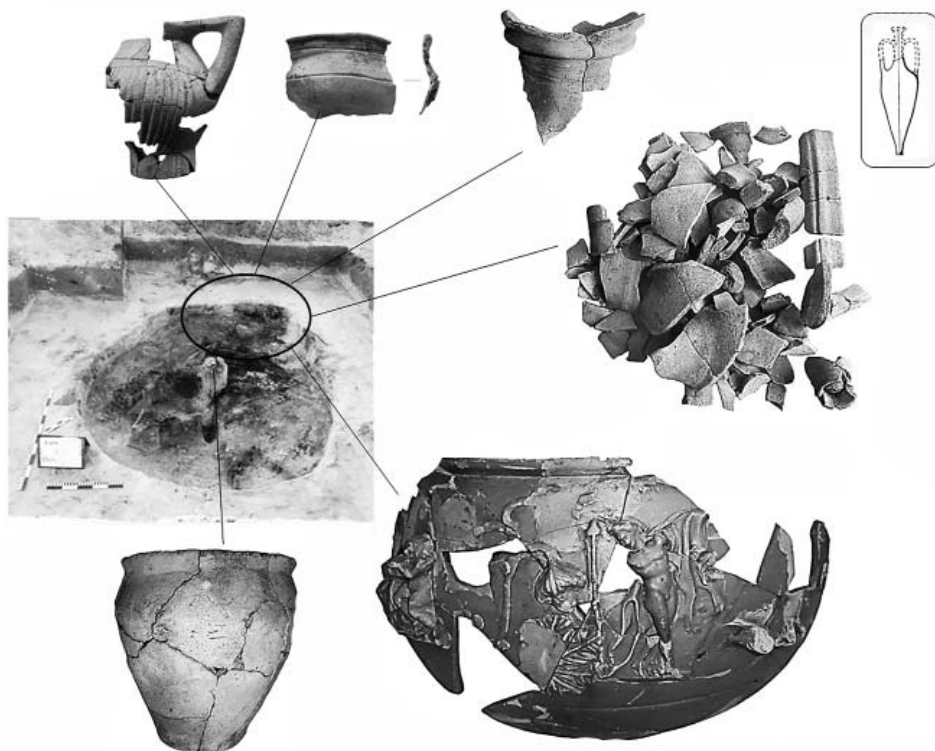

Фото 52. Розташування уламків глиняного посуду в похованні № 1 Карівського могильника

що матеріали були зібрані та покладені у могилу разом із залишками поховального вогнища. В одній із них лежали переважно залізні речі: частина вудил з деталями кінської вуздечки, ніж, ритуально погнуті ножиці пружинного типу, чотири пряжки, п'ять наконечників стріл, дві шпори, фрагмент ручки щита із залишками умбона і чотири цвяшки з широкими круглими голівками. У другій – знаходилися бронзові вироби. Більшість із них сплавилась від високої температури (наприклад, деякі фрагменти кераміки із заповнення ями навіть мають сліди ошлакування) до вигляду аморфних шматків та його крапель. Серед уцілілих або частково оплавлених знахідок є кінцевик ремня, деталі поясної гарнітури, дві шпори, кілька шматочків бронзової бляхи, залишки бронзового окуття вінець ритона для пиття, перепалена сердолікова вставка до персня, а також фрагменти віжок від кінської вуздечки типу «Vimose» (фото 53). Останні складаються з невеликих вісімкоподібних сегментів, середня частина яких дещо потоншена й орнаментована трьома валиками, а кінці оформлені у вигляді конусів.

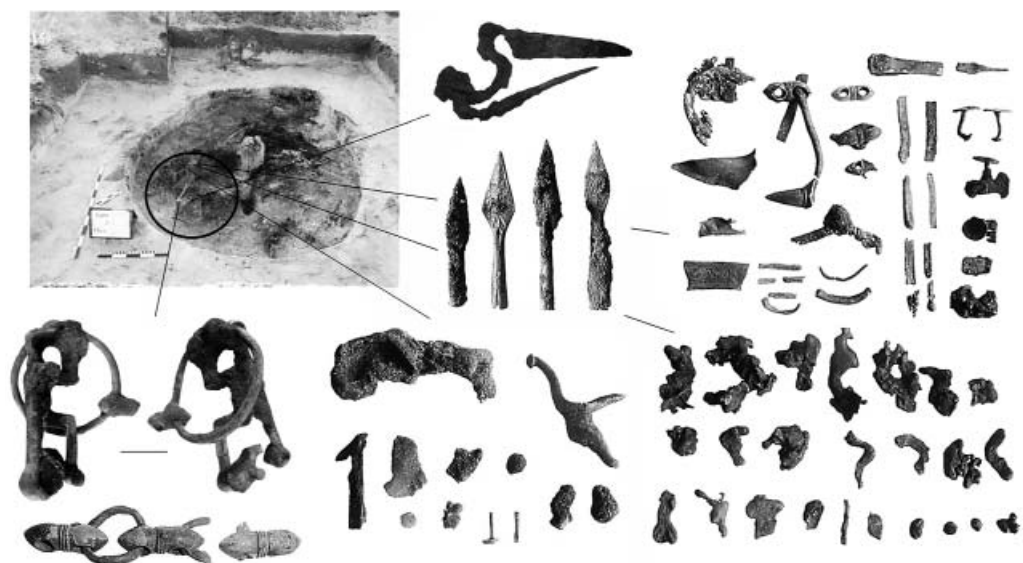

Фото 53. Розташування металевих предметів у похованні № 1 Карівського могильника

Долівка поховального комплексу розташовувалася на глибині 0,7 м, на рівні материка. Вона виділялася чорним кольором, утвореним в результаті посипання дна рештками кремаційного вогнища, зокрема деревним вугіллям [Ридчук, 2017(зв.), с. 1–2]¹. Товщина цього прошарку не була рівномірною і становила від 0 до 0,5 см. Дно ями нерівне. Під східною, північною та в центральній частині об'єкта розміщувалися 5 заглиблень різної конфігурації. Два перших – правильною округлої в плані та конічної у вертикальному перерізі форми. Їхній діаметр становив відповідно 0,4 і 0,5 м, глибина – 0,6–0,7 м. Вони можуть мати антропогенне походження і, ймовірно, були викопані в процесі якихось ритуальних цілей (наприклад для дерев'яних ідолів або стовпів, які підтримували накриття). Ще три ями зафіксовані в центрі поховання та відрізнялися меншими розмірами (від 0,2 до 0,4 м), овальністю або аморфністю форм і різноманітним кутом нахилу стінок. Їхнє призначення пояснити важко. Заглиблення можуть бути як природного характеру (пов'язані з особливостями формування материка, утворені корінням дерев), так і вириті гризунами чи звірами.

Поховання № 2 знаходилося на відстані 3 м на північний схід від першого. Вже в орному шарі почали траплятися окремі фрагменти кераміки, а на

¹ Вивчення зразків ґрунту проведене на хімічному факультеті Львівського національного університету імені Івана Франка. Автор дякує доценту кафедри аналітичної хімії, кандидату хімічних наук Ридчуку П. В. за виконані дослідження.

глибині 0,3–0,35 м натраплено на скупчення скла від розбитого плутом келиха та верх глиняної миски чорного кольору. Пониження рівня розкопу до глибини 0,4 м дало можливість виявити численний археологічний матеріал, зокрема дві ліпні чорнолощені миски, придонну частину вищезгаданого скляного келиха, маленьку вазоподібну керамічну посудинку, складені у купу двоє залізних пружинних ножиць, ніж і одну шпору (фото 54). Матеріали локалізувалися на площі розмірами 1×0,2–0,3 м. Біля мисок, а також частково під ними, лежали кістки дрібної рогатої худоби – кози або вівці.

На відміну від поховання № 1, контури могильної ями другого захоронення візуально не простежувалися. Лише в межах безпосереднього розташування матеріалу супісок відрізнявся темнішим кольором, який, можливо, утворився в результаті розкладу органічних речовин, наприклад продуктів «жертвної їжі». Керамічний посуд хоча й представлений цілими формами, однак перебував у поганому стані. Очевидно, що його виготовили нашвидкуруч спеціально для поховальних цілей. Через недотримання технології виробництва (відсутність тривалого просушування, відповідної температури випалу тощо) він вийшов неякісний, має ознаки відшарування зовнішньої поверхні та, в результаті тривалого перебування у вологому піщаному ґрунті, буквально розпадався на дрібні частини.

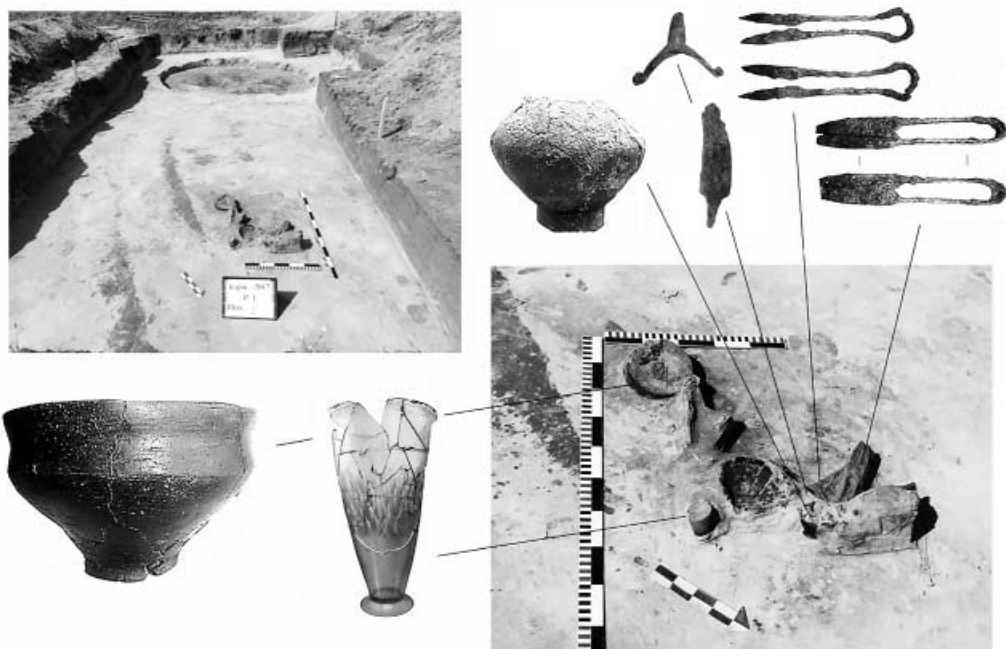

Фото 54. Карів-І. Розташування предметів у верхньому ярусі поховання № 2

Фото 55. Карів-І. Розташування предметів у нижньому ярусі поховання № 2

Нижче першого ярусу артефактів залягав 20-сантиметрової товщини прошарок слабогумусованого супіску, який перекривав друге скупчення матеріалів (фото 55), а саме, урну з людськими кремаційними залишками і найбільш цінні дари у потойбічний світ. Урною слугував великий бронзовий казан з ребром по окружності тулуба, горизонтальними вінцями і опуклим корпусом без виділеного дна (похідний від типу «Е. 14» [Eggers, 1951, taf. 3: 14]). На шийці посудини, під краєм вінець, пропорційно розташовувалися 3 бронзові атташі – кронштейни для підвішування – у вигляді погрудь бородатих чоловіків із косичками, заплетеними у т. зв. «свебський вузол». Такі зачіски були характерні для германських племен «свебів» («свевів»), які проживали у Вісло-Одерському межиріччі та описані римським автором Корнелієм Тацитом [Тацит, XXXVIII – за: Древние германцы, 1937, с. 77]. У його середині знаходилися кальциновані людські останки, перемішані із залишками поховального вогнища та дрібними елементами супровідного інвентаря (деревне вугілля, маленька бронзова пряжка з квадратною рамкою, залізний стержень із залишками рогового гребеня, фрагмент скоби-підвіса піхв меча, дві сплавлені грудочки скла). За визначенням молодшого наукового співробітника відділу біоархеології Інституту археології НАН України Т. І. Слободян¹, віднайдені останки належали особі віком від 25 до

¹ Автор дякує Т. І. Слободян за участь у розкопках могильника Карів-І і проведення антропологічних досліджень.

35 років. Біля східного боку посудини, лежали 2 залізні шпори та залишки кінських вудил у вигляді скріплених між собою 2 стрижнів.

На відстані 0,2 м на північний захід від казана знаходилася друга бронзова посудина. Це – сітула-відро з дещо звуженим до дна корпусом тулуба, різким переламом стінок приблизно на 3/4 своєї висоти, прямою шийкою та неширокими, відігнутими назовні, вінцями. Денце плоске, з трьома конічними підставками. Петлі відра декоровані фігурками у вигляді жіночих личин. Дужка на кінцях має 2 гачки-зачепи, гравійовані зображеннями лебединих голівок, а посередині – кільце для підвішування.

Між казаном і відром лежали інші предмети «поховальних дарів»: дві поміщені одна в одну скляні чаші типу Е. 212 [Eggers, 1951, taf. 15: 212], ще одна скляна посудина типу чаші, точну форму якої встановити не вдалося, оскільки за першого дотику вона розпалася на дрібненькі частинки, орнаментований дрібними шліфами келих типу Е. 185 [Eggers, 1951, taf. 14: 186], дзвіночок «tintinnabula» з кольорового сплаву, який підвішували до кінської вуздечки [Skvortsov, 2009, p. 138, fig. 8], бронзовий кінцевик рогу для пиття, близький за формою до першого типу групи D за Я. Аджейовським

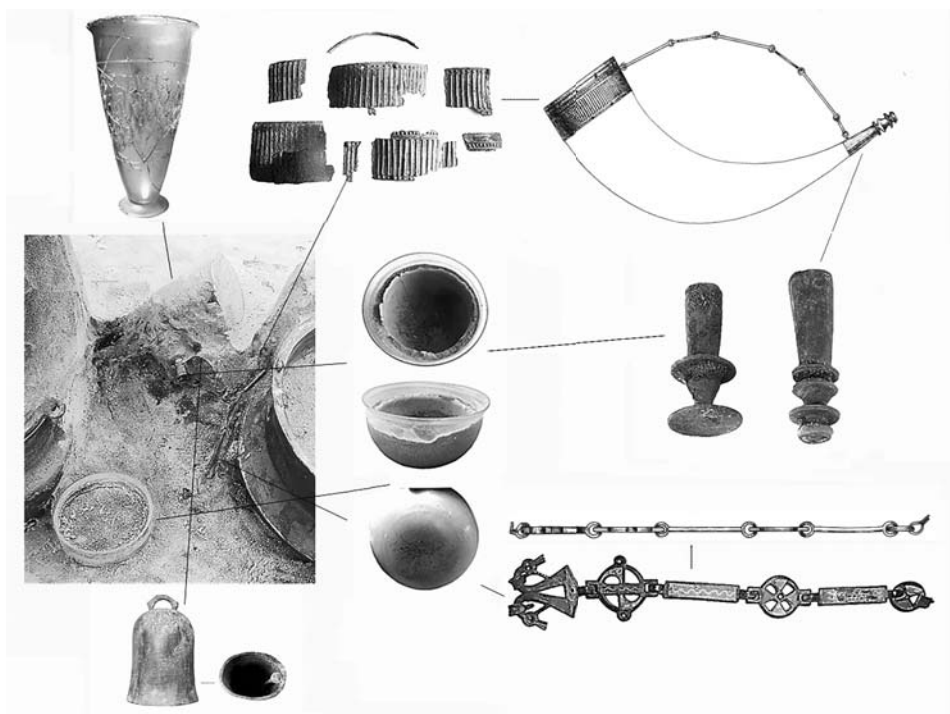

Фото 56. Карів-І. Поховання № 2. Скупчення «поховальних дарів» біля урни з людськими останками

[Andrzejowski, 1991, s. 27], а також повний набір металевих елементів ще одного такого ритона (фото 56). До нього належать окуття вінець у вигляді бронзової платівки, декорованої горизонтальними рядами крапок на краях і вертикальними канелюрами між ними, кінцевик, похідний від типу D. 5 [Andrzejowski, 1991, s. 33] та ланцюжок для підвішування чи носіння. Останній складається з прямокутних продовгуватих пластин і різної конструкції кілець, поля яких заповнені червоною, синьою, білою та чорною емаллями і прикрашені однією або двома хвилястими лініями. Такими ж вставками з емалі оздоблений щиток кінцевика.

Долівка захоронення № 2 була рівною і не мала жодних ознак посипання її залишками кремаційного вогнища.

Поховання № 3. Виявлене на відстані приблизно 10 м на північний захід від захоронення № 1. У його межах спостерігався глибокий перекоп, невідомого походження. На глибині 0,4 м простежено невелику кількість кальцинованих кісточок і кілька уламків стінок ліпної посудини. Під ними лежав залізний ніж без ознак перебування у вогнищі, дрібні уламки денця горщика та невеличкий фрагмент рогового тричастинного гребеня (фото 57: 1-2). Подібно до поховання № 2 дно могили було відносно рівним і не мало вугільної посипки.

Оскільки в заповненні об'єкта не виявлено залишків урни, припускаємо, що захоронення могло мати ямний характер. Згідно з отриманою інфор-

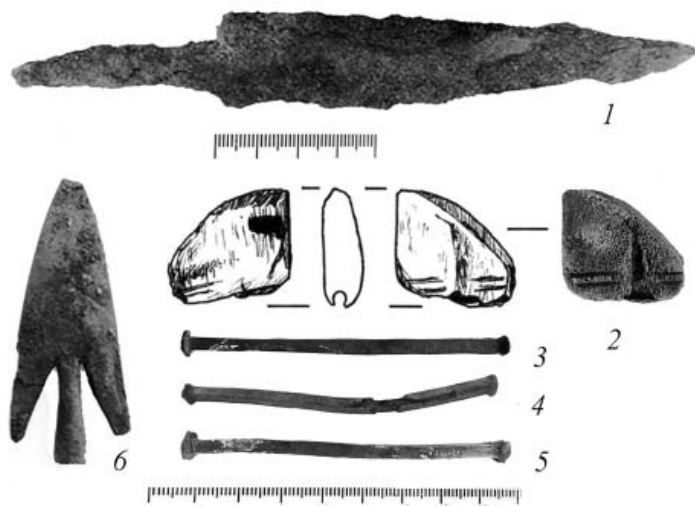

Фото 57. Карів-I. Ніж (1) та частина рогового гребеня (2) з поховання № 3; залізні стержні від гребенів (3–5) з орного шару; наконечник стріли (6) з поховання № 4 (фонди КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей», м. Винники)

мацією саме звідти походить частина матеріалів, переданих у фонди КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей» (т. зв. «перше скупчення»): обрядово погнутий меч, два наконечники списів з двічі зігнутими вістями, умбон, шпора і т. д.

Поховання № 4. Знаходилося на відстані біля 9 м на північний схід від поховання № 2. Простежене у вигляді розораної плугом могильної ями круглої форми діаметром 0,85 м, яка виділялася темним кольором через значне насичення заповнення дрібними зернами деревного вугілля. У заповненні об'єкта – фрагмент денця повторно перепаленого горщика із рустованою поверхнею, кілька кальцинованих кісточок, а також наконечник стріли. Останній лежав у центральній частині ями і мав навмисно зігнутий кінчик вістря. Долівка поховання знаходилася на глибині 0,45 м та, як і в попередньому випадку, не мала жодного антропогенного втручання.

Поховання № 5. Виявлене на відстані біля 15 м на південний схід від поховання № 4. Сліди могили простежені на глибині 0,3 м від сучасної поверхні ледь темнішим забарвленням на фоні жовто-світлого супіску. Поховальна яма овальної форми розмірами 1,8×0,8 м. Глибина залягання долівки – 0,8 м від сучасної поверхні.

Перепалені людські кісткові залишки концентрувалися ближче до північного краю об'єкта. У середині їхнього скупчення виявлено 4 дротяні бронзові предмети (можливо від переламаних навпіл 2 перснів) верболисної форми, які лежали двома групами по 2 екземпляри в кожній (фото 58). Нижче кремаційних залишків знаходилися рештки «жертвовної їжі» у вигляді погано збереженої кістки тварини – свині або великої рогатої худоби. На відстані 0,4 м на південний схід від основного поховання розташовувалася ще одна невелика група кальцинованих кісток у кількості майже 10 екземплярів.

Фото 58. Бронзові прикраси з поховання № 5 Карівського могильника (фонди КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей», м. Винники)

Дно ями вирізнялося чорним кольором, який, подібно до поховання № 1, утворювала спеціальна посипка залишками поховального вогнища, зо-

крема дрібним деревним вугіллям. У межах долівки простежено 4 заглиблення незрозумілого призначення, з яких лише одне могло мати антропогенний характер. Ямка знаходилася у південно-західній частині могили і відрізнялася від інших величиною та правильними формами. Вона мала діаметр 0,4 м, плавно звужені до центру вертикальні стінки і глибину 0,4 м від рівня долівки. Подібно до поховання № 1, це могло бути заглиблення, у якому в період функціонування могильника стояв ідол або якась інша стовпова конструкція, що позначала місце знаходження могили.

Окрім вищеописаних захоронень на території могильника Карів-I виявлено більше 10 об'єктів невстановленого призначення. Частина із них, зокрема ті, які мали правильну округлу форму, залишки поховального вогнища в заповненні та, особливо, вугільну посипку дна, могли бути зруйнованими в процесі оранки захороненнями. Тим більше, що в орному шарі часто траплялися розрізнені кальциновані остеологічні залишки, багато різноманітних матеріалів, зокрема уламки кераміки, залізні та бронзові пряжки, частини гарнітури поясів, прикраси, фрагменти скляного імпортного посуду (наприклад чаш типу «Rippenschalen»), чорнолакової кераміки, червоноглиняної амфорної тари, каплі сплавленої бронзи тощо. Більшість об'єктів безінвентарні, хоча в деяких із них траплялися знахідки як часу поховань, так і періоду ХХ ст.

2.2.2. Керамічний комплекс

Невеликою, але виразною групою артефактів з могильника Карів-I є глиняний посуд. До нього входять горщик, 2 миски, дзбанок з вухом, маленька вазоподібна посудинка, а також фрагменти іншого начиння (табл. II). Усі вони виготовлені ліпним способом.

Горщик походить з поховання № 1, де виконував функцію приставки з «поховальною їжею» тваринного походження. Він жовтого з червоним відтінком кольору і має попелясто-темні плями від несталої температури випалу. У тісті присутні домішки шамоту дрібної та середньої фракції. Посудина стрункої форми, з плавним переламом плічок на висоті приблизно 3/4 величини корпусу і легко розхиленими вінцями. Останні орнаментовані косими насічками (фото 59: 1; табл. II: 5). Наявність на зовнішній поверхні стінок численних крупинок грубого піску дає змогу стверджувати факт спеціального посипання ним свіжовиготовленої посудини. Розміри горщика становлять: висота 17 см, діаметр вінець 15 см, дна – 10 см.

Описаний посуд присутній у комплексах різних культур ранньоримської доби. Зокрема, подібні за формою екземпляри без орнаментованих

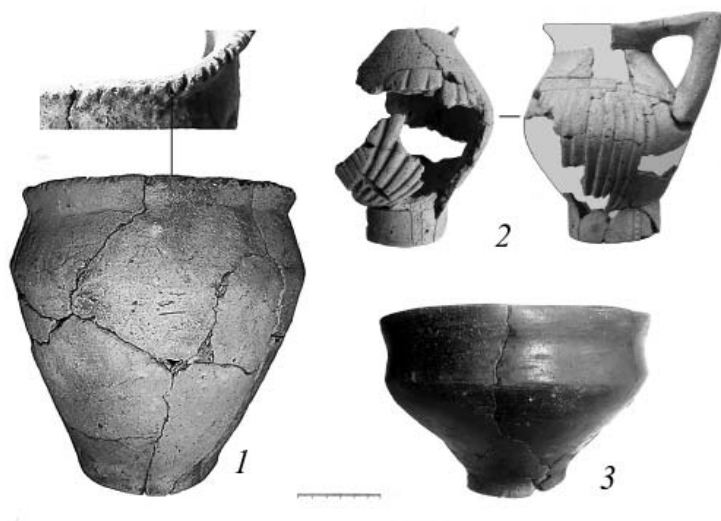

Фото 59. Глиняний посуд з могильника Карів-I:
1-2 – поховання № 1; 2 – поховання № 2
(фонди КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей», м. Винники)

насідками вінець подекуди трапляються у пшеворській культурі. Як приклад можна навести урну з поховання № 106 у *Gebłowicach Dużych* Томашовського повіту Лодзького воєводства [Wandalowie, 2004, s. 306: 14.38] чи горщик з могили № 20 могильника Орока під Любліном [Stasiak, 1994, s. 20, гус. 17a]. Дуже близькою до Карівського екземпляра (відрізняється лише наявністю русту на тулубі) є посудина з поселення у *Wyszemborku* (пам'ятка 5, об'єкт 8) Вармінсько-Мазурського воєводства, яке належить до богачевської культури [Fedorczyk, Nowakowski, Szymański, 1998, s. 373–374, fig. 4: 1]. Такі ж горщики відомі з пам'яток межиріччя Німану і Західного Бугу (*Kobyłany-V* (Польща), Радасць, Сулічава-I (Білорусь)), де їх пов'язують з постзарубинецьким горизонтом і датують фазою B_2 – B_2/C_1 ¹. Насамкінець слід сказати, що аналогічні за формою посудини також присутні в комплексах зубрицької культури, де за типологією Д. Н. Козака належить до 1 типу групи присадкувато-широкогорлих горщиків [Козак, 2008а, с. 75, рис. 25: 1].

З поховання № 1 походить невеликий глиняний глечик з ручкою. Його фрагменти лежали разом з уламками світлоглиняної амфори і кераміки типу «*Terra sigillata*» у північній частині могили. Частину черепків посудини, на жаль, так і не вдалося відшукати, оскільки вони були або переміщені в результаті багаторічної оранки, або ритуально викинуті за межі об'єкта. Глек має легко розхилені вінця, орнаментовану двома горизонтальними лініями

¹ Матеріали не опубліковані. Автор дякує В. Г. Белевцу за надану інформацію.

шийку, прикрашений вертикальними і скісними канелюрами округлий тулуб з однією гострокутною ручкою і плоске дно на невисокій ніжці, оздоблений наборами двійних вертикальних ліній з рядом крапок між ними (див. фото 59: 2; табл. II: 4). У ручці присутній наскрізний повздовжній канал діаметром 2 мм. Висота посудини становить 16 см, приблизний діаметр вінець – 8 см, дна – 6,5 см. Наближені до неї зразки зрідка трапляються у пшеворських комплексах. Зокрема, подібну кераміку знайдено в похованнях № 43 могильника Орока Пулавського повіту [Stasiak, 1994, s. 25, гус. 29: d] або № 12 могильника Gościeradów Красніцького повіту Любельського воєводства [Niewęglowski, 1981, s. 77, гус. 11: j]. Близькі за формою дзбанки також відомі з території Нижньої Австрії на лівому березі Дунаю, заселеної в ранньоримський час квадами – германськими племенами свєбського культурного кола [Windl, 1991, s. 18, abb. 5]. Натомість географія поширення глечиків з наскрізними отворами в ручках є досить широкою і визначається, здебільшого, північними областями Центральної та Північною Європою, заселених в цей час германськими племенами [Hegewisch, 2003, s. 45, abb. 1; s. 57, kt. 1].

Функціональне призначення такого посуду до кінця невивчене. Завдяки наскрізному каналу їх можна було використовувати не тільки у традиційному значенні, наливаючи рідину через вінця, а й отримати тонкий її струмінь через ручку. Саме ця особливість викликала дискусію щодо використання описаних глечиків. У літературі їх називали масляними лампами, посудинами для виробництва чи споживання алкогольних напоїв тощо. Наприклад, на основі детального аналізу типологічних особливостей, географії поширення та хронології таких екземплярів Мортен Гегевіч припускав можливість їхнього використання для збродження алкогольних напоїв, а канал в ручці призначався для виходу з ємкості вуглекислого газу [Hegewisch, 2003, s. 43–58]. На нашу думку, головним аргументом, який цьому суперечить, є зовсім мала величина деяких із них. Наприклад, глек з поховання № 68 могильника в Гарволіні у Польщі має висоту 13,6 см [Niewęglowski, 1991, s. 60, гус. 42a], а фрагмент такої ж посудини з поховання № 4 ще менший – діаметр його дна становить 4 см [Niewęglowski, 1991, s. 17, гус. 6j]. До малих форм можна віднести й знахідку з Карова: її об'єм коливається у межах 0,5 л. Отже, деякі вироби через свої незначні параметри не зовсім підходили для вищеназваного застосування. Можливо глеки з каналами могли використовувати для споживання деяких, у тому числі алкогольних або галюциногенних, напоїв. Рідину наливали через вінця, а отвір в ручці слугував для її витікання тонкою цівкою. Ймовірно, ці дії були

пов'язані з певними віруваннями і виконувалися під час релігійних обрядів та церемоній.

Дві ідентичні за формою миски походять з поховання № 2, де вони входили до складу верхнього ярусу «поховальних дарів». Через недотримання технології виготовлення посудини збереглися у поганому стані. Одна із них ще під час розчищення розсипалася на дрібні шматочки, а іншу, краще випалену, вдалося реставрувати. Вона чорного кольору, лощена, має високі, легко розхилені, вінця, середньої гостроти перелам плічок, конічний корпус і добре виражене плоске денце (фото 59: 3). Розміри миски становлять: висота – 10,5 см, діаметр вінець – 17 см і дна – 7 см. З її одного боку присутні ознаки відлущення зовнішнього шару поверхні, спричиненого надмірним випалом недостатньо просушеної після виготовлення посудини. Це свідчить, що описана кераміка не використовувалася в кухонних цілях чи столових цілях, а була виготовлена для покладення в могилу. Подібні випадки відомі в комплексах пшеворської культури фази V_1 на території Польщі, де, подекуди, урнами слугували нашвидкуруч виліплені та погано випалені посудини, спеціально зроблені для поховальних потреб [Czarnecka, 1990, s. 90]. Аналогії до мисок достатньо поширені в пшеворській культурі. Такі екземпляри належать до третього типу другої групи пшеворської кераміки згідно з типологією Терези Ліани і хронологічно відповідають періодові ранньоримського часу [Liana, 1970, s. 439, tabl. II: 13].

У цьому ж скупченні матеріалу знайдено маленьку вазоподібну посудинку. Через поганий випал вона збереглася в поганому стані, а її верхня частина ще й була пошкоджена плугом. Знахідка має високе плоске денце, кулястий тулуб і вертикальні або легко розхилені вінця (табл. II: 6). Її величина становить: висота – 8,5 см, максимальний діаметр тулуба – 8 см, діаметр вінець – біля 5 см, денця – 4,5 см. Аналогії до такого посуду нам невідомі у пшеворських комплексах, натомість подібна кераміка з кулястим корпусом присутня на пам'ятках західнобалтської людності, зокрема у самбійсько-натангійській і богачевській культурах (наприклад у похованнях могильників Алтейка-3, Изобильное на Самбійському півострові в Росії [Скворцов, 2012, с. 41, рис. 3: 3; Хомякова, Успенский, 2015, с. 125, рис. 2: 1], або Miętke (кол. Mingfen) Вармінсько-Мазурського воєводства у Польщі [Nowakowski, 1998, s. 91, abb. 33: 319]). Близькі за формою екземпляри відомі також у комплексах вельбарської культури, де вони належать до VIII групи чашоподібних посудин (тип «С») за типологією Р. Волонгевича [Wołagiewicz, 1993, tabl. 24: 5].

2.2.3. Знаряддя праці, предмети побутового використання, деталі костюма

Значну групу знахідок з могильника Карів-I становлять знаряддя праці, речі побутового використання та елементи костюму. До них належать ножиці, голки, ножі, кресала, кінцевики ременів, фібули, пряжки та інші предмети.

Ножиці представлені трьома екземплярами. Вони пружинного типу, виготовленні з заліза. Їхньою характерною рисою є зігнута у вигляді скоби або у кільце пружина, довгі пластинчасті дужки і трикутні леза. Перший екземпляр знайдено в південній частині поховання № 1 серед скупчення різноманітних металевих предметів. Він має легкі ознаки перебування у вогні, а також сліди ритуального пошкодження (табл. IV: 3). Тому його величину можна визначити лише приблизно в межах 13 см, з яких на довжину лез припадає 9 см, а їхня максимальна ширина становить 2,2 см.

Двоє інших ножиць лежали одні на других у верхньому ярусі поховального інвентаря могили № 2. Між собою вони різняться як формою, так і розмірами. Більший екземпляр має обламани кінчики лез. Він зберігся на довжину 26,5 см, з яких 12 см припадає на масивні леза шириною по 3 см (табл. IV: 1). Другі ножиці збережені повністю і мають трохи інший вигляд: з одного боку в них присутні менші та вужчі леза, з іншого – пружина, оформлена у виді кільця (табл. IV: 2). Загальна величина знаряддя становить 20 см, довжина лез – 7 см, максимальна ширина – 1,5 см. Ножиці виступають поширеним елементом поховального інвентаря як у пшеворській, так й інших культурах германського світу. Найближчі подібні знахідки відомі з могильників у Гриневі у Верхньому Подністер'ї [Козак, 1985б, с. 61, рис. 2: 2] та Гаці коло Пшеворська у Польщі [Hadaczek, 1909, tabl. VI–VIII].

В культурному шарі пам'ятки Карів-I знайдено частину залізної голки. Вона виготовлена з крутого в перерізі дроту. Сліди окалини на поверхні свідчать про її перебування разом із тілом померлого на кремаційному вогнищі. Частина вушка та кінчик обламани. Довжина збереженої частини голки становить 4,8 см.

Ножі представлені 5 екземплярами: два походять з поруйнованих могил і по одному із поховань № 1, 2 і 3. Перші різні за формою. Один із них має рівне робоче лезо, дещо дугасту спинку і гострий черешок. Перехід від лезової до черешкової частин оформлений у вигляді двох уступів (фото 60: 1). Величина ножа становить 12,3 см, з яких на черешок припадає 4,3 см. Ширина леза – 1,4 см. Другий – дуже простий у виготовленні. Його зроблено із гострокутної пластини, товстий бік якої формує спинку,

Фото 60. Колекція ножів із поруйнованих (1–2), № 1 (3), № 2 (4), № 3 (5) поховань Карівського могильника (фонди КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей», м. Винники)

потоншений – робочий край леза. Черешок утворений шляхом прямокутного вирізу в найширшій частині пластини. Носик і кінчик черешка обламани (фото 60: 2). Розміри знаряддя становлять: величина вцілілої частини – 10,2 см, довжина леза – 8 см, найбільша його ширина – 2 см, довжина черешка – 2,2 см, ширина – 0,9 см.¹

Екземпляри із захоронень № 1–2 дещо іншого вигляду. Вони мають в одному випадку пряму, а в другому – прогнуту спинку, широкі леза, нижній край яких дугоподібно піднімається до носика, і вузький плоский черешок (фото 60: 3–4). У знаряддя із поховання № 1 останній обламаний, з поховання № 2 – сліди навмисного пошкодження присутні як на черешку, так і носику. На лезовій частині другого екземпляра зберігся відбиток тканини грубої в'язки (фото 60: 4). Розміри знахідок становлять: довжина збережених частин, відповідно – 9 і 10,5 см, найбільша ширина лез – 2,3 і 2,6 см. В обох випадках перехід від леза до черешка оформлений верхнім та нижнім уступами.

Ніж з поховання № 3 вирізняється більшою величиною. За формою він подібний до першого екземпляру з комплексу поруйнованих могил. Він має рівномірно звужені до носика спинку і робочий край леза, а також гострий черешок, відділений двома уступами (фото 60: 5). Довжина знаряддя становить 16 см, максимальна ширина леза – 1,7 см.

¹ Припускаємо, що це може бути фрагмент леза маленьких ножиць пружинного типу.

Аналогії до знайдених на пам'ятці Карів-I ножів представлені по-різному. Найчастіше трапляються предмети з прямою або дещо дугастою спинкою і нижнім краєм леза, які рівномірно звужуються до носика, та мають гострий черешок. Вони у значній кількості присутні, наприклад, в похованнях могильника в Гаці [Nadaczek, 1909, tabl. VI–VII] та інших пшеворських комплексах. Знаряддя, подібні за формою до екземплярів із могил № 1–2, через специфічну форму леза в польській літературі отримали назву «nożyki sierpikowate». Згідно з типологією Т. Ліани такі знахідки належать до третьої групи ножів пшеворської культури [Liana, 1970, s. 449, tabl. IV: 14]. Рідкісним представляється ніж (?) у вигляді гострокутної пластини. Можливо подібний до нього виріб походить з поховання № 44а могильника пшеворської культури Надколе 2 (Nadkole 2) у Східній Польщі [Andrzejowski, 1998, s. 26, 184: pl. XXXIII: 16].

Невелику групу знахідок з могильника Карів-I представляють кресала. Їх знайдено 3 екземпляри: 2 – в поруйнованих могилах і 1 – в похованні № 1. Вони виготовлені з різних за товщиною залізних пластин. Нижня, робоча частина, розширена, верхня – дещо звужена і має дірку або кільце для підвішування (табл. IV: 4–6). Величина знахідок з поруйнованих об'єктів відповідно становить 8,5 і 10 см, ширина нижнього краю – 4 і 2,5 см, верхнього – 2 і 1,8 см. Довжина кресала з поховання № 1 має 11 см, товщина – 0,5 см, ширина нижньої частини – 1,9 см. Зверху розташоване кільце діаметром 1,7 см з металевий «повідком» довжиною 4,7 см, за допомогою якого предмет підвішувався до поясу.

Фото 61. Карів-I. Бронзовий гребінь з орного шару могильника (фонди КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей», м. Винники)

Важливою знахідкою з орного шару пам'ятки є гребінець. Він виготовлений із тонкої бронзової пластинки, в одній частині якої прорізані тоненькі зубчики, а з іншої вирізана ручка-черешок. На кінці останньої присутній невеличкий квадратний отвір, зроблений пробійником (фото 61). Розміри предмета складають: загальна величина – 8,5×2,2 см,

з яких параметри робочої частини становлять 4,3×2,2 см і ручки – 4,2×0,7 см. Довжина зубців – 1,2 см, спинки – 1 см, товщина розчіски – 1 мм. Такого типу гребінець є унікальним для території України. Нам невідомі також аналоги до нього й на Центральноєвропейських пам'ятках римського часу. Невеличкі розміри знахідки роблять її непрактичним для розчісування волосся. Можливо він був чоловічим засобом і призначався для догляду за бородою та

вусами. Також не виключено, що гребінь міг належати до категорії мініатюр і використовувався як підвіска-амулет. Цей звичай був характерний для германських культур римського часу, в тому числі й пшеворської [Gabała, 2009; Florkiewicz, 2011, s. 329–353].

У комплексах захоронень Карівського могильника були присутні й кістяні гребені. З орного шару пам'ятки походять 3 квадратні в перерізі залізні стержні з слідами перепалення у вогні (див. фото 57: 3-5). Ще один, із залишками кісткового матеріалу, походить з поховання № 2, де він лежав серед матеріалів із заповнення урни. Їхня довжина становить 8 см, товщина – 0,4×0,4 см. Маємо підстави вважати, що вони залишилися від спалених у вогнищі рогових гребенів, які подекуди зустрічаються у захороненнях германців ранньоримського часу, а у пізньоримський період у вельбарській і черняхівській культурах становлять один із важливих елементів поховального інвентаря. Про вигляд гребінців з Карова можемо судити з невеличкого фрагмента, знайденого в похованні № 3. Він належав до виробів тричастинного типу, повздовжньо скріплених двома металевими штифтами. Дугоподібну спинку увінчував конічний пружок, стінки прикрашали по дві горизонтальні лінії. Величину гребеня встановити важко, однак судячи з розмірів вищеописаних залізних стержнів, вона могла становити 8–9 см.

На пам'ятці Карів-I знайдено багато деталей гарнітури поясу. Це – пряжки, різного роду окуття, підвіси, кінцевики тощо. Пряжки представлені 9 екземплярами: чотири із них походять з орного шару, така ж кількість – з комплексу поховання № 1 і одна – з урни в могилі № 2. Вони поділяються на два види: масивні з подвійним (виделкоподібним) язичком і прямокутною рамкою та невеликі за розмірами одноязичкові прямокутної та округлої форм. Перші представлені двома ідентичними екземплярами і мають асиметрично-квадратну рамку, дещо звужену в місці шарнірного з'єднання з суцільною двошарпивною основою, і двійний язичок з подвійним петельчастим кріпленням (фото 62;

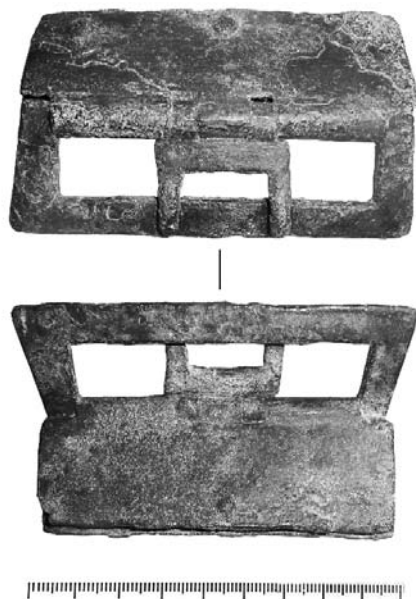

Фото 62. Карів-I. Залізна пряжка з подвійним язичком із поруйнованих поховань (фонди КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей», м. Винники)

табл. V: 1). Їхні розміри становлять: 9,5–9×7 см, товщина рамки – 0,4 см. Як вважають дослідники, такі пряжки є елементом спорядження воїнів, а географія їхнього поширення певною мірою охоплює всю територію Європейського Барбарікуму. У значній кількості вони відомі у пшеворській, а також західнобалтських культурах – богачевській і самбійсько-натангійській [Andrzejowski, Madyda-Legutko, 2012, s. 9–27].

Інші пряжки з могильника Карів-I одноязичкові, та, крім однієї з круглим корпусом, мають квадратні рамки, закріплені в суцільній пластинчастій основі посередині якої розташований рухомий язичок (табл. V: 2-6). Їхня загальна величина становить 3,2×4,5 см (розмір рамки – 3,2×2 см, основи – 3,2×2 см). Екземпляр з рамкою округлої форми виготовлений з ромбоподібного в перерізі стержня. Задня стінка у місці прикріплення язичка має спеціальний виріз-потоншення. Кінчик останнього легко загнутий до низу.

Фото 63. Карів-I. Кінцевики поясів з поховання № 1 (1) і поруйнованих об'єктів (2–4)

Розміри пряжки складають 3×2,3 см, товщина рамки – 0,6 см.

Увагу привертають кінцевики поясів. Їх знайдено 5 екземплярів: 2 походять із поруйнованих могил, 1 – з орного шару і 2 – з поховання № 1. Два кінцевики з порушених могил однакової форми, виготовлені із заліза. Вони легко вигнуті в одну сторону, мають асиметрично розширені частини, декоровані, відповідно, двома та одним трикутними вирізами (фото 63: 3-4; табл. V: 7-8). Розміри предметів становлять 7–3,6×10,5 і 6,2–5,2×11 см, товщина – 0,3 см. Згідно з типологією Ренати Мадиди-Легутко такі зразки належать до 9 типу IV групи (5 різновид, варіант 1) закінчень ременів пшеворської культури [Madyda-Legutko, 2011, s. 73]. Хоча екземпляри подібної форми, переважно із суцільною основою без вирізів, трапляються на пшеворських пам'ятках Польщі (наприклад Chorula (пох. 47), Chmielów

Piaskowy (пох. 15), Krasusze-Gołowierzchy, Krasnik-Piaski (пох. 11), однак, найближчі аналогії до кінцевиків з Карова відомі в богачевській культурі, де вони присутні в багатих поховальних комплексах зі зброєю (Kosewo Stare, Szwałcaria та інші) [Madyda-Legutko, 2011, s. 77, 259, tabl. XXXIX: 2, 3]. Отже, кінцевики поясів з ажурним орнаментом у вигляді трикутних вирізів є характерним декоративним елементом саме для населення західнобалтського походження, тоді як у пшеворській культурі орнаментика більш різноманітна, включаючи не тільки трикутники, а й квадрати, напівкруглі та чотирилісні мотиви [Madyda-Legutko, 2009, s. 780; Бруяко, Дзиговский, Мадыда-Легутко, 2017, с. 245, 248].

Третій кінцевик з культурного шару пам'ятки Карів-I є доволі простим у виготовленні. Він також зроблений із заліза, пластинчастий, легко вигнутий в один бік, має приблизно однаково розширені нижню та верхню частини. Одна із них роздвоєна і має по центру заклепку для фіксації кінця ремня (фото 63: 2).

Ідентичний за формою також є екземпляр з поховання № 1. Величина предметів становить 2–1,×7,3 см і 2–1,3×7 см, товщина обидвох – 0,2 см. Як і попередні, такі вироби також належать до 9 типу кінцевиків пшеворських поясів, однак характерні для 3 різновиду [Madyda-Legutko, 2011, s. 72, 252, tabl. XXXII: 8–10].

Друге закінчення ремня з могили № 1 має інший вигляд. Воно виготовлене із бронзи і відрізняється від як розмірами, так і формою. Характеризується плавним звуженням корпусу та наявністю на кінці кільця з трикутноподібним виступом. Поверхня прикрашена орнаментами у вигляді кількох груп з трьох прямих ліній, розташованих на початку кінцевика, біля кільця та на кінці трикутного виступу (фото 63: 1). Такі екземпляри поширені в різних культурах германської людності, в тому числі й у пшеворській. Зокрема, за типологією Р. Мадиди-Легутко описана знахідка відповідає 6 типу (різновид № 1) III групи кінцевиків пшеворської культури. Його довжина 7,4 см, ширина – 0,7–0,2 см, діаметр кільця – 1 см, товщина – 0,2–0,3 см.

На могильнику Карів-I знайдено 7 фібул (табл. VI: 2-8). Одна із них походить з першого об'єкта розкопу № 1, всі інші – з орного шару пам'ятки. Застібки збереглися фрагментально, що, можливо, пов'язано з їхнім навмисним пошкодженням під час обрядових дій. Вони представляють собою різні типи як варварського, так і провінційно-римського походження. На особливу увагу заслуговують три фібули із пружинним апаратом, схованим у трубку (табл. VI: 2-4). Та із них, яка найкраще збереглася (відсутня

лише голка) має трубчасту голівку, півкруглий щиток, коротку, плавно вигнуту, спинку та широку, півкруглу, відігнуту на зовні ніжку (фото 64). За типологією О. Альмгрена такі фібули відносяться до 125 типу (група V) [Almgren, 1897, taf.VI: 125].

Фото 64. Фібула з поруйнованих поховань могильника Карів-I (фонди КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей», м. Винники)

Два екземпляри – провінційно-римського походження. Вони двочленної конструкції, мають відкритий пружинний апарат, S-подібну в профілі та трикутну в перерізі (з добре вираженим повздовжнім ребром) форму спинки, поперечний гребінь у вигляді трьох валиків на зовнішній поверхні та відігнуту на зовні ніжку з «намистинкою» (табл. VI: 6-7). Такого роду екземпляри належать до типу А. 84 групи IV [Almgren, 1897, taf. IV: 80]. Детальну характеристику цих фібул з території Польщі подала Тереза Домбровська. Згідно з її типологією, застібки з Карова належать до мазовецького варіанту пізніх фібул 2 серії IV групи, похідних від сильнопрофільованих. Основна концентрація таких знахідок спостерігається в басейнах нижніх течій Західного Бугу і Бзури, а також на побережжі Радомки і Вепра. Більшість фібул виділеного варіанту походить з пам'яток східної частини пшеворської культури і лише кілька – вельбарської та богачевської [Dąbrowska, 1995, s. 10–18]. На думку А. К. Амброза, центр їхнього виробництва знаходився на території Північної Паннонії [Амброз, 1966, с. 38, табл. 7:13–14], хоча на місцях подекуди трапляються їхні варварські наслідування.

Цікавою є двочленна фібула, знайдена в заповненні вищезгаданого об'єкта № 1. Вона має сильно профільовану спинку, майже пряму, орнаментовану серією валиків, ніжку та відтягнений приймач (табл. VI: 8). За типологією О. Альмгрена може належати до типу 202 групи VII [Almgren, 1897, taf. IX: 202].

Хронологія знайдених у Карові фібул не виходить за межі C_1 і, найімовірніше, визначається періодом B_2/C_1 за центральноєвропейською періодизацією.

Окрему групу знахідок на могильнику Карів-I становлять прикраси. Їх знайдено 12 екземплярів, з яких один походить з поховання № 1, шість – № 5, всі інші – з орного шару. Асортимент знахідок складається з підвісок, перснів, сердолікової вставки від персня тощо. Серед підвісок виділяється частково оплавлена у вогні золота прикраса. Вона походить з орного шару пам'ятки. Загальний вигляд артефакту встановити важко: це могла бути або лунниця, або якась оздоба типу броші з вставкою по середині. З лицьового боку поверхня прикрашена зерню та філігранню, з другого – гладка (табл. VI: 14). Розміри прикраси становлять: приблизний діаметр – 1,9 см, ширина площини – 0,7 см, товщина – 0,4 см. Знахідка виготовлена із високопробного золота (табл. 1)¹ і, очевидно, потрапила в середовище людної пам'ятки Карів-I з території Римської імперії.

Інша прикраса має форму місяце-подібної лунниці, повернутої ріжками донизу. Вона виготовлена з бронзового сплаву з концентрацією міді 90,55 % та олова 9,45 %. У центральній частині зроблений напівовальний виріз, в якому розміщена частина підвісного кріплення. До крутих закінчень лунниці приклепані декоративні елементи у вигляді стилізованих квіток: листочки передані у вигляді насічок з білого металу (можливо срібла), а пуп'янок у вигляді вставки чорного кольору (скло?) (фото 65: 1; табл. VI: 11). Величина предмета становить: ширина і висота – 2,2 см, висота кріплення – 1,6×0,8 см. Майже аналогічна за формою лунниця відома серед випадкових знахідок з пам'ятки богачевської культури Kosewo (кол. Kossewen) Вармінсько-Мазурського воєводства у

Фото 65. Прикраси з орного шару Карівського могильника (фонди КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей», м. Винники)

¹ Спектральний аналіз зроблений в лабораторії Науково-технічного і навчального центру низькотемпературних досліджень Львівського національного університету імені Івана Франка за допомогою скануючого електронного мікроскопа РЕММА-102-02. Автор дякує директу НТНЦ НД доктору фізико-математичних наук Капустянику В. Б. та інженеру I категорії Серкізу Р. Я. за проведену роботу.

Польщі [Nowakowski, 1998, s. 82, abb. 28:84, taf. 6:84]). Подібна дворіжкова підвіска походить з Węgorzewa (кол. Angerburg) Вармінсько-Мазурського воєводства [Nowakowski, 2001, s. 114, taf. VII:2]. Ще одна, триріжкової форми, – з поховання № 79 могильника Netta Підляського воєводства, де входила до комплексу оздоб багато прикрашеної кінської вуздечки [Bitner-Wróblewska, 2007, s. 25, pl. XXXVIII:7; Piorun, 2014, tabl. VI: 1]. Отже, до цієї категорії оздоб треба відносити й нашу знахідку.

Ще одна підвіска вирізняється порівняно великими розмірами, простою технікою виробництва і доволі оригінальним виглядом. Вона виготовлена з бронзи у спіральній техніці та нагадує грецьку літеру Омега («Ω»). Складається із двох з'єднаних між собою великих восьмивиткових щитків, до нижньої частини яких прикріплені такі ж омегоподібні підвіски з двома чотирьохвитковими спіральками менших розмірів (див. фото 65: 2; табл. VI: 10). Діаметри великих щитків становлять 3,2 см, малих – 1–1,5 см. Точні аналогії до описаної знахідки в комплексах пшеворської та інших суміжних культур цього часу нам не відомі. Однак такого роду прикраси мають широку хронологію. Виготовлені в аналогічній техніці найраніші вироби датуються другою половиною III–поч. II тис. до н. е. і були поширені на Північному Кавказі та Закавказзі. З першої половини II тис. до н. е. вони розповсюджуються у лісостеповій зоні Європейської частини, в тому числі в археологічних культурах бронзової доби Прикарпаття і Волині [Егорейченко, 1991, с. 171]. З початком нашої ери спіральна техніка у виготовленні прикрас продовжує розвиватися. Зокрема, на території України її використовували ремісники пізньозарубинецької культури в Середньому Подніпров'ї. У другій половині I тис. н. е. такого роду вироби поступово втрачають свою популярність [Егорейченко, 1991, с. 178], хоча подекуди ще зустрічаються як в археологічних комплексах, так і скарбах (наприклад, колекція подібних до нашої підвісок присутня у Гапонівському скарбі [Гавритухин, Обломский, 1996, с. 194, рис. 19]. Таким чином, присутність вищеописаної прикраси на могильнику Карів-I є цілком логічною. Тим більше, що спіральні декоративні елементи відомі в ювелірному ремеслі західнобалтських та інших суміжних культур [Nowakowski, tabl. I: 20, 26; tabl. III: 17–22, 29–30].

До групи оздоб одягу відноситься частина не зовсім зрозумілого виробу, який нагадує брошу. Він зберігся у вигляді кільця з білого металу розміром 2,7x2,9 см, декорованого з лицьового боку насічками (табл. VI: 12). Центральна частина відсутня. Знахідка нагадує дископодібні застібки-брошки, поширені серед людності Південно-Західної Балтики. Подібні прикраси відомі з комплексів самбійсько-натангійської культури, зокрема присутні в похованні № 2 могильника Путілово (кол. Corjeiten) Калінінградської області Російської Федерації [Khomiakowa, p. 17, fig. 3: 1–2].

З культурного шару пам'ятки Карів-I походить фрагмент персня. Предмет виготовлений із тонкого, округлого в перерізі, бронзового дроту товщиною 1–2 мм. Один край прикраси обламаний, другий – загострений. Приблизний діаметр прикраси становить 2 см.

У похованні № 5 виявлено ще 4 подібних бронзових виробів. Вони лежали посеред кремаційних залишків двома злиплими від часу скупченнями по 2 екземпляри в кожному. На жаль, їхній стан збереження дуже поганий. Загалом можна сказати, що прикраси верболисної форми, виготовлені з тонкого дроту товщиною 1 мм, скрученого по спіралі в один-півтора витка. З одного боку вони закінчуються тонко розклепаним листоподібним щитком шириною біля 1 см, з іншого – стержень плавно потоншується. Діаметри коливаються в межах 2–2,5 см. Через незадовільний стан збереження функціональне призначення предметів визначити важко. Це могли бути або сережки в кількості 4 одиниць, або, найімовірніше, ритуально розламані на двоє 2 спіральні персні (див. фото 58). Подібні двощиткові дротяні прикраси рук відомі в комплексах германських (Скандинавія) і західнобалтських культур, де їх датують періодом В₂–С₁. Згідно з класифікацією Крістомарії Бекманн вищеописані знахідки можна віднести до типів № 26 (варіант «В») IV групи або № 39 (варіант «А») VII групи перснів, поширених на території «Великої Германії» [Beckmann, 1969, s. 41, taf. 2: 26b; 47–48, taf. 2: 39a].

Сердолікова вставка знайдена у скупченні оплавлених бронзових предметів у похованні № 1. Від високої температури поховального вогнища камінь-сердолік побілів і покритися мікротріщинками. Прикраса має овальну форму та плоскі верхню і нижню сторони. Її основа розширена, верхня частина звужена (табл. VI: 13). Розміри знахідки становлять 1,7x1,3 см, товщина – 0,4 см. Очевидно, що вставка прикрашала бронзовий перстень, який, на жаль, сплавився від високої температури.

2.2.4. Зброя, спорядження вершника та коня

До комплексу предметів озброєння Карівського могильника входять меч, 3 скоби для підвішування піхв, 3 наконечники списів, 6 наконечників стріл, 2 умбони і окремі деталі третього, а також фрагменти ручок щитів (табл. VII). Усі знахідки мають сліди перебування у кремаційному вогнищі, частина із них, зокрема меч і 2 наконечники списів, ритуально пошкоджені.

Меч був знайдений на території могильника і в первісному вигляді був тричі зігнутий. Після виявлення його пробували розігнути допоки не розламали взагалі. Правдоподібно, належав до комплексу поховання

№ 3. Зброя має двосічний клинок, гостре вістря та прямокутне в перерізі черешкове руків'я, яке плавно звужується до навершя кулястої форми. Гарда відсутня. Посередині клинка знаходяться 4 повздовжні жолобки (див. фото 51: 2; табл. VII: 1). Розміри меча становлять: загальна довжина – 90 см, з яких на руків'я припадає 13 см, ширина клинка – 5–6 см, товщина – 0,7 см. Згідно з типологією Марціна Біборського такі екземпляри належать до VIII типу мечів пшеворської культури і, можливо, потрапляли в середовище варварських племен з території Римської імперії [Biborski, 1978, s. 82–86].

Наконечники списів представлені 3 екземплярами. Два із них мали б також походити з поховання № 3. Як і попередня знахідка вони ритуально пошкоджені: їхні вістря зігнуті двічі. Третій зберігся в цілому вигляді, хоча й має трішки скривлене перо. Вони ідентичні за формою і характеризуються наявністю вузького та довгого вістря верболисної форми з чітко вираженим ребром і порівняно короткою, круглою в поперечному перерізі, втулкою (див. фото 51: 9-11; табл. VII: 2-4). Розміри непошкодженого наконечника становлять: загальна величина – 30 см, довжина пера – 24 см, втулки – 6 см, найбільша ширина вістря – 4 см, діаметр втулки – 1,8 см. За типологією Пйотра Качановського вони відносяться до 1 різновиду 1 типу наконечників списів пшеворської культури. Такий вид зброї має хронологію в межах фаз V_1 – V_2 ранньоримського часу (др. чв. I–сер. II ст. н. е.) [Kaczanowski, 1995, s. 11, 58, tabl. IV: 1].

Фото 66. Наконечники стріл з поховання № 1 (фонди КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей», м. Винники)

До засобів озброєння також відносяться наконечники стріл. Їх 5 екземплярів знайдено серед матеріалів поховання № 1, ще один – в захороненні № 4. Предмети з першої могили подібні за формою і розмірами. У одного наконечника відсутнє перо (мабуть було відламане під час ритуального пошкодження артефакту), інші збереглися в доброму стані. Вони втульчастого типу, з листо-подібними і ромбоподібними вістрями, які максимально розширюються приблизно посередині його довжини (фото 66; табл. VII: 11-15). Два листо-подібні наконечники мають довжину 11,6 см,

з яких у першому випадку на величину вістря припадає 6,1 см і втулки – 5,5 см, в другому, відповідно, – 5,6 і 6 см. Ширина пера – 1,8 см. Ромбічні в перерізі екземпляри – менших розмірів. Загальна довжина одного з них становить 10,6 см, (5,5 см – перо і 5,1 см – втулка), ширина – 2,2 см. Величина другого – 8,5 см: 4,5x1,5 см має перо і 4 см – втулка. Діаметри усіх втулок коливаються в межах 0,8–1 см.

Інакшої форми наконечник стріли з поховання № 4. Він відрізняється наявністю двох великих гострих шипів в задній частині пера, короткою втулкою та масивним вістрям. Кінчик останнього загнутий (див. фото 57: 6; табл. VII: 16). Розміри знахідки становлять: загальна величина – 8 см, довжина втулки – 3 см, вістря – 5 см. Діаметр втулки – 1 см. Точна аналогія до цієї знахідки відома з комплексу могильника пшеворської культури в Гаці біля Пшеворська у Польщі [Nadaczek, 1909, tabl. VIII].

Умбони щитів представлені 3 екземплярами. Один із них, ймовірно, був вибраний із поховання № 3, інший – походить з орного шару (знайдений на купі зібраного з городу каміння). Ще кілька уламків третього, разом із частиною ручки, знайдено в захороненні № 1 (табл. VII: 5-10). Всі вони однакової форми: мають конічний корпус та довгі (в межах 7 см) шипи (див. фото 51: 3-4). Загальний діаметр добре збереженого умбона з орного шару пам'ятки становить 15 см, висота конічної частини (без шипа) 2,4 см, ширина полів – 2,5 см. На полях присутні 3 цвяхи, якими ця деталь кріпилася до щита.

До предметів спорядження вершника належать шпори. У комплексі пам'ятки їх нараховано 10 одиниць: 4 знайдено в пох. № 1; 3 – у пох. № 2, 1 – у пох. № 3, і 2 – в орному шарі (табл. VIII). Дві шпори із захоронення № 1 виготовлені з бронзи і дійшли до нас у фрагментованому та частково деформованому від дії вогню вигляді, решту – із заліза. Вони відрізняються розмірами та формою. Із загальної кількості знахідок можна виділити 3 пари майже однакових екземплярів. До першої відносяться бронзові екземпляри з поховання № 1, друга лежала біля казана-урни у могилі № 2, третя пара походить з орного шару. Про вигляд першої пари елементів спорядження вершника судити важко через те, що одна шпора сильно деформована в результаті високої температури поховального вогнища, а від другої зберігся лише шип. Можна стверджувати, що вони мали вузькі, легко вигнуті плічки з напівсферичними гудзками на кінцях, прикрашеними орнаментом у вигляді перехрещених ліній і довгий конічний шип. Основа шипа орнаментована трьома борозенками (табл. VIII: 6-7). Згідно з класифікацією Є. Гінальського вони, можливо, належать до типу E-5. Подібна форма характерна для пізньої фази ранньоримської доби і датується періодом B₂/C₁-C₁ [Ginalski,

1991, s. 62–63]. Пара шпор з поховання № 2 відрізняється виглядом шипів: вони доволі масивні та біконічні, причому один дещо більший за другий (табл. VIII: 2-3). Такі екземпляри можна віднести до типу E-6 з хронологією B_2/C_1-C_{1a} [Ginalski, 1991, s. 63, рис. 11: 20]. Третій комплект виробів походить із нелокалізованого поруйнованого поховання. Знахідки мають сильно вигнуті та дугоподібні в поперечному перерізі плічки, напівсферичні гудзки та середньої величини конічний шип, прикрашений в основі маленьким ребристим валиком (табл. VIII: 8, 10). Як і вищеописані бронзові екземпляри з поховання № 1, вони належать до типу E-5 шпор пшеворської культури ранньоримського часу [Ginalski, 1991, s. 62–63, рис. 11: 16].

Інші чотири шпори Карівського могильника ризяться окремими елементами, хоча загалом також не виходять за межі типу E. На увагу заслуговує знахідка з поховання № 1. Вона невелика за розмірами, має малі, пластинчасті, легко вигнуті плічки, які закінчуються невеликими сферичними гудзками. Основа конічного шипа оформлена у вигляді квадратної пластинки з округлими вирізами у верхній і нижній частинах (табл. VIII: 4). Аналогічна шпора відома з комплексу могильника пшеворської культури в Судовій Вишні. За Є. Гінальським такі екземпляри належать до типу E-1 і датуються періодом B_2 (ост. чв. I–сер. II ст. н. е.) [Ginalski, 1991, s. 61]. Ще один екземпляр, який походить з верхнього скупчення інвентаря поховання № 2, відрізняється від усіх інших наявністю шипа легко звуженої до кінця (стержнеподібної) форми (табл. VIII: 1). Такі екземпляри належать до типу B-1 і з'являються у пшеворській культурі на початку періоду B_1 . Загальна хронологія таких предметів досить широка: їх використовували впродовж усього ранньоримського часу паралельно з більш пізніми типами елементів спорядження вершника [Ginalski, 1991, s. 56–57, рис. 5: 1].

Присутність одиничних шпор в похованнях ранньоримського часу є поширеним явищем. Наприклад, за підрахунками Т. Бохнака, в пшеворській культурі відомо 15 таких випадків [Bochnak, 2004, s. 27]. Це пояснюється можливістю використання вершником лише однієї шпори, яка кріпилася на ліву ногу. Це давало можливість під час бою скеровувати коня у праву сторону і таким чином займати вигідну позицію для метання дротика чи захисту тіла щитом [Gawroński, 1998, s. 40–42; Bochnak, 2004, s. 27–32]. Висловлене припущення підтверджується словами К. Тацита, що германські кавалеристи скеровували своїх коней або прямо, або праворуч, обходячи таким чином ворога з лівого флангу [Тацит, VI – за: Древние германцы, 1937, с. 58].

Важливим елементом обрядовості Карівського могильника є наявність в похованні № 1 черепа коня і частини вуздечки, а в захороненні № 2 – за-

лишків вудила та дзвоника-ботала для тварин. Зосередимо увагу на цих деталях. Як вже зазначалося вище, залишки черепної коробки у вигляді анатомічно розташованих зубів верхньої та нижньої щелепи були простежені у південній частині поховальної ями № 1 (фото 67). Поруч і приблизно на 10 см глибше, розташовувалося скупчення різноманітних предметів, в тому числі металеві частини кінської вуздечки. Наявність елементів віжок у вигляді бронзових вісімкоподібних сегментів (тип Z4) (фото 68: 1), а також бронзової дужки (фото 68: 2), яка фіксувала вуздечку під нижньою щелепою тварини (тип 1 [Baranowski,

Фото 67. Скупчення кінських зубів у похованні № 1 Карівського могильника

1973, гус. 39: a]), вказує на приналежність її до мало розповсюдженого у Центральній Європі кінського наголівного спорядження групи «Vimose» (табл. IX: 1-5), зокрема типу, поширеного переважно на Самбії (тип «Прусський» за Тадеушем Барановським [Baranowski, 1973, гус. 11: A, s. 420-424]. На території України знахідка аналогічного ланцюга довжиною 25 см відома з поселення Галіш-Ловачка в Закарпатті (автор публікації Василь Іванович Бідзіля відніс його до ювелірних прикрас, назвавши «поясним ланцюжком») [Бідзіля, 1964, с. 123, табл. VII: 6; 1971, с. 80, рис. 23: 8].

У похованні № 2 біля бронзового казана-урни лежала частина вудила у вигляді двох металевих стержнів, скріплених між собою (табл. IX: 7-8). Крім того, серед матеріалів, скупчених поміж казаном з атташами і сітулою, знаходився дзвоник-ботало. Він виготовлений із сплаву кольорових металів, має циліндричну форму з легко розширеним нижнім краєм. У поперечному перерізі – округлий, частково сплюснутий із двох сторін. В середині прикріплений «язичок» у вигляді залізного стержня з потовщенням на кінці. До округлого верху ботала припаяне гранчасте вушко для підвішування. Його зовнішня сторона має 4 кути, внутрішня – кругла (табл. IX: 6). Розміри дзвіночка такі: загальна висота – 10 см, з яких на корпус припадає 8 і на вушко – 2 см. Поперечник нижнього краю становить 5×6,5 см, діаметр внутрішньої частини вушка – 1,4×1,7 см, довжина «язичка» – 8,5 см.

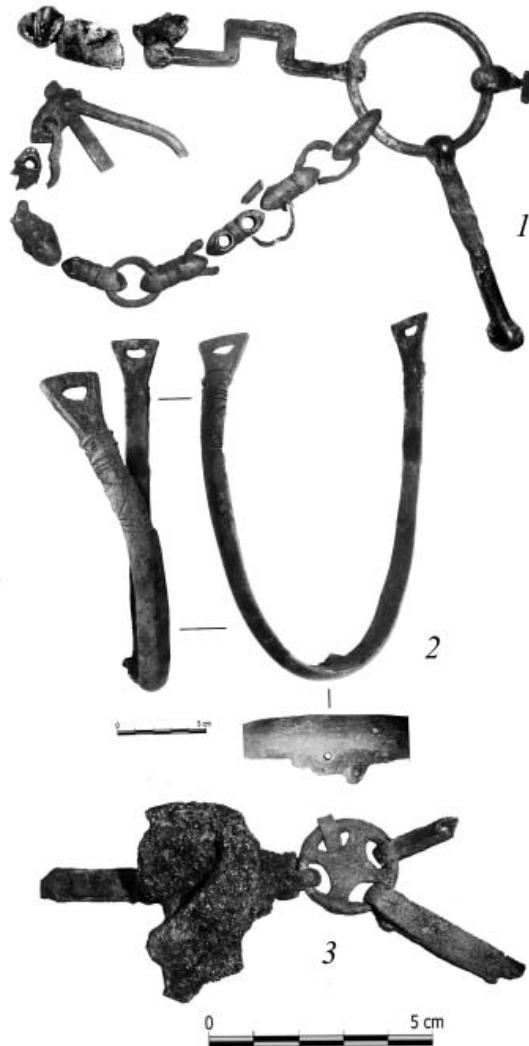

Фото 68. Залишки кінської вуздечки групи «Vimose» з поховання № 1 (фонди КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей», м. Винники)

Дослідження свідчать, що такого типу предмети могли входити до складу кінського спорядження і мають назву «tintinnabula». У варварському світі їхні знахідки сконцентровані на островах Gotland і Bornholm та Західнобалтійському регіоні [Nowakowski, 1985, s. 87–88; 1994, s. 133–143]. Наприклад, подібні екземпляри походять з могильників самбійсько-натангійської (Алтейка-3 [Скворцов, 2012, с. 42], Изобильное [Хомякова, Успенский, 2015, с. 130, 131,

рис. 7: 2]) та богачевської (Войтини [Nowakowski, 1985, s. 87, рис. 10]) культур. Зустрічаються вони, хоча й значно рідше, на пам'ятках землеробських регіону лісостепової зони, а також у сарматських похованнях. Зокрема, майже аналогічний до нашого дзвіночок-ботало походить із поселення Тазово Курської області в Росії [Симонович, 1986, с. 185, рис. 2: 4].

Звичай покладати коней або їхніх частин (голів) разом з елементами упряжі пов'язується з їхнім особливим значенням в поховальній обрядовості давніх суспільств. На відміну від вола, який в лісостеповій зоні традиційно відігравав роль «робочої» худоби, кінь вважався твариною «шляхетного» походження. У міфології ряду народів, в тому числі східних слов'ян, він мав надприродну здатність «супроводжувати» («перевозити») душу померлої людини, насамперед воїна-вершника, у потойбічний світ [Глушко, 2003, с. 98]. Однак, незважаючи на широке розповсюдження таких уявлень, у період В1-В2 ранньоримського часу на території Європейського Барбарікуму наявність кісткових залишків коней або їхніх частин у поховальних пам'ятках зафіксовані лише у 3 районах: у межиріччі Одеру та Вісли, Південно-Східній Балтиці та Західній частині Балтійського побережжя [Кулаков, 2003, с. 74, карта 25]. У цьому регіоні також відомо 140 місцезнаходжень різного типу кінських наголівників. Основними ареалами їхнього поширення є Південна Скандинавія (Ютландія, Швеція) та Південно-Східна Балтика (півострів Самбія та Мазурське Поозер'я). На відміну від Скандинавії, де деталі вуздечок присутні переважно в місцях жертвоприношень, в останньому випадку вони походять з комплексів людських поховань (наприклад, на території Самбійського півострова кінські наголівники наявні в 31 захороненні, в тому числі 7 пунктів представлені вуздечками типу «Vimose») [Кулаков, 2003, с. 72, 74]. За підрахунками К. Н. Скворцова, у самбійсько-натангійській культурі налічується не менш 41 поховальної пам'ятки, в комплексах яких є останки коней та елементи зброї [Скворцов, 2012, с. 36]. Натомість для пшеворських поховальних комплексів такий обряд взагалі нехарактерний. Зокрема, на території поширення пшеворської культури періоду ранньоримського часу відомий чи не єдиний випадок знаходження скелета коня в частково поруйнованій будівельними роботами могилі з Grzybowa Свентокшиського воєводства Республіки Польща [Garbacz E., Garbacz K., 1990, s. 263–280]. Така ж ситуація з деталями кінського спорядження, яке у пшеворські захоронення взагалі не клали. Щодо наявності у цій культурі вуздечок групи «Vimose», то в літературі маємо інформацію про 7 місцезнаходжень цілих або фрагментованих екземплярів, випадково виявлених у місцевостях Ostrówek, Kamieńczyk,

Złaków Kościelny, Sikucin, Sokołówek, Żabin [Baranowski, 1973, s. 419] i Jakuszowice [Kaczanowski, Rodzińska-Nowak, 2009, s. 757–766].

Отже, присутність коней та їхнього спорядження в захороненнях нечочових народів Європи є характерною рисою культури насамперед західних балтів. Наявність тут досить рідкісних наголівників типу «Vimose» деякими дослідниками пояснюється розташуванням на Самбії римського допоміжного військового підрозділу, який комплектувався з кельтських найманців. З кельтською традицією пов'язують поширення бронзових сегментоподібних віжок серед союзних Риму загонів вершників-ауксиларіїв [Кулаков, 2003, с. 75]. Завдання т. зв. «Самбійської али» полягало в здійсненні контролю за добуванням бурштину, а також охороні торговельних караванів, які курсували по «Бурштиновому шляху» [Кулаков, 2003, с. 84]. Згідно з дослідженнями Єжи Веловейського, останній простягався на відстань більше 900 км і зв'язував землі естів на Самбійському півострові з важливим торговельним центром Карнунтумом у Паннонії. Тривалість подорожі визначалася приблизно семитижневим відрізком часу [Wielowiejski, 1980, s. 128–129]. У результаті Маркоманських війн торговельні контакти із західними балтами були перервані, що призвело до припинення місії цього загону. Вихід на південне побережжя Балтики груп германської людності з території Скандинавії змінив там політичну та економічну ситуацію. Поява в озерних святилищах сучасної Данії характерних для Бурштинового берега предметів матеріальної культури може бути наслідком цього вторгнення, а кінські наголівники типу «Vimose» – здобиччю, отриманою в результаті розгрому залишків «Самбійської али» [Кулаков, 2003, с. 89].

2.2.5. Імпортні вироби

Комплекс знахідок з Карівського могильника багатий на привезені з території Римської імперії речі. Це – амфорна тара, червоно- та чорнолакова кераміка, скляний і бронзовий посуд, а також окуття рогу для пиття з декорованими поліхромними емальми бронзовими елементами.

Керамічна імпортна продукція на могильнику Карів-I представлена великою кількістю фрагментів світлоглиняної та уламком вінця червоноглиняної амфор. Перша посудина виявлена в комплексі інвентаря поховання № 1. Дійшла до нас у вигляді дрібних уламків і, ймовірно, була розбита під час похоронного ритуалу. Вона належить до групи вузькогорлих амфор з високою шийкою і валикоподібним вінчиком, двома ручками та сильно витягнутим тулубом, який плавно звужується до

гострої ніжки на маленькому піддоні (табл. III: 1). Згідно з класифікацією Д. Б. Шелова така продукція відноситься до типу В і датується другою третиную I – серединою II ст. н. е. [Шелов, 1978, с. 18].

Фрагмент червоноглиняної амфори знайдено в орному шарі. Це – вінчик з частиною шийки широкогорлої посудини. Край вінець валикоподібний, товщиною 1,7 см. На жаль, фрагментальність знахідки не дозволяє реконструювати її загальний вигляд.

До групи керамічних імпортів належить частина великої чаші типу «Terra sigillata». Більшість її фрагментів була сконцентрована у північному секторі поховання № 1. Багато уламків, на жаль, так і не вдалося знайти. Ймовірно, вони були взагалі викинуті за межі могильної ями. Підтвердженням цього є знахідка однієї частинки цієї посудини на відстані 15 м від поховання, причому на глибині, яка виключає її переміщення плутом під час оранки.

Карівська «Terra sigillata» має розхилені на зовні широкі вінця діаметром біля 30 см і кулястий тулуб. Посередині його висоти знаходяться залишки прямої ручки. Денцева частина відсутня, тому загальний вигляд посудини, а також її висоту встановити складно. Поверхня покрита шаром червоного лаку. Зовнішні стінки багато прикрашені орнаментами у вигляді рослинних, антропоморфних і зооморфних мотивів. Увагу привертають мистецьки виконані сюжети на кшталт виноградної лози, сцен античної міфології тощо (рис. 15¹; табл. X: 1). Важливо, що на відміну від розповсюдженої в Північному Причорномор'ї чи Дунайських провінціях червонолакової кераміки із рельєфно-тисненням оздобленням поверхні, карівський екземпляр виготовлений у комбінованій техніці. Вона характеризується поєднанням тиснення (виноградна лоза) та накладних (антропоморфні та зооморфні фігури) декоративних елементів. Останні робили окремо і наліплювали на свіжовиготовлену посудину. У результаті несприятливих умов перебування у ґрунті всі вони повідпадали і лежали окремо або поряд із стінками чаші. Клеймо майстра, який виробляв таку продукцію, мабуть знаходилося на денці, тому його знайти не вдалося.

Складна техніка виготовлення, а також висока якість червонолакового покриття, яке за майже дві тисячі років не змінило кольору і не осипалося, наводить на думку, що такий посуд продукували в розвинених керамічних центрах Римської імперії. На цьому етапі дослідження поки що важко з'ясувати, звідки походить віднайдена в Карові «Terra sigillata», однак використання техніки накладних (аплікативних) рельєфних орнаментів певною мірою споріднює її з гончарною продукцією міста Пергама [Журавлєв, 2015, с. 203] на території сучасної Туреччини.

¹ Малюнки матеріалів з Карівського могильника виконала Г. Башта.

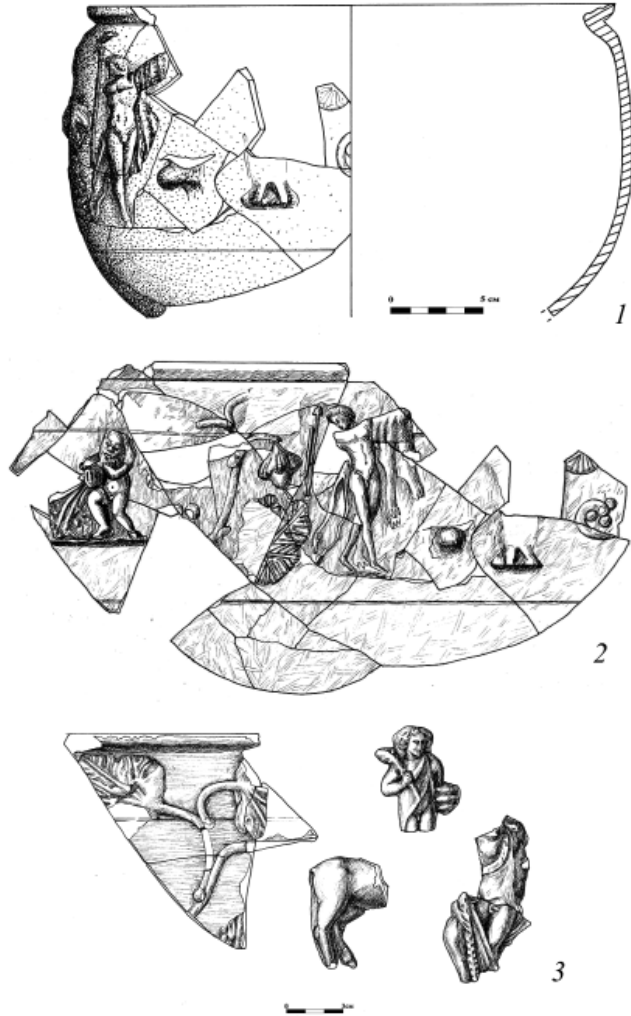

Рис. 15. Червонолакова чаша з поховання № 1:
1 – загальний вигляд; 2–3 – декоративні елементи
(фонди КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей», м. Винники)

Ймовірно, з Пергамським керамічним центром також треба пов'язувати чорнолакову кераміку, кілька фрагментів якої було знайдено в орному шарі. Це – уламки стінок і частина денця невеликої посудини, на внутрішній поверхні яких зберігся тонкий шар чорного лаку (зовнішній бік облущений). Через фрагментарність немає можливості реконструювати її загальний вигляд, однак наявність денця з піддоном (табл. III: 2) дає змогу припустити, що це також могла бути чаша. Її поверхня – неорна-

ментована. Шар лакового покриття настільки тонкий, що в деяких місцях навіть проглядається цеглиста основа посудини. Як і вищеописану «Терру сігиллату», знайдену на Карівському могильнику чорнолакову кераміку можна датувати I – поч. II ст. н. е.

Іншу групу римських імпортив, віднайдених під час розкопок пам'ятки Карів-I, представляє посуд зі скла. У варварському світі ранньоримського часу така продукція належала до категорії досить рідкісних виробів. Комплекс скляного начиння представлений двома кубками і такою ж кількістю чаш з поховання № 2, а також трьома фрагментами з орного шару. Два перші екземпляри аналогічні за виглядом і відрізняються лише розмірами (рис. 16). Один із них походить з верхнього скупчення «поховальних дарів» і був пошкоджений плутом, другий знайдено в нижньому ярусі, тому він зберігся порівняно добре. Перша посудина має круглу підставку-денце діаметром 4,4 см, тонкостінний конічний корпус висотою 14,3 см, середня частина якого прикрашена дрібними еліпсоподібними шліфами, і легкокорзхилені назовні вінця діаметром, приблизно, 9 см. Колір скла – світло-зелений (табл. X: 2). Друга – аналогічна за виглядом і оздобленням поверхні, однак відрізняється розмірами. Її висота становить 17,4 см, діаметр вінець – 10,5 см, дна-підставки – 5,3 см (табл. X: 3). За визначенням Класіни Айсінгс такі кубки належать до 21 типу римського скляного посуду і датуються кінцем I–II ст. н. е. [Isings, 1957, p. 37–38: 21].

Дві чаші були поміщені одна в другу (рис. 17) і знаходилися неподалік другого кубка. Вони однакової форми: тонкостінні, виготовлені з прозорого скла, мають легко відігнуті вінця, округлий тулуб і плоске, нічим не виражене, дно. Придонна, а також середня частина корпусу першої, повністю збереженої

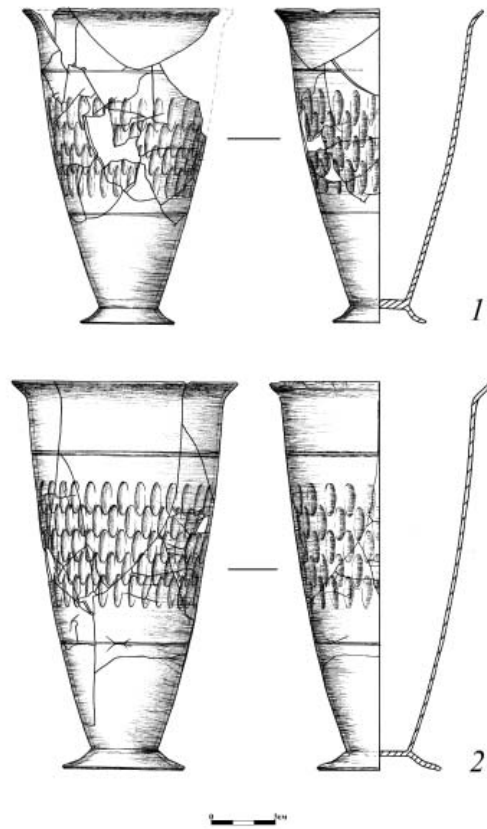

Рис. 16. Скляні кубки з поховання № 2 Карівського могильника (фонди КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей», м. Винники)

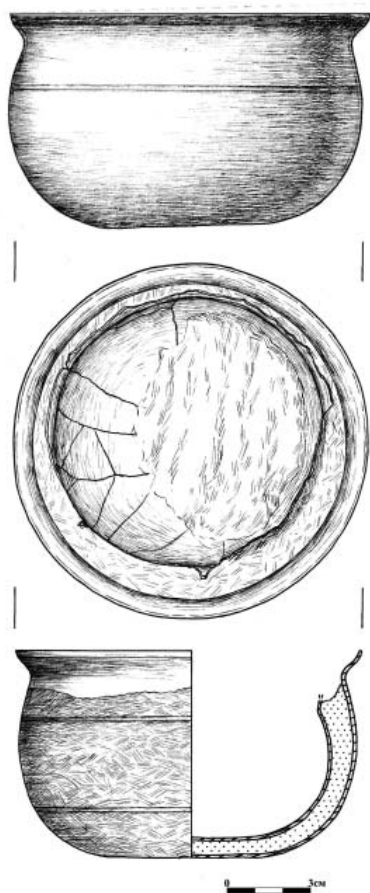

Рис. 17. Скляні чаші з поховання № 2 (фонди КЗ ЛОР «Історико-красназничий музей», м. Винники)

посудини, орнаментована двома наборами із двох тоненьких прямих ліній у кожному (табл. X: 4). Її розміри становлять: висота – 7,5 см, діаметр вінець – 13 см, денця – 5,5 см. Друга чаша перебувала у незадовільному стані, а її вінця не збереглися. Вона дещо меншої величини: приблизний діаметр посудини коливається в межах 10–12 см, висота (без вінець) – 6 см. За К. Айсінгс подібні знахідки близькі до 96 типу римського скляного посуду (212 тип римських імпорту за Г. Ю. Еггерсом [Eggers, 1951, taf. 15: 212]) і датуються кінцем 2 ст. н. е. [Isings, 1957, p. 113: 96].

Три скляні фрагменти знайдені в орному шарі пам'ятки. Два із них голубого кольору, мають прямі вінцями і високі вертикальні ребра-валики на корпусі. Через фрагментарність знахідок важко говорити про розміри і вигляд самих посудин, однак можна припустити, що вони представляють нечасті на території Європейського Барбарікуму чаші типу «Rippenchale» [Fünfschilling, 2015, s. 263, abb. 304]. Третій уламок – це стінка посудини зеленого кольору, яка, на жаль, не піддається реконструкції.

Важливу групу імпортованих виробів складає бронзовий посуд: казан типу Eggers-14 та відро-сітула Eggers-28. Вони знайдені в комплексі захоронення № 2, причому жодних слідів їхнього використання для приготування їжі чи перебування у поховальному вогнищі не простежено. У першій посудині знаходилися кремаційні залишки людини. Вона має неширокі, горизонтально відігнуті на зовні вінця, високу шийку, ребро посередині висоти тулуба та кулясту нижню частину без вираженого денця (рис. 18: 1; табл. XI: 1 А). На шийці казана розташовані 3 кронштейни-атташі для підвішування, оформлені у вигляді погрудь бородатих чоловіків із заплетеним і зав'язаним у т. зв. «свебський вузол» волоссям (табл. XI: 1 Б). Посудина має висоту 22 см і діаметр вінець – 32 см. Величина атташів становить: висота чоловічих фігур – 9,5 см, ширина в

районі грудей – 7,2 см, діаметр кільця – 7,9 см, товщина – 0,9 см. На площині, навколо нижньої частини одного з погрудь, наявний заглиблений орнамент у вигляді маленьких півкруків, нанесених кернером (рис. 18: 2).

Дослідження складу металів засвідчило, що казан було виготовлено із олов'яної бронзи методом проковки з додатковим обточуванням зовнішньої поверхні на токарному верстаті. Внутрішній бік покритий сплавом олова

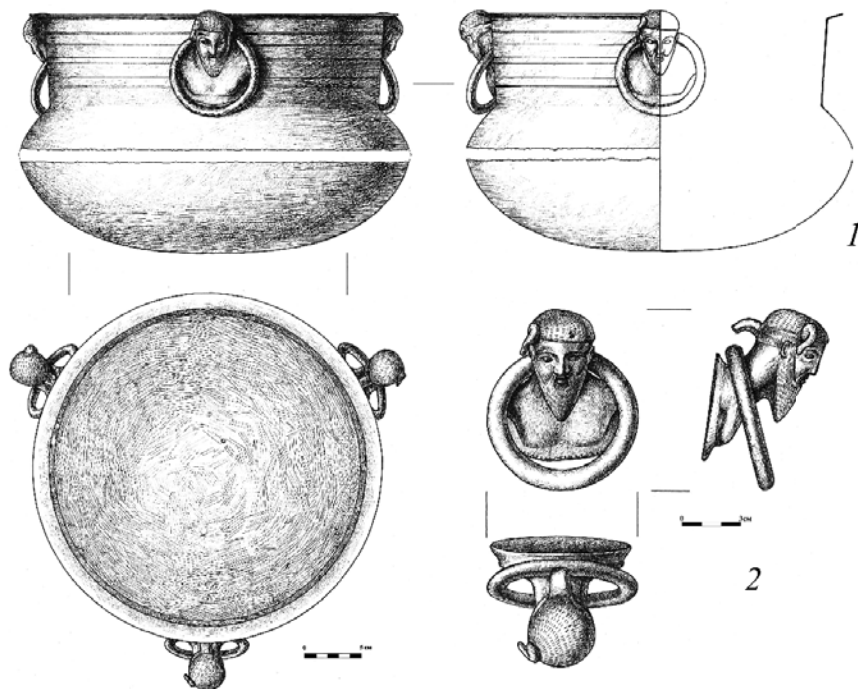

Рис. 18. Карів-І. Бронзовий казан з антропоморфними атташами із поховання № 2 (фонди КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей», м. Винники)

(73,13 %) та свинцю (8,16 %). Литі деталі (атташі та кільця-підвіси) мають дещо інший хімічний склад. Вони зроблені з бронзи, в якій присутня мідь, олово та свинець (табл. 2–3).

Приналежність казана з Карова до свєбського культурного кола не викликає сумніву. Римський історик К. Тацит писав, що серед багатьох германських племен, які населяли землі «*Germania magna*» між Рейном і Віслою, виділяються свєби (свєви), які «...зачісують волосся на бік і зв'язують його вузлом. Цим свєби відрізняються від інших германців, а вільні свєби – від своїх рабів ...» [Тацит, XXXVIII – цит. за: Древние германцы, 1937, с. 77].

Бронзові казани, оздоблені атташами у вигляді свєбських чоловічих фігур, на території Європейського Барбарікуму є рідкісними знахідками. Окрім екземпляра з могильника Карів-I, на сьогодні відомі ще 2 подібні посудини з Мушова (Mušov) на Моравії в Чехії і Чарнувка (Czarnówko) на польському Помор'ї [Tejral, 2004, s. 327–387]. Перша виявлена в похованні свєбського вождя або короля і датується періодом B_2 за центральноєвропейською періодизацією [Pieška, Tejral, 1990, s. 548–563, 605–608; Pieška, 1991, s. 32–50; Tejral, 1991, s. 53–64]. Друга віднайдена в могильнику вельбарської культури на Кашубах, у комплексі багатого захоронення № 430 з фази B_2/C_1 [Rudnicka, Maćzyńska, 2002, s. 11–28; Schuster, 2014b, s. 75–79]. На відміну від посуду, дещо частіше зустрічаються поодинокі бронзові та глиняні погруддя, а також статуетки свєбських чоловіків, яких на сьогодні відомо понад 10 екз. (Новый Усад-Кулишейка, Brigetio, Carnuntum та ін.) [Ахмедов, 2010, с. 26; Junász, 2014, р. 333–349]. Вигляд окремих із них наводить на думку, що вони також могли бути атташами подібних посудин, які до нашого часу не збереглися.

Усі три вищеописані казани з підвісами відрізняються виглядом антропоморфних деталей. На посудині з Мушова присутні 4 атташі з погруддями свєбів, притім кожен із них характеризується високомистецькою деталізацією рис обличчя, зачіски та бороди. Подібними до них є бюсти чоловіків на казані з Карова. Останній, однак, відрізняється наявністю тільки 3 підвісів, дещо іншим профілем обличчя та гіршою деталізацією вищеназваних елементів. Найпростіший варіант виконання атташів спостерігається на посудині з Чарнувка. Вона також має три підвіси, однак у вигляді лише чоловічих голів без погрудь. Дещо відмінне у них і кріплення кільця. Якщо в Мушовському та Карівському варіантах гачок для його фіксації розташований у потиличній частині голови, то на казані з Чарнувка він знаходиться на маківці.

Друга бронзова посудина з поховання № 2 Карівського могильника відрізняється профілем і нагадує сидулу з легко розхиленими вінцями. Має високу вертикальну шийку, чітко виділене ребро в районі переходу в тулуб, помітне звуження останнього у приденцевій частині та плоске дно (табл. XI: 2). На шийці розташовані два атташі для кріплення дугоподібної ручки, а на денці – 3 пірамідальні ніжки. Кронштейни-підвіси і ручка оздоблені антропоморфними та зооморфними сюжетами. У першому випадку вони мають вигляд жіночих «личин», які нагадують міфологічних сирен, у другому – гачки-зачепа, декоровані рифленими елементами у вигляді голівок лебедів (рис. 19). У центральній частині ручки

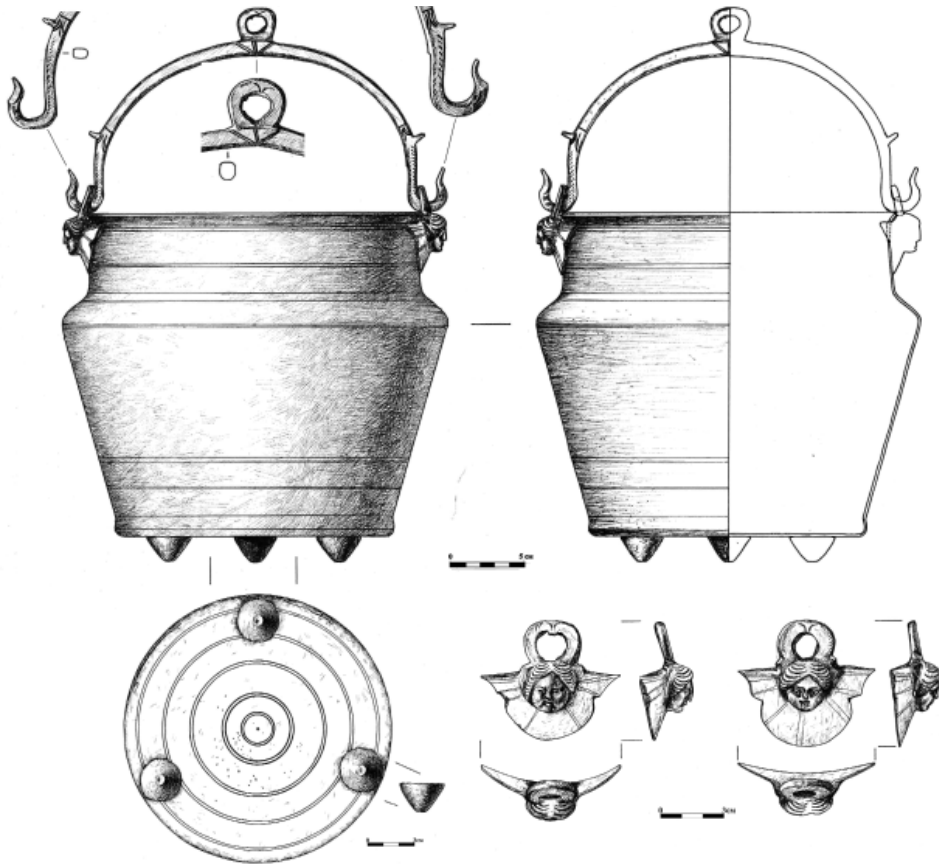

Рис. 19. Карів-І. Бронзова сітула з поховання № 2
(фонди КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей», м. Винники)

розташоване кільце, за яке відро можна було підвішувати. Розміри сітули становлять: висота – 24 см, діаметр вінець – 22 см, дна – 18 см, висота ніжок – 2 см. Зовнішня поверхня тулуба і дно мають сліди обточування на токарному станку. Згідно з типологією Г. Ю. Еггера такі екземпляри належать до 28 типу римського імпортного посуду [Eggers, 1951, taf. 4: 28].

Аналогії до описаної посудини з Карова відомі на пам'ятках Центральної Європи. Вони відрізняються елементами оздоблення ручок, якістю виготовлення литих деталей, а також формою атташів і ніжок. Наприклад, в похованні № 430 в Чарнувку разом із вищезгаданим казаном виявлено подібне відро, однак із дещо відмінними елементами оздоблення: жіночі «личини» тут більш примітивні, на кінцях ручки вигравіювано голову качки, а ніжки мають форму підківок [Rudnicka, Maćzyńska, 2002, s. 13, 25, rys. 5]. Натомість,

Фото 69. Учасники Карівської еспедиції, 2017 р. Справа наліво: (сидять) Я. Онищук, Н. Білас, Х. Загайська, В. Булич; (стоять) Д. Мостовий, В. Сидорович, Б. Гринчишин

майже ідентичною до Карівської є незадовільно збережена посудина із поховання Nezabylice, що біля Хомутова в Чехії. Її відрізняє хіба що деяка схематичність в оздобленні атташів. Хронологія відра з Nezabylic визначена фазою B2-B2/C1 [Půlpánová-Reszczyńska, Půlpan, Ondráčková, 2017, s. 347–349, 355, obr. 1]. Зазначеним часом можна датувати й ситуду з Карова (фото 69).

Характеристику імпортих предметів з Карівського могильника завершують бронзовий кінцевик рогу для пиття, а також повний набір елементів окуття ще одного ритона.

Перша знахідка має круглу основу-підставку діаметром 3,1 см, вазоподібну ніжку висотою 2,3 см і гранчастий, плавно розширений вгору, корпус величиною 3,8 см і діаметром 1,6 см. Ніжка та корпус розділені невеличким круглим диском, поперечник якого становить 2,8 см. У середині кінцевика простежуються залишки стержня, яким він фіксувався на кінці ритона (рис. 20: 4; табл. XII: 5). Описаний екземпляр близький до першого типу групи D таких виробів за класифікацією Я. Анжейовського [Andrzejowski, 1991, s. 27].

Від другого ритона збереглося окуття вінець у вигляді бронзової платівки з горизонтальними рядами крапок на краях і вертикальними канелюрами між ними, кінцевик, похідний від типу D. 5 за Я. Анжейовським [Andrzejowski, 1991, s. 33] та оздоблений емаллями ланцюжок (фото 20: 1-3; табл. XII: 2-4). Кінцевик відрізняється від першого декорованою голубою та білою емаллями маленькою основою діаметром 1,9 см, наявністю двох поперечних дисків по 2,2 і 2,0 см (перший на висоті 0,5 см, другий – 2,5 см від основи), ромбоподібною ніжкою з чітко виділеним ребром і гранчастим корпусом довжиною 4,4 см та діаметром 1,8 см. В середині зберігся металевий стержень для закріплення рогу (табл. XII: 4).

Особливої уваги заслуговує ланцюжок, призначений для носіння або підвішування ритона. Він має довжину 34 см і складається з прямокутних,

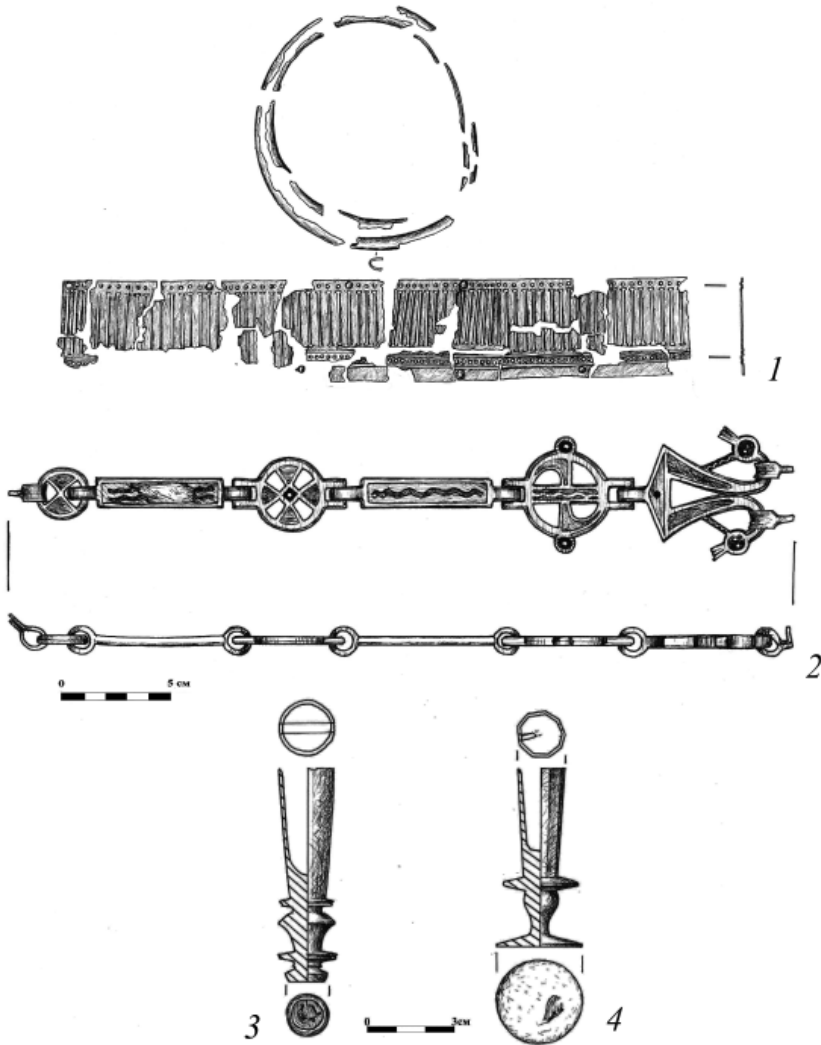

Рис. 20. Карів-І. Залишки бронзового окуття ритонів з поховання № 2 (фонди КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей», м. Винники)

продовгуваті форми, пластин-секцій і трьох різних за композицією середньої частини кілець, поля яких покриті червоною, синьою, білою та чорною емаллями. На двох секціях, заповнених голубою емаллю, присутній орнамент у вигляді однієї та двох повздовжніх хвилястих ліній червоного кольору. Подібна змійка наявна й у прямокутній вставці в центральній частині одного з кілець (табл. XII: 3).

Описані ланцюжки ритонів та різні декоровані емаллями вироби належать до категорії дорогих і нечастих знахідок навіть у Центральній Європі. Вони характерні для археологічних комплексів Балтійського регіону, де походять, насамперед, з поховальних пам'яток [Michelbertas, 2016, p. 18, раv. 2], а також лісостепової зони східної Європи. В останньому випадку знахідки представлені переважно фібулами, лунницями, браслетами, підвісками, багатими наборами у скарбах (Мощинський, Брянський та ін.), й концентруються у межах кількох областей: Середнього Подніпров'я з виходом на Дніпровське Правобережжя, Волинь та Поділля; на сході Дніпровського Лівобережжя і басейні Сіверського Дінця; в Подонні з Середнім Хопером і його притоками [Обломский, Терпиловский, 2007, с. 120]. Тому в літературі сформувалася думка про існування, окрім Прибалтійського, ще одного центру продукування виробів з емаллями десь в районі Середнього Подніпров'я [Даниленко, 1976, с. 85–87; Гороховский, 1982, с. 126–136]. Натомість Г. Ф. Корзухіна припускає, що в середовище варварських племен прикраси з емаллями могли надходити з Прибалтійського регіону [Корзухина, 1978, с. 51–62]. Виходячи з дещо пізнішої хронології східноєвропейських виробів з емаллями (основний період їхнього поширення припадає на пізньозарубинецький культурно-хронологічний горизонт і ранній етап київської культури (кін. II–сер./др. пол. III ст. н. е.) [Обломский, Терпиловский, 2007, с. 122, 123]) та наявність аналогій до карівських матеріалів у комплексах балтських культур, припускаємо походження вищеописаних елементів оковки ритона саме з північно-західною традицією.

2.2.6. Етнічна та культурна приналежність могильника Карів-I

Кремаційний могильник Карів-I є важливою і одночасно складною поховальною пам'яткою в історичному, етнічному та культурному контекстах. На основі проведених досліджень можна стверджувати різноманітність елементів поховальної обрядовості, якої дотримувалося населення, що його залишило. Вони проявляються як у характері облаштування могил, так і в проведенні ритуальних дій, пов'язаних з процесом покладення останків. Наприклад, у похованнях № 1 і 5, а також першому об'єкті розкопу № 1, встановлено факт посипання долівки подрібненим деревним вугіллям; у заповненнях могил № 1 і 4 простежено значну кількість органічних речовин (вугілля, золи) від залишків кремаційного вогнища.

У першому захороненні супровідний матеріал у вигляді посуду («Terra sigillata», світлоглиняна амфора, ліпна глекоподібна посудина) перебували в розбитому стані, а всі вироби з металу мають сліди перепалення у вогні. Натомість кераміка з могили № 2 знаходилася у цілісному вигляді та не мала слідів термічного впливу кремаційного вогнища. На відмінну від усіх інших поховань, які, правдоподібно, були ямними, цей об'єкт був урновим, при тім роль урни відіграв дорогий імпортований казан. Можливо, це було пов'язано з місцем і значенням цієї людини у тогочасному суспільстві. Цю думку підтверджують дослідження Я. Шустера, за якими «...бронзовий, срібний і скляний посуд у могилах насамперед був своєрідним визначником статусу або рангу померлої особи в соціальної ієрархії «Barbaricum» [Schuster, 2014a, s. 36]. Отже, знайдені в похованні № 2 речі вказують, що в ньому могли знаходитися останки особи, яка належала до племінної верхівки у статусі князя або короля.

Культурну приналежність могильника в Карові наразі визначити складно. Характер пам'ятки (безкурганний і тілопальний тип захоронень, наявність ритуально пошкодженої зброї, елементів спорядження вершників (шпори) та ін.) споріднює її з населенням пшеворського культурного кола. Одночасно присутність у поховальних комплексах кісток коня (черепи з поховання № 1), багаті кінські зброї (наголівника типу «Vimose»), окремих типів поховального інвентаря (кераміки, кінцевиків ременів з «ажурними» трикутними вирізами, прикрас тощо) є характерною рисою західнобалтських народів, зокрема носіїв богачевської та самбійсько-натангійської культур. Виявлення в похованні № 2 бронзового казана з антропоморфними атташами і значної кількості імпорту може засвідчувати також зв'язок його людної з германськими племенами свєбського походження. Знайдені під час розкопок матеріали, зокрема фібули, амфори, скляний посуд тощо є добрими хронологічними індикаторами і датують пам'ятку ост. чв. I – др. пол. II ст. н. е. (фаза B₂-B₂/C₁ за центрально-європейською періодизацією).

На цьому етапі дослідження важко пояснити причини появи в басейні Західного Бугу германських племен свєбського культурного кола чи носіїв західнобалтських культур. Ймовірно вони пов'язані з реальними подіями, які увійшли в історію за назвою «Маркоманські війни» (166–180 pp.) і в яких були задіяні різні групи населення Європейського Барбарікуму, в тому числі північні племена лангобардів, хавків та ін. [Dobiáš, 1964, s. 243–264; Колосовская, 2000, с. 106]. Як свідчать джерела, в цей період у середовищах квадів і маркоманів відбувалася періодична зміна правлячих еліт. Не виключено, що «князівське» поховання в Карові представляє собою могилу одного із

таких королів-вигнанців, які були змушені шукати кращої долі на чужині. Пам'ятка також може мати відношення й до фінального етапу військових дій на Дунаї. У результаті перемоги, отриманої Римом над варварськими племенами, в особливо не вигідне положення потрапили ті ж квади і маркомани. Римський історик грецького походження Діон Кассій так описав наслідки цієї поразки: «У маркоманів більше не було ні продовольства, ні достатньої кількості людей, так як багато їх помирало, а їх землям наносилася постійна шкода... Вони зобов'язалися повернути перебіжчиків і полонених..., платити кожний рік хлібом встановлений податок... Він [імператор Коммод] взяв у них різну зброю і крім того у квадів 13 тисяч воїнів, а у маркоманів менше, зобов'язавши щорічно виділяти встановлену кількістю людей...» [Dio Cass., Hist. Rom., LXXII. 2, 167]. В іншому місці автор «Римської історії» зазначив, що в 179–180 рр. римляни розташували в землях квадів і маркоманів 20-тисячний військовий гарнізон з укріпленнями і не дозволяли займатися ані тваринництвом, ані обробляти землю. Не бажаючи надалі терпіти важке становище, квади вирішили усім народом покинути свою країну і переміститися в землі семнонів. «Антонін, передбачивши їх намір, перекрив дороги і перешкодив цьому...» [Dio Cass., Hist. Rom., LXXI. 20, 166]. Таким чином, спроби позбавитися контролю римлян шляхом переселення на більш спокійні північні території були і, можливо, не тільки в землі семнонів. Вірогідно, якась частина свєбського населення, а також інших учасників варварської коаліції західно-балтського походження (галиндів, естів та ін.), все-таки покинула територію Подунав'я, залишивши на шляху своєї міграції пам'ятку Карів-I в басейні Західного Бугу.

Отже, могильник у Карові є надзвичайно важливим поховальним комплексом, який дає змогу по-новому розглянути як культурно-історичну ситуацію на території Західного Побужжя в період римського часу, так і політичні події в середовищі ряду племен Європейського Барбарікуму періоду Маркоманських війн. Подальші його дослідження можуть дати нові матеріали до розв'язання цієї наукової проблеми.

2.3. Племена липицької культури

Поширення племен липицької культури у Верхньому Подністер'ї відбулося на початку – в середині I ст. н. е. Встановлено, що це було прийшло населення, яке не мало місцевих коренів [Цигилик, 1975, с. 147]. Припущення про її генетичний зв'язок з місцевою людністю скіфського часу, висловлене в свій час М. Ю. Смішком [Смішко, 1952, с. 73], не підтвердилося

подальшими дослідженнями. Це змусило вченого переглянути свої твердження і повернутися до висловленої ще в 1930-х рр. думки про дакійську приналежність липицького населення [Smiszko, 1932, s. 177].

На сьогодні існують різні погляди щодо етнічного походження липицької культури. Згідно з повідомленням Птолемея на північ від Карпат проживало плем'я костобоків [Птолемей. Географическое руководство. III.V:9 – за Известия, 1890, с. 231]. Більшість дослідників ототожнювали ці племена, а отже й липицьку культуру, з даками, що переселилися у Верхнє Подністер'я з південних передгір'їв Східних Карпат [Smiszko, 1932, s. 177, 179; Баран, 1961а, с. 87; Цигилик, 1975, с. 147–148; Тиханова, 1957, с. 187; Diakon, 1965, р. 300]. Окрім того, в історіографії були спроби пов'язати костобоків із сарматами [Roger, 2008, р. 375], кельтами [Reinach, 1910, р. 325], а також слов'янами [Кудрявцев, 1957, с. 37]. Історіографічний аналіз проблеми Птолемеєвих костобоків зробив Євген Ткач, охарактеризувавши основні теорії їхнього походження та етнічної приналежності [Ткач, 2013а, с. 258–263].

На основі археологічних матеріалів поки що важко визначити місце виходу дакійської людності до Дністра. Деякі дослідники припускають, що це могло відбутись поблизу м. Заліщики на Поділлі, де знаходяться найбільш південні липицькі поселення (Зелений Гай, Заліщики, Блищанка) [Баран, 1967, с. 236–237; Цигилик, 1975, с. 33, 153; Волинець, 1996, с. 147–153]. Натомість Т. І. Слободян вважає, що пам'ятка в Заліщиках відображає завершальний етап існування липицької культури і датується II–поч. III ст. н. е. [Слободян, 2012, с. 198].

Поступово липицькі племена заселили лівобережжя Верхнього Дністра включно з притоками Золота Липа і Стрипа (карта 2). На території Західної Волині липицькі пам'ятки невідомі. Таким чином територія поширення культури обмежується на заході лінією Розділ-Львів. На півночі вона проходить по Волино-Подільському пограниччі вздовж напрямку Львів-Золочів [Цигилик, 1975, с. 152–153]. Вважалось, що східна її границя охоплює правобережжя Золотої Липи, де відомі поселення поблизу сіл Майдан Гологірський, Ремезівці і Вороняки [Цигилик, 1975, с. 153]. Однак дослідження, проведені автором в західній частині Кременецького кряжу (Попівці-IV), дають підстави її розширити аж до витоків р. Ікви [Онищук, 1998б, с. 186–199]. Можливість проживання дакійських племен в районі Кременецького горбогір'я у свій час припускав також О. Цинкаловський, говорячи про наявність кераміки, яка нагадує липицьку, серед матеріалів з поселення між селами Раковець (Малий Раковець) і Бутин [Cynkałowski, 1961, s. 115]. Групу пам'яток липицької культури також відкрито в басейні нижньої течії р. Серет на території Південно-Східної Тернопільщини.

2.3.1. Територія поширення та поховальні пам'ятки

У межах Північного Прикарпаття і Західного Поділля на сьогодні відомо понад 20 пам'яток липицької культури. Із загальної кількості ширшими розкопками вивчали поселення у Незвиську, Верхній Липиці, Залісках, Липівцях, Лагодові, Відниках, Черепині, Вороняках, Ремезівцях, Майдані Гологірському, Новосілці (Костюковій), Голіградах, Зеленому Гаї, Блищанці та Заліщиках, а також могильники та поодинокі захоронення у Верхній Липиці, Колоколині, Звенигороді, Гриневі, Болотні, Возилів та Чижикові. На багатьох із них також виявлено зарубинецькі матеріали (Верхня Липиця, Липівці, Ремезівці, Майдан Гологірський, Вороняки, Попівці, Возилів, Заліщики).

Як свідчать дослідження останніх років, носії липицької культури селилися в межах горбогірно-лісових ландшафтів [Стеблій, 2006, с. 23], топографічно подібних до районів Румунського Прикарпаття. Пам'ятки розташовані на південних і південно-західних пологіх схилах пагорбів з добрими для обробітку ґрунтами. Дещо нехарактерною в цьому плані виглядає топографія Бонишинського поселення на Золочівщині. Воно розташоване вже на рівнинній території Малого Полісся, займаючи невелике підвищення на правому березі р. Золочівки, притоки Західного Буту, поруч з обширною і колись заболоченою долиною [Ткач, 2016, с. 27].

Зазвичай селища простягаються на довжину до 600 м і ширину 100–150 м вздовж надзаплавних терас рік і потічків [Цигилик, 1976, с. 16]. Зокрема, в Ремезівцях селище займало весь південний і південно-західний схили урочища «Кути» на лівому березі р. Золота Липа. У Попівцях воно було розташоване на терасі посередині схилу пагорба, на відстані біля 100 м від заплави р. Іква (фото 70).

Найкраще вивченими пам'ятками є поселення у Верхній Липиці, Залісках, Ремезівцях, Черепині та Липівцях. У Верхній Липиці досліджено 8 житлових споруд, 4 вогнища, 2 печі, 15 ям та окремі скупчення перепаленої глиняної обмазки, у Ремезівцях – 18 житлових споруд, 4 вогнища, низка господарських об'єктів [Цигилик, 2005, с. 348]. Два житла і три ями виявлено в Черепині [Баран, 1961а, с. 9–20]. У Липівцях розкопано 4 житла, 8 ям, гончарний і залізоплавильні горни [Цигилик, 1995, с. 127–139]. Крім того, залишки 2 жител і господарської ями виявлено в Бовшеві, 3 житлові будівлі – у Відниках, 2 – в Ганачівці та Зеленому Гаї, по 1 – в Лагодові, Майдані Гологірському, Новосілці (Костюковій) та Голіградах [Цигилик, 1975,

Фото 70. Поселення Попівці-IV у верхів'ях р. Ікви

с. 29–33, 60–62; Берест, 2000, с. 46–51; Śmiszko, Sulimirski, Myczkowski, 1934, s. 2–30]. На липицько-зарубинецькому поселенні в Заліщиках відкрито 2 житлові споруди, 3 господарські ями та глинобитну піч [Волинець, 1996, с. 147–148; Ягодинська, Строць, Ільчишин, Дерех, 2012, с. 118–119; Слободян, 2012, с. 190–192]. Ще одне житло та господарську споруду з липицькими матеріалами відкрив автор у Попівцях [Онищук, 1998б, с. 187–188].

Розкопки поселень великими площами дали підстави стверджувати, що деякі з них могли мати вуличне планування. Наприклад, у Ремезівцях житлові та господарські об'єкти розміщалися трьома рядами. Подібна картина спостерігається й на Верхньолипицькому селищі в Середньому Подністер'ї [Цигилик, 1975, с. 63].

Матеріальна культура липицького населення вивчена порівняно добре. Воно проживало в заглиблених і наземних житлах. Перші переважають за кількістю та поділяються на землянки і напівземлянки. Вони чотирикутної або овальної в плані форми, площею до 25 кв. м. Стінки вертикальні, подекуди з кількома сходинками збоку входу. Часто в долівці розташовані підвальні ями для збереження припасів, які, ймовірно, були перекриті дерев'яним настилом. Зокрема, округлу яму діаметром 1,6 м і глибиною 0,9 м виявлено у дні землянки з Майдану Гологірського. Ще дві – простежено в житлі Черепинського поселення. Одна із ям, можливо, призначалася для зберігання зерна, оскільки її стінки були випалені. На Ремезівському поселенні долівка землянок № 14 і № 17 знаходилася на дещо більшій глибині. Під стінами розташовувався вирізаний у матеріку виступ, який

служував опорою для дерев'яного настилу підлоги. На думку В. М. Цигилика, вільний простір під настилом використовували для хатніх потреб [Цыгылык, 1971, с. 157]. Уздовж стінок деяких житлових споруд часто розміщалися невисокі широкі останці, які могли слугувати лавами або лежанками.

Основним типом опалювальних засобів у житлах липицької культури на досліджуваній території були вогнища. Місця для них часом вимощували шматками пісковуку (Ремезівці, житло № 6; Майдан Гологірський). У інших випадках черені знаходилися безпосередньо на долівці (Ремезівці, житло № 9, 19; Лагодів, Відники) або на невисокому материковому підвищенні (Липівці). На селищах в Черепині (житло № 3) у Західному Побужжі, Бовшеві та Голіградах у Подністер'ї в липицьких житлах відкриті також печі. Вони глинобитні, збудовані на дерев'яному каркасі. Опалювальна споруда з Бовшева була вирізана у материку і зверху мала добудований з глини купол [Цигилик, 1975, с. 67]. У глиняній печі з Голіград на Тернопільщині присутнє викладене з каменю склепіння [Śmiszko, Sulimirski, Myczkowski, 1934, s. 19].

До другого типу житлових споруд належать наземні будівлі. Вони зафіксовані в Ремезівцях, Липівцях і Відниках. На жаль, такі об'єкти важко піддаються реконструкції. Встановлено, що житло в Ремезівцях було квадратним у плані та мало довжину сторін 5,5×3,6 м. Черинь вогнища, викладений з шматків пісковуку, знаходився в південно-західній частині будівлі [Цигилик, 1975, с. 53–54]. Від двох наземних жител у Липівцях збереглися лише втоптані квадратні глиняні долівки площею відповідно 20 і 24 кв. м з вогнищами поблизу північних стінок. У одній із них, у південно-західному куті, виявлено округлу яму для зберігання припасів [Цигилик, 1995, с. 127–128].

Приблизно таким самим був житловий комплекс на поселенні у Відниках. Там розкопано залишки наземних чотирикутних жител з долівками у вигляді втрамбованого шару глини (житло № 1) або землі (житло № 2). В одній із споруд (№ 1) простежено залишки вогнища. Відтиски дерев'яних конструкцій на глиняній обмазці свідчать, що стіни були переплетені пруттям і обмазані товстим шаром глини. Дах, можливо, покривався соломною або очеретом [Цигилик, 1975, с. 64].

На липицьких селищах досліджуваної території також присутні господарські ями за межами житлових споруд. Хоча більшість їх має округлу форму, вертикальні або дещо звужені донизу стінки і рівне дно, в Заліщиках також виявлено об'єкт прямокутної форми. Його долівка знаходилася на глибині 0,7 м від сучасної поверхні [Волинець, 1996, с. 147; Слободян, 2012, с. 191]. Яма № 8 з Липівців мала розширену нижню частину. У Ремезівцях в одній із господарських споруд були три сходинки і випалене дно.

Як відомо, господарські ями використовували для збереження різних припасів. Очевидно, у цей час глибокі споруди відігравали роль своєрідних природних холодильників. Припускаємо, що в зимовий період часу в такі об'єкти могли завантажувати лід, який утримував відповідну низьку температуру впродовж тривалого часу. Тому в заповненні більшості з них виявлено фауністичні залишки.

У мілкіших ямах зберігали інші припаси, в тому числі й зернові. Наприклад, господарська яма з Ганачівки мала випалені стінки, а на дні – зерна злакових культур [Берест, 2001, с. 132]. На Верхньолипицькому поселенні одній із таких споруд (яма № 6) знайдено рештки проса [Цигилик, 1975, с. 21].

Господарську наземну будівлю типу комори відкрив автор на поселенні Попівці-IV. Її сліди вдалося простежити за скупченням глиняної обмазки. На рівні суглинкового ґрунту виявлено гумусовану пляму округлої форми розмірами 2,3×2,65 м. У заповненні, особливо біля стінок, спостерігалася значна кількість обмазки з відбитками дерев'яного пруття, полови, а в окремих випадках – зерен злаків. Глибина будівлі становила 0,8 м від сучасної поверхні. В її південній стінці знаходилася заглибина розмірами 0,8×0,6 м, яка могла бути входом. Підлога рівна, в окремих місцях сильно випалена. Слідів опалювального пристрою зафіксувати не вдалося, хоча на долівці було знайдено декілька шматків деревного вугілля. Припускаємо, що це залишки згорілого дерев'яного каркасу споруди. На ознаки пожежі також вказують знахідки великої кількості фрагментів сильно перепаленої кераміки й обгорілих кісток тварин [Онищук, 1998б, с. 188].

Серед будівель ремісничого призначення виділяється унікальна для усієї липицької культури залізобробна майстерня в Ремезівцях. Вона була розташована в окремому приміщенні, що входило в конструкцію житла № 2. Споруда представляла собою чотирикутну камеру розмірами 2,3×3 м і глибиною 0,6 м, в північно-східній стінці якої один біля одного знаходилися вирізані чотири горни. П'ятий розміщався поруч, на відстані 0,7 м.

Горни округлої форми. Їхні стінки розширені донизу, випалені. Оскільки внаслідок експлуатації об'єкти руйнувалися, тому в двох із них простежено сліди повторного підмазування глиною. На дні залягав прошарок деревного вугілля разом з великими шматками залізного шлаку. Котлован, який залишився від будівлі, був заповнений гумусом, перемішаним з обмазкою, камінням, деревним вугіллям. На долівці знайдено багато металургійного шлаку та уламків кераміки [Цыгылык, 1971, с. 158–159]. Подібну конструкцію мав ще один горн із споруди № 12 цього ж поселення [Цигилик, 1975, с. 59].

Сліди металодобувного ремесла простежено в житлі № 1 Ганачівського поселення. На його дні знайдено скупчення глиняної обмазки, залізних шлаків, криці, злиток металу з відбитком нижньої внутрішньої частини горщика [Берест, 2001, с. 132]

Увагу привертають конструктивні особливості залізоплавильних горнів з Липівцівського поселення. Вони були розташовані за межами житлової частини. У заповненні знаходився шар вугілля та шматки шлаку; поруч лежав залізний наконечник списа. На думку В. М. Цигилика, такі об'єкти відносяться до типу одноразових і відомі в зарубинецькій культурі [Цигилик, 1991, с. 97; Цигилик, 1995, с. 130; Івановський, Цигилик, 1992, с. 50]. Можливо їх використовували зарубинецькі майстри, які тут проживали. Припущення підтверджується також знахідками на пам'ятці в Липівцях кераміки цієї людності [Цигилик, 1995, с. 137].

Про розвиток гончарного ремесла свідчить відкрита на Липівцівському поселенні гончарна піч. Вона мала два яруси. Перегородка між ними була оперта на материкову підпору-лежак і спеціальний виступ на внутрішній стінці об'єкта. Паливна камера овальної форми розміром 0,7×0,8 м і висотою 0,3 м. Гаряче повітря надходило у випалювальну частину через отвори-продухи в перегородці. На черені залягав шар вугілля, шматки обвугленого дерева та обгорілі кістки. Ямки від стовпів, знайдені на північному та південному боках котловану, свідчать про наявність над горном накриття [Івановський, Цигилик, 1992, с. 50; Цигилик, 1995, с. 130–133].

Залишки ще однієї, сильно поруйнованої сучасними земляними роботами гончарної печі, виявлено на вже згаданому поселенні в с. Ганачівка. Відомо, що вона також була двоярусна, мала округлу форму і розмір внутрішньої частини в межах 0,9–1,1 м [Берест, 2013, с. 230]. Зазначимо, що в лісостеповій зоні України такого роду випалювальні споруди відомі з II ст. н. е., однак набули найбільшого використання уже серед населення культур пізньоримського часу [Бобринський, 1991, с. 98]. Очевидно, що двоярусні горни в Липівцях і Ганачівці були призначені для випалення посуду, виготовленого за провінційно-римською технологією на гончарному крузі.

На деяких селищах липицької культури виявлено вогнища відкритого типу, розташовані за межами житлових споруд. Такими об'єктами користувалися в теплий період року. Для захисту від несприятливих погодних умов (дощу, снігу) вони мали над собою перекриття.

Важливим джерелом для вивчення духовної культури дакійського населення західної частини Поділля є поховальні пам'ятки. Вони ґрунтові,

розташовані на підвищених місцях на відстані 0,3–1 км від поселень. Наприклад, у с. Возилів на Тернопільщині могильник знаходився на віддалі 1 км на північ від селища [Винокур, Мегей, 2003, с. 150]. У Верхній Липиці некрополь містився також неподалік поселення, в північно-західному напрямку від нього [Цигилик, 2001, с. 4]. Одиночне тілопальне поховання із супровідним матеріалом липицької культури відкрито біля селища в Залісках [Цигилик, 1975, с. 74].

Згідно з дослідженнями Д. Н. Козака, зі 125 розкопаних на досліджуваній території поховань липицької культури, більшість (86,4 %) належать до трупоспалень [Козак, 1990б, с. 46]. Обряд кремації проводився на території могильника на ритуальних вогнищах, які називалися «ustrina» [Цыгылык, Смишко, 1986, с. 64]. Як свідчать джерела, звичай спалювати покійників на спеціальних майданчиках широко використовувало дакійське населення Подунав'я [Цыгылык, 1990, с. 15]. Під час кремації тіла відбувалася тризна, про характер якої свідчить значна кількість побитого посуду на більшості некрополів. Очищені від попелу кальциновані кістки зсипали в урни (урнові захоронення становлять 92,5 % [Козак, 1990б, с. 46]), рідше – у звичайні ямки. Туди ж потрапляли речі покійника: ножі, пряжки, фібули тощо. В окремих випадках вони розміщалися поруч з урною або під нею (Гринів, Болотня). У похованнях часто зустрічається кераміка: горщики, миски, чаші, вази тощо.

Тілопальні липицькі захоронення дослідники поділяють на групи: а) поховання в урнах, накритих цілою посудиною; б) поховання в урнах, накритих фрагментом посудини або кам'яною плиткою; в) поховання в урнах, без жодного накриття; г) поховання на уламку посудини; г) поховання у ямі [Цигилик, 1975, с. 77].

Урни з прахом ставили у яму, дно якої іноді мало кам'яне вимощення (Гринів, пох. № 4, 6). У похованні № 3 Гринівського могильника посудина з кальцинованими кістками до половини висоти була обкладена камінням [Цигилик, 1975, с. 76]. Характерною рисою липицьких поховань є накривання посудин-урн чашею з відбитою ніжкою або кам'яною плиткою.

Оригінальними є поховання № 15 Звенигородського (ур. Гоева гора) та № 45 Болотнянського могильників, які засвідчують липицько-пшеворські культурні взаємини. У Звенигороді рештки кремації були зсипані в типову липицьку урну, яка стояла на ритуально зігнутому мечі та наконечникові списа, ввіткнутих в землю у вигляді триніжки (рис. 21). Під перепаленими кістками лежали зігнутий залізний ніж з інкрустованим лезом, два уламки бронзової гостропрофільованої фібули, декілька дрібних бронзових і залізних фрагментів окуття пояса та дві залізні пряжки. Зверху урна була

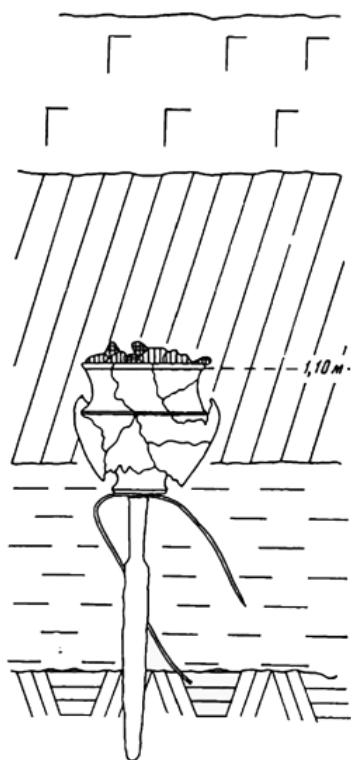

Рис. 21. Переріз поховання № 15
Звенигородського могильника
(Сवेशников, 1957, рис. 24)

прикрита уламком зернотерки і розбитою чашею на високій підставці [Сवेशников, 1957, с. 65]. Поховання № 45 в Болотні складалося з великого ліпного глечика з кальцинованими людськими останками, накритого чашею на високій ніжці. Урна стояла на зігнутому у вигляді букви «Т» фрагментові леза меча. Друга його частина з руків'ям обвивала одну сторону посудини. Під урною лежали дрібні речі поховального інвентаря: дві шпори, пряжка, два ножі, окуття поясу, бритва і голка бронзової фібули. Поміж металевими виробами знайдено кістяне пряслице діаметром 3,5 см (рис. 22) [Цигилик, 2003, с. 165].

У цьому ж могильнику залишки кремації перебували в ліпних і гончарних посудинах, прикритих мисками або уламками кераміки, рідше – у звичайних ямах. В урну поклали приналежні померлому речі: фібули, пряжки, шила, ножі, бритви, пряслиця, намистини тощо. Наприклад, у могилі № 61 під кам'яною плиткою чотирикутної форми стояла типова липицька чаша на високій ніжці, яка прикривала зсіпані на кам'яну вимостку ями перепалені кістки. Під останньою простежено ще

одну округлу ямку, в якій лежали розламаний на чотири частини залізний меч, ніж, наконечник списа з надламаним вістрям, перепалений у вогні умбон, фрагмент бронзових піхв меча з ажурним орнаментом, залізна голка і шип шпори [Цигилик, 2003, с. 172, 179–180]. Ритуально зігнутий і розламаний навпіл меч та інший супровідний матеріал знайдено також у вищеописаному захороненні № 45.

Особливістю пам'ятки в Болотні є наявність серед керамічного інвентаря невеликої кількості посуду зарубинецького типу [Цыгылык, 1987, с. 429, Цигилик, 2008, с. 165]. Окремі матеріали зарубинецької культури також виявлені й на Верхньолипицькому могильнику в Середньому Подністер'ї.

Тілопокладення у поховальних пам'ятках липицької культури трапляються значно рідше. Зокрема, одне таке захоронення з керамікою дакійського типу виявлене в Чижикові [Смишко, 1957б, с. 238–243]. І. К. Сवेशников

вважав липицькими усі інгумаційні захоронення Звенигородського могильника в ур. «Гоева гора» [Свешников, 1957, с. 63,69–70]. Натомість В. М. Цигилик відносив їх до пшеворської культури [Цигилик, 1975, с. 72]. Пізніше, в результаті розкопок могильника в Болотні, він змінив свою думку, визнавши можливість існування в поховальному обряді липицького населення біригуалізму [Цигилик, 2003, с. 180–181]. Зокрема, на території Болотнянського некрополя поховання з трупопокладеннями розташовувалися в його центральній частині. Кістки лежали у випростаному положенні, орієнтовані головами на північ (фото 18). Поруч біля голови, грудей і навіть ніг стояли посудини-приставки з їжею та інший супровідний матеріал [Цигилик, 2003, с. 181].

Спеціальне дослідження проблемі інгумацій у липицькій культурі присвятив Є. С. Ткач. Опіраючись на досвід польських учених він стверджує, що наявність інгумацій на липицьких могильниках можна пояснити культурними імпульсами ранньоримської доби, які через посередництво пшеворської культури надходили з Моравії та Богемії. Саме там були розташовані варварські держави Маробода та Ванія, населення яких, перебуваючи під впливом римських провінцій Норікум і Паннонії, перейняло багато провінційно-римських елементів, в тому числі й поховальні звичаї [Ткач, 2012, с. 65]. Вплив

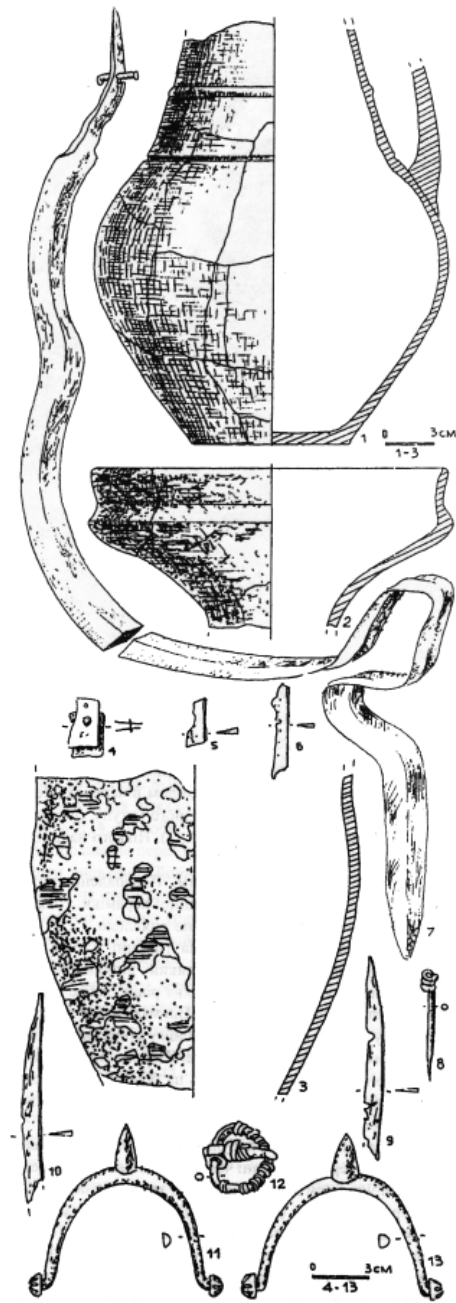

Рис. 22. Матеріали з кремаційного поховання № 45 могильника липицької культури у Болотні Львівської області (Цигилик, 2003, рис. 10 Б)

пшеворської культури на поховальний обряд дакійців засвідчено багатьма факторами, в тому числі ритуально зіпсованими предметами озброєння та елементами військового спорядження.

2.3.2. Особливості керамічного матеріалу

Численним матеріалом на поселеннях і могильниках липицької культури Західного Поділля є кераміка. До неї належить посуд, який за способом виготовлення поділяють на ліпний і кружальний. На поселеннях зазвичай значно переважає перший (82–95 %) [Цыгылык, 1990, с. 16]. У поховальних пам'ятках виготовлена на крузі кераміка зустрічається частіше.

Ліпний посуд липицької культури дослідники ділять на дві групи, які відрізняються фактурою тіста, способом обробки поверхні та формами. До першої належить кераміка кухонного, господарського та побутового призначення: горщики, кухлики, миски-друшляги, а також світильники, виготовлені з глини з великою домішкою шамоту, часом жорстви. Поверхня горбкувата, стінки товсті, погано вигладжені.

Найчисленнішими за кількістю є горщики. Їх розділяють на чотири типи: 1) Невеликі тюльпаноподібні посудини з широким діаметром вінець і вузьким денцем, прикрашені на найбільшій опуклості бочків наліпним горизонтальним валиком з пальцевими заціпами або наліпним гудзком з вдавненням посередині (Черепин, Ремезівці, Липівці, Попівці та ін.); 2) Горщики середніх розмірів з випуклими бочками та розхиленими вінцями (Ремезівці, Липівці, Попівці та ін.); 3) Біконічні за формою горщики з розхиленими вінцями (Черепин, Майдан Гологірський, Попівці). Деякі з них були великих розмірів і використовувалися для зберігання харчових припасів (Попівці); 4) Опуклобокі посудини із загнутим до середини краєм (Ремезівці, Липівці, Попівці, Звенигород, Майдан Гологірський) [Цигилик, 1975, с. 80–84] (табл. XIII, XIV, XVI).

Окрім вищеописаних форм липицькі гончарі виготовляли кухлики з масивною ручкою, лійчастими стінками та рівним дном. Посудини невеликих розмірів. Їхня висота становить 7–9 см. Окремі екземпляри (Заліски, Ремезівці) прикрашені валиками з вертикальними защепами, скісними нарізами і пальцевими відтисками по краю вінець, наколами на стінках тощо.

Відомі також миски, друшляки, невеличкі біконічні горщечки з двома ручками, а також чаші на високій підставці. Ця група мала столове призначення. Вона виготовлена з глини, в якій простежено незначний вміст

дрібнозернистого шамоту. Поверхня заглажена, часом зі слідами лощіння. Випал кераміки добрий, колір переважно жовтий з коричневим відтінком.

Кружальний посуд на липицьких поселеннях становить 5–10 % від загальної кількості. Однак на могильниках він зустрічається частіше, досягаючи в деяких випадках 50–70 % [Бидзиля, Русанова, 1993, с. 100]. Зокрема, у керамічному комплексі Болотнянського некрополя більшість належала екземплярам кружального виготовлення [Цигилик, 2003, с. 179]. Кераміка виготовлена з відмуленої глини, поверхня рівна, заглажена, добре випалена. Колір переважно сірий, часом з темними відтінками. Основними формами є горщики, глечики і чаші на високій підставці. Частина з них прикрашена лощеним орнаментом у вигляді зигзагоподібних ліній або їхніх комбінацій.

Характерною формою липицької кружальної кераміки є горщики біконічної форми. За типологією вони поділяються на дві групи: 1) широкогорлі посудини з переламом стінок вище половини своєї висоти, легко виділеними плічками і потовщеними, слабо розхиленими назовні вінцями; 2) горщики з переламом стінок приблизно на середині висоти з денцями на піддоні [Цигилик, 1975, с. 105].

Типово дакійські риси в кераміці липицької культури мають посудини з двома ручками, а також чаші на високій підставці. Поширеними також були глеки, орнаментовані різноманітними комбінаціями з пролощених хвилястих ліній і геометричних фігур [Цигилик, 1975, с. 107–111].

Значне переважання ліпної кераміки на селищах, її порівняно прості форми засвідчують місцеве виробництво цієї продукції. Наявні в нашому розпорядженні матеріали не дозволяють твердити про його виділення у відокремлену спеціалізовану галузь ремесла. Ймовірно, виготовлення ліпного посуду мало надомний характер. Ним займалися окремі члени сімейного або родового колективу, задовольняючи таким чином потреби незначної кількості людей.

Дещо інакшою є ситуація з продукуванням у варварському середовищі кружального посуду. Зроблена на швидкоротаційному гончарному крузі доброякісна керамічна продукція потребувала певних знань з технології приготування глиняної маси, техніки виготовлення, навиків роботи, наявності випалювальних горнів тощо. Це дає можливість припустити, що таким гончарством займалося обмежене коло майстрів-спеціалістів. На думку Б. В. Магомедова, початки кружального виробництва на варварських землях треба пов'язувати з т. зв. «Готськими війнами» (238–270 рр.), внаслідок яких сюди потрапили захоплені в полон ремісники-гончарі. Вони були

вихідцями із дунайських і малоазійських провінцій, тому добре знали на передових технологіях тогочасного гончарного ремесла [Магомедов, 2013, с. 106]. З огляду на висловлені припущення зауважимо, що виникнення перших осередків продукування посуду на гончарному крузі в лісостеповій зоні України все-таки слід відносити до I-поч. II ст. н. е. і пов'язувати з гето-дакійською людністю Північного Прикарпаття. Ймовірно, спочатку така кераміка надходила в середовище липицької культури разом з амфорною тарою та іншими привізними речами у вигляді провінційно-римського імпорту. Однак відкриття на деяких пам'ятках двоюрисних гончарних горнів (Заліски, Липівці, Ганачівка) свідчить, що згодом місцеві ремісники налагодили виготовлення цього посуду на своїх поселення. Ринок збуту товару виходив далеко за межі одного селища. Отже, внаслідок впливу провінційно-римських технологій у липицькому середовищі відбувається виділення кружального ремесла в окрему галузь, яка працювала на збут і, можливо, вже мала товарний характер. Проте порівняно невелика кількість такої продукції засвідчує лише початкову стадію цього процесу, на якій число виготовленої високоякісної кружальної кераміки ще не могло задовольнити попит на неї. Це робило її дорогою, а тому такий посуд старанно берегли, а при пошкодженні намагалися скріпити за допомогою шнура, пропущеного через просвердлені у стінках дірки.

До виробів з глини також належать пряслиця і тягарці до ткацьких верстатів, які засвідчують розвиток прядіння і ткацтва. Найбільше представлені біконічні пряслиця, хоча нерідко трапляються екземпляри приплюснутої форми із заокругленими бочками, циліндричної, рідше – конічної із зрізаною вершиною. На поселенні в Майдані Гологірському, а також Болотнянському та Звенигородському могильниках, знайдені екземпляри кулястої форми. З Ремезівцеь, Майдану Гологірського, Черепина та Попівців походять пряслиця вирізані із стінок розбитих посудин (табл. XIII: 9).

Цікавим керамічною знахідкою з Ганачівського поселення є дитяча іграшка. Вона виявлена на долівці житлової споруди і має вигляд невеличкої пташки. Зокрема, на ній добре простежуються голівка, очі, дзьобик, шия і фрагмент крила, яке поступово переходить у продовговуату ручку [Берест, 2013, с. 230].

2.3.3. Знаряддя праці, зброя, предмети побуту, елементи костюма

Велику групу артефактів у липицькій культурі становлять вироби із заліза, кольорових металів і сплавів: знаряддя праці, предмети побуту, прикраси тощо.

До землеробських знарядь відноситься залізний наральник з Майдану Гологірського. Він вузьколезий, з майже циліндричною втулкою, виготовлений шляхом згину широких лопатей трикутної пластини. Робоча частина має потовщені краї та дещо розширена догори. Довжина наральника становить 20 см, величина леза – 12 см у довжину і 7 см у ширину, ширина втулки – 6 см [Цигилик, 1973, с. 89].

Частими знахідками на липицьких пам'ятках є ножі. Вони знайдені на багатьох широкодосліджених поселеннях і могильниках (Верхня Липиця, Заліски, Ремезівці, Липівці, Звенигород, Болотня та ін.) і мають зазвичай невеликі розміри (довжина леза – 7–12 см, черешка – 3,5–5 см) [Цигилик, 1975, с. 117]. Часом трапляються й більші екземпляри. Зокрема, в поховання № 70 Болотнянського могильника знайдено великий бойовий ніж загальною величиною 27 см (довжина леза 20 см). Він мав рівну спинку з дещо піднятим кінцем леза. У черешку зроблено дві дірки, в яких збереглися залізні заклепки для скріплення накладок ручки [Цигилик, 2003, с. 176; Цигилик, 1992 (звіт), с. 11].

На увагу заслуговують предмети суто ремісничого призначення. Це – фрагмент сокири з дугоподібним лезом (Ремезівці), чотирикутний в перерізі напильник (Ремезівці) та шила (Верхня Липиця, Ремезівці, Гринів, Черепин, Звенигород, Болотня). Залізну сокирку-гесло з послідовно розташованою до леза квадратною провушиною знайдено у 1932 році Т. Сулімірським на липицькому поселенні в Новосілці (Костюковій) на Тернопільщині. Вона походить із комплексу житлової споруди. На думку М. Смішка, це знаряддя датується пізньолатенський часом і є кельтського походження [Śmiszko, Sulimirski, Myczkowski, 1934, s. 16]. Шила мали округле вістря та чотирикутний, потоншений і сплюснутий на кінці, черешок. Їхня довжина становить 7–15 см.

До побутових речей належать ключі до дверних замків. Вони представлені екземплярами з Верхньої Липиці, Майдану Гологірського та Болотні. Ключ з Майдану Гологірського мав довжину 12 см і був виготовлений із залізного стержня, один кінець якого загнутий у формі гачка, а другий – закручений у петлю. Три екземпляри подібної форми знайдено в похованнях № 8 і

23 Болотнянського могильника. Довжина першого становить 14 см, двох інших – 7,5 см та 15,5 см [Цигилик, 1975, с. 118; Цигилик, 1977 (звіт), с. 10, 20].

Частими знахідками у чоловічих захороненнях є залізні кресала для розведення вогню. Вироби невеликих розмірів (8–12 см) і мають вигляд залізних пластинок, один кінець яких розклепаний, інший – загнутий у кільце. Зокрема, 7 кресал знайдено в похованнях № 9, 21, 45, 50, 53, 55, 60 могильника в Болотні.

До предметів чоловічого використання належать залізні бритви для гоління та бруски-оселки для їхнього загострення. Бритви з поховань у Болотні мають рівні, заокруглені наприкінці, леза. На протилежному боці розташований отвір, через який проходив штифт для з'єднання з ручками. Зокрема, добре збережений виріб такого типу походить з поховання № 60. Він мав дещо вигнуту спинку з фігурними вирізами на кінці та наскрізний отвір з штифтом, на якому кріпилось округле окуття ручки. Довжина леза становить 8 см, найбільша ширина – 1,2 м [Цигилик, 2003, с. 172].

Для загострення бритв слугували кам'яні оселки. Здебільшого їх виготовляли з різнофактурного каменю-пісковика. Два такі брусочки були знайдені в похованні № 55 Болотнянського могильника. Вони мають видовжену, чотирикутну в перерізі форму, довжину – 10 і ширину – 2,5 см. Посередині одного знаряддя знаходився наскрізний отвір для підвішування [Цигилик, 1986 (звіт), с. 8; Цигилик, 2003, с. 170]. Як свідчать дослідження, невеликі гострильні камені з отвором входили до комплекту чоловічого поясного гарнітуру, зокрема – могли належати воїнам. Їхнє функціональне призначення дискусійне, однак виходячи з того, що оселки згадуються в «Молодшій Еді» Сноррі Стурлусона, припускається можливість ритуального використання таких предметів у середовищі стародавніх германців: ними гострили зброю для надання їй магічних властивостей або використовували для лікування ран, завданих мечем [Rakowski, Watemborska-Rakowska, 2017, s. 529–530].

Невелику групу залізних виробів становлять предмети озброєння та спорядження вершників. Це мечі, умбони щитів, наконечники списів, шпори. Ми погоджуємося з думкою Д. Н. Козака, що оскільки деякі види зброї (мечі, умбони) мають аналогії у пшеворській культурі, то наявність її на липицьких пам'ятках треба розглядати як наслідок пшеворських впливів [Козак, 1999а, с. 204]. Однак, припускаємо, що окремі її види (наприклад наконечники списів, стріл тощо) могли також виготовлятися й у липицькому середовищі та використовуватися у мисливському промыслі.

Більшість предметів озброєння походить з могильників у Звенигороді та Болотні. Зокрема, у Звенигородському могильнику в урочищі «Гоева гора»

їхня наявність простежена у чотирьох випадках. Зброя знаходилася в середині урни, біля або під нею. У могилі № 15 (дослідження 1953 року) поховальна урна стояла на своєрідній тринозі, яку утворювали вбиті у дно зігнутий меч і наконечник списа (див. рис. 21) [Свешников, 1957, с. 65]. У похованні № 45 Болотнянського могильника, як вже зазначалося вище, посудина з кремаційними залишками була розміщена на зігнутому у вигляді букви «Т» уламковій леза меча. Його верхня частина обвивала бік урни. Меч мав двосічний клинок довжиною 87 см (довжина леза 78 см) (рис. 22: 7) [Цигилик, 2003, с. 165]. Два наконечники списів походять з Липівцівського поселення. Вони приблизно однакових розмірів: їхня загальна довжина становить, відповідно, 15 і 16 см, довжина пера – 10 см. На думку В. М. Цигилика, такі знахідки мають численні аналогії на дакійських територіях і датуються II ст. до н. е. – I ст. н. е. [Цигилик, 1995, с. 137].

Дві шпори знайдені у Ремезівцях. Вони виготовлені з асиметрично зігнутих пластинчастих дужок, на кінцях яких знаходяться гудзки, а посередині – шипи. Одна з них мала біконічний шип, заклепаний в найбільш розширеній частині дужки, а над ним – гачок для кращого прикріплення шпори до взуття. Колекцію шпор зібрано під час розкопок могильника в Болотні, Зокрема, вони були знайдені у похованнях № 45 (два екз.), 58 (два екз.), 61 (шип) 68 (один екз.), В. М. Цигилик відносить до липицької культури також шпори із Звенигорода, виготовлені з рівного з однієї та опуклого з другої сторін залізного стержня [Цигилик, 1975, с. 119]. Найближчі аналогії до таких предметів відомі у пшеворській культурі [Ginalski, 1991, s. 56].

Поширеними виробами серед липицького населення були пояси, від яких збереглися лише частини гарнітури. Найчастіше трапляються пряжки. Вони відомі як з поховань (Колоколин, Звенигород, Гринів, Болотня), так і з поселень (Ремезівці, Майдан Гологірський). Більшість знайдених на досліджуваній території пряжок зроблена з заліза і лише декілька – із бронзи. Вони округлої або квадратної форми, виготовлені з круглого, чотирикутного або ромбоподібного в перерізі дроту. На одній стороні рамки кріпився язичок. Зазначимо, що екземпляри з округлою рамкою за хронологією є більш ранніми. Вони з'являються в пізньолатенський період і продовжують існувати протягом I – II ст. н. е. Практичнішими були екземпляри чотирикутної форми, тому вони зустрічаються найчастіше (Ремезівці, Майдан-Гологірський, Болотня, Колоколин) [Цигилик, 1975, с. 118–119].

Окрім пряжок в поховальних пам'ятках липицької культури відомі окуття та накладки на пояс. Зокрема, 3 елементи першого виявлені в

похованні № 15 Звенигородського могильника (ур. Гоева гора) [Свешников, 1957, с. 65]. Накладки у вигляді залізних прямокутних пластин, скріплені між собою шарніром у вигляді завіси, знайдені в похованнях № 2 і № 8, ще одна, у формі двох паралельних скріплені стержнем пластин, – у могилі № 45 Болотнянського могильника [Цигилик, 2003, с. 157].

У житті дакійського населення Західного Поділля широко використовували вироби з кольорових сплавів. До них відносяться фібули, підвіски, дзеркала, а також посуд.

Найчисленнішу їхню групу становлять бронзові фібули. Вони відомі фактично з усіх широкорозкопаних пам'яток липицької культури. Знахідки поділяють на кілька типів. До першого належить екземпляр смичковоподібної форми з Ремезівців. Вона виготовлена з грубого, зігнутого під прямим кутом, дроту. Довший кінець спинки завершується маленьким вушком, короткий – переходив у спіраль, намотану на залізний штифт. Пружина закінчувалася голкою. Приймач для неї був утворений за допомогою дротяного кільця. Спинка фібули по всій довжині була обмотана тонким дротом. На думку В. М. Цигилика, описана застібка є продуктом місцевого виробництва [Цигилик, 1975, с. 120], однак достатня кількість аналогій з комплексів богачевської (Babięta, пох. 58), пшеворської (Opatów, Nadkole 2) та вельбарської (Babięta, Babi Dół-Borcz) культур свідчить про її північно-західне походження. Вважається, що такі екземпляри є похідними від т. зв. «колінчастих» фібул типу А. 132 і датуються періодом B_2-B_2/C_{1a} [Andrzejowski, Cieśliński, 2007, s. 299–300; Ткач, 2013б, с. 94].

До другого типу належать сильнопрофільовані фібули. Вони представлені найбільш численно на могильниках в Гриневі [Śmiszko, 1932, s. 62, 64, tabl. XIII: 5, 13, 18; XIV: 5], Колоколині [Śmiszko, 1935, s. 158, tabl. XLIII: 7, 9], Звенигороді та Болотні [Свешников, 1957, с. 65–72].

Ще один тип застібок являють т. зв. «очкоподібні» фібули. Вони відомі з поселень в Черепині, Ремезівцях, а також з могильників у Верхній Липиці, Колоколині. Наприклад, екземпляр з Ремезівців має широку, рівну з внутрішньої та ребристу з зовнішньої сторони, дужку, орнаментовану двома заглибленими зигзагоподібними лініями. Подібні вироби були поширені у II ст. н. е. [Амброз, 1966, с. 35]. Другою половиною I ст. н. е. датують профільовану трубчасту фібулу з різко вигнутою спинкою і масивною голівкою із Звенигорода [Амброз, 1966, с. 38].

До бронзових прикрас відноситься ромбоподібна підвіска з Ремезівського поселення [Цыгылык, 1971, с. 164], а також окремі предмети поховального інвентаря з Болотнянського могильника: вита з тонкого дроту кільцева

сережка діаметром 2,5 см (пох. № 38) і наручні браслети з двох зчеплених петлею кусків дроту (пох. № 27, 43, 53) [Цигилик, 2003, с. 162, 164, 170].

Оригінальними і досить рідкісними для першої чверті I тис. н. е. знахідками є кістяні гребені. Їхні два екземпляри знайдено в Майдані Гологірському [Цигилик, 1973, с. 89; 1975, с. 125]¹. Вони одношарові, з дугоподібними спинками, орнаментовані в першому випадку двома, а в другому – трьома горизонтальними заглибленими лініями (фото 71). Окрім Майдану Гологірського подібні екземпляри відомі на зубрицьких селищах Загаї-II [Козак, 1992а, с. 65, рис. 20.7], Линів [Козак, 1994б, с. 46, рис. 24.11], Хрінники [Козак, Прищеп, Шкоропад, 2004, с. 72, рис. 14] та інших пам'яток.

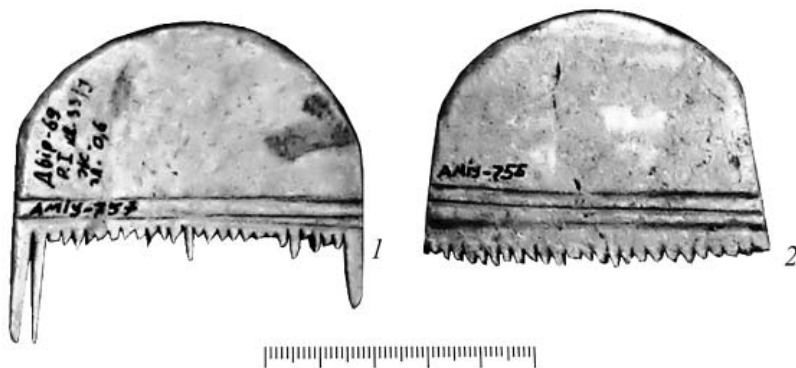

Фото 71. Рогові гребені з поселення Майдан Гологірський (фонди АМ ІУ НАНУ)

На території Центральної Європи такі вироби належать до першої групи одношарових гребенів. На думку Альдони Хмельовської, вони датуються другою половиною II–III ст. н. е. [Chmielowska, 1971, s. 23,50,97]. Сара Томас вважала, що хронологічні рамки поширення кістяних гребенів цього варіанту припадають на кінець I–III ст. н. е. Їхні найраніші екземпляри, знайдені на території Повіслення та в басейні Одери, датовані I–II ст. н. е. [Thomas, 1960, s. 56–57]. Очевидно, за посередництва носіїв пшеворської культури саме звідти вони потрапили в межиріччя Дністра і Прип'яті та розповсюдились серед населення липицької, пшеворської, зарубинецької та зубрицької культур.

З рогу тварини виготовлено свисток, знайдений на поселенні у Верхній Липиці. Він має вигляд трубки, один кінець якої надламаний, а біля іншого

¹ Існує думка, що гребені, як і вищеописаний наральник, належать до пізньоримського часу і були віднесені до липицької культури помилково [Ткач, 2016, с. 25–26].

– просвердлений скісний отвір. На добре відполірованій поверхні нанесено складний геометричний орнамент. Довжина знахідки становить 9 см, поперечний діаметр – 1,5 см [Цигилик, 2001, с. 46].

З кісток виготовляли голки, шила, проколки, трубочки-голочники для зберігання голок, т. зв. «ковзани» з більших за розмірами трубчастих кісток та інші речі господарсько-ремісничого характеру. Стосовно останніх існує думка, що їх могли використовувати як лощила в процесі вичинки шкір [Семенов, 1959, с. 357–358; Петерс, 1986, с. 43; Войнаровський, 2014б, с. 212].

Серед кам'яних виробів найчастіше зустрічаються гострилльні бруски. Наприклад, в Ремезівцях їх знайдено 7 екземплярів. Зазвичай, знаряддя виготовляли з м'яких порід каменю, переважно каменя-пісковика. Вони мають вигляд видовжених плоских або чотирьохгранных стержнів різної товщини. Довжина повністю збережених брусків становить 10–18 см.

Рідше зустрічаються зернотерки і жорна. Перші відомі з могильника в Звенигороді. Іноді їх використовували у поховальному обряді, накриваючи урну замість звичайної кам'яної плити (захоронення № 15). Жорновий камінь знайдено в житлі на поселенні Заліски Жидачівського р-ну Львівської області. Ще декілька фрагментів жорен виявлено на могильнику в Болотні, де вони прикривали урни в похованнях № 3 і № 6.

2.3.4. Імпортні вироби і монети

Важливими знахідками на липицьких пам'ятках є вироби провінційно-римського походження, які засвідчують контакти населення Західного Поділля з античним світом, зокрема провінцією Дакією. Серед них – посуд у вигляді амфор. Відомо, що вони слугували тарою для перевезення вина, оливкової олії, а також деяких сипучих продуктів. Цілі екземпляри та їхні фрагменти знайдено на поселеннях в Ремезівцях [Цыгылык, 1971, с. 164; Цигилик, 1975, с. 111–112], Заліщиках [Малеєв, 1973, с. 104; Слободян, 2012, с. 197], Возиліві [Винокур, Мегей, 2003, с. 148–150], Верхній Липиці [Цигилик, 2001, с. 43] та ін. У похованні № 47 Болотнянського могильника урною для кальцинованих кісток була імпортна амфороподібна посудина червонуватого кольору з високою вузькою циліндричною шийкою з карнизоподібним вінцем, опуклим тулубом і денцем на піддоні [Цигилик, 2003, с. 165, 168].

До привізних предметів належать дзеркала, зроблені зі спеціального сплаву – потини. Вони походять із Звенигородського (пох. № 15, 17) і Болотнянського (пох. № 8), Верхньолипицького (пох. 18, 22) могильників, а

також з поселення в Залісках. Дзеркала представляють собою округлі диски, одна сторона яких відполірована, друга – матова. Діаметр екземпляра з Верхньої Липиці становив 6,3 см, із Залісок – 10 см. Дзеркало з Болотні мало величину 5 см. Оскільки воно побувало у вогні, то його ручка не збереглася, а один край має сліди оплавлення [Цигилик, 2003, s. 157]. Аналогії до описаних знахідок присутні у Західній та Південно-західній Європі. Це дає підстави вважати, що в середовище липицької культури вони потрапили з Подунав'я через римську провінцію Дакію [Цигилик, 1975, с. 123].

Комплекс провінційно-римських виробів виявлено у похованні в Чижикові. До них відносяться бронзова ойнохойя з фігурним горлом і ручками, прикрашеними зооморфними рельєфними зображеннями, ручка патери із закінченням у вигляді баранячої голівки, миска, дві шпори з фігурною основою і тонкими, округлими в перерізі, шипами та маленька напівовальна накладка з двома півкруглими вирізами зверху (фото 72). За визначенням М. Ю. Смішка, такі речі, крім шпор, належать до римських імпортів і могли потрапити на досліджувану територію через Дакію. Ймовірно основний шлях їхнього завезення відбувався вздовж течії Дунаю у його понизззя і далі через Східне Прикарпаття на північ, у Верхнє Подністер'я. Шпори, найімовірніше, мають пшеворську приналежність [Смишко, 1957б, с. 241]. Натомість Т. Бохнак заперечує це твердження вважаючи, що остроги такого типу («ostrogi krzeselkowate») не є характерними для пшеворського культурного кола і можуть походити з надбалтських територій [Bochnak, 2004, s. 22].

Фото 72. Бронзові ойнохойя, миска та шпори з поховання в с. Чижиків Львівської області (фонди АМ ЛНУ ім. І. Франка)

До провінційно-римських імпортів належить частина знахідок з поховання в Колоколині. Це уламки бронзового глека з ручкою, на якій зображено античного бога Пана, бронзові окуття пояса, уламки срібних стержнів із закінченнями у вигляді баранячих рогів, які за одними даними могли бути частинами сакрального столика [Цигилик, 1975, с. 124], за іншими – ручками посудини-канфара [Бидзиля, Русанова, 1993, с. 101].

Окрему групу імпортованих знахідок, які характеризують передовсім естетичні уподобання липицької людності, становлять скляні намистини. Вони відомі на більшості пам'яток липицької культури (Черепин, Ганачівка, Звенигород, Болотня, Верхня Липиця, Заліщики та ін.). Зокрема, дві пастові та одну кришталеву намистини знайдені в багатому похованні № 15 Звенигородського могильника [Свешников, 1957, с. 69]. У могилі № 36 у Болотні на шії померлої лежало намисто з 32 скляних різноколірних намистин округлої, овальної, дископодібної, конічної та інших форм, три екземпляри з яких мали позолоту в середині [Цигилик, 2001, с. 164; Ткач, 2012, с. 49–50]. У захороненні № 38 на шийних хребцях скелета знайдено 15 пастових намистин білого кольору. Колекція різнобарвних кораликів, часто оплавлених від перебування в ритуальному вогнищі, походить з кремаційних поховань № 26, 32, 43, 48 і 68 [Цигилик, 2003, с. 162–176]. Дві пастові намистини знайдено на Верхньолипицькому поселенні. Одна із них циліндричної, друга – продовгуватої форми. Перша виготовлена з різнокольорового скла чорного, білого та жовтого забарвлення, утворюючи на поверхні красиву геометричну композицію. Друга – інкрустована білою пастою, яка заповнювала поперечні хвилеподібні лінії. Аналогії до таких намистин відомі серед матеріалів поселення Пояні й інших дакійських пам'яток Румунії [Цигилик, 2003, с. 46]. Намистина з Заліщиків також виготовлена із пастового скла. Вона овальна в перетині, округла в плані та має блакитний колір із сріблястим відтінком. Поверхня прикрашена жовтою хвилястою лінією [Слободян, 2012, с. 198].

Велике значення для вивчення характеру обмінно-торговельних відносин в середовищі липицького суспільства мають знахідки монет. Для часу липицької культури характерні римські грошові знаки пізньюреспубліканського та ранньоімператорського періодів. Республіканські денарії є досить рідкісними знахідками на пам'ятках культур кінця пізньюлатенського – початку римського часу українського лісостепу. У свій час М. Ю. Брайчевський наводив дані про 25 таких монет з 22 пунктів України і Молдови [Брайчевський, 1959, с. 228]. В. В. Кропоткін вважав, що монети Римської республіки поширювалися у Криму і Закавказзі, тому за межами цієї території зустрічаються надзвичайно рідко [Кропоткін, 1961, с. 23].

Виявлення біля сіл Почапи, Княже, Бонишин і Червоне Золочівського р-ну Львівської області кількох скупчень монет періоду Римської республіки¹ є особливим випадком. Перше із них (Почапи-I) складалося із 35 срібних денарів II – I ст. до н. е. Воно було випадково віднайдене у 2009 році на краю пологого південного схилу пагорба, поряд з колись заболоченою долиною, що простягається між селами Почапи і Княже. Оскільки залишків ємності для зберігання не зафіксовано, можемо припустити, що вони містилися у шкіряному мішечку або невеликій дерев'яній коробці, а отже були заховані на короткий термін. Можливо також, що гроші були просто загублені їхнім власником.

До комплексу знахідки належали монети карбовані у Римі (27 екземплярів) і так звані «варварські наслідування» оригіналів (8 екземплярів) (фото 73). Найранішим є грошовий знак із зображенням богині Роми і Діоскурів з 40-х років II ст. до н. е. Найвірогідніше, це випуск Л. Семп. Пітія (L. SEMP. PITTIO), який датується 148 роком до н. е. Найпізнішою – монета із зображенням богині Венери і парної упряжки біги з Вікторією, відкарбована у 40-х роках I ст. до н. е. (можливо, випуск L. Flamin Chilo).

Отже, діапазон продукування виявлених у Почапах денаріїв охоплює приблизно столітній період часу. З огляду на їхню невелику кількість і наявність наслідувань, це не міг бути скарб, захований римським купцем, який підтримував контакти із племенами далекої периферії варварського світу. Монети найвірогідніше належали комусь із представників місцевої родоплемінної знаті та є свідченням економічно-торговельних зв'язків тогочасного населення досліджуваної території з провінційно-римським світом [Пивоваров, Онищук, 2009, с. 164–167]. Оскільки поблизу місцезнаходження не виявлено слідів поселення цього часу, на нашу думку, вони могли бути або загублені, або нашвидкуруч приховані обабіч шляху, що провадив понад край широкої болотистої долини. Слід зауважити, що на топографічних картах другої пол. XVIII–першої пол. XX ст. тут позначена стара польова дорога, яка пролягала вздовж заплави однієї із приток р. Золочівки.

Друге місцезнаходження республіканських денаріїв розташоване на просторі між селами Княже, Бонишин і Червоне. Воно відкрите в результаті

¹ За неофіційною інформацією в цьому районі виявлено п'ять скупчень республіканських денаріїв: біля сіл Почапи (Почапи-I-II), Бонишин, Червоне [Onyszczyk, Mylan, Tkacz, Myzgin, 2016, s. 28; Мызгин, 2017, с. 77–78], а також Княже Золочівського р-ну Львівської області.

Фото 73. Римські республіканські денарії з с. Почапи Львівської області
(А – аверс; Б – реверс) (Пивоваров, Онищук, 2009, фото 10-11)

діяльності т. зв. «чорних копачів». За інформацією, отриманою з неофіційних джерел, на цій площі за допомогою металодетекторів зібрано близько 100 срібних монет цього періоду. На жаль, ані характеру скупчення, ані умови залягання знахідок нам невідомі. Після опрацювання різних інтернет-ресурсів

(в тому числі аукціонів) вдалося зібрати відомості про 45 монет. Подібно до попереднього місцезнаходження, вони представлені екземплярами як оригінального карбування, так і варварськими наслідуваннями (фото 74). Найбільша кількість денаріїв має зображення богині Роми на аверсі

Фото 74. Республіканські денарії з околиць с. Бонишин Львівської області (фото з Інтернет-аукціону «Violity»)

(17 екз.) та різноманітних міфологічних сюжетів на реверсі (Діоскурів Кастора і Поллукса, богів Юпітера або Вікторії на двох-, трьох-, чотирьохкінних колісницях та ін.). Крім того, зустрічаються портрети Аполлона, Бахуса, дволикого Януса, Юнони, Лібертас, Мінерви, Салюс, римських героїв тощо. Найстаріша монета із зображеннями богині Роми і Діоскурів датується 194–190 рр. до н. е., наймолодша – із головою богині здоров'я Салюс та персоніфікованої постаті Здоров'я (Валетудо) – 49 роком до н. е.¹

Детальнішу інформацію щодо локалізації вищеназваних монет опублікував Кирило Валерійович Мизгін. За його даними, окрім описаного скарбу в Почапах (Почапи-I), у 2014 році детектористи віднайшли ще 3 депозити республіканських денаріїв у кількості: 9 екз. – між Почапами та Княжим (Почапи-II), 14 – у лісі на околиці Бонишина і 18 – на полі біля с. Червоне [Мызгин, 2017, с. 77–78, кат. № № 2, 10, 61].

У 2017 році з неофіційних джерел надійшла інформація про виявлення не менш як 14 монет на східній околиці с. Княже. Також відомо, що там було знайдено одночленну фібулу з відтягнутим від кінця ніжки приймачем, виготовлену з білого металу.

Обстеження одного із місцезнаходжень республіканських денаріїв біля с. Бонишин, проведене восени 2015 року працівниками НДЦ «РАС» і кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки ЛНУ ім. Івана Франка у складі Т. Р. Миляна, Є. С. Ткача та автора монографії, засвідчило наявність там значного за площею поселення липицької культури [Onyszczyk, Mylan, Tkacz, Myzgin, 2016, s. 28; Ткач, 2016, с. 27; Ткач, 2017, с. 265–266]. Отже, скупчення в його межах значної кількості монет дає змогу припустити, що це міг бути один, або й кілька скарбів, захованих в часи функціонування пам'ятки і розораних плугами під час багатолітньої оранки. Крім цього, певну кількість екземплярів могли загубити мешканці цього ж селища. Виходячи з вищесказаного, треба переглянути висловлене у свій час припущення про належність скарбу Почапи-I до пшеворської людності [Пивоваров, Онищук, 2009, с. 167], пов'язвши його з дакійським етносом.

Ймовірно, до носіїв липицької культури також мають відношення знахідки денаріїв імператорського періоду із Звенигорода (Траяна, Адріана, Антоніна Пія) [Кропоткин, 1961, с. 67], Попівців (Гальби) [Онищук, 1997в, с. 180], Верхньої Липиці (Фаустіни Молодшої) [Цигилик, 1975, с. 125], Незвиська (Антоніна Пія – використувався як підвіска) [Смирнова, 1964, с. 202]. Наприклад, у Попівцях монета імператора Гальби (фото 75) знайдена на липицько-зубрицькому селищі Попівці-IV. На його території, а також в

¹ Автор дякує К. В. Мизгіну за допомогу в інтерпретації монет.

Фото 75. Срібна римська монета імператора Гальби з послення Попівці-IV Львівської області (фонди БІКМ)

найближчій околиці, інших культурних шарів першої половини I тис. н. е. не зафіксовано. Натомість у Звенигороді та Незвиську, крім липицьких, трапляються й пшеворські матеріали, тому приналежність монет до тієї чи іншої групи населення, особливо коли вони походять з культурного шару, може бути визначена лише гіпотетично.

Як свідчать дослідження останніх років, в середовище липицької культури імпорتنі вироби могли надходити з різних областей, насамперед із тих, де їх виготовляли: 1) Галлія, рейнські провінції, звідки привозити металевий посуд та фібули типів “Langton-Down”, Альмгрен 2, 15, 44, частково 53, емальовані шарнірні фібули; 2) Дунайські провінції (Норікум, Паннонія, Дакія, території сучасної Австрії, Угорщини, Хорватії, Словенії, Сербії та Румунії) – піхви і мечі виготовлені в техніці «opus interrasilе», деякі ажурні пряжки, сильнопрофільовані фібули типу А. 67–80, 82, 99, 236, браслети із закінченнями у вигляді зміїних голівок, прикраси у вигляді кілець з «шипамі»; 3) Європейський Барбарікум – територія поза римським лімесом, заселена в основному германськими племенами (Східна Європа, Прибалтика, пшеворська, оксивська культури тощо) – фібули типу А. 2, «очкові» фібули А. 57–58, пряжки М-L А. 8, С. 13, D. 1, G. 8, Н. 1, певні види зброї (деякі мечі та піхви; наконечники списів, шпори), ножиці типу А за А. Мюллером, знаряддя (кресала, ключі, кам’яні бруски); 4) Північне Причорномор’я (сарматські пам’ятки) – набори прикрас (сережки, намисто), предмети туалету (дзеркала, рум’яна), окремі види зброї (мечі з кільцевим навершям) [Слободян, 2014в, с. 604].

Отже, імпорتنі вироби є важливим свідченням взаємодій носіїв липицької культури з провінційно-римським світом, а також варварським населенням східного та центральноєвропейського Барбарікуму. Його більша частина надходила в результаті торговельно-економічних відносин, які дакійці активно підтримували як із спорідненою людністю Подунав’я, так і

сусідніми племенами, що проживали в першій чверті I тис. н. е. на території сучасної України.

2.3.5. Історична доля племен липицької культури

Як було зазначено вище, на багатьох пам'ятках липицької культури досліджуваного регіону виявлено зарубинецькі та пшеворські матеріали (Ремезівці, Майдан-Гологірський, Липівці, Звенигород, Болотня, Відники, Попівці та ін.). Вони вказують на певні взаємодії різних за етнічним складом груп населення. Це дало підстави Д. Н. Козаку висловити думку про посмужене проживання на цій території общин вказаних культур [Козак, 1989, с. 22–23]. Роль контактної зони, яку виконував Давидівсько-Кременецький кряж у перших століттях н. е., дає можливість припустити таке явище. Свідченням цього, на наш погляд, є липицьке і пшеворське поселення в Звенигороді (ур. «Загорода»), розташовані поряд одне одного [Козак, 1977б, с. 306; Козак, 1978а, с. 106].

Ще однією пам'яткою, де добре простежені культурні впливи різного за походженням населення, є поселення Попівці-IV. Керамічний матеріал з виявленої на ньому житлової (?) будівлі складався з фрагментів посуду з липицькими, пшеворськими і зарубинецькими культурними елементами. Уламки такої ж кераміки знайдено в розташованій неподалік господарській споруді [Онищук, 1998б, с. 186–199]. Ймовірно, що під час подальших досліджень пам'ятка може дати важливі матеріали для розв'язання проблеми взаємозв'язків населення цих культур. Знахідка на поселенні римського денарія імператора Гальби (68–69 рр. н. е.) [Онищук, 1997в, с. 180] засвідчує, що цей процес міг проходити приблизно на рубежі I–II ст. н. е.

Складним питанням є причини і час появи дакійського населення на території Західного Поділля. У науковій літературі у свій період була висловлена думка, що причиною переселення носіїв липицької культури було завоювання римлянами Дакії [Кругликова, 1955, с. 75]. Однак спостерігається хронологічна невідповідність між дакійськими війнами імператора Траяна (поч. II ст. н. е.) та появою перших липицьких пам'яток на Дністрі (початок–середина I ст. н. е.). Отже, міграція дакійців, ймовірно, була зумовлена іншими обставинами. Зокрема В. М. Цигилик пояснював їх активним розвитком дакійського суспільства, що спричинило його розселення на суміжні території [Цигилик, 1975, с. 151]. Загалом, погоджуючись з висловленим припущенням, зазначимо, що одночасно зі зростанням могутності Дакії, всередині дакійської людності відбувалися

процеси посилення влади військового вождя. Відомо, що в першій половині I ст. до н. е. виникає велике військово-політичне об'єднання гето-дакійських племен на чолі з царем гетського походження Бурібістою (Біребістою) [Семёнова, 1987, с. 8]. Складні державотворчі процеси відбувалися також в часи правління сина Бурібісти – царя Нотіса (30–24 рр. до н. е.) [Кругликова, 1955, с. 35]. Це могло викликати незадоволення певної частини вільнолюбивих даків, зумовивши їхнє переселення на північний схід за Карпати. Важливо, що район Західного Поділля за своїм ландшафтом дуже подібний до просторів сучасної Румунії. Мабуть тому фракійські племена його періодично заселяли ще з гальштатських часів.

Хронологічні рамки існування племен липицької культури охоплюють період від початку нашої ери до рубежу II–III ст. Однією з найраніших знахідок можна вважати фібулу «смичковоподібного» типу з Ремезівського поселення. На думку В. М. Цигилика, вона датується рубежом н. е. [Цыгылык, 1990, с. 19]. Виявлення на цій пам'ятці залізної шпори з асиметричною дужкою та уламків асиметрично профільованих ручок глиняних амфор дають змогу віднести верхню межу існування липицьких старожитностей до початку III ст. н. е. [Цыгылык, 1990, с. 20]. Зазначимо, що в цей час частина дакійського населення вже була інтегрована у зубрицьку культуру, формування якої розпочалося ще з кінця I ст. н. е.

Повне зникнення липицьких пам'яток збігається з припливом на територію Західного Поділля зубрицького населення з Волині, витісненого звідти германськими племенами вельбарської культури. Ймовірно, що в слов'янському середовищі якась частина її носіїв поступово втрачає свої характерні риси і повністю асимілюються венедекською людністю [Козак, 1999а, с. 208]. Інша група дакійського населення переселяється на правий берег Дністра, де в умовах провінційно-римських впливів прийняла участь у формуванні культури карпатських курганів пізньоримського часу.

2.4. Прип'ятський варіант зарубинецької культури та його роль в історико-культурних процесах західних районів Волині та Поділля

З переселенням на територію Західної Волині зарубинецької людності, а також проникненням її общин аж у Верхнє Подністер'я та Західне Поділля, культурна ситуація в цих районах зазнає відчутних змін.

Наприкінці латенського часу один з ареалів поширення зарубинецької культури знаходився на Прип'ятському Поліссі. Його південно-західну частину складали пам'ятки Волинського Полісся, злокалізовані в нижніх течіях Стоходу (Черськ), Стиру (Бишляк, Великі Толковичі, Зелениця, Іванчиці, Мульчиці, Муравин та ін.), Горині (Могиляни, Тріскіні) та Случі (Прислuch). Приблизно на етапі В₁ [Обломский, Терпиловский, 1991, с. 103] відбувається заселення зарубинецькими племенами території Південного Побужжя, де у 1947 році Дмитро Тарасович Березовець [Березовець, 1952, с. 209], а в 1950-х роках Павло Іванович Хавлюк виявили низку поселень та один могильник (Мар'янівка, Носівці, Кочурів, Гнатівка, Бортники, Рахни та ін.) [Хавлюк, 1971; 1975] (карта 2). На думку Є. В. Максимова, у період II ст. н. е. у цьому районі проживало пізньозарубинецьке населення, в культурі якого спостерігаються значні пшеворські впливи [Максимов, 1982, с. 131]. А. М. Обломський і Р. В. Терпиловський розглядають пізньозарубинецькі пам'ятки Південного Бугу як особливе явище, що виникло після розпаду зарубинецької культури [Обломский, 2010, с. 16].

На початку I ст. н. е. зарубинецькі племена, що проживали на території Полісся, раптово залишають свої поселення і мігрують у південному (Західна Волинь, Верхнє Подністер'я) та східному (межиріччя Сейму і Сули) напрямках [Максимов, 1982, с. 80–81].

Причини цього переселення ще повністю не вивчені. Є. В. Максимов пов'язував їх з проникненням в басейн Прип'яті північно-західних повісянських племен, витіснених із своїх територій германцями [Максимов, 1982, с. 80]. Д. Н. Козак та А. М. Обломський вважають, що міграція була спричинена природними факторами (вилуження землі, підняття рівня ґрунтових вод тощо) [Козак, 1992а, с. 118; Козак, 1992б, с. 114; Обломский, 1993, с. 43]. Як засвідчують дослідження, на рубежі нашої ери справді відбулися відчутні зміни клімату, які спричинили підвищення рівня Світового океану. Це, відповідно, викликало трансгресію Чорного та Балтійського морів, а отже – підняття води у ріках, спричиняючи їхні розливи [Федосов, 2015, с. 115]. Мабуть, у результаті таких процесів заболочена територія Прип'ятського Полісся стала непридатною для життя зарубинецьких колективів і змусила їх шукати для свого проживання нові землі на Волинській і Подільській височинах. На думку М. Б. Шукіна, кліматичний чинник у розв'язанні цієї проблеми цілком можливий, однак він не протирічить й різного роду політичним причинам, які паралельно могли вплинути на переселення зарубинців [Шукин, 1994, с. 233і].

У західній частині Волинської височини зарубинецькі пам'ятки невідомі. Мабуть, це було пов'язано з присутністю тут груп пшеворського населення.

Встановлено, що на перших порах між зарубинцями і носіями пшеворської культури не існувало взаємодій [Козак, 1992а, с. 112]. Можливо, саме це змусило зарубинецьке населення шукати райони, незаселені пшеворцями. Такою територією стала східна частина Західної Волині, де зафіксовані зарубинецькі пам'ятки Могиляни на Горині та Сапожин у межиріччі Горині та Случі.

Тільки з середини I ст. н. е. у пшеворсько-зарубинецьких взаємовідносинах відбуваються певні інтеграційні зміни. У результаті досліджень, які провів Д. Н. Козак на ряді волинських пам'яток (Боратин, Гірка Полонка-ІІ, ІІІ, Линів, Загаї-І-ІІІ тощо), виявлено змішані пшеворсько-зарубинецькі комплекси, що дало підстави для виділення ним зубрицької культури [Козак, 1992а, с. 30–69; Козак, 1992б, с. 23].

Дещо по-іншому проходили події на Волино-Подільському пограниччі, куди окремі громади зарубинецької людності проникли ще на початку I ст. н. е. Приблизно в цей самий час територію Західного Поділля освоюють племена липицької культури, про що свідчать пам'ятки у Верхній Липиці, Залісках, Болотні, Ремезівцях, Майдані-Гологірському, Вороняках, Липівцях, Зеленому Гаї, Заліщиках та ін. Зарубинецькі старожитності тут відомі на липицьких селищах [Цигилик, 1975, с. 94–104; Цигилик, 1973, с. 84; Цигилик, 1995, с. 137–138; Онищук, 1998б, с. 186–199] і є свідченням спільного проживання різноетнічних груп людності (рис. 23). Важливо, що вони є типологічно близькими до матеріалів зарубинецької культури Прип'ятського Полісся (Велемичі-ІІ, Отвержичі та ін.) [Максимов, 1982, с. 122].

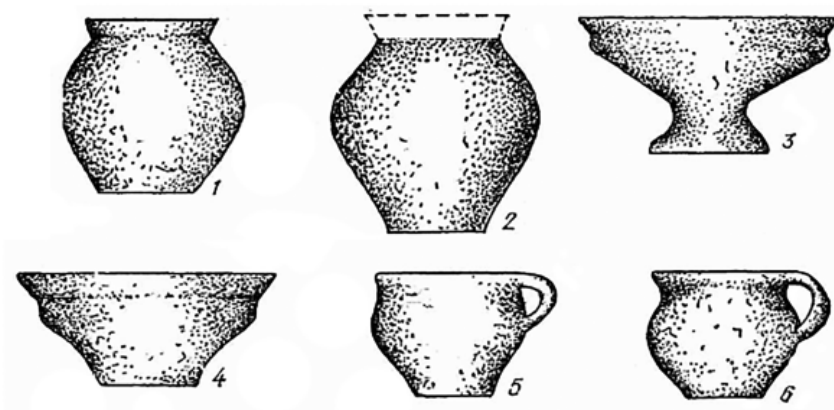

Рис. 23. Кераміка зарубинецького типу з поселення липицької культури у с. Ремезівці Львівської області (Цигилик, 1975, рис. 41)

Найбільш характерним елементом матеріальної культури зарубинців на досліджуваній території є кераміка, яка за формою, орнаментациєю та способом обробки поверхні чітко вирізняється серед липицького посуду. Її загальну класифікацію у свій час розробив Ю. В. Кухаренко [Кухаренко, 1964, с. 3–30]. Спеціальні дослідження цій темі присвятили Є. В. Максимов, А. М. Обломський, С. П. Пачкова та інші вчені [Максимов, 1982, с. 40–50; Обломский 1985, с. 90–106; Пачкова, 1989, с. 34–45]. Зарубинецький посуд виготовлявся ліпним способом. У фактурі глини присутні домішки шамоту і жорстви. Поверхня кухонного начиння нерівна, шершава, погано випалена. Для столового – присутнє характерне загладження поверхні, лощіння, кращій випал. Колір – коричневий або чорний, рідше – жовтий. Наприклад, кераміка з могильника зарубинецької культури в Могилянах на Горині представлена переважно лощеними горщиками, мисками і кухлями. Їхні форми мають аналогії як на Прип'ятських, так і Середньодніпровських пам'ятках і засвідчують поєднання в могилянському керамічному комплексі елементів матеріальної культури цих двох локальних варіантів [Каспарова, 1973, с. 69–71].

Зарубинецькі горщики переважно опуклобокi, часом тюльпаноподiбноi форми, з високими розхиленими вiнцями, невиразними плечиками i рiвним дном. Край вiнець часом орнаментований насiчками (Ремезiвцi, Попiвцi) (табл. XIV: 1). Деколи на поверхнi посудин зустрiчається орнамент у виглядi пальцевих вдавлень пiд вiнцями або «пiдкiвки» на мiсцi найбiльшiй випуклостi бочка (Майдан Гологiрський) [Цигилик, 1975, с. 94–97]. Часто зустрiчаються чорнолощенi миски з ребристими стiнками i високими, легко розхиленими назовнi, рiдше – прямими або загнутими до середини вiнцями.

До кераміки зарубинецького типу належить кухлик з Майдану Гологiрського. Він має ребристi плiчка та розхиленi назовнi вiнця. Там само знайдено невеличку чарку подiбноi форми.

Пiд час досліджень багатощарового поселення Залiщики-III у шарi липицької культури виявлено господарську яму, в якiй знайдено зарубинецький кухлик. Він брунатного кольору, має висоту 11 см, дiаметр дна 6 см i шийку дiаметром 6,5 см. Поверхня – лощена. Поруч знаходилися фрагменти тонкостiнної бiлоглиняної римської амфори [Ягодинська, Строчень Ильчишин, Дерех, 2012, с. 119].

Поховальну обрядовiсть населення зарубинецької культури на території Захiдної Волини та Подiлля можна простежити на прикладi вищезгаданого могильника в Могилянах. Пам'ятка розташована на правому березi Горинi, на невисокiй дюнi. Вона займала площу приблизно 6000 кв. м i простягалася

зі сходу на захід уздовж підвищення. Загалом було відкрито 7 поховань. Усі вони здійснені за обрядом тілоспалення ямного та урнового типів. Глибина могил – 0,5–0,8 м. Очищені від залишків вогнища рештки кремації переважно розташовувалися у східній частині ями, а західну займав супровідний матеріал. До комплексу поховального інвентарю входили горщик, миска, кухлик; іноді їх заміняли мініатюрні посудинки, виготовлені за прототипами великих (рис. 24). Крім кераміки в одному захороненні виявлено намистину, в іншому – уламок залізного предмета [Каспарова, 1973, с. 69]. Загалом, за своїми особливостями похоронна обрядовість Могилянського могильника є аналогічною до зарубинецьких некрополів з території Прип'ятського Полісся і Середнього Подніпров'я.

Із зарубинецьким населенням пов'язують два залізоборні горни з поселення в Липівцях. Вони були вирізані в чорноземі, мали діаметр 0,35 м та належали до виробничих об'єктів одноразового використання. З середини – піддіплені глиною. Стінки збереглися на висоту 0,3–0,35 м і звужувалися до верху. Оскільки на пам'ятці крім липицьких ще знайдено зарубинецькі матеріали, а також на основі аналогій з Лютіжського металургійного центру, В. М. Цигилик припустив їхнє зарубинецьке походження [Цигилик, 1995, с. 130].

Виявлені в досліджуваному регіоні матеріали поки що не дають можливості повною мірою відтворити характер матеріальної та духовної культури прийшлих зарубинецьких общин. Виникають питання з визначенням шляхів їхнього розселення. Правдоподібно, що вони пролягали з басейну Горині вздовж Кременецького та Вороняцького горбогір'їв у Верхнє Подністер'я, та у південному напрямку в Західне Поділля. Ймовірно, що участь в освоєнні Середнього Подністер'я могли брати також зарубинецькі громади з Південного Побужжя, однак це припущення ще потребує кращого археологічного підтвердження.

Наявність незначної кількості описаних матеріалів у археологічних комплексах культур першої чверті I тис. н. е. досліджуваної території свідчить про те, що цей регіон був заселений невеликими групами зарубинецької людності, яка підселялася на липицькі та пшеворські селища. Однак, коли в першому випадку зарубинці, перебуваючи в оточенні іноетнічного дакійського населення, продовжують певний час зберігати свою самобутність, то в другому – розчиняються в спорідненому пшеворському етнічному середовищі, зумовивши виникнення зубрицької культури.

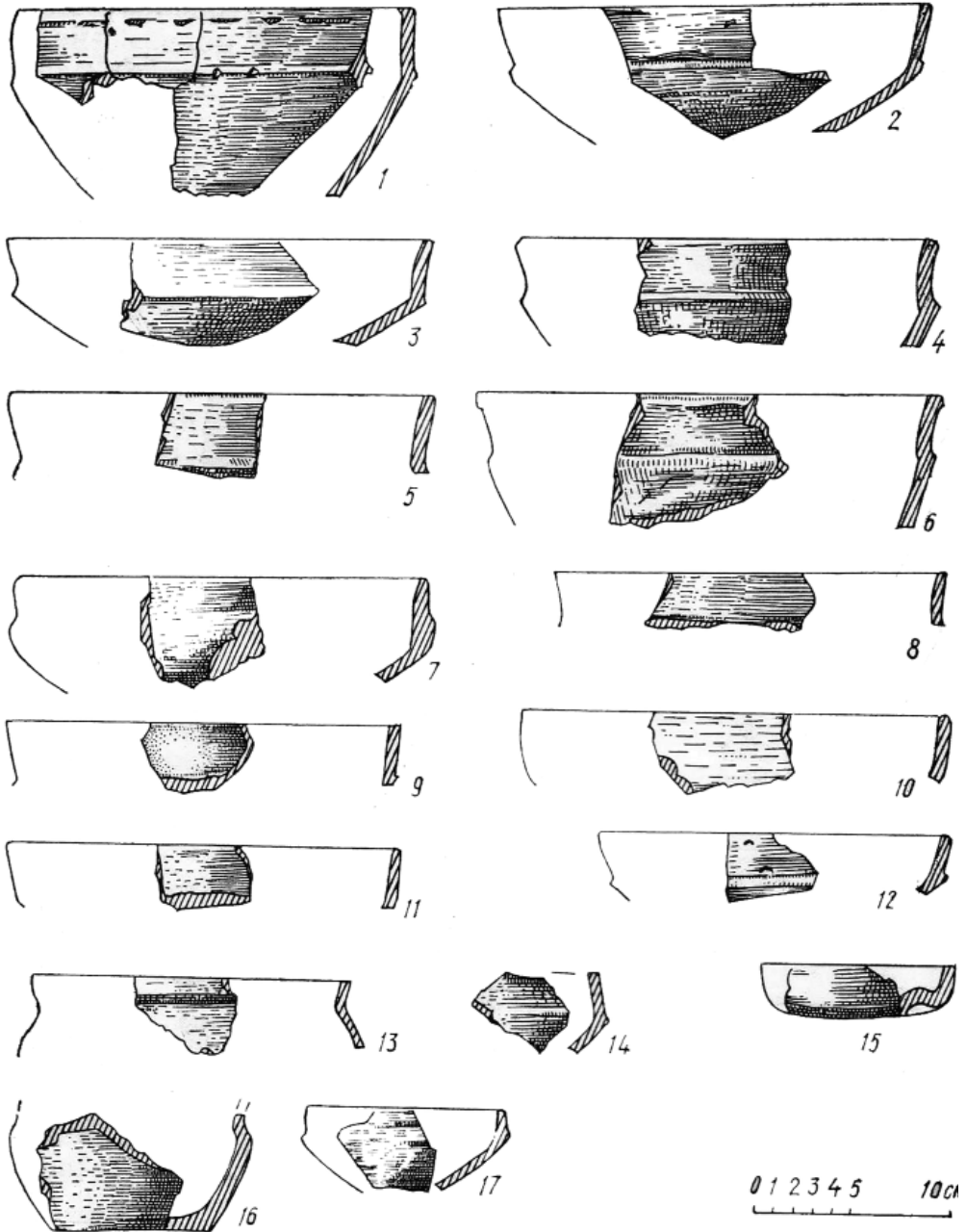

Рис. 24. Матеріали з могильника в Могилянах на Рівненщині
(Максимов, 1982, табл. XXIV)

2.5. Населення зубрицької культури

Наприкінці I ст. н. е. у матеріальній культурі пшеворського населення відбуваються певні зміни, спричинені впливом спочатку зарубинецького, а згодом й липицького елементу. На основі взаємодій пшеворської та зарубинецької людностей у Західній Волині, а у Верхньому Подністер'ї ще й частково липицької, формується зубрицька культура. Її назва походить від найкраще дослідженого поселення цього часу в с. Пасіки-Зубрицькі біля Львова, де у 1980 році Д. Н. Козак відкрив залишки жител, господарських споруд, ям, а також виявив кераміку і знаряддя праці.

Територія поширення зубрицької культури на півночі охоплювала правобережжя Прип'яті, на півдні – Середнє Подністер'я, на сході доходила до р. Горинь, а на заході – до Східної Люблінщини і Посяння [Баран, Козак, Терпиловський, 1991, с. 30]. Сьогодні в західному регіоні Волині та Поділля відомо біля 100 зубрицьких пам'яток [Козак, 1999а, с. 209] (карта 2). З них достатньо дослідженими, окрім Пасік-Зубрицьких, є поселення Підбірці, Підберізці, Давидів, Сокольники-I біля Львова, а також Боратин-I, Гірка-Полонка-II, Загаї-II та Линів-II у Західній Волині. За підрахунками Д. Н. Козака, джерельна база до вивчення зубрицької культури нараховує 70 розкопаних жител, 55 господарських споруд та 238 ям-погребів [Козак, 2008а, с. 59].

Доволі складною проблемою є шляхи заселення території Західного Поділля громадами цієї людності. Встановлено, що особливо інтенсивно процес формування зубрицької культури відбувався в Західній Волині, зумовлений включенням в нього певної кількості зарубинецького населення. Дещо повільніше це явище проходило у Верхньому Подністер'ї, на базі домінуючого пшеворського субстрату. Саме тому на волинських пам'ятках більше переважають зарубинецькі риси матеріальної культури, на дністерських – пшеворські [Козак, 1989, с. 14]. Припускаємо, що освоєння просторів Західного Поділля зубрицькими общинами відбувалося одночасно з двох сторін: з території Волині та басейну Дністра.

На думку Д. Н. Козака, наприкінці I–початку II ст. н. е. поступово зникають «чисті» пшеворські комплекси. На їхньому місці формуються старожитності, в яких у Західній Волині простежуються змішані зарубинецько-пшеворські, а в Західному Поділлі – пшеворсько-зарубинецько-липицькі риси матеріальної культури. Дослідження, проведені у Верхньому Подністер'ї та Західній Волині, засвідчують збільшення розмірів зубрицьких поселень (Пасіки Зубрицькі, Підберізці, Боратин, Гірка Полонка-II), ущільнюється

їхня забудова. Отже, починаючи від останньої чверті I ст. на досліджуваній території поступово виникають пам'ятки нового типу з яскраво вираженими полікультурними традиціями.

2.5.1. Поселенська структура і проблема поховальної обрядовості

Зубрицькі селища розташовані групами на чорноземних, придатних для обробітку, ґрунтах. На даний час виділено 10 груп поселень, 6 з яких розташовані на території Волині, а 4 – у Верхньому Подністер'ї [Козак, 2008б, с. 50]. Кожне скупчення (група) налічувало 3–8 селищ, розташованих на відстані 1–5 км одне від одного. Всередині скупчень могли існувати також «гнізда» або «кущі» поближких поселень. Припускають, що такий порядок у розміщенні пам'яток відображає соціальну структуру зубрицьких громад: на селищі проживала велика патріархальна сім'я, їхнє гніздо складав рід, групу або кілька груп – плем'я [Козак, 1999а, с. 209; Абашина, Козак, Синиця, Терпиловський, 2012, с. 160].

Поселення займають сонячні схили пагорбів, перші тераси підвищень над луговими долинами тощо. Наприклад, у Пасіках Зубрицьких воно знаходилось на мисоподібному підвищенні площею 150×200 м, яке з півночі крутим схилом нависало над руслом р. Зубрівки – притоки р. Зубри (басейн Дністра), а зі сходу плавно переходило у болотисту заплаву [Козак, 1984а, с. 82; Козак, 1980, с. 283; Козак, 2008б, с. 36]. У Соکیلниках селище займало пологий сонячний схил над болотистою долиною безіменного потічка і мало розміри 400×60 м [Козак, 1984а, с. 78; Козак, Боднарчук, Кучинко, Пенцак, 1977, с. 306]. У Підбірцях носії зубрицької культури заселили південну частину мису розміром 100×100 м серед широкої лугової долини [Козак, 2008б, с. 35]. Деякі місця проживання зубрицьких общин на території Західної Волині розташовувалися на високих плоских берегах рік (наприклад, поселення в районі сіл Хрінники-Боремель та Боратин на р. Стир [Козак, 2008а, с. 58].

За підрахунками Д. Н. Козака, на досліджуваній території відкрито 70 житлових споруд, більша частина яких (85 %) відноситься до заглибленого типу. Зубрицькі селища забудовані досить густо: в Подністер'ї на одне житло в середньому припадає 432 кв. м площі пам'ятки; в Західній Волині щільність забудови ще більша [Козак, 2008а, с. 59, 60]. Порівняно з пізньолатенським часом спостерігаються певні зміни у плануванні цих об'єктів. Їх основним типом залишається напівземлянка стовпово-плетінчастої конструкції, однак,

на відміну від пшеворських, зубрицькі житла більше заглиблені в материк, поступово спрощуються їхні овальні форми [Козак, 1996, с. 28]. Основним типом опалювальних споруд були вогнища, лише у двох випадках (Боратин, житло 2 і Пасіки Зубрицькі, житло 11) виявлені глиняні печі [Козак, 1992, с. 36].

Житлові будівлі, зазвичай, розташовані поруч з господарськими, утворюючи житлово-господарські комплекси. На зубрицьких пам'ятках Верхнього Подністер'я на одне помешкання могло припадати по кілька господарських об'єктів (Підберізці, Пасіки-Зубрицькі) (рис. 25). Натомість на волинських поселеннях їхнє число значно більше. Наприклад, у Підріжжі виявлено 30 ям-підвалів для збереження продуктів харчування, у Гіркій Полонці – 84, у Городку – 25, Линеві – 17 [Козак, 2008а, с. 59]. У господарських спорудах типу комор чи хлівів зберігали сільськогосподарський реманент, в зимовий період утримували тварин. Два такі наземні об'єкти виявлено на поселенні Сокильники-І. Судячи із залишків ямок від стовпців вони мали прямокутну форму та розміри 5,8×3,2 і 4,6×3,2 м. Мабуть, це були легкі стовпово-плетінчасті конструкції, які використовували для зберігання корму для тварин або слугували стійлом для худоби [Козак, 1984а, с. 11].

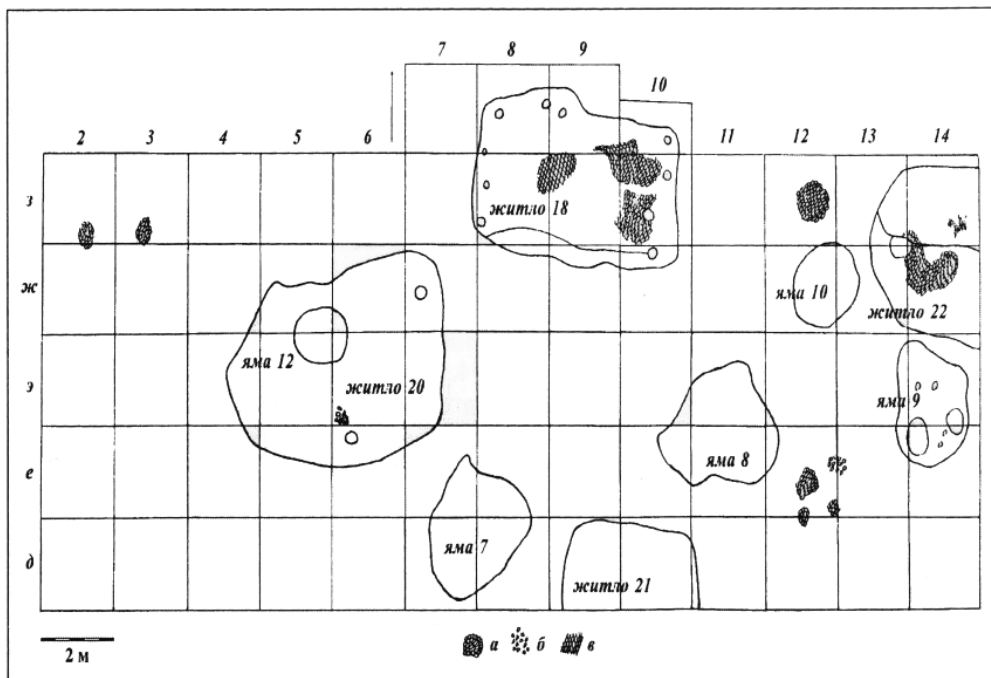

Рис. 25. План розкопу № IV у Підберізцях Львівської області:
а – глиняна обмазка, б – камінь, в – вугілля і попіл (Козак, 2008б, рис. 1)

Особливе місце серед будівель зубрицької культури займає житло № 2 з поселення Загаї-II у Західній Волині. Воно мало близьку до прямокутної форму і розміри 2,6×3,5 м. Посередині північно-західної короткої стінки розташовувалася округла ніша, в якій лежав невеликий камінь – погруддя ідола з зображенням обличчя людини. Посередині споруди знаходилося глинобитне вогнище. Біля нього – фігурка жінки з відбитими ногами і головою¹, а поблизу стіни, навпроти вогнища, – дві людські нижні щелепи. За визначенням антропологів, одна належала чоловікові віком до 35 років, друга – жінці до 25 років. Д. Н. Козак припустив, що виявлена споруда могла бути общинним святилищем, яке виконувало певну роль у давньослов'янських релігійних обрядах [Козак, 1992а, с. 43].

Деякі об'єкти мали виробничий характер. Один із них виявлений на поселенні в Пасіках Зубрицьких (споруда № 1). Він займав площу 45 кв. м і складався із з'єднаних між собою господарських ям, майданчиків і прилавоків. На останніх лежало кілька стаціонарних ротаційних жорен. Існує думка, що в споруді здійснювався помел зерна для всієї громади селища [Козак, 1979, с. 283; Козак, 1984а, с. 37].

У Підберізцях і Сокільниках-I, правдоподібно, простежено вуличне планування поселень. У першому випадку житлово-господарські комплекси розміщалися уздовж схилу пагорба на відстані 8–16 м один від одного, часом утворюючи пряму лінію. У другому – розташовувалися двома паралельними рядами. Однак, здебільшого, якогось чіткого порядку в розташуванні об'єктів не спостерігається.

До сьогоденішнього часу повністю невивченою є проблема поховальної обрядовості зубрицького населення. Незважаючи на численні спроби виявити могильники цих племен, усі вони виявилися безуспішними. Як вже зазначалося вище, поодинокі захоронення II–III ст. н. е. зі зброєю, що зустрічаються в Західному Побужжі та Подністер'ї (Червоноград, Добростани, Переводів, Твіржа, Петрилів, Перепельники і т. д.), належать до пшеворської культури [Тиханова, 1941, с. 247–250; Смішко, 1976б, с. 37; Русанова, 1990, с. 134] і ототожнювати їх із зубрицьким населенням не маємо підстав. На думку Д. Н. Козака, відсутність зубрицьких некрополів пояснюється існуванням у цей час своєрідного поховального обряду, який важко зафіксувати під час археологічних досліджень (наприклад, розсипання залишків тілоспалення над поверхнею землі чи води) [Козак, 1989, с. 19]. Цікаву інформацію стосовно поховальних традицій деяких слов'янських

¹ Жіноча фігурка відноситься до трипільської культури [Козак, 1992а, с. 152], а тому могла потрапити у заповнення житла також випадково.

племен знаходимо у пізнішому писемному джерелі – «Повісті временних літ». Літописець звернув увагу на давній звичай, за яким тіло померлого спалювали на вогнищі, а зібрані після цього останки поміщали в невелику посудину і виставляли на придорожньому стовпі [Повість, 1950, с. 15]. Однак, навіть якщо припустити можливість виникнення такого виду поховальних пам'яток, то залишається незрозумілим, що призвело до раптової зміни у середовищі зубрицького населення традиційної обрядовості. Адже поховальні звичаї є тим елементом духовної культури, еволюція якого відбувається дуже повільно. Відповідно до цього, населення зубрицької культури, яке сформувалося на основі пшеворсько-зарубинецької інтеграції, мало б використовувати й властивий для цих племен поховальний обряд. Д. Н. Козак пояснював зміну поховальної обрядовості у слов'янських племен у складній історичній ситуації, яка склалася у I–II ст. н. е., коли в умовах переселення і змішання великих мас людей втрачалися зв'язки з територією предків, місцями перебування їхніх «душ», поступово зникали надії на їхні захисні функції стосовно живих тощо. Це сприяло послабленню культу предків і в кінцевому результаті призвело до втрати давніх традицій хоронити кремаційні залишки померлих у землі [Козак, 2008, с. 166–167]. Загалом, припускаючи можливість такого явища, зауважимо, що на сьогоденньому етапі вивчення зубрицьких старожитностей ставити крапку у вирішенні цієї проблеми поки що рано. Можливо подальші археологічні дослідження дадуть краще розуміння характеру еволюції поховального обряду цих племен.

2.5.2. *Керамічний матеріал*

Добрим індикатором пшеворсько-зарубинецько-липицького інтеграційного процесу на досліджуваній території є зубрицька кераміка. Як свідчать дослідження, приблизно наприкінці I ст. н. е. пшеворський посуд поступово змінює свій вигляд, втрачаючи, насамперед, свої характерні пізнолатенські риси. Він стає шорстким, грубіше виготовленим, у тісті збільшується кількість шамоту та піску. Деяко занепадає техніка рустування і лошіння. Змінюється також співвідношення видів кераміки за рахунок збільшення кількості горщиків (до 90 %) [Козак, 1989, с. 14]. Зникає характерне для пшеворської культури потовщення краю вінець посудин, їхнє огранення. Поширюється орнамент у вигляді пальцевих вдавлень або косих насічок по краю вінець, наліпного валика із защипами, нерегулярних врізних ліній, нігтевих защипів на стінках, ламаної лінії тощо. На завершальній стадії

формування зубрицької культури характерні риси кераміки усіх трьох груп населення переплітаються в єдиному комплексі [Козак, 1992а, с. 115–117].

Оснoву зубрицького керамічного виробництва становить ліпний посуд. Його детальну класифікацію зробив Д. Н. Козак за матеріалами досліджень зубрицьких селищ Верхнього Подністер'я та Західної Волині [Козак, 2008а, с. 75–84], тому ми не будемо зупинятися на цьому детально. Зазначимо, що в складі цього комплексу переважають горщики. Вони відомі в значній

кількості на усіх зубрицьких пам'ятках. Посудини мають добре виражені, відігнуті вінця, високі округлі плічки і звужений до денця корпус. У деяких екземплярах спостерігається спеціальне рустування стінок.

Серед матеріалів, виявлених автором на поселенні в Попівцях (Попівці-IV), чіткі риси зубрицької культури мають фрагменти горщика чорного кольору, у глиняній масі якого простежуються значні домішки жорстви, піску та органіки. Його поверхня шорстка, оброблена вертикальними і скісними «розчосами». Шийка висока, край вінця ледь розхилений назовні. Приденцева частина посудини пригладжена (рис. 26: 1). Дно рівне, масивне, з відбитками зерен піску, яким посипали формувальну підставку [Онищук, 1998б, с. 189]. Такі екземпляри характерні, головню, для волинських пам'яток так званого постзарубинецького горизонту. На верхньодністерських поселеннях вони зустрічається лише зрідка [Козак, 1992а, с. 48].

Привертають увагу також фрагменти двох горщиків з добре вираженою шийкою та розхиленими вінцями із горизонтально зрізаним краєм. У фактурі тіста помітні домішки шамоту і дрібного піску. Їхня поверхня горбкувата, з слідами пригладження шматком тканини або віхтем трави. По

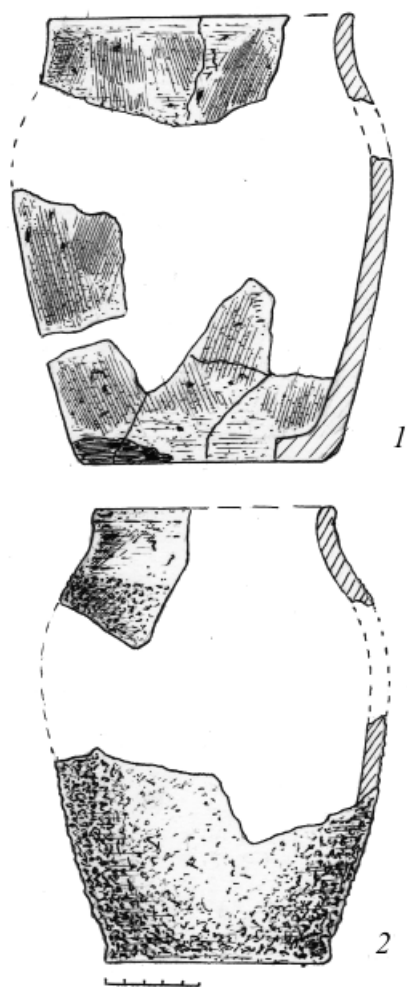

Рис. 26. Ліпний посуд зубрицької культури з поселення Попівці-IV Львівської області (фонди БІКМ)

краю вінець нанесено орнамент у вигляді косих насічок (табл. XIV: 1). Посудини такого типу мають численні аналогії на території Західної Волині (наприклад у Гіркій Полонці), хоч зрідка трапляються й на Давидівському плато (Підберізці, Підбірці) [Козак, 1992а, с. 51]. Описана кераміка має найближчі відповідники у зарубинецькій культурі, а наявність її в зубрицьких комплексах Волино-Подільського пограниччя засвідчує пшеворсько-зарубинецькі взаємодії.

На поселенні Попівці-IV також знайдено фрагменти горщиків, банкоподібної форми, прикрашених пальцевими вдавленнями, нігтевими защипами тощо (табл. XV, рис. 26: 2). Невелика частина кухонного посуду має рустовану поверхню (рис. 26: 2; табл. XV: 2-3)

На нашу думку, описаний керамічний матеріал треба датувати ранньою фазою зубрицької культури, тобто періодом її формування. Зокрема, це простежується в екземплярах, у морфології та орнаментативній якій присутні пшеворські, липицькі та зарубинецькі риси. Проте відсутність характерного для пшеворської культури пізньолатенського часу потовщення та огранення краю вінця, поєднання деяких елементів декорування поверхні, вказують на інтеграційні явища, що у цей час відбуваються в середовищі різноетнічного населення Волино-Подільського пограниччя.

Столовий посуд у комплексах зубрицьких поселень репрезентують миски. Це ребристі посудини з прямими або відігнутими вінцями, чітко виділеним згином плічок і конічною придонною частиною. Часто зустрічаються широкогорлі екземпляри з потовщеними вінцями.

На поселенні Попівці-IV така кераміка виготовлена з щільного тіста, глина часом очищена від домішок. Миски мають прямі або відігнуті вінця, добре виражений перелам плічок і звужену придонцеву частину, яка в деяких випадках закінчується слабо вираженим піддоном. Їхня поверхня старанно заглажена, переважно лощена. Окремі посудини були орнаментовані кількома пролощеними горизонтальними лініями. На шийці однієї з мисок простежено зигзагоподібну лінію, прокреслену по вже випаленій поверхні (табл. XIV: 5, 7) [Онищук, 1998б, с. 197]. Аналогії до знайденої кераміки відомі з поселень у Підберізцях, Підбірцях та Сокільниках [Козак, 1984а, рис. 28: 6-7; 31: 11-13]. Часто вони також трапляються й на пам'ятках Західної Волині (Підріжжя, Гірка Полонка-II, Линів) [Козак, 1992а, рис. 30: 1-3,5, рис. 36: 1-3; Козак, 1994б, с. 43].

Черпаки зубрицької культури – це невеликі посудинки напівсферичної або близької до конічної форми. Перші відомі на більшості пам'яток приблизно в однаковій кількості. Подекуди поверхня прикрашена

пальцевими вдавленнями або геометричними композиціями. Черпак з Підберізців мав орнамент у вигляді вертикальної лінії, від якої відходили ще дві пари косих, опущених донизу, рисок. У верхній частині посудини нанесено поперечну лінію у вигляді хреста [Козак, 2008а, с. 83]. Екземпляри конічної форми присутні лише на селищах Верхнього Подністер'я (Підберізці, Пасіки Зубрицькі, Давидів). У Західній Волині такі знахідки поки що невідомі [Козак, 1992а, с. 61; Козак, 2008а, с. 84].

Зубрицьке населення також користувалося невеличкими посудинками типу чарок. Вони тюльпаноподібної, конічної та яйцеподібної форм. Приденцеву частину такої чарки було знайдено в господарській споруді в Попівцях (табл. XVI: 7). Її поверхня шорстка, у тісті простежується багато жорстви, шамоту і піску. Діаметр дна становить 4 см [Онищук, 1998б, с. 197].

Специфічним видом кераміки є округлі диски-сковорідки або накривки плоскої форми. Вони походять переважно з волинських поселень, однак у невеликій кількості також представлені в зубрицьких керамічних комплексах Верхнього Подністер'я (Підбірці, Підберізці, Пасіки-Зубрицькі). Здебільшого вони мають один бік підлощений, а другий – ошершавлений. Орнаментовані пальцевими вдавленнями або нігтевими защипами. Існує думка, що в середовищі зубрицьких племен ці вироби поширилися під впливом зарубинецької культури [Козак, 2008а, с. 84].

Наявність на поселеннях значної кількості ліпного посуду, різноманітність його форм свідчить про домашній характер тогочасного гончарства. Очевидно, в цей час ліпну продукцію виготовляли члени сімейного колективу, забезпечуючи таким чином потреби домашнього господарства.

Приблизно в середині II ст. н. е. у середовищі зубрицьких племен поширюється кружальна кераміка, виготовлена за провінційно-римською технологією. На селища зубрицької культури вона потрапляла в результаті взаємодій з липицькою людністю, а тому зустрічається доволі рідко. За підрахунками Д. Н. Козака кількість такого посуду становить лише 2–4,8% [Козак, 1984а, с. 23; Козак, 2008а, с. 84]. Кружальна кераміка виготовлена з відмуденої глини, має лощену поверхню світло-сірого, рідше – чорного кольору. Подібно до ліпного, гончарний комплекс поділяється на горщики, глеки і миски. Наприклад, у Пасіках Зубрицьких знайдено два горщики, уламок чаші липицької культури на високій ніжці та фрагменти дев'яти мисок. Горщики мають біконічну форму з потовщеними вінцями. Миски – S-подібного профілю з гострим переходами вінець у плічки, а плічок у бочки. Денця на кільцевій підставці [Козак, 2008б, с. 40]. Цілий глек з двома ручками виявлено на поселенні Соکیلники-І. Він амфороподібної форми

з двома ручками, високою шийкою, видовженим тулубом і дном на кільцевій підставці. Шийка прикрашена валиком (фото 76). Його розміри становлять: загальна висота 11 см, висота шийки 8 см, діаметр вінець 12 см, діаметр дна 11 см [Козак, 2008а, с. 84].

До римських імпортованих, знайдених на пам'ятках зубрицької культури досліджуваної території, відноситься амфорна тара і червонолакова кераміка (т. зв. «terra sigillata»). Їх кілька фрагментів виявлено на поселеннях у Підберізцях і Сокільниках-I [Козак, 2008а, с. 86].

Фото 76. Кружальний глек з господарської ями № 2 поселення Сокільники-I (фонди КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей», м. Винники)

2.5.3. Знаряддя праці, предмети побуту, елементи костюма

До ремісничих виробів зубрицької культури на території Північно-Західного Поділля та суміжних районів Волині належать речі, виготовлені з металу, кістки і каменю. До них належать знаряддя праці, побуту, предмети озброєння та мисливства, прикраси тощо.

Численну групу знахідок із заліза становлять залізні ножі. Вони трапляються досить часто. Наприклад, лише під час польового сезону 1975 року в Підберізцях було знайдено 10 таких предметів, з яких 7 збереглися в цілому вигляді [Козак, 1975 (звіт), с. 17]. Знаряддя переважно мають пряму спинку і звужене до кінця лезо. Черешок відділений від леза одним або двома уступами. Часом уступ простежується лише з боку спинки (Підберізці). Довжина ножів становить 7–10 см (рис. 27: 3-10).

Знаряддя деревообробного ремесла представлені двома теслами і сокирою з поселення Сокільники-I. Перші мають округлі втулки і розклепані леза, краї яких з обох сторін загнуті до середини. Сокира увінчана масивним обухом, який переходить у прямокутну, із слабо розширеною нижньою частиною, робочу частину. Довжина предмета становить 15 см, ширина 6 см.

На відміну від пам'яток пшеворської культури, на зубрицьких селищах рідко зустрічаються предмети озброєння. Вони представлені лише вістряма стріли та двома наконечниками списів. Наконечник стріли походить з Підберізців. Він належить до крильчастого типу, має ромбоподібне в

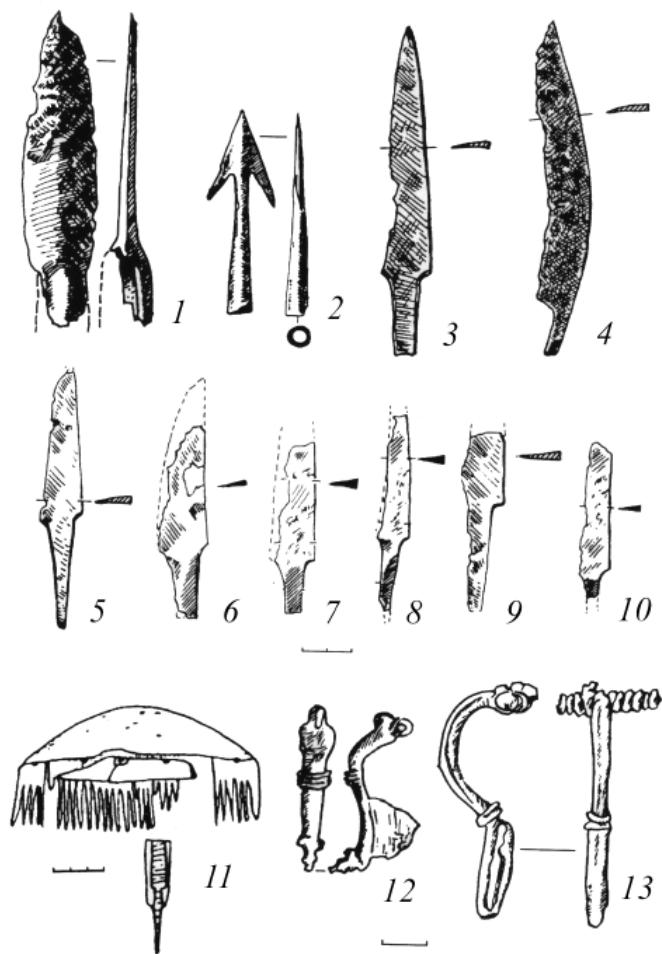

Рис. 27. Матеріали зубрицької культури з поселення біля с. Підберізіці на Львівщині (Козак, 2008б, рис. 4)

перерізі перо з відтягнутими крильцями і округлу довгу втулку (рис. 27: 2). Наконечники списів листоподібної форми. Один із них походить з культурного шару цього ж Підберізіцівського поселення і характеризується невеликими розмірами, вузьким безреберчастим вістрям і округлою втулкою (рис. 27: 1).

Потрібно зазначити, що виготовлені із заліза вироби насамперед характеризують металургійне та ковальське ремесла. Стосовно функціонального призначення, то їх могли використовувати в домашньому господарстві, ремеслі, військовій справі, мисливстві тощо.

Рідкими знахідками на поселеннях зубрицької культури досліджуваної території є фібули. Одну із них виявлено в Пасіках Зубрицьких. Вона виготовлена з бронзи, має двочленну конструкцію та S-подібний профіль. Довжина фібули становить 8 см. Ще одна знахідка з дугоподібною спинкою і високим приймачем походить з поселення Сокільники-І. Бронзовий екземпляр, похідний від гостропрофільованого типу, відомий з Підберізців. Він знайдений поблизу вогнища в житловій споруді № 7. На цій самій пам'ятці в житлі № 15 виявлено пізнішу залізну фібулу підв'язної конструкції з дуговидною дужкою, яка в нижній частині переходить у пряму ніжку. Остання зігнута в напрямі голівки, утворюючи таким чином приймач (рис. 27: 12-13) [Козак, 1984а, с. 32, Козак, 2008б, с. 32].

На західноволинських пам'ятках зубрицької культури відомо кілька прикрас. Зокрема, бронзові браслет і шпилька виявлені на поселенні Гірка Полонка-ІІ, залізна шпилька – в Загаях-ІІ. Перший має діаметр 7 см і, ймовірно, використовувався для оздоблення рук. Він виготовлений з округлого в перерізі бронзового дроту, має розімкнуті та загострені кінці. Шпильки зроблені з бронзового та залізного стержнів довжиною 11 і 5 см відповідно, кінці гострі. Відрізняються формами голівок: в одній вона закручена у спіраль, у другій – у кільце. На думку Д. Н. Козака, описані прикраси відомі у зарубинецькій культурі Прип'ятського Полісся [Козак, 1992а, с. 63]. До ювелірного ремесла мають відношення кілька бронзових кілець невідомого призначення з Підберізців, ложка-лячка для розливу розплавленого металу, пінцет з Пасік Зубрицьких, а також глиняні тиглі з поселення Сокільники-І [Козак, 2008а, с. 99; Козак, 2008б, с. 34].

Багато знахідок представляють різні види домашніх ремесел: прядіння, ткацтво, пошиття одягу, взуття і т. д. Зокрема, на всіх селищах досить часто зустрічаються глиняні пряслиця до веретен. Деякі вироби шевського призначення (голки, проколки) виготовляли не тільки з металу, й з кістки. Для оброблення шкіри і шерстяних тканин слугували т. зв. «ковзани», зроблені з трубчастих стегових кісток тварин.

До категорії складних кістяних виробів належать гребені. Їхні знахідки відомі з поселень в Линеві, Загаях-ІІ, Хрінниках, Підберізцях і Сокільниках-І. Два перших односкладового типу. Вони виготовлені з однієї частини рогу, мають дугоподібну спинку з характерною «гребінкою». Екземпляр з Линева по краю спинки та поверх зубців має орнамент у вигляді врізної лінії, до якої примикають половини подвійних кілець з ямками у центрі. Розміри гребеня 5,5×7,0 см, товщина 1 см [Козак, 2013, с. 59]. Майже такої ж величини є розчіска з Загаїв. Вона прикрашена трьома горизонтальними заглибленими

лініями, розташованими в нижній частині спинки над зубцями [Козак, 2008а, с. 359]. Можливо до зубрицької культури також відноситься гребінь з Хрінник, знайдений в культурному шарі поселення. За формою він подібний до вищеописаних. Його розміри становлять 7,5х6,5 см. Спинка оздоблена циркульним орнаментом у вигляді двійних кілець з ямкою посередині та горизонтальною лінією поверх зубців [Козак, 2008а, с. 429, рис. 247].

Гребінці з Підберізців (рис. 27: 11) і Сокільників-I мають дугоподібні спинки і складаються з трьох пластинок, з'єднаних заклепками [Козак, 1992а, с. 65]. З огляду на конструктивні особливості вони відносяться до першого варіанту тришарових гребенів. Окрім зубрицької культури такі екземпляри широко відомі на липицьких, вельбарських і черняхівських пам'ятках Дністро-Прип'ятського межиріччя [Онищук, Прокопів, 2012, с. 36].

Знаряддя з каменю представлені гострильними брусками і жорнами. Перші застосовували для гостріння кіс, серпів, ножів, інших ріжучих знарядь, а також шил і голок, тому в археологічних комплексах вони трапляються часто. Їх виготовляли зазвичай з піщаних порід каменю. На поверхні нерідко присутні сліди від загострювання металевих предметів. Другі – засвідчують розвинуту серед зубрицької людності млинарську справу. Зокрема, половинки двох жорен з черепашнику походять з поселення Пасіки Зубрицькі (споруда № 1). Вони лежали у великій будівлі площею 37 кв. м на спеціально вирізаному прилавку. На дні об'єкта знайдено багато дрібних уламків такого ж каміння, яке походило від інших розбитих жорен. Товщина цілих екземплярів становила 7–8 см, діаметр – 51 і 52 см [Козак, 1980, с. 283; Козак, 1992а, с. 62; Козак, Пашкевич, 1985, с. 25–26].

Отже, вищеописаний матеріал дає змогу стверджувати, що зубрицьке населення Західної Волині та Верхнього Подністер'я широко використовувало у своєму житті різні ремесла. Найбільш розвинутими із них були керамічне, чорна та кольорова металургія, ковальська, косторізна, каменеобробна та деревообробна справа. Останній різновид ремесла, на жаль, не фіксується археологічно, однак відомо, що населення лісостепової зони України володіли тисячолітніми традиціями його використання у домашньому господарстві. Сформувавшись на основі пшеворської, зарубинецької та липицької інтеграції, зубрицьке населення перейняло традиційні способи їхнього господарювання, а також матеріальної та духовної культури.

2.6. Загальна характеристика господарства населення першої чверті I тис. н. е. на території Західного Поділля та Волині

Характер селищ пшеворської, липицької та зубрицької культур досліджуваної території, а також наявні в нашому розпорядженні рухомі археологічні матеріали, дають підстави вважати, що основою господарства цього населення було землеробство і тваринництво. Для обробітку ґрунту вже використовували тяглову силу великої рогатої худоби. Застосування рала давало можливість обробляти земельні ділянки силами окремої сім'ї. Важливою і переконливою знахідкою в цьому є залізний наральник з Майдану Гологірського. Такий самий вузьколезий наральник знайдено на поселенні Круглик поєнешти-лукашівської культури, поширеної в Карпато-Дністерському регіоні. Застосування металевих наконечників в орних знаряддях давало змогу краще спущувати ґрунт, підрізати коріння бур'янів, що, відповідно, збільшувало ефективність землеробської праці. Однак, як свідчать дослідження, для культур рубежу – перших століть н. е. їхнє використання є скоріше винятком, аніж правилом. З цього виходить, що в першій чверті I тис. залізні наральники лише починають входити у життя місцевих племен, а для обробітку ґрунту традиційно використовували дерев'яні знаряддя.

Освоюючи для ведення господарства нові ділянки території, носії вищеназаних культур, ймовірно, широко застосовували техніку підсіки (вогнево-підсічну систему). Визначену ділянку лісу вирубували і випалювали, в результаті чого ґрунт отримував велику кількість попелу, багатого на мінеральні речовини, зокрема калій (поташ). Така земля на перших порах не потребувала додаткового обробітку і була придатна для висівання злакових рослин, насамперед проса, прямо в золу [Седов, 1996, с. 243]. Після збору першого врожаю звільнена від рослинності ділянка втрачала свої родючі властивості, тому потребувала періодичного відновлення, поступово перетворюючись у т. зв. «лісовий переліг». Легкі для оранки ґрунти, збагачені органікою від лісового перегною та частих річкових намивів, найкраще підходили для посівів невибагливих зернових культур (проса, ячменю, жита і пшениці). Нерідко у таких цілях використовували й болотисті заплави. Ці ділянки не вимагали перелогу для регенерації своїх родючих властивостей, оскільки щорічно відновлювалися від розливів річок. Тому ними могли користуватися впродовж необмеженого часу [Краснов, 1967, с. 20; Горбаненко, Пашкевич, 2010, с. 262].

Палеоботанічний аналіз, проведений за результатами досліджень поселення пшеворської культури в Колонії Нешава (Neszawa Kolonia) у Польщі, засвідчив, що його мешканці найчастіше вирощували просо звичайне. Крім того, знали ячмінь, пшеницю і жито [Wasylikowa, Сува, Stasiak-Cyran, 2008, s. 124–125]. У Верхньому Подністер'ї відбитки зерен злакових виявлені на кераміці та глиняній обмазці з поселень Соکیلники, Підберізці, Підбірці та Чишки. Їхній аналіз засвідчив, що пшеворське і зубрицьке населення вирощувало двозернянку та голозерну карликову пшениці, спельту, голозерний і плівчастий ячмені, жито, просо, бобові (горох, вика ервілія, чина) і технічні (конопля) рослини [Козак, Пашкевич, 1985, с. 19–24]. Сліди зерен пшениці були простежені автором на глиняній обмазці з господарської споруди у Попівцях. У Соکیلниках знайдено горщик з обвугленими і прилиплими до стінок зернівками злаків. У Західній Волині відбитки культурних рослин виявлені на кераміці з поселень у Гіркій Полонці (пшениця-двозернянка, ячмінь плівчастий, ячмінь голозерний, жито) та Линеві (ячмінь плівчастий, овес) [Горбаненко, Пашкевич, 2010, с. 41, табл. 2.2]. Вивчення палеоботанічних решток дозволило Г. О. Пашкевич зробити висновок, що на зубрицьких селищах найбільше трапляються зернівки проса звичайного [Горбаненко, Пашкевич, 2010, с. 136].

Населення липицької культури культивувало подібні сорти злакових рослин. Зокрема, на кераміці з могильника в Болотні простежено відбитки зерен проса звичайного, пшениці голозерної, ячменю плівчастого, жита посівного, а також вівса *Avena sp.* Такий самий різновид культурних рослин представлений на поселенні в Ремезівцях. У всіх випадках кількісно переважало просо [Горбаненко, Пашкевич, 2010, с. 137]. Ймовірно воно було основним харчовим продуктом землеробського походження, який споживало населення першої чверті I тис. н. е. Північно-Західного Поділля та суміжних територій.

Про значну роль тваринництва в господарському комплексі місцевої людності свідчить багатий остеологічний матеріал. Велика рогата худоба давала передусім м'ясо, молоко та шкури. Її використовували як тяглову робочу силу. Крім того, розводили свиней, овець, коней. Певне значення, як промислу, приділялося рибальству і полюванню на диких тварин: лося, оленя, козулю, кабана, зайця та інших.

Аналізуючи рівень економічного розвитку населення досліджуваної території в першій чверті I тис. н. е. треба звернути увагу на поширені тут залізодобувне та ковальське ремесла. Ймовірно, цьому сприяли значні поклади болотяної залізної руди. Добування кричного металу

та виготовлення знарядь праці із нього відбувалися безпосередньо на поселеннях. Активно розвивалося ліпне керамічне виробництво, яке мало надомний характер. Липицькі гончарі першими на досліджуваній території почали застосовувати гончарний круг, передавши ці знання своїм сусідам – населенню пшеворської та зубрицької культур. Дакійці підтримували тісні контакти з провінційно-римським світом, насамперед з Дакією. Це зумовило їхній вищий рівень соціального та економічного розвитку порівняно з останніми.

Носії зубрицької культури перейняли характерні риси економіки та побуту пшеворського, зарубинецького та липицького населення: землеробсько-тваринницький характер господарства, ліпну керамічну справу, різні види ремесл тощо. У процесі подальшого розвитку зубрицькі старожитності поступово набувають самобутності, вираженій в дещо відмінній топографії селищ, їхній забудові, керамічному виробництві тощо. Зубрицька культура стає основним компонентом у формуванні черняхівських пам'яток Верхнього Подністер'я і Західного Побужжя. На її основі пам'ятки окресленого регіону набувають слов'янських рис, виділившись у Верхньодністерський локальний варіант черняхівської культури.

Розділ 3

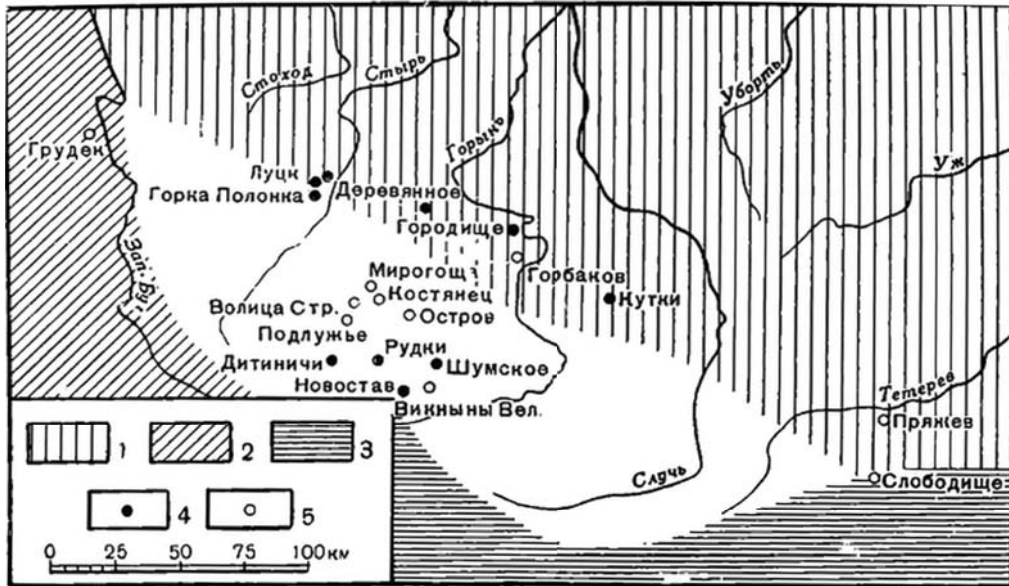
ІСТОРИЧНІ ТА КУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ ДРУГОЇ ЧВЕРТІ I ТИС. Н. Е. НА ТЕРИТОРІЇ ЗАХІДНОЇ ВОЛИНИ ТА ПОДІЛЛЯ

3.1. Населення вельбарської культури і проблема заселення регіону

Наприкінці II ст. н. е. з Нижнього Повіслення у Західну Волинь і Поділля мігрують групи східно-германського населення. Їхні пам'ятки відносять до вельбарської культури, яку пов'язують з готами або гото-гепідами [Kostrzewski, 1946, s. 65–89; Antoniewicz, 1951, s. 26–59; Piotrowicz, 1951, s. 60–76; Weibull, 1959; Kmieciński, 1962; Wolfram, 2010 та ін.]. Разом із ними участь в переселенні брала вандалська пізньопшеворська людність [Peschek, 1939; Nachmann, 1961, s. 1–276; Makiewicz, 2005, s. 9–15; Kokowski, 2004, s. 3–10 та ін.], а можливо й інші германські племена (герули, тайфали, бургунди).

Пам'ятки вельбарської культури в межах Східної Європи поширені в Білоруському Побужжі, Турово-Пінському Поліссі, Західній Волині (до р. Горинь на сході), Північному Поділлі [Абашина, Козак, Синиця, Терпиловський, 2012, с. 95], а також на Південному Бузі [Козак, 1992а, с. 103] (карта 3). Як свідчать дослідження, готські племена осіли на території Волині щонайменше на 50–70 років, витіснивши звідти місцеве слов'янське населення зубрицької культури [Козак, 1998б, с. 44]. За підрахунками Д. Н. Козака в Західній Волині до рівня наукової достовірності досліджено 15 вельбарських пам'яток. За хронологічними ознаками їх можна розділити на дві групи: ранню – від кінця II ст. (Боратин, Городок, Линів, Хрінники, Любомль, Баїв) і пізню – з др. пол. III ст. н. е. (Могиляни-Хмельник, Дерев'яне, Гірка-Полонка, Загаї-II) [Козак, 2006а, с. 12].

За свідченнями готського історика VI ст. Йордана, який був секретарем візантійського воєначальника Гунтігіса Бази із королівської династії Амалів

Карта 3. Карта поширення Волинської групи полів поховань:

- 1 – зарубинецька культура; 2 – шеворська культура; 3 – черняхівська культура;
4 – могильники; 5 – поселення (Кухаренко, 1958, рис. 1)

[Иордан, 2000, с. 13], рух численних германських племен на схід та південний схід Європи був спричинений складною демографічною ситуацією на Балтійському Помор'ї. У своєму творі «Getica» він зазначає, що коли в Готисканзі – країні, яку готи утворили в усті р. Вісли, збільшилася кількість людей, король Філімер наказав своєму народові вирушити в нові краї. У пошуках зручних для розселення територій вони прийшли у землі Скіфії, яка на мові готів називалася Ойюм [Иордан, 2000, с. 66].

На думку дослідників, переселення готських племен у Північне Причорномор'я розпочалося на початку III ст. [Kokowski, 2008, s. 160] (на думку Л. В. Войтовича – близько 205 року н. е. [Войтович, 2008, с. 37]), або й ще раніше – в кінці II ст. н. е. [Козак, 2006а, с. 10; Магомедов, 2001б, с. 74]. М. Б. Щукін стверджував, що міграція готів на південний схід відбувалася двома хвилями – Брест-Трішинською (B_2/C_1 та C_{1a} за європейською періодизацією) і Дитиницькою (C_{1b} і C_2) [Щукин, 2005, с. 96]. Версію про дві фази міграції східногерманських племен обстоює Б. В. Магомедов, вважаючи, що на першому етапі (кін. II ст.) у ній брали участь племена готів, а на другому (III ст.) – гепідів [Магомедов, 2001б, с. 74]. Останнє припущення було піддане критиці з боку Д. Н. Козака. Він був переконаний, що гепіди представляли окреме германське плем'я, яке виділилося з готського етноплемінного

масиву ще на території Повіслення у кін. II–III ст. н. е. і самостійно рухаючись на південь, досягло Подунав'я. Одночасно він не заперечував можливості проникнення в Західну Волинь разом з готами і якоїсь частини гепідів. Свідченням цього може бути могильник у Дитиничах, де присутні відмінні від вельбарської культури північно-західні риси [Козак, 2006а, с. 11–12; Козак, Прищеп, Шкоропад, 2004, с. 114–115]. Відповідно, Л. В. Войтович припустив участь у цих процесах, крім гепідів, також герулів і бургундів. «Германські народи, захоплені цією міграцією, певною мірою допомогли готам утворити на території пізнішої України і прилеглих землях величезну «варварську поліетнічну імперію» – пише він [Войтович, 2008, с. 40]. На нашу думку, готи, незважаючи на їхнє політичне домінування у новоствореному племінному союзі (т. зв. «державі Германаріха»), в подальшому не зуміли зберегти своєї культурної ідентичності та, влившись у черняхівську культуру, стали одним з її етнічних компонентів.

Хронологія більшості вельбарських і вельбарсько-черняхівських поселень Західної Волині та Поділля визначається III–IV ст. н. е., однак час існування деяких із них може виходити й за межі IV ст. [Строцен, 2008, с. 74]. Це припущення підтверджується знахідкою на пам'ятці Дудині-II золотої підвіски-кулона [Онищук, 2007, с. 72–76]. Поліхромний стиль, в якому виконана прикраса, розвинувся і набув поширення саме в гунську епоху [Засецкая, 1994, с. 50–75]. Це означає, що найпізніші вельбарські пам'ятки Волино-Подільського пограниччя могли існувати ще в період першої половини–середини V ст. Рубежем IV–V ст. н. е. датують багаті готські скарби на Волині [Козак, 1999б, с. 88]. Д. Н. Козак вважав, що вони були заховані під час «надзвичайно драматичної ситуації, яка склалася для готів Волині у цей час» [Козак, 1999б, с. 91]. Припускають, що до цього були причетні слов'янські племена черняхівської культури з Верхнього Подністер'я [Козак, 1995, с. 62; 1999б, с. 91–92; Шукин, Мачинский, Воронятов, 2011, с. 288].

У результаті гунської навали змінюється політична ситуація на півдні сучасної України. Знахідки численних дорогих речей і скарбів на території Поділля та Волині свідчать, що приблизно з кінця IV н. е. у ці райони могли переміститися центри готської влади – прототипи Європейських «варварських королівств» [Казанский, 2017, с. 27–31]. Ймовірно, готська аристократія, що уціліла після розгрому «держави Германаріха» і визнала васальну залежність від гунів, зуміла організувати на цих землях нові політичні утворення, які проіснували аж до середини V ст.

Своєрідну думку з цього приводу висловив Д. В. Чобіт. Він вважає, що після розгрому готської держави гунами, носії вельбарської культури на

Волино-Подільському пограниччі нікуди не поділися, а проживаючи у своїх колоніях-анклавах серед слов'ян, були поступово асимільовані. Опрацьованим ним дані ономастики дають змогу припустити, що в центральній частині пограниччя до сьогодні збереглося багато готських топографічних та антропонімічних назв [Чобіт, 2012, с. 3–35]. Зокрема, аналіз книг Йосифінської та Францисканської метрик с. Стиборівка Бродівського р-ну Львівської області засвідчив, що наприкінці XVIII–початку XIX ст. більшість прізвищ його мешканців мали германські корені. Значну кількість антропонімів з германськими основами виявлено й у сусідніх населених пунктах Вербівчику, Орихівчику, Маркополі, Шишківцях, Нем'ячі, Попівцях, Паликоровах та ін. [Чобіт, 2013, с. 51]. Це підтверджується також специфічним виглядом мешканців Стиборівки: ще до 30-х років XX ст. їхня більшість мала руде волосся, ластовиння на обличчі, сірі та голубі очі. Отже, на думку Д. В. Чобота, далекі нащадки готів і досі проживають на Волино-Подільському пограниччі, втративши свою етнічну та культурну окремішність в результаті багатотисячолітньої слов'янізації [Чобіт, 2013, с. 302–307].

Не вдаючись у дискусію, зауважимо, що відповідь на питання, які саме культурно-історичні чи політичні процеси відбувалися на території Північно-Західного Поділля та суміжній із ним Західній Волині наприкінці IV–V ст. на сьогоднішньому етапі досліджень дати важко. У розпорядженні археологів наразі немає ані явних ознак гото-слов'янського воєнного протистояння в цьому регіоні (поховань загиблих, залишків спалених вельбарських поселень), ані пізніших за першу пол. V ст. готських пам'яток, на яких би простежувалася ознаки поступової культурної асиміляції германців. Можливо, цю проблему зможуть розв'язати подальші розкопки поселень та могильників у гото-слов'янській контактній зоні, розташованій на порубіжжі історичної Волині та Поділля. Адже спільне проживання впродовж майже двох століть неминуче призводило до взаємоадаптації, тобто «перетікання» елементів матеріальної і духовної культури від одного населення до іншого. Це явище в кінцевому результаті позначилося на поступовій втраті вельбарцями своїх характерних рис і трансформації в багатоетнічну спільноту під назвою черняхівська культура.

3.1.1. Вельбарсько-черняхівські взаємини на Волино-Подільському пограниччі та північних районах Західного Поділля

Складним питанням є взаємовідносини прийшлої германської людності з черняхівською культурою Західного Поділля. В історіографії існує три головні концепції походження останньої: слов'янський, германський і поліетнічний. Оскільки ця проблема достатньо широко розкрита на сторінках наукових видань [Тиханова, 1957, с. 194, Кухаренко, 1970, с. 58; Винокур, 1972, с. 143–160; 2000а, с. 240–278, Баран, 1981, с. 152–162; 1998, с. 179–182, Козак, 2006а, с. 14; Магомедов, 2001а, с. 134–147 та ін.], ми не будемо зупинятися на її детальному розгляді. Зауважимо, що автор цієї монографії підтримує думку тих дослідників, які бачать творцями черняхівської культури місцеву (автохтонну) людність різноетнічного походження.

В умовах інтенсивних провінційно-римських впливів у середовищі племен другої чверті I тис. н. е. відбулися якісні зміни у їхньому соціально-економічному та культурному розвитку. Участь великої кількості варварського (не тільки готського) населення у Скіфських війнах [Рейда, 2017, с. 10, 12, 15], наявність системи клієнтських відносин Риму з прилімесними племенами, активні торговельно-економічні контакти з античним світом та інші чинники призвели до швидкого поширення провінційно-римської культурної вуалі на значних просторах Європейського Барбарікуму. Одночасно, політичне домінування готського союзу на території черняхівської культури вплинуло на відносну подібність матеріального комплексу її населення. Цьому сприяли також інтеграційні процеси, що проходили у регіонах суміжного проживання різноетнічної людності (Середнє Подністер'я, Південне Побужжя, Наддніпрянщина тощо) і спричиняли змішування культурних елементів, а отже призводили до взаємоасиміляції та поступового нівелювання давніх племінних традицій.

Складні культурно-історичні процеси відбувалися й на Поділлі. Вважається, що в період пізньоримського часу ця територія належала до районів поширення черняхівської культури, а вельбарські елементи тут присутні лише у вигляді впливів [Баран, 1981, с. 159–161; Винокур, 1989, с. 218–219; Винокур, 2003а, с. 139–147; Строцень, 2008, с. 128–129]. Б. С. Строцень припустив можливість існування на Західному Поділлі герmano-слов'янської контактної зони. Він дійшов висновку, що у другій чверті I тис. н. е. в цьому районі проживали дві етнічні групи: у південній і західній частинах Західного Поділля (Дністерська частина) – автохтонна слов'янська, а на

його північному сході (Тернопільський ландшафтний район) – прийшла германська [Строцень, 2011, с. 33–35].

Нові матеріали до реконструкції етнокультурної ситуації другої чверті I тис. на північному краї Подільської височини були отримані в результаті археологічних досліджень тогочасних пам'яток у верхів'ях рік Іква, Серет, Стир, Горинь і в басейні Гнізної (Дудин-II, Накваша-I, Суховоля-VII, Кобиля, Очеретне-II та ін.). Вони засвідчили існування в межах Вороняцького та Кременецького горбогір змішаних вельбарсько-черняхівських пам'яток. Численні аналогії до знайдених тут матеріалів відомі у вельбарській культурі Західної Волині та Повіслення. Зокрема, на поселеннях виявлені характерні для східних германців глинобитні житла великих розмірів, специфічну ліпну кераміку, предмети господарства і побуту тощо [Смішко, 1947, с. 111–112; Смішко, 1952, с. 366–367, 371, 373; Строцень, 2005, с. 453–456; Онищук, 2012, с. 303–312 та ін.]. Наземні глинобитні споруди, часто великих розмірів (55–120 кв. м), нагадують житла *stallhaus* (*stall haus* з англ. – «великі дома») з території Північної Німеччини та Польщі. Ліпний посуд відповідних форм має аналогії у вельбарських керамічних комплексах Люблінщини, Мазовії та Підляшшя. Одночасно на низці пам'яток Волино-Подільського пограниччя присутні й матеріали черняхівської культури, зокрема кружальна сіроглиняна кераміка. Це явище ми пояснюємо активним проникненням у життя прийшлої вельбарської людності нових культурних елементів, що надходили з краще розвинутого черняхівського середовища.

Отже, племена готів заселили північний край Подільської височини не пізніше початку III ст. н. е., а, можливо, й одночасно з освоєнням ними Західної Волині. Сприятливі для проживання, землеробства і скотарства ґрунти спонукали до заснування тут довготривалих поселень (Кобиля, Дудин-II, Малинище-I та ін.). В подальшому ця територія стала своєрідним «плацдармом» для інфільтрації германців у середовище черняхівської культури Поділля. Потрапивши у сферу впливів краще розвинутого суспільства, вельбарці перейняли від нього нові риси матеріальної та духовної культури і, поступово втрачаючи свою самобутність, стали складовою частиною цієї великої поліетнічної спільноти.

Наявна на сьогодні джерельна база дає можливість припустити у складі черняхівської культури Західного Поділля ще одного етнічного компоненту – сарматського. Культурні елементи цього населення простежені в похованнях із заплечиками на могильниках в Чеснівському Раковці, Чернелеві Руському, Токах, специфічній ліпній кераміці із Чернелева-Руського та ін. На поселенні першої пол.-сер. IV ст. н. е. у с. Глядки Волочиського

р-ну Хмельницької області, яке досліджувала експедиція НДЦ «РАС», відкрито сліди наземних споруд округлої форми. Це могли бути залишки юртоподібних будівель осілих у Південному Побужжі недавніх кочівників – язигів або аланів [Конопля, Войнаровський, Онищук, 2004, с. 30–31]. Подібні форми сарматських житлових споруд зафіксовані на деяких черняхівських пам'ятках півдня України – селищах Дракуля в Буджаку та Бургунка в Херсонській області [Магомедов, 1999б, с. 137–138], а також, на думку С. В. Воронятова, на поселенні пізньозарубинецького часу Почепи у Верхньому Подесенні [Воронятов, 2018, с. 71–74].

Як вважала О. В. Гудкова, присутність сарматів у черняхівській культурі на розвинутій, пізній та фінальній стадіях її розвитку не викликає сумніву [Гудкова, 2001, с. 39]. Цієї теорії дотримувався І. С. Винокур, який допускав проникнення сарматських номадів з Північно-Західного Причорномор'я через землі сучасної Молдови на територію Середнього Подністер'я і Прикарпаття. «Можна не сумніватися в тому, що частина прийшлого сарматського населення була поступово асимільована в середовищі гето-фракійських і слов'янських племен... Найактивнішу роль у міграційному сарматському потоці з півдня відігравали язиги і роксолани» [Винокур, 2000б, с. 54–55]. На приналежність могильників типу Острівця, Ленковець, Киселева та ін. до язигів вказував Олександр Володимирович Симоненко. Однак він вважає, що на території правобережного Дністра пізніших за I–II ст. н. е. сарматських пам'яток не має, оскільки близько середини I ст. ці племена відкочували на територію Угорської низовини [Симоненко, 2008, с. 249].

Для вивчення проблеми сарматської присутності на території Західного Поділля важливою є інформація, записана львівським краєзнавцем та істориком поч. XX ст. Богданом Янушем (псевдонім – Василь Карпович). Він описав знахідку у 1904 році з околиць с. Заздрість Тербовлянського р-ну Тернопільської області великої кам'яної стели із вибитими на поверхні трьома загадковими символами (рис. 28). Під час викопування каменю робітники також натрапили на кістки двох овець, а також кружальну кераміку, характерну для пізньоримського часу [Janusz, 1918, s. 251–253; Czołowski, Janusz, 1926, s. 11, 188]. Зіставлення знаків з тамгами боспорських царів, серед яких були вихідці із сарматської знаті (Савромат II, Рескуртіорд III), дали підстави М. С. Бандрівському вважати, що стела із Заздрості має сарматське походження, а тамги на її поверхні були вибиті за вказівкою одного з ватажків цих племен, спорідненого з царськими династіями Боспору, або їхнього воєнного союзника [Бандрівський, 1992, с. 66–68]. Погоджуючись

із цим, додамо, що с. Заздрість знаходиться на північному краю давнього степу «Панталиха», який розташовувався на території Тернопільщини у межиріччі рік Стрипа та Серет. У минулому він являв собою трав'яний барвисто-широколистий степ з такими лучно-степовими видами, як тонконіг лісовий, зірочник ланцетолистий, копитник, медунка лікарська, жовта глуха кропива, маренка запашна та ін. [Кубійович, Жарський, Ждан, 1970, с. 2131]. Згідно з даними Йосифінської карти коронного краю Галичини (т. зв. «карта фон Міга») у 1780 році площа Панталихи становила 116,7 кв. км [Гулик, 2011, с. 10]. Ще у другій половині XIX ст. тут випасали великі стада худоби і табуни коней [Słownik, 1886, s. 845]. Отже, частково заболочений і багатий на рослинний світ ландшафт був сприятливий для проживання тут давніх номадів. Можемо припустити, що у першій половині

I тис. н. е. якась частина сарматів облаштувала тут кочовища, позначивши кам'яними стелами з тамгами свої володіння. В. С. Драчук вважав, що стовп із Заздрості, як символ влади сарматів над цією територією, був поставлений аланами у кінці II – на початку III ст. н. е. [Драчук, 1967, с. 244]. Стосовно поширення цих племен у Середньому Подністер'ї дещо іншої думки притримувався М. Ю. Смішко. Він пов'язував появу тут пам'яток номадичної культури з племена язигів, які оселилися в Північно-Західному Подністер'ї ще на початку нашої ери і проживали на території Західного Поділля до II ст. н. е. включно [Смішко, 1962, с. 69]. Прямим свідченням їхньої присутності є могили цього часу біля сіл Ленківці [Мелюкова, 1953, с. 65–67], Киселів [Винокур, Вакуленко, 1967, с. 126–131] Чернівецької, Острівець [Смішко, 1962, с. 54–70] Івано-Франківської, Буряківка [Малеєв,

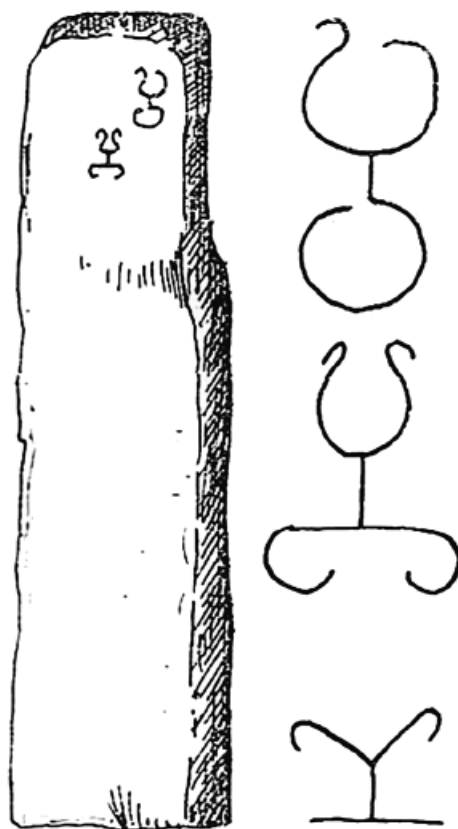

Рис. 28. Кам'яна стела із с. Заздрість на Тернопільщині (Бандрівський, 1992, с. 67)

Піоро, 1973, с. 73–76], Товсте [Малеєв, Симоненко, 2002, с. 108–111] (фото 77) Тернопільської області. Впускні сарматські захоронення відомі в багатьох поховальних комплексах на Вінничині. Наприклад, за підрахунками С. І. Іванішиної, на території Ямпільського району вони зафіксовані майже у кожному з 18 досліджених у свій час курганів [Іванішина, 1996, с. 151]. В історію археології червоними літерами вписане багате поховання чоловіка

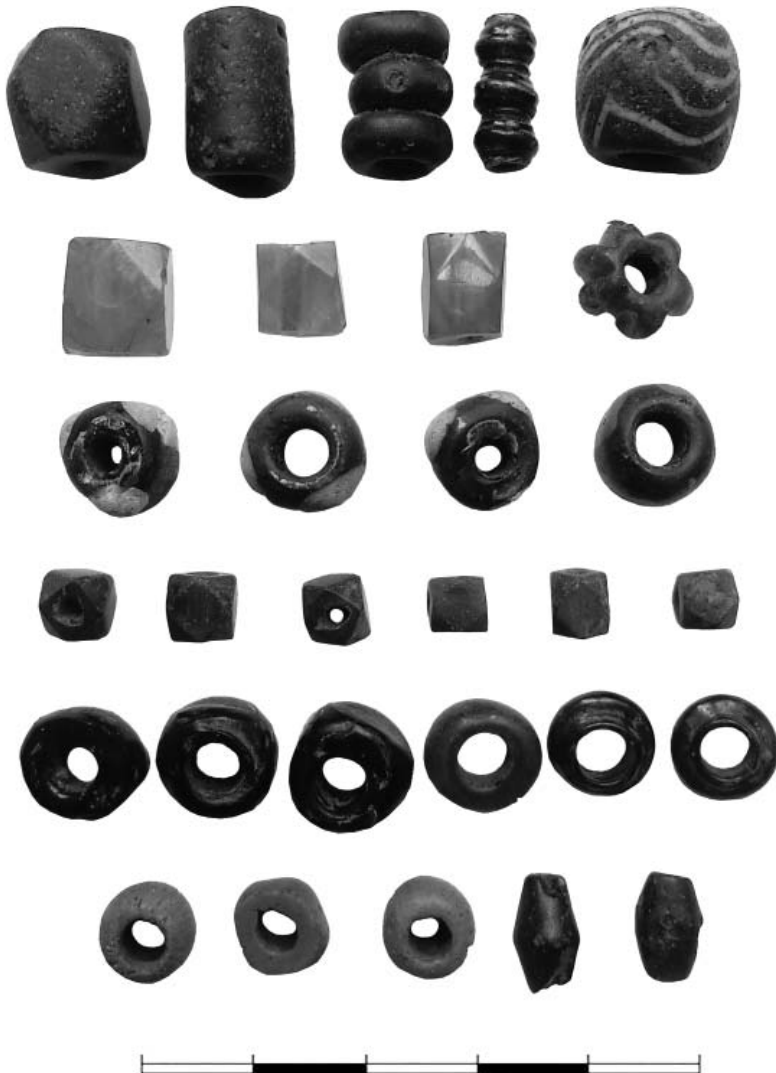
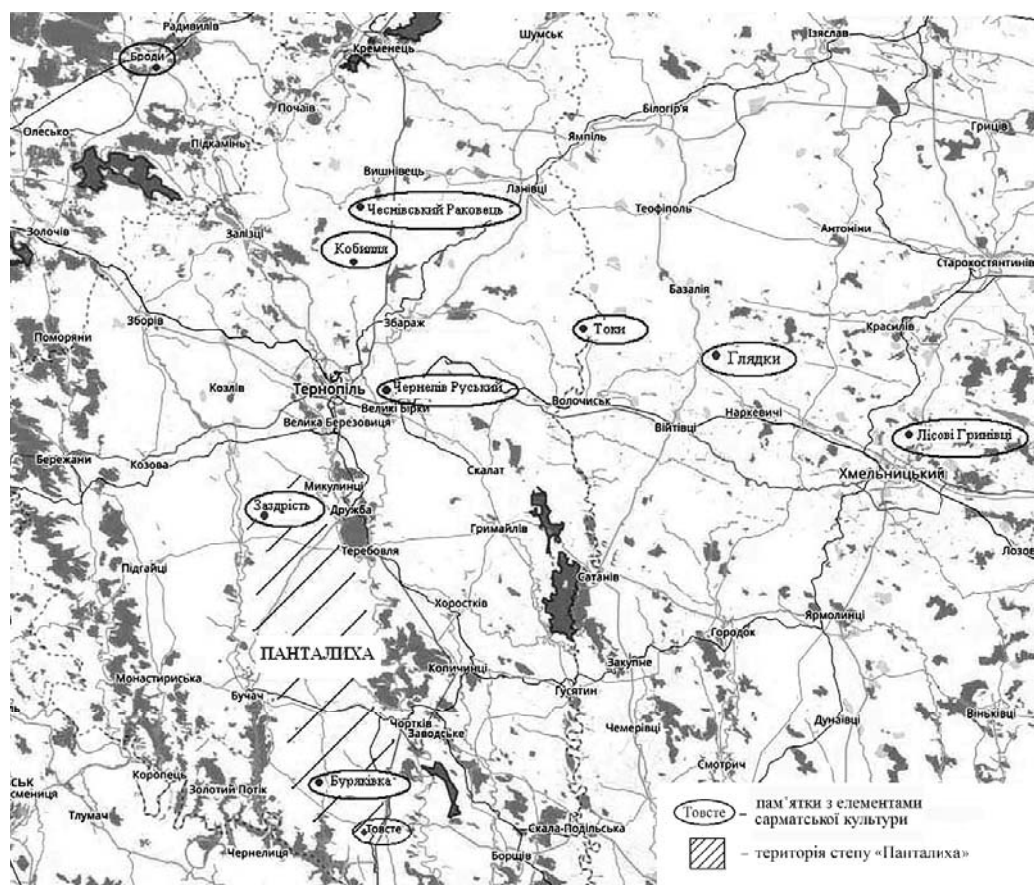

Фото 77. Скляні намистини із сарматського могильника біля с. Острівець Івано-Франківської області, 1972 р. (фонди АМ ІУ НАНУ)

і жінки у с. Пороги цього ж району. Наявність серед супровідного інвентаря значної кількості золотих виробів, зброї, а також семи тамт, зображених на низці предметів (денці та ручці срібного кубка, декоративних пластинах парадного та наконечнику портупейного поясів, золотому окутті піхв меча тощо), свідчить, що там було поховано знатну особу, можливо, навіть сарматського царя Інісмєя [Симоненко, Лобай, 1991, с. 6–75].

Періодом черняхівської культури датують сарматські елементи на поховальних пам'ятках у Чеснівському Раковці, Чернелєві Руському, Токах, кам'яну стелу із Заздрості, фібули на поселеннях Кобиля та Броди-I (карта 4). На думку О. В. Гудкової, поєднання вельбарських і сарматських елементів простежено в комплексі дитячого поховання № 58 із заплечиками на могильнику в Оселівці на Середньому Дністрі [Гудкова, 2001, с. 39]. Аналіз

Карта 4. Пам'ятки із сарматськими елементами на території Західного Поділля

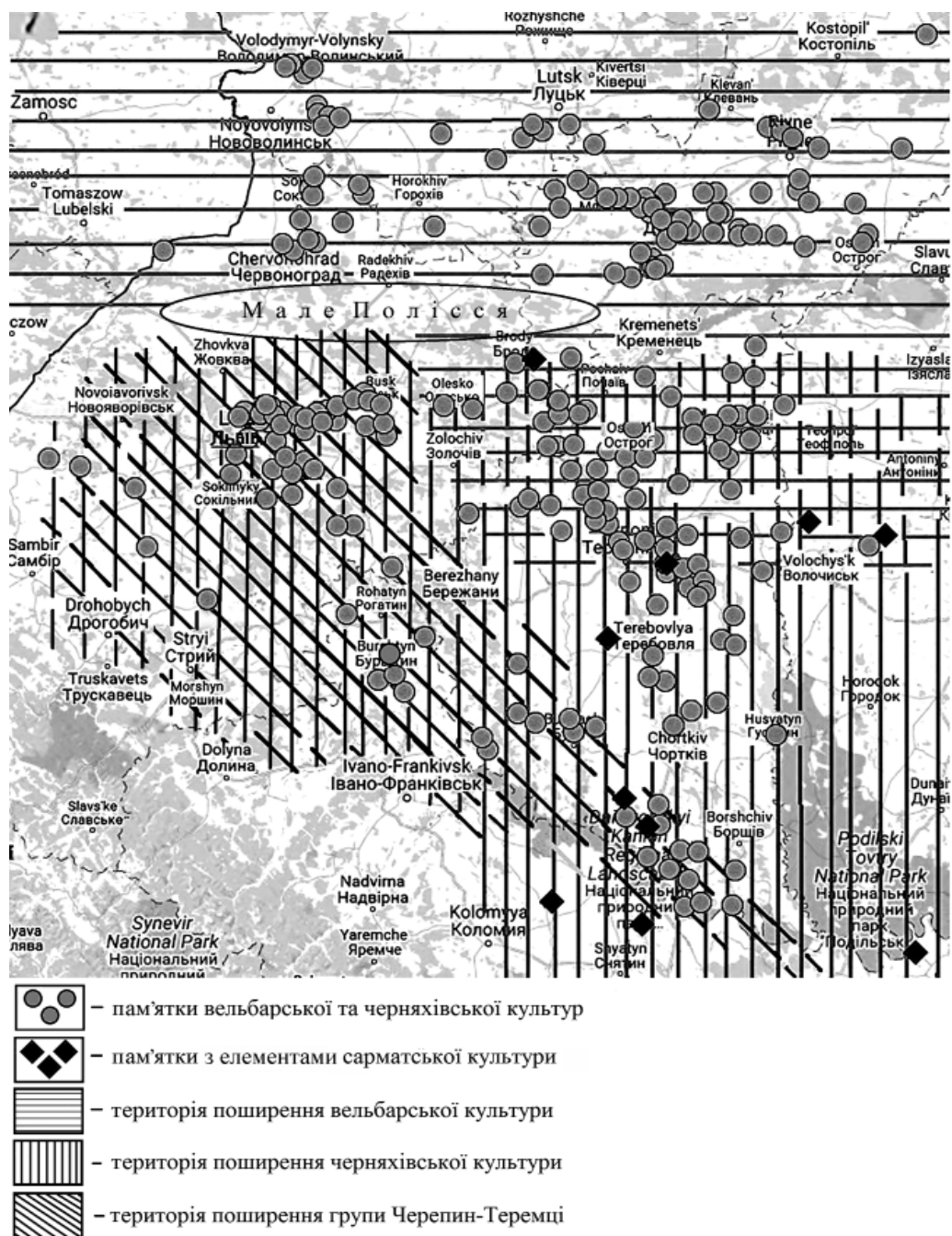
індивідуальних краніометричних даних, проведений Т. О. Рудич, засвідчив сарматські риси у 10 % чоловічих і 16 % жіночих поховань на черняхівських могильниках у Петриківцях, Косановому Вінницької та Чернелеві-Руському Тернопільської областей [Рудич, 2006, с. 80].

На причини міграції цієї людності у Південне Побужжя та Подністер'я могли вплинути різні чинники, в тому числі несприятлива природно-кліматична ситуація, яка склалася на початку нашої ери. Згідно з дослідженнями палеокліматологів, у цей час в степах Євразії поширюється катастрофічна засуха, що призвела до вигорання традиційних пасовищ – ресурсної зони численних кочових племен [Халиков, 1986, с. 75]. Подібні погодні умови мали місце також й на території степової зони сучасної України [Герасименко, 2007, с. 43].

Отже, верхня хронологічна межа поширення сарматських старожитностей на Західному Поділлі може сягати кінця пізньоримського часу. Безумовно, це припущення ще потребує ширшого вивчення і підтвердження більшою кількістю археологічних джерел, однак складна етнокультурна ситуація, що сформувалася тут у другій чверті I тис. н. е., робить його актуальним.

У західній частині Подільської височини, Північному Прикарпатті та верхній течії Західного Бугу в пізньоримській час проживали племена, які належать до локальної групи черняхівської культури Черепин-Теремці (Верхньодністерський варіант). Мова йде про селища, розташовані на Гологірському, Давидівському кряжах та суміжній із ними території Грядового Побужжя (Ріпнів-II, Ракобовти, Черепин, Неслуків, Львів, Стрілки-II та ін.). Етнокультурна зона типу фронтира¹ між германцями і слов'янами мала б проходити приблизно в межах стику Гологірського та Вороняцького горбогір (карта 5). На сьогодні найбільш західною пам'яткою вельбарської культури в цьому районі є поселення Йосипівка-III, розташоване на відстані 23 км від черняхівського селища в Ракобовтах на Західному Бuzі. Незважаючи на близьку відстань, вельбарські матеріали на пам'ятках Західного Побужжя і Верхнього Подністер'я (крім невеликої кількості фрагментів кумпфоподібних горщиків, які В. Д. Баран пов'язував з пшеворськими впливами [Баран, 1981, с. 81]), наразі не виявлені. Це дало

¹ Фронтир, це – «...простір змінних цінностей зони зіткнення різних культур й адаптації до природного середовища, в процесі якого, як наслідок інтенсивної комунікації, економічної, соціальної, культурної та політичної взаємодії, відбуваються запозичення, пристосування (аккультурація) або одомашнення (асиміляція) однієї культури іншою» [Чорновол, 2016, с. 22].

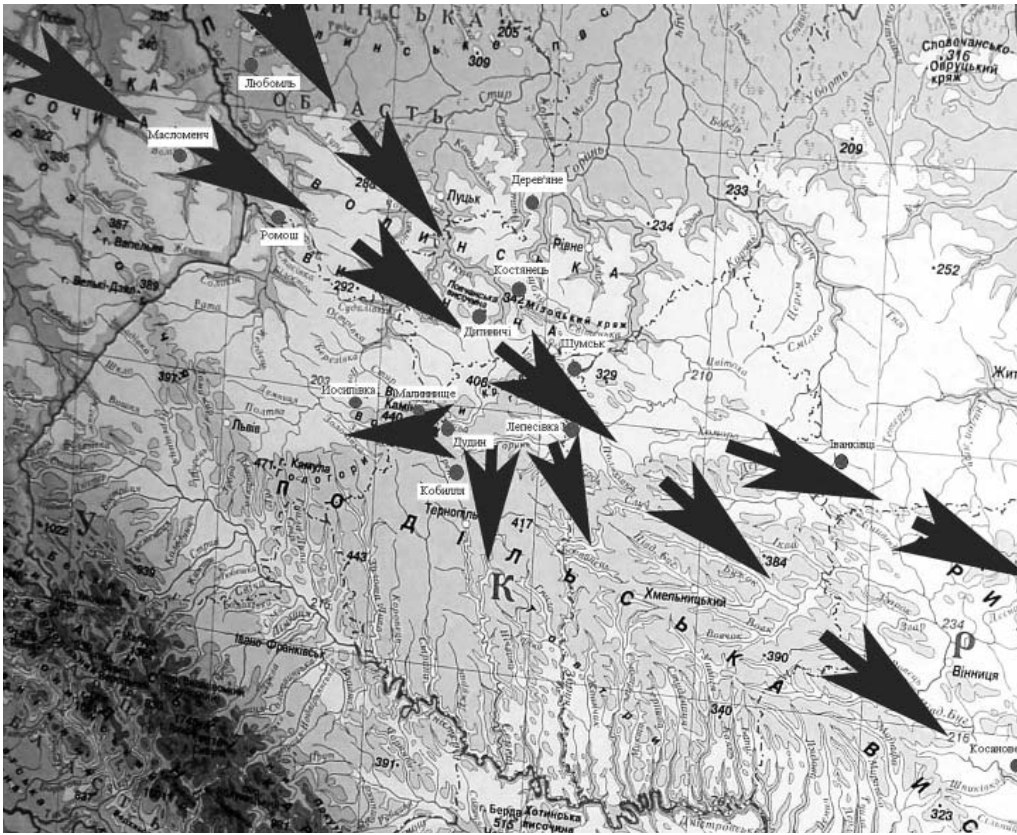
Карта 5. Археологічні культури другої чверті I тис. н. е. на території Західної Волині та Поділля

підстави Д. Н. Козаку припустити, що готи під час освоєння району Західного Поділля обійшли цю територію, а пізніше між германцями і слов'янами міг існувати певний договір, який регулював їхні взаємовідносини [Козак, 1994а, с. 36; Козак, 2008а, с. 215].

З цього приводу виникає питання, чому германська людність обійшла стороною Верхнє Побужжя і Подністер'я. Ця проблема поки що залишається маловивченою. На нашу думку, дискусійним є припущення Д. Н. Козака, що просування готів у Верхнє Подністер'я було зупинене військовим опором слов'янських племен десь на Волинській височині (приблизно в районі сучасного Сокаля Львівської області) [Козак, 1992а, с. 126; Козак, 1994б, с. 7; Козак, 2008а, с. 211–212]. Ані історичні, ані археологічні джерела поки що не дають підстав говорити про військові сутички на цій території між слов'янами і германцями.

Ймовірно, причина полягає в іншому. Припускаємо, що на цю ситуацію могли вплинути чинники як географічного, так й етнічного характеру. Відомо, що хвилі міграції східногерманських племен призвели до заселення ними Західної Волині. Картографування вельбарських пам'яток свідчить, що вони переважно розташовані вздовж Волинської височини (Ромош, Яструбичі, Свитазів, Федорівці, Линів-II, Загаї-II, Гірка-Полонка, Хрінники та ін.). Район Малого Полісся в цей час був малозаселений. Через певні особливості геоморфологічної будови деякі її місцевості (наприклад Буго-Стирське межиріччя) були значною мірою заболочені та малоприсадатні для просування великої кількості людей разом із своїм майном. Крім того, за даними палеокліматології, на початку нашої ери відбуваються відчутні зміни кліматичних умов, позначені підвищенням рівня Світового океану. Це, відповідно, викликало трансгресію Чорного моря і підняття рівня вод у ріках Європи [Федосов, 2015, с. 115]. Без сумніву, що такого роду природні процеси не могли оминати й територію Малополіської рівнини і позначилися на збільшенні заболоченості цього району. Припускаємо, що у першій половині I тис. н. е. Мале і, особливо, Волинське Полісся представляли собою слабо прохідні зони, малоприсадатні для міграційних потоків великої кількості людей.

Тому для руху на південь готи використали давно відомий сухопутний шлях по Люблінській і Волинській височинах та, вийшовши у район Кременецьких гір (Вікнини Великі, Борсуки, Шумськ, Кобиля, Чеснівський Раковець, Рудка), досягли Північного Поділля (карта 6). Підтвердженням цього напрямку міграції може бути могильник з виразними вельбарськими елементами, відкритий у 2015 році між селами Самостріли і Бранів

Карта 6. Напрямки руху племен вельбарської культури

Корецького р-ну Рівненської області в межиріччі Горині та Случі. У ньому знайдено ліпні глечик і миску з псевдовушком, кружальну миску, бронзове блюдо і пряжку з такого ж металу. На сьогодні ця пам'ятка є найбільш східним включенням східних германців у черняхівський ареал, що, на думку дослідників, дає можливість відсунути межі вельбарської культури до р. Случ включно [Милашевський, Прищеп, Войтюк, 2018, s. 202–209]. Рух готських племен на південь вздовж Грядового Побужжя був ускладнений компакним проживанням тут слов'янського населення Верхньодністерської групи черняхівської культури, яке, за визначенням Д. Н. Козака, було вороже налаштоване до прибульців із Повіслення [Козак, 2008а, с. 114–116].

Отже, на території Західної Волині та Поділля у другій чверті I тис. н. е. проходили складні історичні процеси, пов'язані з взаємовпливами різних етнічних груп, що в кінцевому результаті призвело до культурної асиміляції прийшлої германської людності та включенням її до складу поліетнічної черняхівської спільноти.

3.1.2. Поселенські структури і поховальні пам'ятки

Умови розташування вельбарських поселень доволі подібні. На території Західної Волині їх більша частина знаходиться на перших і других терасах рік, займаючи сонячні схили балок та незначних підвищень (Боремель, Лежниця-І, Борсуки Загаї-ІІ, Ромощ, Свитазів). Деякі пам'ятки розміщені на пологих мисах біля лугових долин (Баїв-ІІІ, Гірка Полонка-ІІІ).

Близькою є топографія вельбарсько-черняхівських або черняхівсько-вельбарських (залежно від часу існування) селищ Західного Поділля. Наприклад, пам'ятка Очеретне-ІІ на Тернопільщині знаходиться на східному та південно-східному схилах лівого берега невеликого струмка (басейн рік Добринь-Горинь). Із півночі на південь вона обмежена глибокими ярами. Її приблизні розміри становлять 700×80–100 м [Строценъ Б., Строценъ Л., 2000, с. 195]. Поселення Кобилля лежить на правому березі р. Гніздечна (басейн Дністра) на чотирьох мисах, схили яких обернені до сходу. Матеріал зустрічається вздовж берега ріки на просторі 2×0,3–0,4 км [Строценъ, 1998а, с. 196]. Пам'ятка в Накваші (Накваша-І) знаходиться на північному та північно-східному схилах двох розлогих пагорбів на пологому правому березі р. Ікви, на південно-західній околиці хутора Саварин (ур. «На Саварині») [Онищук, 1998а, с. 212]. Знахідки зустрічаються на просторі приблизно 400×120 м.

Обираючи місце для осідку прийшло населення звертало увагу на особливості навколишнього рельєфу, який би захищав мешканців від несприятливих погодних умов. Наприклад, поселення Дудин-ІІ займає північно-східний пологий схил правого берега р. Ікви площею 250×300 м. З північного боку до нього прилягає широка річкова заплава. Високі пагорби другої надзаплавної тераси закривали пам'ятку від вітрів з півночі та півдня (див. фото 39; 78). Поселення Накваша-І з півночі було захищене високим лівим берегом ріки Ікви, який є на 50 м вищим, аніж правий берег. Ще в кращих топографічних умовах розташоване селище Малинище-І. Зі сходу та півдня воно оточене старицею безіменного струмка, із заходу омивається потоком Серет Малий (басейн р. Серет). Із трьох сторін (сходу, заходу і півдня) пам'ятка добре захищена пагорбами, які домінують над цією місцевістю (див. фото 40).

Археологічні дослідження готських поселень західної частини Волино-Подільського регіону засвідчили наявність на них різних типів житлових і господарських будівель. Доми мають наземну та заглиблену конструкції. Перші середніх і великих розмірів, часто складаються з кількох приміщень

Фото 78. Поселення Дудин-II у верхів'ях р. Ікви (розкопки 2005 р.)

під одним дахом – житлової та господарської, й нагадують «штальхаузи» – великі житлово-господарські комплекси германських племен Повіслення. Проте зазначимо, що приблизно у I–II ст. у середовищі східногерманського населення також поширюються й менші наземні споруди площею 12–14 кв. м [Риєр, 2008, с. 33], які вельбарці також принесли на територію Західної Волині. Стіни жител дерев'яні або глинобитні, зрубної та каркасно-стовпової конструкції. Опалювальними пристроями були вогнища та глиняні печі.

На дослідженому широкими площами вельбарському поселенні в Хрінникаху Західній Волині житлові та господарські споруди концентрувалися групами по 4–5 у кожній. До складу груп, віддалених одна від одної на відстань 10–15 м, входили велике наземного житло типу «штальхауза», кілька наземних або півземлянкових житлових будівель менших розмірів, а також господарські споруди і ями-погреби [Козак, Прищеп, Шкоропад, 2004, с. 87]. У центрі одного з таких скупчень, датованого другою фазою функціонування поселення (др. пол. III – п. пол. IV ст.), виявлено капище розмірами 5х4 м, де здійснювалися тваринні, а можливо й людські жертвоприношення [Козак, 2012, с. 113–117].

У Вікнинах Великих знайдено залишки трьох наземних житлових споруд. Сліди першої з них були простежені на площі 14х12 м у вигляді суцільного шару перепаленої глиняної обмазки неправильної квадратної форми (див. фото 15). На глибині 0,6 м від сучасної поверхні натраплено на рештки вогнища округлої форми діаметром 1,25 м. Воно розташовувалося посередині споруди, трохи вище долівки. Опалювальний засіб збудовано

з каменю-вапняку, черінь вимазано глиною, яка сильно перепалилася. На віддалі 1 м на південний схід від нього, на глибині 0,9 м від сучасної поверхні, знайдено ще одне вогнище розмірами 1,18×1,29 м. Його основа складалася з верстви дрібно-товченого пісковика, а черінь покривав тонкий шар перепаленої глини. Відбитки дерев'яних кругляків і пруття на глиняній обмазці свідчать, що житлова будівля була зведена із стовпів діаметром до 10 см, переплетених дрібними галузками. У глині від стін видно численні відбитки соломи і полови [Смішко, 1947, с. 111–112].

На відстані 24 м східніше першого, стояв другий будинок. Його розміри склали 11,5×8 м. Глиняна обмазка не становила тут суцільного шару, проступаючи більш-менш суцільною масою лише на східному краї, а також залягала двома рівнобіжними смугами різної довжини у західному напрямі. Біля південної стіни відкрито групу ямок діаметром 12–17 см. На думку М. Ю. Смішка, вони залишилися від якоїсь прибудови. У 2 м східніше виявлено вогнище з прошарками глини і вугілля, а також шматками перепаленої глини на поверхні. В обмазці стін видні сліди від соломи і полови, а також дерев'яних конструкцій різної товщини: від дрібного пруття до невеликих кругляків діаметром 10–12 см [Смішко, 1947, с. 115].

Будівлі типу «stallhaus» виявила М. О. Тиханова на поселенні у с. Лепесівка Білогірського району Хмельницької області. Одна із них була двокамерним наземним будинком розмірами 12,5×6 м, в якому під одним дахом розташовувалось житлове приміщення, що обігрівалося глиняною піччю, та хлів [Тиханова, 1963, с. 182].

На пам'ятці біля с. Кобиля, яку досліджував Б. С. Строць, знайдено 4 житла, декілька вогнищ і печей відкритого типу, господарську споруду, майстерню з обробки металу та дві господарські ями [Строць, 1998а, с. 196]. Усі помешкання наземні, каркасно-стовпової конструкції. Перше із них величиною 12×4,6 м складалося з житлової та господарської частин і опалювалося глинобитною піччю, розташованою біля північно-східної стінки. Друге мало житлове і виробниче приміщення, які обігрівалися двома печами. Воно було трохи меншим, маючи розміри 9,2×6,2 м. На виробничий характер західної кімнати вказувало скупчення тягарців до ткацького верстату. Від третього житла залишилася лише незначна кількість обмазки і дві печі. Одна слугувала для приготування їжі, інша – для виробництва, оскільки між заваленим куполом і черенем знайдено багато відходів залізодобувного ремесла. Четверта споруда майже повністю зруйнована оранкою, тому збереглася лише у вигляді невеликого скупчення каміння й залишків горілих плах. Також на поселенні розкопано декілька

вогнищ і глинобитних печей відкритого типу – їх використовували у теплу пору року [Строцень, 1998, с. 196–197; Строцень, 2005, с. 453–456].

Неподалік жител виявлено дві ями та господарську будівлю. Ями були заглиблені у ґрунт і відігравали роль підвалів. Одна із них мала еліпсоподібну, друга – округлу в плані та подібну на еліпс у розрізі форми. На дні останньої простежено потужний шар обмазки товщиною 0,5 м і два черепи – корови та кози [Строцень, 1998, с. 197]. На відміну від ям, господарська споруда мала ще й наземну частину. Такі об'єкти використовували подібно до сучасних комор для збереження не тільки харчових припасів, а й різноманітного реманенту. У Кобиллі від неї збереглася яма еліпсоподібної форми розмірами 3,96×1,72 м, заглиблена у материк на 0,5 м (1,1–1,2 м від сучасної поверхні). Перед ямою з північної сторони виявлено материкову сходинку. Наземна частина мабуть була дерев'яною, тому не збереглася [Строцень, 1998в, с. 235; Строцень, 2008, с. 41].

Під час розкопок селища Накваша-I у верхів'ях Ікви натраплено на рештки зруйнованого оранкою і частково випаленого глиняного майданчика розмірами 8×4,5 м, близького до прямокутної форми. На деяких фрагментах обмазки збереглися відбитки паликів від дерев'яного каркасу. Серед матеріалів виявлено рештки череня вогнища, уламки ліпного рустованого посуду із загнутими до середини вінцями, сіроглиняну кружальну кераміку та ін. За всіма ознаками досліджуваний об'єкт являв собою залишки наземної житлової споруди [Онищук, 1998а, с. 213].

Сліди двох наземних жител зафіксовано на поселенні Дудин-II. Перше із них виявлене на глибині 0,7–0,8 м від сучасної поверхні. Воно було доволі великим і мало багатокамерну конструкцію. На жаль, через сильну розмитість контурів його розміри встановити не вдалося. З'ясовано, що до складу будівлі входили дві кам'яні площадки від вогнищ, викладені із середніх за розмірами каменів, і одного скупчення перепаленої глиняної обмазки. Площадка № 1 мала величину 1,3×1 м. Каміння щільно покладено одне біля другого прямо на чорнозем. З північно-західного боку знайдено декілька великих шматків глиняної обмазки. Навколо траплялися вкраплення дрібного вугілля та грудки обпаленої глини. Окремі камені мали сліди термічного впливу. Площадка № 2 підквадратної форми розмірами 1,1×1,1 м. Викладена менш щільно, аніж у попередньому випадку. Каміння місцями перепалене у вогні (фото 79). На відстані 0,6 м на південний схід від неї знайдено частину ліпного горщика і залізний ніж. Поруч зустрічалися також дрібні випалені шматочки глини, вуглики, а також фрагменти вельбарської кераміки. На відстані 1 м на схід та 1,4 м на захід від вогнища виявлено дві стовпові ямки діаметром 0,27 і 0,25 м (табл. XVII: 1). На жаль, товстий шар чорнозему, який

Фото 79. Залишки наземної житлової споруди на селищі Дудин-II, 2004 р.

в місці розкопу сягав глибини 1,4–1,6 м, не дав можливості простежити сліди від інших стовпів, які входили в конструкцію будівлі.

Від другої житлової споруди збереглися лише дрібні кусочки глиняної обмазки, шматки невеликого каміння, фрагменти кераміки, а також 2 ямки від стовпів діаметром 0,3 і 0,25 м. Майже посередині лежало кілька покладених один біля другого більших каменів, які могли бути залишками вогнища. У чорному, сильно гумусованому шарі ґрунту, контурів об'єкта виявити не вдалося. Очевидно, будівля була дерев'яною і чітких слідів після себе не залишила.

На пам'ятці Дудин-II також виявлено вогнище відкритого типу, яким користувалися в літню пору року. Воно представлене асиметричним скупченням каменів та випаленої до червоно-жовтого кольору глини розмірами 0,7×0,7 м. У районі об'єкта спостерігалася більша кількість фрагментів кераміки і фауністичних залишків. Поруч простежено сліди трьох круглих ямок від стовпів розмірами 0,1–0,25 м, які підтримували накриття.

Окрім наземних жител вельбарське населення також будувало споруди заглибленого типу. Вони відомі на всій території поширення культури, а на ранньому етапі навіть переважали кількісно. Це – напівземлянки із частково заглибленою долівкою і наземною глинобитною частиною. Такі об'єкти зафіксовані у Боратині, Загаях-II, Ромоші, Линеві, Хрінниках, Кобиллі, Максимівці, Сухоставі, Верхньому Івачеві, Крутневі-I, Малиниці-I та інших поселеннях.

Під час розкопок поселення Крутнів-I¹, що на західній околиці с. Крутнів Кременецького р-ну Тернопільської області, Л. І. Крушельницька виявила напівземлянкове житло квадратної форми розмірами 3,3×3,8 м. Долівка опущена на глибину 0,5–0,6 м від тодішньої поверхні. У північно-західному куті простежено материковий останець, який утворював лавку величиною 1×0,8 м. Ще один, дещо менший за розмірами виступ, розміщався навпроти першого, у північно-східному куті. Біля нього в долівці знаходився частково випалений об'єкт із залишками сажі та деревного вугілля, який одним боком заходив у східну стінку житла (рис. 29). На думку Л. І. Крушельницької, це могло бути або вогнище, або сильно зруйнована глиняна піч. Повсюдно зустрічалися обпалені шматки глини, однак чи вони належали до

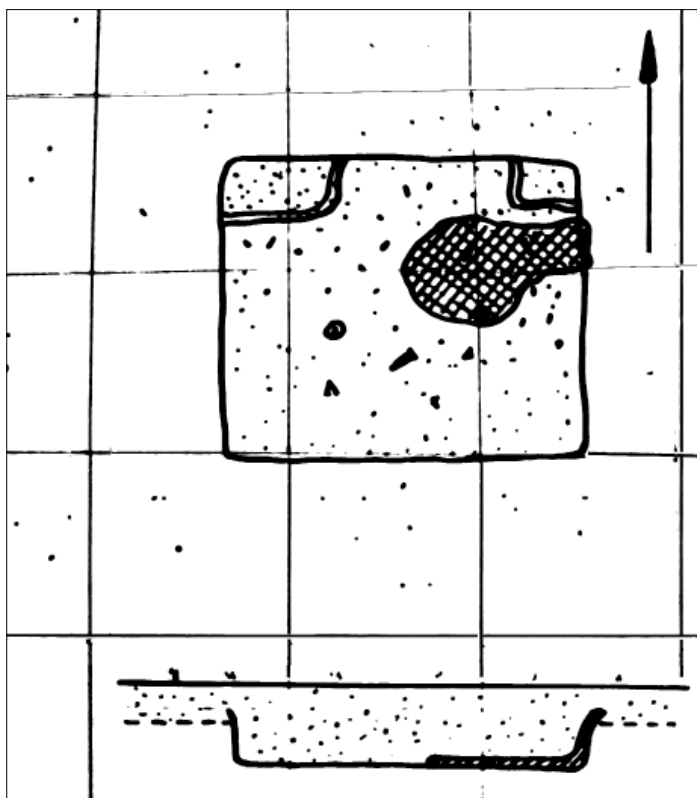

Рис. 29. План заглибленої житлової споруди з поселення Крутнів-I Тернопільської області (Крушельницька, 1985 (звіт), табл. 15)

¹ У звіті та короткій публікації результатів дослідження пам'ятка помилково «прив'язана» до с. Попівці Бродівського р-ну Львівської обл. [Крушельницька, 1985 (звіт), с. 23–30; Крушельницька, 1987, с. 354].

опалювального пристрою, чи до обмазки стін, встановити не вдалося [Крушельницька, 1985 (звіт), с. 25; Крушельницька, 1987, с. 354].

Ще одну споруду дослідив автор під час розкопок поселення Малинище-І у верхів'ях р. Серет [Онищук, 2014, с. 33–35]. Будівля розмірами 3,3×3,1 м була заглиблена у ґрунт на 2,1 м від сучасної поверхні. Вздовж її південно-західної, західної та північно-західної сторін знаходився материковий останець шириною 0,1–0,2 м. У південній частині долівки збереглися залишки вогнища розміром 1,5×1,15 м у вигляді скупчення дрібних шматочків перепаленої глини, золи і деревного вугілля. Подекуди траплялися невеликі, перепалені у вогні, камені. Черинь не зберігся. Від нього залишилася насичена попелом і вугіллям пляма округлої форми величиною 0,7×0,5 м (табл. XVII: 2). На відстані 0,4 м в північно-східному напрямі від вогнища простежено неглибоку ямку квадратної форми розмірами 0,4×0,4 м від центрального стовпа, що підтримував дах. Подібний тип землянкового житла є рудиментом у вельбарській культурі, однак зрідка зустрічається на території Західної Волині (Хрінники, житло № 90) [Козак, 2012, с. 92–93].

Поряд із житловими будівлями розташовувалися споруди господарського використання. За підрахунками Д. Н. Козака їхня кількість на поселеннях невелика: в середньому на одне житло припадає по два таких об'єкти [Козак, 1988, с. 122]. Ями-підвали мали округлу або овальну в плані форму, діаметр у межах 0,7–2,2 м і глибину від 0,6 до 2,1 м. У них зберігали зерно, молочні продукти, овочі, фрукти, м'ясо та інші їстівні припаси [Козак, 1992а, с. 81].

На поселенні Малинище-І відкрито господарську споруду типу комори. Вона була стовпово-каркасної конструкції й складалася з двох частин – наземної та заглибленої. Від першої вцілів лише розвал глиняної обмазки, простежений в кількох місцях на глибині 0,4 м від сучасної поверхні. Другу утворювали три заглиблення круглої форми. Найглибше з них являло собою яму із звуженими донизу стінками і лінзоподібним дном (об'єкт № 1). Її верхній діаметр становив 1,8 м, нижній – 1,1 м, глибина – 2,5 м від сучасної поверхні. Східний бік заходив у площадку поперечником 1,5 м, плоске дно якої сягало глибини 2,1 м (об'єкт № 2). Третє заглиблення розташовувалося в східній стінці котловану споруди і було відокремлена від площадки материковим бортиком шириною 0,2 м (об'єкт № 3). Як і в першому випадку воно представляло собою яму діаметром 1,6 м і глибиною 2,1–1,8 м. Із північного боку котловану розміщався горизонтальний виступ-«прилавок» шириною 0,7–0,8 м. Наземні стіни і дах опиралися на дерев'яні стовпи. Сліди трьох із них вдалося зафіксувати. Перша стовпова ямка діаметром 0,27 м була простежена на відстані 1 м від західного краю котловану, друга,

поперечником 0,24 м, – посередині «прилавка», третя, діаметром 0,3 м, – розташовувалася на дні заглиблення № 3 (рис. 30).

Подібну за плануванням споруду було виявлено на поселенні Броди-І у 2016 році. Як і в попередньому випадку вона складалася із 3 ям, послідовно розміщених одна за другою. Всі вони округлої форми, однак відрізняються як розмірами, так і глибиною. Сліди ями № 1 вдалося простежити на

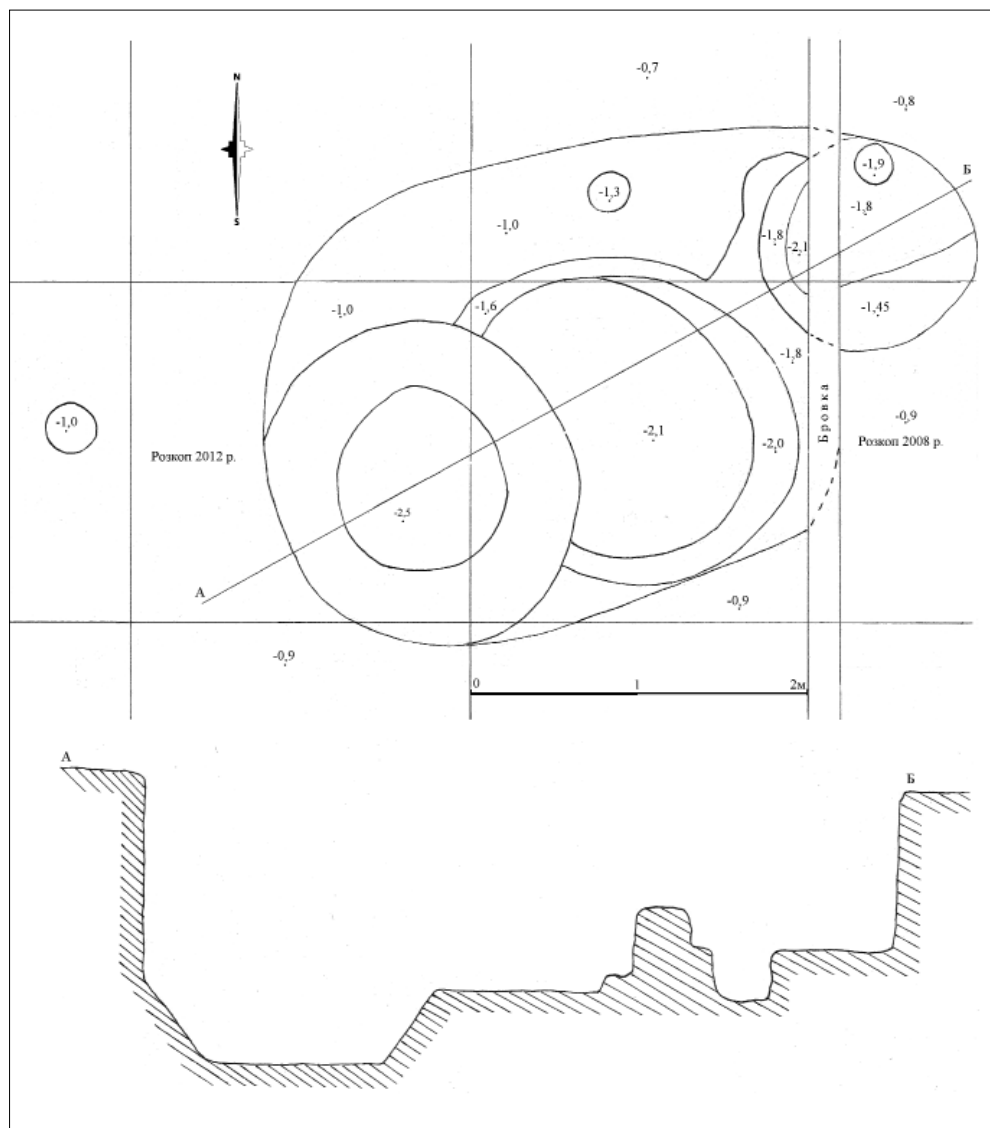

Рис. 30. План господарської споруди з поселення Малинище-І на Львівщині

глибині 0,9–1 м від сучасної поверхні завдяки темному, сильногумусованому заповненню, а також скупченню кількох невеликих каменів і дрібних кусочків перепаленої обмазки. Об'єкт мав розміри 2×2,2 м і глибину залягання долівки 2 м від сучасної поверхні. У заповненні виявлено дрібні фрагменти випаленої глини, кусочки деревного вугілля, кераміки, уламок бронзової фібули, а також невеличке, двосторонньо загострене знаряддя типу стилуса, виготовлене з рогу тварини.

На відстані 0,4 м від описаного об'єкта розташовувалася яма № 2. Вона мала еліпсоподібну форму і розміри 3,2×2,2 м. Рівне дно знаходилося на глибині 2,3 м. До північної стінки, приблизно на середині її довжини, прилягало заглиблення у формі півовалу розмірами 0,7×1,4 м і плоскою долівкою на глибині 1,5 м від сучасної поверхні (яма № 3). Ймовірно воно слугувало входом у споруду, або площадкою-сполученням між ямами № 2 і № 4. Заповнення об'єкта складалося із сильногумусованого шару землі із вкрапленнями невеликих кусочків перепаленої глини, вугликів, дрібних фрагментів кераміки і тваринних кісткових залишків, в тому числі нижньої щелепи корови. Північно-східна сторона була завалена хаотичним скупченням фрагментів прямокутних глиняних вальків, випалених до червоного та чорного кольорів, в перемішку з деревним вугіллям. При цьому жодного цілого валька знайти не вдалося. Між скупченням і дном ями залягав прошарок гумусованого ґрунту товщиною 0,2–0,3 м, аналогічний до заповнення ями. Слідів череня виявлено не було. Складається враження, що розбиті вальки просто були скинуті в яму разом із залишками вугілля та іншим відходами.

Яма № 4 прилягала до «входу»-площадки і, ймовірно, була відділена від нього пізніше зруйнованим нешироким бортиком. Діаметр об'єкта становить 1–1,1 м. Глибина розташування долівки в межах розкопаної частини становить 1,7 м (рис. 31). У середині об'єкта виявлено уламки залізної фібули, леза серпа та кілька дрібних тваринних кісток.

На господарський характер описаної будівлі вказують відсутність опалювального пристрою та зовсім незначна кількість кераміки. Очевидно всі три ями знаходилися під одним накриттям, хоча слідів стовпових ямок виявити не вдалося.

Залишки господарської ями також знайдено на поселенні Суховоля-VII у верхів'ях нині пересохлого потоку Суховілка – правої притоки р. Стир. Пам'ятка представляє собою двошарове поселення передскіфського та пізньоримського часів. Завдяки розкопкам 1999 року там виявлено залишки напівземлянкової житлової споруди висоцької культури. До цього комплексу

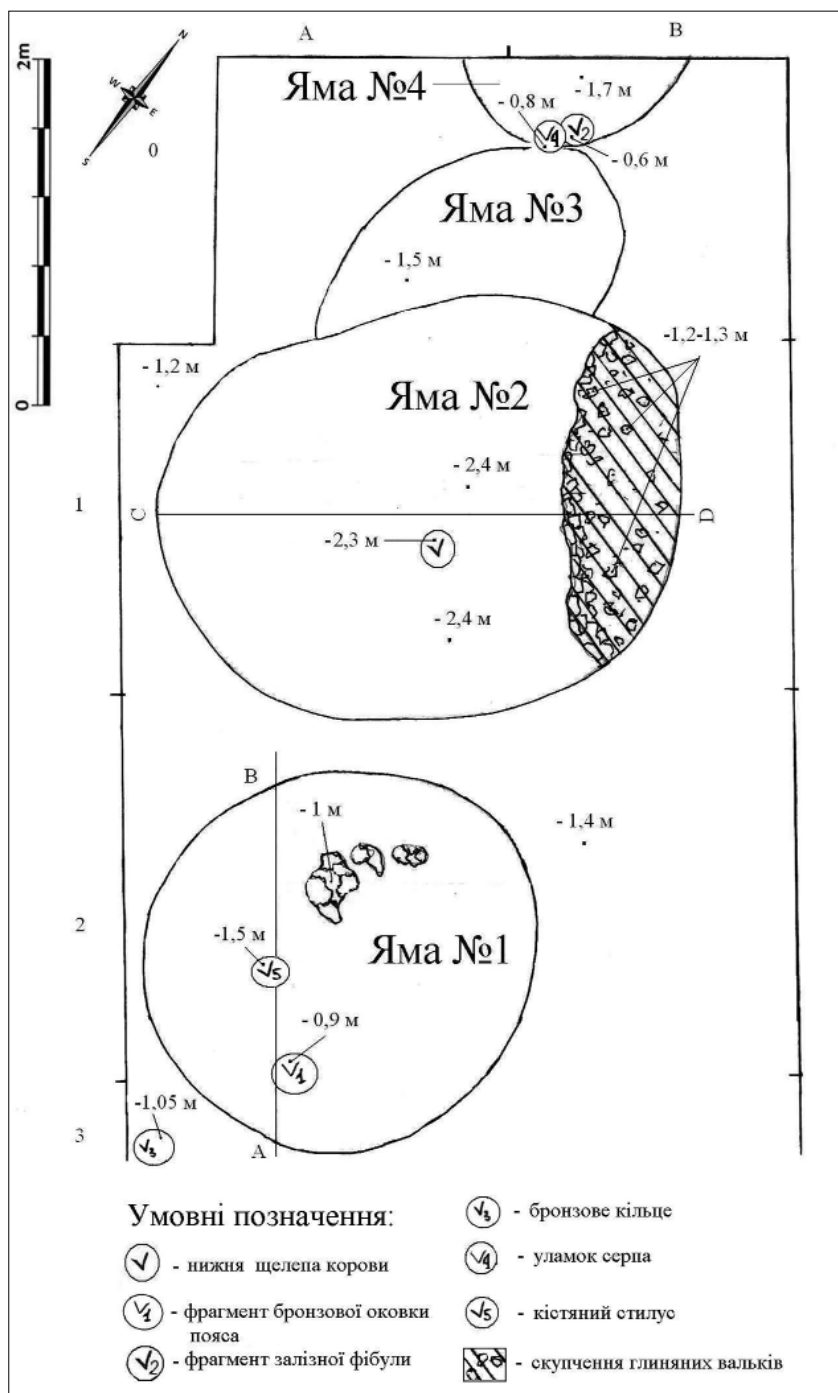

Рис. 31. План господарської споруди з поселення Броди-I Львівської області

тоді було помилково зараховано й господарську яму діаметром 2 і глибиною 1,4 м (яма № 2), розташовану посередині цього об'єкта. Її заповнення складалося із чорного гумусу з вмістом остеологічних залишків і значної кількості фрагментів ліпного посуду, в тому числі великого товстостінного горщика із загнутими до середини вінцями [Онищук, 2002б, с. 184–185]. Наявність численних аналогій до знайденої кераміки серед матеріалів пізньоримського часу змусив переглянути хронологію господарської ями і віднести її до вельбарської культури. Саме в асортименті останньої присутні ліпні горщики т. зв. ельбського типу, які характеризуються приземкуватою формою, рустованою поверхнею тулуба і підлощеними, загнутими до середини, вінцями. Знахідки в межах котловану висоцького житла незначної кількості уламків кружальної кераміки і залізного кінцевика ремня лише підтверджують це припущення. Отже, маємо підстави стверджувати, що на місці житлової споруди передскіфського часу вельбарські поселенці викопали яму для господарських потреб. Наявність переважно ліпної кераміки відповідних форм засвідчує, що вона може бути синхронна з ранніми волинськими пам'ятками і датуватися початком – серединою III ст. н. е.

У результаті розкопок поселення Йосипівка-III, розташованого у басейні верхньої течії Західного Бугу, виявлено залишки більше ста різноманітних об'єктів. Серед них кілька заглиблених жител, господарські споруди, вогнища відкритого типу, майстерні, колодязі тощо [Пашкевич, Милян, 2010, с. 5]. На жаль, матеріали досліджень повністю не опубліковані. У науковий обіг введено лише результати палеоботанічного вивчення пам'ятки [Пашкевич, Милян, 2010; Горбаненко, Пашкевич, 2010, с. 151–155, 183–186], інформацію про її водозабезпечення [Милян, Осаульчук, 2010б, с. 54–56; Милян, 2014 с. 251–260], а також подана характеристика про окремі господарські об'єкти [Горбаненко, Пашкевич, 2010, с. 224–225].

Значний інтерес викликає виявлений у Йосипівці-III господарський комплекс, в який, ймовірно, входило 13 ям. Виглядає, що це була наземна споруда близької до квадрату форми з розмірами сторін 5,2×5,4×5,6×5,2 м. До її складу належали округлі ями діаметром 0,6–0,8 м, заглиблені в материк на 0,2–0,4 м. У центрі комплексу знаходилася ще одна, дещо більша яма, яка мала величину 1,4×1,8 м і глибину до 0,5 м. У заповненні центрального об'єкта перебувала велика кількість перепаленої глини. На багатьох шматках обмазки були помітні сліди дерев'яного пруття. Припускають, що це могли бути залишки стін і, можливо, заваленого перекриття. За сукупністю всіх ознак встановлено, що споруду використовували як сховище для зернових припасів [Горбаненко, Пашкевич, 2010, с. 224–225].

На цьому ж поселенні відкрито залишки 3 колодязів. Вони підквадратної форми розміром 0,9×1,0 м і глибиною 2,0–2,2 м. Усі орієнтовані кутами за сторонами світу. Стінки котловану обкладені дерев'яними колодами товщиною 16–20 см і дошками шириною 12–17 см. Експериментальним шляхом встановлено, що один такий колодязь уміщав до 1100 літрів води. Оскільки неподалік розташовувалися об'єкти виробничого призначення, дослідники припускають, що криниці забезпечували їхнє функціонування [Милян, Осаульчук, 2010б, с. 55–56].

Важливою складовою духовної культури вельбарського населення є його поховальна обрядовість. Могильники трапляються в різних топографічних умовах. Здебільшого вони розташовані на сухих підвищених місцях, стрімких схилах балок, піщаних дюнах, невеликих плато на вершині пагорбів тощо. Могили ґрунтові, основним типом захоронень є ямні трупоспалення. В окремих випадках кальциновані останки також зсипали у посудини – урни. Виключно кремацією із наступним покладенням перепалених останків у ями характеризуються вельбарські пам'ятки кінця латенського часу на Нижній Одрі, Віслі та польському Помор'ї [Antoniewicz, 1934, s. 8; Kokowski, 2008, s. 43]. На могильнику в Брест-Трішині (Білорусь) з 75 досліджених поховань лише 23 належать до урнових [Кухаренко, 1980, с. 28]. Ще менше їх у Дитиничах, де з 19-ти об'єктів до захоронень в посудинах відносять лише 2 [Смішко, Свешніков, 1961, с. 89–102]. Загалом на території Західної Волині урнові поховання становлять 18,1 % від усієї кількості могил із трупоспаленням [Козак, 1992а, с. 86]. Згідно типології О. В. Петраускаса, для могильників досліджуваного регіону найбільш характерними є ямні (типи 6–7) та урнові (тип 1) кремації, причому перші кількісно переважають на ранньому етапі існування вельбарської культури, а число других поступово збільшується в пізніший час [Петраускас, 2002, с. 43–45, 54–58].

Особливістю поховальної обрядовості є захоронення переважно неочищених від попелу останків кремації. Тільки в окремих випадках (Брест-Трішин, Любомль) перепалені кістки були без залишків вогнища. Поховальний інвентар складається з невеликої кількості посудин, збрард і прикрас. Потрібно зазначити, що ямні захоронення, зазвичай, мають бідніший інвентар, ніж урнові. Майже на всіх речах простежено сліди термічного впливу, що вказує на їхню присутність на кремаційному вогнищі разом із тілом покійника.

Приблизно на рубежі нашої ери у пониззі Вісли водночас з тілоспаленнями поширюються тілопокладення. Потрібно зазначити, що на деяких пам'ятках римського часу на території Польщі інгумаційні

захоронення навіть кількісно переважають над кремаційними, іноді становлячи 90–96 % (Масломенч, Грудек над Бугом) [Rutkowska, 1989, s. 19; Магомедов, 1999а, с. 6]. У Західній Волині тілопокладення відкриті на більшості вельбарських могильників (Баїв-I,II, Гірка Полонка, Дерев'яне та ін.). Наприклад, в Баєві вони склали близько 32 % від загальної кількості поховань [Кухаренко, 1975, с. 51–60]. Виключно тілопальними є лише некрополі в Дитиничах і Любомлі.

Інгумаційні захоронення, переважно, північної орієнтації. Кістяки лежать на боці, з підігнутими ногами або на спині у випростаному положенні. Окремі поховання, більш пізні, орієнтовані на захід. Ми підтримуємо думку тих дослідників, які схильні пов'язувати західне розташування покійників з поширенням у варварському суспільстві християнства [Сымонович, 1978, с. 109–116; Войнаровський, 1995, с. 86–87; Никитина, 2008, с. 126–130], зокрема його аріанської течії.

До групи тілопокладень вельбарської культури більшість дослідників відносить т. зв. «князівське» поховання в Рудці, розташоване в межах Кременецького горбогір'я [Cynkałowski, 1936, s. 349–353]. Воно було випадково відкрито у 1936 році під час реконструкції дороги між селами Рудка і Рудочка Мала. Могила знаходилась на пологому схилі пагорба при долині безіменного потічка (притока р. Ікви). Чоловічий кістяк виявлено на глибині 2,1 м. Він лежав на спині у випростаному положенні, головою на північний захід. Біля нього знаходився багатий інвентар: на черепній коробці стояла глиняна ліпна посудина, накрита більшою бронзовою мискою. Біля лівого плеча – глиняний, прикрашений геометричним орнаментом, глечик. По обидві сторони тазу – ще три гончарні миски. Чотири посудини, виготовлені на гончарному крузі, поставлено біля ступень ніг. Там само знаходилися ліпна миска, бронзовий казан і невеликий скляний кубок. Крім того, в похованні виявлено два скляні гральні жетони, срібні фібула, дві шпори та ніж, а також кілька кісток свині (рис. 32) [Cynkałowski, 1936, s. 350; Кухаренко, 1980, с. 83–86, табл. XXXI–XXXII].

Захоронення датується першою половиною IV ст. н. е. Його поховальний інвентар може засвідчувати германську приналежність покійника. Це, зокрема, підтверджується наявністю бронзової миски та казана. На думку А. Коковського, перша знахідка, ймовірно, походить із Зеландії, а казан вказує на зв'язок з територією сучасної Північної Німеччини [Kokowski, 1998, с. 158].

У 1935 році на території цегельні Людвіка Мрозовського біля хутора Чиранка (північна околиця м. Шумська Тернопільської області), в результаті

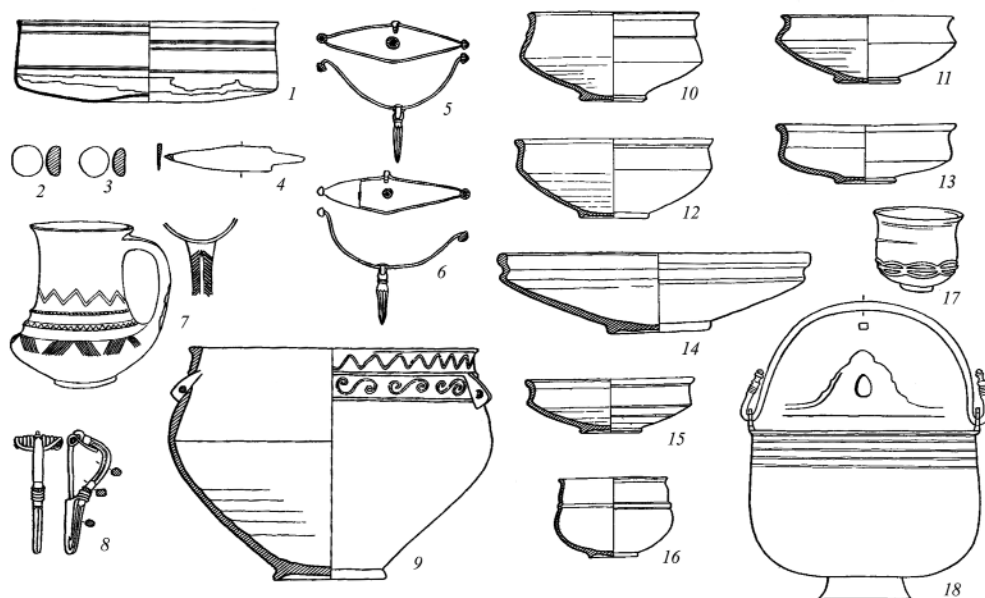

Рис. 32. Матеріали з поховання біля с. Рудки на Тернопільщині
(Кухаренко, 1980, табл. XXXI–XXXII)

господарських робіт виявлено залишки могильника або окремого поховання з характерними для вельбарської культури матеріалами. На жаль, більше відомостей про поховальну пам'ятку віднайти не вдалося. У фондах Варшавського державного археологічного музею збереглися 6 цілих і 5 уламків глиняного посуду, керамічне пряслице, 2 фрагменти кістяного гребеня, з'єднані бронзовими заклепками, 6 невеликих кусочків бурштину та спіраль з бронзового дроту [Piętka-Dąbrowska, 1961, s. 219, tabl. XLVI: 2–7, 9]. На увагу заслуговує єдиний з усього керамічного асортименту ліпний горщик яйцеподібної форми з накривкою у формі мисочки. Очевидно, що він походив з кремаційного поховання і використовувався як урна. Загнуті до середини вінця лощені, тудуб – ошершавлений [Кухаренко, 1958, с. 221, рис. 6: 6]. Такі екземпляри мають численні аналогії серед посудин т. зв. ельбського типу і широко використовувалися в середовищі готських племен.

Важливими для вивчення похоронної обрядовості вельбарських племен Західної Волині є дві поховальні пам'ятки біля с. Баїв Луцького р-ну Волинської області. Могильник Баїв-II датується ост. чв. II – поч. III ст. н. е. Під час розкопок на розкритій ділянці площею 420 кв. м виявлено 4 захоронення: 3 трупоспалення та 1 тілопокладення північної орієнтації. Супровідні матеріали склалися виключно із ліпного посуду, S-подібної

золотої підвіски і фрагмента пружини від залізної фібули [Козак, 1992а, с. 167–168]. Другу поховальну пам'ятку Баїв-I датують IV ст. н. е. На дослідженій території розміром 250 кв. м відкрито 32 захоронення, з яких 13 належали до тілопокладень, а 19 – до тілоспалень. Усі інгумації північної орієнтації. Більшість останків лежали на спині у випростаному положенні. Однак, деякі із них (пох. № 20, 21, скелет дівчини-підлітка з колективного пох. № 30) знаходилися на правому боці у злегка скорченому положенні. Кремації, крім одного захоронення в урні (пох. № 11), були ямного типу. Супровідний матеріал складався із ліпного та кружального посуду, бронзових і залізних підв'язних фібул, рогових тришарових гребенів, скляних намистин тощо, а також підвіски у вигляді бронзової S-подібної колодки з прикріпленим до неї сильно зношеним срібним денарієм імператора Адріана [Кухаренко, 1975, с. 51–60].

Деякі інші елементи поховальної обрядовості простежені на могильнику в Дерев'яному. Згідно з опублікованою інформацією на ньому відкрито 8 поховань, з яких 1 було інгумаційним північної орієнтації, 5 – урновими кремаціями і 2 – невстановленого характеру. Комплекс поховального інвентаря складався зі значної кількості керамічного посуду як ліпного, так і кружального виготовлення (фото 80), фібул, намистин із скла, бурштину, глини та ін. Важливо, що на відміну від могильника в Баєві, перепалені остеологічні залишки тут розміщені урнах. Ю. В. Кухаренко вважав, що пам'ятку в Дерев'яному слід датувати III ст. н. е. [Кухаренко, 1980, с. 80–83]. На нашу думку, наявність у комплексах значної кількості кружального посуду та фібул підв'язного типу може вказувати на більш пізній час її функціонування, зокрема IV ст. н. е.

До поховальних пам'яток другої чверті I тис. н. е. з території Волино-Подільського пограниччя належить могильник в Чеснівському Раковці. За весь період досліджень (1962–1963, 1985, 1989 рр.) тут розкопано 27 захоронень, 19 з яких були інгумаційними. Поховані, зазвичай, лежали у випростаному положенні (див. фото 23), в окремих випадках зі складеними на грудях руками та підігнутими ногами. Орієнтація кістяків, переважно, північна. В одному випадку (пох. № 27) покійник був покладений головою на захід [Ivanovski, Kokowski, 1995, s. 228, рис. 7]. Можливо через те, що в період функціонування некрополя деякі поховання не мали означень на поверхні, або з часом вони втрапилися, трапляються випадки руйнування однієї могили іншою (пох. № 4, 27). Поблизу поховання № 19 виявлено яму, де, на думку дослідників, здійснювали тризну і проводили жертвоприношення [Гей, 1990, с. 111]. У трьох інгумаціях (№ 5, 16, 19) простежено характерний для

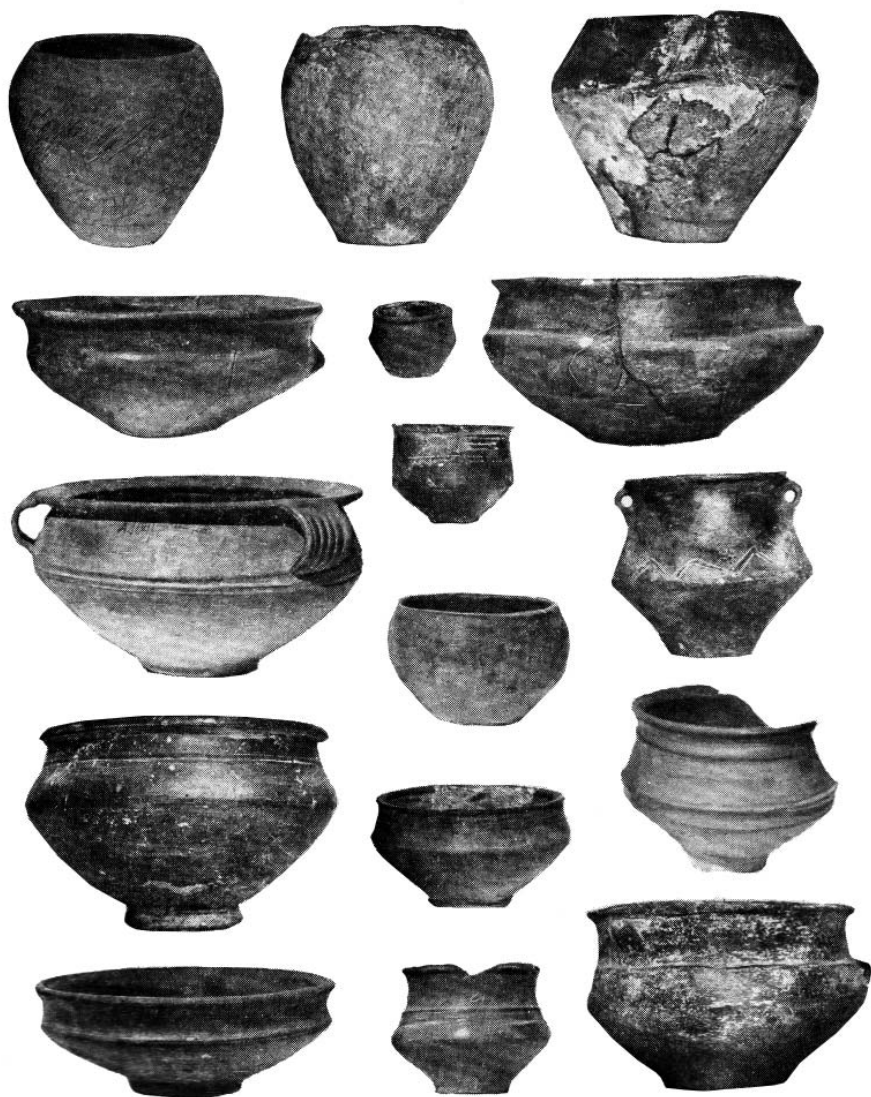

Фото 80. Кераміка з могильника у с. Дерев'яне на Рівненщині
(Кухаренко, 1980, табл. XXX)

вельбарців обряд посипання остеологічних залишків деревним вугіллям і попелом [Винокур, Островский, 1967, с. 146, 155; Гей, 1990, с. 110]. Цей ритуал подекуди зустрічається також у черняхівській культурі й, на думку Г. Ф. Нікітіної, був пов'язаний з віруваннями населення в очисну силу вогню [Никитина, 1985, с. 84].

Із загальної кількості захоронень цілісність трьох скелетів (пох. № 15, 20, 22) була порушена. Руйнування людських кістяків пояснюється по-різному: страхом перед померлими, бажанням знешкодити їхній можливий негативний вплив на живих; знищенням могил іновірців на знак помсти, з метою вивільнити душу померлого для її переходу в інший світ, пограбуванням тощо [Сымонович, 1963, с. 49–60; Никитина, 1988, с. 90–91; Елпашев, 1997, с. 194–199; Мончинска, 1997, с. 207–213; Войнаровський, 1998, с. 318–342; Кияшко, 2011, с. 65–69; Рудич, 2016, с. 114–115 та ін.]. На думку А. Г. Кияшка найчастіше такі дії спостерігають на поховальних пам'ятках вельбарських і аланських племен [Кияшко, 2010, с. 60]. Антрополог Т. О. Рудич переконана, що епіцентром, де зародився звичай руйнування інгумаційних захоронень, були західні території (Центральна Європа, Прибалтика) [Рудич, 2016, с. 114]. Після включення вельбарського населення до складу черняхівської культури цей обряд широко поширився також в її середовищі. Наприклад, за підрахунками О. В. Петраускаса кількість порушених черняхівських поховань в Подніпров'ї в середньому становить від 8 до 76 % [Петраускас, 2014, с. 145].

На пояснення цієї проблеми цікаве припущення запропонував В. С. Тилішак. Він пов'язує виникнення даного явища з процесом переходу частини носіїв черняхівської культури від обряду тілоспалення до трупопокладення. Якщо кремація наочно демонструє «вивільнення» душі, яка піднімається в небо разом із димом від поховального вогнища, то за інгумації її звільнення відбувається дуже повільно і завершується лише після розпаду м'яких тканин тіла померлого. До певного часу вона перебуває у маргінальному стані, не перейшовши повністю у потойбіччя. Саме ці уявлення зумовлювали родичів або певну суспільну групу розкопувати могили аби упевнитися, що душа повністю відійшла в «царство мертвих» [Тилішак, 2014, с. 159].

Особливий інтерес викликає поховання № 15 Чеснівсько-Раковецького могильника. На думку дослідників, там було поховано жінку-жрицю [Винокур, Островский, 1967, с. 149, 152, 155]. На це, зокрема, вказував багатий набір поховального інвентаря, а також кам'яний фалічний ідол. Серед знайдених заупокійних дарів увагу привертає глиняний ліпний кубок, прикрашений складним орнаментом у вигляді зірчастих зображень, дугоподібних фігур, заповнених штампованими лініями, тощо (фото 81: 1). Ще один чорнолощений кубок із солярними знаками та різноманітними наборами прямих і дугоподібних ліній (фото 81: 2) супроводжував покійника в похованні № 4 [Винокур, Островский, 1967, с. 159, рис. 6]. І. С. Винокур

Фото 81. Глиняні чорнолощені кубки з поховань № 15 (1)

і № 4 (2) Чеснівсько-Раковецького могильника (Винокур, Островский, 1967, рис. 6)

припускав, що ці орнаменти мали символічно-сміслові значення і були пов'язані як з віруваннями давнього населення Північно-Західного Поділля в надприродні сили, так і з культом поклоніння денному і нічному небесним світилам [Винокур, 1972, с. 82–84].

Крім трупопокладень, на могильнику в Чеснівському Раковці виявлено 8 кремаційних захоронень. Вони належать до урнових, точніше, до «підурнових», так як більшість урн знаходилася в перевернутому положенні, накриваючи кальциновані рештки зверху. Доволі часто разом з перепаленими останками були присутні залишки ритуального вогнища – вуглики і попіл. Супровідний інвентар у похованнях представлений керамікою, предметами побутового характеру, прикрасами та ін. В одному із них (№ 22) знайдено залишки яечних шкаралуп.

Потрібно зауважити, що керамічний матеріал Чеснівсько-Раковецького могильника представлений не тільки кружальним посудом провінційно-римського типу, а й ліпною керамікою, яка має найближчі аналогії у вельбарській, а в окремих випадках (горщик варіанту IAr2a з пох. № 12) навіть у пшеворській культурах [Милашевський, 2014б, с. 203]. Увагу привертають також кремації, де в урні разом з перепаленими кістками знайдено залишки вогнища: попіл і вугілля [Винокур, Островский, 1967, с. 157]. Як було зазначено вище, звичай хоронити неочищені рештки тілоспалення широко відомий на вельбарських могильниках. У похованні № 26 виявлено декілька перепалених каменів – елемент характерний для захоронень населення масломенчської групи на території Польщі [Kokowski, 1986, с. 84].

Час функціонування Чеснівсько-Раковецького могильника І. С. Винокур та М. І. Островський визначали III–IV ст. на основі фібул і кістяних гребенів [Винокур, Островський, 1967, с. 159]. Натомість О. А. Гей припустила можливість існування пам'ятки у другій половині IV ст. [Гей, 1990, с. 114]. Останнім часом спеціальне дослідження хронології могильника провів О. С. Милашевський. На його думку, матеріали з поховання № 4 і горизонтальна стратиграфія (перекриття його могильною ямою № 3) свідчать, що дата цього комплексу може бути визначена в межах першої третини IV ст. [Милашевський, 2014а, с. 189].

Отже, зазначені риси поховального обряду некрополя в Чеснівському Раковці засвідчують приналежність його до категорії т. зв. вельбарсько-черняхівських пам'яток. Враховуючи, однак, розташування пам'ятки у міжетнічній контактній зоні, якою в римський час була територія Волино-Подільського пограниччя, не виключено, що якась частина могил могла бути пов'язана зі слов'янським і навіть сарматським населенням.

Очевидно, що готські племена залишили й поховальну пам'ятку Йосипівка-I, розташовану неподалік вищеописаного вельбарського поселення Йосипівка-III. Могильник знаходиться на пологому місці в південно-західній околиці однойменного села Буського району Львівської області. Рятівними розкопками, проведеними тут у 2007 році, виявлено чотири кремаційні поховання. У трьох із них перепалені кістки були розкидані по всій площі могильної ями, у четвертому (захоронення № 3) – знайдено фрагменти урни. Зауважимо, що подібно до тілоспалень в Чернелів Руському, кремаційні залишки були накриті перевернутим фрагментом придонної частини горщика. Крім цього, в його заповненні знайдено один великий і другий менший вапнякові камені. У похованні № 2 серед кальцинованих кісток простежено дрібні вуглики [Милян, Осаульчук, 2010а, с. 61–62].

На особливу увагу заслуговує поховання № 1 Йосипівського могильника. Воно представляє собою кремацію в ямі півкруглої форми розмірами 1,0x1,1 м. Кальциновані кісткові залишки зафіксовані на глибині 0,95 м від рівня сучасної поверхні. Серед кісток зібрано дрібні фрагменти кружального та ліпного посуду пізньоримського часу. У центрі ями під рештками кремації знайдено фрагмент (приблизно п'ята частина) ауреуса імператора Нерона, а біля північно-західного краю ями – невеликий бронзовий втульчастий предмет невстановленого призначення із приплюснутим, Г-подібно зігнутим, завершенням [Милян, Осаульчук, 2010а, с. 62; Ревера, 2012, с. 245–246].

На сьогодні існують різні погляди щодо етнічної належності могильників пізньоримського часу з території Тернопільського плато (Чернелів Руський,

Біла, Чистилів, Токи, Зіновеччина-Бережанка та ін.). На думку І. П. Герети, ці пам'ятки залишили носії черняхівської культури. Однак дослідник зазначав, що «у Чернелеві Руському близько 20 поховань містять ліпний посуд вельбарського типу. Три поховання із Токівського могильника також мають типову вельбарську кераміку». Наявність в одних комплексах відмінних культурних елементів він пояснював спільним проживанням у цій місцевості різних племен, що призвело до переплетіння культурних явищ [Герета, 1995, с. 155]. На приналежність названих поховальних пам'яток до черняхівської культури вказує Б. С. Строць. Водночас він вважає, що територія Тернопільського ландшафтного регіону в пізньоримський час була заселена прийшлим германським населенням [Строць, 2008, с. 129].

Важливі результати до проблеми етнічної приналежності Чернелево-Руського і Токівського могильників опублікував В. С. Тиліщак. На основі вивчення характеру поховальної обрядовості та супровідного матеріалу першого із них він виділив властиві для нього культурні компоненти: вельбарський, пшеворський (центральноєвропейський), місцевий (дністерський), дунайський, представлений провінційно-римськими імпортом і, можливо, похованнями східної орієнтації, а також сарматський. В. С. Тиліщак припустив, що людність, яка заснувала могильник в Чернелеві Руському, прийшла з території сучасної Польщі та належала до творців масломенчської групи вельбарської культури [Тиліщак, 2013, с. 13–14]. Подібна картина спостерігається й у комплексах Токівського некрополя. Значна частина виявленої в його похованнях ліпної кераміки має аналогії у вельбарській культурі. В окремих випадках також простежуються пшеворські та місцеві (східноєвропейські) традиції [Тиліщак, 2014а, с. 209].

З огляду на це вважаємо, що могильники і поселення пізньоримського часу на території Тернопільського плато були залишені населенням, яке перебувало під впливом різних культурних середовищ, зокрема прийшлого германо-вельбарського та місцевого черняхівського. Їхньою характерною рисою є наявність вельбарських елементів, насамперед традиційного ліпного посуду, який продовжував співіснувати разом з кружалною керамікою аж до IV ст. н. е. За цими ознаками вони близькі до пам'яток Волино-Подільського пограниччя і, на нашу думку, належать до однієї з ними етнокультурної спільності. Наявність у Чернелево-Руському, Токівському та інших могильниках слов'янських і навіть сарматських рис пояснюється складною ситуацією, яка виникла внаслідок участі різноетнічного населення у формуванні черняхівської культури і участі варварів у т. зв. Скіфських або Готських війнах (238–270 рр.).

У зв'язку з різними обставинами частина місцевої людності, насамперед жінки, які перебували в германському середовищі як дружини або наложниці [Магомедов, Рудич, 2008, с. 257, 258], а також привезені з лімесу ремісники¹ і раби, намагалися адаптуватися в умовах «держави Германаріха», поступово переймаючи традиції та поховальний обряд своїх сюзеренів і таким чином полегшуючи умови власного існування. У свій час на цей факт звертав увагу Л. Козловський, говорячи, що готи могли поступово насаджувати місцевій людності свої звичаї та матеріальну культуру [Kozłowski, 1939, s. 96]. Тим більше, що рабство у германців носило патріархальний характер. Згідно зі свідченнями Публія Корнелія Тацита раб володів своїм майном, вів власне господарство та подібно колону лише сплачував оброк у вигляді зерна, дрібної худоби або одягу. «Їх рідко піддають побоям, заковують в кайдани і карають примусовими роботами...» – пише він² [Тас., Germ., XXV – цит. за: Древние германцы 1937, с. 69].

У духовній культурі германської людності важливе місце займали культові місця. Це – святилища, капища, жертovníки тощо. За даними К. Тацита стародавні германці поклонялися різним богам, однак не будували для них спеціальних споруд. Вони вважали, що їхню велич не можна обмежувати стінами храмів. Тому присвячували їм гаї та діброви, проводячи у них різноманітні обряди та відправляючи культу [Тас., Germ., IX. – цит. за: Древние германцы, 1937, с. 60]. Біля води, серед боліт і торф'яників, розташовувалися також жертovní місця, куди під час відповідних ритуалів скидали жертвоприношення богам у вигляді їжі, посуду, зброї, прикрас та ін. На території Північної Європи (Данії, Голландії, Північної Німеччини, Швеції) відомо близько 500 таких місцезнаходжень [Русанова, 2002, с. 49]. На землях Польщі таких жертovníків виявлено значно менше і майже всі вони розташовані на Помор'ї (Buczek, Koraniewo, Kluczewo, Klepin та ін.). На південь від Варшави у Середньому Повісленні в місцевості Оталенжка (Otałęzka) відомий чи не єдиний у цьому регіоні великий жертovníй комплекс давніх германців пшеворської культури. Він складався з двох ритуальних об'єктів, розташованих на обидвох берегах р. Могилянки. Під час досліджень там знайдено велику кількість споруд і артефактів: кам'яний круг діаметром 6 м, двометрової величини вогнище, скупчення фрагментів кераміки, кісток тварин, дерев'яних балок, різноманітні предмети (глиняний

¹ Тут доцільно згадати грецькі написи на кружальній кераміці з поселення у Лепесівці, які, на думку М. О. Тіханової, були залишені ремісниками – вихідцями з грецьких міст Північного Причорномор'я Ольвії або Тіри [Тиханова, 1963, с. 190].

² Тут і далі переклад з російської мови Я. Онищука.

посуд, дерев'яне колесо, лопата, кістяний гребінь, фрагмент дерев'яного рала або мотики, частина скляного келиха та ін.) тощо [Bender, 1972, s. 118–133].

На території Волині культові місця східних германців відомі в Хрінниках і Лепесівці. У першому випадку об'єкт знаходився у центральній частині заселеної ділянки, яка хронологічно належить до другої фази існування вельбарського поселення (др. пол. III – перша пол. IV ст.). Його детальну характеристику подав Д. Н. Козак у низці публікацій [Козак, 2010, с. 34–35; Козак, 2012, с. 113–117]. Споруда мала вигляд глинобитного майданчика розміром 5×4 м з вогнищем у центрі, огороженого глиняною стіною із дерев'яними конструкціями (див. фото 31). На думку Д. Н. Козака, це було капище-жертвник, яке функціонувало в др. пол. III – п. пол. IV ст. [Козак, 2010, с. 35].

Під час розкопок М. О. Тіханової на поселенні в Лепесівці було виявлено залишки прямокутної наземної будівлі розмірами 15,5×8 м. У середині об'єкта знаходилося 4 вогнища, а також глиняна площадка з каменем та уламками великої піфосоподібної посудини. На особливу увагу заслуговує найбільше четверте вогнище у північній частині наземної споруди. Воно мало 7 черенів: 5 із глини і 2 з черепків розбитих посудин. Під самим нижнім черенем лежали ніби вмуровані дві розбиті триручні багатоорнаментовані чаші на високій підставці (див. фото 22). Поруч із будівлею також розташовувалися дві аналогічні глинобитні площадки діаметром 1 і 1,4 м, на яких в першому випадку лежала велика роздавлена посудина, а в другому – фрагменти ще однієї. На думку М. О. Тіханової, ритуальний характер чаш, як і самого вогнища, не викликає сумнівів. Правдоподібно, це міг бути вівтар-жертвник, а вся споруда святилищем [Тіханова, 1963, с. 180–181] давніх германців-готів.

Отже, селища та поховальні пам'ятки другої чверті I тис. н. е. Кременецького та Вороняцького горбогір мають чітко виражені вельбарські риси і були залишені переважно германським населенням, яке перебувало під впливом більш розвиненої черняхівської культури.

3.1.3. Глиняні вироби

Наймасовішим матеріалом вельбарської культури на поселеннях і могильниках виступає кераміка. Відомо, що вона є тим індикатором, який найліпше відображає самотню матеріальну культуру населення. Це, насамперед, відноситься до ліпного посуду, який був традиційним продуктом місцевого виготовлення. Ним користувалися переважно жителі

селищ. Натомість у поховання здебільшого покладали дорогий «парадний» посуд, що надходив у вигляді імпорту або був продукований за провінційно-римською технологією в спеціалізованих майстернях. На Західноволинських територіях ліпна кераміка другої половини I тис. н. е. майже повністю відповідає типології начинню вельбарської культури, розробленої Ришардом Волонгевичем [Wołagewicz, 1993]. Проте у межах Західного Поділля простежується певна відмінність в керамічному виробництві Придністерської та Тернопільською групами пам'яток пізньоримського часу. Як справедливо зауважив Б. С. Строць, у першому випадку ліпна кераміка знаходить своє продовження у слов'янських традиціях кін. V–VI ст., у другому (Кобилля, Малашівці, Очеретне та ін.) – має прямі аналогії у вельбарській культурі за формами, технологією виготовлення і способом обробки поверхні [Строць, 2008, с. 122; Строць, 2011, с. 35].

За функціональним призначенням посуд поділяється на кухонний і столовий. Перший має опущену або горбкувату поверхню, часто доволі недбало зроблений. Другий відрізняється кращою старанністю під час виготовлення, його поверхня добре заглажена, часом лощена, у фактурі має дрібні домішки, орнаментований різними геометричними візерунками. Найбільш уживаними були горщики, миски, вази, чарки; рідше – кухлики, глеки і друшляки.

Характерно, що ранні вельбарські пам'ятки Західної Волині та Північного Поділля представлені виключно ліпним посудом або його кількість значно домінує. До таких можна віднести поселення в Боратині, Загаях-II, Линеві, Городку, Ромоші, частину об'єктів (житло № 85, 99, 107, 115 та ін.) у Хрінниках, могильники в Баєві-II, Дитиничах та ін. На Волино-Подільському пограниччі – це селища біля с. Малашівці (ур. Ставки), Крутнів-I на Тернопільщині, Малинище-I і Суховоля-VII на Львівщині. Зокрема, у Малашівцях число кераміки, виготовленої ліпним способом, становить 80 % [Строць, 2008, с. 121]. Приблизно стільки ж її у Суховолі. В Малинищу, під час розкопок у 2013 році землянкової споруди, кількість знайденого у ній ліпного посуду являла 70–75 %. В останньому випадку він представлений різними частинами приземкуватих горщиків біконічної форми (рис. 33), кумпфів, мисок S-подібного профілю тощо. Формувальна маса щільна, з домішками шамоту, жорстви, різнофактурного піску, органіки. Поверхня переважно нерівна, горбкувата. Деякі екземпляри мають пригладжену верхню частину. Винця легко розхилені, прямі або загнуті до середини, денця плоскі. Параметри одного з реставрованих горщиків становлять: діаметр вінець – 18 см, дна – 7 см, висота – 16 см. Така кераміка має численні аналогії на

вельбарських пам'яток з території Польщі (Масломенч [Kokowski, 1995, рис. 11, 22], Грудек над Бугом [Kokowski, 1993, рис. 67]), Білорусі (Брест-Тришин, пох. № 11, 51 [Кухаренко, 1980, табл. XXVI: 11, 51]) та України (Дитиничі, пох. XV [Смішко, Свешніков, 1961, рис. 7: 3]; Загаї-II, житло 11 [Козак, 1992а, рис. 49: 12] та ін.). Кружальний посуд, відповідно, наявний у невеликій кількості. Це здебільшого фрагменти столової кераміки світло-сірого кольору, виготовленої з відмуденої глини. Їхні вінця потовщені, прямі або розхилені назовні, денця як плоскі, так і на кільцевій підставці. Подібна ситуація спостерігається й на поселенні Крутнів-I, досліджене розкопками Л. І. Крушельницької. Серед великої кількості ліпного керамічного матеріалу фрагменти кружального посуду представлені лише кількома екземплярами [Крушельницька, 1985 (звіт), с. 28].

Деякі іншими є керамічні комплекси сер. III–IV ст. В об'єктах № 54, 42, 33, 79 та ін. Хрінниківського поселення, спорудах № 2, 3 у Костянці (табл. 17), в Іванківцях, Очеретному, Кобиллі, Дудині-II, Накваші, на могильниках Баїв-I, Дерев'яне, Чеснівський Раковець і т. д. більшою чи меншою мірою переважає кружальний посуд. Наприклад, у житлі № 54 в Хрінниках він становить 85 % [Козак, Прищеп, Шкоропад, 2004, с. 98], в Кобиллі – 70 % [Строць, 2004, с. 121], Дудині – 80 % [Онищук, 2012, с. 303], а в Очеретному – навіть 94,7 % [Строць Б, Строць Л, 2000, с. 198; Строць, 1996, с. 8] усього керамічного комплексу. Отже, значний відсоток сірої кераміки провінційно-римського типу свідчить про більш пізній, порівняно з першою групою, час функціонування пам'яток.

Виготовлений на крузі інвентар з Кобилля представлений горщиками, глечиками, мисками, вазами, кубками. Вони зроблені з глиняної маси, в яку домішували дрібнозернистий або крупнозернистий пісок. Їхня поверхня зазвичай сірого кольору, шорстка, часом лощена, малоорнаментована. Окремі екземпляри прикрашені горизонтальними валиками, прокресленими та лискованими прямими і косими лініями. Денця плоскі або сформовані на кільцевому піддоні.

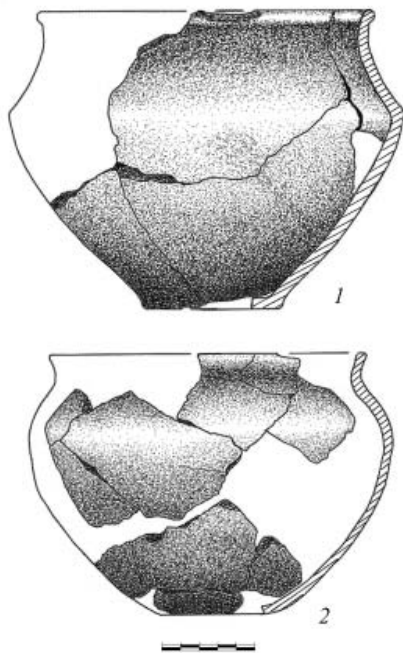

Рис. 33. Ліпний посуд з поселення Малинище-I (фонди БІКМ)

Ліпна кераміка в Кобиллі знайдена в меншій кількості. Вона, здебільшого, повторює асортимент кружального посуду, але виготовлена значно примітивніше, з тіста, в якому присутні домішки великих зерен піску і жорстви. Поверхня сірого, чорного, брунатного та цеглястого кольорів, погано зглажена, часто горбкувата, лише в окремих випадках має сліди лошіння. Орнамент виконаний у прокреслених на поверхні геометричних композиціях у вигляді ліній, зигзагів, трикутників, еліпсоподібних вдавлень [Строць, 1998в, s. 236–237; Строць, 2005, s. 456–460], а також нігтевих заглибин [Строць, 1998в, рис. 12: 1].

Керамічний комплекс з поселення Дудин-ІІ налічує близько 1500 екземплярів і представлений уламками різних посудин (табл. ХVІІІ–ХХІ). За технікою виготовлення їх традиційно можна поділити на дві групи: ліпну і кружальну. Посуд, зроблений «від руки», становить близько 20 % від усіх керамічних знахідок. Його репрезентують невеликі горщики, миски і черпаки (табл. ХVІІІ, ХІХ) з глини, у складі якої простежено домішки крупнофактурного піску, іноді шамоту й жорстви. На більшості фрагментів помітні сліди від органіки (солома, полова тощо), яку додавали до сировини. У складі тіста столового посуду часто спостерігаються вкраплення жовтої слюди. Поверхня переважно погано заглажена, горбкувата, орнамент трапляється зрідка у вигляді геометричних композицій, нігтевих зачіпів і слабо вираженого пружка на шийці.

До виробів кухонного призначення належать знайдені на цьому поселенні екземпляри із загнутими до середини, прямими або розхиленими назовні вінцями переважно чорного і темно-коричневого кольорів. Одна з таких

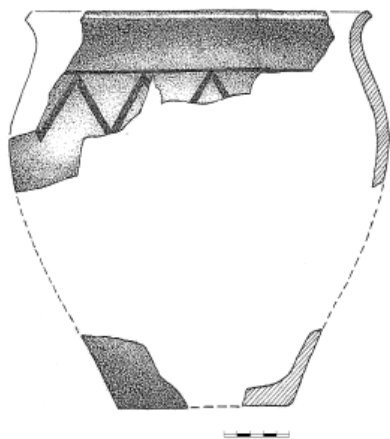

Рис. 34. Ліпний горщик з поселення Дудин-ІІ (фонди БІКМ)

посудин має розхилені вінця, коротку шийку, опуклі стінки та рівне дно. Поверхня горщика підлощена, прикрашена орнаментом у вигляді прокресленої прямої горизонтальної лінії та зигзагу з коротких ламаних рисок, що прилягають до неї. Приблизний діаметр вінця становить 25–28 см, дна – 16 см, висота – 30 см (рис. 34). Подібні горщики відомі на пам'ятках вельбарської культури з території Польщі [Wołagewicz, 1993, s. 13, tabl. 13: 1].

Окремий різновид глиняного начиння на поселенні Дудин-ІІ становлять посудини-кумпфи округлої форми (так

званого ельбського типу) із загнутими до середини вінцями. Їхній діаметр 15–23 см. Привінцева частина заглажена або підлощена. Тулуб часто рустований рідкою глиною або має канелюри від стягнень пальцями. Один із таких екземплярів походить із вищеописаної споруди № 2. Це був горщик висотою 25 см із загнутими до середини вінцями діаметром 24 см. Він виготовлений із глини з домішками крупнозернистого піску та органіки. Поверхня заглажена, пориста, буро-червоного кольору (табл. XVIII: 4). Денце плоске, діаметром 14 см. Типовими для вельбарської культури є також екземпляри з масивними або маленькими Х-подібними вушками (табл. XIX: 1, 8). Подібні форми широковідомі у вельбарських комплексах з території Польщі [Wołagewicz, 1993, tab. 1, 5, 28], а також з поселень Західної Волині [Козак, 1992а, с. 90, рис. 41: 6, 7; 42: 2; 45: 2; 1994б, с. 62, рис. 32: 1; 36: 8; 37: 9; 39: 3].

До столової кераміки ліпного виготовлення треба віднести фрагменти мисок та майже повністю збережений кухлик. Перші невеликих розмірів, дещо приземкуваті, закінчуються прямими або легко розхиленими вінцями діаметром 13–16 см. Кухоль має слабо загнуті до середини вінця поперечником 11 см, округлий, плавно звужений до денця тулуб висотою 6,5 см і плоске дно діаметром 6 см. З одного боку посудина мала вушко, форму якого важко визначити через пошкодження (табл. XIX: 2).

Закінчуючи характеристику ліпного посуду з Дудина зауважимо присутність у деяких вельбарських керамічних комплексах пшеворських форм. За підрахунками О. С. Милашевського загалом у черняхівській культурі посудини пшеворських типів представлені на 32 поселеннях і в 61 похованні з 37 могильників [Милашевський, 2017, с. 7]. На пам'ятках досліджуваної території вони зафіксовані на могильниках Чеснівський Раковець, Чернелів Руський, Токи, поселеннях Лепесівка, Кобиля, Вікнини Великі, Дудин-II і Броди-I (рис. 35). Пшеворські форми посуду засвідчені навіть у похованнях Брест-Трішинського могильника (пох. № 17, 28, 44, 62) [Belâvec, 2017, s. 293–299]. На нашу думку, наявність у

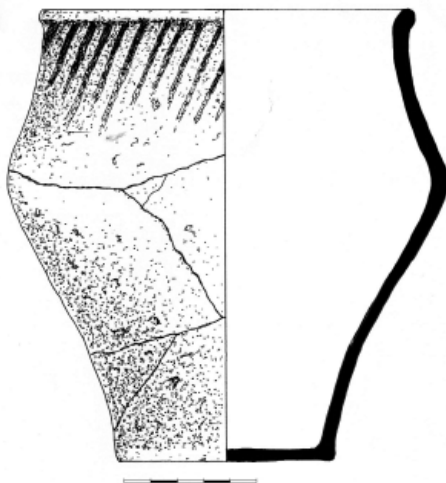

Рис. 35. Ліпний горщик пшеворського типу з вельбарсько-черняхівського поселення Броди-I (розкопки В. С. Терського, 1982 р. Фонди БІКМ)

вельбарській кераміці пшеворських компонентів треба пояснювати не так фізичною присутністю в середовищі готів чи гепідів пшеворського елемента (вандалів), як культурними запозиченнями, які увійшли у вельбарську культуру ще на етапі її формування у Нижньому Повісленні.

Група кружального посуду черняхівського типу з поселення Дудин II представлена значно більшою кількістю екземплярів. Це – фрагменти так званої сивої або сірої з різними відтінками кераміки, зробленої за провінційно-римською технологією (табл. XX, XXI). До першої підгрупи належать фрагменти посуду, виготовлені з відмуленої глини. Загалом їх знайдено небагато, хоча в деяких частинах пам'ятки вони разом із ліпною керамікою кількісно домінують. Сюди відноситься переважно столовий посуд, зокрема миски і вази. Ці вироби продуковані на швидкоротаційному гончарному крузі з глини без жодних домішок, або з незначною кількістю дрібного просіяного піску. Вінця прямі, відігнуті назовні, шийка часом прикрашена валиком, плічка профільовані. Денця плоскі або на піддоні.

Другу підгрупу становлять горщики, миски та піфосоподібні посудини, сформовані на гончарному крузі з тіста, в складі якого є значні домішки крупнозернистого піску. На поверхні помітні борозни, залишені в результаті зміщення цих зерен під час виготовлення посудини. Вінця горщиків, а також деяких мисок, у більшості випадків потовщені та розхилені назовні. Їхній край заокруглений, горизонтально або косо зрізаний. Значну кількість такої кераміки виявлено на місці одного зі скупчень глиняної обмазки від наземної споруди. Фрагменти належали кільком горщикам приблизно

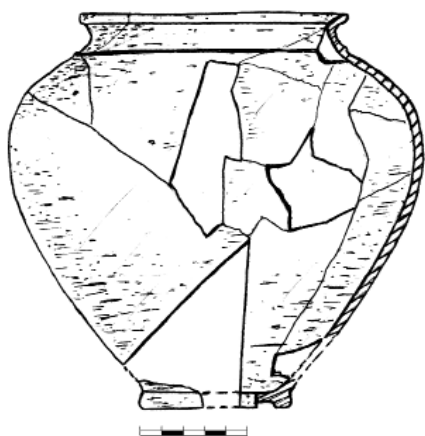

Рис. 36. Кружальний горщик з поселення Дудин-II (фонди БІКМ)

однакової форми. Один із них вдалося реставрувати. Посудина темно-бурого кольору, із значним вмістом у фактурі тіста зерен піску. Вінця розхилені, горизонтально зрізані. Підняті плічка переходять у сильно випуклі бочки, денце сформоване на круговому піддоні (рис. 36). Розміри горщика становлять: діаметр вінець – 12 см, дна – 7 см, висота – 18 см.

До зазначеної кераміки належать також фрагменти невеликого піфоса – тари для зберігання продуктів харчування. Край його вінець масивний, шириною 3–3,5 см, горизонтально зрізаний, з виїмкою для накривки. Приблизний діаметр становить 23 см.

Денця кружальної кераміки двох видів: плоскі та на піддоні. Перші переважають кількісно. Їхня основа зазвичай розширена, заокруглена або профільована, рідше – слабко виражена. Діаметр денця горщиків становить 8–15 см, мисок – від 5 до 11 см.

Кружальний посуд бідно орнаментований. Найчастіше його поверхню оздоблювали прямими горизонтальними і хвилястими заглибленими лініями, валиком на плічках або шийці (табл. XX: 1-2, 4, 6; XXI: 2-4, 6, 9).

Ідентичною за технологією і технікою виготовлення, фактурою тіста і формами є кераміка з поселення Накваша-I. Знайдені тут вінця ліпного посуду загнуті до середини або прямі з короткою шийкою (рис. 37). Їхній край потоншений, в деяких випадках дорівнює товщині стінки. Для кухонних

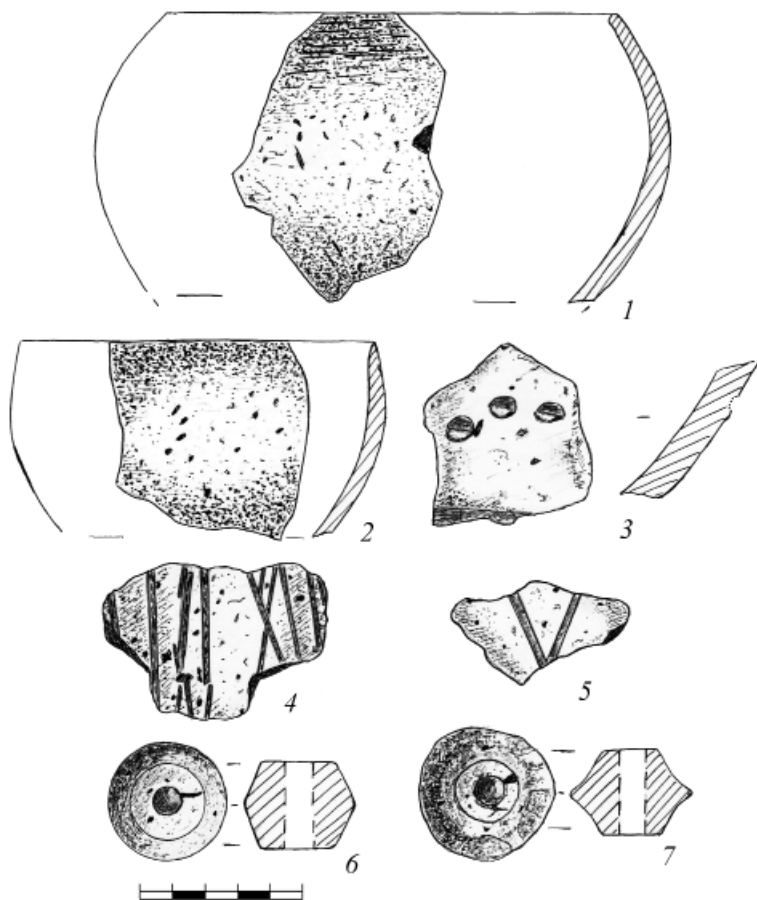

Рис. 37. Ліпна кераміка з поселення Накваша-I (фонди БІКМ)

горщиків характерна рустована рідкою глиною поверхня тулуба. Шийка в деяких посудинах пригладжена віхтем трави або шматком тканини. Стінки нерідко прикрашували вертикальними борозенками. Столовий посуд має пригладжену, часом пролощену поверхню, орнаментовану гострокутниками.

Кружальна кераміка зроблена як з відмуленої глини, так і з додаванням крупнозернистого піску. Посуд попелястого, темно-сірого або чорного кольорів. Вінця розхилені назовні, їхній край потовщений. Поверхня рівна, часом лискована. Денця плоскі або на піддоні.

Отже, головною рисою пам'яток пізньоримського часу Волино-Подільського пограниччя є наявність у їхніх комплексах значної кількості ліпної кераміки. Навіть у IV ст. н. е. мешканці поселень Дудин-II, Накваша-I, Малинище-I, Суховоля-I, Броди-I, Йосипівка-III та ін. використовують ліпний посуд вельбарського типу, кількість якого в керамічних комплексах становить 20–30 %. [Онищук, 2012, с. 303].

До керамічних виробів вельбарської культури, які представляють прядильне ремесло, належать пряслиця. Їх використовували як тягарці до веретен. Вважається, що прядінням займалися жінки, а традиції його використання передавалися з покоління в покоління по жіночій лінії [Магомедов, 2015, с. 10]. Однак у могильниках липицької та пшеворської культур прясла зрідка трапляються й у чоловічих похованнях з ритуально зіпсованою зброєю (Новий Яричів, Судова Вишня, Болотня). Така ж ситуація спостерігається у черняхівській культурі. За підрахунками Оксани Вікторівної Гопкало з 73 поховань, у комплексах яких виявлено одне або більше пряслиць, 6 належали чоловікам [Гопкало, 2014, табл. 2: VI. 2–VI. 3]. На поверхні деяких екземплярів присутні різноманітні символи у вигляді трикутників різних комбінацій, поперечних і поздовжніх ліній, які утворюють знаки подібні до рун (Хрінники [Петраускас, Панікарський, Милашевський, Діденко, Сергеева, 2016, с. 162–163]) і навіть самі руни (Лепесівка [Тиханова, 1976, с. 15–16]). На пряслі з поселення Синиця на Південному Бuzі присутні два солярні знаки у вигляді свастик [Магомедов, 2015, с. 30, рис. 12: 17]. На пряслиці з поселення Броди-I простежено відбиток зернівки ячменю. Випадки спеціального домішування зерен злакових культур до тіста керамічних виробів, мабуть, пов'язані з культом родючості, відомі в деяких землеробських культурах, зокрема й черняхівській [Петраускас, Горбаненко, 2014, с. 128–129]. Сакральні властивості прясел підтверджуються наявністю на багатьох із них доби Київської Русі написів, в тому числі молитовного характеру. Отже, присутність магічних символів і знаків дають змогу припустити, що одночасно з ремісничими функціями, такі предмети мали чітко виражений асоціативно-

семантичний зміст, а отже, відігравали певну роль в релігійно-обрядових культурах давнього населення [Боряк, Герасимчук, 1990, с. 30–36]. Навіть ще у міжвоєнний період XX ст. в деяких селах Володимирського повіту Західної Волині знайдені пряслиця місцеві жителі розтирали на порошок і споживали як ліки від болю голови та живота [Цинкаловський, 1937, с. 191].

На думку окремих дослідників, прясла з рунами в германо-скандинавській міфології треба ототожнювати з образом трьох норн – богинь Урд, Верданді та Скульд, які, прядучи нитку життя, визначали долі людей [Щукин, Мачинский, Воронятов, 2011, с. 278]. Їхніми відповідниками є грецькі мойри і римські парки. Зокрема, греки вірили, що мойри були дочками Зевса і Феміди: Клото пряде нитку людського життя, Лахесіс визначає долю людини, Атропос, перерізаючи нитку, обриває життя [Словарь античности, 1989, с. 360].

Пряслиця виявлені на всіх вельбарських та вельбарсько-черняхівських пам'ятках досліджуваної території, які вивчали за допомогою розкопок (Хрінники, Линів, Загаї-ІІ, Боратин, Кобиля, Вікнини Великі, Чеснівський Раковець, Чернелів-Руський, Очеретне, Малашівці, Іванківці, Крутнів-І, Дудин-ІІ, Малинище-І, Броди-І та ін.). Здебільшого вони біконічні, хоча часто трапляються також вироби округлої, приплюснutoї, дископодібної та інших форм. Площини втоплені, рівні або не виражені. Поверхня часом прикрашена заглибленими вертикальними або горизонтальними лініями, трикутниками, ямками тощо.

Два біконічні прясла знайдено на поселенні в Накваші. Їхні площини горизонтально зрізані. У складі глиняної маси – дрібні зерна піску, жорстви і шамоту. Поверхня добре заглажена (рис. 37: 6-7). На ребрі одного простежено сліди пальцевих вдавлень, що утворилися у процесі його формування. Загальний діаметр виробу становить 3,5–4 см, діаметр верхньої та нижньої площин – 2,3–2,5 і 1,8–2 см, отвору – 1 і 0,8–1 см. Подібним є прясло з Дудина. Воно зроблене з відмуленої глини, добре випалене. Діаметр знахідки становить 5 см, висота – 3,5 см (табл. XX: 9). Два аналогічних екземпляри походять з поселення Малинище-І. Перший із них чорного кольору, біконічної форми, виготовлений із глинистої маси з домішками крупнозернистого піску. Поверхня добре заглажена (табл. XXIII: 3). Розміри знахідки такі: висота – 2,5 см, загальний діаметр – 4,5 см, верхньої і нижньої площин – 2,5 см, отвору – 1 см. Друге прясло – частково пошкоджене, видовжено-біконічної форми (табл. XXIII: 4). Воно жовтого кольору, структура глини пориста. Висота виробу – 2,8 см, діаметр на краях – 2,5 см, у центрі – 3 см.

Дещо іншим на вигляд є пряслице з Крутнева. Воно має конічно-усічений вигляд з однією плоскою, а другою – увігнутою площинами (рис. 38: 2). Знахідка обточена на гончарному крузі, майже чорного кольору. Аналогії до неї (тип В112 за Б. В. Магомедовим) відомі на пам'ятках вельбарської культури Західної Волині та Польщі (Хрінники, Грудек над Бугом, Цецеле). Подібні до них (тип В113b) подекуди зустрічаються в групі Черепин-Теремці (Верхньодністерський варіант) черняхівської культури і, на думку Б. В. Магомедова, також мають вельбарське походження [Магомедов, 2015, с. 41].

Часто трапляються тягарці до вертикальних ткацьких станків, а в одному із наземних жител Лепесівського поселення, крім скупчення великої кількості здебільшого пірамідальних вантажків, навіть виявлено залишки обгорілих дерев'яних частин самого верстата [Тиханова, 1963, с. 182]. На Хрінниківському поселенні тягарці знайдені у великій кількості в заповненні жител № 99, 100, 110, а також у господарських ямах біля них. Предмети виготовлені з погано відмуленої глини, недобре випалені і тому часто розсипаються на дрібні частини. Форма тягарців округла, овальна, бубликоподібна [Козак, 2012, с. 143]. Такі ж вироби відомі з поселень Боратин, Загаї-ІІ, Кобилля, Малинище-І, Броди-І та ін. Наприклад, у Кобиллі виявлено 27 глиняних важків пірамідальної форми, які лежали скупченням у споруді № 3 [Строць, 2008, с. 107]. На поселенні біля с. Малинище фрагменти двох екземплярів знайдено у заповненні заглибленої житлової споруди. Від тягарця призматичної конструкції збереглася лише нижня частина. Вона добре випалена, виготовлена із щільної, неочищеної глини і має жовтий колір. Ширина однієї із збережених площин становить 9,5 см. Другий,

подібний на диск вантажок, такого самого кольору та фактури тіста, має приблизний діаметр 0,9–1,0 см і товщину 5 см. По середині помітні залишки поперечного отвору величиною близько 1 см.

У Бродах виявлено скупчення близько 10 тягарців такої ж дископодібної та призматичної форми. Вони буквально розсипалися в руках через те, що були виготовлені з глинисто-супіщаної маси і мали поганий випал (фото 82; табл. XXV: 9-10). Розміри трьох дискових екземплярів стано-

Фото 82. Тягарці до ткацького верстату з поселення Броди-І (фонди БІКМ)

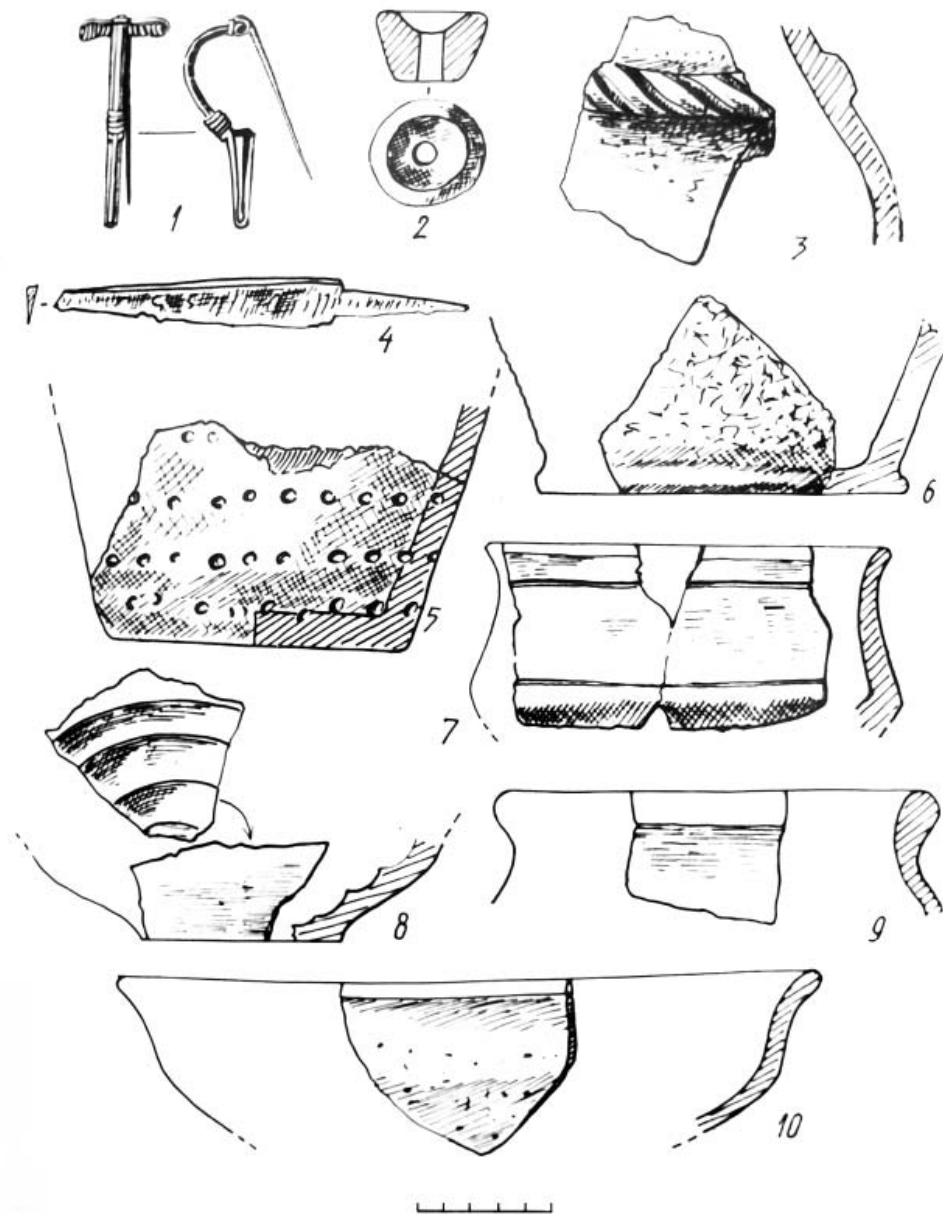

Рис. 38. Матеріали з розкопок Л. І. Крушельницької поселення Крутнів-I (Крушельницька, 1985 (звіт), табл. 17)

вили: діаметр – 10–11,5 см, товщина – 3,5–4 см, величина отвору – в межах 1,5 см, вага – 300–400 гр. Із призматичних вантажків вдалося приблизно відтворити вигляд лише одного. Його висота становить 8 см, ширина зверху – 4,8 см, знизу – 6,8 см, величина отвору – 1 см. У верхніх частинах останніх подекуди спостерігаються канавки, які вертикально відходять від отворів. Немає сумнівів в тому, що вони залишилися від шнурків, за допомогою яких тягарці підвішувалися до основи верстата. На жаль, ані слідів споруди (ямок від стовпів), ані залишків ткацького верстату, виявити не вдалося.

До керамічних виробів належать глиняні лячки із селища в Хрінниках. Вони були заховані поблизу житла № 109 у вигляді скарбу із 9 предметів. Усі екземпляри виготовлені з вогнетривкої глини, сильно перепалені у вогні. Розміри вцілілих предметів такі: висота – 5,5 см, ширина – 4,5 см, товщина стінок – 0,5 см. Знайдені лячки могли бути знаряддями ювеліра, який проживав на цьому поселенні [Козак, 2012, с. 140–141].

Цікавими знахідками є глиняні світильники із селищ у Боратині та Хрінниках. Перший нагадує т. зв. рубчасті лампи провінційно-римського типу і є продуктом місцевого виготовлення. Світильник довжиною 9 см має яйцеподібну форму і плоске дно. З одного боку розташований округлий, закопчений ріжок, з іншого – петлеподібна ручка. Щиток заглиблений в центральній частині, з отвором для заливання олії діаметром 2 см [Козак, 1992а, с. 96]. Майже аналогічний за виглядом світильник з Хрінників. Він такої ж яйцеподібної форми, має ріжок для гноту діаметром 2 см і петлеподібну ручку довжиною 2,5 см. Загальна величина лампи становить 9 см [Козак, 2012, с. 141].

Отже, керамічне ремесло на території Західної Волині та Північного Поділля характеризується збереженням у ліпному гончарстві традиційних вельбарських елементів. Незважаючи на інтенсивні впливи з боку *черняхівської* культури, на досліджуваній території функціонування посуду відповідних форм прослідковується аж до фінального етапу існування готських пам'яток.

3.1.4. Виробничі об'єкти, знаряддя праці, предмети побуту та озброєння

Велику групу матеріалів вельбарської культури на території західного регіону Волино-Поділля складають вироби із заліза, кольорових металів і сплавів, кістки, каменю. Важливі дані до вивчення залізодобувного та ковальського ремесла були отримані під час розкопок залишків майстерень

у Кобиллі на Тернопільщині. Перша належала до комплексу житла № 1. На спеціалізований характер споруди вказували горн, шматки заліза, шлаку, кам'яні бруски, різноманітні залізні вироби тощо [Строцький, 1995а, с. 107–108]. Тут також могли виготовляти і ювелірні прикраси. Про це свідчать сліди срібла на тиглі, знахідки незавершеної срібної фібули, прикрашеної позолоченою бляшкою, шістьох фібул із заліза та бронзи, а також залізної скроневої підвіски. На відстані 50 м східніше виявлено сліди ще одного об'єкта ремісничого призначення. Це була наземна споруда підпрямокутної форми з двома глинобитними печами. У ній виявлено 18 різноманітних виробів із заліза та 4 – з міді чи бронзи. На думку Б. С. Строцького, майстерні були пов'язані насамперед з ковальською справою [Строцький, 2008, с. 86–87]. Ткацьке ремесло на поселенні в Кобиллі представляють 27 глиняних тягарців пірамідальної (конусоподібної) форми до вертикального ткацького верстата, виявлені посередині одного з приміщень житла № 3 [Строцький, 2008, с. 107]. Крім цього, на пам'ятці знайдено різноманітні деревообробні знаряддя (пилки, тесло, долото, різець, свердло), кістяні лошило, фрагмент гребеня, проколки, амулет з ікла кабана і т. д. Це дало підстави зробити припущення, що на пам'ятці могли функціонувати щонайменше чотири види ремесел: ковальське, ювелірне, деревообробне та гончарне [Строцький, 1995а, с. 107–108].

Кілька господарських об'єктів спеціалізованого призначення досліджено на поселенні в Хрінниках. У напівземлянковій споруді № 34 виявлено два круглі жорна, що лежали один на другому (фото 83). Камінь-лежак мав діаметр 41 см і сліди сильного зношення робочої поверхні. У центрі

Фото 83. Жорнові камені з Хрінниківського поселення
(Козак, 2012, фото 49)

знаходився прямокутний отвір величиною 3×3,5 м, через який він кріпився до дерев'яної основи млина. Камінь-бігунець діаметром 43 см теж сильно витертий від роботи. Діаметр отвору звужений донизу і становить 7–9 см. На думку Д. Н. Козака, верхній камінь обертався долонями людини, на що вказують сліди сильного затерття його боків. Біля жорнової конструкції знайдено багато уламків ліпного та кружального посуду [Козак, 2012, с. 109–111].

До виробів, пов'язаних із землеробством, відносяться втульчастий ширококолезий наральник з культурного шару поселення Йосипівка-III [Горбаненко, Пашкевич, 2010, с. 151] і чересло із селища Грицівці (ур. «Нуринці») на Збаражчині. Інформація про першу знахідку, на жаль, поки що неопублікована. Натомість чересло було знайдене у стінці ями на глибині 0,6 м. Воно зроблене з прямокутного в перерізі стержня, один кінець якого розклепаний в дугасте лезо. Розміри знаряддя становлять: загальна довжина – 26,6 см, з яких 10 см припадає на лезову частину, ширина – 4,3 см. Верхня частина чересла має переріз 2,0×1,0 см, біля леза – 3,0×1,6 см [Савич, 1959, с. 116, табл. I: 10].

До групи сільськогосподарських знарядь належать дев'ять залізних серпів і чотири коси з Чернелево-Руського могильника, а також серп і його фрагменти з поселень у Вікнинах Великих, Кобиллі та Бродах-I. Матеріали з Чернелева-Руського неопубліковані. Відомо, що предмети лежали на дні поховання № 55 [Герета, 1978, с. 311]. Майже всі серпи мають слабовигнуту форму леза та руків'я послідовно розташоване на одному з його кінців. Один екземпляр відрізняється наявністю черешка, розміщеного під кутом до робочої частини [Герета, 2013, с. 141, рис. 34: 1–7].

Серп з Вікнин Великих характеризується відігнутих під прямим кутом довгим черешком і обламаним на кінці дугастим лезом. Його загальна величина становить 27 см [Смішко, 1947, с. 119]. Фрагмент з пам'ятки Броди-I представлений уламком кінцевої частини і має довжину 15 см. Як і в попередньому випадку, знаряддя мало лезо дугастої форми, легко конусоподібне в перерізі, з максимальною шириною 2 см і товщиною 0,4 см. Спинка невиражена і відповідає товщині робочої ділянки. Внутрішній край тонкий і, мабуть, без характерної для таких знарядь зубчастої насічки. Носик потовщений, приплюснутий зверху і знизу, товщиною 0,5 мм (див. фото 85: 1). На жаль, через фрагментальність виробу його загальний вигляд, зокрема форму руків'я, відтворити важко.

Ручки серпів були дерев'яними. Подібно до сучасних жнивварських знарядь їх надівали або набивали на черешок і фіксували, загинаючи його кінчик у вигляді гачка. Як свідчить знахідка уламка серпа з Кобилля, довжина

ручки черешкових екземплярів становила в межах 10 см [Горбаненко, Пашкевич, 2010, с. 209].

Знайдені в Чернелеві Руському коси належать до типу горбуш і характеризуються плавним вигином леза та коротким руків'ям [Герета, 2013, с. 141, рис. 34: 8–11], яким знаряддя кріпилося до кісся за допомогою металевих кілець-«наперстків». Як свідчать дослідження, їхнім основним призначенням була заготівля сіна для стійлового утримання тварин, натомість серпи використовували для збирання врожаю зернових культурних рослин [Горбаненко, Пашкевич, 2010, с. 204].

Колекцію сільськогосподарських знарядь знайдено на Лепесівському поселенні. До її складу входять коса-горбуша, сучкоріз, 10 екземплярів серпів та їхніх уламків, окуття лопати, частину сокири, долото та інші вироби [Тиханова, 1963, с. 187].

З предметів господарського та побутового призначення найчастіше зустрічаються залізні ножі. Це були знаряддя індивідуального використання. Їх могли застосовувати в домашньому господарстві, мисливському чи рибальському промислі, військовій справі тощо. Тому ножі відомі на більшості пам'яток досліджуваної території. Найбільш розповсюдженими були знаряддя з прямою та скошеною спинками, відділені одним або двома уступами від черешка до леза, а також з лезами підтрикутної форми. Середні розміри знарядь становлять: загальна довжина – 9,5–15 см, ширина леза – 1,1–1,6 см, товщина спинки 0,4–0,5 см [Строцький, 2008, с. 91–95; Козак, 2012, с. 139–140]. Два ножі з Боратина вирізняються великими розмірами, маючи 16 і 18 см відповідно. Така ж величина характерна для деяких екземплярів з великої колекції ножів (більше 30 одиниць та їхніх уламків), знайдених на Хрінниківському (16 см) та Линівському поселеннях (16,5 см). У Хрінниках також знайдено ніж-кинджал із потовщеною спинкою, виділеною плоским ребром. Лезо від черешка відділене уступами із двох сторін [Козак, 2012, с. 140].

На поселенні Дудин-II на Волино-Подільському пограниччі ножі представлені одним цілим екземпляром і чотирма уламками. Вони мають широку різальну частину (1,6–2 см) з потовщеною спинкою і чотирикутний в перерізі черешок. Перехід леза в черешок виражений двома уступами зверху і низу. Цілий екземпляр має довжину 13 см, (9,5 см – величина леза, 3,5 – черешка), найбільшу ширину – 2 см і масивну спинку товщиною 0,4 см. Робоча площа рівномірно звужується з обох сторін у напрямі носика (рис. 39: 1). Аналогічним до нього за формою є ніж з поселення Броди-I. Він має величину 14 см (довжина леза – 9,5 см, черешка – 5 см),

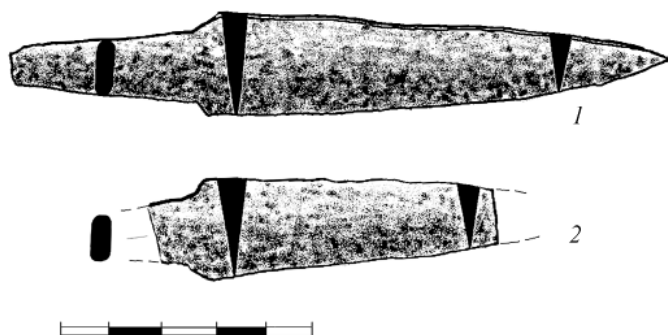

Рис. 39. Залізні ножі з поселення Дудин-II (фонди БІКМ)

ширину 2,2 см і товщину спинки – 0,5 см. Лезо, відділене від черешка з обох сторін уступами, рівномірно звужується до носика (фото 84). Такою самою, але трішки більших розмірів (загальна довжина – 15 см), є знахідка з селища Крутнів-I (рис. 38: 4) [Крушельницька, 1985 (звіт), с. 28, табл. 17: 4], розташованого навпроти поселення Дудин-II (на протилежному березі Ікви). З культурного шару пам'ятки Малинище-I походить ніж з прямою спинкою та чітким верхнім уступом на місці переходу в черешок (табл. XXIII: 11). Нижня частина леза, помітно звужуючись, плавно змінюється черешком без будь-яких означень. Носик не зберігся. Розміри ножа становлять: загальна довжина – близько 13 см (довжина леза – близько 10,5 см, черешка – 2,5 см), найбільша ширина леза – 1,8 см.

Аналогії до описаних виробів з Волино-Подільського пограниччя широковідомі в археологічних комплексах різних культур пізньоримського

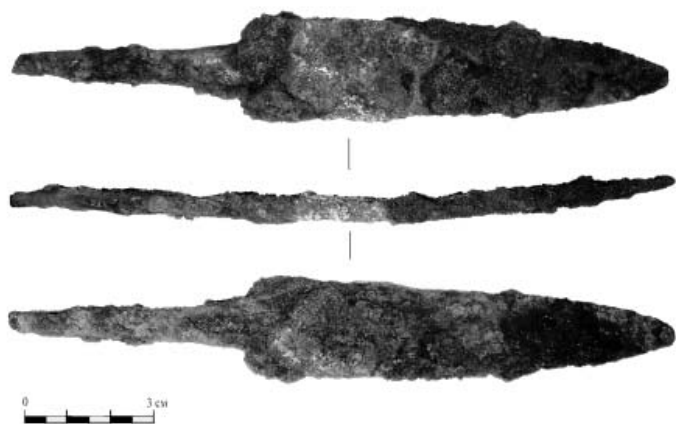

Фото 84. Залізний ніж з пам'ятки Броди-I (фонди БІКМ)

часу, в тому числі в черняхівській Верхнього та Середнього Подністер'я, а також у вельбарській Західної Волині [Баран, 1981, с. 111, табл. XXXII–XXXIII; Строцень, 2008, с. 233, рис. 60: 2, 13Козак, 2012, с. 139–140, рис. 49].

Унікальним для досліджуваної території є ніж з «князівського» поховання в Рудці. Він належав заможному готові (на думку А. Коковського, – гепідові [Kokowski, 1998a, с. 158]) і був виготовлений зі срібла. За формою виріб подібний до вищеописаних екземплярів, тільки менший за розмірами. Предмет має широке підтрикутне лезо, яке плавно звужується з обох сторін до носика, а також чітко виділений верхнім і нижнім уступами перехід у черешок (див. рис. 32: 4). Загальна довжина предмета становить 7,1 см [Кухаренко, 1980, с. 85, табл. XXXI: 4].

На поселенні Дудин-II виявлено залізний виріб, який міг використовуватися як напильний або рашпіль для обробки дерева. На жаль, стан збереження знахідки не дає можливості стверджувати це напевне. Знаряддя виготовлене ковальським способом з округлого стержня. Його загальна величина 17 см. Робоча частина розширена, має довжину 11,5 см, ширину 1,2–1,5 см і товщину 0,6 см. Черешок круглий, завдовжки 5,5 см і завтовшки 0,8 см.

З цієї ж пам'ятки походить лезова частина долота. Знаряддя чотирикутне у поперечному перерізі, клиноподібне, на кінці легко розширене. Обушок обламаний. Довжина фрагмента становить 12,8 см, ширина і товщина леза, відповідно, – 0,8 і 0,4 см. Ширина «вістря» – 1 см. Найближчі аналогії до знахідки відомі на поселенні черняхівської культури Ріпнів-II у верхів'ях Західного Бугу [Баран, 1964, с. 245, рис. 4: 3, 5].

До групи деревообробних інструментів також належить тесло з Кобилля. Воно клиноподібної форми із двома протилежно розташованими робочими сторонами. Перша, очевидно основна, має робочий край завширшки близько 8 см. Робочий край другої сторони значно вужчий, маючи всього 2,3 см. Загальна величина виробу 13,5 см. На відстані 7 см від широкого леза знаходиться прямокутний отвір розміром 2,2×1,2 см для кріплення ручки. У профілі інструмент дугоподібний [Строцень, 2008, с. 101]. Зовсім інший вигляд має тесло з житлово-господарського комплексу 122 Хрінниківського селища. Воно має розширене в нижній частині лезо і послідовно розташовану до нього квадратну в перерізі втулку-провушину. Довжина знаряддя становить 8,5 см, зовнішні розміри втулки – 2×2 см, ширина леза 4,5 см [Козак, 2016, с. 38, табл. 21: 8]. Найближча аналогія до такого знаряддя відома з поселення черняхівської культури Ріпнів-II Західному Побужжі [Баран, 1981, с. 203, табл. XXVIII: 5].

На поселенні в Хрінниках знайдено залізні ножиці пружинного типу довжиною 22 см і шириною лез 1,52 см. На думку Д. Н. Козака, знаряддя могли використовувати для різних господарських і побутових потреб: стрижки волосся людей та вовни овець, під час обрядових та магічних дій пов'язаних з ініціацією як предмети туалету тощо [Козак, 2012, с. 143–144].

Залізне знаряддя не зовсім зрозумілого використання виявлене на пам'ятці Броди-I. Воно має гострий і круглий в перерізі черешок, на який, ймовірно, набивали ручку, і квадратний стержень, що плавно розширюючись, переходить в лопатоподібне закінчення. У його центрі знаходиться отвір, призначений для підвішування до поясу (фото 85: 2). Розміри знаряддя становлять: довжина – 16 см, найбільший діаметр черешка – 0,6 см, величина квадратного стержня – 0,7×0,7 см, лопатоподібного закінчення – 2,5×0,3 см. Найближча аналогія до предмета відома з поселення черняхівської культури Ріпнів-II [Баран, 1981, с. 236, табл. LXI: 19]. Більшість дослідників вважають, що такі вироби використовували як кресала для розведення вогню [Терпиловський, Шекун, 1996, с. 25; Магомедов, 2001а, с. 86 та ін.]. Однак існує й інше припущення. Ян Шустер, дослідивши аналогічні знахідки з території Німеччини, Польщі, України, Чехії, Австрії, Словаччини

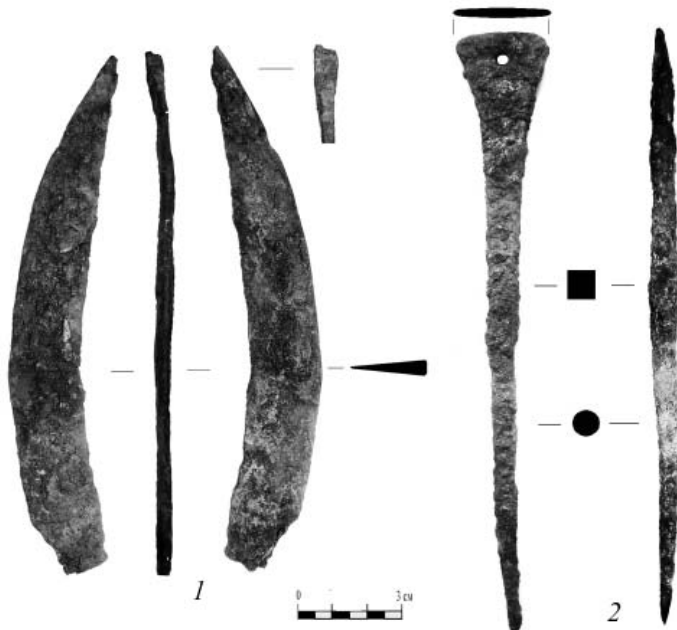

Фото 85. Броди-I. Вироби із заліза:
1 – фрагмент леза серпа; 2 – кресало (?)

та інших країн (74 екз.), виділив їх в окрему групу «Dresden-Dobritz / Żerniki Wielkie». На його думку, вони могли бути шилами для проколювання м'яких матеріалів [Schuster, 2011, s. 69].

Для загострення та шліфування металевих виробів використовували кам'яні бруски, виготовлені з дрібного піщаника. Вони відомі майже на всіх поселеннях як вельбарської, так і черняхівської культур. Наприклад, в Кобиллі їх знайдено 13 екз, в Очеретному – 6 [Строценъ, 2008, с. 88–89], Іванківцях – 3 [Kokowski, Stasik, Stroceń, s. 145, рис. 3: a, b, d], в Дудині – 4, Малинище – 3 і т. д. Гострильні камені з поселення Дудин-II фрагментовані, прямокутні або квадратні в поперечному перерізі з різним процентом спрацювання поверхні. Одні слугували для підгострення кіс, ножів, бритв, інші – шліфування голок і шил (рис. 40). З с. Малинище походить цілий екземпляр квадратної форми, виготовлений із дрібнозернистого піщаника

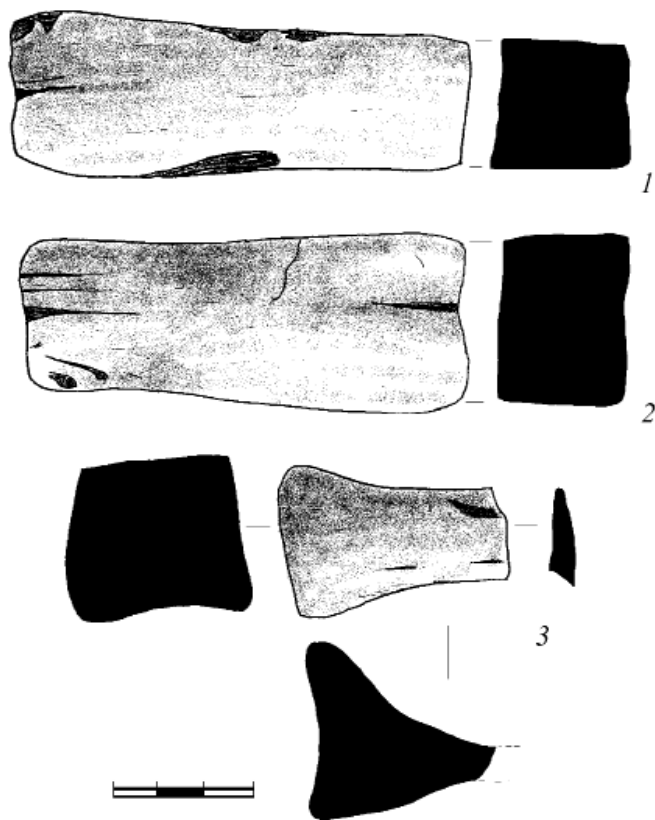

Рис. 40. Гострильні бруски з поселення Дудин-II (фонди БІКМ)

коричнево-сірого кольору (табл. XXIII: 10). Його розміри становлять: довжина – 10,5 см, ширина в різних кінцях – 2,5 і 1,8 см, товщина – 2,5–2,3 см. З огляду на характер спрацьованості країв (асиметричність форми) знаряддя використовувалося для загострення великих предметів (кіс або ножів) [Онищук, 2013 (звіт), с. 15, рис. 16: 2].

На багатьох пам'ятках виявлені вироби з кістки та рогу. Найбільш поширеними із них були гребені. Косторізне ремесло на території Центрально-Східної Європи, зокрема виробництво гребенів, достатньо описане у науковій літературі [Thomas, 1960, s. 54–120; Chmielowska, 1971; Никитина, 1969, с. 147–159; Шишкін, 1999, с. 3–47; Прокопів 2013, с. 245–249 та ін.]. Окреме дослідження присвячене поширенню цих виробів у Дніпро-Прип'ятському межиріччі в першій половині I тис. н. е. [Онищук, Прокопів, 2012, с. 30–45]. Отже, можемо констатувати, що мешканці вельбарських пам'яток користувалися двома типами гребенів – одношаровими, одно- і три-частинними (Костянець, Дудин-II, Могиляни-Хмельник) і тришаровими багаточастинними (Шумськ, Вікнини Великі, Чеснівський Раковець, Чернелів-Руський, Кобиля, Йосипівка, Ромош, Хрінники, Баїв-I, Гірка-Полонка, Дерев'яне та ін.). До першої групи належать вироби, виготовлені із цільного шматка рогу. Вони відрізняються різними формами спинки: півкруглою, трикутною і рельєфною. На території Західної Волині частину одного з таких гребенів знайдено в культурному шарі поселення Костянець (ур. «Монастирське-II»). Він невеликих розмірів, має півкруглу спинку, орнаментовану заглибленим орнаментом у вигляді двох наборів з трьох горизонтальних ліній у кожному. Автор публікації В. В. Ткач вважає, що цей гребінь міг належати носіям зубрицької культури. Однак, наявність на пам'ятці потужного вельбарського культурного шару, а також численні аналогії з могильника Брест-Трішин [Кухаренко, 1980, с. 53], дають змогу пов'язати його з готами. Подібної форми екземпляр відомий також з черняхівсько-вельбарського селища в Лепесівці [Тиханова, 1963, с. 188].

Поширення одношарових рогових гребенів з півкруглою спинкою відбувалося в період з кін. I до III ст. н. е. [Онищук, Прокопів, 2012, с. 34]. Територією, звідки вони потрапили в межиріччя Прип'яті та Дністра, можуть бути райони Повіслення і басейн Одери, де такі екземпляри відомі в комплексах пшеворської людності I–II ст. [Thomas, 1960, s. 56–57]. Саме із пшеворськими племенами пов'язують проникнення цієї традиції в середовище липицької (Майдан Гологірський) та зубрицької (Линів, Загаї-II) культур. З огляду на це у літературі поширилася думка, що вельбарське населення запозичило одношарові гребені із зубрицького культурного

середовища [Прокопів, 2012, с. 240]. Ми вважаємо, що готи перейняли цей тип рогових розчісок від пшеворців ще на початку формування вельбарської культури в басейні Нижньої Вісли. Просуваючись далі на південний схід вони повторно принесли їх у Західну Волинь та Волино-Подільське пограниччя. Підтвердженням цього є наявність односкладових гребенів у комплексах ранніх вельбарських пам'яток, зокрема на могильнику в Брест-Трішині.

До групи одношарових виробів відносяться т. зв. «композитні» тричастинні гребені. Для того аби збільшити їхні розміри, предмет складала з трьох окремих частин, скріплених за допомогою одного-двох повздовжніх бронзових чи залізних штифтів. До таких гребінців належать цілий екземпляр з поселення Дудин-II та невеличкий фрагмент з могильника в Могилянах. Перший був випадково знайдений в заплаві р. Ікви, на відстані біля 100 м від вельбарсько-черняхівського поселення. Складений з трьох частин, з'єднаних по довжині залізним стержнем. Спинка дугоподібна, закінчується конічним пружкоподібним виступом (фото 86). Поверхня

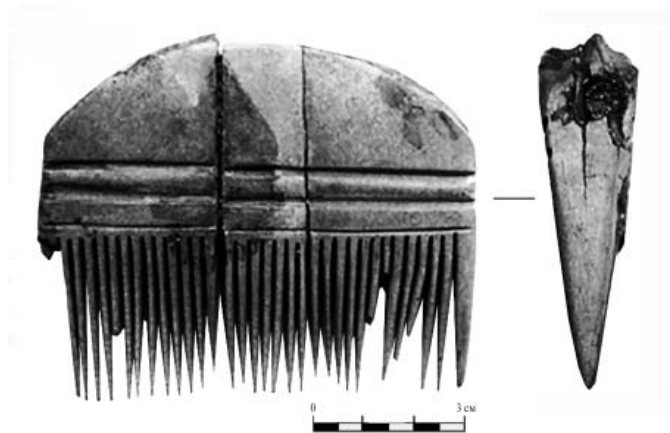

Фото 86. Роговий тричастинний гребінь з поселення Дудин-II (фонди БІКМ)

прикрашена двома прямими горизонтальними лініями [Онищук, 1997а, с. 112]. Довжина гребеня становить 8 см, ширина – 6,5 см. Аналогії до них відомі з могильника в Брест-Трішині [Кухаренко, 1980, с. 54] та поселення в Лепесівці [Тиханова, 1963, с. 188]. На території Центральної Європи подібні знахідки відносять до групи 1 АБ і датують другою половиною II–III ст. н. е. [Chmielowska, 1971, с. 50,97]. Основний район їхнього поширення знаходиться в межах річки Одери і Варти, де такі гребені з'явилися найраніше

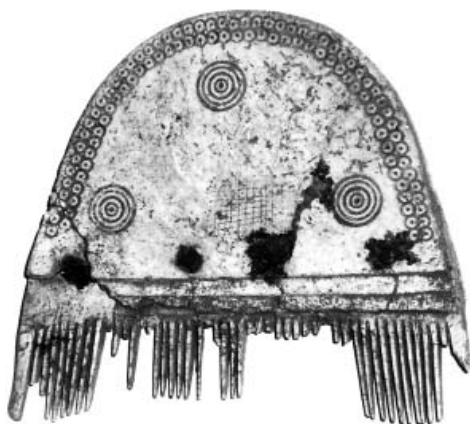

Фото 87. Роговий гребінь з поховання № 23 Чернелево-Руського могильника (фонди ТОКМ)

[Thomas, 1960, s. 66] і розповсюдилися в результаті розселення пшеворських племен у східному напрямку.

Цікавим з огляду на конструктивні особливості є роговий гребінь з поховання № 23 могильника в Чернелеві Руському на Тернопільському плато. Він має типову для одношарових екземплярів суцільну півкруглу спинку в нижній частині якої вирізаний глибокий паз. У нього вставлено 5 пластинок із зубцями і закріплено 4 залізними заклепками (фото 87). Розміри виробу становлять 8,3×10 см, висота спинки – 6,2 см,

ширина в нижній частині – 9 см. Її край прикрашений двома рядами колек з крапками посередині. Ще 3 циркульні набори із 4 кілець в кожному прикрашають поверхню. На одному боці спинки гострим предметом прокреслена сітка [Герета, 2013, с. 30, рис. 13: 4]. Такі гребені невідомі на інших пам'ятках досліджуваної території. На нашу думку, вони є перехідною ланкою від виробів одношарової конструкції до композитних тришарових розчісок, поширених у III–IV н. е.

Тришарові багаточастинні рогові гребені представлені на вельбарських пам'ятках значно краще. Вони мали два зовнішніх і один внутрішній шари. Перші утворювали дві широкі суцільні кістяні пластини-накладки, другий складався з розміщених в один ряд пластинок (головно 5–6) з прорізними зубчиками. Конструкція скріплювалася за допомогою бронзових, залізних заклепок або трубочок. Гребені відрізнялися розмірами і формою спинки [Прокопів, 2012, с. 241].

Вироби тришарової конструкції трапляються як на поселеннях, так і в похованнях. Зокрема, на Хрінниківському селищі в цілому та фрагментованому вигляді їх знайдено більше 10-ти екземплярів, могильнику в Чеснівському Раковці – 6, в Чернелеві-Руському – були присутні у 64 похованнях, в Дитиничах – у 2 і т. д. (фото 88). Аналіз захоронень вказує, що гребені наявні в похованнях чоловіків, жінок та дітей і переважно лежали біля черепної коробки або в районі поясу; у тілоспаленнях – в урні. Очевидно, що їх носили всі члени колективу без різниці на віковій чи статевій ознаки. Після смерті вони супроводжували померлих у потойбічний світ [Онищук, Прокопів, 2013, с. 42].

Дослідження засвідчують, що тришарові кістяні гребені поширюються на землях лісостепової зони України лише у другій чверті I тис. н. е. Тому ми підтримуємо думку тих вчених, які пов'язують їхню появу із просуванням сюди германських племен вельбарської та пізньопшеворської культур [Шишкін, 1999, с. 45].

Гребені вирізали найчастіше із рогів лося чи оленя. Доволі складна конструкція дає можливість припустити їхнє спеціалізоване виробництво. Предмети виготов-

ляли у косторізних майстернях професійні ремісники, які добре знали на властивостях сировини, а також володіли необхідними навиками та інструментом. На території черняхівської культури такі майстерні відкриті на поселеннях Велика Снітинка на Київщині і Бирлад – Валя-Сяке в Молдові. Ще один ремісничий осередок діяв на вельбарському поселенні в Хрінниках у Західній Волині. У житлі № 121 та споруді № 64 було виявлено значну кількість обрізків рогів оленя, кози, різноманітних заготовок знярядь з кісток тварин, відходів виробництва тощо. Зокрема, в об'єкті № 121 знайдено 476 артефактів, пов'язаних з кіткообробного ремеслом: 201 фрагмент порізаних рогів оленя, 10 заготовок рогових пластин, кілька товстих хребців великого сома. На долівці знайдено двосторонній бронзовий різець, два рогові пробійники, ріг-сукалку, крем'яний скребок, бронзову підв'язну фібулу та кістяну посохоподібну шпильку [Козак, Сергеева, 2013, с. 53–60]. У споруді № 64 та її найближчій околиці зібрано майже 100 обрізків з рогу оленя та кози, а також зібрано велику кількість уламків посуду, три наконечники стріл, різець, кілька залізних ножів і шил [Козак, 2012, с. 112–113; Козак, Сергеева, 2013, с. 57]. Сліди обробки кістки також простежені на вельбарській пам'ятці біля с. Ромош Сокальського р-ну на Львівщині [Кропоткін, 1984 (отчёт), с. 6–7].

Отже, наявність малої кількості майстерень пояснюють тим, що в ареалі археологічної культури могло існувати лише декілька центрів косторізного ремесла, яке задовольняло потреби як ближньої, так і дальньої периферії. Такі стаціонарні осередки діяли тривалий час і в них одночасно працювали декілька ремісників-спеціалістів [Прокопів, 2013а, с. 249].

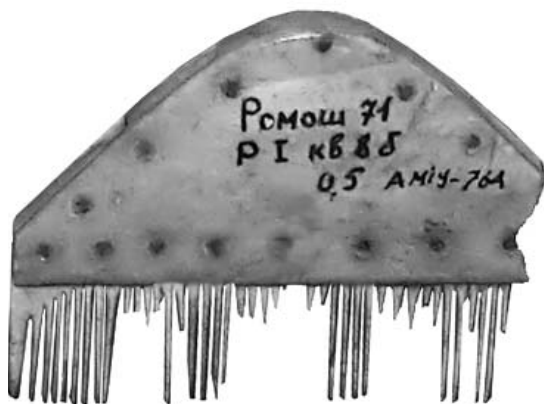

Фото 88. Тришаровий гребінь з поселення у с. Ромош (фонди АМ ІУ НАНУ)

Окрім гребенів на вельбарських пам'ятках досліджуваної території знайдені й інші вироби з кістки. Це – лоцила, проколки, тригранні наконечники стріл (Вікнини Великі, Хрінники), ручка ножа, прикрашена 5 пружками (Вікнини Великі), заколки для волосся, трубки-голокотримачі, загострені з обох кінців знаряддя типу стилусів (стилів), голки та ін. Один з стилусів виявлений в господарській споруді на поселенні Броди-І. Він має довжину 7,5 см, товщину 0,6 см і виготовлений з рогу тварини. Обидва кінці загострені, вся поверхня добре відполірована. На одному із них спостерігаються сильно затерті, мабуть в процесі експлуатації, сліди обструтування ножом (табл. XXVI: 11).

Функціональне призначення цих знарядь до кінця не встановлене. У літературі вони також називаються «булавками», «шпильками», «заколками для волосся» та ін. Вони походять переважно з поселень і відомі в різних культурах другої чверті I тис. н. е. на території Західної Волині, Поділля, Подніпров'я та ін. (Хрінники, Лепесівка, Вікнини Великі, Оселівка, Іванківці, Пронятин, Велика Бугаївка, Журавка і т. д.). Наприклад, у Лепесівці їх знайдено 30 екземплярів, ще кілька десятків – на Хрінниківському поселенні. На думку Д. Н. Козака, ці предмети були аксесуарами жіночого туалету і ними користувалися жінки для заколювання волосся [Козак, 2012, с. 130]. Г. Ф. Нікітіна вважала, що стилі були пов'язані з прядінням, тобто в сукупності з пряслицем вони виконували функцію веретена [Никитина, 2008, с. 96]. Інші дослідники припускають, що ці вироби використовували як спиці для плетіння рибальських сіток або в'язання шерстяного одягу [Магомедов, 2001а, с. 101; Обломский, Радюш, 2007, с. 33; Петраускас, Шишкин, 2013, с. 14]. Очевидно, що для всіх вищеперерахованих випадків могли підходити лише стилі великих розмірів. Натомість середні, або малі (як у випадку знахідки із Бродів) екземпляри до таких операцій не надавалися. Тому, допускаючи поліфункціональність таких знарядь, ми більше схиляємося до версії про можливість їхнього застосування в текстильному виробництві, зокрема в якості шпульки у ткацькому човнику для навивання нитки [MacGregor, 1985, p. 188–189].

Особливої уваги серед кістяних виробів вельбарської культури заслуговує мистецьки оздоблена кістяна шпилька з житла-майстерні № 121 Хрінниківського поселення. Вона виготовлена з рогу оленя за римським взірцем. Шпилька має декороване навершя у вигляді 9-тиступеневої піраміди, увінчаної «шишечкою» із нарізним сіткоподібним орнаментом, і 4 гострі стержні (3 із них обламані) (рис. 41). Загальна довжина предмета становить 9 см, з яких 4,5 см припадає на величину навершя і 4,5 см – стержнів [Козак, 2016, с. 41, табл. 13: 7].

Рис. 41. Кістяна шпилька з житла-майстерні № 121 Хрінниківського селища (Козак, 2016, табл. 13: 7)

Основною сировиною для виготовлення дрібних виробів були кістки великої рогатої худоби та інших свійських тварин. Вважається, що на відміну від гребенів, такі речі не потребували якихось особливих навиків чи технологічних знань, а тому могли продукуватися в домашніх умовах [Прокопів, 2013а, с. 247]. Натомість В. М. Войнаровський припускав, що якби це було галуззю кустарного виробництва, воно було б засвідчене майже в кожному житлі скупченнями сировини, відходів косторізки, а також значно більшою кількістю та широким асортиментом кістяних виробів. На його думку, обробкою кістки на селищі займалися лише одиниці – спеціальні майстри. Тому ця справа не могла бути надомним ремеслом, а лише галуззю громадського виробництва [Войнаровський, 2014б, с. 277].

Унікальною знахідкою для вельбарської культури на території Західної Волині та Північного Поділля є залишки рогу для пиття з поховання № 14 Дитиницького могильника. Вони представлені бронзовими окуттями його нижньої частини у вигляді порожнього в середині конуса з розширеною підставкою (висота 2,5 см, діаметр підставки 3,6 см) та фрагмента бронзової обкладки вінець у виді двох пластин довжиною 7 і шириною 2 см з зубчастим нижнім краєм [Смішко, Свешніков, 1961, с. 98]. Форма кінцевика рогу доволі спрощена і немає точних аналогій. Натомість його закінчення у вигляді широкої, втопленої в центральній частині круглої підставки, подібної до ніжки келиха, відомі в комплексах скандинавських пам'яток II–III ст. На думку М. Б. Щукіна, окуття рогу з Дитинич, як і весь могильник загалом, може датуватися фазою C_{1b} – C_2 [Szczykin, 1981, s. 147–148]. У типології Яцка Анджейовського, складеній на основі матеріалів з Центральної та Північної Європи, цей екземпляр визначений як атипичний, а окуття верхньої частини віднесено до типу K4 і датоване фазою C_{1b} . Єдина аналогія до останнього походить з могильника Бабента (Babięta) Вармінсько-Мазурського воєводства Республіки Польща [Andrzejowski, 1991, s. 41, 48, 75].

Окремими знахідками представлені предмети озброєння. На відміну від пам'яток пшеворської культури у вельбарських комплексах вони зустрічаються нечасто. Існує думка, що відсутність зброї в готських похованнях зумовлена заборонаю покладати її в могилу [Вольфрам, 2003,

с. 164; Wołagiewicz, 1981, s. 152, 169; Kowalski, 2014, s. 175–178 та ін.]. На поселеннях такі знахідки також трапляються рідко, тому найчастіше під час розкопок виявляють предмети, які мають більше мисливське, аніж бойове призначення. Мабуть, тут доречно згадати слова К. Тацита про те, що в деяких германських племен (наприклад у свіонів) існувала заборона вільно носити зброю. Вона завжди перебувала під охороною, при цьому нагляд за її збереженням здійснював раб [Тацит. Германія. XLIV. – цит. за: Древние германцы 1937, с. 80].

На вельбарських і вельбарсько-черняхівських пам'ятках досліджуваної території предмети озброєння відомі у вигляді залізного загостреного предмета типу піки і двох наконечників стріл з Кобиля, кістяного вістря стріли з Вікнин Великих, наконечника дротика і фрагмента леза металльної сокири з Очеретного, вістер стріл з Хрінниківського поселення, закінчення піхв меча римського походження та кількох наконечників стріл і дротиків з Лепесівки, а також колекції бронзових ритуальних вістер списів з могильника в Чернелеві Руському.

Перша, із вищеперерахованих, знахідка має специфічну форму: чотирикутну втулку і масивне чотиригранне в перерізі вістря, яке плавно звужується до кінця. На одній із сторін простежено жолобок-виїмку. Загальна довжина становить 11 см, величина вістря – 8 см, втулки – 3 см. На думку Б. С. Строцень, це міг бути наконечник піки, який використовували піхотинці проти захищених обладунками кіннотників [Строцень, 2008, с. 98]. Однак, виходячи з невеликих розмірів предмета, правдоподібно, що він міг використовуватися як наконечник бронебійного дротика. Аналогії до нього відомі з пам'яток Русяни-IV і Кобуска Веке-I в Молдові [Магомедов, Левада, 1996, с. 309, рис. 6: 9, 11].

Вістря стріл і дротиків двох видів: втульчастий, з витягнутим, овальним в перерізі, листоподібним пером довжиною 6,5 см і черешковий, з вістря ромбоподібної форми. Втульчастий наконечник з Очеретного має чотиригранне в перерізі перо. Його загальна довжина становить 10 см [Строцень, 2008, с. 98].

На увагу заслуговує кінцевик піхв меча з Лепесівки. Він виготовлений з рогу благородного оленя і має вигляд коробочки зі зрізаними сегментами та одним наскрізним отвором. За визначенням М. О. Тіханової для території Волині це дуже рідкісна знахідка і на Лепесівське поселення могла бути принесена котримсь із воїнів, який повернувся з далекого походу [Тиханова, 1969, с. 36–37].

Цікавий комплекс знахідок, пов'язаних з римським військом, виявив І. П. Герета в похованні 265 Чернелево-Руського могильника. За наявністю

в могилі багатого інвентаря (золота монета-підвіска, набір парадних наконечників до списів або стріл, три срібні фібули, три бронзові пряжки, гребінь, голка, залізні та бронзова відерцеподібні підвіски, залишки бронзового окуття дерев'яної ємності, кераміка та ін.), дослідник відніс його до групи князівських захоронень [Герета, 1998, с. 136–137]. Унікальними для черняхівської культури є наконечники, виготовлені зі сплаву кольорових металів. Вони мають втульчасту основу і дуже тонкі листоподібні пера. Їхня довжина становить від 7,2 до 12,8 см. Найменший із них завершується кулькою. На думку В. С. Тилищака, виготовлені з кольорового сплаву вістря не могли мати практичного застосування ані в бою, ані в мисливстві, тому їх треба віднести до парадної або ритуальної зброї [Тилищак, 2014б, с. 50].

Група знарядь праці та предметів побуту з вельбарських пам'яток Західної Волині та Волино-Подільського пограниччя досить чисельна та різноманітна. Ці вироби засвідчують високий рівень розвитку матеріальної культури населення, що там проживало у пізньоримський час. Безумовно, цьому сприяли не тільки достатньо високий рівень знань місцевих ремісників, але й активні контакти вельбарців з людністю сусідньої черняхівської культури.

3.1.5. Імпортні вироби, елементи костюма та прикраси

До предметів провінційно-римського імпорту, знайдених на вельбарських ді вельбарсько-черняхівських пам'ятках Західної Волині та Волино-Подільського пограниччя, належать амфорна тара, бронзовий і скляний посуд, деякі предмети побутового використання, монети та інші речі. Фрагменти амфор часто трапляються в різних культурах пізньоримського часу – вельбарській, черняхівській, київській і карпатських курганів. Їх використовували для перевезення вина, олії, різних сипучих продуктів. За підрахунками Б. С. Строценя на території Західного Поділля та суміжних із ним районах відомо 15 місцезнаходжень цілих екземплярів і фрагментів амфор [Строценя, 2008, с. 109]. Уламки такого посуду виявлені поблизу Кременця, в Кобиллі, Чернелеві Руському, Дудині та на інших пам'ятках. З околиць Кременця (точне місце невідоме) походять верхня частина амфори із залишками двох ручок, шийка, уламок вінчика та ручки, які у міжвоєнний період були передані Ф. Пулавським у дар Музею Еразма Маєвського у Варшаві [Pełka-Dąbrowska, 1961, s. 218, tabl. XLIV: 7, 11]. У Кобиллі знайдено

дві ручки [Строцень, 1998в, с. 238], в Дудині – фрагменти вінця, шийки і теж дві ручки жовтоглиняних посудин (рис. 42) [Онищук, 2003а, с. 588]. Частини таких самих амфор з вузьким горлом і профільованими ребристими ручками відомі із Західноволинських поселень в Костянці, Ратнєві-ІІ, Хрінниках, Линеві, Боратині та Загаях-ІІ. Значна кількість фрагментів походить з Хрінників. Це горловини, стінки, ручки, денця посуду світло-жовтого кольору з домішкою піску в тісті. І лише кілька уламків належали до червоноглиняних екземплярів із щільним тістом без домішок. Як зауважив Д. Н. Козак, її число в десятки разів переважає кількість амфорої кераміки з усіх разом взятих волинських пам'яток вельбарської культури. Це пояснюється специфікою Хрінниківського поселення, жителі якого займалися торговельною діяльністю [Козак, Прищєпа, Скоропад, 2004, с. 102].

На думку О. В. Кропоткіна, вплив на варварські землі такої кераміки відбувався, зазвичай, у ІІІ–ІV ст. н. е. [Кропоткін А. В., Кропоткін В. В., 1988, с. 170]. Цей висновок підтверджується матеріалами з Хрінників. Наприклад, усі 6 фрагментів амфор, знайдених під час польового сезону 2015 році в житлі № 3, належали раннім та пізнім варіантам типу «Шелов D» і могли потрапити на селище в ІІІ ст. н. е. [Петраускас, Панікарський, Милашевський, Діденко, Сергєєва, 2016, с. 161].

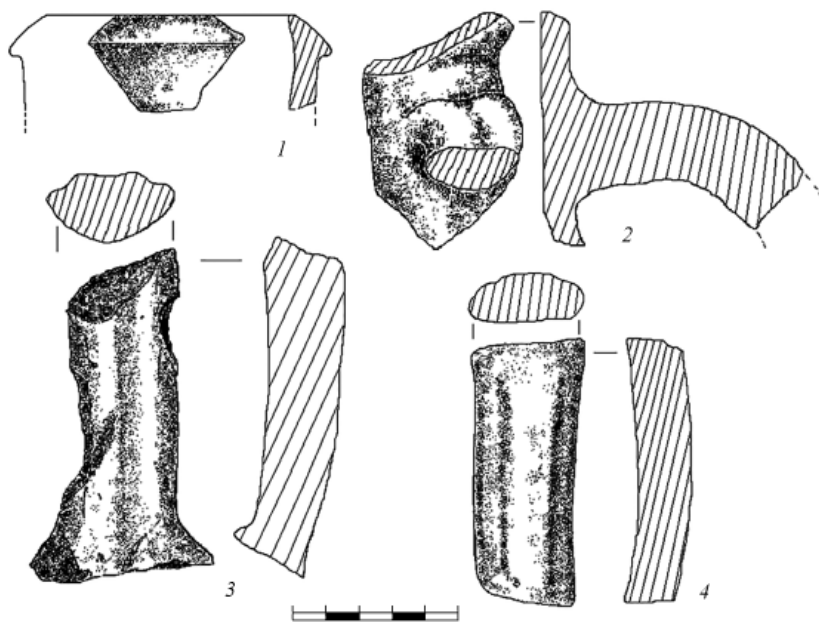

Рис. 42. Дудин-ІІ. Фрагменти жовтоглиняних амфор (фонди БІКМ)

Фрагменти амфор жовтого і червоного кольорів, а також окремі частинки посуду типу «terra sigillata» знайдено на поселеннях Волиця, Заболоття-II, Рачин-III, Великі Загорці та ін. в середній течії р. Іква [Ткач, 2005, с. 76]. У басейні р. Стир уламки червонолакової кераміки відомі з Хрінник і Линева. З останнього (житло № 2) походить уламок стінки посудини із орнаментом у вигляді дубового листка [Козак, 2013, с. 89].

Бронзовий посуд відомий з поховань у Рудці, Шумську, Дерев'яному, могильника в Чернелеві Руському, монетно-речовому скарбі з Борочич та ін. З «князівського» захоронення в Рудці походять миска і казан (див. рис. 32: 1, 18). Перша посудина великих розмірів (висота – 7,5 см, діаметр – 29 см), має вертикальні стінки, злегка відігнутий вінчик та орнаментована трьома рифленими горизонтальними лініями. Казанок циліндричний, на масивному кільцевому піддоні. Край вінчика злегка відігнутий назовні. Дужка чотирьохгранна, закріплена за допомогою високих вушок. Шийка орнаментована п'ятьма рифленими горизонтальними лініями. Розміри екземпляра становлять: висота – 17,5 см, діаметр – 25,2 см [Кухаренко, 1980, с. 85–86].

Бронзова посудина з Шумська невелика. За інформацією О. Цинкаловського її форма подібна на грушу. Поверхня покрита горизонтальним хвилястим орнаментом [Cynkałowski, 1961, s. 116–117].

Із с. Дерев'яне на Рівненщині походить бронзова миска-патера діаметром 18,8 см з відламанною ручкою. Її було випадково виявлено у 1935 році на території біритуального могильника, в промоїні на схилі пагорба. Згідно з інформацією З. Леского ручка, від якої зберігся лише слід у вигляді пальметки, кріпилася під вінцем посудини [Leski, 1936, s. 61]. За класифікацією Ганса Юргена Еггера посудина відноситься до типу 155 і датується першою половиною 1 ст. н. е. [Eggers, 1951, s. 150, № 2028].

Бронзовий казанок типу Е. 41–42 знайдено в с. Городище Рівненської області на території могильника, зруйнованого у 1909 році під час будівництва вузькоколійки. Згідно з аналогіями він датується періодом II–III ст. [Кухаренко, 1980, с. 73; Магомедов, 2010, с. 181].

На Хрінниківському поселенні виявлено залізну ручку до відра. Вона виготовлена із округлого в перерізі стержня, дугоподібно вигнута. Краї загнуті в протилежні сторони і закінчуються трикутноподібними потовщеннями. Величина знахідки 24 см. Відповідні аналогії відомі на території Дакії та Північної Польщі, де їх датують часом не раніше IV ст. [Козак, Прищеп, Шкоропад, 2004, с. 104].

З напівземлянки № 90 цієї ж пам'ятки походить частина бронзової статуетки у вигляді голови елліністичного бога Сарапіса (Серапіса)

(фото 32). Вона виявлена поруч з нішею-вівтарем, спеціально вирізаною в стінці споруди. Окреме дослідження проблеми виникнення та розповсюдження культу Сарапіса в греко-римському світі, а також можливих шляхів потрапляння цієї статуетки на Хрінниківське поселення зробив Д. Н. Козак [Козак, 2006б, с. 60–65]. Він припустив, що знайдена фігурка, можливо, походить із римських наддунайських провінцій або території Імперії, з якими у готів Волині були торгові й воєнні контакти [Козак, 2006б, с. 64; Козак, 2012, с. 120].

Про існування греко-римських культур у середовищі давнього населення Волині свідчать випадкові знахідки бронзових статуеток Венери та Ізиди в околицях м. Рівного [Кропоткин, 1970, с. 123].

До групи рідкісних предметів належить скляний посуд. За підрахунками Б. Строцня на території Західного Поділля відомо 15 місцезнаходжень цілих і фрагментованих екземплярів таких предметів [Строцень, 2008, с. 109]. Одна з посудин походить з поховання в Рудці. Це – невеликий скляний кубок, який стояв у середині бронзового казана. Він виготовлений з прозорого скла зеленого кольору, має циліндричну форму, легко розхилені назовні вінця, слабо опуклий тулуб і денце на піддоні. Нижня частина прикрашена накладним орнаментом у вигляді перекреслених по довжині овалів (див. рис. 32: 17). Розміри кубка становлять: діаметр вінець – 9,5 см, висота – 7,6 см [Кухаренко, 1980, с. 86, табл. XXXII, 6]. На могильнику в Чернелеві Руському скляні посудини або їхні частини знайдені у 13 похованнях. Це – кубки, виготовлені із прозорого та матового скла зеленкуватого, білого, коричневого кольору з гладкими, фасетованими і прикрашеними накладними орнаментами стінками [Тилішак, 2013, с. 10]. Така сама напівпрозоро-зеленкувата посудина з округлим дном і невеликими овальними шліфами на стінках походить з могильника в с. Романівка на Тернопільщині [Герета, 1995, с. 148]. Прямою ознакою використання скляного посуду на поселенні Малинище-I є знахідка в одному із денець кружального глиняного горщика «залиплого» невеличкого кусочка прозорого скла світло-зеленого кольору. Ймовірно, уламок походить від колись цілої посудинки у вигляді кубка чи келиха. У Західній Волині на могильнику Баїв-I (пох. № 8) та поселенні Костянець були знайдені безформні шматки скла, які також могли бути залишками розплавлених у вогні скляних посудинок.

До предметів провінційно-римського походження належить невелике біконічне пряслице, вилите з прозорого із зеленкуватим відтінком скла, з поселення у Вікнинах Великих [Смішко, 1947, с. 118]. Фрагмент подібного

виробу також знайдено на пам'ятці пізньоримського часу в с. Грицівці Збараського р-ну (ур. Жолоби)¹.

З багатого захоронення у Рудці, поховань № 132 і 308 могильника в Чернелеві-Руському та некрополя Баїв-І походять скляні гральні жетони. У першому випадку вони виготовлені зі скла темно-коричневого кольору, мають круглу форму діаметром 1,5 і 1,6 см, плоскі в перерізі [Кухаренко, 1980, с. 85]. У другому – зроблені з напівпрозорого скла зеленого кольору. З одного боку поверхня опукла, з другого – плоска. Діаметри знахідок становлять 1,9 і 1,7 см [Герета, 2013, с. 54, 93]. Подібний за формою екземпляр знайдено на Баївському могильнику. Відомо тільки, що він виготовлений із темної склоподібної маси [Кухаренко, 1975, с. 60, рис. 9: 6].

Гральні фішки користувалися популярністю в середовищі варварської знаті. Жетони (*calculi*) застосовували у римських аристократичних настільних іграх «*Ludus Calculorum*» та «*Ludus Latronculorum*». На території України вони відомі у вельбарських і черняхівських комплексах. На думку О. В. Гопкало, хронологія гральних жетонів у черняхівській культурі визначається періодом від останньої третини III до гунського часу [Гопкало, 2012, с. 98]. Знахідки із Рудки є найбільш ранніми в цьому діапазоні і датуються періодом C₂ (др. пол. III–поч. IV ст.) [Eders, 1951, s. 71].

Велику групу знахідок становлять елементи костюму. До них належать фібули, шпильки, пряжки тощо. Застібки-фібули та їхні частини присутні на більшості пам'яток: в Рудці – 1, Чеснівському Раковці – 7, Чернелеві-Руському – не менше 77, Очеретному-II – 3, Малашівцях – 1, Кобиллі – 11, Крутневі-I – 1, Дудині-II – 3, Бродах-I – 7, Линеві – 4, Хрінниках – близько 30-ти і т. д. Детальну класифікацію такого роду застібок для пам'яток римського часу Лісостепової зони України розробив Є. Л. Гороховський [Гороховський, 1988, с. 34–46].

Фібули виступають добрим хронологічним індикатором, оскільки «мода» на них часто змінювалася. Застібки виготовлені із заліза, бронзи та срібла. Більшість із них мають підв'язну конструкцію приймача. Такою є срібна фібула з поховання в Рудці. Вона складається з восьмивиткової пружини, нижньої тятиви, профільованої спинки і підв'язного приймача з зав'язкою, прикрашеною колечком із зерню (рис. 32: 8). Величина застібки становить 6,6 см [Кухаренко, 1980, с. 85, табл. XXXI: 8]. Срібні фібули також знайдено на могильнику в Чернелеві Руському (пох. № 131), поселеннях у Хрінниках і Кобиллі. Застібка з Чернелева Руського виявлена у комплексі поховання

¹ Знахідка зберігається у фондах Археологічного музею Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України у Львові.

№ 131. Вона одночленної конструкції з пружиною у чотири витки. Приймач підв'язний. Довжина знахідки 5,4 см, ширина пружинного апарату – 1 см [Герета, 2013, с. 54, рис. 81: 2]. Багатством оздоблення виділяється фібула з Кобиллі. Вона двочленна, має характерну кнопку на голівці та вертикальну пластинку для утримання осі пружини. Кнопка, спинка біля голівки, зав'язки, а також нижня частина приймача орнаментовані декоративними витими кільцями. Поміж колючками, в нижній частині спинки, прикріплено позолочену пластинку, прикрашену зигзагом. На думку Б. С. Строцень, такі вироби характерні для Прибалтики і мають там багато аналогій. Відомі вони також у Північному Причорномор'ї, де поширилися разом з приходом готських племен [Строцень, 2008, с. 71, рис. 64: 8].

Детальний опис Хрінниківської колекції фібул зробив Д. Н. Козак. Найбільше їх належить до підв'язної конструкції. Цікавими екземплярами є застібки т. зв. «воїнського типу» з вузькою ніжкою; фібула з високим приймачем (група VII за класифікацією О. Альмгрена), яка могла бути привезеною з території Середнього Подністер'я; застібка типу «bügelknopffibeln», ареал розповсюдження якої охоплює черняхівську культуру в період сер. IV – поч. V ст. н. е. і т. д. [Козак, 2012, с. 124–127].

Дещо скромніше виглядають дві цілих та одна фрагментована фібули з поселення Дудин-II. Перша зроблена із заліза. Вона одночленної конструкції,

Фото 89. Бронзова фібула з поселення Дудин-II (фонди БІКМ)

має чотиривиткову пружину без штифта, верхню тятиву, профільовану спинку та підв'язний приймач з одновитковою зав'язкою. У перерізі спинка із зовнішнього боку опукла, із середини – плоска. Величина знахідки становить 8 см [Онищук, 2006, с. 140]. Ймовірно такою ж була ще одна залізна застібка, від якої збереглася лише ніжка та підв'язний приймач із зав'язкою. На відміну від двох попередніх, третя фібула зроблена із бронзи. Вона теж одночленна, має чотиривитковий пружинний апарат, дугоподібну пластинчасту спинку і широку розклепану ніжку. Приймач (зберігся лише частково) був підв'язної конструкції, утворений шляхом згину догори нижньої частини ніжки. Фібула орнаментована чотирма горизонтальними лініями, зробленими в районі переходу спинки у ніжку (фото 89).

Величина знахідки становить 8,5 см. Фізико-хімічні дослідження складу бронзи, виконані в Західному казенному підприємстві пробірного контролю у м. Львові, засвідчили, що застібка виготовлена із сплаву міді (87,3 %) і свинцю (9,5 %) [Онищук, 2004, с. 67–69]. Подібна фібула відома також з вельбарсько-черняхівського поселення в Кобиллі і датується кін. II – сер. III ст. н. е. [Строць, 2008, с. 72, 237, рис. 64: 5]. Виходячи з простоти конструкції, припускаємо, що описані екземпляри були продуктом місцевого ремесла.

Фібули з поселення Броди-I представлені 4 цілими екземплярами і 3 уламками. Вони двочленної конструкції, виготовлені із заліза та бронзи. Залізна застібка має величину 7,5 см. Вона сильно кородована, пружинний апарат, голка і приймач збереглися фрагментально. Пружинна чотиривиткова, зафіксована шипоподібним виступом, тятива верхнього типу. Спинка плавно вигнута, плоска з внутрішнього і округла із зовнішнього боків. Приймач підв'язний (табл. XXVI: 6). За своїм виглядом знахідка близька до вищеописаної застібки з поселення Дудин-II.

Друга застібка бронзова і завдяки темно-зеленій патині, яка утворилася на її поверхні, збереглася у відмінному стані. Вона невеликих розмірів: загальна величина – 4,9 см, ширина пружинного апарату – 2,7 см, висота спинки – 2,8 см, ніжки – 2,1 см. Ширина спинки становить 0,5 см, ніжки – 0,4 см, товщина – 0,2 см. Пружина восьмивиткова. Штифт, на якому вона закріплена, теж бронзовий, з «перлинками» на обох кінцях. Тятива нижньої конструкції. Корпус фібули трикутний у перерізі, з легко сточеною верхньою гранню. Спинка зігнута у верхній частині, ніжка плавно відігнута. Приймач підв'язного типу, прикріплений дротяною зав'язкою в одне кільце (табл. XXVI: 7). Спектральний аналіз фібули, проведений Р. Я. Серкізом у лабораторії Науково-технічного і навчального центру низькотемпературних досліджень Львівського національного університету імені Івана Франка засвідчив, що вона виготовлена із сплаву, до якого входять мідь, цинк та олово (табл. 4).

Подібні застібки відомі в черняхівській культурі, зокрема на могильнику в Ружичанці. Є. Л. Гороховський їх відносить до 3 «Косанівської» фази поховальних пам'яток (тип А3б) і датує періодом другої третини – третьої чверті IV ст. н. е. (близько 330–380 рр.) [Гороховский, 1988, с. 44, рис. 3: 47].

Особливий інтерес викликають дві інші бронзові фібули з поселення Броди-I. Вони майже ідентичні за формою (табл. XXVI: 2-5). Одна збереглася повністю, у другій – відсутній пружинний апарат з голкою. Знахідки двочленно-підв'язної конструкції. Перша має величину 7 см. Пружинний

апарат складається із восьмивиткової спіралі з віссю із залізного стержня. Тягива нижнього типу. Спинка фібули кругла в перерізі, плавно вигнута, має довжину 3 см і товщину 0,4 см. Ніжка розклепана у прямокутну пластинку висотою 3 см і шириною 0,7 см, загнута у приймач. В її нижній частині присутній орнамент у вигляді заглибленої прямої горизонтальної лінії. Зав'язка одновиткова, виготовлена з дроту діаметром 1 мм. Вище від неї розташована декоративна десятивиткова спіраль з такого ж дроту, зверху прикрита кільцем товщиною 2 мм. Привертає увагу доволі велика відстань між ніжкою і приймачем, яка становить 0,9–1 см (табл. XXVI: 2).

Друга фібула відрізняється ніжкою трохи іншої форми і величини. Зокрема, вона дещо звужена донизу, має висоту 2,5 см, ширину зверху – 7 мм, знизу – 5 мм. Приймач, величиною 2,4 см, підв'язаний такою ж одновитковою зав'язкою. Відстань між ним і ніжкою – 0,7 см. Над зав'язкою розташована одинадцятивиткова спіраль (табл. XXVI: 3).

Спектральний аналіз знахідок, проведений у вищезазваному Центрі низькотемпературних досліджень, показав, що вони виготовлені зі сплаву міді (близько 80 %) і цинку (близько 20 %) (табл. 5–6).

Аналогій до знахідок відомо не багато¹. Такі фібули виділені в окремий тип *Dybäck/Independenta* і за підрахунками Я. Шустера на території Європи представлені 16 екземплярами (табл. XXVI: 1) [Schuster, 2017, s. 377–378]. Найбільша їхня концентрація спостерігається в Румунії та Угорщині. Зокрема, вони виявлені в похованнях на могильниках Інденденца (*Independenta*, пох. № 33) [Ioniță I., 1992, p. 81, 85, abb. 5:1], Фінтінеле (*Fintinele*, пох. № 11) [Marinescu, Gaiu, 1989, p. 133, abb. 6:5; Gaiu, 1995, p. 162, pl. 5:7] та поселенні в Братею (*Brateiu*, пос. № 1) [Harhoiu, 1998, p. 165, taf. LXXXVIII/B:1] в Румунії. Аналогічні екземпляри також відомі з території Угорського Потисся (могильник Тісафельдвар (*Tiszaföldvár*) [Vaday, 1989, s. 308, abb. 16: 9,11], Польщі (два екземпляри з поховання № 12 могильника в Прущу Гданьскім (*Pruszcz Gdański*) (рис. 43: 1-2) [Pietrzak, Rożnowski, 1996, s. 194], України (Солонці Закарпатської обл.) (рис. 43: 3) [Котигорошко, 1987, с. 182, рис. 6: 7, 187; Вакуленко, 2010, с. 235, рис. 98: 2, 238] та узбережжя Балтійського моря (*Dybäck*, Швеція) [Larsson, 2003, fig. 4].

Окрім описаних знахідок з Бродів до цього ж списку слід додати фібулу з поселення в Кобиллі. Судячи з ілюстрації [Строць, 2008, с. 237, рис. 64: 2], вона має такий самий восьмивитковий пружинний апарат з нижньою тягивою, круглу в перерізі, легко вигнуту спинку, розплескану ніжку і підв'язний

¹ Автор дякує за допомогу в пошуку аналогій В. Белевцу (Мінськ, Білорусь), Я. Анжейовському (Варшава, Польща) та Я. Шустеру (Лодзь, Польща).

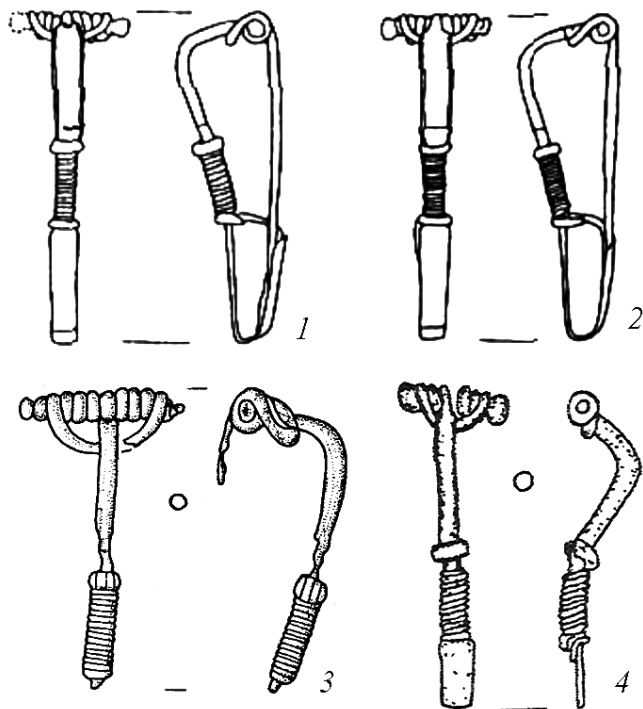

Рис. 43. Фібули типу Dybäck/Independența:
1–2 – Pruszcz Gdański, 3 – Солонці, 4 – Кобилля
(Строць, 2008, рис. 64: 2)

приймач. Характерною рисою знахідки є багатовиткова декоративна спіраль, увінчана кільцем (рис. 43: 4). Б. С. Строць не зміг відшукати аналогії до цієї фібули [Строць, 2008, с. 72], що вкотре засвідчує рідкість таких виробів у речових комплексах вельбарської та черняхівської культур.

Отже, можемо припустити, що продукування фібул типу Dybäck/Independența відбувалося у період IV ст. у середовищі осілих в Дунайсько-Тиському межиріччі сарматських племен [Войтович, 2010, с. 7–23]. Виявлення таких предметів на поселеннях Броди-I і Кобилля можна пояснити гото-сарматськими контактами. На Волино-Подільське пограниччя вони могли потрапити в останню чверть IV ст. разом з готами, які після розгрому тунами їхньої держави поверталися на свої давні поселення у верхів'ях рік Гніздечна, Іква та Стир, або із сарматами, які могли перебувати тут разом із готськими союзниками.

Не менш численними знахідками, які належать до деталей одягу, є пряжки. Вони присутні на багатьох пам'ятках західної частини Волині та Поділля. Наприклад, в об'єктах і культурному шарі Хрінниківського селища в

цілому та фрагментованому вигляді їх знайдено більше 10-ти екземплярів, у похованнях Чернелево-Руського могильника – 41, Чеснівсько-Раковецького – 8 і т. д. Пряжки виготовляли із заліза та бронзи. Здебільшого вони належать до гарнітури поясу. Найбільш поширеною формою була округла або овальна в плані рамка із рухомим язичком, прикріпленим до задньої, дещо випрямленої, стінки (Хрінники, Чеснівський Раковець, Чернелів-Руський, Іванківці). Рідше трапляються двочастинні екземпляри зі «щитком» – двійною пластиною, за допомогою якої рамка фіксувалася на шкіряному поясі (Чеснівський Раковець, Чернелів-Руський). У Дудині-II знайдено залізну одностинну пряжку підквадратної форми розміром 4,5x4 см. Унікальною для досліджуваної території є екземпляр з поховання № 211 могильника в Чернеліві Руському. Вона має фігурну бронзову рамку та залізний язичок, мабуть вже дороблений місцевими майстрами. Розміри знахідки становлять 5,9x4,2 см. За визначенням дослідників пряжка належала римському легіонеру. [Герета, 1995, с. 155, рис. 10а; Герета, 2013, с. 70, рис. 111: 7].

Рідкісними предметами на пам'ятках вельбарської культури є кінцевики ременів. Вони походять з поселень у Хрінниках, Суховолі-VII і Броди-I. На могильнику в Дитиничах і селищі в Бродах знайдено також металеві деталі поясу.

Екземпляр з Хрінників виготовлений з бронзи і має зверху роздвоєну продовгувато-трикутну основу, яка закінчується кулькою з циліндричним відростком [Козак, 2012, с. 128]. Дещо подібний до нього є один із трьох кінцевиків з могильника в Брест-Трішині (пох. № 43) [Кухаренко, 1980, с. 49, табл. XIV: 43]. Окрім вельбарської, такий різновид закінчень поясу характерний також для пшеворської культури. Згідно з класифікацією кінцевиків ременів, розробленої Р. Мадидою-Легутко, Хрінниківський екземпляр належить до 2 типу б варіанту і може бути датований фазою C₁ (ост. чв. II–сер. III ст. н. е.) [Madyda-Legutko, 2011, s. 34, tabl. XI: 3].

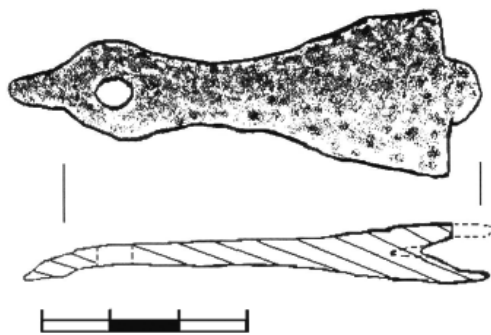

Рис. 44. Залізний кінцевик поясу з поселення Суховоля-VII (фонди БІКМ)

З поселення Суховоля-VII походить залізний кінцевик ременя. Він також має трикутноподібну форму основи. Верхня частина утворена двома пластинчастими виступами, нижня – завершується кільцеподібним розширенням з невеличким відростком у формі стержня (рис. 44; табл. XXII: 5). Довжина предмета становить 7 см, максимальна ширина – 2,5 см.

Деталі поясної гарнітури знайдено в похованні № 9 Дитиницького могильника. Вони виготовлені із заліза. Перший елемент складається із двох довгастих, з'єднаних шарніром, бляшок, вільний край яких оформлений у вигляді зубчиків з кружечками на кінцях. Його довжина становить 6 см, ширина – 6,2 см. Друге окуття подібне за виглядом, однак скріплене за допомогою двох стрічок, приклепаних до верхніх і нижніх країв пластин. Розміри предмета 6,5×7,5 см [Смішко, Свешніков, 1961, с. 96].

З Бродів-I походить кільце і фрагмент кінцевика поясу. Бронзове колечко виявлене на глибині 1,05 м поруч із вже згаданою ямою № 1 заглибленої господарської споруди. Знахідка має діаметр 2,3 см і виготовлена з ромбоподібного в перерізі дроту товщиною 3 мм (табл. XXVI: 9). Слідів спайки кінців не простежено. На одній із його частин присутні сліди окису заліза, що може вказувати на наявність там якоїсь залізної деталі. Визначити функціональне призначення знахідки складно: кільце могло бути рамкою невеличкої круглої пряжки, або, найправдоподібніше, входить до конструкції поясного набору.

Від кінцевика збереглася лише нижня його частина у вигляді широкої пластинки, декорованої системою орнаментів у вигляді почергово розміщених трьох рядів невеличких кілець з крапками посередині (очковий або циркульний орнамент) та 4 рядів зигзагоподібних насічок. Один край знахідки має фігурне закінчення у вигляді хвилі, інший – рівно обламаний (табл. XXVI:10). Розміри знахідки становлять 3,5×2,8 см. Дещо подібне за орнаментациєю пластинчасте окуття відоме з поселення черняхівської культури Ріпнів-II у Західному Побужжі [Баран, 1981 с. 119, табл. XXXIV]. Близький за формою та орнаментом екземпляр також походить з поселення північно-карпатської групи Лазіска (Laziska) на Словаччині [Pieta, 2008, abb.5:8]. Згідно з типологією Р. Мадиди-Легутко аналогічні кінцевики ременів належить до 13 типу і датуються фазою D (ост. чв. IV–V ст.) [Madyda-Legutko, 2011, s. 99, tabl. XLV: 5]. Вони присутні як у комплексах пізньопшеворської, так і вельбарської культур. Однак найбільш характерні такі вироби для західнобалтського культурного кола [Madyda-Legutko, 1984, s. 116]. На думку Анни Бітнер-Врублевської, цей стиль декорування поясних закінчень розвинувся унаслідок впливів самбійської культури [Bitner-Wróblewska, 1989, s. 166–167], носіями якої були племена естів.

На поселенні Броди-I виявлено рідкісну для досліджуваної території деталь від чоловічої поясної сумочки. Вона була знайдена на глибині 0,9 м від сучасної поверхні в заповненні ями № 1 господарської споруди. Знахідка виготовлена із бронзи і виглядає як фібула з відламаним пружинним

апаратом, дугоподібною спинкою та широкою ніжкою із приклепаною до неї (збереглася лише одна заклепка) пластинкою. Спинка має повздовжнє декоративне ребро (табл. XXVI: 8). Величина предмета становить 3,6 см: ширина «спинки» – 0,5 см, «ніжки» – 0,7 см, висота «ніжки» – 1,8 см. Такі деталі виконували роль «затискачів» для фіксації клапана невеликої поясної чоловічої сумочки-сакви, призначеної для зберігання дрібних предметів особистого використання. Згідно з дослідженнями Я. Шустера основний район поширення таких предметів розташований між Південно-Західною Балтикою та Верхнім Подунав'ям у Німеччині, де вони датуються фазами C_3 – D_1 (IV– поч. V ст. н. е.) [Schuster, 2001, s. 69–71, abb. 3–4; 2017, s. 370–372, abb. 1–3].

Велику групу знахідок становлять прикраси у вигляді скляних, сердоликових, бурштинових та інших намистин. Вони відомі майже на усіх пам'ятках другої чверті I тис. н.е досліджуваної території. Намистини різних форм знайдені на могильниках Баєві-I, Дерев'яному, Дитиничах, Чеснівському Раковці, Чернелеві Руському, Токах, похованні в Гіркій-Полонці, поселеннях в Хрінниках, Вікнинах Великих, Кобиллі, Очеретному-II, Малинище, Бродах та ін. Наприклад, у Хрінниках виявлено 46 скляних намистин та підвісок: 31 – з монохромного скла, 13 – з поліхромного та 1 – зі скла з металевою вкладкою [Козак, 2012, с. 130–136]. Зокрема, з долівки житла № 27 походить частина намиста, до складу якого входили кубоподібна намистинка, зроблена з темного (коричневого?) скла і 3 мініатюрні (діаметр близько 3 мм)

Фото 90. Скляне намисто з поховання № 111 Чернелево-Руського могильника (фонди ТОКМ)

риб'ячі хребці з отворами для нанизування [Горбаненко, Гошко, Дзюладзе, Ковальчук, Милашевський, Нестеровський, Панікарський, Сергеева, 2018, с. 80–92]. Часто такі знахідки і навіть цілі намиста зустрічаються в поховальних комплексах. У могильнику Баїв-I вони були присутні у 9-ти із 32 відкритих поховань. Більшість виготовлені зі скла, а окремі навіть з бурштину (пох. № 22) та сердолику (пох. № 30) [Кухаренко, 1975, с. 51–60]. Екземпляри зі скла, сердолику і, можливо, алебастру знайдено на могильнику в Чеснівському Раковці. Велика колекція таких прикрас та їхніх наборів походить з Чернелева Руського (фото 90) і т. д.

На пам'ятці біля с. Малинище скляна намистина виявлена неподалік вельбарської господарської споруди. Вона тричленної конструкції, трубчаста в перерізі, виготовлена з коричневого, з темними прожилками, пастового скла (табл. XXVII: 6). Довжина виробу 1,1–1,3 см, діаметр – 0,9 см [Онищук, Ляска, Вітвіцька, 2011, с. 326]. Згідно з класифікацією Т. Став'ярської подібні екземпляри датуються періодом III–поч. IV ст. н. е. (фаза C_{1b} – C_2 римського часу) [Stawiarska, 1987, s. 53]. На поселенні Броди-I дві намистини виявлено у вогнищі літнього використання, ще одна – в культурному шарі. Перша з них зроблена із прозорого скла. Вона біконічної форми діаметром 1,2 см (діаметр каналу 0,6 см) і висотою 0,5–0,6 см (табл. XXVII: 7). Друга і третя – трубчасті темно-синього кольору. Знахідки нагадують намистини сегментованого типу [Алексеева, рис. 33: 28, 83–84] і виготовлені шляхом багаторазового навивання скляної нитки на формувальну основу (табл. XXVII: 8-9). Розміри прикрас становлять: 1) довжина – 2,5 см, загальний діаметр – 0,5 см, діаметр каналу – 0,3 см; 2) довжина – 2,2 см, загальний діаметр – 1,9 см, діаметр каналу – 0,4 см.

Зовсім інакшою за виглядом і технологією виготовлення є прикраса з поселення Суховоля-IV. На сьогоднішній день пам'ятка повністю знищена піщаним кар'єром. Намистина масивна, бочкоподібної форми, зроблена з чорного пастового скла й орнаментована почергово розміщеними в п'яти секціях жовтими, чорними та білими фестонами (рис. 45; табл. XXVII: 5). Її довжина становить 4 см, діаметри центральної частини – 1,7 см, країв – 1,3 см, каналу – 0,7 см. Аналогії до таких екземплярів широко відомі в Північному Причорномор'ї, де їх датують II–IV ст. н. е. [Алексеева, 1978, с. 38,48, табл. 30: 67].

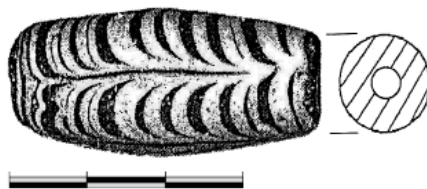

Рис. 45. Скляна пастова намистина з поселення Суховоля-IV (фонди БІКМ)

Оригінальну скляну намистину автор монографії знайшов на поселенні Дудин-II. Збереглася лише половина прикраси. Вона кулястої форми діаметром 2,5 см (діаметр отвору 0,6 см), виготовлена в техніці мініатюрної мозаїки з різнокольорових скляних паличок, спаяних між собою. На збереженій частині вони створюють композицію у вигляді антропоморфних личин, квадратів шахівниці та чотирипелюсткових квіток (рис. 46; табл. XXVII: 2). Зображення поліхромні, виконані в 5-ти кольорах: обличчя – з жовтого, губи – червоного, очі – синього, волосся або головний убір – червоного скла; квадрати шахівниці – чорні та білі, обведені червоною рамкою; пелюстки

Рис. 46. Складномозаїчна
намистина з пам'ятки Дудин-II
(фонди БІКМ)

квітки – жовті, розділені одна від одної чорними лініями. Краї забарвлені в червоний колір. Усі елементи квітки обнесні овалами чорного та жовтого кольорів [Stawiarska, Onyščuk, 2000, s. 325; Онищук, 2002а, с. 106].

Цікавою з погляду технологічної конструкції є скол виробу. Від удару прикраса тріснула навпіл, в результаті чого з тильної сторони простежилися тонкі палички різноколірного скла, з яких вона була сформована. Це говорить про відсутність у таких виробках технологічного ядра, на яке б наносилося скомпоноване зображення, а отже, заперечує висловлені в літера-

турі припущення про використання накладних орнаментів при їхньому виготовленні [Stawiarska, 1985, s. 55]. Неорнаментований простір поверхні заповнений темно-синьою скляною пастою.

Техніка мініатюрної мозаїки вважається однією з найскладніших у процесах виготовлення скляних прикрас. Мабуть тому намистини з орнаментами у вигляді людських голівок, шахових полів та квітковозірковими мотивами є рідкісними знахідками. Одними з перших, хто звернув на них увагу, були Антон Кіса [Kissa, 1908, s. 131] і Ернст Юнгклаус [Jungklaus, 1924, s. 270]. У 1927 році Густав Ейсен висловив здогад, що обличчям, які зображені на цих намистинах, відповідають реальні особи жіночої статті [Eisen, Kouchakji, 1927, s. 84]. Детальне дослідження прикрас з «личинами» провела в 1942 році Дагмар Селінг. Вона опублікувала 11 відомих на той час знахідок із зображеннями облич, віднісши їх до типу II – складноорнаментованих прикрас, виготовлених в техніці мініатюрної мозаїки. Це намистини з Lärbro та Fröjels (Gotland, Швеція), Fröslunda (Öland, Швеція), Bröndum, Vrinders Mark та Vejle (Julland, Данія), Lyderslev (Sjulland, Данія), Rud (Норвегія), Lustebuhr (Włocibórz) і Stołp (Польща), а також одна з точно невстановленого місцезнаходження, можливо, з Gotland (Швеція) [Selling, 1942, s. 33–38]. Відносно типологічної приналежності антропоморфних зображень, то Д. Селлінг, слідом за Г. Ейсенем, вказувала на їхні жіночі риси.

Важливі матеріали щодо поширення прикрас з мозаїчними орнаментами принесли розкопки поселення III–V ст. н. е. в Дембчино

(Dębczyno) у Польщі. У напівземлянці № 22 разом з датуючими предметами (бронзові фібули, залізний ніж, наконечник списа та ін.) було знайдено скляну кулясту намистину світло-голубого кольору з орнаментами у вигляді чотирьох чоловічих голівок у конічних головних уборах (шоломах?) на фоні ромбоподібних полів темно-червоного кольору, чорно-жовтих шахівниць і шестипелюсткових квіток, обведених зеленими лініями [Strzyżewski, 1975, s. 176]. Кольорову ілюстрацію намистини (табл. XXVII: 4) опублікував Ян Жак, вказавши на можливі шляхи розповсюдження такого роду прикрас, їхню хронологію і призначення [Żak, 1977, с. 67–72]. За композицією сюжету знахідку з Дембчино на сьогодні можна вважати найближчою аналогією до намистини з Дудина.

Подібною за композицією зображень та ідентичною за розмірами є намистина з с. Бурсучень (Bursuceni) в Молдові. Вона виявлена у 1978 році на пізньоантичному поселенні III–IV ст. н. е. «Бурсучень-Валя Вілор». Прикраса виготовлена з білого пастового скла, має кулясту форму з легко сплюсненими полюсами. Її загальний діаметр – 2,6 см, висота – 2,4 см, діаметр отвору – 0,55 см. На білому фоні знаходиться поліхромна композиція у вигляді почергово розміщених полів з «личинами», полотнами шахівниці і незаповнених (чистих) квадратів (табл. XXVII: 3). Важливо, що антропоморфні зображення представлені трьома видами: центральне – в шоломі і діадемою на лобі, два інші – лише з діадемами [Postică, 2014, p. 347, fig.2].

Складні технологічні прийоми виготовлення мініатюрно-мозаїчних скляних прикрас вимагали високої професійної майстерності. За даними Яна Бемманна, загальна кількість відомих складно-мозаїчних намистин типу II (за Д. Селлінг) становить 23 екземпляри [Bemmann, 2006, s. 230–231, abb. 6]. Очевидно, йдеться не тільки про оригінальні вироби, але й наслідування. Вивчення географії поширення прикрас засвідчує їхнє скупчення, головню, на території Північної Європи (в басейнах Балтійського та Норвезького морів): у Норвегії – 3, Данії – 6, Швеції – 4 екз. У Центральній і Східній Європі їхня кількість помітно менша: Польща – 3, Німеччина – 1, Угорщина – 1, Румунія – 2, Молдова – 1, Україна – 2 екз. На території Північного Причорномор'я намистини з композиціями у вигляді «личин» і шахово-квіткових зображень невідомі. Подібною до них є екземпляр без антропоморфних елементів, однак з почергово розміщеними шаховими полями та білими квітами (розетками) з Херсонесу [Алексеева, 1982, с. 44, табл. 49: 35].

До типу мініатюрно-мозаїчних прикрас дослідниками віднесено намистину з с. Баличі Мостиського р-ну на Львівщині [Maćzyńska, 1974,

s. 297–300], випадково знайдену у 80-х роках XIX ст. неподалік групи тілопальних курганів [Ossowski, 1890, s. 65]. Однак, як за технологією виготовлення, так і композицією зображень вона є хіба що наслідуванням такого роду виробів (рис. 47). Ця продукція могла надходити на варварські землі з склоробних центрів Північного Причорномор'я, де відомі подібні до балицької намистини з «личинами» [Алексеева, 1982, табл. 48: 27–42, 52; 49: 34–35]. Аналогічна ситуація складається й з двома екземплярами із поховання в Dahlhausen (Німеччина), які Магдалена Мончинська та Ян Жак також зарахували до прикрас мініатюрно-мозаїчного типу [Maćzyńska, 1974, s. 298; Tempelmann-Maćzyńska, 1985, s. 62; Żak, 1977, s. 68]. На підставі супутніх матеріалів (трискладовий кістяний гребінь, кераміка, кістяна шпилька) їх датують початком III ст. Однак схематичність виконання «личин», а також відсутність деяких інших конструктивних деталей зображення (шахового полотна, зірково-квіткових орнаментів) [Quente, 2011, s. 161, abb. 4–5], на нашу думку, викликає певні застереження щодо правильності такого віднесення. З огляду на це є доречним виділити серед виробів з орнаментами у вигляді «личин» (тип II за Д. Селлінг) окремі підтипи. Це дасть можливість виокремити намистини з сюжетами людських облич та шахово-квітковими

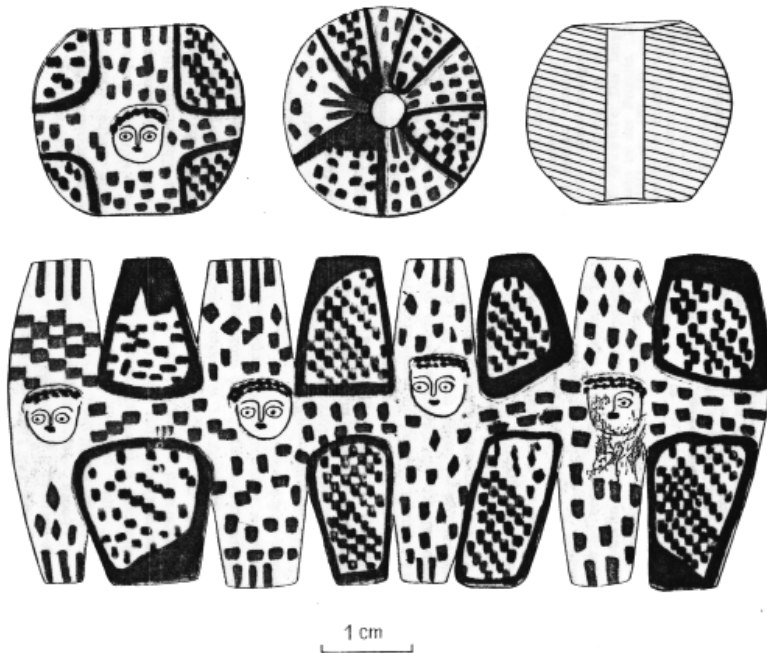

Рис. 47. Скляна намистина з с. Баличі Львівської області (Maćzyńska, 1974, гус. 1)

(зірковими) орнаментами оригінального (римського) виготовлення з-поміж усіх інших скляних мініатюрно-мозаїчних прикрас, в тому числі й серед різноманітних наслідувань [Онищук, 2002а, с. 107].

До сьогодняшнього часу дискусійною є персоніфікація антропоморфних зображень на цих предметах. Як було згадано вище, Г. Ейсен і Д. Селлінг підкреслювали їхні жіночі риси. У 1977 році Інгер Кельмер зробила спробу провести паралель між «личиною» на вейберзькій намистині (Норвегія) (рис. 48) та особою Флавії Юлії Гелени – матері римського імператора Костянтина Великого [Kellmer, 1977, s. 1–8]. Явно жіночі риси простежуються в сюжетах, присутніх на прикрасі з Rabekkegaard (Данія) [Olsen, 1974, s. 45, fig.2]. Правдоподібно, особа цієї ж статті зображена й на знахідці з Дудина.

Деяко іншої думки дотримується Енн Стоут. Вона вважає, що

на намистинах з «личинами» присутні зображення Костянтина Великого із шоломом на голові [Stout, 1986, p. 58–61, 76–77]. Наприклад, підтвердження цього можуть бути антропоморфні елементи на прикрасі з Дембчино, в яких добре «читаються» чоловічі риси обличчя людини з бородою і конічним головним убором [Zak, 1977, s. 70, abb. 2]. Опираючись на результати хімічного аналізу намистини з Lärbro, дослідниця зробила висновок, що вона нічим не відрізняється від інших прикрас, виготовлених при дворах імператора в Римі або Трірі [Stout, 1993, p. 103–108].

Цікавою в цьому плані є намистина з Бурсучень із зображенням трьох різних «личин». На думку Георге Постіке, вони можуть представляти реальних осіб – членів імператорської родини. Зокрема, в 326–333 роках у Римі одночасно правили Костянтин I (Великий), який носив титул августа, і двоє його синів Костянтин II і Констанцій II в статусі цезарів [Postică, 2014, p. 355–356].

Рис. 48. Антропоморфне зображення на Вейберзькій намистині з Норвегії (Kellmer, 1977, fig. 1)

Припускаємо, що «личини» на мініатюрно-мозаїчних прикрасах відповідають як чоловічим, так і жіночим персонажам. На це вказують чітко виражені риси лиця, зачіски, характер оздоб тощо. На описаних намистинах могли зображувати портрети не тільки імператора Костянтина Великого, а й членів його родини – матері Гелени, синів Костянтина II і Констанція II, тобто осіб, які впливали на тогочасну політику Риму. Як відомо, Флавія Юлія Гелена Августа (близько 250–330 рр.) займала чільне місце при дворі свого сина-імператора, а її образ карбувався на тогочасних римських монетах. За вклад в утвердженні християнської віри вона зарахована до лику святих (канонізована) як рівноапостольна цариця Олена. Мабуть, саме її лице присутнє на прикрасі з Дудина. Зважаючи на географію поширення, такі намистини, разом із золотими імператорськими медальйонами, могли належати до категорії «дипломатичних дарів», якими римська правляча верхівка обдаровувала впливових варварських князів чи військових вождів за лояльність або заслуги перед Імперією.

Важливою проблемою є місце і час продукування такого роду виробів. Як вже було сказано, Е. Стоут вважала, що прикраса з Lärbro та інші такого роду вироби виготовлялися на території Римської імперії, зокрема при дворах імператора в Римі або Трірі [Stout, 1993, p. 107–108]. На думку М. Мончинської, екземпляр з Баліч походить з Італії або Сирії [Maćzyńska, 1974, s. 297, 300]. Римське походження намистини з Борсучень припускає Г. Постіке [Postică, 2014, p. 356]. Хронологія цих виробів різна, однак усі вони відносяться до періоду IV–VI ст. н. е. Так прикраса з Lärbro була виготовлена у IV–VI ст. н. е.; IV ст. датують поховання в Askeby, звідки походить одна із таких знахідок; IV–VI ст. н. е. – екземпляри із Byrkja та Veiberg; V ст. – з Eröl та VI ст. – із Straubing [Stout, 1993, p. 99–100; 103–108]. Г. Постіке визначає час намистини з Bursuceni 326–333 рр. [Postică, 2014, p. 356].

Датувати намистину з Дудина можливо лише приблизно через те, що вона була знайдена на поверхні багатощарового поселення. Значна кількість аналогій дає змогу відносити її до пізньоримського часу і датувати IV ст. н. е. Це підтверджують виявлені тут вищеописані матеріали вельбарської культури [Онищук, 2012, с. 303–312]. Як й усі інші, прикраса з Дудина могла потрапити на Волино-Подільське пограниччя разом із готами, які після поразки від гунів поверталися з Подунав'я на свої давні селища.

Як було зазначено вище, на досліджуваній території також виявлено невелику кількість намистин з бурштину (Баїв-II, Чеснівський Раковець, Чернелів Руський, Токи, Великі Бірки, Кобиля), сердоліку (Баїв-II, Чеснівський Раковець, Чернелів Руський, Чистилів, Вікнини Великі),

алебастру (?) (Чеснівський Раковець), нефриту (Вікнини Великі) та черепашок каури (Увисла, Чернелів Руський).

До рідкісних виробів декоративно-ужитковго мистецтва належить гема, знайдена на вельбарсько-черняхівському поселенні в с. Суходоли Бродівського р-ну Львівської області¹. Вона представляє каменя з рельєфним зображенням жіночого обличчя. На відміну від традиційних прикрас, виконаних у техніці різьблення по камінню дорогоцінних і напівдорогоцінних порід, знахідка вилита зі скла (т. зв. «літик») чорно-фіолетового з рожевим відтінком кольору. Екземпляр круглої форми, має увігнуту центральну частину, по середині якої розташований профіль жіночої голови з віночком на акуратно зачесаному волоссі (табл. XXVII: 10). Поверхня, крім гурта, добре заполірована з двох сторін. Відсутність слідів обробки країв свідчить, що каменя мала декоративну металеву оправу по гурту і могла бути амулетом-підвіскою. Діаметр знахідки становить 2,1 см, товщина – 3 мм.

Поширення скляних виробів на пам'ятках пізньоримського часу досліджуваного району засвідчують контакти місцевого населення з ремісничими центрами, де вони виготовлялись. Чи не першу роль у цьому відіграла майстерня в Комарові, де за провінційно-римською технологією продукували різноманітні предмети зі скла (посуд, намистини, жетони) [Смішко, 1964; Румянцева, 2014]. Припускаємо, що саме вона, знаходячись на варварській території, у відповідний час могла бути одним із основних постачальників такого роду продукції на землі Західного Поділля та Волині.

Окрему категорію знахідок вельбарської культури складають амулети і прикраси з міді, бронзи та кістки. Вони часто трапляються як на могильниках, так і поселеннях. Наприклад, на пам'ятках, які досліджував автор у західній частині Кременецького та на Вороняцькому горбогір'ях, такі предмети знайдені в Дудині-II, Бродах-I, Суховолі та Суходолах на Львівщині.

До натільних прикрас відносяться різного роду підвіски-амулети. Здебільшого вони мали двояке значення. Насамперед були оберегами, які захищали власника від різних негараздів і злих сил. Одночасно більшість із них використовувалася з декоративно-ужитковою ціллю. До таких виробів належить сокиркоподібна підвіска, знайдена на вищезгаданому поселенні в околиці с. Суходоли на Бродівщині. Вона виготовлена ковальським способом із бронзи і складається з підвіса у вигляді мініатюрної сокирки трикутної форми і кільця для носіння на шнурочку або дротяній шийній гривні (фото 91). Загальний розмір виробу становить 4,7 см, з яких 3,2 см припадає безпосередньо на амулет. Ширина нижньої частини підвіса – 2 см.

¹ Зберігається у фондах Бродівського історико-краєзнавчого музею.

Фото 91. Сокирковидна підвіска з поселення у с. Суходоли на Львівщині (фонди БІКМ)

Верхня (0,2×0,6 мм) – гострокутна, потовщена із діркою. Кільце зроблене із круглого в перерізі дроту, з'єднане спіральною зав'язкою. Його розміри 1,8×2,1 см. Примітивність і простота виконання підвіски може засвідчувати її місцеве виробництво.

Сокиркоподібні амулети (інша назва «сокирки Тора») відомі в різних культурах пізньоримського часу, зокрема у вельбарській, черняхівській і Синтана де Муреш. Спеціальне дослідження цієї проблеми здійснив А. Коковський [Kokowski, 1998b, s. 99–116]. Згідно з розробленою ним типологією підвіска з Суходолів належить до 5 типу, характерними рисами якого є форма у вигляді рівнобедреного трикутника, помітна клиноватість у поперечному перерізі та отвір у верхній (найтовстішій)

частині [Kokowski, 1998b, s. 100]. На території Західної Волині характерну для 3 типу сокиркоподібну підвіску та аналогічну до неї заготовку знайдено на поселеннях Ратнів-II і Бакай-I Луцького району Волинської області [Милашевський, Теліженко, Ткач, 2017, с. 211, 216]. Подібні знахідки відомі також з черняхівських поселень Бовшів-II [Баран, 2005, с. 39, рис. 14: 25], Теремці [Баран, Максимов, Мегомедов и др., 1990, рис. 32: 20] і, можливо, з могильника в Псарах-Приозерному [Nadaczek, 1912, s. 29] у Середньому Подністер'ї. За Б. В. Магомедовим найбільша концентрація сокиркоподібних амулетів спостерігається в межиріччі Везера та Ельби, а також у Середньому Потиссі. Кілька екземплярів також знайдено в Криму [Магомедов, 2001a, с. 71]. Характерні вони для вельбарських комплексів на території Білорусі [Беявец, 2016, с. 60–64]. Припускаємо, що в межі України ці вироби були принесені германцями (готами, гепідами, вандалами та ін.), які поклонялося Тору – богу грому і блискавки в германо-скандинавській міфології.

До цієї ж категорії знахідок належать підвіски із зубів диких тварин. Одна із них знайдена на поселенні Дудин-II. Вона зроблена з ікла дикого кабана і має довжину 7 см. У верхній частині просвердлено дірочку для підвішування (рис. 49: 2). Аналогії до таких предметів відомі переважно в черняхівській культурі [Гопкало, 2008, с. 80], хоча подекуди трапляються й на вельбарських пам'ятках (Грудек над Бутом [Kokowski, 1993, гус. 89: a], Масломенч [Kokowski, 1987, гус. 31]). Окрім Дудина, на досліджуваній території подібні екземпляри походять з поселень в Кобилях [Строцький, 2008, рис. 57: 8],

поховання № 257 Чернелево-Руського могильника [Герета, 2013, с. 77, рис. 127: 6], Хрінниківського поселення [Козак, Прищеп, Шкоропад, 2004, с. 105 Козак, 2012, рис. 44: 28].

Підвіски із зубів тварин поширені в багатьох культурах різних періодів. Припускаємо, що паралельно з естетичними функціями, вони могли мати й культове призначення, зокрема, використовувати в ролі амулетів. Ці предмети були оберегами-фетишами, які допомагали у мисливстві чи господарстві. Наприклад, людина, яка носила амулет з ікла кабана чи зуба ведмедя втілювала в собі хоробрість, силу і мудрість цього звіра. Зауважимо, що такі обереги зустрічаються не тільки на поселеннях, а й у чоловічих, жіночих і навіть дитячих похованнях.

Прикраси із бронзового сплаву також відомі з Шумська, Дудина-II, Лукашів і Бродів-I.

Відомо, що серед матеріалів, виявлених у 1935 році на околиці Шумська (хутір Чиранка), була невелика спіраль з бронзового дроту товщиною 0,7 см [Piętka-Dąbrowska, 1961, s. 219]. На жаль, детальнішого опису знахідки відшукати не вдалося. На поселенні в Дудині знайдено половину шийної гривни. Вона виготовлена з бронзового дроту круглої в перерізі форми товщиною 0,4–0,5 см. Її верхній край закінчується гачком для з'єднання з другою частиною прикраси. Поверхня гладка, неорнаментована (рис. 49: 1). Діаметр виробу складав 14,5 см. [Онищук, 2005 (звіт), с. 17].

Під час розкопок 2014 року пам'ятки Броди-I знайдено мідну та бронзову бляхи-накладки. Перша – круглої форми, має діаметр 9,5 см і товщину

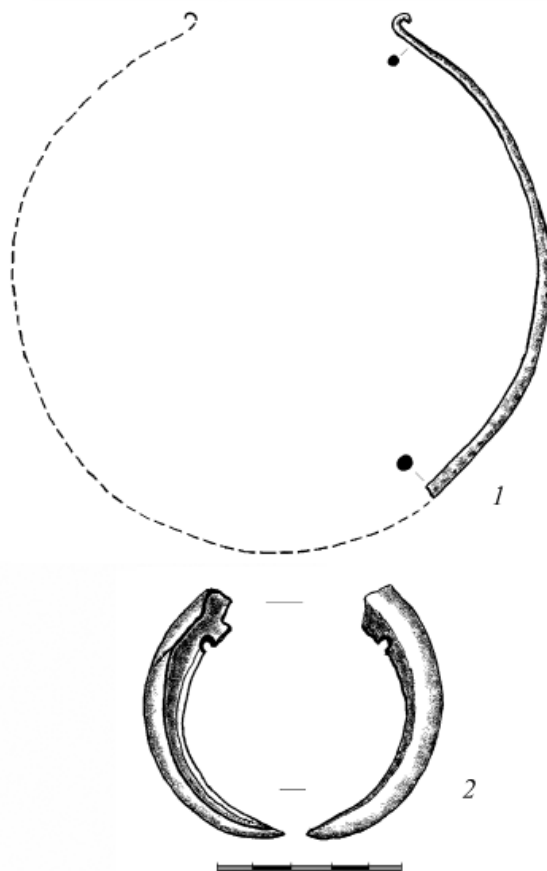

Рис. 49. Дудин-II. Бронзова шийна гривна (1) і підвіска-амулет з ікла кабана (2) (фонди БІАМ)

0,5 мм. У центрі зроблено отвір поперечником 1 см. На відстані 1,5 см від краю пробиті 3 невеличкі дірки для прикріплення. В одній із них вцілів зігнутий під прямим кутом мідний цвяшок довжиною 0,6 см. Поверхня без орнаменту (табл. XXVI: 15). Призначення виробу визначити важко. Правдоподібно, що він використовувався в декоративних цілях і кріпився на шкіряний одяг або кінську зброю.

Бронзова бляха має вигляд пластини прямокутної форми довжиною 10 см і товщиною – 0,8 мм. Ширина з одного краю 3,3 см, другого – 3,5 см. Уздовж нижньої сторони наявні 4 невеличкі отвори, грубо зроблені тонким пробійником, верхня – обламана. Ще один отвір з маленьким загнутим цвяшком у ньому простежено по середині вужчого краю знахідки (табл. XXVI: 14). Як і в першому випадку предмет міг бути декоративним окуттям якогось більшого виробу, наприклад дерев'яної скриньки, подібної до імпоротної бронзової шкатулки з могильника пшеворської культури у Лахміровіцах (Lachmirowice) Куявсько-Поморського воєводства Республіки Польща [Czarnecka, 2015, s. 123–130].

Ймовірно до пізньоримського часу належить лунниця з Лукашів [Войнаровський, Конопля, Филипчук, 2005, с. 30, рис. 57: 1]. Вона знайдена під час розкопок багатшарової пам'ятки, де серед матеріалів різних періодів (пізній палеоліт, городоцько-здовбицька, висоцька культури, Київська Русь) виявлено окремі фрагменти посуду, зокрема кружальної миски [Войнаровський, Конопля, Филипчук, 2005, с. 21, рис. 57: 2] другої чверті I тис. н. е. Детальний опис лунниці відсутній. Можемо стверджувати, що вона виготовлена з мідної пластинки і має місяцеподібну форму. Схожий тип підвісок зрідка трапляється на пам'ятках досліджуваного періоду. У вельбарській культурі найближча аналогія відома з Дитиницького могильника [Смішко, 1961, с. 92, рис. 3: 2, 4]. Знахідка ще однієї «трирогої» підвіски-лунниці відома з поселення Бакай-I у Західній Волині [Милашевський, Теліженко, Ткач, 2017, с. 216].

Оригінальні прикраси походять з могильників у Дитиничах, Баїв-I і Баїв-II. У Дитиничах у похованні № 6 знайдено бронзову підвіску з емаллю та розрізнені частини бронзового намиста. Вона виготовлена ливарним способом. Складається з двох обернених одна до другої місяцеподібних дужок із трьома хрестоподібними виступами: двома на верхній дужці і одним на нижній. Посередині верхньої дужки прикріплене вушко для підвішування. В округлих заглибленнях підвіски збереглися сліди червоної емалі [Смішко, Свешніков, 1961, с. 109]. Такого роду прикраси з перегородчастими емаллями датують III ст. н. е. [Гороховский, 1982, с. 133].

У похованні № 3 цієї ж пам'ятки виявлено кілька частин намиста. До його складу входили дві бронзові лунниці на довгих дротяних підвісах, дві залізні мініатюрні чашечки з циліндричним верхом, трубочка та кільце [Смішко, Свешніков, 1961, с. 109].

На могильнику Баїв-I знайдено підвіску, яка складається з бронзової зигзагоподібної колодки і прикріпленої до неї за допомогою кільця срібного римського денарія імператора Адріана, карбованого у 128–132 рр. Монетою, ймовірно, довгий час користувалися, про що свідчать сліди сильного зношення, особливо на реверсі [Кухаренко, 1975, с. 60].

Серед прикрас виділяється S-подібна золота прикраса з некрополя Баїв-II. Вона знайдена в кремаційному похованні № 2, буквально «прикипівши» до вінця урни. Знахідка мистецьки виготовлена, її закінчення прикрашені філігранню. Аналогії до підвіски відомі в комплексах вельбарської культури на території польського Помор'я [Козак, 1992а, с. 97].

Унікальним виробом декоративного мистецтва є золота підвіска-кулон з поселення Дудин-II. З огляду на наукову і мистецьку цінність знахідки зупинимося на її характеристичні деталі. Прикраса знайдена під час археологічних розкопок у культурному шарі на глибині 0,7 м, неподалік житлової споруди № 1. Кулон трапецієподібної форми, пустотілий в середині, має вагу 15,92 г. Його розміри: загальна довжина – 3,6 см, ширина верхньої та нижньої частин – 1,4 і 2 см, товщина відповідно – 0,8 см і 0,5 см. Зовнішній та внутрішній діаметри вушок складають 0,9 та 0,4 см.

Підвіска багато прикрашена накладними орнаментами в поліхромному стилі: рядами дротяних змійок, прямих переплетених дротинок товщиною 0,5 та 1 мм, косичок, зерні тощо. Центральна частина оздоблена вставками із п'яти необроблених каменів гранату. За своєю композицією вони нагадують стилізоване зображення квітки: пуп'янок утворює округлий камінь, чотири пелюстки – вставки трикутноподібної форми. Простір між ними заповнений невеликою кількістю дрібних золотих кульок – зерню. Тильна сторона прикраси неорнаментована (рис. 50; табл. XXVIII: 1).

Поверхня підвіски помітно зношена. Такі сліди найбільш виразні на гранях, а також у верхній частині вушок. Це вказує на те, що виробом довгий час користувалися.

Вивчення техніки і технології виготовлення знахідки засвідчили, що вона зроблена з високоякісного золота. Її основа сформована з тонко прокованої пластинки товщиною 0,5 мм, шляхом згину її країв у пустотілу трапецієподібну форму. Грані виробу акуратно спаяні. Бокові та передня стінки оздоблені філігранню й зерню.

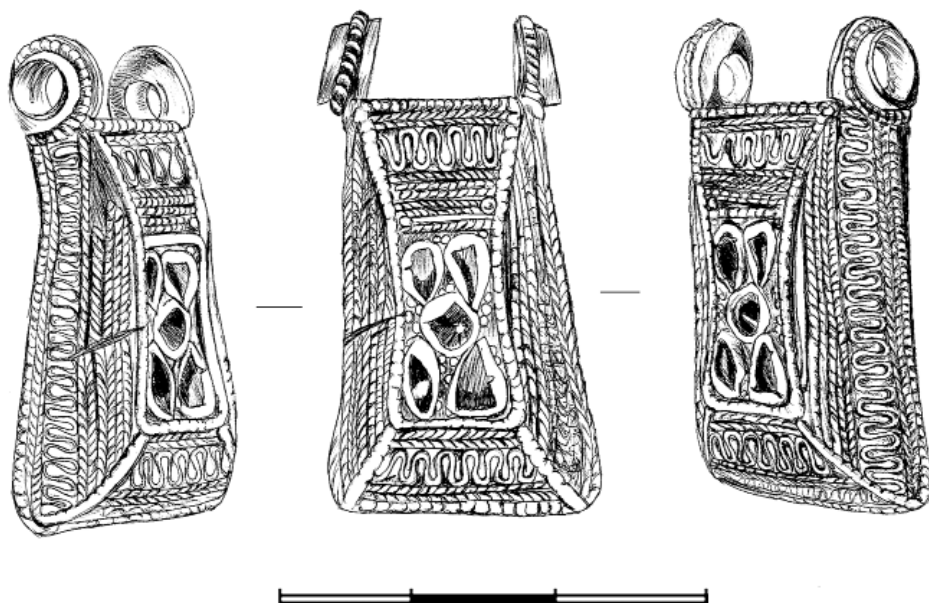

Рис. 50. Золота підвіска-кулон з поселення Дудин-II (фонди ЛІМ)

Важливі результати були отримані під час проведення фізико-хімічних досліджень, зроблених за допомогою рентгено-флуоресцентного спектрометра¹. Їхньою метою було визначити складники металу, з якого виготовлена підвіска, виходячи з елементів, що найчастіше зустрічаються в золотоносних рудах: золота, срібла, міді, платини, рутенію та паладію (табл. 7).

Ігнорування супутніх (природних) елементів (Ru, Pd, Pt) дали можливість встановити концентрацію трьох найбільших в процентному відношенні складників: золота, срібла та міді, причому в різних ділянках виробу їхня частка дещо відрізняється від середнього (табл. 8–10).

Отже, фізико-хімічний аналіз підвіски засвідчив, що вона виготовлена із золота, концентрація якого визначається в межах 900 проби. Її основа та накладні орнаменти, якими вона оздоблена, однорідні за хімічним складом і, правдоподібно, були зроблені в одній ювелірній майстерні. Процентний склад лігатури (Ag, Cu) у різних місцях несталий і подекуди змінюється в бік збільшення частки міді (до 3,753 %). Вказані варіації пояснюються недосконалістю тогочасної технології збагачення золота та фізичними властивостями металів, які можуть міняти свою концентрацію в умовах

¹ Дослідження проводила головний експерт Західного казенного підприємства пробірного контролю у м. Львові Зуб Д. Ю.

проковування і термічної обробки заготовки виробу. Наявність порівняно значного проценту срібла (більше 7 %), можливо, має антропогенний характер. З іншого боку не виключено, що, як і мідь, срібло може бути й природною домішкою, яка збереглася в результаті неповного очищення золотоносної фактури (Онищук 2004, с. 70–71; Онищук, 2007, с. 72–76).

Аналогій до знайденої в Дудині підвіски поки що віднайти не вдалося. Подібні знахідки на поселеннях вельбарської культури з території України і Польщі не зафіксовані. Однак встановлено, що поліхромний стиль, в якому зроблена прикраса, розвинувся і широко використовувався в пізньоримський час, зокрема в гунську епоху [Засецкая, 1994, с. 50–75]. Хронологія таких виробів може визначатися гунським часом, зокрема кін. IV – поч. V ст. н. е.

Отже, прикраси, значна частина яких потрапила на пам'ятки другої чверті I тис. н. е. Північно-Західного Поділля та Волині в результаті взаємодій вельбарської людності з населенням черняхівської культури та провінційно-римського світу, засвідчують, насамперед, естетичні уподобання мешканців описаних поселень. Одночасно велика кількість цих виробів виготовлялася місцевими ремісниками, що вказує на доволі значний рівень розвитку ювелірного ремесла, спрямованого на забезпечення жителів селищ предметами декоративно-ужиткового мистецтва.

3.1.6. Монети

Велику групу знахідок римського походження на пам'ятках другої чверті I тис. н. е. становлять монети. Незважаючи на те, що вони трапляються досить часто, кожна нова знахідка є важливим джерелом інформації не тільки про хронологію пам'ятки, а й про взаємини її мешканців з провінційно-римським світом.

Срібні римські монети відомі в археологічних комплексах усіх культур другої чверті I тис. н. е., в тому числі й у вельбарській. У західному регіоні Волині та Поділля їхні окремі знахідки і скарби зафіксовані в Баєві-І (підвіска з денарієм Адріана) [Кухаренко, 1975, рис. 10], Лучицях (скарб срібних денаріїв), Кременці (скарб мідних монет II–III ст., денарії Фаустіни (?), Марка Аврелія) [Кропоткин, 1961, с. 81], Шумську (денарії Антонінів) [Кропоткин, 1961, с. 82], Онишківцях (скарб срібних монет часів Траяна) [Супкаowski, 1961, s. 125], Стіжку (денарій Фаустіни Старшої) [Кропоткин, 1961, с. 82] Шумського р-ну, Розношинцях Збаразького р-ну (динарії Траяна) [Супкаowski, 1961, s. 133; Кропоткин, 1961, с. 81], Зборові (Максиміліана)

Фото 92. Залишки скарбу (?) римських денаріїв, знайденого «чорними копачами» біля с. Орихівчик Львівської області (фонди БІКМ)

Хідки римських монет були виявлені під час розкопок поселень у Хрінниках (Гальби, Антоніна Пія, Фаустіни, Марка Аврелія, Галіенуса та ін.) [Козак, 2012, с. 145], Кобиллі (Антоніна Пія, Траяна, Марка Аврелія), Іванчанах (Фаустіни Старшої), Малашівцях (Антоніна Пія, Марка Аврелія) [Строць, 2008, с. 151], Вікнинах Великих (Траяна) [Смішко, 1947, с. 119], Грицівцях (Комода, Фаустіни Молодшої, Септимія Севера) (фонди Археологічного музею Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України), Малинище-І (Фаустіни Старшої) (фото 93) [Онищук, Ляска, Вітвіцька, 2011, с. 326], Бродах-І (Фаустіни

[Сункаловські, 1961, с. 133, Кропоткин, 1961, с. 80], Паликоровах (Адріана) [Кропоткин, 1961, с. 68], Підгірцях (римські монети без прив'язки до персоналій) [Кропоткин, 1961, с. 68], Орихівчику (скарб (?) римських денаріїв) (фото 92) [Онищук, 2008а, с. 184], Бродах (Вітелія, Коммода, Марка Аврелія, Фаустіни Старшої) [Брайчевський, 1959, с. 150; Онищук, 2008в, с. 6] Бродівського р-ну та ін. На території Західної Волині відомі багаті скарби з Борочич [Piotrowski, 1929; Тиханова, 1956, с. 301–317 та ін.] і Бранів [Кропоткин, 1961, с. 52 та ін.] Горохівського р-ну Волинської обл., Лопушному Кременецького р-ну Тернопільської обл., Мізочу Здолбунівського р-ну, Стоянівці Радивилівського р-ну Рівненської обл. [Кучинко М., Кучинко З., 2007, с. 39–47] та ін. Численні зна-

Фото 93. Денарій Фаустіни Старшої з поселення Малинище-І (фонди БІКМ)

Старшої) і т. д. У більшості випадків знайдені на поселеннях екземпляри мають сліди сильного зношення через тривале перебування в обігу.

З багатого поховання № 265 в Чернелево-Руського могильника походить золотий ауреус Марції Отацилії Севери (244–249 рр.). На аверсі зображений портрет імператриці і легенда: «M.OTACIL.SEVERA AVG.». На реверсі – фігура сидячої жінки з патерою в одній руці і рогом достатку в іншій і напис «CONCORDIA AVGG». З боку потилиці голови імператриці пробитий акуратний отвір для використання монети в якості підвіски [Герета, 2013, с. 83, рис. 133: 2]. На думку В. С. Тиліщака, особа, в могилі якої було знайдено цю монету, могла отримати її в нагороду за військову службу і носити як медальйон [Тиліщак, 2014б, с. 47–48].

До списку вищезгаданих монет треба додати велику кількість знахідок, які були вилучені з археологічних комплексів у результаті діяльності т. зв. «чорних копачів» і, потрапивши на чорний ринок або приватні колекції без «паспортів», назовсім втрачені як для археологічної науки, так і для історії України загалом.

Наявність значного числа монетних знахідок на території поширення вельбарської та черняхівської культур дає змогу припустити, що у другій чверті I тис. н. е. у середовищі багатих прошарків варварського суспільства римську монету вже могли використовувати як повноцінний платіжний засіб, особливо коли йшлося про придбання предметів розкоші. Натомість серед рядових членів племінного колективу торгівля переважно носила міновий характер, оскільки саме така форма взаєморозрахунків була найбільш оптимальною для тогочасних умов життя.

3.1.7. Характер господарства

Знайдені під час розкопок матеріали засвідчують землеробсько-тваринницький характер господарства носіїв вельбарської культури. Відомо, що в пізньоримський час племена лісостепової зони України вирощували різні злакові та технічні культурні рослини. Землю обробляли за допомогою мотик, а також тяглової сили тварин, запряжених у рала, пізніше – у більш вдосконалені орні знаряддя – плужні рала. З поселення Йосипівка-III походить втульчастий широколезий наральник із загостреним кінцем [Горбаненко, Пашкевич, 2010, с. 151]. Він знайдений в культурному шарі поза межами об'єктів, однак його приналежність до вельбарської культури не викликає сумнівів.

Під час дослідження цієї ж пам'ятки також були отримані важливі результати до вивчення складу агрокультурної рослинності, яку вирощувала

вельбарська людність. Зокрема, на дні господарської ями (об'єкт № 153) з підмазаними глиною стінками знайдено фрагменти зерновика з рештками обвуглених зернівок. Серед них переважали насінини бобових рослин: гороху, сочевиці та вики-ервілії. Зерна гороху округло-видовженої форми, зародок видовжений. Їхній середній діаметр становить 4,5 мм. Сочевиця представлена двома видами – великонасінною та дрібнонасінною. Розмір великих зерен становить 4,26 мм, дрібних – 3,08 мм [Пашкевич, Милян, 2010, с. 13]. Ця культура – одна з найдавніших бобових рослин. Її вирощували стародавні племена на просторі від Пенджабу в Індії до Єгипту в Африці. Популярною сочевиця була у давній Греції та Римі. Значний вміст білків (від 23,8 до 32 %) та олії (0,63–2,1 %) робили її важливим продуктом харчування давнього населення [Жуковський, 1971, с. 317]. Як вважає Г. О. Пашкевич, велика кількість насіння сочевиці на поселенні Йосипівка-III (загалом у горщику-зерновикі могло бути кілька десятків тисяч насінин) змінює наші уявлення про значення цього продукту в середовищі не тільки носіїв вельбарської культури, а й землеробських спільнот стародавніх часів. Ймовірно, що сочевицю висівали разом із зерновими для захисту останніх від вилягання [Пашкевич, Милян, 2010, с. 15].

Насіння вики-ервілії має округло-трикутну форму і розмір в середньому 3,5 мм. Це – невибаглива рослина, яка добре росте на різних ґрунтах, переносить посуху і швидко досягає, що давало змогу в південних районах Європи отримувати по два–три врожаї на рік. Однак через токсичність зерно вимагає додаткового вимочування. Тому вику більше використовували для відгодівлі тварин [Пашкевич, Милян, 2010, с. 16]. Незважаючи на це, вона відноситься до найдавніших культурних рослин. Її вирощували в Греції, Малій Азії, Індії, Закавказзі ще більш як 4 тис. років тому. Варварські народи знали вику вже у VIII–VII ст. до н. е. [Культурная флора, 1999, с. 10].

Окрім бобових культур в зерновикі з Йосипівки простежено поодинокі насінини пшениць двозернянки і голозерної, а також ячменю плівчастого. У заповненні стовпових ям і об'єкті № 4а (залишки печі або вогнища) також виявили зерна пшениць плівчастих (одозернянки, двозернянки та спельти), голозерної, ячменю плівчастого, жита, вівса, проса звичайного. Зауважимо, що в об'єктах № 153 (вищеописана господарська яма) і № 4а кількісно переважали зернівки плівчастого ячменю. Наявність насіння бур'янових рослин вказують на те, що землі в околиці поселення використовувалися під посіви впродовж тривалого часу [Горбаненко, Пашкевич, 2010, с. 153–155].

Під час розкопок 2017 року поселення Броди-I знайдено біконічне пряслице, на поверхні якого простежено відбиток зернівки плівчастого

ячменю з добре помітною борозенкою на черевці. Його довжина становила 8 мм, ширина – 3 мм. Сліди від зерен пшениці м'якої, ячменю плівчастого, проса звичайного та насіння коноплі зафіксовано на глиняній обмазці з пам'ятки Боратин-I у [Горбаненко, Пашкевич, 2010, с. 151].

Як свідчать дослідження палеоботаніків, пшениця, ячмінь і просо належать до групи найдавніших культурних рослин, які вирощували на території України. Наприклад, пшениця-двозернянка вирізняється скоростиглістю, невибагливістю – і тому була однією з провідних культур на пам'ятках першої половини I тис. н. е. [Козак, Пашкевич, 1985, с. 20]. Плівчастий різновид ячменю, як і просо, непримхливі до кліматичних умов, родючості ґрунту та агротехнічних можливостей і можуть рости навіть на ще менш родючих ґрунтах, аніж пшениця. Завдяки цьому їхні посіви у давнину займали великі площі, а вони самі були одними з найбільш вирощуваних зернових культур [Горбаненко, Пашкевич, 2010, с. 193–196].

На досліджуваних селищах виявлено багато кісток різноманітних свійських тварин. Згідно зі словами Корнелія Тацита: «Германці люблять, щоби худоби було багато: в цьому [полягає] єдиний і самий приємний для них вид багатства» [Тацит. Германия. V. – цит. за: Древние германцы 1937, с. 57]. Домашнє стадо людності вельбарської культури складалося з великої, дрібної рогатої худоби, свиней та коней. Вивчення фауністичних залишків з поселення Малинище-I свідчать, що його мешканці, зазвичай, споживали м'ясо великої (корова, теля) і дрібної (коза, вівця) рогатої худоби, а також свині. Крім того, на пам'ятці виявлено невелику кількість кісток коня (лошати) (табл. 11–12). Такі ж висновки були отримані в результаті аналізу тваринних кісток з господарської споруди (ями № 1 і № 2) на поселенні Броди-I (табл. 13)¹.

Подібні дані щодо м'ясного харчового раціону вельбарського населення були отримані внаслідок дослідження тваринних залишків з Линівського поселення на території Західної Волині. З усього комплексу остеологічного матеріалу найбільша кількість належала великій рогатій худобі (9 особин). Значно менше виявлено решток свині (4 особини), дрібної рогатої худоби (3 особини), коня (1 особина) і козулі дикої (1 особина) [Козак, 2013, с. 114: табл. IV].

¹ Вивчення кісткових матеріалів з пам'яток Малинище-I та Броди-I проведене на кафедрі нормальної та патологічної морфології і судової ветеринарії Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій імені С. З. Гжицького. Автор дякує доктору ветеринарних наук, професору А. М. Гибінці та завідувачу лабораторії електронної мікроскопії О. О. Зайцеву за виконані дослідження.

Велика кількість кісток великої рогатої худоби на поселеннях вельбарської культури свідчить про її домінування у домашньому стаді тварин. Очевидно, що найчастіше споживали м'ясо корови або бика. Найменше знайдено остеологічних залишків коней. Існує думка, що харчове використання м'яса цих тварин було обмежене через їхнє застосування у господарстві як тяглової сили, а також для верхової їзди [Белан, 1977, с. 33] (див. розділ III. 2). Невелика ж кількість кісток диких звірів свідчить, що полювання в цей час виконувало допоміжну роль і використовувалось як промисел. Навіть якщо врахувати справедливе зауваження В. М. Войнаровського про те, що не всі впольовані тварини потрапляли на місця постійного проживання мисливців і тому «кількість археологічно фіксованих кісток диких тварин на давніх поселеннях не відповідає справжній долі полювання в господарських заняттях населення Півдня Європи» [Войнаровський, 2014, с. 37], маємо всі підстави вважати, що тваринництво у др. чверті I тис. н. е. було одним із провідних видів домашнього господарства. Мабуть, значення мисливства збільшувалося в часи неврожаю, падіжу свійських тварин через пошесті, а також у періоди міжсезоння, зокрема взимку, коли зростала потреба додаткового продукту харчування.

Осілий спосіб життя тогочасних племен лісостепової зони зумовлював специфіку придомного тваринництва. Очевидно, що воно було стійлово-відгінним: уночі худобу утримували в стайні або кошарі, а вдень – випасали на поближких, а то й віддалених від селищ пасовищах [Пачкова, 2000, с. 114–115].

У середовищі племен вельбарської культури активно розвивалися різного роду ремесла. Найбільш поширеними були гончарство, залізодобувна, ковальська, ювелірна справи, обробка кістки та ін. Важливе значення для розвитку тогочасної економіки мала металургія заліза. Його добували сиродутним способом з болотної (лугової) руди. Дослідження фрагмента залізного шлаку – побічного продукту цього виробництва, з поселення Броди-I було проведено у лабораторії Науково-технічного і навчального центру низькотемпературних досліджень Львівського національного університету імені Івана Франка. За допомогою вищезазначеного скануючого електронного мікроскопа РЕММА-102-02, з використанням рентгенівського енергодисперсійного аналізатора ЕДАР, було зроблено елементний рентгеноспектральний інтегральний мікроаналіз матеріалу (табл. 14). Виходячи з результатів досліджень можна зробити висновок, що інтегральний вміст хімічних елементів у зразку є типовим для сиродутних шлаків. Порівняно високими є значення кількості фосфору. Аналіз зерен, які, правдоподібно, входили до складу руди, показує також наявність

мінералу алюмосилікату з великим вмістом P_2O_5 . Це свідчить про те, що вихідною сировиною були саме болотні руди. Присутність аксиніту ($Ca_2FeAl_2BO_3SiO_{12}(OH)$), вочевидь означає, що руди відносяться до т. зв. самофлюсованих [Серкіз, 2015 (звіт), с. 4].

Результати досліджень засвідчують, що представлений для аналізу матеріал є фрагментом залізного шлаку з переважаючою фаялітовою складовою (Fe_2SiO_4), інкрустованою дендритами оксиду заліза FeO (вюстит). Цей продукт характерний для сиродутного процесу виробництва криці. Металурги з поселення Броди-І добували залізо з місцевої болотної руди. Перед завантаженням у горн її висушували і ретельно подрібнювали. Паливним матеріалом було деревне вугілля. Шлак, розпечений до температури приблизно $1300\text{ }^\circ\text{C}$, витікав з печі на відкритий ґрунт. Порівняно високу температуру в горні забезпечували нагнітанням холодного повітря у паливну камеру за допомогою повітряних міхів [Серкіз, 2015 (звіт), с. 6].

Про розвиток ювелірного ремесла свідчать знахідки тиглів у Хрінниках, а також сліди обробки бронзи і срібла на поселеннях в Кобиллі, Хрінниках та Бродах. Під час розкопок 2017 року в культурному шарі пам'ятки Броди-І було виявлено злиток кольорового металу білого кольору видовжено-овальної форми з потоншеними і заокругленими кінцями (фото 94). Його розміри становлять: довжина 3,2 см, товщина в центральній частині – $1 \times 0,6$ см, вага – 10 гр. Спектральний аналіз знахідки засвідчує, що вона виготовлена із срібла концентрацією майже 99 % (табл. 15).

Такі предмети у вітчизняній археологічній науці поки що не віднайшли спеціального опрацювання, хоча зрідка трапляються в археологічних комплексах Центральної Європи, зокрема й України. Наприклад, срібна «штабка» вагою 155,298 г. входила до складу великого монетно-речового скарбу, виявленого у 1880 році біля села Siedlików у Великопольщі [Gałęzowska, 2016, s. 169]; декілька срібних злитків довжиною 15–20 см і товщиною близько 1 см знайдено в 1941 році у скарбі римських монет (1200–1500 шт.) у с. Калантаїв Кіровоградської області [Кропоткин, 1966, с. 86, № 46 (1772)]; ще три такі походять з території Чехії: два срібні – з кремаційного могильника в Jevíčko

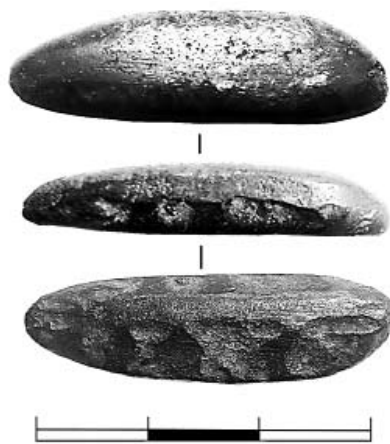

Фото 94. Срібний злиток з пам'ятки Броди-І (фонди БІКМ)

і поселення *Nová Ves*, ще один, бронзовий, покритий шаром срібла – з поселення *Velké Chvalovice* [Droberjar, 2014, p. 140–141]. Останнім часом схожі предмети різної ваги та розмірів часто трапляються на сайтах інтернет-аукціонів і форумів, пов'язаних з «чорною археологією».

У зарубіжній літературі існує думка, що подібними злитками срібла в Римській імперії здійснювалися грошові виплати за службу у римській армії, особливо в період знецінення срібного денарія [Wiegels, 2003, s. 58–60; Gałęzowska, 2016, s. 169]. Таке припущення є цілком вірогідним, коли мова йде про стандартизовані за вагою срібні бруски металу з офіційним маркуванням у вигляді клейм (напр., див. Wiegels, 2015, s. 43–49). Натомість немарковані, різної ваги злитки могли відігравати зовсім іншу роль. Наприклад, К. В. Мизгін пояснює їхню наявність в монетно-речових скарбах разом із срібним брухтом тим, що вони були власністю ремісників-ювелірів [Мизгін, 2011, с. 132]. Правильна форма «штабки» з Бродів, висока якість срібла, невелика і точна вага також вказують на її приналежність до ювелірної справи. Це могли бути своєрідні «ювелірні заготовки», що потрапляли на варварські землі з металургійних центрів Римської імперії, які спеціалізувалися на добуванні срібла (Дакія, Галлія, Іспанія та ін.). Вони засвідчують не тільки високий стан розвитку ювелірного ремесла в середовищі місцевих варварських племен, а й говорять про існування спеціалізованої мережі постачання такої продукції.

Отже, аналіз матеріальної та духовної культури вельбарського населення Західної Волині, а також жителів вельбарсько-черняхівських пам'яток Північного Поділля засвідчив високий рівень їхнього розвитку. Це було зумовлено різними чинниками. У результаті контактів з провінційно-римським світом, в тому числі за посередництва черняхівців, у середовище вельбарських племен потрапляли нові технології виробництва, поширилася «мода» на речі провінційно-римського походження, певні культурні стилі та напрями. Серед населення Барбарікуму поширилися мілітарно-маскулінні культи Юпітера Доліхенуса та перського бога Мітри, за прикладом римлян, які присвячували п'ятий день тижня Юпітерові *Joves*, германці назвали цей день календаря на честь свого бога-громовержця *Tora Thursday* [Чорновол, 2012, с. 22]. Грабіжницькі набіги на міста Північного Причорномор'я і дунайський лімес, домовленості з римською адміністрацією, служба в охоронних підрозділах римської армії тощо сприяли швидкому збагаченню готів, особливо племінної верхівки і військових вождів. На давні вельбарські поселення Волино-Подільського пограниччя та Західної Волині потрапляли захоплені в полон раби-ремісники, численні «трофеї» та контрибуції.

Попри це, на досліджуваній території упродовж усього періоду існування германці зберегли свою самобутність у вигляді традиційного вельбарського ліпного посуду, великих наземних глинобитних будинків, окремих типів прикрас, характеру поховальної обрядовості тощо, а деякі елементи їхньої культури (кістяні гребені, сокирко- та відерцеподібні підвіски-амулети і т. д.) віднайшли широке застосування в середовищі поліетнічного черняхівського суспільства.

3.2. Пам'ятки Верхньодністерської групи черняхівської культури (тип Черепин-Теремці) у межиріччі Дністра та Західного Бугу

Черняхівська культура – одне з найбільших етнокультурних явищ, яке виникло і розвинулося на території України у другій чверті I тис. н. е. За В. Д. Бараном вона була поширена від верхів'їв Західного Бугу на заході до Сіверського Дінця на сході, правобережжя Сейму та верхньої течії правих приток Прип'яті на півночі до Нижнього Дунаю на півдні [Баран, 1981, с. 153]. Опираючись на результати новітніх досліджень, Б. В. Магомедов окреслив її територію в межах родючих ґрунтів Лісостепу і Правобережної частини степу. На його думку, на півночі черняхівська культура обмежується лісовою зоною, для якої характерні задрові (піщані) та болотисті ґрунти, на півдні – доходить до Чорного моря і Нижнього Подунав'я з Трансільванією і Карпатами включно [Магомедов, 2001, с. 18]. У Румунії черняхівські старожитності мають назву культура Синтана де Муреш.

На основі зіставлення пам'яток з різних регіонів України М. О. Тіханова висловила припущення про існування п'яти локальних варіантів черняхівської культури: Середнє Подніпров'я, Дніпровські пороги, басейн Дунаю, Подністер'я та Волинь [Тіханова, 1957, с. 168–194]. В. Д. Баран, опираючись на новіші матеріали, визначив територію її поширення трьома регіонами: Північно-Західним Причорномор'ям, межиріччям Дністра, Прута і Дунаю та лісостеповою зоною України [Баран, 1988, с. 164]. На думку Б. В. Магомедова, риси домобудівництва, поховальної обрядовості, керамічного виробництва черняхівського типу чітко простежуються у дев'яти регіонах: у Західній Україні (Західне Поділля та Південна Волинь), на Верхньому Дністрі (верхньодністерська група пам'яток), у Центральній Україні (Правобережна Україна до району Західного Поділля), Східній Україні

(територія Лівобережжя, а також Курська та Білгородська області Російської Федерації), Нижньому Подніпров'ї (район Дніпровських порогів), Північному Причорномор'ї (побережжя між устями Дунаю і Дніпра), а також Молдові, Трансильванії та Мунтенії [Магомедов, 2001, с. 18].

Серед вищеназваних локальних груп виділяється регіон Верхнього та Середнього Подністер'я, для якого характерні невеликі за розмірами поселення, переважно заглиблені в материк житла, а також значний відсоток ліпної кераміки (карта 5). На сьогодні встановлено, що ця територія була, головню, заселена слов'янським етнічним елементом [Баран, 1972, с. 120–126; Баран, 1981, с. 172–177; Баран, 1993, с. 77; Винокур, 1997б, с. 73–77; Магомедов, 1999, с. 22–24]. До важливих висновків у цьому питанні дійшов Д. Н. Козак, який простежив прямий зв'язок між черняхівськими пам'ятками групи Черепин-Теремці та зубрицькими (венедськими) старожитностями першої чверті I тис. н. е. Він полягає в однаковій території поширення, тотожності багатьох елементів матеріальної культури, відсутності поховальних пам'яток тощо. На думку вченого, саме зубрицькі громади стали тією базою, на основі якої сформувався слов'янський локальний варіант черняхівської культури [Козак, 1998а, с. 153]. Подібні припущення висловили Максим Левада та Агнешка Дудек. Аналізуючи матеріали Верхньодністерської групи пам'яток, вони зауважили, що в комплексах останньої присутні значні пшеворські культурні впливи. Дослідники вважають, що ці особливості могли бути закладені її попередницею – зубрицькою культурою, населення якої перейняло пшеворські традиції ще на етапі свого формування [Левада, Дудек, 1998, с. 153].

3.2.1. *Поселення, житлові, господарські та виробничі споруди*

Найкраще вивченими пам'ятками черняхівської культури Західного Поділля є поселення. Вони відкриті на Гологірському і Давидівському пасмах, а також локалізуються компактною групою в районах суміжного Грядового Побужжя. Черняхівське населення селилося в різних топографічних умовах: на прирічкових терасах, нічим не відокремлених від загального рельєфу, мисах, окреслених струмком і більшою водною артерією, а також останцях, утворених двома струмками і долиною річки. Лише невелика кількість селищ розташована на підвищеннях серед заплав річок [Стеблій, 2007а, с. 18–19; Стеблій, 2007в, с. 9]. Вони невеликі за розмірами, незахищені оборонними укріпленнями і, займаючи як правило середню частину схилу

(Ріпнів-II, Ріпнів-III), простягаються смугою шириною в 100–120 м уздовж долини. Частина черняхівських селищ у басейні Дністра, зокрема на Гнилій Липі, знаходяться на невеликих підвищеннях у заплаві ріки (Бовшів-II-III, Коростовичі, Лучиці [Баран, 1981, с. 18].

Житла будували переважно заглиблені – напівземлянки і землянки, однак на деяких пам'ятках присутні також невеликі за розмірами наземні житлові споруди. Визначити співвідношення напівземлянкових і землянкових будівель через недостатнє вивчення поселень широкими площами досить важко. Зокрема, у Черепині було виявлено залишки 2 наземних і 8 напівземлянкових споруд [Баран, 1961а, с. 20–46], у Ріпневі-II з 29 заглиблених жител 12 становили напівземлянки і 17 – землянки [Баран, 1969, с. 37; Баран, 1981, с. 23; Стеблій, 2007б, с. 91], 1 наземну і 18 заглиблених будівель досліджено в Неслухові [Смішко, 1949, с. 193–194; Баран, 1969, с. 36; Цыгылык, Ивановский, 1985, с. 369; Ивановский, 1987, с. 333–334]. Ще 4 напівземлянки і 1 землянку виявлено в Тарасівці [Цигилик, Касюхнич, 2006, с. 124–126], 3 напівземлянки – у Свіржі [Цигилик, Касюхнич, Грибович, 2003, с. 39–40], 1 наземне і 3 напівземлянкові житла – на поселенні Стрілки-II [Цигилик, Касюхнич, Вітвіцька, 2008, с. 143–149]. У Бовшеві-II із 8 жител 5 являються напівземлянками і 3 землянками.

Максимальна глибина напівземлянок чітко невизначена. Наприклад, В. Д. Баран відносив до них споруди заглиблені на 0,6–1,8 м від сучасної поверхні [Баран, 1981, с. 24]. В. М. Цигилик, відповідно, котловани будівель від 1,6 м і глибше вважав залишками землянок [Цигилик, Касюхнич, 2006, с. 125]. Здебільшого, напівземлянкові житла мали форму прямокутника із заокругленими кутами, однак відомі й споруди, подібні до овалу (Ріпнів-II, Черепин). Їхні розміри, зазвичай, становлять 2,2×4–6,8×5,6 м (Тарасівка, Ріпнів-II, Неслухів, Свірж, Черепин та ін.). Стінки котлованів вертикально вирізані в материк, рідше – звужені донизу, долівка рівна, добре втоптана.

На деяких пам'ятках Західного Побужжя та Подністер'я (Ріпнів-II, Ракобовти, Тарасівка, Стрілки-II, Бовшів, Куропатники) у долівках жител були викопані підвальні ями овальної, квадратної або аморфної форм. Їх використовували для різноманітних хатніх потреб, зокрема, для збереження продуктів.

Уздовж однієї або кількох стінок котловану нерідко знаходилися материкові виступи-прилавки, які були вищі від долівки на 0,2–0,5 м. Вони відомі в будівлях на поселеннях Ріпнів-II, Черепин, Тарасівка, Стрілки-II, Стоділки, Дем'янів. На думку дослідників, ці об'єкти, залежно від розмірів, використовували як лави або лежанки [Баран, 1981, с. 27]. Не виключено, що окремі з них також могли слугувати для різних господарських потреб.

Входова частина напівземлянок, як правило, була овальна (Черепин, Ракобовти). Здебільшого вхід розташовувався з сонячного боку (південного або південно-східного) і мав декілька сходинок. Останні виявлені в спорудах у Черепині (житл. № 12), Ріпневі (житл. № IVa); Неслухові, Стрілках-II (житл. № 2), Тарасівці (житл. № 1–2), Свіржі (житл. № 1–2) (рис. 51), Куропатниках (житл. № 3) та ін.

Другу групу заглиблених жител складають землянки. Як було зазначено вище, найбільшу їхню кількість (17 об'єктів) виявлено на поселенні Ріпнів-II. Вони вкопані в ґрунт на 1,9–2,5 м [Баран, 1981, с. 33]. Залежно від глибини у спорудах знаходилося від двох до п'яти сходинок. Зазвичай, нижні виступи дещо ширші від верхніх, що давало можливість використовувати їх як лави [Баран, 1981, с. 33].

Потрібно зауважити, що землянкові будівлі здебільшого повторюють основні риси напівземлянок. Вони збігаються в розмірах, наявності материкових пристінних останців, опалювальних споруд у вигляді вогнищ і глиняних печей. Відмінністю є відсутність хіба що підвальних ям.

Над котлованами заглиблених жител на поселеннях у Неслухові, Черепині та Ракобовтах, насамперед, землянок, простежено шар перепаленої глини з відбитками дерев'яних конструкцій. Це дало підстави окремим

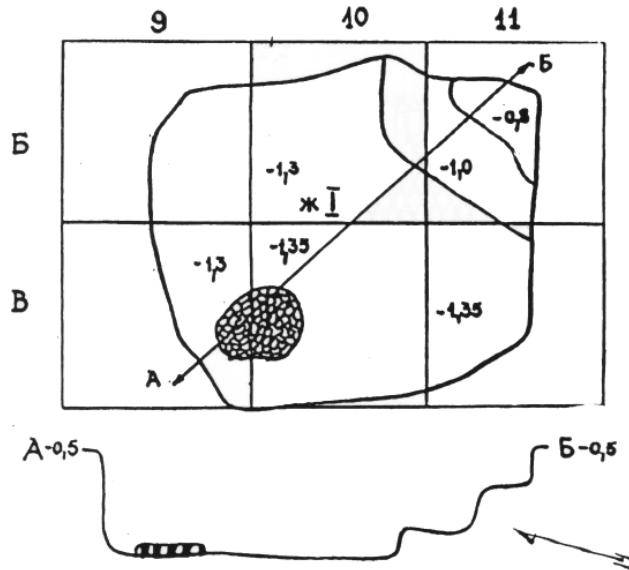

Рис. 51. План напівземлянкового житла № 2 з поселення біля с. Свірж Львівської області (Цигилик, Касюхнич, Грибович, 2003, рис. 1)

ученим вважати його залишками стін наземних жител, які завалившись, засипали підвальні ями [Смішко, 1949, с. 193]. На підставі пізніших досліджень В. Д. Баран висловив припущення, що це могли бути рештки згорілого перекриття-даху [Баран, 1969, с. 39–40; Баран, 1981, с. 41]. Подібної думки дотримувався Е. А. Рікман, характеризує покрівлі черняхівських землянок у межиріччі Дністра і Пруту [Рікман, 1975, с. 115]. У Середньому Подністер'ї такі перекриття зафіксовані над господарськими ямами Бовшівського поселення [Баран, 1981, с. 41].

Заглиблені житла черняхівської культури Західного Побужжя були подібними до вищеописаних споруд з території Верхнього та Середнього Подністер'я. Вони зводилися на дерев'яному каркасі, який складався із системи дерев'яних стовпів. Дах міг бути двосхилим. Наземна частина напівземлянок мала плетінчасту конструкцію. Стіни обліплювали із середини та зовні товстим шаром глини [Винокур, 1972, с. 59].

Наземних помешкань у черняхівській культурі досліджуваної території виявлено мало. Два такі об'єкти відомі з Черепина, по одному – зі Львова (Сокільники та Краківське передмістя), Меденич, Неслухова і Стрілок–І–ІІ. Характерною їхньою ознакою є наявність товстого шару глиняної обмазки, яка перекриває добре втоптану, часом підмазану глиною долівку. Їхні розміри різні. Зокрема, на поселенні у Сокільниках (Львів, вул. Наукова) Д. Н. Козак розкопав будівлю величиною 2,8×3,4 м. У північному куті знаходився вимощений камінням округлий черинь вогнища (діаметр 0,9 м) [Козак, 1990а, с. 131]. У Меденичах житло мало видовжено-прямокутну форму і розміри 6,3×3,8 м. Уздовж північно-західної та південно-східної стін, а також по кутах, простежено сліди від стовпів, що підтримували перекриття [Бандрівський, 1995, с. 164]. У Стрілках–І залишки будівлі наземного типу збереглися у вигляді майже суцільного шару добре випаленої глиняної обмазки, що покривала площу 6,4×7,0 м. Житло орієнтоване довгими краями на північний схід – південний захід. Під скупченням обмазки виявлено підсипаний на чорноземі, добре втоптанний прошарок жовтуватої глини товщиною 5 см, який утворював долівку. В її південній частині розташовувалось вогнище [Цигилик, Касюхнич, Грибович, 2004, с. 206–207]. Результати досліджень наземних жител дають змогу припустити, що вони були порівняно невеликими однокамерними помешканнями стовпово-каркасної конструкції з глинобитними стінами. Їхні аналогії можна спостерігати на деяких пам'ятках вельбарської культури Західної Волині.

Житла черняхівської культури опалювалися вогнищами і печами, розміщеними в одному з кутів. Перші переважають кількісно. Вони виявлені у

Ріпневі, Черепині, Свіржі, Стрільках–І–ІІ, Рудниках, Бовшеві та ін. У Свіржі (споруда № 2) черинь вогнища розташовувався між поставленими на ребро кам'яними плитами. Неподалік знайдено ще одну таку ж плиту, яка, можливо, накривала три перші зверху. Таким чином, створювався певний прототип печі з челюстями [Цигилик, 1993, с. 35; Цигилик, Касюхнич, Грибович, 2003, с. 40]. Черені зберігаються дуже погано. У котлованах деяких споруд їх фіксують лише за наявністю обпаленої долівки або прошарку

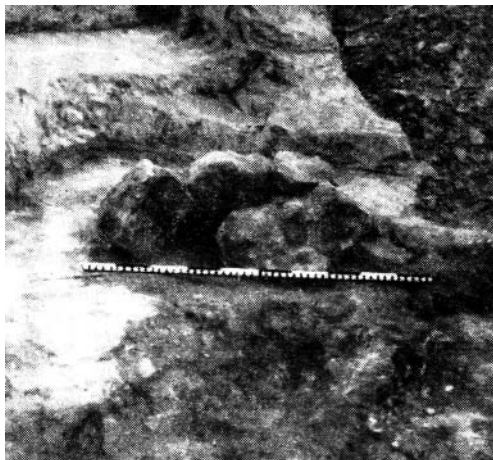

Фото 95. Черепин. Залишки печі-кам'янки з житла XII (Баран, 1961а, рис. 14)

вугликів чи попелу. Доволі часто в об'єктах з явними ознаками житлового використання засоби опалення взагалі не зафіксовані (наприклад, на поселеннях у Ріпневі, Тарасівці, Бовшеві, Дем'янові).

Іншим типом опалювальних пристроїв були печі. Їх будували з глини та каменю. Споруди глиняної конструкції відомі на низці пам'яток Західного Побужжя та Верхнього і Середнього Подністер'я (Ріпнів-ІІ, Черепин, Нєслухів, Гряда-І, Чижиків, Стрільки-ІІ, Рудники, Березець, Дем'янів-І). Вони мали підковоподібну форму і купол, викладений глиняними вальками.

Прикладом може бути добре збережений опалювальний засіб з житла № 1 Чижиківського поселення. Він значних розмірів (1,2×1,3 м), овальної форми. Черинь добре випалений, стінки підмазані глиною. На думку В. Д. Барана, таку піч могли використовувати як для побутових, так і виробничих потреб [Баран, 1981, с. 31]. У Рудниках в південно-східному куті житлової будівлі знаходилося вогнище, у західному – глиняну піч. Розміри останньої становили 0,65×1 м. Знахідки на черені глиняних вальків свідчать, що вони входили у конструкцію склепіння [Цигилик, 1997б, с. 104].

Другий тип опалювального засобу – піч-кам'янка, представлений у двох випадках на поселенні в Черепині (житла № 8 і 12) (фото 95) [Баран, 1961а, с. 34, 43–44] і низці пізньочерняхівських пам'яток Середнього Подністер'я (Теремці, Сокіл, Бакота, Бернашівка). Вони розташовувалися в одному з кутів житла на кам'яно-земляній підсипці та будувалися з різнофактурного каміння без скріплюючого розчину: основа – з великих шматків пісковика, стінки – з дрібніших уламків. Перекриття не збере-

глося, але, очевидно, воно мало куполоподібну форму. Приготування їжі в таких конструкціях відбувалося в горщику, який вставляли у спеціальний отвір у центральній чи задній частині склепіння [Раппопорт, 1975, с. 148, рис. 50]. Ці конструктивні особливості дали підстави Роману Броніславовичу Сілецькому стверджувати, що кам'янка ще не була повноцінною піччю, а лише напівзакритим вогнищем – проміжною ланкою від вогнища відкритого типу до традиційної варистої печі [Сілецький, 2001, с. 246].

Вважається, що опалювальні засоби з каменю поширилися лише на останньому етапі розвитку черняхівської культури (не раніше IV ст.) у Середньому Подністер'ї, насамперед у районах з виходами на поверхню каменя-пісковика [Баран, 1988, с. 58; Журко, 1984, с. 52]. Деяко інакшу хронологію появи таких печей запропонували Л. В. Вакуленко та А. В. Скиба. На їхню думку, на поселенні в Соколі час функціонування житлових комплексів з такими паливними пристроями може визначатися др. пол. III – першою пол. IV ст. Приблизно в середині IV ст. селище вже припинило своє існування. Тому появу традиції житлобудування з кам'янками у черняхівській культурі вони відносять до другої половини III ст. н. е. [Вакуленко, Скиба, 2016, с. 25–26].

Наявність кам'яних печей у двох житлових будівлях у Черепині, на нашу думку, може свідчити про поступове поширення цих конструкцій із Подністер'я у Західне Побужжя, а згодом і на решту території Волині. Саме у культурах раннього середньовіччя, зокрема в празькій і райковецькій, вони являють домінуючий тип опалювального пристрою.

До іншої групи об'єктів належать вогнища і печі, розташовані на вільному просторі за межами жител. Потрібно зазначити, що перші переважають кількісно. Вони знаходилися як на підмазаній глиною кам'яній площадці овальної форми, так і просто на поверхні ґрунту. Печі виявлені в Черепині, Ріпневі-II, Неслухові та Стрілках-I. Вони аналогічні до опалювальних засобів у житлових спорудах. Дослідники по-різному трактують призначення цих об'єктів. У свій час Є. В. Махно вбачала у них залишки помешкань наземного типу [Махно, 1969, с. 32]. В. Д. Баран пояснював цим відсутність опалювальних пристроїв у деяких заглиблених житлах [Баран, 1964, с. 240].

Паливні об'єкти відкритого типу присутні в багатьох культурах ранньозалізної доби. Очевидно, в літній час необхідності обігрівати помешкання, як і щоденного приготування їжі в тісних приміщеннях, не було. Тому для куховарства та інших господарських потреб у теплу пору року жителі селищ використовували вогнища і печі на вільному, незабудованому просторі. Однією із важливих умов їхнього функціонування були наявність накриття

та огорожі, які захищали такі споруди від несприятливих погодних умов (дощу, вітру тощо).

Отже, результати досліджень жител черняхівської культури верхньої течії Західного Бугу засвідчують подібність з такими ж об'єктами на території Середнього Подністер'я (Бовшів, Дем'янів-II, Сокіл, Теремці, Куропатники та ін.). Наявність наземних будинків у Побужжі можна пояснити культурними впливами, які надходили сюди з території Західної Волині, заселеної вельбарцями. Однак, на відміну від традиційних багатокамерних будівель, ці помешкання споруджували однокамерними, невеликих розмірів, що зближувало їх з традиційними слов'янськими напівземлянками.

На черняхівських поселеннях досліджуваної території відкрито значну кількість господарських ям: в Бовшеві-II їх знайдено 48, Дем'янові-II – 18, Куропатниках – 21; Ріпневі-II – 35, в Черепині – 14, в Неслухові – 8, в Тарасівці – 6, в Ракобовтах – 4, по дві – в Свіржі та Чижикові, одну – у Львові. Споруди здебільшого овальної або округлої форми, діаметром від 0,8 (Ріпнів-II, яма № 7) до 3,2 м (Ріпнів-II, яма «А») і завглибшки від 0,6 (Неслухів) до 3,58 м (Ріпнів-II).

Глибина підвалів залежала від їхнього функціонального призначення. Найглибші – відігравали роль природних холодильників, у яких зберігали м'ясні припаси, неглибокі – використовували в якості сховищ для інших продуктів чи реманенту. Підтвердженням цього є знахідка на дні глибокої ями № 15 з селища Ріпнів-II кісток оленя і вівці, які зберігали анатомічний порядок [Баран, 1981, с. 48, рис. 41]. Нижня частина споруди № 9 була випалена, що може засвідчувати зберігання в ній злакових культур. У профілі господарські ями мали бочкоподібну форму (верхній діаметр споруди № 7 з Ріпнева становив 0,8 м, нижній – 0,5 м, а середній – 1,6 м), рідше – грушоподібну, з розширеною придонною частиною. В деяких із них простежено вирізані у матеріку сходи (Ракобовти і Ріпнів-II).

Важливими об'єктами ремісничого призначення є печі для випалу посуду. Три такі споруди відкриті в Неслухові, по одній в Ріпневі-II та Соکیلниках (Львів, вул. Наукова) [Бобринский, 1991, с. 157–161]. Майстерню з двома гончарними горнами розкопано у Свіржі [Цигилик, Касюхнич, 2004, с. 43–44].

Гончарні печі були двоярусної, вертикальної конструкції, з основами округлої (Неслухів, горн № 1, Ріпнів-II, Львів-Соکیلники), овальної (Неслухів, горн № 2 і 3) та квадратної (Свірж) форм. Споруди складаються з двох камер: верхньої, в якій випалювали посуд, та нижньої – паливної. Їх розділяла горизонтальна глиняна перегородка з отворами-продухами, яка опиралася на циліндричний стовпчик або материковий останець (Неслухів,

Ріпнів-II). У печі, яку дослідив Д. Н. Козак в Сокильниках, роль опори виконував великий гончарний піфос (фото 28), заповнений глиною. Нижня частина посудини була заглиблена в долівку [Козак, 1990а, с. 133]. В усті паливної камери знаходився один (Неслухів, горн № 1, Ріпнів-II) або два паралельні канали (Неслухів, горн 2), які використовували для розведення вогню і посилення тяги. Купол печі з Ріпнева, що частково зберігся, мав сліди глиняної підліпки і кожного разу проламувався для завантажування або вибирання начиння [Баран, 1964, с. 235]. Поруч розташовувалася велика, заглиблена в материк, передпічна яма.

Певні уявлення про виробництво посуду, дають залишки двох ідентичних за своєю конструкцією гончарних майстерень у Свіржі. Одна із них мала округлу форму розмірами 4,2х5,8 м і заглиблену в материк долівку. У південній частині розташовувалася овальна яма, під східною стінкою якої виявлено скупчення глини. На думку В. М. Цигилика, тут проходив процес ліплення посуду [Цигилик, 1985, с. 40]. Поблизу східного та північно-східного краю майстерні знаходилися два вирізані в материк горни (рис. 52). За своїм виглядом вони подібні до вищеописаних гончарних печей з Ріпнева-II, Неслухова та Львова. Можливо, майстерні в Свіржі утворювали гончарний виробничий центр, що міг функціонувати впродовж тривалого періоду [Цигилик, Касюхнич, Грибович, 2003, с. 46].

До господарських об'єктів черняхівської культури належать млинарські споруди з жорнами. Одна із них походить зі Свіржі. Вона складалася з глиняного випаленого майданчика-підвищення діаметром 1 м із закріпленням у ньому нижнім жорновим каменем. Поруч у розбитому вигляді лежав і верхній камінь. Стовпові ямки, розміщені рядами з північної та південної сторін, дають підстави припустити наявність даху. Нижче майданчика знаходилася випалена яма діаметром 0,8 м і глибиною 0,75 м від рівня долівки приміщення. На її дні лежали ще два жорнові камені [Цигилик, 1993, с. 36].

Залишки жорнової будівлі виявив В. Д. Баран у Черепині. Уламки розмелювальних каменів також відомі з Ріпнівського та Ракобовтського поселень.

Млинові споруди на черняхівських пам'ятках у свій час досліджували Ераст Олексійович Симонович [Симонович, 1952, с. 97–108; Симонович, 1960, с. 151–157], Павло Іванович Хавлюк [Хавлюк, 1977, с. 24–28], Іон Срульович Винокур [Винокур, 1964, с. 181–182] та ін. На підставі розкопок великої жорнової будівлі з Іванковець Любарського р-ну Житомирської обл. І. С. Винокур висловив припущення, що такі об'єкти могли обслуговувати не лише окреме господарство, а, можливо, й ціле селище [Винокур, 1972, с. 45]. Певна подібність до млинового комплексу з Іванковець спостеріга-

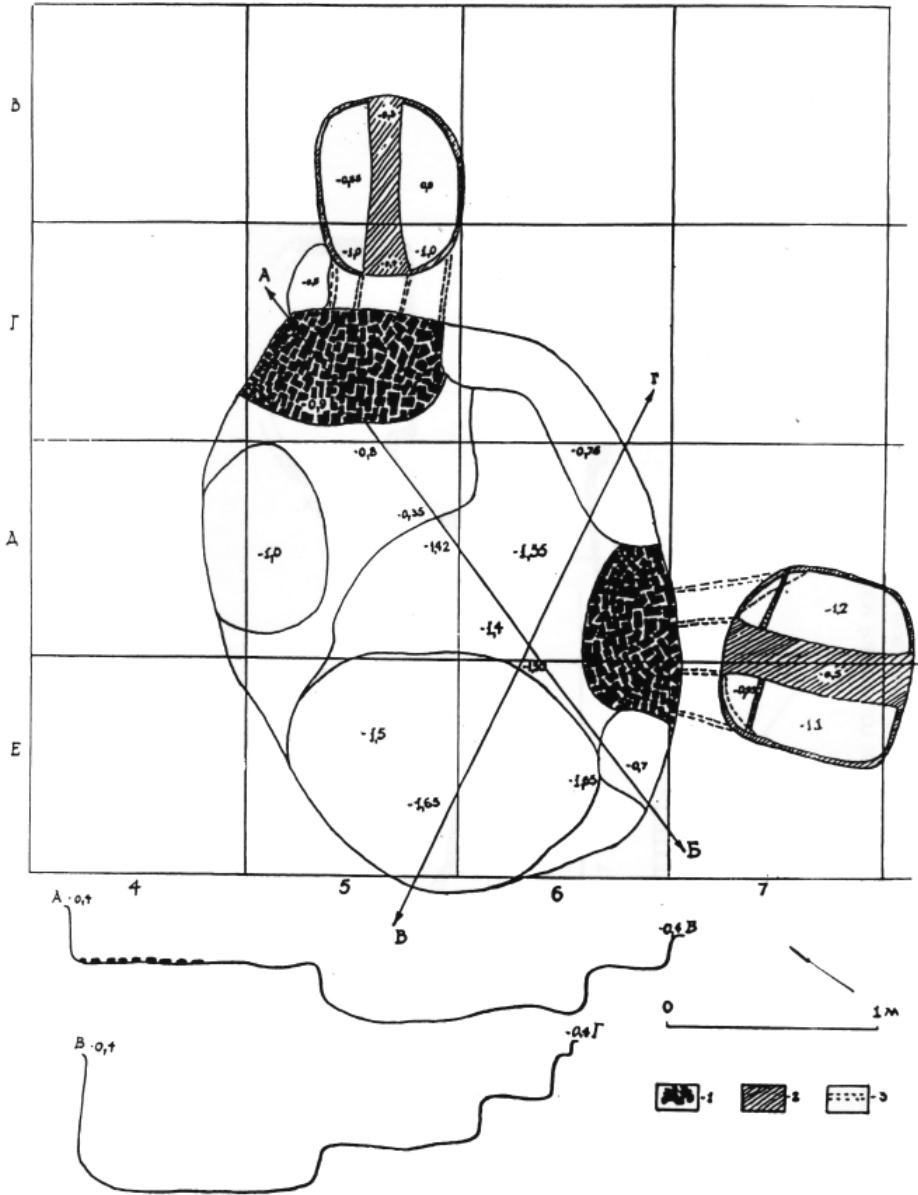

Рис. 52. План гончарної майстерні з поселення у с. Свірж:
 1 – стінка горна; 2 – перемичка; 3 – контури продухів
 (Цигилик, Касюхнич, Грибович, 2003, рис. 4)

ється в жорновій споруді зі Свіржа. Однак невеликі розміри останньої, на нашу думку, вказують, що вона могла задовольняти потреби лише кількох господарств. Про використання жорен у межах однієї сім'ї свідчать знахідки жорнових каменів у Черепині.

Розташування господарських споруд поруч з житлами інколи дає змогу пов'язувати їх у комплекси. Зокрема, на окремих ділянках Ріпнівського поселення В. Д. Баран простежив планомірне розміщення поруч з житловими будівлями однієї або двох господарських ям. У деяких випадках об'єкти розміщалися двома паралельними рядами. Між ними була вільна площа, на якій виявлено печі та вогнища відкритого типу [Баран, 1964, с. 214]. Певна «прив'язаність» господарських споруд до житлових спостерігається й на пам'ятках у Неслухові, Черепині, Свіржі та Львові.

Майже на всіх поселеннях зустрічається залізоплавильний шлак, який разом із знахідками металевих предметів засвідчує розвинуте металургійне виробництво. Однак самих горнів для отримання заліза на черняхівських пам'ятках досліджуваної території поки що не виявлено. Під час розкопок в урочищі «Граби», на східній околиці с. Коросниця Дрогобицького р-ну на Львівщині, Микола Стефанович Бандрівський виявив виробничий комплекс, який міг бути пов'язаний з випалом деревного вугілля для потреб ремесла, у тому числі й для залізодобувної справи. Він складався з чотирьох споруд грушоподібної форми з великими печами у кожній із них. Печі глиняні, на відстані 2–2,6 м від їхнього устя розташовувалися три окремі камери, поєднані з продухом. Загальна довжина об'єкта сягала 4,5–4,7 м [Бандрівський, 1995, с.166–168]¹.

Знахідки тиглів і кам'яних формочок засвідчують існування бронзоліварного та ювелірного ремесел. Зокрема, в одному з вогнищ Ріпнівського поселення знайдено частину глиняного тигля зі слідами окису міді. Ознаки виробництва бронзових предметів простежено в Черепині.

Цікаві результати для вивчення ремісництва черняхівської людності Грядового Побужжя дали розкопки поселення Гряда-І. На площі 900 кв. м там виявлено 6 споруд-майстерень та 29 ям, які, за визначенням В. М. Войнаровського, утворювали спеціалізований вапнярсько-чинбарський комплекс. Дослідник вважав, що на пам'ятці проходив повний цикл масової професійної вичинки шкіри: від підготовки складників чинбарських розчинів (вапно, дубник), до хімічних та фізичних етапів обробки

¹ Іншу думку стосовно функціонального використання печей з Коросниці висловив В. М. Войнаровський. Він вважав, що вони не пов'язані з випалом деревного вугілля, а призначалися для випарювання поташу [Войнаровський, 2014, с. 160].

шкіри [Войнаровський В., Войнаровський А., 2011, с. 117]. Оскільки попит на продукцію, яку виготовляли чинбарі, у цей час був доволі великий, вироблена у Гряді-І шкіра задовольняла потреби не тільки ближньої округи, а й могла бути предметом зовнішньої торгівлі з провінційно-римським світом [Войнаровський В., Войнаровський А., 2011, с. 121]. До об'єктів чинбарного ремесла, можливо, відноситься й споруда № 7 Запитівського поселення. Під час розкопок там знайдено велике число кістяних знарядь, які, зазвичай, використовують у процесі вичинки шкіри. Це – три лоцила, тупік, п'ять скребків з нижніх щелеп тварин, дві проколки та ін. [Шишак, Ткач, Войтович, Сало, 2010, с. 252]. Автори досліджень не висловили своєї думки стосовно функціональної приналежності цієї будівлі, однак округла форма котловану та відсутність вогнища може засвідчувати її виробничий характер.

3.2.2. Проблема поховальної обрядовості

Доволі складною і маловивченою проблемою залишається поховальна обрядовість населення черняхівської культури Верхнього Подністер'я та Західного Побужжя. Відомо, що слов'янські поховання I тис. н. е. переважно кремаційні. Покійників спалювали на ритуальних вогнищах, оскільки вірили в очисну силу вогню. Однак на території поширення Верхньодністерського варіанту черняхівської культури поховальні пам'ятки невідомі. Виключенням є могильник у с. Псари (зараз с. Приозерне Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл.), частково досліджений К. Гадачком у 1910 році. Пам'ятка знаходилася на північно-західній околиці села (неподалік парку колишнього панського двору графів Реїв), займаючи вершину та південний схил плоскогір'я. Могильник випадково відкрито під час спорудження дороги між селами Псари і Беньківці. Земляними роботами було зруйновано біля 50 тілопокладень із супровідним матеріалом у вигляді ліпної та кружальної кераміки (в тому числі «горщечків з вушками»), фібул, кістяних гребенів, а також прикрас у вигляді скляних намистин і сокиркоподібних підвісок. К. Гадачек розкопав ще 4 інгумаційні захоронення, у яких скелети лежали на глибині від 0,75 до 1,1 м, орієнтовані головами на південний захід. У похованні № 1 покійник був розташований на лівому боці у скорченому положенні. Серед остеологічних залишків у могилі № 4 знайдено невелику кількість вугілля, а поверх них, у заповненні ями, – кілька перепалених кісточок. На думку дослідника, інвентар поховань (кружальна миска, дві фібули, скляні та бурштинові намистини, срібні брошка, сережка) датує пам'ятку періодом від IV ст. до V ст. н. е. [Hadaczek, 1912, s. 28–30].

Етнічна приналежність могильника в Псарах-Приозерному є дискусійною. Наприклад, В. Антоневич вважав, що його залишили германські племена готів [Antoniewicz, 1928, s. 180]. М. О. Тіханова бачила у ньому сарматські елементи [Тіханова, 1957, с. 185]. Так чи інакше, але захоронення в Приозерному мають змішані культурні риси і, на нашу думку, тяжіють до групи поховальних пам'яток Північного Поділля з домінуючим германським компонентом.

Як було зазначено вище, похоронна обрядовість локального варіанту Черепин-Теремці залишається невідомою через відсутність поховальних пам'яток. Аналогічна ситуація спостерігається також у зубрицькій культурі. Це пояснюється використанням цієї людністю специфічного обряду, який не можна зафіксувати археологічними методами дослідження (наприклад, розсіювання кремаційних залишків над водою чи поверхнею землі) [Козак, 2008а, с. 166]. Припускаємо, що в цьому контексті дуже важливими є свідчення Гая Плінія Старшого (22–79 рр.), записані у «Природничій історії»: «В давнину найбільш явною ознакою перемоги вважалася передача переможеними [переможцю] зеленого стебла. Вона означала відмову від володіння землею..., навіть від поховання [померлих] у землі; цей звичай, як я бачив, до сих пір зберігся у германців...» [Пліний. Естественная история, XXII, 8 – цит. за: Древние германцы, 1937, с. 53]. Можливо саме з готською експансією на слов'янські території у другій чверті I тис. н. е. треба пов'язувати раптову зміну характеру поховальних пам'яток місцевого населення. Такої ж думки дотримувалися російські вчені Марк Щукін, Дмитро Мачинський і Сергій Воронятов, пояснюючи причини несподіваного зникнення поховань у землі в деяких археологічних спільнотах [Щукин, Мачинский, Воронятов, 2011, с. 267].

У типології черняхівських археологічних комплексів з кремаціями Олег Валдасович Петраускас виділив окремий 8 тип «Трупоспалення з розсіяним розташуванням кальцинованих кісток на рівні денної поверхні». Такі поховання характеризуються хаотичним скупченням окремих уламків перепалених кісток, фрагментів кераміки та нечисленних індивідуальних знахідок площею до 1–2 м. кв., які залягають на рівні тогочасного горизонту. Подекуди в їхньому комплексі трапляються окремі вуглики, вуглисті прошарки і шматочки обпаленої землі [Петраускас, 2002, с. 58]. Автор типології вважає, що це залишки поховальних вогнищ або тілоспалень, зруйнованих оранкою [Петраускас, 2002, с. 63, прим. 54]. На нашу думку, такі об'єкти можуть бути доказом існування у певних етнічних середовищах обряду спалення з наступним «розсіювання» кремаційних залишків над поверхнею ґрунту.

Стосовно культурної приналежності могильників другої чверті I тис. н. е., розташованих на території Кременецького кряжу (Кременець, Шумськ (хут. Чиранка), Чеснівський Раковець та ін.) і віднесених до черняхівської культури [Тиханова, 1941, с. 261; Махно, 1960, с. 48; Винокур, Островский, 1967, с. 144–159 та ін.], ми їх пов'язуємо зі змішаною вельбарсько-черняхівською людністю з домінуванням германського етнічного компоненту. Зважаючи на те, що райони Волино-Подільського пограниччя та Західного Поділля належать до т. зв. германо-слов'янської контактної зони, допускаємо наявність у цих некрополях також слов'янського субстрату. Це стосується тих представників, які через певні обставини політичного та економічного характеру намагалися адаптуватися в германське середовище, перейняти їхні звичаї та поховальний обряд і таким чином полегшити політичну та економічну залежність від них.

3.2.3. *Керамічний матеріал*

Найбільшу групу знахідок на пам'ятках черняхівської культури Західного Побужжя та Верхнього Подністер'я становить кераміка. Черняхівське населення користувалося ліпним і кружальним посудом. Як зазначив В. Д. Баран, важливою рисою поселень Верхньодністерського варіанту є наявність у їхніх комплексах значної кількості ліпної кераміки (фото 96). На окремих пам'ятках (Черепин, Ракобовти, Запитів-IV, Тарасівка, Стрілки-I, Бовшів-II, Дем'янів-II та ін.) вона становить половину, а то й більше керамічного комплексу [Баран, 1981, с. 75].

Ліпний посуд характеризується наявністю у глиняній масі значних домішок шамоту, піску, іноді жорстви. Його поверхня нерівна, інколи грубо заглажена ганчіркою чи віхтем трави, мало прикрашена. Основний узор орнаменту – заглиблена пряма або хвиляста лінія на плічках посудини та валик з косими насічками чи пальцевими вдавленнями. Часом останні наносили на краю вінця. На поселеннях у Ріпневі та Черепині знайдено фрагменти горщиків з наліпними підковоподібними валиками. Кераміка товстостінна, особливо в придонній частині. Дно, як правило, рівне. Колір темно-коричневий, жовтуватий і бурий, несталий у різних частинах посудини.

Основним видом ліпного посуду черняхівської культури є горщики (рис. 53). Їхню типологію для Верхнього Подністер'я та Західного Побужжя розробив В. Д. Баран [Баран, 1961б, с. 77–87; Баран, 1981, с. 78–81, Баран, Гопкало, 2006, с. 15–17]. Найчастіше зустрічаються широкогорлі екземпляри з високо піднятими плічками і легко розхиленими вінцями з округленим,

дещо потовщеним краєм; біконічні горщики, з найбільшою випуклістю тулуба приблизно посередині або у верхній частині; стрункі посудини з відхиленими назовні вінцями, високою і вузькою шийкою; широкогорлі горщики, у яких діаметр вінця більший або дорівнює найбільшій опуклості бочків; великі широкогорлі екземпляри з малим денцем, в яких зберігали припаси; невеликі посудини з нахиленими до середини вінцями, опуклими бочками і

Фото 96. Ліпний посуд з поселення Бовшів-II в експозиції АМ ЛНУ ім. І. Франка

плоскими денцями [Баран, 1981, с. 78–81]. Щодо останніх, то їхні фрагменти виявлені в невеликій кількості на поселеннях Ріпнів-II і Неслухів. На думку В. Д. Барана, походження цих форм горщиків треба пов'язувати з пшеворською культурою, пам'ятки якої відомі на цій території ще з початку н. е. [Баран, 1981, с. 81]. Зі свого боку зауважимо, що така кераміка також має аналогії у комплексах вельбарської культури (тип ІА за типологією Р. Волонгевича) і може бути й германським культурним впливом.

Окрім горщиків на деяких поселеннях присутні ліпні миски з конічними стінками і різким перегином тулуба у верхній частині (Гряди-I), кухлики з рівним або на кільцевій підставці дном (Ріпнів-II, Черепин, Гряди-I, Тарасівка, Стрілки-I), мініатюрні посудинки типу чарок (Черепин, Ріпнів-II), а також сковорідки із низьким, плавно відхиленим, бортиком (Гряди-I). Оригінальною знахідкою можна вважати фрагмент стінки зі слідами орнаменту або літер з житла № 23 Ріпнівського поселення [Баран, 1964, с. 242, рис. 14].

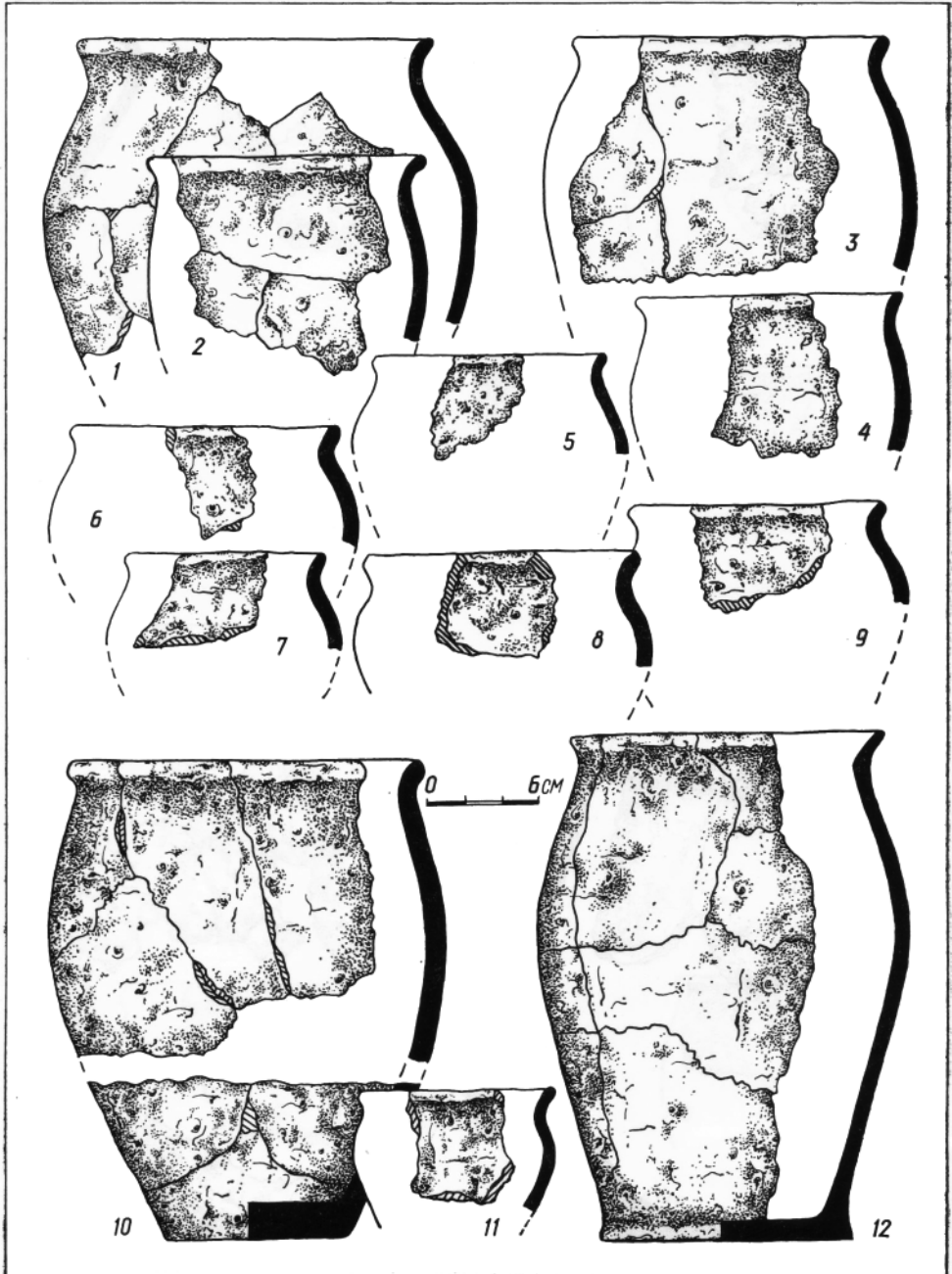

Рис. 53. Ліпний посуд Верхньодністерської групи черняхівської культури
(Баран, 1981, табл. II)

Іншу групу складає кружальна кераміка провінційно-римського типу (рис. 54). На досліджуваній території вона присутня на всіх черняхівських поселеннях, але найкраще представлена на поселеннях Гряди-I (53 %), Ріпнів-II (приблизно 70 %), а також у Свіржі та Стрілках-II, де ліпного посуду взагалі не знайдено. Дещо менше її на Дністерських пам'ятках: у Бовшеві – 47,7 %, Дем'янові – 39,7 % [Баран, 1981, с. 75]. Як і в групі ліпного посуду, типологію начиння кружального виготовлення розробив В. Д. Баран [Баран, 1981, с. 85–94; Баран, Гопкало, 2006, с. 20–26]. За складом тіста цю категорію знахідок можна поділити на дві групи: з домішками крупнозернистого піску і шершавою поверхнею (горщики, піфосоподібні посудини тощо) та без будь-яких домішок (з відмуленої глини) з гладкою, часом лощеною поверхнею (столовий посуд). Серед кружальних виробів найбільше знайдено мисок. Вони мають легко розхилені назовні вінця, різкий перегин тулуба і плоске або на кільцевій підставці дно.

Різновидом мисок є вази з трьома ручками. Їхні фрагменти відомі з Ріпнева-II, Тарасівки, Бовшева-II і Куропатників. У першому випадку знайдено кілька уламків від двох ваз [Баран, 1964, с. 243]. У Тарасівці реконструйовано загальний вигляд такої посудини. Вона має легко випуклі стінки з горизонтальним пружком і високі плічки з потовщеними, горизонтально сформованими, вінцями. Широкі вушка поєднували останні з стінками у місці переходу їх у плічки. Дно на кільцевій підставці. Розміри вази становлять: висота 24 см, діаметр вінець 30 см, денця – 12 см. [Цигилик, Касюхнич, 2006, с. 128].

Горщики, як правило, невеликі за розмірами, з відігнутими й потовщеними вінцями, випуклими стінками і дном на піддоні. Серед них переважають посудини, виготовлені з глини із домішкою крупнозернистого піску, часом жорстви. Вони мають відігнутий, тригранний або округлий вінчик, невеличку профільовану шийку, високо підняті плічки і випуклі бочки. Денця рівні або на підставці.

На пізніх черняхівських пам'ятках Північно-Західного Поділля та Побужжя виявлено піфоси – керамічну тару, яку використовували для господарських потреб. У ній могли зберігати насіння рослин, різноманітні сипучі харчові продукти тощо. Це досить великі за розмірами грубостінні, добре випалені посудини з горизонтальними широкими вінцями (рис. 55), випуклим тулубом і рівним дном. Вони знайдені на поселеннях у Ріпневі, Черепині, Ракобовтах, Неслухові, Гряді, Свіржі, Стрілках, Львові, Меденичах, Бовшеві, Дем'янові та ін. Виготовлення такої продукції вимагало високої професійної майстерності. Тому вважається, що піфосоподібні посудини з'являються

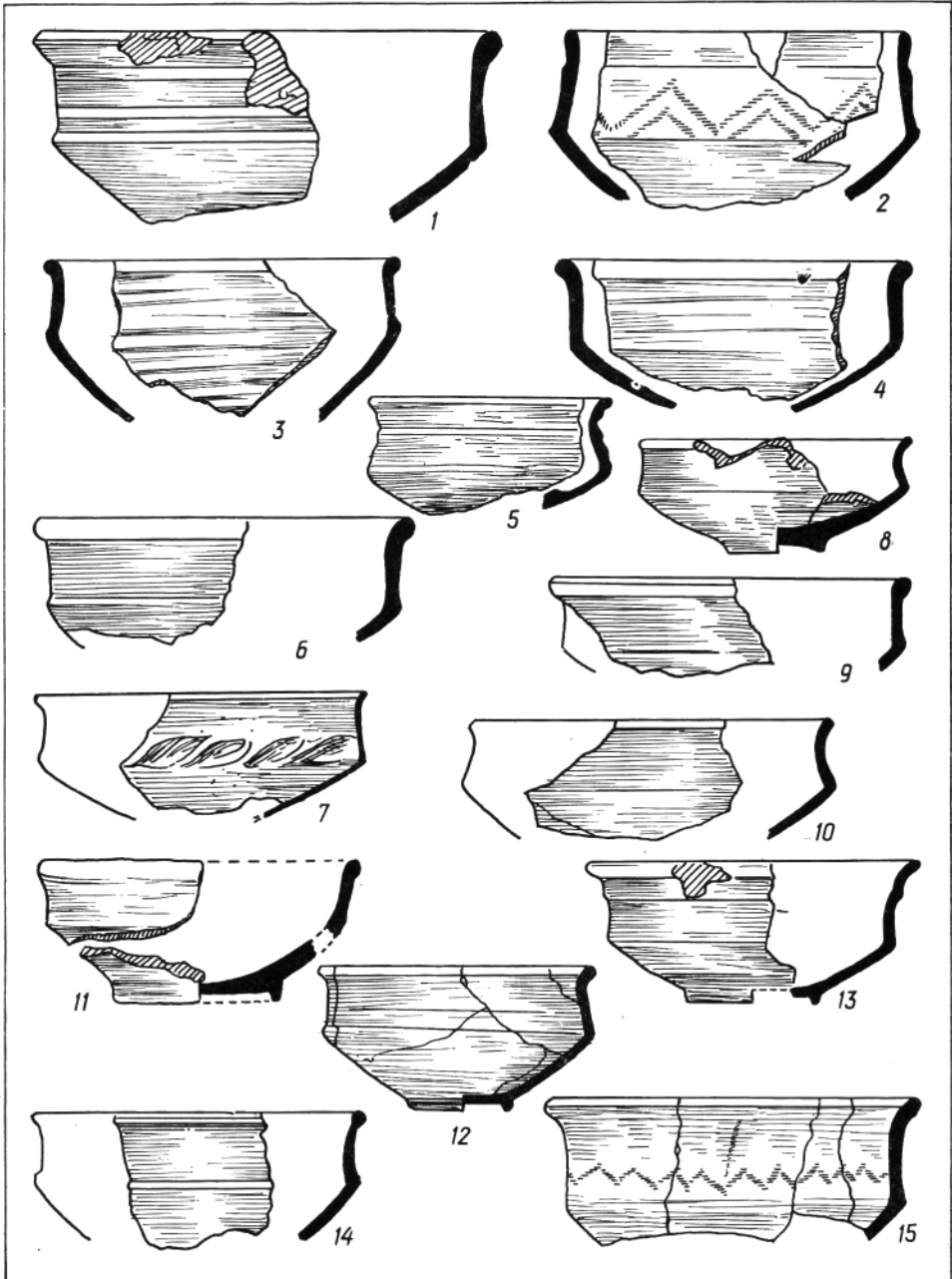

Рис. 54. Кружальний посуд черняхівської культури
(Баран, 1981, табл. XII)

у черняхівській культурі Лісостепової зони України лише у IV ст. [Баран, 1981, с. 92]. Натомість Е. О. Симонович припускав можливість їхнього продукування в більш ранній час. На його думку, вже у III ст. рівень розвитку продуктивних сил дозволяв черняхівським ремісникам виготовляти технологічно складні керамічні вироби, якими були піфоси-зерновики [Симонович, 1956, с. 268].

На багатьох селищах виявлені цілі екземпляри і фрагменти глечиків. Вивчення технології виготовлення гончарних глекових посудин та їхнє застосування здійснив Б. В. Магомедов, виділивши основні типи на основі матеріалів черняхівських пам'яток України і Молдови [Магомедов, 1973, с. 80–87; Магомедов, 2001, с. 51–53]. На досліджуваній території переважають одноручні форми з високою, дещо розширеною до верху або циліндричною шийкою, заокругленим чи біконічним корпусом і плоским, часом на кільцевій підставці, денцем. Глечик з житла № 2 із Ріпнева був виготовлений за зразком римських бронзових посудин-ойнохой [Баран, 1981, с. 88].

З поселення Грядя-I походить кружальна сковорідка діаметром 38 см, з високим, загнутим до середини, бортиком [Войнаровський В., Войнаровський А., 2011, с. 42].

Важливим елементом черняхівської кружальної кераміки є її оздоблення. Спеціальне дослідження цієї проблеми у свій час провів Е. О. Симонович, який виділив чотири основні групи орнаментів: пластичні, лоцнені, чеканно-штамповані та додатково профільовані [Симонович, 1964, с. 273]. Виходячи з цього можемо зробити висновок, що черняхівська кераміка Верхнього Подністер'я та суміжного Побужжя представлена різними типами узорів. Основними із них були одиночні або набори з кількох прямих ліній, хвиля, гострокутники, різного роду вдавлення і насічки, а також валики або їхні ряди з рифленням. Поверхню посуду часто прикрашали різноманітними зигзагами, сіткою з вертикальних або скісних паралельних лоцнених ліній тощо.

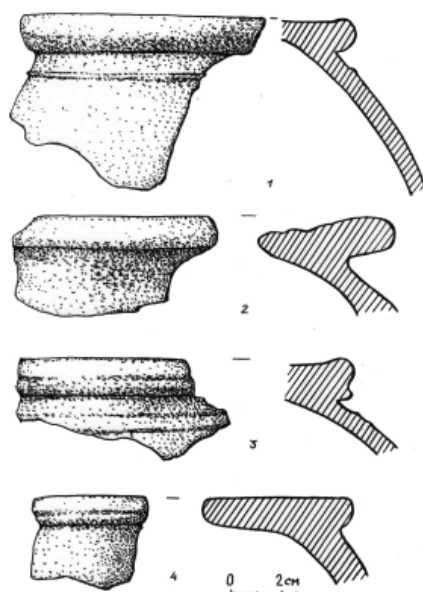

Рис. 55. Фрагменти піфосів з житла № 1 Свіржського поселення (Цигилик, Касюхнич, Грибович, 2003, рис. 11)

Серед глиняних виробів черняхівської культури часто трапляються пряслиця. Вони присутні на усіх пам'ятках досліджуваної території. Наприклад, у Черепині їх знайдено 22 шт., у Ріпневі – 13, Дем'янові – 9, Бовшеві – 6 і т. д. За складом тіста пряслиця не відрізняються від посуду: у фактуру додавали шамот, жорству, пісок. Деякі з них виготовлені з відмуленої глини і навіть зі стінок чи денця горщиків. Зрідка трапляються екземпляри, вирізані з мергеля (Ріпнів-II, Ракобовти).

Типологію черняхівських прясел розробив Б. В. Магомедов, присвятивши їм окреме монографічне дослідження [Магомедов, 2015]. Тому на характеристиці цих виробів ми зосередимо увагу лише побіжно. Їх форма переважно біконічна, хоча трапляються конусоподібні, дископодібні та циліндричні. У Ріпневі-II знайдено екземпляр, виготовлений з мергелю на токарному верстаті. Він має вигляд двох спарених пряслиць: одне – приплюснута-біконічної, друге – конусоподібної форм. На поверхні збереглися сліди чорної фарби [Баран, 1981, с. 102]. Прясло з Ракобовтів подібне до усіченого конусу. Розміри виробів різні та залежали від їхнього призначення. Легші за масою слугували для продукування тонкої, або зі слабо скрученими волокнами нитки, масивніші – для товстішої [Магомедов, 2015, с. 9]. Здебільшого діаметри знарядь коливаються у межах 3–5,5 см, висота – 1,5–4 см, діаметр отвору – 0,5–0,9 см.

Провінційно-римський керамічний імпорт на пам'ятках черняхівської культури представлений амфорною тарою та посудом типу «terra sigillata». У Західному Побужжі уламки амфор відомі з поселень Ріпнів-II, Ракобовти, Неслухів, Черепин, Запитів-IV. Найбільше їх знайдено в напівземлянці № 4 у Черепині (62 фрагменти від 3 посудин) (рис. 56). Вони походять від вузькогорлих екземплярів світло-жовтого та червоного кольорів з рифленими стінками, профільованими ручками з поздовжнім ребром на зовнішньому боці та дном у вигляді циліндричної ніжки з виступом по середині. На думку В. Д. Барана, наявність такого посуду в житлі може вказувати на характер діяльності його господаря [Баран, 1981, с. 99].

На черняхівських пам'ятках Верхнього і Середнього Дністра амфорна тара знайдена в більшій кількості. Уламки такого посуду відомі на поселеннях у Бовшеві-II, Дем'янові-II, Куропатниках, Теремцях, Бакоті, Соколі та ін. Наприклад, на Соکیلському селищі у житлових і господарських спорудах виявлено 56 фрагментів вузькогорлих світлоглиняних амфор типу Шелов D, які датуються III ст. н. е. [Діденко, 2016, с. 29–40]. Наявність більшої кількості цього посуду на черняхівських пам'ятках Дністерського ареалу пояснюється тим, що ця ріка у пізньоримський час була важливою транспортною арте-

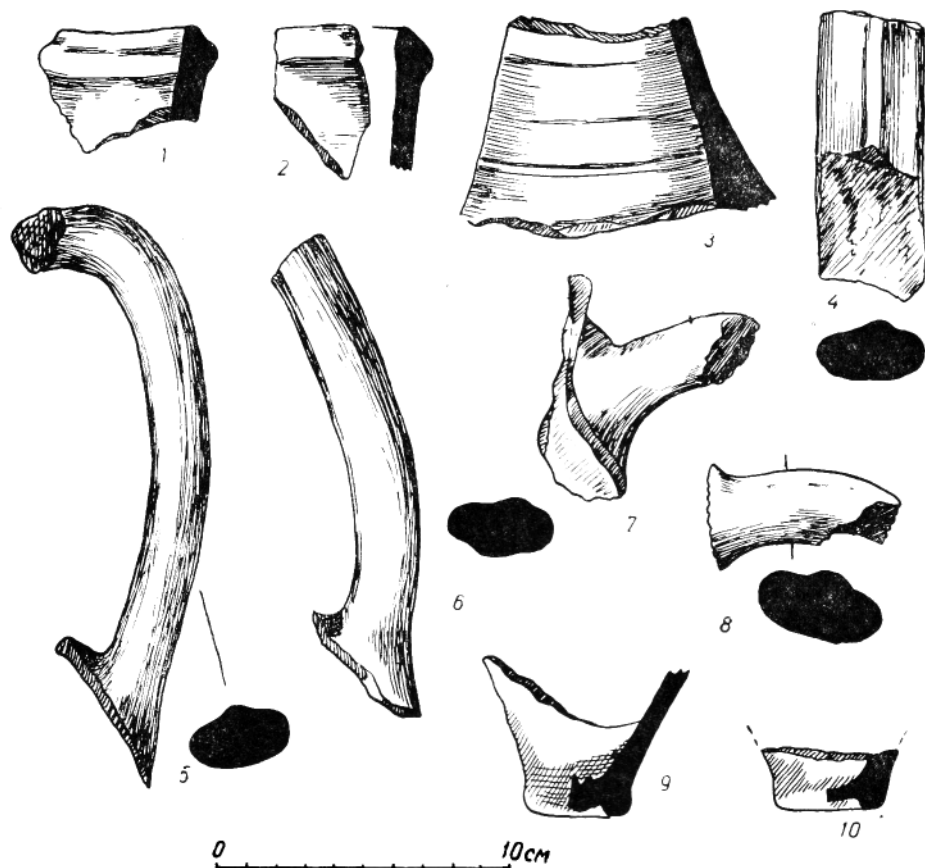

Рис. 56. Фрагменти амфор з поселення в Черепині (Баран, 1961а, табл. XIII)

рією, якою з північно-причорноморських ремісничих і торговельних центрів у глибину варварських територій постачалася різноманітна імпортна продукція.

Кераміка «terra sigillata» належить до рідкісних знахідок і представлена невеликою кількістю фрагментів мископодібних червонолакових посудин. У Верхньому Подністер'ї та Західному Побужжі вони походять із Звенигорода [Полянський, 1928, с. 20; Пастернак, 1931, с. 1–11; Ямка, 1938, с. 6–7] і Черепина [Баран, 1961а, с. 62]. У Звенигороді знайдено 20 фрагментів від кільканадцяти таких посудин. Десять мисок вдалося реконструювати (див. рис. 4). Глина старанно вимішена, майже без домішок. Лак, який зберігся не повністю, густий, блискучий, яскраво-червоного забарвлення. Поверхня одного з уламків розділена рельєфними лініями зі злитих кульок на поля, в яких

розташовані фігури крилатого амура, чоловічої постаті з перекинутим плащем через плече та ін. [Сміленко, 1952, с. 58, табл. II]. На деяких із них збереглися зображення сцен з римської міфології, орнаменти і клейма гончарів «SVARAD» і «SINTUSMUS» (фото 97). У Черепині (житло № 6) на фрагменті такої кераміки присутнє зображення воїна зі щитом у руці. Шість частин різних червонолакових посудин, у тому числі миски із загнутим до середини потовщеним краєм вінця, знайдено в комплексах житлових і господарських будівель Сокильського поселення на Середньому Дністрі [Діденко, 2016, с. 35–36].

Фото 97. Кераміка типу «terra sigillata» із Звенигорода (Пастернак, 1931, рис. 1)

ткацьких верстатів. Відомі вони й на Дністерських пам'ятках. Предмети конічні, з поперечним наскрізним отвором у верхній частині. У Черепині 5 екземплярів цих виробів походять із житла № 2 і можуть засвідчувати розташування там ткацького верстата.

До групи імпортованих виробів належить уламок вінця посудини із заповнення споруди № 7 Запитівського поселення (Запитів-IV). Воно підтрикутної форми із гострим, загнутим до середини, краєм. Дослідники вважають, що фрагмент міг бути частиною провінційно-римської столової кераміки, привезеної з території Римської імперії [Шишак, Войтович, Сало, 2010, с. 251–252].

На поселеннях у Ріпневі та Черепині виявлено тягарці до вертикальних ткацьких верстатів. Відомі вони й на Дністерських пам'ятках. Предмети конічні, з поперечним наскрізним отвором у верхній частині. У Черепині 5 екземплярів цих виробів походять із житла № 2 і можуть засвідчувати розташування там ткацького верстата.

На поселеннях у Ріпневі та Черепині виявлено тягарці до вертикальних ткацьких верстатів.

3.2.4. Знаряддя праці, зброя, предмети побуту

Численну категорію знахідок на черняхівських пам'ятках складають залізні вироби: знаряддя праці, предмети побуту, кінської упряжі, зброя та спорядження воїнів.

Землеробські знаряддя представлені наральником, череслом, серпами, косами і кільцями для їхнього закріплення. У верхній течії Західного Бугу

залізний наральник і чересло виявлені в Ріпневі-II. Перший клиноподібно-видовженої форми з асиметрично зрізаними краями, загостреним кінцем і втульчастим закінченням зверху. Чересло виглядає як масивний ніж з гострим лезом і великим черешком. Кінець леза обламаний. Довжина знаряддя становить 22 см. Ще одне походить із споруди № 2 (заповнення ями А) Грядівського поселення. Екземпляр має загальну довжину 36 см (довжина черешка 15 см, леза – 21 см) і ширину 3,2–5 см. Черешок у перетині прямокутний, робоча частина – клиноподібна (рис. 57: 1). На думку В. М. Войнаровського, такі знахідки вказують на можливість використання черняхівцями для обробітку ґрунту не тільки рал, а й плугів [Войнаровський В., Войнаровський А., 2011, с. 105].

На поселенні Ріпнів-II знайдено один цілий і два фрагменти серпів, а також два кільця-«наперстки» для кріплення коси до дерев'яного кісся.

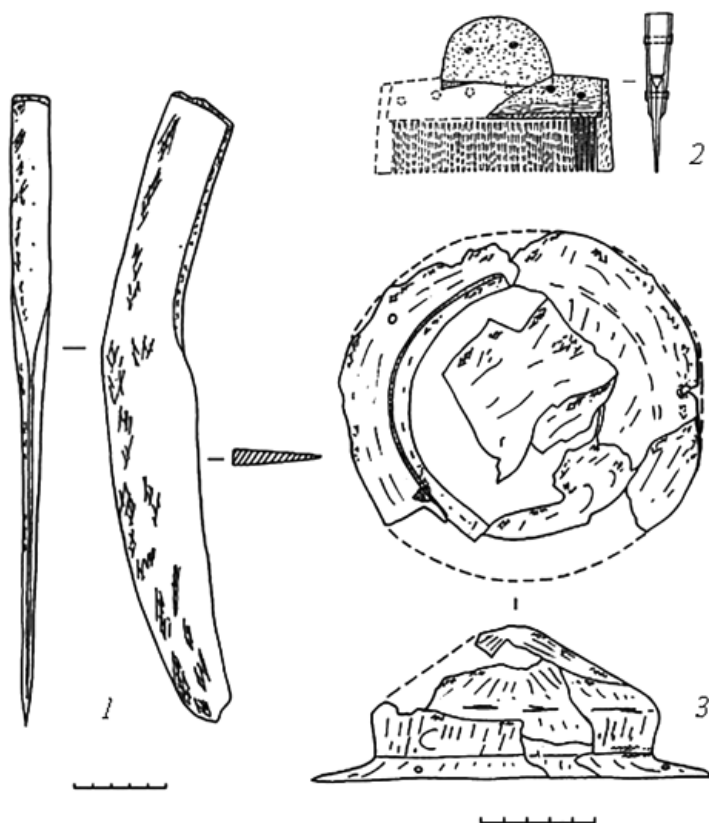

Рис. 57. Матеріали з поселення Гряда-I
(Войнаровський В., Войнаровський А., 2011, рис. 67: 4,6; 69)

Форма перших знарядь дугоподібна. Довжина збереженого екземпляра становить 28,5 см, максимальна ширина леза – 2,6 см. На протилегній від носика стороні розташований зігнутий під прямим кутом гачок-п'ятка для фіксації знаряддя у руків'ї [Баран, 1964, с. 245].

Аналогічні серпи походять із селищ Бовшів – II (1 екз.) і Дем'янів – II (2 екз.) у Подністер'ї. Довжина повністю збереженого знаряддя з Дем'янова становить 28,3 см, максимальна ширина леза – 1,7 см [Баран, 1981, с. 109; Баран, Гопкало, 2006, с. 29]. На периферії житла № 1 Дем'янівського поселення знайдено 2 залізні коси. Вони збереглися частково. Довжина уцілілих частин становить близько 30 см, ширина леза – 3–3,36 см [Баран, Гопкало, 2006, с. 30].

На поселенні у Свіржі виявлено наконечник істика. Він виготовлений з пластини завширшки 3 см, один кінець якої дещо розширений. Для кріплення дерев'яної ручки на його другому кінці зроблена втулка [Цигилик, Касюхнич, Грибович, 2003, с. 50].

Деревообробні знаряддя праці представлені сокирою (Бовшів – II), долотами (Ріпнів – II), теслами (Ріпнів – II, Запитів – IV), свердлами (Ріпнів – II, III, Дем'янів – II), різцем до токарного верстата (Бовшів – II), стругами (Ріпнів – II, Черепин) та ін.

Сокира знайдена разом із різцем до токарного станка в житлі № 15. Від першого знаряддя збереглася лише лезова частина. Її нижній край розширений. Довжина фрагмента становить 9 см, ширина – 6 см і товщина – 1 см. Різець являє собою залізний округлий стержень довжиною 8 см. Його один кінець потовщений, другий – робочий, має вигляд пероподібного леза [Баран, Гопкало, 2006, с. 32].

Долота за формою нагадують сучасні та являють собою чотиригранний стержень, який з одного боку має розширену клиноподібну робочу частину, а з другого – овальний обушок.

Тесло із Запитова складається з прямокутної суцільної вузької втулки і маленького невіразного леза [Шишак, Ткач, Войтович, Сало, 2010, с. 253]. Ще одне таке знаряддя походить із житла № 13 Ріпнівського поселення. Воно має широку клиноподібну робочу частину і вертикальну чотирикутну втулку. Довжина предмета становить 14 см, ширина вістря – 6,5 см, розміри втулки – 2×2,5 см. З огляду на те, що тесло було знайдене в житловому об'єкті разом із свердлом і мергелевим, виточеним на верстаті, пряслищем, було висловлене припущення, що в ньому міг проживати столяр [Баран, 1981, с. 109–110].

До найчисленнішої групи залізних виробів належать ножі. На пам'ятках черняхівської культури вони виявлені на більшості поселень (Ріпнів,

Неслухів, Черепин, Чижиків, Львів, Свірж, Гряда, Запитів, Бовшів, Дем'янів, Куропатники та ін.). Наприклад, під час розкопок селища у Ріпневі знайдено 24 ножі, Черепині – 17, Бовшеві – 8, Дем'янові – 13 [Баран, 1981 с. 111; Баран, Гопкало, 2006, с. 32]. Часто трапляються їхні фрагменти. Цілі екземпляри з Ріпнева мають довжину 5,2–12,3 см, максимальну ширину леза – 1,2–3 см. Дещо більшими були вироби з Черепина, довжина яких становила 7,5–14 см, і ширина – 1,7–2,4 см (рис. 58). З Дем'янова походять ножі величиною 10,5–17,8 см і шириною леза 1,5–2,4 см. Знаряддя мають пряму або частково дугоподібну спинку. Робоча частина в розрізі клиноподібна, у більшості випадків відділена від черешка невеликими уступами. На лезі одного з Черепинських ножів простежено повздовжню борозенку, що може вказувати на його бойове застосування (див. рис. 58: 11). Ще один екземпляр мав на тильній стороні набір знаків у вигляді двох повздовжніх і поперечної виїмок, а також двох поперечних рисок [Баран, 1961а, с. 64]. Пізніше В. Д. Баран припустив, що це могло бути клеймо майстра [Баран, 1981, с. 111].

Окремою групою виступають предмети озброєння і спорядження вершника. До них належать наконечники списів, дротиків, вістря стріл, окуття ратищ та шпори. Загальне опрацювання цієї категорії знахідок черняхівської культури зробили Б. В. Магомедов та М. Є. Левада [Магомедов, Левада, 1996, с. 304–323, 558–566].

На досліджуваній території наконечник списа було знайдено в Свіржі. Він має ромбоподібну форму вістря довжиною 8 см та округлу в перерізі втулку розміром 5 см [Цигилик, Касюхнич, Грибович, 2003, с. 50]. Подібну за формою і розмірами знахідку виявлено в Ріпневі-ІІ¹. Звідти ж походять два наконечники стріл: черешковий і втульчастий. Подібний до останнього виявив М. Ю. Смішко в Неслухові. Ще три, черешкового типу, знайдені на поселенні Стрілки-І. Окуття ратищ походять з Ріпнева-ІІ і Черепина. Унікальною знахідкою для черняхівських пам'яток Волино-Подільського пограниччя є залізний умбон від щита із селища Гряда-І. Він походить зі споруди № 2 і лежав на дні однієї з наявних у ній господарських ям. Має діаметр 16 см, загальну висоту 6,7 см, ширину полів 2,8 см і шийку – 2 см. Вершина умбона заокруглена, без шипа (див. рис. 57: 3) [Войнаровський, 2011, с. 105].

До предметів спорядження вершника належать шпори. Їх відома більша кількість: по три – у Черепині та Бовшеві, по одній – у Неслухові, Львові та

¹ Спочатку виріб трактувався як наконечник списа [Баран, 1964, с. 246]. Згодом, зважаючи на невеликі розміри предмета, автор назвав його вістря дротика [Баран, 1981, с. 113].

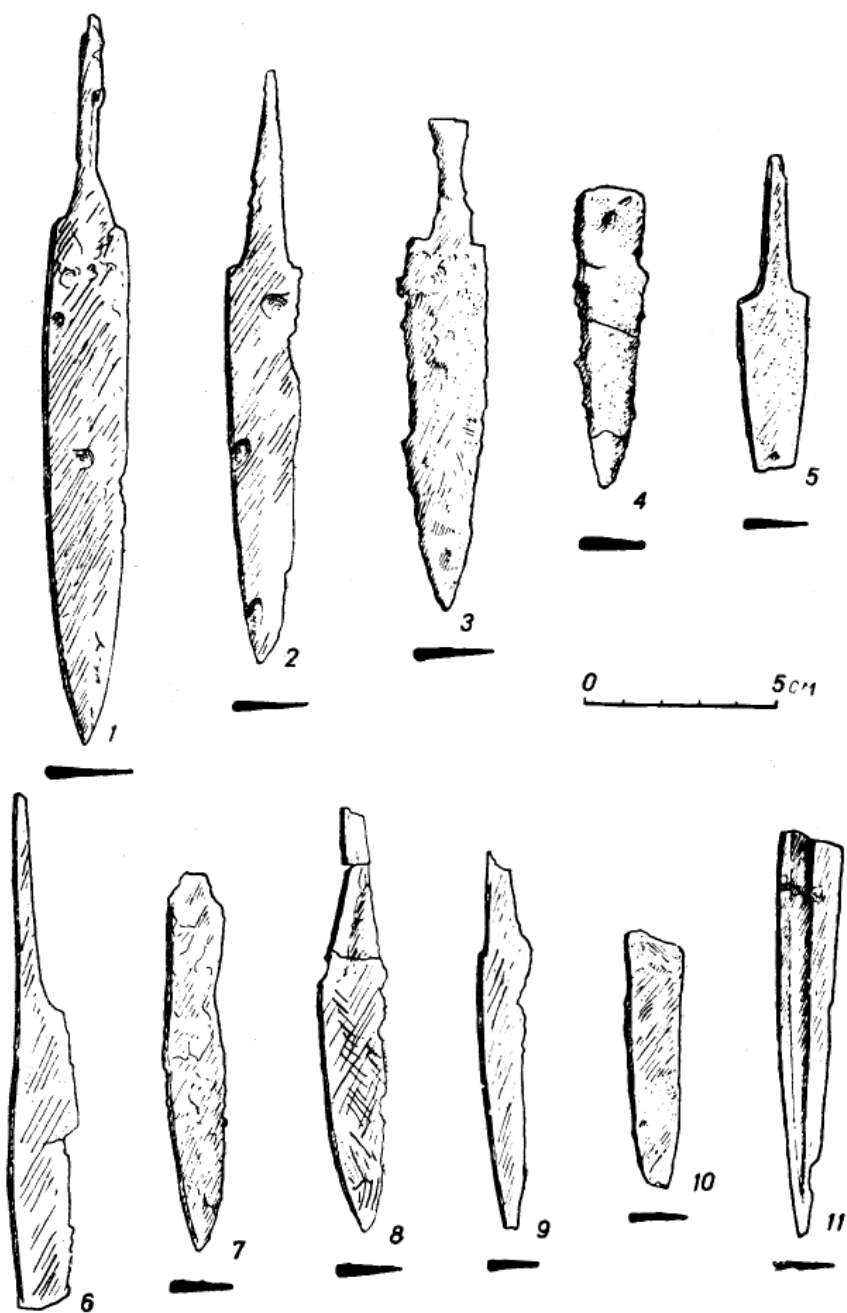

Рис. 58. Колекція ножів з Черепина (Баран, 1961а, табл. XV)

Стрілках-І. Предмети мають пластинчасті, асиметрично вигнуті дужки з плоскими округлими гудзками на кінцях та конічним шипом посередині. З Ріпнівського поселення походить фрагмент кінських вудил.

Частими знахідками на пам'ятках другої чверті I тис. н. е. досліджуваної території є вироби із кістки і каменю. Ця сировина була широкодоступною місцевим майстрам, а навички її обробітку передавалися з покоління у покоління. Найбільш складними серед кістяних виробів вважають рогові гребені. Їхнім вивченням займалося багато українських та зарубіжних дослідників. Для черняхівської культури типології гребенів розробили Галина Федорівна Нікітіна [Никитина, 1969, с. 147–159; 2008, с. 81–84] та Руслан Германович Шишкін [Шишкін, 1999, с. 43–47; 2002, с. 244–246]. У Верхньодністерському варіанті черняхівської культури гребені відомі з багатьох пам'яток басейнів Верхнього Побужжя та Дністра: Неслухів, Ракобовти, Ріпнів-II, Запитів-IV, Гряда-I, Черепин, Тарасівка, Бовшів-II, Куропатники, Дем'янів-II та ін. (табл. XXIX). Усі вони тришарової конструкції і за формою поділяються на три групи: з дуго-, дзвоно- і трапецієподібними спинками. Предмети виготовлені з кількох кістяних пластин (дві з них утворювали зовнішні накладки із спинкою, а кілька послідовно розміщених вузьких пластинок з прорізними зубцями складали внутрішній шар), скріплені залізними або бронзовими заклепками. Довжина гребенів коливається у межах 8,8–12,7 см, висота – 3,6–5,6 см. Часто поверхню прикрашали різьбленими орнаментами у вигляді концентричних кілець, горизонтальних, дугоподібних і зигзагоподібних ліній. Наприклад, гребені з поселення Ріпнів-II мали дугоподібну форму. Їхня основа складається з пластин, скріплені залізними або бронзовими заклепками (фото 98; табл. XXIX: 2–3). Ширина виробів становить 8,3–8,5 см, висота – 5,3–6 см [Баран, 1964, с. 248]. Гребінь з Гряди належить до т. зв. дунайського типу. Він тришаровий, має високу дзвоноподібну спинку та широкі плічка (рис. 57: 2). Його розміри мають 10 см у ширину, 6,5 см у висо-

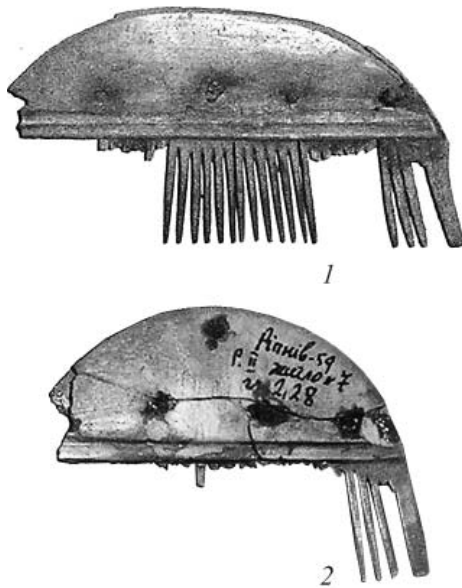

Фото 98. Рогові гребені з поселення черняхівської культури Ріпнів-II (фонди АМ ЛНУ ім. І. Франка)

ту; висота зубців – 2 см [Войнаровський, 2011, с. 103–104]. Дунайський тип гребенів є добрим хронологічним індикатором, оскільки у черняхівській культурі поширився досить пізно. Зокрема, в межиріччі Дністра та Прип'яті період використання таких виробів припадає на IV–поч. V ст. н. е. [Онищук, Прокопів, 2012, с. 42].

Дослідження свідчать, що на першому етапі розвитку культури населення Верхньодністерської групи користувалося гребенями зрідка і виготовляло їх за технологіями, залишеними у спадок попередниками – носіями зубрицької культури. Приблизно з останньої третини III ст. ця продукція набуває значної популярності, а форма виробів поступово змінюється. У моду входять гребені з трапецієподібними і дзвоноподібними спинками. Вважаємо, що до цього була причетна вельбарська людність, від якої ця категорія рогових виробів поширилася в черняхівському суспільстві.

На сьогодні в ареалі черняхівської культури відкриті лише два косторізні центри – на поселеннях Велика Снітинка біля Фастова [Магомедов, 1992, с. 94–116] і Бирлад – Валя-Сяке на території Молдови [Musteata, Pora, 2009, с. 34–50]. Ймовірно, їхня кількість була більшою, однак на території Верхньодністерського варіанту черняхівської культури слідів такого ремесла не зафіксовано. Потрібно, правда, зазначити, що на Ріпнівському селищі виявлено частково оброблену кістяну пластинку, яка могла бути заготовкою для гребеня [Баран, 1981, с. 120]. Однак, поки що цього замало аби стверджувати існування тут такого виробництва. Натомість в ареалі поширення вельбарських і вельбарсько-черняхівських старожитностей сліди цього ремесла відомі. Як уже говорилося вище, залишки кісткообробної майстерні відкриті на пам'ятці в Хрінниках у Західній Волині [Козак, Сергеева, 2013, с. 53–60]. На поселенні в Лепесівці на Хмельниччині М. О. Тиханова виявила незакінчений екземпляр гребеня, на поверхні якого майстер пробував (можливо навчався?) наносити циркульний орнамент: кола мають хаотичне розміщення, часом перекривають одне одного. На думку дослідниці, ця знахідка є прямим свідченням наявності місцевого гребенярського ремесла [Тиханова, 1963, с. 188]. Припускаємо, що до населення групи Черепин-Теремці рогові гребені надходили у вигляді вже готової продукції або з вельбарського середовища, або із основної території поширення черняхівської культури, де це виробництво було налагоджене у результаті германських впливів. Розповсюдженням предметів косторізного ремесла, зокрема складних композитних гребенів, могли займатися як самі майстри, які вели мандрівний спосіб життя, шукаючи ринки збуту для своїх товарів [MacGregor, 1984, p. 46], так і торговці, які скуповували у косторізів

їхній крам і перепродували його далеко за межами ремісничих центрів [Прокопів, 2013а, с. 249].

До предметів господарського або побутового призначення належать грубі трубчасті кістки тварин довжиною близько 20 см з однією заглаженою поверхнею. Вони присутні в комплексах різних археологічних культур. На пам'ятках пограниччя Західної Волині та Поділля шість таких екземплярів знайдено на Ріпнівському поселенні, три – у Черепині, ще один – у Тарасівці. Тривалий час викликає дискусію функціональне призначення цих виробів. Частина дослідників вважає їх засобами для ковзання по льоду («ковзанами») [Кривцова-Гракова, 1955, с. 130–131; Петерс, 1986, с. 43; Панковский, 2013, с. 466], інші ж – знаряддями у чинбарному ремеслі. Ми підтримуємо думку тих, які припускають використання кісток в якості лоцил для вичинки шкіри або знарядь для додаткового обробітку (розм'якшення, розгладжування, глясування) домотканої грубої тканини [Семенов, 1957, с. 226, рис. 105; 1959, с. 357–358; Войнаровський, 2003, с. 127].

Продукцією кісткообробного ремесла також були різноманітні проколки, голки, лоцила з ребер тварин тощо. До цієї групи належать також ручка нагайки (?), трубчаста кістка із слідами зрізування і три проколки з поселення Стрілки-I [Цигилик, Касюхнич, Грибович, 2004, с. 216], а також частина кільця з розетки рогу оленя із селища Дем'янів-II. Аналогії до останнього відомі на могильниках Велика Бугаївка [Петраускас, Шишкин, 2013, с. 14], Легедзине [Магомедов, Діденко, 2008, с. 193], Одая [Никитина, 1996, с. 8–10], Чернелів-Руський [Герета, 2013, с. 38–39], а також на пам'ятках культури Синтана де Муреш у Румунії та Молдові. У літературі закріпилася думка, що такі кільця використовували як наручні браслети [Diaconu, 1965, р. 223; Никитина, 2008, с. 94]. Однак невеликі розміри деяких із них (напр. «розетка» із могильника в Чернеліві-Руському має внутрішній діаметр лише 3 см) породили припущення про їхнє застосування також в якості підвісок [Рафалович, 1986, с. 76–77].

Комплекс кістяних знарядь для вичинки шкіри виявлено в споруді № 7 Запитівського поселення. Він складається з трьох лоцил з ребер благородного оленя та великої рогатої худоби, тупіка (знаряддя для м'яздрювання шкіри), п'ятьох скребків з нижніх щелеп свійських і диких тварин (свині, великої рогатої худоби, лося) та двох проколок [Шишак, Ткач, Войтович, Сало, 2010, с. 252].

Численну групу знахідок на поселеннях черняхівської культури складають вироби з каменю: жорна, зернотерки і гострильні бруски. Як вже було зазначено, жорнові камені та їхні фрагменти відомі з поселень у

Свіржі, Черепині, Ріпневі-II, Ракобовтах, Дем'янові. У Черепині виявлено кілька екземплярів зернотерок. Одна із них лежала на дні житла № 11 разом з розтирачем. Вона виготовлена з плитки пісковика розмірами 31x23x7 см. Розтирач – з каменю вапнякової породи. Робочі сторони знарядь затерті, що вказує на їхнє довготривале використання у домашньому господарстві [Баран, 1961а, с. 73].

Розповсюдженими виробами були гострильні бруски. Вони знайдені на більшості черняхівських пам'яток. Знаряддя виготовляли переважно з піскових і сланцевих порід каменю. В окремих випадках для гострильних функцій могли застосувати фрагмент грубої стінки горщика. На Черепинському поселенні виявлено брусок з отвором у верхній частині, через який пропускали шнурок для підвішування.

3.2.5. Елементи костюма, прикраси і монети

До елементів костюму належить велика група знахідок: фібули, пряжки, поясні набори, а також різноманітні прикраси з кольорових металів і сплавів, скла тощо.

Фібули одночасно відносяться як до елементів костюму, так і до прикрас. Найчастіше їх виготовляли із заліза та бронзи. Ці вироби відомі на всіх пам'ятках групи Черепин-Теремці, які досліджували за допомогою розкопок. Вони знайдені в Ріпневі, Черепині, Неслухові, Ракобовтах, Свіржі, Стрільках, Запитові, Бовшеві, Дем'янові, Куропатниках та ін. Відрізняються різними формами спинок, ніжок і приймачів. Типологію цих предметів для черняхівської культури Західного Побужжя і Верхнього Подністер'я розробив В. Д. Баран [Баран, 1981, с. 114–116]. Виходячи з його класифікації можемо стверджувати, що досліджуваній території поширеними були такі різновиди фібул: очкоподібні (Черепин); підв'язної конструкції (Ріпнів-II, Черепин, Ракобовти, Свірж, Запитів, Дем'янів-II, Куропатники); з високим приймачем типу птахоподібних (Ріпнів-II, Черепин, Неслухів, Жовтанці, Дем'янів-II); двочленні з плоским пластинчастим суцільним приймачем (т. зв. «воїнські») (Ріпнів-II, Черепин, Неслухів, Бовшів-II, Дем'янів-II); із короткою сильнопрогнутою дужкою, яка закінчується пластинкою для кріплення осі пружини, з профільованим гудзиком та ромбоподібною ніжкою (Черепин); Т-подібні (т. зв. «Bügelknopffibel») з гудзиками на кінці дужки та краях пружини (Ріпнів-II, Ракобовти, Бовшів-II, Дем'янів-II).

Найбільшого розповсюдження на черняхівських пам'ятках Верхнього Подністер'я та Західного Побужжя набули фібули підв'язного і т. зв.

качкоподібного (птахоподібного) типів (фото 99: 1–2). Перші відомі фактично на всіх пам'ятках, розкопаних більшою площею. За характером пружинного апарату їх поділяють на одночленні та двочленні. В останньому варіанті він сильніший, має металевий штифт і може нараховувати від шести до вісімнадцяти витків. Спинки фібул утворюють плоскі, півкруглі або гранчасті дужки, інколи орнаментовані фасетками або насічками. Ніжка плоска, часто звужена в нижній частині. Визначальна деталь конструкції – підв'язаний до ніжки за допомогою дротяного закінчення приймач [Баран, 1981, с. 114–115].

Зовсім іншої будови є екземпляри з високим приймачем. Автор однієї з перших типологій фібул, шведський археолог кінця XIX ст. Оскар Альмгрен, звернув увагу на їхню специфічну форму, віднісши до групи VII (форма № 210) [Almgren, 1897, s. 91]. На сьогодні детальне вивчення таких

Фото 99. Матеріали з поселення біля с. Жовтанці на Львівщині (1–3) і підвіска з Черепина (4 – Баран, 1956, рис. 48)

застібок з території України провели Є. Л. Гороховський та О. В. Гопкало. За їхньою класифікацією «птахоподібні» зразки віднесено до першої серії такого роду виробів, названою «Неслухівською». Продукування цих зразків пов'язують з територією Середнього Подністер'я [Гороховський, Гопкало (Бобровская), 2004, с. 125]. Окрім досліджуваного регіону такі застібки відомі на Правобережному (Журавка) та Лівобережному (Градицьк, Боромля-ІІ, Рідний Край-ІІІ, Гочево-ІІІ, Букреївка-ІІ) Подніпров'ї та підтверджують припущення про переселення частини верхньодністерських племен на схід приблизно в середині ІІІ ст. н. е. [Баран, 1998, с.185].

До елементів костюму належать пряжки з поселень Ріпнів-ІІ і Дем'янів. На першому знайдено один цілий і три фрагменти таких виробів. Вони виготовлені із заліза. Цілий екземпляр має овальну форму і зроблений із круглого в перерізі стержня. До задньої, дещо випрямленої частини, прикріплений рухомий язичок. Із селища в Дем'янові походять дві залізні та одна бронзова пряжки. Одна із залізних має прямокутну із заокругленими кутами форму розміром 4,5х3,8 см, рухомий язичок і датується др. пол. ІV–V ст. н. е. Друга – видовжено овальної форми величиною 3,8 см, зроблена із круглого в перерізі стержня. Такі вироби побутували на фінальному етапі існування черняхівської культури. Бронзова пряжка за виглядом подібна до екземпляра з Ріпнева. На відміну від попередніх, ці екземпляри характерні для ранньої фази розвитку черняхівських пам'яток (серія А за Є. Л. Гороховським) [Гороховський, 1988, с. 42, Баран, Гопкало, 2006, с. 39].

До прикрас із кольорових металів та їхніх сплавів належать підвіски (Черепин, Ріпнів-ІІ, Жовтанці), лунниці (Ріпнів-ІІ, Дем'янів-ІІ), браслети (Ріпнів-ІІ), срібне і бронзове кільця (Ріпнів-ІІ, Дем'янів-ІІ) тощо. Оригінальною і рідкісною знахідкою є підвіска у вигляді фігурки лева з Черепина. З лицьового боку вона рельєфна, з тильного – плоска. Прикраса невеликих розмірів (довжина – 3,8 см, висота – 2 см і товщина – 0,25 см), орнаментована рисочками і мініатюрними трикутноподібними заглибинами. Фігура лева передана доволі реалістично. У пащі хижака зроблено невеликий округлий отвір, через який проходить бронзове дротяне кільце для підвішування (фото 21: 2; 99: 4) [Баран, 1961а, с. 36,69–70; Баран, 1956, с. 136–137]. Походження знахідки нез'ясоване, проте, як зауважив В. Д. Баран, такі зображення інколи трапляються на провінційно-римських зооморфних фібулах [Баран, 1981, с. 118]. У Жовтанцях біля Львова виявлено мідну прикрасу у вигляді зуба тварини (?). Вона має вигляд продовгуватого конуса із вушком у розширеній верхній частині та частково загнутим до середини гострим

кінцем (фото 99: 3). З поселень у Бовшеві-II, Теремцях і могильника в Псарах походять сокиркоподібні підвіски. Як вже зазначалося вище, вони характерні для населення вельбарської та тієї частини черняхівської культур, де домінуючим був германський елемент. Відомі такі знахідки також й на території Північного Причорномор'я, зокрема у комплексах варварських могильників у Криму. Присутність сокиркоподібної підвіски у комплексі Бовшівського поселення можна пояснити взаємодіями слов'янської та германської людностей.

До рідкісних знахідок на черняхівських пам'ятках групи Черепин-Теремці належать вироби зі скла. Вони представлені переважно фрагментами посуду та різного роду намистинами. Зокрема, дев'ять уламків кубків походять з Ріпнева-II. Одна із посудин мала підшліфовані вінця діаметром 4 см і конічну форму тулуба. Нижче вінця розташований орнамент у вигляді овальних шліфів [Баран, 1981, с. 104–105]. Трохи оплавлений уламок келиха з прозорого безбарвного скла та напаяним декором у вигляді спіралеподібної нитки знайдено в господарській ямі № 7 Дем'янівського поселення [Баран, Гопкало, 2006, с. 36].

Частіше трапляються скляні намистини. Спеціальне дослідження цієї проблеми присвятила О. В. Гопкало [Гопкало, 2008], тому ми не будемо зупинятися на характеристиках цих виробів детально. Зазначимо, що на досліджуваній території намистини відомі на поселеннях у Ракобовтах, Ріпневі-II, Черепині, Запитові-IV, Дем'янові-II, Бовшеві-II та ін. Вони зазвичай круглої, овальної та біконічно-сплюснутої форм, виготовлені з пастового й прозорого скла зеленкуватого або фіолетового відтінків. Їхній діаметр становить 2,7–3,5 см, величина поперечного каналу – 0,6–0,8 см [Баран, 1981, с. 105]. Біконічна та овальна намистини з пам'ятки Запитів-IV зроблені з непрозорого (пастового) скла голубого і чорного кольорів. Розміри першої становлять: загальний діаметр – 1 см, висота – 0,5 см, діаметр поперечного каналу – 0,3 см. Друга дещо більша, її діаметр – 1,7 см, висота – 1 см, поперечний канал – 0,6 см [Шишак, Ткач, Войтович, Сало, 2010, с. 253].

Як відомо, більшість скляних виробів надходила на землі сучасної України як імпорт і лише якась частина могла бути виготовлена в ареалі черняхівської культури. Зокрема, на продукуванні скляних прикрас, а також окремих посудин (чаш, келихів, бокалів та ін.), спеціалізувалася майстерня-факторія біля с. Комарів Кельменецького р-ну Чернівецької області на Середньому Дністрі [Смішко, 1964, с. 67–80]. Не виключено, що майстерні такого ж профілю функціонували й в інших черняхівських територіальних центрах, однак на сьогодні вони поки що не виявлені.

На поселенні Ріпнів-II знайдено фрагмент намистини і підвіску з бурштину. Стосовно першої знахідки детальнішої інформації віднайти не вдалося. Невідоме й місце її зберігання. Друга нагадує рибу з отвором для підвішування на місці ока. Голова виділена трьома заглибленими концентричними лініями. Прикраса з одного боку оздоблена п'ятьма поперечними, з другого – повздовжніми лініями [Баран, 1981, с. 105, рис. 46: 2].

Переважає кількість описаних знахідок, насамперед посуд, потрапляла на черняхівські поселення досліджуваного району завдяки контактам з провінційно-римським світом і належала до предметів розкоші. Місцеві ремісники спеціалізувалися на виготовленні намистин і підвісок з доступних їм матеріалів – кістки, бронзи і заліза [Гопкало, 2008, с. 6]. Тому географія походження перших є доволі широка, охоплюючи як Північне Причорномор'я, так і наближені до варварських земель римські провінції (Дакія, Нижня Мезія, Паннонія). Якась частина скляної продукції (окремі типи келихів, намистини) могла виготовлятися у вищезгаданій майстерні в Комарові. Прикраси з бурштину римські торговці привозили із Прибалтики, або вони надходили із середовища носіїв вельбарської культури. Пліній Старший писав: «Встановлено, що бурштин походить з островів Північного моря і в германців носить назву *glaesum*; відповідно до цього наші співвітчизники, які брали участь у воєнних операціях Цезара Германіка, назвали один із цих островів *glaesaria*... (тобто «Бурштиновий острів»)» [Пліній. Естественная история, XXXVII, 42 – цит. за: Древние германцы, 1937, с. 54]. Ще у середині I ст. н. е. римляни організували спеціальну експедицію в землі балтійських племен естів для облаштування «Бурштинового шляху» по р. Віслі [Кулаков, 2010, с. 163]. Пізніше цією справою активно займалися провінційно-римські купці, а то й цілі артілі, скуповуючи у великій кількості бурштин-сирець [Wielowiejski, 1980, s. 137–139]. Згідно зі свідченнями Корнелія Тацита ести збирали цей органічний мінерал на берегах Свебського моря і продавали у необробленому вигляді [Тацит. Германия, XLV. – за: Древние германцы, 1937, с. 81].

На поселеннях черняхівської культури часто трапляються монети. Це дало підстави окремим дослідникам у свій час вважати, що черняхівці користувалися грошима не тільки у процесі торгівлі з населенням римських провінцій, а й у внутрішньому обігу [Брайчевський, 1964а, с. 250; Кропоткин, 1961, с. 33]. Як було вже зазначено, ця проблема на сьогодні є дискусійною і має як своїх прихильників, так і критиків. За офіційними даними на території поширення Верхньодністерського варіанту черняхівської культури

знахідки римських денаріїв відомі у Львові (Марка Аврелія), Брюховичах (Фаустіни Старшої), Великих Грибовичах (Марка Аврелія), Глинянах (Коммода), Звенигороді (Траяна, Адріана, Антоніна Пія), Кореличах (Веспансіана), Неслухові (Траяна і Фаустіни), Під'яркові (Траяна, Адріана), Ріпневі (Адріана), Вікторові (Нерон, Траян, Фаустіна Старша), Галичу (Доміціан, Фаустіна Старша, Констанцій II, Валент та ін.), Бовшеві (Антонін Пій) та ін. (фото 100) [Фенин, 1946, с. 25–52; Кропоткин, 1961, с. 66–68, 75; Кропоткин, 2000, с. 26]. На жаль, на сьогодні римські монети стали об'єктом незаконних пошуків «чорних копачів», у результаті чого сотні екземплярів були вилучені з контексту археологічних пам'яток і осіли у приватних збірках.

Фото 100. Римські денарії, знайдені біля с. Жовтанці Львівської області

3.2.6. Характер господарства

Особливої уваги заслуговує соціально-економічний розвиток черняхівських племен групи Черепин-Теремці. Цієї проблеми дослідники торкалися лише побіжно [Баран, 1981, с. 124–129]. Натомість більше уваги приділяли етнокультурним та історичним процесам, що тут проходили [Винокур, 1970, с. 27–32; Баран, 1970, с. 7–12; Козак, 1982, с. 31–48; Козак, 1994а, с. 31–36 та ін.]. Вивченням впливу природного середовища на характер життя і господарства населення Південно-Західної України рубежу – п. пол. I тис. н. е. займається Н. Я. Стеблій [Стеблій, 2006, с. 16–26; 2007в, с. 17–30]. Вона справедливо зауважила, що тоді людина була змушена враховувати і пристосовуватися до навколишніх природних умов, оскільки є «...фізичним тілом, яке тяжіє до природних законів, організмом з усіма біологічними функціями, що входить у біоценоз ландшафту, який населяє» [Стеблій, 2007а, с. 17].

Вищезазначені особливості планування, просторової структури деяких черняхівських поселень, а також специфіка ведення господарства, засвідчує посилення в тогочасному суспільстві ролі індивідуальної сім'ї. Саме ця ланка соціальної структури тоді набуває значення окремої господарської одиниці.

Проте значною мірою вона ще була пов'язана з родовою общиною. На це вказують, зокрема, виявлені на території Верхнього Подністер'я пам'ятки з груповою системою забудови, скупчення на окремих ділянках поселень господарських ям загального користування тощо.

Топографічні особливості розташування селищ другої чверті I тис. н. е. досліджуваної території, природно-екологічні умови проживання населення в сукупності з археологічними знахідками говорять про землеробський характер черняхівської економіки. Землеробство було орним, з використанням тяглової сили тварин. Свідченням цього є зображення на черепку з поселення в с. Черепин Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської області. М. Ю. Брайчевський бачив у ньому коня, запряженого в соху або плуг [Брайчевський, 1961, с. 184]. У верхів'ях Західного Бугу орний характер землеобробітку підтверджується знахідками наральника та чересла з поселення Ріпнів-II, а також чересла з Гряди-I. Ділянки експлуатувалися до повного виснаження, а відновлення їхніх родючих властивостей відбувалося шляхом довготривалого або короткочасного перелогу [Баран, 1998, с. 222]. Вважається, що основним типом орних знарядь у цей період були рала, якими розпушували землю [Довженок, 1952, с. 117–120; Wielowiejski, 1976, s. 62–63].

Згідно з дослідженнями Ю. О. Краснова, тогочасні наральники були втульчасті. Він виділяє декілька їхніх різновидів: вузьколопатні, середньолопатні (із слабо вираженими плічками) і широколопатні [Краснов, 1987, с. 34–35]. До першого типу можна віднести наральник з Ріпнева. Дослідник цієї пам'ятки В. Д. Баран припускав, що асиметричність країв лопаті давала змогу не тільки зрихлювати землю, а й перевертати пласт. Виходячи з цього, «вузьколезі наральники могли належати знаряддю типу плуга, тим більше, що вони виступають на поселеннях разом з череслами» [Баран, 1981, с. 125].

На можливість плужного застосування чересла з Гряди вказував В. М. Войнаровський. Він припускав, що такого роду знаряддя в черняхівській культурі могли використовувати не тільки у ралах, а й на плугах [Войнаровський В., Войнаровський А., 2011, с. 105]. Б. А. Шрамко вважав, що плуг міг паралельно співіснувати з ралом, причому переобладнати останнє в плужний засіб було досить легко [Шрамко, 2012, с. 52]. Ймовірність застосування плуга в господарстві землеробських племен другої чверті I тис. н. е. допускали І. С. Винокур [Винокур, 1972, с. 44] та Е. А. Рікман [Рікман, 1975, с. 125–129].

Протилежної точки зору дотримувався Ю. О. Краснов. Він був переконаний, що немає жодних підстав говорити про існування в черняхівській культурі повноцінного плуга з одностороннім відвалом, а чересла вико-

ристовували у деяких видах ручних чи колісних рал [Краснов, 1971, с. 11]. Цю ж думку підтримує С. А. Горбаненко, вважаючи, що плуг, як орне знаряддя, сформувався ближче до кінця I тис. н. е. [Горбаненко, 2007, с. 43]. Він стверджує, що в черняхівській культурі були поширені орні знаряддя «плужного типу» – рала з полозом і череслом [Горбаненко, 2010, с. 121; Горбаненко, Пашкевич, 2010, с. 121]. Р. Г. Шишкін для цього часу застосовує термін «плужне рало» – удосконалене знаряддя перехідного типу з ножем-череслом, симетричним або слабо асиметричним наральником і, можливо, вузькою відвальною дошкою. При цьому сам наконечник розташований майже горизонтально та був здатний лише підрізати і злегка розпушувати дерновий пласт ґрунту [Шишкін, 1995, с. 133].

Знахідка наконечника істика зі Свіржа засвідчує існування в середовищі черняхівської людності Верхнього Подністер'я городництва. Як свідчать етнографічні дані, подібні знаряддя використовували як мотики для ручного обробітку землі [Зеленин, 1991, с. 42–43]. Серед синхронних культур Лісостепової зони України вони відомі в невеликій кількості лише у черняхівській культурі [Горбаненко, 2010, с. 127]. Це означає, що у другій чверті I тис. н. е. такого типу мотики лише з'являються у населення землеробської частини Правобережної України і ще не набули значного поширення.

Випалені із середини господарські ями, знахідки серпів, кіс, жорен і зернотерок засвідчують культивування в середовищі населення другої чверті I тис. н. е. різноманітних злакових культур. Як було зазначено вище, жителі вельбарського поселення Йосипівка-III вирощували бобові (горох, сочевиця, вика ервілія) і зернові (різні види пшениць, ячмінь, овес, просо, жито) культури. Немає сумніву в тому, що ці рослини також були добре відомі й черняхівцям Вехньодністерської групи. Зокрема, на окремих шматках глиняної обмазки з поселень в Черепині простежено відбитки, а також обвуглені зерна пшениці та ячменю [Баран, 1961а, с. 80], у Соколі – пшениці двозернянки (полби), пшениці спельти, ячменю та вівса. На уламках кераміки із Тарасівки виявлено сліди зернівок пшениці двозернянки (полби), ячменю, жита і проса звичайного, з Теремців – пшениці голозерної, ячменю, проса звичайного та гороху посівного [Горбаненко, Пашкевич, 2010, табл. 2.6]. Злакові рослини збирали за допомогою серпів двох типів – з руків'ям на одному з кінців дугоподібного леза і на черешку, відігнутому під кутом від робочої частини знаряддя. Зерна злаків розтирали на зернотерках або розмелювали на ротаційних жорнах.

Велика кількість знайдених під час розкопок поселень фауністичних кісткових залишків вказує на значну роль в житті місцевої людності приселищного тваринництва. За підрахунками Р. Г. Шишкіна на території

Правобережного лісостепу носії черняхівської культури вирощували велику рогату худобу (воли, корови), яка становила приблизно 40–45 % усієї живності, малу рогату худобу (вівці, кози) – 25 %, свиней – 24,5 % та коней – 9,2 % [Шишкін, 1995, с. 140]. У різних районах Правобережжя ці показники були несталими і залежали від конкретних умов проживання та потреб мешканців того чи іншого селища. Зокрема, жителі поселення Запитів-IV споживали м'ясо здебільшого великої рогатої худоби (32,6 % від загальної кількості остеологічних залишків), свині домашньої (24,4 %) і овець (14,5 %). Кістки коня становили лише 3,9 % [Шишак, Ткач, Войтович, 2010, с. 252], що пояснюється обмеженням застосування цієї тварини у харчовому раціоні в зв'язку з її особливими функціями у господарстві (тяглова робоча сила, використання для верхової їзди). На думку деяких дослідників, коней почали використовувати упрягу лише в пізньоримському часі. Зокрема, Михайло Степанович Глушко вважає, що саме черняхівці вперше запрягли у підводу самку коня, як менш норовливу за характером тварину, тоді коли жеребця застосовували здебільшого для верхової їзди [Глушко, 2003, с. 318-320]. За етнографічними свідченнями, які нерідко мають давні витoki, коней часто пов'язували з нечистою силою: вважали перевертнями диявола, улюбленим засобом пересування домовиків, відьом, чортів тощо [Глушко, 2003, с. 98]. Наприклад, на Пінщині (Білоруське Полісся) існувало повір'я, що коли «Богородиця ховала малого Ісусика від убивць, то він накидав на нього сіно, щоб дитині було тепло, а кінь, навпаки, його розкидав і поїдав. Тому м'ясо вола можна було споживати, а конину ні – бо вона погана» [Славянские древности, 1995, с. 411].

Поряд із землеробством і тваринництвом широко розвивалися різного роду ремесла: гончарне, металодобувне, ковальське, бронзолварне та ін. Одним із найбільш поширених було гончарство. Кераміка є найчисельнішим матеріалом на пам'ятках усіх культур. У другій чверті I тис. н. е. у середовищі черняхівської людності масово користувалися кружальним посудом провінційно-римського типу. Його поширення дослідники пов'язують з подіями т. зв. Готських війн, у результаті яких з дунайських та малоазійських римських провінцій на варварські території потрапили полонені професійні ремісники-гончарі [Магомедов, 2013, с. 106]. Домінування цього посуду в господарському комплексі тогочасного населення призвело до фактичного витіснення місцевого традиційного виробництва. Наприклад, у Середній Наддніпрянщині на більшості поселень кількість кераміки виготовленої «від руки» складає усього 2–5 % [Магомедов, 2002, с. 196]. У цьому плані дещо виразніше виступає терен Верхньодністерського локального варіанту,

де ліпне ремесло не тільки не занепало, а в деяких випадках й переважало в процентному співвідношенні. Зокрема, за підрахунками В. Д. Барана на поселенні Дем'янів-II такий посуд складає 64,6 %, Бовшів-II – 52,5 %, Ріпнів-II – 45,1 % [Баран, 1981, с. 75]. Попри це можемо стверджувати, що загалом в черняхівській культурі кружальна продукція користувалася попитом широких верств населення. Якщо виготовлення начиння ліпним способом було звичним домашнім заняттям, скерованим на задоволення потреб сім'ї, то його масове продукування за допомогою гончарного круга вже мало ринкову підоснову. Це дає підстави припустити, що в період др. чв. I тис. н. е. останнє було окремою галуззю виробництва. Така кераміка часто повторює місцеві традиційні форми, характерні типи орнаменту тощо. На низці поселень відкрито спеціалізовані двоярусні печі для випалу (наприклад група гончарних печей відкритих К. Гадачеком на Неслухівському поселенні [Hadaczek, 1900, s. 48–59; 1904, s. 1–4]). Отже, якщо на початку розвитку черняхівської культури цією справою займалися лише висококваліфіковані майстри – вихідці з провінційного світу, то згодом техніку гончарного круга перейняли місцеві спеціалісти. Виготовляючи свою продукцію у великій кількості, вони обслуговували потреби жителів не тільки власного селища, а й цілої округи.

Знахідки на черняхівських поселеннях металевих виробів, кричного заліза, шлаків вказують на відповідний рівень розвитку чорної металургії та ковальства. Розташування пам'яток поряд із заболоченою рівниною Малого Полісся, наявність багатих на поклади болотної залізної руди заплав рік активно сприяло розвитку цих ремесел у місцевому середовищі. Вважаємо, що подібно до гончарства, продукція черняхівських металургів була спрямована на задоволення потреб широких верств населення.

Розвиток прядіння і ткацтва засвідчують знахідки пряслиць та важків до вертикальних ткацьких верстатів. Загальноприйнятою є думка, що ці ремесла функціонували на рівні домашніх промислів (Е. А. Рікман, В. Д. Баран, Д. Н. Козак, Б. В. Магомедов та ін.). Наприклад Е. А. Рікман вважав, що прядіння і ткацтво належали до спеціалізованих домашніх жіночих виробництв і мали індивідуальний або сімейний характер [Рікман, 1971, с. 14]. Натомість В. М. Войнаровський був переконаний, що «...ткацтво в черняхівській культурі, безумовно, було вже професійним заняттям, ... спеціалізованим ремеслом.... Ткацтвом займались, очевидно, лише окремі майстрині, ткали у своїх звичайних житлах.... Напевно, саме майстрині-ткалі займались вирощуванням та первинною обробкою льону..., а ось пряжу й нитки, очевидно, виготовляли жінки у кожному домогосподарстві»

[Войнаровський, 2014а, с. 144]. На нашу думку, таке припущення є доволі слушним. В іншому разі знахідки тягарців до ткацьких верстатів на черняхівських пам'ятках були б значно частішими і зустрічалися не менше ніж пряслиця до веретен.

Основною сировиною для пряжі була вовна овець. Мабуть, вирощували також деякі технічні культури (льон, коноплю), хоч їхнє насіння на поселеннях досліджуваної території поки що не зафіксоване.

Допоміжну роль в житті місцевої людності відігравали мисливство, рибальство та збиральництво. На вищезгаданому селищі Запитів-IV виявлено кістки представників дикої фауни: благородного оленя, дикого кабана, козулі звичайної, сайгака, зубра європейського, лося, білки, лисиці, зайця, лісового kota [Шишак, Ткач, Войтович, 2010, с. 252]. Зауважимо, що на черняхівських поселеннях кістки диких тварин зустрічаються значно рідше, ніж свійських. Зіставлення їхньої кількості на пам'ятках Середнього Подністер'я і Середнього Подніпров'я дали можливість Н. Г. Белан зробити висновок, що у першому випадку мисливству відводили значно меншу роль [Белан, 1977, с. 30]. Мабуть, як і в попередні періоди, його значення коригувалось потребою кожної сім'ї в додатковому продукті харчування.

Проживаючи на берегах рік, черняхівська людність групи Черепин-Теремці ловила рибу сітями, різноманітними пастками (вершами, ятерами), гарпунами, остями, вудками та іншими риболовними засобами. Свідченням цього є численні знахідки луски риб, а також окремі знаряддя (наконечники гарпунів, тягарці до рибацьких сітей тощо). У відповідні пори року певну увагу також приділяли збиранню різноманітних лісових ягід і грибів. Роль вищезазваних промислів залежала від конкретної господарсько-економічної ситуації: коли виникала така потреба (у періоди міжсезоння, неврожаю, пошестей серед свійських тварин і т. д.) вони набували більшого значення, в інших випадках – носили допоміжний характер.

Отже, аналіз матеріальної та духовної культури черняхівського населення Верхньодністерського локального варіанту засвідчує позитивні зрушення у його соціальній структурі, господарстві та побуті порівняно з людністю попередньої зубрицької культури. Значну роль у цьому відіграли контакти з провінційно-римським світом і різноманітним іноетнічним населенням (готами, сарматами, населенням культури карпатських курганів тощо), що проживало в суміжних районах. На основі пам'яток групи Черепин-Теремці на території Західної Волині та Поділля формуються слов'янські старожитності праякої культури доби раннього середньовіччя.

Розділ 4

ВЗАЄМОВІДНОСИНИ НАСЕЛЕННЯ ЗАХІДНОГО ПОДІЛЛЯ, ВОЛИНИ ТА СУМІЖНИХ РАЙОНІВ З ПРОВІНЦІЙНО-РИМСЬКИМ СВІТОМ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ I ТИС. Н. Е.

Проблема взаємовідносин населення Барбарікуму з римським світом неодноразово порушувалася в науковій літературі [Колосовская, 1980, с. 180–192; 1996, с.146–166; 2000; Кропоткин, 1967; Кругликова, 1956; Ременников, 1984; Бандровський, 2002, с. 197–216; Котигорошко, 2005, с. 84–109; Пивоваров, 1996, 50–52; Холонюк, с. 176–183; Онищук, 2013, с. 87–107 та ін.]. Одним із важливих її аспектів є поширення економічних і культурних впливів Римської імперії на землі, розташовані за межами лімесу. В основі такого роду взаємин лежали, насамперед, інтереси Риму, який намагався таким чином забезпечити свою політичну та економічну стабільність.

У результаті завоювання у 101–107 рр. імператором Марком Ульпієм Траяном (98–117 рр.) території Дакії, кордони імперії досягли Карпатських гір. Одночасно із романізацією новоствореної провінції, землі українського Прикарпаття стають зоною інтенсивних взаємовідносин між варварською та провінційно-римською людністю. Налагодження таких стосунків було викликане двосторонніми економічними інтересами. У мирних контактах з населенням, яке проживало за межами лімесу, була зацікавлена насамперед адміністрація та жителі новостворених провінцій. Потреби римських гарнізонів, спорудження фортець і військових таборів, доріг, розбудова інфраструктури позитивно вплинули на розвиток економіки цілих регіонів, створивши потужний ринок споживання. З іншого боку, добросусідські взаємини і торгівля з Римом була вигідна різним прошаркам варварського суспільства, передусім знаті. Роль посередників у взаємовідносинах найчастіше відігравали провінційні міста як центри ремесла і торгівлі.

Саме тут знаходилися найбільші ринки збуту провінційно-римських і варварських товарів. Крім того, на місці стаціонування армійських таборів та цивільних поселень біля них, виникали базари, окремі з яких згодом еволюціонували у процвітаючі міста, що існують й досі (Агріпінна – сучасний Кельн, Аквінкум – Будапешт, Бонна – Бонн, Віндобона – Відень, Могунціум – Майнц, Сінгідунум – Белград тощо) [Чорновол, 2012, с. 22]. Сюди, з-за лімесу, провозили худобу (коней і биків), рабів, диких тварин для римських амфітеатрів, шкіри, хутро, зерно, мед, віск тощо [Колосовкая, 2000, с. 174]. З території Прикарпаття у землі імперії у великій кількості надходила сіль, яку не тільки виварювали із ропи, а й добували з родовищ біля сучасних сіл Солотвино, Новоселиця, Добрянське, Баранинці та ін. З імпортованих речей на варварські землі надходили тканини, одяг, взуття, кераміка, скляні вироби, різноманітні прикраси, вино, олія та ін. Про важливе значення для Риму торговельних відносин писав Полібій: «Для необхідних життєвих потреб країни, що оточують Понт, доставляють нам худобу і велику кількість, безперечно, відмінних рабів, а з предметів розкоші постачають в достатку мед, віск і солену рибу. Отримують вони з продуктів, які мають в надлишку наші країни, олію та всякого роду вино; хлібом вони обмінюються з нами: то доставляють його на випадок потреби, то отримують [від нас]» [Полибий. История. IV. 38:4 – цит. за: Известия, 1890, с. 440–441].

Під контролем намісників прикордонних провінцій знаходилися як торговельні ринки, так і потоки товарів, які надходили з території імперії у напрямку Дністра та Карпатських перевалів. Для закупівлі коней і хліба для римської армії невеликі військові підрозділи здійснювали подорожі далеко за межі дакійського кордону. Зокрема, знахідка у середині XIX ст. біля с. Мишків Заліщицького повіту на Тернопільщині бронзової руки, що тримає кулю, з посвятою богу Юпітерові-Доліхену (фото 101)¹, а також цегли з римським написом «СОН. Х. MAUR», може свідчити про перебування у Середньому Подністер'ї римських допоміжних військових частин, які належали до I-ї Іспанської та X-ї Мавританської когорт [Бандрівський, 1992, с. 43–45; Бандрівський, 1997, с. 35–37], а хронологія відповідати періодові 180–230 рр. н. е. [Бандрівський, Бандрівський, 1992, с. 15]. Іншої думки притримувався Дон Люстгаус, який вважав, що «...ручка мишковська в жодний спосіб не може свідчити про перебування римських військ на теренах північніше Карпат»². Він був упевнений, що оскільки цей предмет

¹ Автор дякує молодшому науковому співробітнику Львівського історичного музею М. І. Майорчаку за допомогу в опрацюванні матеріалів з фондів ЛІМ.

² Переклад з польської мови Я. Онищука.

Фото 101. Бронзова рука з с. Мишків на Тернопільщині (фонди ЛІМ)

має виключно вотивний характер, то мав бути посвячений богу Юпітеру Доліхену лише там, де йому поклонялися. Це могла бути римська провінція Дакія, на території якої від 107 р. дислокувалася Перша Іспанська когорта («Cohors I. Flavia Ulpia Hispanorum milliaria equitata civium Romanorum»). Звідти могла потрапити у Мишків або як військовий трофей, взятий під час набігу варварських племен на Римську імперію, в тому числі й Дакію, у 166–171 рр., або випадково у вигляді імпорту вже наприкінці пізньоримського часу [Lusthaus, 1946, s. 180–181]. Єжи Колендо, Ян Тринковський та деякі інші дослідники припускали, що рука з Мишкова була захоплена варварами у римському військовому святилищі-санктуарії Орхею Бістріцей (Orheiul Bistriței) у провінції Дакія в дещо пізніший період – час Готських війн [Kolendo, Trynkowski, 1998, s. 84–85; Магомедов, 2010, с. 177–178; Ткач, 2013б, с. 90–92].

Зовнішня торгівля населення, яке проживало в першій половині I тис. н. е. на північ і північний схід від Карпат, залежала від політичної стабільності на римському лімесі. Зокрема, глибока криза, що охопила імперію в III ст. н. е., негативно вплинула на економічні та культурні контакти провінційного населення з людністю культур черняхівської та карпатських курганів. З кінця III ст. н. е. починається період відносної політичної та економічної стабілізації. Це, відповідно, позначилося на збільшенні об'ємів торгівлі з

варварським світом. За даними Л. В. Вакуленко, більшість римських імпортувань на пам'ятках Прикарпаття датується саме IV ст. н. е. [Вакуленко, 1996, с.10].

Зауважимо, що предмети провінційно-римського походження потрапляли на землі Північно-Східного Прикарпаття не тільки у результаті товарообміну. Нерідко такі вироби, як виготовлені з дорогоцінних металів прикраси, бронзовий і срібний посуд, римські монети та ін., могли бути привезені з території Подунав'я чи Північного Причорномор'я у вигляді воєнних трофеїв або подарунків. Наплив такого роду предметів зріс у часи Маркоманських (166–180 рр.) і Готських (238–270 рр.) війн, коли варвари спустошили західні та східні провінції Римської імперії. Тому, як справедливо зауважив В. В. Кропоткін, «Багаточисленні скарби і тисячі полонених, захоплені варварськими племенами Причорномор'я, сприяли збагаченню племінної знаті...» [Кропоткін, 1967, с. 110]. Аби задобрити вождів і створити своєрідну «зону спокою» на прилімесних територіях, римська військова та адміністративна влада їх щедро обдаровувала за лояльне ставлення до Імперії або службу імператору. Напевне саме до категорії подарунків відноситься бронзовий казан з підвісами у вигляді свєбів з могильника Карів-I, а також золоті медальйони, знайдені на Волині (Борочиче, Верхівня), Південній Польщі, Румунії та Угорщині [Козак, 1999б, с. 80]. До цієї ж групи знахідок могла належати й вищеописана скляна складномозаїчна намистина з поселення Дудин-II з портретом матері імператора Костянтина Великого – Олени.

Археологічні матеріали з території Прикарпаття вказують на різне походження римських імпортованих виробів. Наприклад, беручи до уваги знахідки світло-глиняних вузькогорлих амфор, Л. В. Вакуленко вважає, що населення культури карпатських курганів у IV ст. н. е. споживало вино та олію, привезені з Малоазійського узбережжя Чорного моря і Сінопу [Вакуленко, 1996, с. 10; 2010, с. 175]. Окрім Північного Причорномор'я якась частина продукції потрапляла на варварські території також з території Дакії та Паннонії.

4.1. Імпортована кераміка

Імпортована кераміка на пам'ятках першої половини I тис. н. е. Західної Волині, Поділля та Прикарпаття найчастіше представлена амфорною тарою. У ній привозили переважно вино та оливкову олію. Цілі форми та уламки такого посуду відомі в комплексах культур липицької, вельбарської,

черняхівської, а також карпатських курганів (Городниця, Комарів, Заліски, Неслухів, Ремезівці, Ріпнів, Черепин, Йосипівка, Дудин, Ромош, Володимир-Волинський, Волиця, Заболоття, Рачин, Великі Загірці, Шпанів, Хрінники, Нижній Струтинь, Ганнів, Пилипи, Грушів, Кам'янка, Глибока та ін.). Вважається, що наплив вузькогорлих амфор світло-жовтого кольору в ареали поширення вельбарської та черняхівської культур відбувався, головню, в III–IV ст. н. е. [Кропоткин А. В, Кропоткин В. В, 1988, с. 170]. Натомість надходження червоноглиняних амфор на варварські території припадає на другу половину – кінець IV ст. [Кропоткин, 1967, с. 66]. Ймовірним джерелом постачання такої продукції були міста Північного Причорномор'я [Баран, 1981, с. 101], хоча не виключено, що якась її частина могла надходити з Дакії [Кругликова, 1955, с. 163].

Окрему, досить рідкісну, групу імпортованих виробів на досліджуваній території становить кераміка типу «terra sigillata». Вона представлена мископодібними червонолаковими посудинами і відома на зубрицьких (Підберізці, Сокільники-I) і черняхівських (Черепин, Звенигород) поселеннях. На деяких з фрагментів збереглися рельєфні орнаменти, сюжети римської міфології. Як зазначалося у попередньому розділі, на двох уламках із Звенигорода стоять клейма гончарів «SVARAD» і «SINTUSMUS» (див. фото 97). Згідно з дослідженнями А. Т. Сміленко посуд з іменем «Svarad» відомий з місцевості Bonassac у Південній Галлії, а «Sintusmus» – з трьох пунктів Zézoux, Ittenweiler і Rheinabern у Східній Галлії [Сміленко, 1952, с. 60]. Я. Пастернак вважав, що зазначена продукція надходила із римської провінції Галлії [Пастернак, 1931, с. 10]. Таке ж припущення висловив В. Д. Баран, зазначаючи, що у Верхнє Подністер'я червонолаковий посуд міг потрапити з території Галлії або Рейнської області [Баран, 1981, с. 101].

Іншою за технологією і місцем виготовлення є «terra sigillata» з могильника другої половини II ст. н.е. у Карові. Це велика чаша, поверхня якої покрита якісним червоним лаком і має накладні антропоморфні та зооморфні декоративні елементи (рис. 15; табл. X: 1). Як вже зазначалося у другому розділі, техніка накладних (аплікативних) орнаментів була характерною для Пергамського керамічного центру [Журавлєв, 2015, с. 203]. Ймовірно саме з цього Малоазійського еліністичного міста такий посуд надходив у середовище варварських племен західнобалтського чи германського світу.

У фондах Львівського історичного музею зберігаються два червонолакові світильники, знайдені у 1954 році у с. Наварія поблизу Львова біля вапнякового кар'єру (над дорогою Львів-Пустомити) [Археологічні пам'ятки, 1982, с. 53].

Вони виготовлені шляхом відтискання у формі. Перший має рельєфне зображення бюста римського імператора Гальби (68–69 рр.) на щитку і напис «SER. GALBA. IMP. CAES». Плічка щитка прикрашені пелюстковим орнаментом. На плоскому дні – клеймо «OTELGAIIA» (фото 102). На думку М. Піцишин та О. Овчинникова, світильник був виготовлений у другій пол. I – поч. II ст. н. е. в одній з італійських майстерень [Піцишин, Овчинников, 1998, с. 212].

Фото 102. Керамічний світильник з бюстом римського імператора Гальби (фонди ЛІМ)

Оригінальне припущення щодо автентичності цієї лампи висловив польський дослідник Єжи Колендо. Він вважав, що така продукція належить до категорії фальсифікатів, які масово виготовляли в італійських майстернях (можливо в Неаполі) у кін. XIX – на поч. XX ст. Таким чином світильник з портретом Гальби з Наварії разом із теракотовими посудинами з Чернеєва (Czerniejew) і Топольно (Topolno) у Польщі не мають жодного відношення до імператорського Риму, тому їх треба виділити з групи римських імпорту [Kolendo, 1998, s. 80, przym. 8].

Другий екземпляр олійної лампи з фондів Львівського історичного музею неорнаментований. Щиток світильника невеликий, увігнутий до середини, окреслений колом. Дно сформоване на кільцевому піддоні з клеймом у вигляді розетки. На думку дослідників, він датується III – сер. IV ст. н. е. і, найімовірніше, був виготовлений у грецьких провінційних майстернях [Піцишин, Овчинников, 1998, с. 217].

З суміжної території Західної Волині походить комплекс червонолакових посудин, випадково виявлений у 2011 році в руслі р. Луги біля с. Зимне Водимир-Волинського р-ну Волинської області. Кераміка складається з

гличика-ойнохої, кубка, широкої столової посудини типу блюда та чашки. Разом із ними також знайдено ліпну неглибоку миску. Глек має фігурний вінчик у формі трилисника, коротку шийку, яйцеподібний тулуб і плоске дно. Ручка прикріплена до вінчика та верхньої частини корпусу. Висота посудини 23 см, діаметр денця 9,5 см, тулуба – 14 см. Кубок невеликий за розмірами, складається з невисоких, легко розхилених вінець, орнаментованої валиком короткої шийки, кулеподібного тулуба і дна на кільцевому піддоні. Нижче шийки до корпусу була прикріплена невелика петлеподібна ручка, яка не збереглася. Висота кубка становить 10 см, діаметр вінець – 6,5 см, дна – 3,5 см, максимальний поперечник тулуба – 9 см. Блюдо має вигляд широкої миски з горизонтальним, відігнутим на зовні, вінчиком, плавно звуженими до низу стінками і невеличким денцем на кільцевому піддоні. Діаметр вінець посудини – 21 см, дна – 6,5 см, висота – 4,3 см. Чашка яйцеподібної форми із загнутим до середини вінчиком, округлими стінками і денцем на піддоні. Її розміри: діаметр вінець – 13,5 см, дна – 5,8 см, висота – 5,5 см. На думку С. Панишка та В. Стемковського, описана «terra sigillata» має понтійське походження і датується III ст. н. е. Її поява в Західному Побужжі може бути пов'язана з племенами готів, які поверталися з Понту по т. зв. «понтійському шляху», що зв'язував Причорномор'я і Крим з регіоном Балтійського Помор'я. До речі, на березі річки, поряд із місцем знахідки, розташоване поселення з потужним культурним шаром римського часу [Панишко, Стемковський, 2012, с. 146–152].

Надзвичайно рідкісними імпортованими виробами на досліджуваній території є кераміка типу «terra nigra». На просторі Східної Галичини відома лише одна чорнолакова посудина-чашка з Терпилівки на Тернопільщині, а також два фрагменти із Звенигорода та Неслухова на Львівщині [Majewski, 1949, s. 91; Nadaczek, 1904, tabl. 1: 10]. Ще кілька фрагментів стінок та денця чорнолакового посуду знайдено на могильнику першої чверті I тис. н. е. у Карові (табл. III: 2). На думку К. Маєвського, найімовірніше ця продукція є східного походження і потрапила на варварські землі завдяки Дністерському торговельному шляху [Majewski, 1949, s. 11].

4.2. Бронзовий і скляний посуд

Важливими знахідками на території Північно-Східного Прикарпаття та Західного Побужжя є посуд, виготовлений із бронзового сплаву і скла. Як уже зазначалося в попередніх розділах, уламки ойнохої з фігурною

ручкою, прикрашеною масками Пана, та десять фрагментів іншої посудини з плоскими вінцями і тригранною ручкою походять з багатого поховання липицької культури у с. Колоколин на Івано-Франківщині [Smiszko, 1935, s. 155–164]. Бронзове відро та казан з антропоморфними підвісами-атташами знайдено в одному із поховань кремаційного могильника Карів-І у Західному Побужжі. В районі Північно-Західного Поділля і Волині такий посуд відомий з т. зв. «князівських» поховань у Чернелеві-Руському, Рудці на Тернопільщині, Дерев'яного на Рівненщині, Чижикова, поселення в Неслухові та м. Кам'янка-Бузька на Львівщині. Частково пошкоджений бронзовий глек з Кам'янки-Бузької (точне місцезнаходження не встановлене) виявлений у 1882 році. Він має високу шийку, опуклий тулуб і розхилені назовні плоскі вінця [Піцишин, Овчинников, 1999, с. 187]. Інформацію про ще одну глекоподібну посудину з цього ж населеного пункту з високою шийкою, кулястим тулубом і квадратною підставкою подав К. Маєвський [Majewski, 1949, s. 72, tabl. V, 2–3].

На особливу увагу заслуговує комплекс описаних у другому розділі металевих виробів з поховання липицької культури у Чижикові, який складається з ойнохойї з фігурним горлом і ручками декорованими зооморфними зображеннями, ручки патери, миски, двох шпор, а також маленької напівовальної накладки. Подібний бронзовий посуд виготовляли наприкінці I тис. н. е. у римських майстернях Кампанії або інших районах Італії і він міг бути провезений на територію Волино-Подільського пограниччя через Дакію. Шпори, відповідно, потрапили у середовище липицької культури в результаті контактів з пшеворським населенням [Смишко, 1957б, с. 241].

Окремо зосередимо увагу на казані з пам'ятки Карів-І. Він належить до типу Eggers 14 і має 3 кронштейни-атташі для підвішування у вигляді погрудь чоловіків із зачісками у вигляді «свебських вузлів» (табл. XI: 1). Безперечно, що продукування цього посуду здійснювалося на території Римської імперії високопрофесійними майстрами. Невелика кількість знайдених екземплярів (на сьогодні відомо лише дві аналогії до казана з Карова – у Мушові в Чехії та Чарнувку в Польщі), а також відмінність вигляду антропоморфних фігур на кожному із них, свідчить, що таку продукцію виготовляли в обмеженій кількості під конкретне замовлення. Існування системи клієнтських відносин між прилімесними варварами та Римом дозволяє припустити, що подібні вироби належали до категорії подарунків з боку римської адміністрації племінній знаті за заслуги перед імперією. У цьому випадку посуд із зображенням чоловіків (воїнів, героїв?) із вищеописаними специфічними зачісками був призначений для правлячої верхівки, можливо королівського

рівня, котрогось із свєбських племен. Використання Карівського казана для захоронення в ньому, очевидно, останків господаря засвідчують неабияке значення таких предметів, підкреслюючи статус їхнього власника – союзника чи друга «Великого Риму».

Знахідка бронзової сковорідки походить з розкопок К. Гадачека поселення черняхівської культури у Неслухові. Виріб приземкуватої форми із сплюснутим дном, округлими боками, широкою горизонтальною ручкою і горизонтально поставленими вінцями, прикрашеними нарізним штрихованим орнаментом [Піцишин, Овчинников, 1999, с. 187]. Такі екземпляри мають римське або провінційно-римське походження, де їх продукували у II–IV ст.

Велика бронзова миска, казан типу «Nemtoog» і скляний келих виявлені у багатому захороненні в Рудці на Кременецькому горбогір'ї. Досліджуючи шляхи походження цього посуду А. Коковський зауважив, що такі миски (тип E-82 за Г. Ю. Еггерсом) відомі з небагатьох пам'яток Данії, де вони за європейською періодизацією датовані фазою C_{1b}, та Норвегії – C₂. Аналогії до відра-казана (тип E-62) відомі на території Європи у 6 екземплярах. Найчастіше вони трапляються на теренах сучасної Німеччини і датуються періодом C_{1b} та C₂ [Kokowski, 1998a, s. 157]. Щодо скляного кубка, то його хронологія визначена фазою C₂. Уламки таких посудин відомі з могильника в Масломенчі та поселення в Комарові над Дністром, де їх датують III–IV ст. [Kokowski, 1998, s. 157–158].

Під час розкопок І. П. Герети на могильнику в Чернелеві Руському знайдено бронзовий глек, уламки кількох інших посудин і циліндричну ємність – чорнильницю або піксиду. Глек знаходився у захороненні № 41. Він має висоту 13 см, діаметр вінчика – 7 см, максимальний поперечник тулуба – 10 см і дна – 6 см. Ручка зроблена з плоскої пластини, фігурної в нижній частині, шириною 1 см. Вінця плавно розхилені, дно припаяне. Крім нього, в могильнику виявлено фрагменти ще 2 бронзових тонкостінних посудин, зовнішній вигляд яких реконструювати не вдалося [Гопкало, Тылищак, 2010, с. 80–81]. Піксида або чорнильниця походить з поховання № 87. Висота предмета – 5,5 см, діаметр вінець – 6,7 см, тулуба біля дна – 6 см. Денце злегка увігнуте. Зверху і знизу його прикрашають набори у вигляді 4 прямих ліній, дно – кілька концентричних кілець. У центрі – наскрізний отвір діаметром 0,1 см [Гопкало, Тылищак, 2010, с. 81–82].

Дві срібні посудини були знайдені в комплексі Борочицького монетно-речового скарбу. Це – амфора, прикрашена рослинними орнаментами, із денцем на підставці і фляга для води або вина.

Знахідки скляного посуду, продукованого за провінційно-римською технологією, відомі на пам'ятках різних культур першої половини I тис. н. е. Але найкраще вони представлені на території суміжної Буковини – поселенні в Комарові Кельменецького району Чернівецької області [Смішко, 1964, с. 75–77; Безбородов, 1964, с. 81–85; Щапова, 1978, с. 230–242; Румянцева, 2014, с. 184–196 та ін.]. Це уламки чарок, чаш, кубків, флаконів, а також відходів їхнього виробництва, виготовлені з прозорого, переважно безколірного або зеленкуватого, рідше – темно-синього, фіолетового і жовтого скла [Смішко, 1964, с. 75, 77]. На думку О. С. Румянцевої, наявність сирцевого («брускового») скла, а також скляного бою, дозволяє стверджувати, що майстерня в Комарові працювала на привізній сировині, яку постачали із склоробних центрів Південного Середземномор'я [Румянцева, 2014, с. 194–195].

На досліджуваній території столові вироби зі скла присутні на поселенні липицької культури у Залісках (циліндричний кубок та його фрагмент з профільованою підставкою), могильнику першої чверті I тис. н. е. Карів-I, похованнях культури карпатських курганів у Нижньому Струтині та Пилипах, а також низки пам'яток черняхівської та вельбарської культур (Оселівка, Горошівці, Романківці, Теремці, Ріпнів-II, Бережанка, Чернелів Руський, Рудка, Костянець, Баїв-I та ін.). Дві ідентичні чаші з Нижнього Струтиня і Пилипів прикрашені візерунками з прямих і зигзагоподібних стрічок жовтого та блакитного кольорів і виготовлені з прозорого червоно-фіолетового скла [Вакуленко, 2010, с. 128–130]. На території поширення групи Черешин-Теремці добре збережений скляний кубок зеленкуватого кольору знайдено в 1878 році у похованні біля с. Городниця на Івано-Франківщині [Коретнік, 1878, с. 56–57]. Ще одна така посудина походить з Глещави, кубок і глечик з ручкою – з Колодрібки на Тернопільщині. У Ріпневі-II виявлено уламки кубків з прозорого скла [Баран, 1981, с. 104–105].

4.3. Предмети військового спорядження, побуту, прикраси провінційно-римського походження

Окрім імпортного посуду в Чернелево-Руському могильнику знайдено предмети, які представляють відзнаки і деталі римського військового спорядження: 5 бронзових листоподібних наконечників дротиків або стріл втульчастого типу (рис. 59), поясна пряжка, бляха з емаллю, фрагменти портупейних пряжок і частини кольчуги [Гопкало, Тылищак, 2010, с. 83–87]. У свій час І. П. Герета припустив, що наконечники з поховання № 265

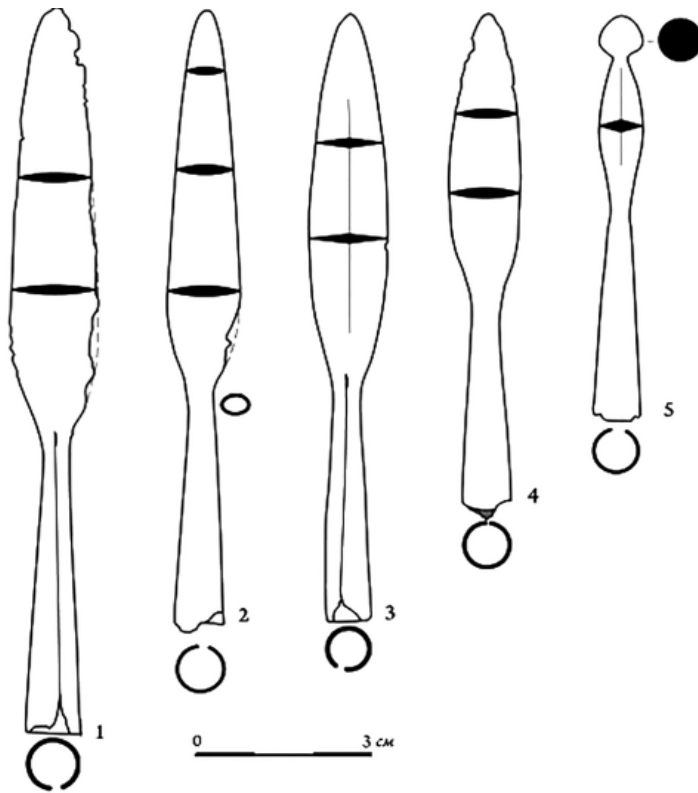

Рис. 59. Наконечники з поховання № 265 Чернелево-Руського могильника (Гопкало, Тылищак, 2010, рис. 2)

використовували у мисливстві. Зокрема, найменший із них, перо якого закінчувалося кулькою, міг застосовуватися для полювання на пушних звірів [Герета, 2002, с. 232; 2005, s. 126]. На думку О. В. Гопкало і В. С. Тылищак, такі бронзові вістря не мали практичного застосування, а мали характер парадної або ритуальної зброї в римській армії періоду імперії (т. зв. «*hasta riga*» – нагородні списи) [Гопкало, Тылищак, 2010, с. 83]. Дещо пізніше В. С. Тылищак припустив, що власник наконечників міг отримати їх за службу в римській армії в ранзі офіцера [Тылищак, 2014б, с. 51]. Так чи інакше, але наявність у могильнику предметів військового характеру та низки інших дорогих привізних виробів засвідчує участь представників тогочасної «Чернелево-Руської громади» або у грабіжницьких набігах на римський лімес, або у військових кампаніях Риму проти інших варварських племен, наприклад карпів у 238–242 роках [Гопкало, Тылищак, 2010, с. 91].

Більш чисельно на території Українського Прикарпаття представлені імпортні побутові речі та прикраси. Оскільки вони були предметами особистого користування, то інтерес до них регулювався з одного боку тогочасною модою у варварському середовищі, а з іншого – домашніми потребами. Найпоширенішими зразками цього типу знахідок є фібули. Їх виготовляли з різних металів і сплавів й поділяють на різноманітні групи і типи залежно від часу розповсюдження.

У Верхньому Подністер'ї найраніші фібули провінційно-римського походження відомі в комплексах пшеворської та липицької культур. Зокрема, сильно профільована фібула з поховання № 3 Гринівського могильника типу А.67 (за класифікацією О. Альмгрена) має аналогії на території Чехії. Деяко рідше вони трапляються у Польщі. Грунтове опрацювання цих знахідок з території Європейського Барбарікуму зробила М. Мончинська [Maćzyńska, 2001, s. 165–178]. На її думку, фібули А.67 були поширені в різних районах варварського світу в фазах V_{1b} – V_{1c} за центральноєвропейською періодизацією, а похідні від них А.68 – навіть у період V_{2a} [Maćzyńska, 2001, s. 165]. Зважаючи на досконале виготовлення і обмежену кількість місцезнаходжень, вважається, що такі вироби надходили з наддунайських провінцій Норікума, Паннонії [Liana, 1970, s. 441] або з території Нижнього Подунав'я [Maćzyńska, 2001, s. 169].

У комплексах липицької культури присутні прикрашені емаллю бронзові фібули шарнірного типу [Циглик, 1975, с. 122], мабуть привезені також з Подунав'я. Згідно з типологією А. К. Амброза вони датуються II ст. н. е. [Амброз, 1966, с. 29].

У культурах пізньоримського часу досліджуваного регіону були поширені Т-подібні фібули з лукоподібною дужкою і кнопками на дужці та кінцях пружини (т. зв. «Vügelknopffibel»). Вони відомі на ряді пам'яток Західного Побужжя (Ріпнів, Ракобовти) і Подністер'я (Бовшів-II, Дем'янів-II). На думку В. Д. Барана, такі екземпляри з'являються в результаті зв'язків черняхівського населення з племенами Центральної Європи [Баран, 1981, с. 117]. Б. В. Магомедов вважає їх імпортами з германських територій [Магомедов, 2001, с. 68].

На території Північно-Східного Прикарпаття подекуди трапляються дзеркала. Вони відомі з Верхньолипницького, Болотнянського та Звенигородського могильників липицької культури, а також черняхівського поселення у Дем'янові. Предмети зроблені зі спеціального білого сплаву – потини. Вони представляють собою округлі диски, одна сторона яких відполірована, друга – матова. Аналогії до знахідок мають місце у Західній та Південно-Західній Європі. Це дає підстави вважати, що в середовище

варварських племен першої половини I тис. н. е. дзеркала потрапляли з Подунав'я через римську провінцію Дакію [Цигилик, 1975, с. 123].

Унікальною знахідкою привізного походження є фрагмент обклашки піхв меча з поховання № 3 Гринівського могильника пшеворської культури. Він складається з п'яти рамок, у яких розміщені антропо- і зооморфні зображення (фото 49). Серед сюжетів доволі реалістично зображено хижого звіра, який розриває жертву, коня-грифона, козла або барана, який поїдає листя, священний шлюб чоловіка та жінки, вершника зі щитом і списом [Козак, 1985, с. 59]. Такі вироби можуть мати дунайське коріння і передають міфологічний сюжет про походження роду [Козак, Орлов, 1982, с. 113–114].

Велику групу імпортованих речей представляють прикраси. До них належать намистини, браслети, підвіски, пронизки тощо. Вони наявні в комплексах усіх культур першої половини I тис. н. е. досліджуваної території. Зокрема, знахідки скляних, емальованих і кришталевих намистин відомі з поселень липицької культури у Верхній Липиці, Черепині, на могильниках у Болотні та Звенигороді. Біконічно-сплюснуті екземпляри, виготовлені з пастового та прозорого скла зеленкуватого або фіолетового відтінків, виявив В. Д. Баран на черняхівських поселеннях у Черепині, Ріпневі-II і Ракобовтах. Скляну намистину бочкоподібної форми знайдено на поселенні вельбарської культури Суховоля-IV. Як було зазначено в попередньому розділі, вона виготовлена з чорного пастового скла і орнаментована почергово розміщеними у п'яти секціях жовтими, чорними та білими фестонами (табл. XXVII: 5). Такі прикраси могли надходити з Північного Причорномор'я, де відомі їхні численні аналогії [Алексеева, 1978, с. 38, 48, табл. 30: 67].

Рідкісною знахідкою для території України є фрагмент вже описаної скляної намистини з вельбарсько-черняхівського поселення Дудин-II. Вона зроблена в техніці мініатюрної мозаїки з тонких різнокольорових скляних паличок, спаяних між собою. На збереженій частині вони створюють композицію у вигляді людських личин, квадратів шахівниці та чотирьохпелюсткових квіток (табл. XXVII: 2) Припускають, що такого роду продукцію виготовляли при дворах імператора Костянтина Великого в Римі або Трірі [Stout, 1993, p. 100].

Не менш цінним виробом провінційно-римського походження є золота підвіска-кулон з цього ж поселення. Знахідка багато прикрашена накладними орнаментами у поліхромному стилі: рядами дротяних зміюк, прямих переплетених дротинок, скані, зерні тощо. Центральна частина оздоблена вставками із п'яти необроблених каменів гранату (табл. XXVIII: 1).

Поліхромний стиль, у якому виконана прикраса, розвинувся і широко використовувався в гунську епоху [Засецкая, 1994, с. 50–75]. Припускаємо, що на територію Волино-Подільського пограниччя підвіска могла потрапити з Подунайських римських провінцій. На думку І. П. Засецкої, такого роду предмети були поширені серед готів або інших германських племен [Засецкая, 1994, с. 74].

Ще одну бронзову підвіску у вигляді фігурки лева знайдено у житлі № 8 Черепинського поселення [Баран, 1961а, с. 69–70]. Походження цієї прикраси не встановлене. На думку В. Д. Барана, вона могла потрапити у Західне Побужжя з Подунав'я, де на зооморфних фібулах відомі сюжети із зображенням лева [Баран, 1981, с. 118].

З поселення липицької культури у с. Верхня Липиця на Середньому Дністрі походить кам'яна гема від перстня. Знахідка являє собою прозору пластинку овальної форми розміром 1х1,4 см, на якій вирізано постать давньогрецького бога Гермеса у повний зріст. Він опертий на ліву ногу, у лівій руці тримає гаманець (мішечок), у правій – жезл-кадуцей. З цієї ж

руки звисає плащ [Цигилик, 1975, с. 127; 2001, с. 47, табл. 12]. На думку В. М. Цигилика, зображення на гемі відповідає сценом, відомим з орнаментів на мармурових плитках II ст. н. е. з території сучасної Болгарії [Цигилик, 1975, с. 127].

Серед предметів імпортного походження у черняхівській культурі треба виділити цікаву знахідку з поселення Ріпнів-II, віднесену у свій час В. Д. Бараном до категорії підвісок [Баран, 1981, с. 118–119]. Вона зроблена з бронзової бляхи, має видовжено-конічну форму і складається з двох частин, з'єднаних з ширшого боку шарніром. Вісь останнього формує дужка бронзового колечка. Одну з частин утворює повздовжньо зігнута пластинка, яка плавно звужується донизу і прикрашена на зовнішньому боці вертикальним рядом витиснутих горошинок. В утворений таким чином жолобок вкладений другий елемент – конічну трубочку із гачкоподібним закінчення (рис. 60) [Баран, 1981, с. 118].

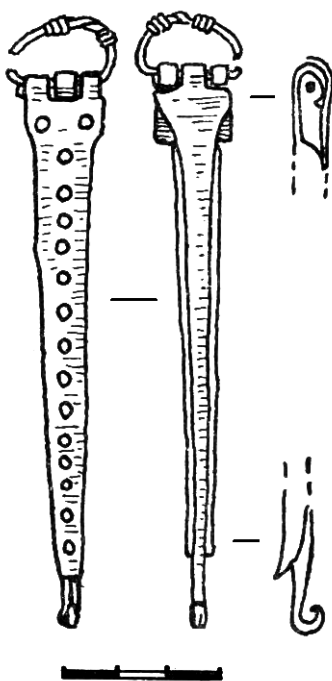

Рис. 60. Бронзовий виріб з поселення Ріпнів-II (Баран, 1981, рис. 47: 2)

Такого роду знахідки на території Європи представлені значною кількістю аналогій, однак їхнє функціональне призначення до сьогодні є дискусійним. У різний час в науковій літературі було запропоновано різноманітні гіпотези щодо використання цих речей. Найбільш правдоподібними, на нашу думку, є припущення про їхнє застосування у ролі щипців для накручування волосся або ручних віял. Детальне опрацювання цих виробів з території Європейського Барбарікуму здійснили Каліна Скура і Барбара Незабітовска-Вісьневська, подавши детальну характеристику, географію поширення, типологію, а також каталог місцезнаходжень з детальною бібліографією [Skóra, Niezabitowska-Wiśniewska, 2018, s. 130–180].

4.4. Скарби та окремі знахідки монет

Найбільшу групу предметів провінційно-римського імпорту на території Західного Поділля, Волині та суміжних районів становлять монети. У більшій чи меншій кількості вони присутні в усіх культурах першої половини I тис. н. е., тому характеризуючи їх звернемо увагу також на шляхи і причини надходження цих грошових знаків. Найраніші римські монети поширилися на території Північного Прикарпаття та Поділля разом із носіями пшеворської та липицької культур. Напевне із липицькими племенами треба пов'язувати скупчення римських республіканських денаріїв II – I ст. до н. е. біля сіл Почапи (Почапи-I і Почапи-II), Бонишин, Червоне [Мызгин, 2017, с. 76–78] та Княже Золочівського р-ну на Львівщині. Монети цього часу на землях України зустрічаються дуже рідко, на відміну від імператорських денаріїв. Знахідки останніх відомі в комплексах культур липицької, зубрицької, вельбарської, черняхівської та карпатських курганів. Однак найбільше їхнє поширення пов'язують з вельбарським і черняхівським населенням. Тут монети представлені не тільки окремими екземплярами, а й значною кількістю скарбів.

У більшості випадків на пам'ятках пізньоримського часу трапляються срібні римські монети I–II ст. н. е., оскільки у пізніших емісіях частка срібла щоразу зменшувалася. Тому дискусійним, на нашу думку, виглядає припущення окремих дослідників про те, що відсутність монет III–IV ст. пояснюється різким спадом торговельно-грошових відносин та скороченням інтенсивності зовнішньо-економічних зв'язків давнього населення України з Римом через інвазію готів на Волинь та Волино-Подільське пограниччя [Чобіт, 2013, с. 205–208]. Навпаки, ще В. В. Кропоткін наголошував, що

різке скорочення ввозу римських срібних монет у другій половині II ст. н. е. пов'язане не стільки з політичними подіями, як з економічною кризою Римської імперії та псуванням якості денарія [Кропоткін, 1961, с. 25]. Загальновідомо, що з другої половини III ст. антонініани вже карбували з міді, покритої тонким шаром срібла. Тому різного роду контрибуції, виплати найманцям за службу та інші грошові операції проводилися повноцінною срібною монетою ранніх зразків. Як вважає Б. В. Магомедов, основний наплив такого роду платіжних засобів відбувся в період т. зв. «Скіфських війн» (сер. III ст. н. е.), коли Рим був змушений платити варварам доволі значні грошові суми. Зокрема, у 251 році, після поразки римської армії на Нижньому Дунаї, імператор Гай Требоніан Галл (251–253) зобов'язався платити коаліції готів та карпів щорічні грошові субсидії [Магомедов, 2001, с. 111]. Подібної думки дотримувався М. Б. Щукін, вважаючи, що повноцінні срібні монети потрапляли на територію черняхівської культури у вигляді виплат федератам з римської державної скарбниці, де зберігалися уже вийшли з обігу грошові знаки раннього карбування [Щукін, 2005, с. 201]. З воєнно-політичною діяльністю готів у середині–кінці III ст. пов'язує прихід на варварські території основної кількості монет раннього карбування також К. В. Мизгін [Мызгин, 2008, с. 53].

Як було зазначено, джерелами надходження до варварських племен римських грошей були субсидії Римської імперії племінним вождям згідно з союзницькими договорами, виплати за наймання військових загонів, викуп полонених, пограбування провінційних міст тощо [Магомедов, 2006, с. 47; Мизгін, 2010, с. 59–65]. На нашу думку, також не варто применшувати у цьому роль торговельних взаємин. Античні автори чітко говорять про наявність в середовищі германців грошових відносин, принаймні на рівні племінної верхівки. Зокрема, Корнелій Тацит відзначав: «...найближчі [до Рейну і Дунаю племена] цінять золото та срібло для використання у торгівлі: вони признають деякі види наших монет і віддають їм перевагу; ті що живуть в середині країни користуються більш простою і давньою формою торгівлі, а саме – міноюю. З монет вони найбільше схвалюють старовинні і давно відомі – серрати і бігати¹; взагалі вони домагаються більше срібла, ніж золота, не через любов до нього, а тому, що під час торгівлі звичайними і дешевими предметами зручніше мати запас срібних монет» [Тацит. Германия, V. – цит. за: Древние германцы, 1937, с. 57–58].

¹ Serrati – римські срібні монети із зазубринами по гурту; bigatus – срібні республіканські денарії із зображенням колісниці-біги, запряженої двома кінями [Тацит. Германия, V. – цит. за: Древние германцы 1937, с. 58 (коментар 1)].

Використання серед варварської людності монет як платіжної одиниці є дискусійною проблемою. М. Ю. Брайчевський вважав їх засобом грошового обігу в середовищі племен черняхівської культури [Брайчевський, 1959, с. 32–34]. Натомість В. В. Кропоткін наголошував на тому, що грошова торгівля мала місце лише серед представників племінної знаті, тоді як у середовищі нижчих верств населення вона мала натурально-міновий характер [Кропоткін, 1961, с. 33]. Б. В. Магомедов стверджує, що торговельні відносини варварських племен із провінційно-римським світом відбувалися, як правило, у вигляді прямого обміну товару на товар. Одночасно він допускає, що «Масове поширення денарія на території черняхівської культури не дає змоги повністю заперечувати його грошову функцію» [Магомедов, 2006, с. 47].

На нашу думку, певним свідченням використання срібних монет у якості платіжної одиниці серед багатих прошарків варварського суспільства є їхнє накопичення і тезаврація. Один із великих монетно-речових скарбів походить із села Борочиче на території Південно-Західної Волині (фото 103). Його випадково виявили на початку червня 1928 року робітники, які будували колію сполученням Стоянів-Луцьк, «на місці, де височіє задня стіна залізничної станції, повернена в сторону борочицького ставу, на глибині 1,5 м»¹ [Mitkova-Szubert, 1999, s. 138]. Зараз там стоїть станція смт. Мар'янівка. Загальна кількість монет у скарбі невідома. Згідно з відомостями Юзефа Піотровського, – львівського воєводського консерватора пам'яток мистецтва і культури, – який зібрав інформацію буквально по «гарячих слідах», у ньому було від 50 до 60 кілограмів римських солідів і денаріїв. Усі вони знаходилися на глибині від 60 см до 2 м у срібних дзбанках та глиняних горщиках. Там само викопали золоту тацю, а дещо віддалік, у викинутій із ям землі, – золотий медальйон. Деякі робітники розповіли, що всього було знайдено 8 срібних посудин, однак чи ця інформація достовірна, встановити не вдалося. Лише внаслідок активних дій поліції зі Львова та Горохова було вилучено майже 8 кг срібних денаріїв [Piotrowski, 1929, s. 9–13]. Із них близько 4 кг монет і 2 срібні посудини задепонували у касі Скарбової Палати у Львові, а золотий медальйон, глиняний горщик і близько 5 кг монет передали на зберігання в Управління Волинського воєводства в Луцьку. Пізніше весь посуд, медальйон та більше 1000 денаріїв потрапили в Археологічний музей у Варшаві, 51 монету придбав Львівський Національний музей [Тиханова, 1956, с. 303], а 362 монети – музей Наукового товариства імені Шевченка у Львові [Пастернак, 1931, с. 15].

¹ Переклад з польської мови Я. Онищука.

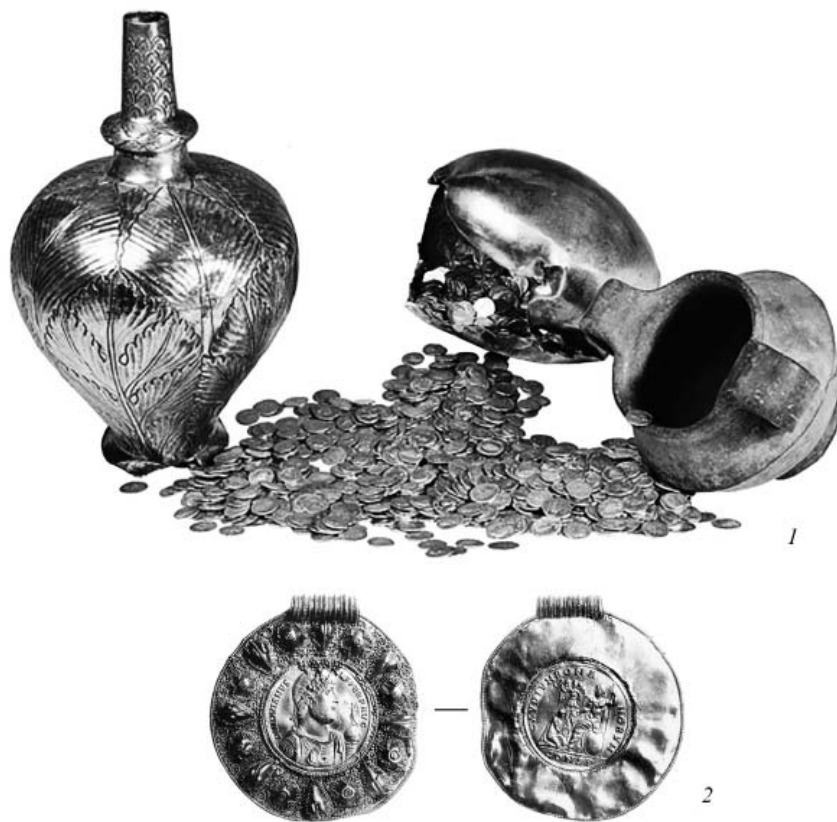

Фото 103. Матеріали з Борочицького скарбу (Mitkova-Szubert, 1999, гус. 2, 7)

Дещо інші відомості стосовно складу та кількості речей у Борочицькому скарбі подає Кунка Міткова-Шуберт (Kunka Mitkova-Szubert). За її відомостями у ньому було від 18 до 28 кг срібних монет, з яких 10 кг вдалося повернути у результаті слідчих дій поліції. Приблизно 3–4 кг денаріїв львівські ювеліри переплавили на метал. Депозит зберігався у 4 срібних і 1 глиняній посудинах, з яких уціліло 2 срібні та 1 глиняна. До складу скарбу входили золоті таця-піднос і медальйон імператора Йовіана. Першу знахідку так і не вдалося відшукати [Mitkova-Szubert, 1999, s. 142].

Знайдені монети належали майже усім римським імператорам кінця I – початку III ст., окрім Доміціана (81–96 рр.), Пертінакса (193 р.) і Дідія Юліана (193 р.) [Тиханова, 1956, с. 304]. На підставі аналізу тих екземплярів, які зберігалися в Музеї НТШ, можна стверджувати, що найбільша кількість денаріїв належала Антоніну Пію прижиттєвого та посмертного карбування (131 екз.),

його дружині Фаустині Страшій (72 екз.), Марку Аврелію (34 екз.), Адріану (21 екз.) і Коммоду (18 екз.). Через те, що багато монет мали сліди сильного зношення, 64 екземпляри не вдалося ідентифікувати [Пастернак, 1931, с. 15]. Опрацювання К. Мітковою-Шуберт колекції Варшавського археологічного музею, де на сьогодні зберігається 1687 монет з Борочицького депозиту, свідчить, що в ньому переважали екземпляри карбовані за правління імператорів Антоніна Пія (39,5 %), Марка Аврелія (30 %), Комода (13,6 %) та Адріана (10 %) [Mitkova-Szubert, 1999, s. 150, tabl. 1].

Серед вилучених у робітників предметів було 2 срібні та 1 глиняна посудини (фото 103: 1). Перша із них представляє амфору, прикрашену рослинними орнаментами на округлому тулубі та вузькій циліндричній шийці. Дно частково пошкоджене, сформоване на підставці. Ручки відірвані. Стінки ковані з листового срібла товщиною 1,5 мм. Загальна висота амфори становить 29,5 см, висота шийки – 10 см, діаметри вінець – 2,7 см, тулуба – 19 см і частково деформованого дна – 8,5–10 см. Вага – 1170 г. [Mitkova-Szubert, 1999, s. 143]. Друга посудина, яку використовували як флягу для води або вина, була сильно пошкоджена. Робітники, які намагалися швидко поділити її вміст, відламали верхню частину, ручку, а також частково понівечили корпус. Фляга неорнаментована, кована зі срібного листа завтовшки 0,35–0,4 см. Її висота – 17 см, діаметр округлого тулуба – 15 см, а вага – 0,526 г [Mitkova-Szubert, 1999, s. 144]. На думку дослідників, срібне начиння з Борочицького скарбу було виготовлене у розвинутих ремісничих центрах Римської імперії, можливо навіть в Константинополі [Тиханова, 1956, с. 306]. Третій екземпляр являє собою ліпний глиняний двохухий горщик біконічної форми. Вінця легко розхилені назовні, ручки підняті над їхнім краєм, шийка слабо виражена. У верхній частині тулуба присутнє гостре ребро. Дно сформоване на кільцевій підставці. Згідно з М. О. Тихановою розміри посудини становлять: висота – 14,3 см, діаметр вінець – 9 см, окружність тулуба – 48 см [Тиханова, 1956, с. 305].

Походження останньої посудини не зовсім зрозуміле. На думку В. Антоневича, вона має вандалське коріння [Antoniewicz, 1933, s. 19–21]. М. Ю. Брайчевський пов'язував її з західним варіантом полів поховань, близьким до пшеворської культури [Брайчевський, 1959, с. 23]. О. В. Фенин вважав виробом візантійських майстрів [Фенин, 1951, с. 94]. М. О. Тиханова, заперечуючи все вищесказане, стверджувала, що горщик є архаїзмом липицької культури [Тиханова, 1956, с. 306]. Щоправда, як такі рудименти «дожили» до кінця IV ст., вона не зазначила. Д. Н. Козак писав: «...посудина була виготовлена на Волині людиною дунайського походження, можливо

рабиною чи дружиною місцевого вождя, яка виліпила її за звичною для культури її народу традицією» [Козак, 1995, с. 52].

Не заперечуючи дакійських характер подібного типу ваз із ручками, хочемо зауважити, що у пшеворській («вандальській») та вельбарській культурах відомі сітулоподібні горщики майже аналогічного профілю. Як приклад можна навести посудину з поховання № 15 Дитиницького могильника. Хоча вона має високу стовчикоподібну ніжку та відсутні ручки, її загальний вигляд дуже подібний до екземпляра з Борочич (слабо розхилені вінця, гострий злам стінок на корпусі та чітко виділене дно) [Смішко, Свешніков, 1961, с. 99, рис. 7:4]. На території Польщі у пшеворських похованнях часто зустрічаються невеликі біконічні посудини цього ж типу, правда, дещо з відмінним профілем ручок або взагалі без них (Masów, пох. № 45; Sebłowice Duże, пох. № 128 та ін.) [Wandalowie, 2004, s. 302, 306].

Найціннішим предметом у скарбі був золотий медальйон імператора Клавдія Йовіана (363–364 рр.) (див. фото 103: 2). Медальйони (т. зв. «multiplum») карбували при дворах римських імператорів на честь визначних подій, пов'язаних з їхнім іменем. Вони слугували одночасно і нагородою, і цінним подарунком римським воєначальникам чи варварським вождям за службу імперії. Борочицький медальйон – круглої форми. Зверху припаяне трубчасте вушко для підвішування, інкрустоване рядами зерні. На аверсі, прикрашеному різними орнаментами у вигляді філіграні, зерні, напівсферичними і мигдалеподібними випуклими фігурами, зображено погруддя імператора Йовіана. У лівій руці він тримає кулю з постаттю богині Вікторії. Навколо напис: «D(ominus) N(oster) IOVIANVS P(ius) F(eliks) PERP(etuus) AVG(ustus)». На реверсі – сцена, яка зображує імператора на троні, з військовим штандартом («лабарум») у лівій руці та щитом внизу. Біля його ніг – жінка на колінах з вінком у руках. На задньому плані – фігура богині Вікторії з вінком у піднятій правій руці та напис: «GAVDIVM ROMA NORUM» [Тиханова, 1956, с. 308]. Розміри медальйона становлять: діаметр – 9 см, товщина – близько 4 см, довжина вушка – 2,8 см і діаметр – 0,8 см, вага – близько 300 г. [Piotrowski, 1929, s. 22]¹. За легендою на реверсі «CONS(tantinopoli) P(rimaofficina)», медальйон виготовлено на першому Контантинопольському монетному дворі [Тиханова, 1956, с. 308].

Хронологію Борочицького скарбу дослідники визначають межею IV–V ст. або початком V ст. н. е. Яким чином предмети з Борочицького скарбу потрапили на територію Західної Волині сказати важко. Наприклад

¹ М. О. Тиханова подала дещо інші розміри і вагу медальйона: діаметр 9,91 см, довжина трубчастого вушка – 2,85 см і вага – 173 г. [Тиханова, 1956, с. 309].

О. В. Фенин вважав, що монети накопичували впродовж тривалого часу в результаті торговельних контактів, а срібні посудини та золотий медальйон були воєнними трофеями [Фенин, 1951, с. 100]. О. М. Тиханова також не заперечувала можливість насильницького заволодіння цими предметами у результаті походів варварів на римський лімес. Одночасно вона припустила, що медальйон спочатку був без багатой оправи. Враховуючи характер декорування, її міг виготовити на замовлення тутешнього князя мандрівний майстер місцевого походження, який отримав досвід золотарства в розвинених ремісничих центрах Північного Причорномор'я [Тиханова, 1956, с. 309–314]. Із цим твердженням не зовсім погодився Д. Н. Козак, зауваживши, що така гіпотеза вимагає додаткових аргументів [Козак, 1995, с. 53]. Дослідник був переконаний, що Борочицький скарб, як й інші тогочасні волинські скарби, належали готським королям чи військовим вождям, які брали участь у походах до границь імперії, де вступали з Римом у військові чи дипломатичні стосунки [Козак, 1999б, с. 90; Козак, 1995, с. 62]. К. Міткова-Шуберт вважає, що Борочицький депозит треба пов'язувати з речово-грошовим нагромадженням цілого роду, який належав до готської племінної еліти. Комплекс скарбу могли формувати впродовж кількох поколінь з різних джерел: від військової здобичі до дипломатичних подарунків. На думку дослідниці, важливим хроноіндикатором для датування пам'ятки є срібні посудини, час тезаврації яких визначається не раніше першого десятиліття V ст. н. е. [Mitkova-Szubert, 1999, s. 148–149].

Подібні до Борочицького комплексу знахідки відомі й на інших територіях Волині: в Бранах, Лучицях, Ласкові, Верхівні, Качині та ін. [Козак, 1995, с. 51–54; 1999б, с. 81, рис.1]. Найближчим до Борочич є місцезнаходження у Бранах на Горохівщині. Під час будівлі залізничної колії сполученням Львів-Луцьк там було виявлено скарб римських срібних монет II ст. н. е. і два золоті медальйони імператора Траяна¹. Знахідки зберігалися у двох глиняних горщиках [Кропоткин, 1961, с. 52].

У 1926 році монетний депозит знайдено в с. Лопушне (тепер – Кременецького р-ну Тернопільської області). До нього входили срібні денарії Адріана (117–138 рр.), Луція Вера (161–169 рр.), Александра Севера (222–235 рр.), Аврелія Клавдія (Клавдія II Готського) (268–270 рр.), Костянтина II

¹ Стосовно медальйонів Траяна (очевидно Траяна Деція – 249–251 рр.) А. Бурше вважав, що до інформації про їхню знахідку в Бранах треба ставитися обережно, оскільки тут могла виникнути плутанина із золотими ауреусами (солідами) із Борочич. Тим більше, що випадки карбування медальйонів імператора Деція Траяна поки що не відомі [Bursche, 1996, s. 87–88].

(337–340 pp.) і Валента (364–378 pp.) [Супкаловський, 1961, с. 123–124]. З Кременця походить сховок мідних римських монет II–III ст. Загальна кількість грошових знаків у ньому не встановлена. Відомо лише, що до збірки Київського університету ім. св. Володимира потрапило 44 екземпляри поганої збереженості. В. Антонович, засновник нумізматичного кабінету в цьому університеті, упакував їх в окремий конверт без ідентифікації [Кропоткин, 1961, с. 81].

Ще два скарби знайдено в смт. Мізоч на Здолбунівщині. Перший було випадково відкрито у 1927 році в центрі населеного пункту. Його величина невідома, оскільки монети швидко розібрали місцеві жителі. Вдалося повернути лише 102 денарії імператорів Антоніна Пія, Луція Вера, Марка Аврелія, Коммода, а також Фаустіни Молодшої. Другий – у 1934 році на околиці селища у глиняному горщику. Він складався з 200 римських денаріїв, однак вціліли лише 2 монети: Коммода і Фаустіни Молодшої.

Подібна доля спіткала й скарб зі с. Сичівка Шумського р-ну Тернопільської області. До археологічного музею у Варшаві потрапило лише 5 срібних грошових знаків: Траяна, Сабіни, Фаустіни Старшої і Коммода. Ще 18 монет залишилося від депозиту, який виорали селяни у 1935 році біля с. Стоянівка (тепер – Радивилівського р-ну Рівненської області). Це – денарії Траяна, Адріана, Антоніна Пія, Фаустіни Старшої, Марка Аврелія, Фаустіни Молодшої та Коммода [Кучинко М., Кучинко З., 2007, с. 42, 44].

У 1939 році під час оранки поля великий сховок римських монет виявлено в с. Лучиці Сокальського р-ну Львівської області. Він знаходився у горщику цегляного кольору і налічував близько 1600 (за іншими даними близько 2000 [Кропоткин, 1976 (звіт), с. 10]) імператорських денаріїв. У 1959 році 525 одиниць потрапили у фонди Львівського історичного музею, а саме: Тіт – 1, Доміціан – 3, Траян – 1, Сабіна – 1, Адріан – 21, Елій Вер – 3, Антонін Пій – 147, Фаустіна Старша – 42, Марк Аврелій – 124, Фаустіна Молодша – 61, Луцій Вер – 15, Луцілла – 11, Кріспіна – 1, Коммод – 61, Петринакс – 1, Клод Альбін – 1, Септимій Север – 3, Юлія Домна – 1, невизначені – 26, варварські наслідування – 1 шт. [Кропоткин, 1961, с. 67]. Під час розкопок у 1976 році багатощарового поселення в с. Ромош В. В. Кропоткіну було передано ще 9 монет: Траяна – 1, Фаустіни Старшої – 1, Марка Аврелія – 4, Луцілли – 2, Коммода – 1 шт., а також денарій імператора Максиміна Фракійця, знайдений у с. Пірванче біля Горохова Волинської області [Кропоткин, 1976 (звіт), с. 10].

Ще один сховок імператорських денаріїв знайдено у 2010 році шукачами воєнних «трофеїв» у лісовому масиві неподалік с. Жуличі Золочівського р-ну

Львівської області¹. Місце, де були заховані монети, розташоване на відстані біля 1,3 км на північний-схід від села, на домінуючій над навколишньою місцевістю вершині пагорба під назвою «Гора Висока» (висота 360 м над р. м.) (фото 104). Сьогодні там стоїть встановлений у 1940 році бетонний триангуляційний знак.

Фото 104. Місце знахідки скарбу в околиці с. Жуличі Львівської області

Візуальний огляд території засвідчив, що скарб був неглибоко закопаний на пологому схилі неподалік (за 50–60 м) вершини пагорба. Очевидно, в результаті природних чинників (ерозії схилу, порушення ґрунту гризунами, звірами, корінням дерев тощо) монети були розсіяні на ділянці приблизно 10×10 м. Жодних ознак наявності поселення на цій території не зафіксовано, оскільки найближче джерело води – р. Західний Буг, знаходиться на відстані біля 1500 м на північ від місця знахідки. Топографічно пагорб нагадує горбогірний хребет, простягаючись паралельно болотистій заплаві річки з північного сходу на південний захід. Можливо, що у пізньоримський час тут міг проходити один із сухопутних шляхів. За невідомих обставин денарії нашвидкуруч закопали поруч із дорогою. Відсутність інформації про ємність, у якій вони зберігалися, дає змогу припустити, що це міг бути шкіряний мішечок або дерев'яна скринька.

¹ Оскільки монети знайдено в лісовому масиві між селами Жуличі та Білий Камінь, то в літературу вони увійшли за назвою «Білокамінський скарб» [Онищук, 2010б, с. 184]. Однак уточнена інформація про його місцезнаходження дає підстави пов'язувати знахідку з с. Жуличі Золочівського р-ну Львівської області.

Точна кількість монет у скарбі, а також сучасне їхнє місцезнаходження невідомі. За одними даними він налічував близько 160 денаріїв, за іншими – біля 200. Загалом, вдалося зібрати інформацію про 90 із них (табл. 16). Вони виготовлені з якісного срібла в часи правління імператорів від Отона (69 р.) до Клодія Альбіна (193–197 рр.). Монети оригінального карбування без т. зв. «варварських наслідувань». Стан збереження добрий, лише невелика частина має сліди часткового зношення (фото 105; табл. XXX). Хронологія скарбу з околиць Жулич дає підстави стверджувати, що виявлені римські денарії могли потрапити до населення другої чверті I тис. н. е. Волино-Подільського пограниччя не раніше початку III ст. н. е.

Фото 105. Римські монети з Жуличівського скарбу
(фото з інтернет-аукціону «Violity»)

Безумовно, що скупчення великого числа монетних скарбів у Західній Волині та Волино-Подільському пограниччі треба пов'язувати з племенами вельбарської культури. Звичаю заховувати свої багатства в землю германці дотримувалися здавна. Корнелій Тацит писав, що на зиму вони будували сховища для себе і свого майна у вигляді підземель, накриваючи їх зверху гноєм. Це «... пом'якшувало суворість холодів, а у випадку набігу ворога все відкрите розграбовується, [а] сховане і закопане залишається незнайденим тому, що його ще треба відшукати» [Тацит. *Германия*, XVI – цит. за: *Древние германцы*, 1937, с. 64]. Їхня тезаврація проходила в різний час (найпізніший скарб з с. Лопушне датується періодом від Адріана (117–138) до

Валента (364–378). Ми підтримуємо думку тих дослідників, які вважають, що надходження римських грошових знаків за межі лімесу відбувалося різними шляхами: у результаті війн і грабіжницьких набігів варварських загонів; контрибуцій, які видавала римська адміністрація племенним вождям; виплат за службу; внаслідок викупу полонених; торговельно-обмінних операцій між провінційно-римськими купцями і населенням культур другої чверті I тис. н. е. [Пивоваров, 1999, с. 22]. Як вже зазначалося у попередніх розділах, наявність великої кількості грошей могло сприяти використанню їх у середовищі багатих прошарків варварського суспільства як повноцінний платіжний засіб. Натомість серед рядових членів торгівля переважно носила натурально-міновий характер.

Брак грошових знаків, спричинена періодичним зменшенням кількості привізних римських монет, призводила до продукування в середовищі місцевого населення наслідувань, які повторювали римські зразки [Лавров, 2003, с. 349]. Масове фальшування срібних денаріїв, а подекуди й золотих ауреусів свідчить, що такого типу продукція була не лише нагромадженням дорогоцінного металу, а її могли використовувати й у внутрішньому обігу. Певним доказом цього є випадкова знахідка у 2007 році в с. Паликорови Бродівського р-ну Львівської області наслідування золотого римського ауреуса¹. На жаль, його розміри, вага і сучасне місцезнаходження невідомі. На аверсному боці схематично зображено погруддя імператора (Марка Аврелія, Коммода ?) повернене ліворуч та хаотичний набір знаків, які нагадують латинські букви «N», «I», «O». На реверсному – у повний зріст постать богині (можливо Еквітас) вліво і позначення у вигляді літер «O», «I», «N» (табл. XXVIII: 2) [Онищук, 2008в, с. 9–10]. Примітивна техніка виготовлення монети, а також неграмотність у переданні легенди, засвідчує її карбування у варварському середовищі. Очевидно, що така продукція виготовлялася не в одному екземплярі: одноштемпельний прототип ауреуса з Паликорів присутній у збірці Національного музею історії України у Києві (табл. XXVIII: 3) [Кропоткин, 1967, с. 34–35]. Вищеописана знахідка свідчить, що навіть звичайне наслідування ауреуса, не говорячи про оригінальну монету, серед місцевої людності цінувалося значно більше, аніж шматочок золота, з якого він був зроблений.

Наявність на більшості ауреусів отворів для підвішування [Анохин, 2015, с. 23–26] засвідчує їхнє використання також як підвісок, можливо на зразок золотих імператорських медальйонів (т. зв. «multiplum»). Для племенної

¹ У монографії О. В. Анохіна місце знахідки визначено Тернопільською областю [Анохин, 2015, с. 37, № 28]

верхівки їх виготовляли із золотих монет оригінального або «варварського» карбування. При цьому наявність припаяного вушка чи отвору не позбавляло такий виріб функцій платіжного засобу [Онищук, 2015в, с. 27]. Натомість підвіски з позолоченої бронзи, які, мабуть, призначалися для бідніших верств суспільства, відігравали роль лише оздоби або відзнаки. Адже не виключено, що такі «медальйони» могли бути свідченням участі їхніх власників у військових кампаніях на лімесі, що, відповідно, підвищувало їхній статус і вирізняло серед інших членів племінного колективу.

Отже, знахідки імпортованих предметів у черняхівської та вельбарської культур засвідчують контакти їхніх носіїв з людністю римських провінцій. Нижню Мезію, Дакію, Паннонію, Галлію та інші прилімесні території пов'язували з варварським світом річкові та сухопутні шляхи. На землі Прикарпаття, Поділля і Волині вони пролягали по Дністру, Пруту з притоками, а також через Карпатські перевали. І хоча торговельні відносини імперії з племенами Європейського Барбарікуму мали взаємовигідний характер, її політична стабільність не могла існувати без контактів із ними. Від сировинної бази за Дунаєм залежала як економіка римських провінцій, так і розвиток продуктивних сил у метрополії. Погіршення економічних взаємин з варварським населенням призвело до втрати Римом політичного контролю над ним. Гунська навала поклала початок краху існуючої системи взаємовідносин і балансу сил, що в кінцевому результаті спричинило розвал Римської імперії та завершило надзвичайно важливий і складний період таких взаємостосунків. Не маючи власної економічної підоснови, матеріальний розвиток черняхівського населення, зумовлений активними провінційно-римськими впливами, торговельно-економічними контактами, а також грабівницькими війнами, у швидкому часі призупинився. Звичаєва (місцева) культура варварських племен поступово поглинула досягнення пізньоримського часу в економіці, побуті та господарстві, розвиваючись надалі на основі давніх етнічно-племінних традицій.

ВИСНОВКИ

Римський час в історії України вважається одним із проблемних періодів через складність історичних і культурних процесів, що тут відбувалися. Незважаючи на досягнення української археології в дослідженні археологічних культур цього часу, залишається багато невирішених проблем, пов'язаних з міграційними процесами тогочасної людності, характером заселення територій, організацією поселенських структур та поховальних пам'яток, взаємовідносин із суміжним іноетнічним населенням, особливостями матеріального та духовного розвитку і т. д. Насамперед це стосується територій, які лежали на шляхах міграцій, або в етноконтактних зонах. Такими є західні райони Волині та Поділля. У першій половині I тис. тут локалізувалося декілька різноетнічних спільнот, які відрізнялися своїм рівнем розвитку, характером матеріальної та духовної культури, специфікою господарства тощо.

Археологічні дослідження, які проводять на цій території з другої половини XIX ст., сформували достатню для певних узагальнень джерельну базу. Завдяки розкопкам В. Демитрикевича, Г. Осовського, І. Коперницького, К. Гадачека, В. Гребеняка, Я. Пастернака, О. Цинкаловського, Т. Сулімирського, Ю. В. Кухаренка, М. О. Тіханової, В. В. Кропоткіна, М. Ю. Смішка, І. С. Винокура, В. Д. Барана, В. М. Циглика, Д. Н. Козака та інших дослідників на сьогоднішній день в межах Західної Волині та Поділля за неповними даними відомо не менше 10 пам'яток з матеріалами пізньозарубинецької культури, близько 60 – липицької та 50 – пшеворської, більше 20 – зубрицької, а також майже 300 – вельбарської та черняхівської культур.

Упродовж досліджуваного періоду освоєння Волино-Подільського регіону відбувалося нерівномірно. Основна кількість поселень злокалізована на Волинській і Подільській височинах, тоді як розташована поряд рівнинна, частково заболочена територія Малого Полісся, залишалася малозаселеною.

Однією з найбільших спільнот пізньолатенського часу в межиріччі Вісли та Одру була пшеворська культура, серед носіїв якої, окрім германського, деякі дослідники допускали існування й слов'янського (венедського) елементу.

Пшеворська людність проживала на невеликих поселеннях на берегах річок, або на мисах біля заплав, у напівземлянкових житлах, хоча іноді трапляються й наземні споруди. Поруч були розташовані господарські будівлі типу комор і ями для збереження припасів.

Населення користувалося переважно ліпним посудом. Кружальна кераміка зустрічається рідко, зазвичай у могильниках. Різноманітний асортимент господарських знарядь і предметів побуту (ножі, сокири, тесла, долота, ножиці, фібули, пряжки, окуття поясу тощо) засвідчує розвиток металодобувної, ковальської справи, ливарництва та ін. Частина зазначених виробів могла надходити у пшеворське середовище як імпорт від населення суміжної липицької культури.

Про характер поховального обряду цієї людності можна судити за результатами досліджень могильників у Звенигороді та Гриневі. Вони ґрунтові, захоронення здійснювали за обрядом трупоспалення. Кремаційні залишки зсипали в урну. В середині, поруч або під нею розміщали поховальні дари: посуд, знаряддя праці, прикраси, зброя. Остання часто має сліди ритуального пошкодження.

Виявлені у могилах предмети озброєння та спорядження вершника (мечі, наконечники списів, умбони щитів, шпори тощо) свідчить про наявність у складі пшеворського суспільства професійних воїнів, а отже, певної військової організації. З цього випливає, що у першій чверті I тис. н. е. вже існували певні мілітарні формування, які виконували різного роду військові функції: від охорони власних територій від набігів ворога до далеких походів на римський лімес.

Матеріали досліджень пам'яток пшеворської культури засвідчують землеробський характер господарства цього населення. Значну роль відіграло тваринництво та ремісництво. Залежно від потреби у додатковому продукті харчування, мисливство та рибалство використовували більшою чи меншою мірою.

Про складність історичної та культурної ситуації в ранньоримський час свідчать матеріали нововиявленого ґрунтового кремаційного могильника Карів-I у Західному Побужжі. У 2017 р. там було відкрито 5 захоронень з різноманітним супровідним матеріалом, в тому числі нечастими для західних районів Волині та Поділля римськими імпортом кінця I–II ст. н. е. Серед найцінніших предметів – частина великої червонолакової посудини типу «terra sigillata» з аплікативними орнаментами у вигляді сцен античної міфології, уламки римських амфор, скляний і бронзовий посуд, інкрустовані різноколірними емаллями металеві елементи від ритона, залишки кінських

вудил типу «Vimose» та ін. предмети. Одна з бронзових посудин має 3 кронштейни-атташі, оформлені у вигляді чоловічих погрудь із зачісками у стилі т. зв. «свебських вузлів». Їх носили германські племена, які належали до свебського культурного кола і проживали на початку нашої ери у межиріччі Вісли та Одери. Наявність в одному із поховань залишків кінського черепа, частин вуздечки типу «Vimose» та деяких інших матеріалів, що мають відповідники на пам'ятках південно-західного узбережжя Балтійського моря, дають змогу припустити зв'язок цього населення з культурами західнобалтського походження (богачевська, самбійсько-натангінська), Одночасно, знахідки бронзового казана з антропоморфними атташами і значної кількості імпортованих предметів можуть засвідчувати германське походження частини його людності. Виявлені в похованнях матеріали, зокрема фібули, амфори, скляний посуд та ін., є добрими хронологічними індикаторами і датують пам'ятку Карів-I другою пол. II ст. н. е. (фаза B₂-B₂/C₁).

На початку I ст. н. е. з Прип'ятського Полісся в Західну Волинь та, частково, у Верхнє Подністер'я відбулося переселення пізньозарубинецьких племен. На Волино-Подільському пограниччі їх матеріали виявлені на поселеннях в Ремезівцях, Майдані Гологірському, Вороняках, Липівцях, Попівцях, Соکیلниках, Пасіках Зубрицьких. Зарубинці не створювали окремих поселень, а підселялися невеликими родовими групами на вже існуючі пшеворські та липицькі селища. Вони проживали в заглиблених у ґрунт житлах (напівземлянках) чотирикутної, рідше овальної форми. До складу житлово-господарського комплексу входили різні господарські споруди: ями-підвали та комори. У побуті користувалися ліпною керамікою кухонного та столового призначення: горщиками, мисками, кувалдами. Знаряддя праці виготовляли із заліза, бронзи, каменю, дерева, кісток тварин.

У кінці I ст. н. е. зарубинецька людність втрачає чіткі риси своєї самобутності та в симбіозі з пшеворським і липицьким населенням формує зубрицьку культуру.

Міграційні процеси ранньоримського періоду проходили й у зворотному напрямку – з південного заходу на північний схід. Вони пов'язані з переселенням у Середнє та Верхнє Подністер'я частини дакійського (гето-дакійського) етносу з сучасної Румунії. Прийшли племена принесли на територію Східного Прикарпаття та Західного Поділля своєїрідну культуру, названу від могильника у Верхній Липиці – липицькою. Ще не так давно вважалося, що її пам'ятки злокалізовані, головню, на Давидівському і Гологірському кряжах. Однак, результати досліджень поселення Попівці-IV у верхів'ях р. Ікви, а також знахідки липицьких артефактів у Західному

Поділля дають змогу припустити, що дакійська людність спорадично заселяла майже весь простір від Кременецького горбогір'я на півночі до Середнього Дністра на півдні.

Найкраще вивченими пам'ятками цього часу є поселення у Верхній Липиці, Залісках, Черепині, Ремезівцях, Липівцях, Відниках, могильники у Верхній Липиці, Колоколині, Болотні, Звенигороді, а також окреме поховання в Чижикові. Здебільшого липицька людність проживала в заглиблених (землянках і напівземлянках), рідше – у наземних житлах. Поблизу виявлені комори, хліви для худоби, ями та інші господарські будівлі.

На основі досліджень могильників у Верхній Липиці, Звенигороді, Болотні з'ясовано, що носії липицької культури дотримувалися обряду трупоспалення з наступним захороненням в урнах або ямах. У меншій кількості відомі тілопокладення, які, можливо, є іноетнічним впливом. Покійників хоронили на ґрунтових могильниках.

Порівняно значний культурний шар на поселеннях, характер господарських споруд (комори, ями для зберігання зерна), а також знаряддя праці, в тому числі наральник з Майдану Гологірського, свідчать про осілий, землеробський характер липицької економіки. Значну роль відіграло домашнє тваринництво. З галузей ремісничого характеру треба назвати ліпне гончарство, залізоплавильне ремесло, ковальство. На взаємовідносини населення Верхнього і Середнього Подністер'я з провінційно-римським світом, насамперед Дакією, вказують запозичення технології та налагодження місцевого виробництва кружальної кераміки, різні імпортні предмети (прикраси, дзеркала, металевий посуд), республіканські монети тощо.

Території Західної Волині та Поділля належали до районів, де проходило формування зубрицької культури. Специфічною особливістю Західного Поділля є те, що тут, окрім пшеворського та зарубинецького компонентів, в її утворенні взяли участь й липицькі племена. Зокрема, матеріали з поселення Попівці-IV у західній частині Кременецького горбогір'я мають змішані липицько-пшеворсько-зарубинецькі риси, а отже, свідчать про поступове інтегрування культурних елементів цих племен у єдину зубрицьку спільноту. Приблизно з середини II ст. н. е. на Волино-Подільське пограниччя та Верхнє Подністер'я прибуває значна кількість зубрицького населення із Західної Волині, зрушеного хвилею міграції германських племен вельбарської культури.

Основним типом зубрицьких жител на досліджуваній території були напівземлянки. У господарстві користувалися, як правило, ліпним посудом.

Зрідка зустрічається кружална кераміка провінційно-римського типу, яка потрапила на зубрицькі селища в результаті впливів липицької культури.

До ремісничих виробів належать предмети, виготовлені з металу, кістки і каменю. Це – знаряддя праці (ножі, тесла, сокира, проколки, голки, лоцила), побуту (фібули, гребені), прикраси. Потрібно зазначити, що вказані предмети характеризують високий рівень розвитку металургійного, ковальського, ливарного, косторізного та інших ремесел зубрицького населення.

Невивченою залишається проблема поховальної обрядовості зубрицької культури. На сьогодні поки що не знайдено її жодного могильника. Навіть якщо припустити, що це населення використовувало своєрідний похоронний ритуал, який важко зафіксувати під час археологічних досліджень (наприклад, розсипання залишків тілоспалення над поверхнею землі чи води), то залишається не зовсім зрозумілим, що призвело до раптової зміни традиційної обрядовості. Припускають, що на це вплинув міграційний фактор, коли в умовах переселення і змішання великих мас людей втрачалися зв'язки з територією предків, місцями перебування їхніх «душ», поступово зникали надії на їхні захисні функції для живих. Це сприяло послабленню культу предків і в кінцевому результаті призвело до втрати давніх традицій хоронити кремаційні залишки померлих у землі.

Носії зубрицької культури, виділившись на основі інтеграції зарубинецького, пшеворського та липицького населення, перейняли й характерні риси його економіки та побуту: землеробсько-тваринницький спосіб господарства, ліпне керамічне виробництво, різні види ремесел тощо. У процесі подальшого розвитку зубрицька культура переростає в локальну групу типу Черепин-Теремці, основу якої складав слов'янський етнічний компонент, і відому у Верхньому Подністер'ї та верхній течії Західного Бугу за пам'ятками у Бовшеві, Дем'янові, Черепині, Свіржі, Ріпневі, Неслухові, Ракобовгах, Гряді та ін.

У другій чверті I тис. н. е. культурно-історична ситуація на території Західної Волині зазнає змін. Приблизно у др. пол. II ст. н. е. з Прибалтики і Нижнього Повіслення у Прип'ятське Полісся, Західну Волинь і Поділля переміщуються германські племена готів і спорідненої із ними людності – носіїв вельбарської культури. Їхні пам'ятки простягаються передусім уздовж Волинської височини (Ромош, Яструбичі, Свитазів, Федорівці, Линів-II, Загаї-II та ін.).

Дещо іншою виглядала ситуація на Західному Поділлі. Вважається, що в пізньоримський час ця територія належала до зони поширення

черняхівської культури, а вельбарські матеріали на ній присутні лише у вигляді культурних впливів. Однак дослідження, проведені на Вороняцькому та Кременецькому кряжах, дають змогу стверджувати факт заселення германською людністю Волино-Подільського пограниччя аж до району Гологірського горбогір'я (поселення Йосипівка-Ш). Племена готів заселили північний край Подільської височини не пізніше початку III ст. н. е., а може й одночасно із освоєнням ними Західної Волині. Сприятливі для проживання, землеробства і придомного скотарства ґрунти спонукали до заснування тут довготривалих поселень (Кобилля, Дудин-II, Малинище-I та ін.). Територія пограниччя стала своєрідним «плацдармом» для інфільтрації германців у середовище черняхівської культури на Поділлі.

На вельбарських поселеннях відкрито як великі наземні дво-трикамерні споруди типу «штальхаузів», так і менші за розмірами, заглиблені в материк, житла, господарські будівлі, ями.

Посуд виготовлений ліпним і кружальним способом. Останній вироблявся за провінційно-римською технологією, запозиченою у племен черняхівської культури. В господарстві та побуті користувалися виробами з металу, дерева, кістки і каменю: ножами, теслами, долотами, різцями, свердлами, лоцилами, проколками, голками, кістяними гребенями та іншими предметами матеріальної культури. Серед прикрас відомі фібули, підвіски, окуття поясів, намистини. Деякі із них належали до предметів імпорту, або були привезення готами з прилімесних територій, наприклад Північного Причорномор'я і Подунав'я.

Важливим джерелом для вивчення духовної культури вельбарського населення є поховальні пам'ятки. Могильники ґрунтові, біритуального характеру. Основним типом поховань є тілоспалення з покладенням кремаційних залишків у ямки. В окремих випадках неочищені від попелу кальциновані кістки зсипали в урни або були накриті урною зверху. Поховальний інвентар складається з кількох посудин, знарядь та прикрас. Значна кількість речей має сліди перебування у вогні. Деяко в меншій кількості трапляються тілопокладення. Інгумаційні поховання здебільшого північної орієнтації. Скелетовані останки людей лежать на спині у випростаному положенні, рідше – на боці з підігнутими ногами. Окремі захоронення, більш пізні, орієнтовані на захід і, мабуть, пов'язані з поширенням християнства у вигляді його аріанської течії.

Слов'янські старожитності черняхівської культури сконцентровані в західній частині Подільської височини і Західному Побужжі та належать до Верхньодністерської локальної групи (група «Черепин-Теремці»). Це

поселення Ріпнів-II, Неслухів, Ракобовти, Запитів- IV, Гряда-I, Черепин, Свірж, Стрілки-II, Бовшів, Дем'янів-II, Куропатники та інші.

Поселення невеликі, рідко забудовані. Переважають житла у вигляді напівземлянок і землянок; зустрічаються й наземні будівлі. З господарських споруд відомі комори для зберігання припасів, значна кількість ям тощо.

У побуті та господарстві черняхівське населення користувалося ліпним і кружальним посудом, виробами з металу, скла, кістки, каменю. На землеробський характер тодішньої економіки вказують знахідки наральника, чересел, серпів. У господарському комплексі велике значення відіграло також приселищне тваринництво. В стаді домашніх тварин найбільш поширеними були велика і дрібна рогата худоба, свині та коні.

Активно розвивалися ремесла: гончарне, чорна металургія, ковальське, косторізне, каменеобробне. Окремі з них (гончарне, металодобувне) можливо мали спеціалізований характер і могли працювати на збут.

Як і в зубрицькій культурі проблема поховального обряду черняхівців групи Черепин-Теремці не вивчена через відсутність відкритих некрополів. Причини цього можуть полягати як у втраті давніх традицій в результаті послаблення культу предків, так і в складних умовах етнополітичного характеру, які виникли у другій половині I тис. н. е. Зокрема, до раптової зміни характеру поховальних пам'яток слов'янського населення могло призвести завоювання цих земель готами. За словами Плінія Старшого серед германців був поширений звичай, за яким переможені, окрім усього іншого, позбавлялися права хоронити своїх померлих у землі.

Локалізація пам'яток вельбарської та черняхівської культур у досліджуваному районі породжує проблему взаємовідносин їхніх носіїв. У комплексах Верхньодністерської групи вельбарські впливи, крім незначної кількості фрагментів кумфоподібних посудин, наразі невідомі. Ймовірно, однією з причин, які стали на заваді проникнення германців у райони Верхнього Подністер'я і райони верхньої течії Західного Бугу, була смуга Малополіських боліт, зокрема в Буго-Стирському межиріччі. Певну роль в цьому могло відіграти також компактне проживання тут слов'янських общин, які хоча й були політично залежні від готів (сплачували данину, відбували різного роду повинності і т. д.), однак могли мати право певної автономії. Подібна ситуація спостерігається в Подніпров'ї, де проживали антські племена київської культури. Можливо подальші археологічні дослідження в зоні безпосередніх взаємодій слов'янських і готських племен на Волино-Подільському пограниччі внесуть ясність у це питання.

Важливе значення для розвитку культури населення Західної Волині та Поділля першої половини I тис. н. е. мали провінційно-римські впливи. Налагодження такого роду взаємин було викликane двосторонніми політичними й економічними інтересами. У мирних стосунках з населенням, яке проживало за межами лімесу, була зацікавлена адміністрація та жителі новостворених римських провінцій. З іншого боку торгівля з Римом була вигідна різним прошаркам варварського суспільства, передусім знаті.

Взаємовідносини населення, яке проживало на північ та північний схід від Карпат з провінційно-римським світом, залежали від політичної стабільності на римському лімесі. Зокрема, глибока криза, що охопила імперію в III ст. н. е., негативно вплинула на економічні та культурні контакти. З кінця III ст. н. е. починається період відносної стабілізації, що, відповідно, позначилося на збільшенні об'ємів торгівлі з варварським світом.

Предмети провінційно-римського походження потрапляли на територію Західного Поділля та Волині не тільки у результаті товарообміну. Нерідко дорогі прикраси, металевий посуд, римські монети та інші предмети могли привозити з території Подунав'я чи Північного Причорномор'я як воєнні трофеї або подарунки за службу в римських допоміжних військових підрозділах. Аби задобрити варварських вождів, військова та адміністративна влада провінцій щедро обдаровувала їх за охорону прилімесних територій, участь у військових операціях проти інших варварських племен тощо. Правдоподібно, що саме до такої категорії подарунків належать бронзовий казан з антропоморфними підвісами із могильника Карів-I, золоті медальйони, велика кількість срібних монет і т. д. До цієї ж групи знахідок належить скляна намистина з поселення Дудин-II на Волино-Подільському пограниччі, на якій, ймовірно, зображено портрет Єлени – матері імператора Костянтина Великого.

Провінції Нижню Мезію, Дакію, Паннонію, Галлію та інші римські території пов'язували з варварським світом річкові та сухопутні шляхи. На землі Прикарпаття, Поділля і Волині вони проходили по Дністру, Пруту та їхніх притоках, а також через Карпатські перевали. Політична стабільність Римської імперії не могла існувати без контактів із людністю за лімесом. Від сировинної бази за Дунаєм і Рейном залежала як економіка провінцій, так і розвиток продуктивних сил у метрополії. Тому порушення такого балансу у IV ст., погіршення економічних взаємин з варварським населенням призвело до повної втрати Римом політичного контролю над ним. З падінням Римської імперії закінчився надзвичайно важливий і складний період таких взаємостосунків.

CONCLUSIONS

Roman period is one of the most complicated phases in the history of Ukraine, because of the implementation of an amount of different historical and cultural processes in this period. Despite the achievements of Ukrainian archeology, there still are a lot of questions related to the problems of migration, character of colonization, order of settlements and burial sites, relationship with different ethnic groups, features of material and spiritual culture, etc. This is particularly true for the study of regions, which were situated on the way of migrations or in the so-called contact areas. Such areas in the Roman period were modern West Volhynia and Podilia. In the first half of the 1st century AD, there were few different ethnic societies in those regions. They differed in the level of their development, material and spiritual culture, and in features of the household.

Archeological excavations in those territories were carried out from the late 19th century. Their results formed a source base that helped scholars to make some generalizations. Thanks to the research of V. Demytrykevych, H. Osovskiy, I. Kopernytskyi, K. Hadaczek, V. Hrebeniak, Ya. Pasternak, O. Tsynkalovskiy, T. Sulimirskiy, Yu. V. Kucharenko, M. O. Tikhanova, V. V. Kropotkin, M. Yu. Smishko, I. S. Vynokur, V. D. Baran, V. M. Tsyhylyk, D. N. Kozak and others at the territories of Volhynia and Podilia in our days we know at least 10 sites with materials of Late Zarubyntsi culture, about 60 sites of Lypytsia culture, 50 sites of Przeworsk culture, more than 20 sites of Zubra culture, and almost 300 sites of Wielbark and Cherniakhiv cultures.

During the researched period, the populating of Volhynia and Podilia regions wasn't balanced. Most of the settlements are situated on the Volhynian and Podilian Upland. At the same time, the partly swampy areas of the Lesser Polissia, located near the plain, were occupied by a limited population.

One of the biggest societies in La Tène period between Vistula and Oder was the Przeworsk culture. Some scholars suggested that Przeworsk culture consisted not only of Germanic tribes, but also included Slavic (Venetian) component.

Przeworsk tribes lived in small settlements on the banks of the rivers or on capes near the floodplain. They used semi-subterranean houses, but sometimes

we can also see subterranean houses. Near those settlements we can locate household buildings like chambers and pits for saving provision.

The population mostly used handmade pottery. Wheel-made pottery is rare, above all, in the cemeteries complexes. The diverse assortment of handicraft tools (knives, axes, adzes, chisels, shears, fibulae, buckles, binding plates of belts etc.) demonstrates the development of metal mining, blacksmith craft and foundry. The part of mentioned tools could get to the Przeworsk society as an import from the neighboring tribes of the Lypytsia culture.

The character of the burial tradition of this society can be considered through the materials of cemeteries at Zvenyhorod and Hryniv. They are cremation ground cemeteries. Remains of cremations were put into urns and in the urns, near them or not far of them there are findings of grave goods: pottery, tools, jewelry, weapons. The weapons often have signs of ritual destruction.

The types of weapons and the variety of rider's equipment discovered in burial complexes (swords, spearheads, umbos, spurs etc.) proves the existence of professional warriors in the Przeworsk culture society, and, consequently, some military organization. It reflects the fact, that in the first half of the first millennium AD there were groups, which had some military functions: from defending their territory against enemies to military campaigns at the Roman Limes.

Materials of research of the Przeworsk culture sites indicate that these societies were agrarian. Livestock farming and craft were also important for them. The need of additional stuff products could also cause the existence of hunting and fishing in their economic life.

The materials of ground cremation cemetery at the site Kariv-I in West Bug region demonstrates the complexity of the historical and cultural situation in Early Roman Period. In 2017 there were discovered 5 burial complexes with grave goods, which included rare late 1st–2nd century AD Roman imports that are unique for the territory of the West Volhynia and Podilia. Among the most valuable goods the parts of the red slip ware of so-called «terra sigillata» decorated with scenes from ancient mythology, the fragments of Roman amphorae, bronze and glass vessels, metal fragments of rhyton inlaid with colored enamels, remains of «Vimose» type horse bits must be mentioned. One of the bronze kettles is decorated with three brackets with the so-called Suebian nodus. The Suebian nodus was the distinctive hairstyle of Germanic tribes, that belonged to Suebian culture circle and lived at the beginning of the Common Era period between Vistula and Oder. In one grave the remains of the horse skull, fragments «Vimose» type horse bits and other goods were found. They have analogies on sites of

the southwest Baltic Sea coast. The mentioned fact creates the possibility of the connections between the society, which left the burials at Kariv, with the West-Baltic populations (Bogaczewo culture, Sambia-Natangia culture). At the same time, the presence of a bronze cauldron with anthropomorphic brackets and a great number of Roman imports indicates the Germanic origin of the part of this society. Grave goods from Kariv-I – fibulae, amphorae, glass vessels and etc., can be considered to be good time markers of second half of the 2nd century AD (stage B₂-B₂/C₁).

At the beginning of the 1st century AD there was a resettlement of the tribes that can be connected with the Late Zarubyntsi culture from the region of Pripyat Polissia to West Volhynia and, partly, to the Upper Dniester region. On the Volhynia-Podilia border there were found their materials on the sites Remezivtsi, Maidan Holohirskyi, Vroniaky, Lypivtsi, Popivtsi, Sokilnyky, Pasiky Zubrytski. Society of Late Zarubyntsi culture didn't make their settlements. They arrived by small clan groups on the settlements of the existing Przeworsk and Lypytsia culture and used rectangular or oval shaped semi-subterranean houses. Hand-made cooking- and tableware: pots, bowls, and cups were used by this population in their daily live habits. Tools were made from iron, bronze, stone, wood and animal bones.

In the end of the 1st century AD the tribes of the Late Zarubyntsi culture loosed their own features and mixed with Przeworsk and Lypytsia cultures and created Zubra culture.

Migration processes of the Early Roman period took place also in the opposite direction – from southwest to northeast. They are related to the relocation of the parts of Dacian (Geto-Dacian) ethnos from the territory of modern Romania to the Middle and Upper Dniester region. The adjoining tribes brought their culture to the territory of the Eastern Carpathians and Western Podilia, it was named the Lypytsia culture after the name of the first investigated cemetery. It was considered for the long period of time that Lypytsia culture sites are mostly located on Davydiv and Holohirsk mountain-ridges. However, the results of the excavations at the site Popivtsi-IV, which is located in the upper reaches of the river Ikva, and finds of Lypytsia culture sites in West Podilia region can allow us to indicate the presence of Dacians on the huge area that lies almost from the Kremenets hills in north and to the Middle Dniester in the south.

The most researched sites this period are settlements at Verkhnia Lypytsia, Zalisky, Cherepyn, Remezivtsi, Lypivtsi, Vidnyky, and the cemeteries of Verkhnia Lypytsia, Kolokolyn, Bolotnia, Zvenyhorod and a separate grave site at Chyzykiv.

In general, the tribes of Lypytsia culture used deep dwellings (semi- and subterranean houses), rarely – ground dwellings. Storehouses, cow-houses, pits and other household buildings were found near the households.

The cemeteries at Verkhnia Lypytsia, Zvenyhorod, Bolotnia determined that the population of the Lypytsia culture used cremations with putting the remains into urns or into pits. Less is known about inhumations, which probably were an ethnically influential impulse. The dead were buried at the flat graves cemeteries.

Comparatively, a rich cultural layer on the settlements, the character of the household buildings (storehouses, grain pits) and tools, including a tip from the site of Maidan Holohirskyi, indicate the sedentary, agricultural character of Lypytsia culture. Animal husbandry also was important for their economical activity. Among the craft activities they produced handmade pottery, iron smelting, and blacksmith production. Their relationship with the tribes of Upper and Middle Dnister region and Roman World, primarily Dacia, indicates the borrowing of technology that gave them the ability to start the local production of wheel-made pottery. We also see different imports (adornments, mirrors and metal vessels), Republican coins, etc.

The territories of Western Volhynia and Podilia belonged to the areas where the Zubra culture was formed. Features of West Podilia region indicate that besides Przeworsk and Zarubyntsi culture, the tribes of Lypytsia culture also were involved on the formation the new culture. Materials from the settlement of Popovtsi-IV in the western part of the Kremenets hillhorn have mixed Lypytsia-Przeworsk-Zarubintsi-culture components, and indicate the gradual integration of these cultural elements into a single Zubra culture community. Approximately from the middle of the 2nd century AD on Volhynia-Podilia frontier and in the Upper Dnister are we can see the appearance of the significant number of Zubra culture sites from Western Volhynia, that were shifted by a wave of the Germanic tribes of Wielbark culture that were moving from the north.

The main type of Zubra culture dwellings were semi-subterranean houses. In household they used mainly hand-made pottery. Occasionally there are finds of the provincial-Roman type pottery, which Zubra culture received from the influences of the Lypytsia culture.

The tools were made from metal, bone and stone. There are knives, adzes, axes, bone borers, needles, smoothers, every day things (fibulae, combs) and adornments. It should be noted, that these objects indicate the high level of the development of metallurgical industry, forging, foundry, bone crafts and antler goods production in the population of the Zubra culture.

The problem of burial tradition of Zubra culture still remains a problem nowadays, because any cemetery of this culture wasn't found. Even assuming that this population used a type of funeral ritual that is difficult to record during the archaeological research (for example, the scattering of remains of cremations over the surface of the earth or water), it remains unclear, what were the reasons for the sudden transformation of the burial ritual. The migrations factor could be an answer to this problem. The resettlement and the reunification of great masses of people who were tied up with the territories they had to leave and move to new locations, caused the situation, when the places where their «souls» were kept, couldn't serve to protect the living any more.

Zubra culture that was formed on the base of the Zarubinetz, Lypytsia and Przeworsk culture societies, took also their economy and everyday life features like farm-livestock farming, hand-made pottery production, various types of crafts, etc. In the process of further development, Zubra culture turned into a local group of Cherniakhiv culture, called the Cherepyn-Teremtsi local group. It was based on Slavic ethnical component, which is known in the Upper Dnister and the upper reaches of the Western Bug regions mainly on sites Bovshiv, Demianiv, Cherepyn, Svirzh, Ripniv, Neslukhiv, Rakobovty, Hriada etc.

In the second quarter of the 1st millennium AD the cultural-historical situation in the territory of Western Volhynia changed. Approximately, in second half of the second century AD the Germanic tribes of Goths and Wielbark culture arrived from the Baltic and Lower Wistula regions to Pripyat Polissia region, and the Western Volhynia and Podilia regions. Their sites were situated along the Volhynia Upland (Romosh, Yastrubychi, Svytaziv, Fedorivtsi, Lyniv-II, Zahai-II and other sites).

The situation in the West Podilia was different. In the late Roman period this territory belonged to the zone of the Cherniakhiv culture, and Wielbark materials are presented only in the form of the cultural influences. However, the research of the areas of Voronyatsky and Kremenets mountains, allows us to confirm the fact of the settlement of Germanic tribes of the Volhynia-Podilia borderland to the area of the Golohiria hillhorn (settlement Yosypivka-III). Gothic tribes settled the northern part of Podilska hillhorn no later than at the beginning of the third century AD and perhaps it was simultaneously with the arrival of their settlements in the Western Volhynia area. Favorable soils were the reason for the appearance of the long-term settlements here (Kobyllia, Dudyn-II, Malynyshche-I and others). The border area became a kind of «bridgehead» for the infiltration of the Germanic tribes into Cherniakhiv culture in Podilia.

On the Wielbark settlements there are discovered as well as big ground two- or three chamber so-called «Stallhausen», and small sized dwellings hollowed in the soil, household buildings, and pits.

There are finds of handmade and wheel-made pottery. The last one was produced by the provincial Roman technology that was borrowed from the tribes of the Cherniakhiv culture. In the household and everyday life, they used products made of metal, wood, bone and stone: knives, scaffolds, chisels, borers, spatulas, smoothers, needles, bone combs and other things. Among the adornments there are known finds of fibulae, pendants, binding plates of belts, beads. Some of them belonged to the import items, or were transported by the Goths from the Limes territories, such as the Northern Black Sea area and the Danubian region.

Funeral sites are an important source for studying the spiritual culture of the Wielbark population. There are biritual ground cemeteries. The main type of burial indicates that the remains of cremation were put in the pit. In some cases, burned bones, uncurified from ash, were put into urns or covered with urns from the top. Grave goods consisted of a few vessels, tools and adornments. A lot of grave goods have traces of staying in the fire. There are known inhumations, but their number is quite modest. They are mostly northern orientation and the bone remains lie on the back in the upright position, rarely - on the side with crocheted legs. Some burials, that can be dated by the latter period are oriented to the west and, apparently, are connected with the spread of Christianity in the form of Arianism.

Slavic antiquities of Cherniakhiv culture are concentrated in the western part of the Podilia Hill and the West Bug region and belong to the Upper Dnister local group of Cherepyn-Teremtsi. These are settlements Ripniv-II, Neslukhiv, Rakobovty, Zapytiv-IV, Hriada-I, Cherepyn, Svirzh, Strilky-II, Bovshiv, Dem'ianiv-II, Kuropatnyky and others.

The settlements are small, rarely built up. The dominative dwelling form is presented by semi-subterranean and subterranean houses; there are also are aboveground buildings. Among household buildings there are known store buildings, a lot of pits etc.

They used hand- and wheel-made pottery, metalwork, glasswork, bonework, stonework. The groundbreaking nature of their economic is indicated by the findings of tips, parts of plough, and sickles. Animal husbandry played an important role in the economic complex. The most common were large and small cattle, pigs and horses. Pottery, ferrous metallurgy, blacksmith craft, cornice, stone processing were the crafts that were developed the most. Some of them (pottery production and metal mining) may have had a specialized character and might have worked for sale.

Both Zubra culture and Cherepyn-Teremtsi local group don't have any cemeteries. It creates a problem in the studying of their burial tradition. The

reasons for this may consist in the loss of ancient traditions as a result of the weakening of the cult of ancestors, and in difficult ethnic and political conditions of the second half of the 1st millennium AD. In particular, the sudden changing of the burial traditions of the Slavic population could lead to the conquest of these lands by the Goths. According to Plinius Maior, among the Germans, the custom was spread, after which the defeated, were deprived of the right to bury their dead in the earth.

The location of the sites of Wielbark and Cherniakhiv culture in the researched region created problem to understand their relationship. In complexes of the Upper Dnister group, except for a small quantity pots with inside the rim, there are no features of Wielbark culture. Probably, one of the reasons that prevented the penetration of the Goths in the regions of the Upper Dnister area and the region of the upper reaches of the Western Bug, was a strip of swamps in Small Polisia, mainly in the Bug-Styr region. The compact residence of the Slavic communities in this area could also play a certain role in this process, although they were politically dependent to the Goths (they were paying tribute, serving various kinds of duties, etc.), but they could have a certain autonomy. A similar situation is observed in the Dnipro region, where the Antes tribes of Kyiv culture lived at that time. Perhaps, further archaeological research in the zone of direct intercontacts of Slavic and Gothic tribes on the Volhynia-Podilia border will bring new information and theories to this issue.

Provincial Roman influences were important for the development of the culture of the population of Western Volhynia and Podilia in the first half of the 1st millennium AD. The establishment of this kind of relationship was caused by bilateral political and economic interests. Administration and the inhabitants of the newly established Roman provinces in the Danube region were interested in peaceful relations with the barbarian population living outside the Limes. On the other hand, trade with Rome was beneficial to various layers of barbaric society, primarily to the nobility.

The relationship of the population living in the north and north-east of the Carpathians with the Provincial Roman world depended on the political stability of the Roman limes. In particular, the crisis that swept the empire in the 3rd-century AD, had a negative impact on economic and cultural contacts. Since the end of the 3rd century AD, the period of the relative stabilization began, which affected the increase of the trade volumes with the barbaric world.

Products of Provincial Roman origin arrived at the territory of Western Podilia and Volhynia, not only as a result of commodity exchange. Often, expensive adornments, metal vessels, Roman coins and other goods could be

brought from the territory of Danubian region or the Northern Black Sea Coast as military trophies or gifts for service in the Roman auxiliary military units. In order to satisfy the barbaric leaders, the military and administrative authorities made them generously gifts to protect the border areas, and to participate them in military operations against other barbaric tribes, etc. It is quite possible that the bronze cauldron with anthropomorphic brackets from the burial ground Kariv-I, gold medallions, a large number of silver coins, etc., belonged to this category of gifts. The same group of finds includes glass bead from the settlement of Dudyn-II in the Volhynia-Podilia border area, which probably indicates a portrait of Elena – the mother of Emperor Constantine the Great.

The provinces of Lower Moesia, Dacia, Pannonia, Gallia and other Roman territories were connected with the barbaric world by river and land routes. Before arriving in the areas of modern Prykarpattia, Podilia and Volhynia they passed along the Dniester, Prut and their tributaries, as well as through the Carpathian passages. The political stability of the Roman Empire could not exist without contact with the tribes over the Limes. Provincial economy and the development of productive forces in the metropolis depended on the raw material base behind the Danube and the Rhine. Therefore, the violation of such a balance in the 4rd century AD, the deterioration of economic relations with the barbaric population, led to the complete loss of political control of it. With the fall of the Roman Empire, a very important and difficult period of such relationship ended.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Опубліковані джерела

1. Гай Плиний Старший. Естественная история // Древние германцы. Сборник документов / сост. Б. Н. Граков, С. П. Моравский, А. И. Неусыхин; под ред. А. Д. Удальцова. М., 1937. С. 47–54.
2. Дион Кассий. Римская история // Древние германцы. Сборник документов / сост. Граков Б. Н., Моравский С. П. и др. М., 1937. С. 146–168.
3. Иордан. О происхождении и деяниях гетов («Getika») / Вступ. статья, пер., коммент. Е. Ч. Скржинской. 2-е изд., испр. и доп. СПб, 2001. 512 с.
4. Повесть временных лет / под ред. В. П. Адриановой-Перетц; пер. Д. С. Лихачева и Б. А. Романова. Ч. 1: Текст и перевод. М.–Л., 1950. 407 с.
5. Полибий. История // Известия древних писателей о Скифии и Кавказе / под ред. В. В. Латышева. СПб, 1890. Т. 1: Греческие писатели. С. 440–444.
6. Птолемей. Географическое руководство // Известия древних писателей о Скифии и Кавказе / под ред. В. В. Латышева. СПб, 1890. Т. 1: Греческие писатели. С. 228–247.
7. Публий Корнелий Тацит. Германия // Древние германцы. Сборник документов / сост. Б. Н. Граков, С. П. Моравский, А. И. Неусыхин; под ред. А. Д. Удальцова. М., 1937. С. 55–82.

Архівні джерела

Науковий архів Інституту археології НАН України (Київ).

Ф. експедицій, оп. 1.

8. Спр.1975/23. Козак Д. Н. Звіт про розкопки пам'яток пшеворської культури у Львівській області в 1975 р. 96 арк.
9. Спр. 1976/114. Кропоткин В. В. Отчёт об археологических раскопках поселения у с. Ромош Сокальского р-на Львовской области в 1976 г. 27 арк.

10. Спр. 1984/179. Кропоткин В. В. Отчёт об археологических раскопках поселения у с. Ромош Сокальского р-на Львовской области в 1984 году. 54 арк.
11. Спр. 2005/273. Онищук Я. І. Звіт про розкопки багатощарового поселення Дудин-ІІ Бродівського р-ну Львівської області у 2005 році. 28 арк.
12. Спр. 2008/293. Онищук Я. І., Ляска В. В. Звіт про археологічні дослідження багатощарового поселення Малинище-І (с. Малинище Бродівського р-ну Львівської області) у 2008 році. 69 арк.
13. Спр. 2013/89. Онищук Я. І. Звіт про археологічні дослідження багатощарового поселення Малинище-І (с. Малинище Бродівського р-ну Львівської області) у 2013 р. 74 арк.
14. Спр. 1992/174. Самолюк В. О. Звіт про роботу археологічної експедиції Рівненського краєзнавчого музею у 1992 р. 29 с., 56 табл.
15. Спр. 1955/186. Свешников И. К. Отчёт о работе археологической экспедиции Львовского государственного исторического музея в с. Звенигород Бобрского р-на Львовской области в 1955 г. 19 арк.
16. Спр. 1956/23. Тиханова М.А. Отчет о работах Днестрово-Волинского отряда Славянской экспедиции ИИМК АН СССР в 1956 г. 36 с., 53 фото.
17. Спр. 1977/64. Цигилик В. М. Звіт про роботу Ранньослов'янської новобудівної археологічної експедиції ІСН АН УРСР у 1977 р. 39 арк.
18. Спр. 1986/121. Цигилик В. М. Звіт про роботу Ранньослов'янської госпдоговірної археологічної експедиції відділу археології західного регіону УРСР Інституту суспільних наук АН УРСР за 1986 рік. 33 арк.
19. Спр. 1992/171. Цигилик В. М. Звіт про роботу Ранньослов'янської госпдоговірної археологічної експедиції відділу археології західного регіону УРСР за 1992 рік. 29 арк.

Архів Тернопільської обласної комунальної інспекції охорони пам'яток історії та культури (Тернопіль)

20. Строцень Б. С. Звіт про розкопки черняхівського поселення Очеретне-ІІ у 1996 р. 47 арк.

Архів Львівського національного університету імені Івана Франка

21. Ф. Р-119, оп. О/С-4, спр. 646. Особова справа Л. І. Крушельницької. 81 арк.

*Документація науково-технічного і навчального центру
низькотемпературних досліджень Львівського національного
університету імені Івана Франка (Львів)*

22. Серкіз Р. Я. Мінералогічний аналіз шлаку кричного заліза із багатоща-
рового поселення Броди-І. 2015. 6 с.

*Документація хімічного факультету
Львівського національного університету імені Івана Франка (Львів)*

23. Ридчук П. В. Результати аналізу проб ґрунту з поховання № 5 могиль-
ника Карів-І. 2017. 2 с.

*Науковий архів археологічного музею
Львівського національного університету імені Івана Франка (Львів)*

24. Звіт про науково-дослідну роботу за 1998 р. «Історія і культура давнього
населення Звенигородської землі (VI–XIV ст.) / Пелещишин М. А., Берест
Р. Я., Благітко М. Я., Вітвіцька Г.В. 1998. 39 арк.
25. Звіт про виконання госпдоговірної теми Тд. 66-90 «Вивчення
археологічних пам'яток на трасі газопроводу Ямал-Західний кордон
СРСР» / Крушельницька Л. І. 1990. 34 арк.

*Науковий архів відділу археології Інституту українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України (Львів)*

26. Крушельницька Л. І. Звіт про роботу Бродівської (ранньозалізної)
госпдоговірної археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН
УРСР у 1985 р. 48 арк.
27. Крушельницька Л. І. Звіт про роботу Бродівської госпдоговірної
археологічної експедиції в 1987 р. 19 арк.

*Науковий архів НДЦ «Рятівна археологічна служба»
Інституту археології НАН України (Львів)*

28. Археологічне обстеження території Сокальського району у 2012 р. /
Чорний А., Назар І., Сало Б. та ін. Львів, 2013. Т. 1–2. 533 с.

Література

29. Абашина Н. С., Козак Д. Н., Синиця Є. В. Терпиловський Р. В. Давні слов'яни. Археологія та історія: навчальний посібник. К., 2012. 366 с.
30. Алексеева Е. М. Античные бусы Северного Причерноморья // Археология СССР: САИ. М., 1978. Вып. Г1–12. 120 с.
31. Алексеева Е. М. Античные бусы Северного Причерноморья // Археология СССР: САИ. М., 1982. Вып. Г1–12. 105 с.
32. Алтынбеков К. Консервация и реконструкция археологических находок // Интеграция археологических и этнографических исследований. Сборник научных трудов. – Иркутск, 2013. Т. 2. С. 3–8.
33. Амброз А. К. Фибулы Юга Европейской части СССР // Археология СССР: САИ. М., 1966. Вып. Д1–30. 113 с.
34. Анохин О. В. Фальшивомонетчество у варварских племён на территории современной Украины и Молдовы. Каталог варварских подражаний. Днепропетровск, 2015. 206 с.
35. Антонович В. Б. Археологическая карта Волынской губернии. М., 1900. 131 с.
36. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів / За ред. В. В. Ауліха, Л. І. Крушельницької, І. К. Свешнікова та ін. К., 1982. 268 с.
37. Ахмедов И. Р. «Свев» из Мордовии. К изучению культурных контактов поволжских финнов в III в. н. э. // РАр. М., 2010. № 1. С. 26–37.
38. Бадер О. Н. Музеефикация археологических памятников // СА. М., 1978. № 3. С. 138–153.
39. Бандрівський М. Сварожі лики. Археологічно-релігієзнавчі нариси з історії Західної України. Львів, 1992. 104 с.
40. Бандрівський М. Виробничий осередок черняхівської культури поблизу с. Меденичі на Львівщині // МДАПВ. Львів, 1995. Вип. 6. С. 163–168.
41. Бандрівський М., Бандровський О. Поява пам'яток східносередземноморських культів на Придністровському Поділлі // Україна в минулому. Львів, 1992. Вип. 2. С. 5–26.
42. Бандрівський М. Про час появи техніки кам'яної кладки і мурування на західноукраїнських землях // Вісник Інституту Укрзахідпроектреставрація. Львів, 1997. Ч. 8. С. 33–40.
43. Бандровський О. Г. Свідчення про перебування римських допоміжних з'єднань у Подністров'ї // НМАПВ. Львів, 1992. Вип. 2. С. 43–45.
44. Бандровський О. Г. Зовнішня політика Римської імперії в добу правління імператора Траяна (за даними Діона Кассія) // Carpatica – Карпатика. Карпати в давнину. Ужгород, 2002. Вип. 15. С. 197–216.

45. Баран В. Д. Бронзовая подвеска из села Черепино // КСИИМК. М., 1956. Вып. 65. С. 136–137.
46. Баран В. Д. Поселение первых веков нашей эры в с. Черепин, Львовской области // КСИА АН УССР. К., 1957. Вып. 7. С. 97–99.
47. Баран В. Д. Розкопки на поселенні I тисячоліття н. е. в с. Ріпневі (Ріпнів II) Львівської області в 1957 р. // МДАПВ. К., 1959. Вип. 2. С. 102–113.
48. Баран В. Д. Поселення перших століть нашої ери біля села Черепин. К., 1961а. 130 с.
49. Баран В. Д. До питання про ліпну кераміку культури полів поховань черняхівського типу у межиріччі Дністра і Західного Бугу // МДАПВ. К., 1961б. Вип. 3. С. 77–88.
50. Баран В. Д. Поселення I тис. н. е. в с. Ракобути на Західному Бугу // МДАПВ. К., 1962. Вип. 4. С. 80–91.
51. Баран В. Д. Памятники черняховской культуры бассейна Западного Буга // МИА. М., 1964. № 116. С. 213–252.
52. Баран В. Д. Раскопки раннеславянского поселения в с. Зелёный Гай на Днестре // АО 1966. М., 1967. С. 236–237.
53. Баран В. Д. Деякі підсумки дослідження поселень черняхівського типу у верхів'ях Дністра і Західного Бугу // Слов'яно-руські старожитності. К., 1969. С. 35–45.
54. Баран В. Д. Поселення черняхівського типу поблизу с. Дем'янів у Верхньому Подністров'ї // Археологія. К., 1971. Вип. 1. С. 103–113.
55. Баран В. Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. К., 1972. 344 с.
56. Баран В. Д. Пам'ятки черняхівського типу на території Західної Волині та Верхнього Подністров'я (історія вивчення) // Археологія. К., 1974. Вип. 14. С. 14–25.
57. Баран В. Д. Черняхівська культура (за матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу). К., 1981. 264 с.
58. Баран В. Д. Пражская культура Поднепровья (по материалам поселений у с. Рашков). К., 1988. 160 с.
59. Баран В. Д. Становлення ранньослов'янських культур та основні шляхи розселення слов'ян // Записки НТШ. Львів, 1993. Т. ССХХV. С. 59–85.
60. Баран В. Д. Слов'янські ранньосередньовічні культури та їхні підоснови // МДАПВ. Львів, 1995. Вип. 6. С. 191–204.
61. Баран В. Д. Давні слов'яни. К., 1998. Т. 3. 336 с.
62. Баран В. Д., Баран Я. В. Історичні витоки українського народу. К., 2005. 208 с.
63. Баран В. Д., Гопкало О. В. Черняхівські поселення басейну Гнилої Липи. К., 2006. 144 с.

64. Баран В. Д., Козак Д. Н., Терпиловський Р. В. Походження слов'ян. К., 1991. 144 с.
65. Баран В. Д., Максимов Е. В., Магомедов Б. В. и др. Славяне Юго-Восточной Европы в передгосударственный период. К., 1990. 488 с.
66. Баран В. Д., Цигилик В. М. Дослідження поселення першого тисячоліття н. е. у верхів'ях Золотої Липи // Середні віки на Україні. К., 1971. Вип. 1. С. 65–75.
67. Безбородов М. А. Исследование стекол из стеклоделательной мастерской III–IV вв. н. э. у с. Комаров // МДАПВ. Львів, 1964. Вип. 5. С. 81–85.
68. Белевец В. Г. О находках топоровидных подвесок позднеримского времени на территории Беларуси // Черняхівська культура: до 85-річчя від дня народження І. С. Винокура (ОІУМ, № 5). К., 2016. С. 59–67.
69. Березовець Д. Т. Розвідка у верхів'ях р. Південного Бугу // АП УРСР. К., 1952. Т. 3. С. 207–219.
70. Берест Р. Поселення липицької культури біля с. Ганачівки на Перемишлянщині // АДЛУ. Львів, 2000. Вип. 4. С. 44–61.
71. Берест Р. Нові пам'ятки дакійських племен з Верхнього Подністров'я // Етногенез та рання історія слов'ян: нові концепції на зламі тисячоліть. Матеріали міжнародної наукової конференції. Львів, 2001. С. 129–135.
72. Берест Р. Рятівні археологічні дослідження на пам'ятці липицької культури біля села Ганачівка // МДАПВ. Львів, 2013. Вип. 17. С. 225–232.
73. Белан Н. Г. До історії мисливства і тваринництва у племен Правобережної України у I тис. н. е. // Археологія. К., 1977. Вип. 24. С. 29–37.
74. Бьяшевский Н. Археологический съездъ въ Кіевѣ // Кіевская старина. Ежемѣсячный историческій журналъ. К., 1899. Т. LXVII (Октябрь). С. 107–120.
75. Бігус М. До археологічної карти Тернопілля: нові пам'ятки на Волино-Подільському порубіжжі // МДАПВ. Львів, 2006. Вип. 10. С. 252–258.
76. Бідзіля В. І. Поселення Галіш-Ловачка // Археологія. К., 1964. Т. XVII. С. 92–143.
77. Бідзіля В. І. Історія культури Закарпаття на рубежі нашої ери. К., 1971. 184 с.
78. Бидзиля В. И., Русанова И. П. Липицкая культура // Археология СССР: Славяне и их соседи в конце I тысячелетия до н. э. – первой половине I тысячелетия н. э. М., 1993. С. 96–104.
79. Білас Н., Конопля В. Археологічні дослідження в басейні річки Думни // НС: Збірник наукових праць / Історико-краєзнавчий музей м. Винники. Львів, 2009. Вип. 2. С. 119–138.
80. Білас Н., Конопля В. Археологічні дослідження на Кам'янецьчні // НС: Збірник наукових праць / Історико-краєзнавчий музей м. Винники. Львів, 2011. Вип. 4. С. 225–253.

81. Білас Н., Конопля В., Сілаєв О. Старожитності Монастирищини // ВПАС. Луцьк, 2012. Вип. III. С. 37–60.
82. Білас Н., Конопля В., Сілаєв О. Нові матеріали до поселенської структури Верхньої течії р. Полтви // ЛАВ. Львів, 2016. Вип. 3. С. 3–19.
83. Білас Н., Сілаєв О. Поховання римського часу в околицях Львова // НС: Збірник наукових праць / Історико-краєзнавчий музей м. Винники. Львів, 2012. Вип. 5. С. 235–244.
84. Білас Н., Сілаєв О., Конопля В. Нові пам'ятки в басейні р. Маруньки // ЛАВ. Львів, 2016. Вип. 3. С. 25–29.
85. Бобринский А. А. Гончарные мастерские и горны Восточной Европы (по материалам II–V вв. н. э.). М., 1991. 215 с.
86. Боряк О. О., Герасимчук О. В. Веретено та пряслиця у слов'янській міфологічній традиції // Народна творчість та етнографія. К., 1990. № 1 (221). С. 30–36.
87. Брайчевський М. Ю. Розвідка слов'янських пам'яток на Волино-Подільському прикордонні // АП УРСР. К., 1952. Т. 3. С. 401–408.
88. Брайчевський М. Ю. Римська монета на території України. К., 1959. 244 с.
89. Брайчевський М. Ю. Зображення коня з с. Черепин в Середньому Пороссі // Археологія. К., 1961. Т. XII. С. 183–184.
90. Брайчевський М. Ю. Біля джерел слов'янської державності. К., 1964а. 355 с.
91. Брайчевський М. Ю. Погребение в Горке-Полонке на Волини // МИА. М., 1964. № 116. С. 173–175.
92. Бруяко И. В., Дзиговский А. Н., Мадыда-Легутко Р. *Studia Baltica et Pontica* (Сармато-германский комплекс на городище Картал в низовьях Дуная) // *Stratum plus: Между лimesом и поднебесной: центры власти и производства*. СПб–Кишинёв–Одесса–Бухарест, 2017. № 4. С. 233–254.
93. Бугай П., Войнаровський В., Конопля В. Пам'ятки археології Комарева та Волиці (Сокальщина). Львів, 2009. 171 с.
94. Булик Н. До питання про формування археологічної науки в Галичині у XIX столітті // МДАПВ. Львів, 2005. Вип. 9. С. 372–385.
95. Булик Н. Охорона археологічних пам'яток у Східній Галичині у XIX ст. // АДЛУ. Львів, 2006. Вип. 9. С. 58–66.
96. Булик Н. Археологічні осередки Львова (1875–1914): наукові пошуки та польові здобутки // АДЛУ. Львів, 2008. Вип. 11. С. 209–237.
97. Булик Н. Львівська археологія XIX – початку XX століття: дослідники, наукові установи, музеї. Львів, 2014. 304 с.

98. Вакуленко А. В. Этнокультурная ситуация в верхнем Поднестровье в I–II вв. н. э. // Древние славяне и Киевская Русь. К., 1989. С. 22–34.
99. Вакуленко Л. Внутрішній та зовнішній обмін у населення Українських Карпат // Бойківщина. Історія та сучасність. Матеріали історико-народознавчої конференції «Минуле і сучасне Бойківщини». Львів, 1996. С. 10–11.
100. Вакуленко Л. Українські Карпати у пізньоримський час. К., 2010. 304 с.
101. Вакуленко Л. В., Скиба А. В. Черняхівські житла з печами-кам'янками в контексті питань слов'янського етногенезу // In Sclavenia terra / Інститут археології НАН України. К., 2016. Вип. 1. С. 7–28.
102. Винокур И. С. Памятники волянской группы полей погребений у сел Маркуши и Иванковцы // МИА. М., 1964. № 116. С. 176–185.
103. Винокур И. С. Островский М. И. Раскопки Раковецкого могильника в 1962 г. // КСИА АН СССР. М., 1964. Вып. 102. С. 64–69.
104. Винокур И. С., Островский М. И. Раковецкий могильник // МИА. М., 1967. № 139. С. 144–159.
105. Винокур И. С. Волино-Подольское пограничье – один из районов формирования черняховской культуры // КСИА АН СССР. М., 1970. Вып. 121. С. 27–32.
106. Винокур И. С. Історія та культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя II–V ст. н. е. К., 1972. 180 с.
107. Винокур І. Вельбарские элементы и черняховские древности Лесостепи Украины II–V вв. н. э. // Kultura wielbarska w młodszym okresie Rzymskim (materiały z konferencji). Lublin, 1989. Т. II. S. 217–224.
108. Винокур І. Пшеворські елементи у пам'ятках черняхівської культури Волино-Подільського пограниччя // Kultura przeworska (materiały z konferencji). Lublin, 1997a. Т. III. S. 51–66.
109. Винокур І. С. Етнос черняхівських племен Лісостепу // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. К.–Львів, 1997б. С. 73–77.
110. Винокур І. Черняхівська культура: витоки і доля. Кам'янець-Подільський, 2000а. 376 с.
111. Винокур І. С. Сармати у Прикарпатті // Археологічні студії. К.–Чернівці, 2000б. Вип. 1. С. 50–57.
112. Винокур І. Старожитності Волино-Подільського пограниччя II–VII ст. н. е. // Археологія Тернопільщини. Тернопіль, 2003а. С. 139–147.
113. Винокур І. С. Генезис черняхівської культури на Волині і Поділлі // Старожитності I тисячоліття нашої ери на території України. К., 2003б. С. 51–55.

114. Винокур И. С., Вакуленко Л. В. Киселевский могильник I–II вв. н. э. // КСИА АН СССР. М., 1967. Вып. 112. С. 126–131.
115. Винокур И. С., Мегей В. П. До археологічної карти Тернопільщини // Археологія Тернопільщини. Тернопіль, 2003. С. 148–154.
116. Возьни М. Археологічні дослідження Володимира Демитрикевича (1859–1937) на території Східної Галичини // НС: Збірник наукових праць / Історико-краєзнавчий музей м. Винники. Львів–Винники, 2013. Вип. 6. С. 19–41.
117. Войнаровський В. Про час і мотиви руйнації інгумаційних поховань черняхівської культури // Записки НТШ. Львів, 1998. Т. ССXXXV. С. 318–342.
118. Войнаровський В. М. Давнє чинбарство на території України // Археологія. К., 2003. № 3. С. 111–133.
119. Войнаровський В. Верхнє Побужжя як Балто-Чорноморське роздоріжжя // МДАПВ. Львів, 2008. Вип. 12. С. 170–181.
120. Войнаровський В. М. Нововідкриті пам'ятки римської доби у верхів'ї р. Білостік на Сокальщині // АДІУ. Археологія Правобережної України. К., 2010. Вип. 2. С. 135–139.
121. Войнаровський В. Ткацтво у населення півдня Східної Європи в I тис. н. е. Артефакти та рівень спеціалізації // МДАПВ. Львів, 2014а. Вип. 18. С. 136–149.
122. Войнаровський В. М. Промисли та допоміжні ремесла населення півдня Східної Європи в I–XIII ст. (археологічне відображення та інтерпретація). Львів, 2014б. 438 с.
123. Войнаровський В., Войнаровський А. Гряда І. Виробничий осередок IV ст. н. е. поблизу Львова. Луцьк, 2011. 184 с.
124. Войнаровський В., Івановський В., Конопля В. Багатошарове поселення Червоноград–7 // ДАВ. Львів, 1999. Вип. 1. С. 109–120.
125. Войнаровський В., Конопля В., Филипчук М. Лукаші. Багатошарова пам'ятка археології на Брідщині. Львів, 2005. 112 с.
126. Войтович Л. Готи на території України: результати досліджень на початок XXI століття // АДЛУ. Львів, 2008. Вип. 11. С. 35–64.
127. Войтович Л. Сармати на землях нинішньої України: проблеми локалізації племен // Записки НТШ. Львів, 2010. Т. ССLX. Кн. 2. С. 7–23.
128. Войцещук Н. Археологічні дослідження басейну річки Вишня на Мостищині у 2011 році // АДЛУ. Львів, 2015. Вип. 19. С. 142–173.
129. Войцещук Н., Осаульчук О., Павлів Д., Чопек С., Трибала-Завісляк К., Бобак Д. Попередні результати археологічних досліджень (розкопок)

- у басейні р. Вишня в 2014–2015 роках // АДЛУ. Львів, 2015. Вип. 19. С. 118–141.
130. Волинець О. М. Липицьке поселення в Заліщиках // Матеріали IV Міжнародної археологічної конференції студентів і молодих вчених. К., 1996. С. 147–148.
131. Воляник В. К. Роботи в с. Горинка Тернопільської області // АДНУ в 1969 р. К., 1972. Вип. IV. С. 312–313.
132. Воляник В. К. Могильник черняхівської культури у верхів'ях р. Горинь // Археологія. К., 1974. Вип. 13. С. 65–79.
133. Вольфрам Х. Готы. От истоков до середины VI века (опыт исторической этнографии / пер. с нем. Б. П. Миловидов, М. Ю. Некрасов. СПб., 2003. 656 с.
134. Воронятов С. В. Сарматский и южно-балтский культурные импульсы в постзарубинецких древностях горизонта Рахны-Почеп (втор. пол. I – нач. II вв. н. э. Диссертация ... канд. ист. наук: спец. 07.00.06 – Археология. СПб, 2018. 309 с.
135. Гавритухин И. О., Обломский А. М. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст // Раннеславянский мир. М., 1996. Вып. 3. 298 с.
136. Гаськевич О. В., Позняк С. П. Структура ґрунтового покриву Гологоро-Кременецького горбогір'я. Львів, 2007. 208 с.
137. Гей О. А. Могильник у с. Раковец (раскопки 1985 г.) // Раннеславянский мир: материалы и исследования. М., 1990. С. 109–118.
138. Герасименко Н. П. Ландшафтно-кліматичні зміни на території України за останні 2,5 тис. років // Історична географія: початок XXI століття. Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції 3–6 жовтня 2007 р. Вип. 14. Вінниця, 2007. С. 41–53.
139. Геренчук К. И. Малое Полесье // Физико-географическое районирование Украинской ССР. К., 1968. С. 165–173.
140. Геренчук К. И. Загальний огляд // Природа Львівської області. Львів, 1972а. С. 7–11.
141. Геренчук К. И. Природні ландшафти і райони // Природа Львівської області. Львів, 1972б. С. 107–133.
142. Геренчук К. И. Природні комплекси і ландшафтні райони // Природа Тернопільської області. Львів, 1979. С. 126–143.
143. Герета И. П. Новые исследования в Чернелев-Русском // АО 1977 г. М., 1978. С. 310–311.
144. Герета И. П. Исследование могильников черняховской культуры на Тернопольщине // АО 1985 г. М., 1987. С. 319–320.

145. Герета И. П. Новые могильники черняховской культуры Западной Подолии и вельбарская культура // *Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim*. Lublin, 1989. Т. II. С. 283–297.
146. Герета І. П. Нові пам'ятки черняхівської культури в околицях Тернополя // *НМАПВ*. Львів, 1991. С. 27–29.
147. Герета І. П. Нові пам'ятки Західного Поділля в світлі проблем черняхівської культури // *МДАПВ*. Львів, 1995. Вип. 6. С. 144–163.
148. Герета І. Про так звані князівські поховання // *Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і Волинь (Матеріали ІХ наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції)*. Луцьк, 1998. С. 136–139.
149. Герета І. Місце так званих князівських поховань серед пам'яток черняхівської культури (На підставі нових досліджень) // *Записки НТШ*. Львів, 2002. Т. ССXLIV. С. 222–236.
150. Герета І. Нові відкриття у Чернелеві-Руському (До питання про так звані князівські поховання) // *Europa barbarica. Świerć wieku archeologii w Masłomęczu. Monumenta Studia Gothica*. Lublin, 2005. Т. 4. S. 117–127.
151. Герета І. П. Чернелево-Руський могильник / Упор. В. С. Тилищак (ОІУМ. № 3). К., 2013. 284 с.
152. Герета И. П., Харитонов Е. А. Чистилковский могильник // *Могильники черняховской культуры*. М., 1979. С. 136–141.
153. Глушко М. Генезис тваринного запрягу в Україні (культурно-історична проблема). Львів, 2003. 448 с.
154. Гопкало О. В. Бусы и подвески черняховской культуры. К., 2008. 252 с.
155. Гопкало О. В. Про дату скляних жетонів у черняхівському ареалі // *Археологія*. К., 2012. № 2. С. 96–102.
156. Гопкало О.В. Мужской и женский черняховский костюм (по данным погребений с антропологическими определениями) // *Stratum plus: Европейская Сарматия и Херсонес*. СПб–Кишинёв–Одесса–Бухарест, 2011. № 4. С. 179–207.
157. Гопкало О. В., Тылищак В. С. Римские импорты из металла на могильнике Чернелив-Русский // *Германия – Сарматия*. Курск–Калининград, 2010. Вып. II. С. 79–93.
158. Горбаненко С. А. Землеробство і тваринництво слов'ян лівобережжя Дніпра другої половини I тис. н. е. К., 2007. 196 с.
159. Горбаненко С. А., Гошко Т. Ю., Дзনেладзе О. С., Ковальчук О. М., Милашевський О. С., Нестеровський В. А., Панікарський А. В., Сергєєва М. С. Намисто вельбарської культури з Хрінників // *Археологія*. К., 2018, № 2. С. 80–97.

160. Горбаненко С. А., Пашкевич Г. О. Землеробство давніх слов'ян (кінець I тис. до н. е. – I тис. н. е.). К., 2010. 316 с.
161. Гороховский Е. Л. Хронология украшений с выемчатой эмалью Среднего Поднепровья // Материалы по хронологии археологических памятников Украины. К., 1982. С. 125–139.
162. Гороховский Е. Л. Хронология черняховских могильников Лесостепной Украины // Труды V Международного конгресса археологов-славистов. К., 1988. Т. 4. С. 34–46.
163. Гороховский Е. Л., Гопкало (Бобровская) О. В. Фибулы VII группы О. Альмгрена в ареале черняховской культуры // Археологія давніх слов'ян. К., 2004. С. 103–130.
164. Гребеняк В. Нові археологічні знахідки на території східної Галичини // Записки НТШ. Львів, 1915. Т. СХХІІ. С. 5–28; 4 табл.
165. Грушевский М. Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиновѣдѣнія // Украинский народъ в его прошломъ и настоящемъ. СПб, 1914. С. 1–37.
166. Гудкова О. В. Про участь сарматів у виникненні черняхівської культури // Археологія. К., 2001. № 2. С. 36–41.
167. Гулик С. В. Ретроспективний аналіз лучно-степових ландшафтів Західного Поділля, їх сучасний стан та напрям розвитку. Автореф. дис... канд. геогр. наук: спец. 11.00.01 – Фізична географія, геофізика і геохімія ландшафтів. Львів, 2011. 22 с.
168. Гупало В., Войцещук Н. Дослідження праісторичних об'єктів на городищі літописного Звенигорода у 2010 році // АДЛУ. Львів, 2013. Вип. 17. С. 60–86.
169. Даниленко В. М. Пізньозарубинецькі пам'ятки київського типу // Археологія. К., 1976. Вип. 19. С. 65–92.
170. Діденко С. В. Античний керамічний імпорт з поселення пізньоримського часу біля с. Сокіл // In Sclavenia terra / Інститут археології НАН України. К., 2016. Вип. 1. С. 29–40.
171. Довгань П., Конопля В., Стеблій Н. Дослідження в Буську // ЛАВ. Львів–Винники, 2012. Вип. 2. С. 62–66.
172. Довженок В. И. К истории земледелия у восточных славян в I тысячелетии н. э. и в эпоху К.ской Руси // Материалы по истории земледелия СССР. М., 1952. Сб.1. С. 115–159.
173. Драчук В. С. Стела со знаками из Теробовельщины // СА. М., 1967. № 2. С. 243–244.

174. Егорейченко А. А. Очковидные подвески на территории СССР // СА. М., 1991. С. 171–181.
175. Елпашев С. В. Разрушенные погребения черняховской культуры // Stratum + Петербургский археологический вестник. СПб–Кишинёв, 1997. С. 194–199.
176. Жуковский П. М. Культурные растения и их сородичи. Л., 1971. 752 с.
177. Журавлёв Д. В. Пергамская эллинистическая столовая посуда в Северном Причерноморье (краткий обзор) // Проблемы истории, филологии, культуры. В честь 80-летия Геннадия Андреевича Кошеленко. М.–Магнитогорск–Новосибирск, 2015. № 1. С. 190–216, 5 цвет. вкл.
178. Журко А. И. К вопросу об углублённых жилищах черняховской культуры // КСИА АН СССР. М., 1984. № 178. С. 51–55.
179. Засецкая И. П. Культура кочевников южнорусских степей в гуннскую эпоху (конец IV–V вв.). СПб, 1994. 205 с.
180. Зашкільняк Л. Методологія історії: від давнини до сучасності. – Львів, 1999. 227 с.
181. Зеленин Д. К. Восточнославянская этнография. М., 1991. 512 с.
182. Зінько Ю. В., Муха Б. П. Вороняки // Географічна енциклопедія України: в 3-х томах / редкол.: О. М. Маринич (відповід. ред.) та ін. К., 1989. Т. 1. С. 223.
183. Зінько Ю. В., Муха Б. П. Гологори // Географічна енциклопедія України: в 3-х томах / редкол.: О. М. Маринич (відповід. ред.) та ін. К., 1989. Т. 1. С. 282.
184. Златогорський О. Є., Теліженко С. А., Ткач В. В. Дослідження в урочищі Ріписько // АДУ 2014. К., 2015. С. 26–28.
185. Златогорський О. Є., Харковець Ю. І. Розвідки на території Рівненської обл. // АДУ 2011. К., 2012. С. 402–403.
186. Іванішина С. І. До проблеми існування сарматського центру Клепідава на Поділлі // Матеріали IV Міжнародної археологічної конференції студентів і молодих вчених. К., 1996. С. 151–152.
187. Ивановский В. И. Исследования в с. Неслухов на Львовщине // АО 1985 г. М., 1987. С. 333–334.
188. Ивановський В. Археологічні дослідження Львова у 1992 році // Studia archaeologica. Львів, 1993. № 1. С. 74–75.
189. Ивановський В. Дослідження пам'яток римського часу у Західному Побужжі // ЛАВ. Львів, 1999. Вип. 1. С. 65–72.
190. Ивановський В. І., Цигилик В. М. Підсумки дослідження поселення липицької культури біля с. Липівці на Львівщині // НМАПВ. Львів, 1992. Вип. 2. С. 49–51.

191. Историчне джерелознавство. Підручник / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко та ін. К., 2002. 488 с.
192. Казакевич Г. М. Балканский поход бастарнов 29 г. до н. э. и одно погребение пшеворской культуры Верхнего Поднестровья // *Stratum plus: Рим и варвары: от Августа до Августа*. СПб–Кишинёв–Одесса–Бухарест, 2010. № 4. С. 131-136.
193. Казанский М.М. «Княжеские» находки и центры власти гуннского времени на периферии понтийской степи // *Материалы по археологии и истории античного и средневекового Крыма. Археология, история, нумизматика, сфрагистика и эпиграфика*. М.–Тюмень–Нижевартовс, 2017. Вып. 9. С. 127–137.
194. Кандиба О. Досліди на Галицькому Поділлі // *Записки НТШ*. Львів, 1937. Т. CLIV. С. 1–14.
195. Каспарова К. В. Зарубинецький могильник в с. Могиляни на Ровенщині // *Археологія*. К., 1973. Вип. 10. С. 65–72.
196. Каспарова К. В., Шукин М. Б. Могильник Могиляны-Хмельник в Ровенской области // *Труды Государственного Эрмитажа*. Л., 1979. Т. XX. С. 147–168.
197. Кениг А. В. Этноархеология как метод археологических реконструкций (на примере тазовских селькупов). Екатеринбург–Ханты-Мансийск, 2010. 128 с.
198. Кирильчук А. А., Позняк С. П. Дерново-карбонатні ґрунти (рендзини) Малого Полісся. Львів, 2004. 180 с.
199. Кияшко А. Г. Поруйновані поховання в ареалі черняхівської культури // *Актуальні проблеми археології. Тези міжнародної наукової конференції на пошану І. С. Винокура*. Тернопіль, 2010. С. 59–61.
200. Кияшко А. Г. «Пограбовані» поховання черняхівської культури // *Магістеріум*. Вип. 45: Археологічні студії. К., 2011. С. 65–69.
201. Клейн Л. С. Методическая природа археологии // *РАр*. М., 1992. № 4. С. 86–97.
202. Ковалевська Т. М. Львівська область. К., 1961. 124 с.
203. Козак Д. Н. Раскопки в с. Подберезцы // *АО* 1974 г. М., 1975а. С. 293.
204. Козак Д. Н. Поселение пшеворской культуры в с. Подберезцы // *АО* 1975 г. М., 1976. С. 338–339.
205. Козак Д. Н. Підберізіці – поселення пшеворської культури на Львівщині // *Археологія*. К., 1977а. Вип. 23. С. 71–78.
206. Козак Д. Н. Исследование памятников первых веков нашей эры в Львовской области // *АО* 1976 г. М., 1977б. С. 305–306.

207. Козак Д. Н. Могильник початку нашої ери у с. Звенигороді на Львівщині // Археологія. К., 1978а. Вип. 25. С. 96–107.
208. Козак Д. Н. Пшеворская культура в междуречье Днестра и Западного Буга // Проблемы этногенеза славян. К., 1978б. С. 72–91.
209. Козак Д. Н. Раскопки памятников пшеворской культуры на Днестре // АО 1978 г. М., 1979. С. 339–340.
210. Козак Д. Н. Исследования в с. Пасеки Зубрецкие // АО 1979 г. М., 1980. С. 283–284.
211. Козак Д. Н. Пшеворська і черняхівська культури у Верхньому Подністрів'ї і Західному Побужжі // Археологія. К., 1982. Вип. 37. С. 31–48.
212. Козак Д. Н. Поселення пшеворської культури поблизу с. Сокильники-І в Наддністрів'ї // Археологія. К., 1983а. Вип. 43. С. 43–53.
213. Козак Д. Н. Памятники рубежа и первых веков нашей эры в Поднестровье и Западном Побужье // Славяне на Днестре и Дунае. К., 1983б. С. 77–105.
214. Козак Д. Н. Раскопки поселения пшеворской культуры на Волини // АО 1981 г. М., 1983в. С. 271–272.
215. Козак Д. Н. Пшеворська культура у Верхньому Подністрів'ї і Західному Побужжі. К., 1984а. 132 с.
216. Козак Д. Н. Поселение у с. Великая Слобода (к вопросу о памятниках вельбарской культуры на Волини и Подолии) // КСИА АН СССР. М., 1984в. Вып. 178. С. 55–60.
217. Козак Д. Н. Липицкая культура // Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э. К., 1985а. С. 34–41.
218. Козак Д. Н. Могильник пшеворської культури поблизу с. Гринів на Верхньому Подністрів'ї // Археологія. К., 1985б. Вип. 52. С. 52–64.
219. Козак Д. Н. Пшеворская культура и волино-подольская группа // Этнокультурная карта Украинской ССР в I тыс. н. э. К., 1985в. С. 25–34.
220. Козак Д. Н. Поселение пшеворской культуры в с. Подберезцы Львовской области // СА. М., 1985г. № 1. С. 75–89.
221. Козак Д. Н. Исследования на Волини // АО 1984 г. М., 1986. С. 249–250.
222. Козак Д. Н. Исследования на Волини // АО 1985 г. М., 1987. С. 343–344.
223. Козак Д. Н. Вельбарская культура на Волини // Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim. Lublin, 1988. Т. I. С. 117–136.
224. Козак Д. Н. Этнокультурное развитие населения Северо-Западной Украины в I пол. I тыс. н. э. Автореф. дис. д-ра ист. наук: спец. 07.00.04 – Археологія. К., 1989. 34 с.
225. Козак Д. Н. Поселення черняхівської культури поблизу м. Львова // Археологія. К., 1990а. № 2. С. 130–135.

226. Козак Д. Н. Особливості культурогенезу на території Північно-Західної України у першій половині I тис. н. е. (за матеріалами пам'яток липицького типу) // Археологія. К., 1990б. № 4. С. 43–55.
227. Козак Д. Н. Етнокультурна історія Волині (I ст. до н. е. – IV ст. н. е.). К., 1992а. 176 с.
228. Козак Д. Н. Проблеми етнокультурної історії Північно-Західної України в першій половині I тис. н. е. // Археологія. К., 1992б. № 3. С. 22–33.
229. Козак Д. Н. Пшеворская культура // Археология СССР: Славяне и их соседи в конце I тыс. до н. э. – первой половине I тыс. н. э. М., 1993. С. 53–66.
230. Козак Д. Н. До проблеми співіснування слов'ян і германців в Україні у другій чверті I тис. н. е. // Старожитності Русі-України. К., 1994а. С. 31–36.
231. Козак Д. Н. Пам'ятки давньої історії Волині у с. Линів. К.–Луцьк–Львів, 1994б. 112 с.
232. Козак Д. Н. Культурно-історична інтерпретація скарбів Волині рубежу IV–V ст. // Археологія. К., 1995. № 4. С. 50–65.
233. Козак Д. Н. Волинь і Галичина в ранньоримський час // Тези доповідей української делегації на VI Міжнародному конгресі слов'янської археології. К., 1996. С. 27–29.
234. Козак Д. Н. Дуліби (пошуки генези) // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і Волинь (Матеріали IX наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції). Луцьк, 1998а. С. 151–154.
235. Козак Д. Н. Гуни у Північному Причорномор'ї та слов'яни // Південна Україна: проблеми історичних досліджень. Миколаїв, 1998б. Ч. II. С. 41–51.
236. Козак Д. Н. Особливості етнічної історії східнокарпатського регіону в латенський час і перших століттях нашої ери // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. Львів, 1999а. С. 163–226.
237. Козак Д. Н. Готські скарби Волині початку раннього середньовіччя // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тисячолітті н. е. К.–Львів, 1999б. С. 80–93.
238. Козак Д. Н. Етнічна історія Волині й Галичини в ранньоримський час // АДЛУ. Львів, 2005. Вип. 8. С. 322–345.
239. Козак Д. Етноплемінна належність вельбарської культури в Україні (археологія, історія, лінгвістика) // ВІА. Львів, 2006а. Вип. 1. С. 8–15.
240. Козак Д. Н. Божество Сарапіс із поселення готів на Волині // Археологія. К., 2006б. С. 60–65.

241. Козак Д. Венеди. К., 2008а. 470 с.
242. Козак Д. Венеди в околицях Винник // НС: Збірник наукових праць / Історико-краєзнавчий музей м. Винники. Львів–Винники, 2008б. № 1. С. 25–67.
243. Козак Д. Н. Капище готів на Волині // Археологія. К., 2010. № 3. С. 34–47.
244. Козак Д. Торгово-ремісничий та культовий центр готів на Волині // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 20: «Actes Testantibus». Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича. Львів, 2011. С. 324–345.
245. Козак Д. Поселення неврів, слов'ян та германців на Стирі. К., 2012. 264 с.
246. Козак Д. Линівський археологічний комплекс (матеріали з багатошарового поселення біля с. Линів на Волині). К., 2013. 120 с.
247. Козак Д. Н. Житлово-господарче будівництво і планування поселення вельбарської культури біля с. Хрінники на Рівненщині // Від венедів до Русі. Збірник наукових праць на пошану доктора історичних наук, професора Дениса Никодимовича Козака з нагоди його 70-ліття. К., 2014. С. 85–102.
248. Козак Д. Н. Хрінники (Шанків яр) – пам'ятка давньої історії Волині. Дослідження 2010 – 2014 рр. К., 2016. 118 с.
249. Козак Д. Н., Боднарчук А. А., Кучинко М. М., Пенцак В. Раскопки поселения пшеворской культуры в с. Сокольники // АО 1976 г. М., 1977. С. 306–307.
250. Козак Д. Н., Орлов Р. С. Обкладка ножен меча из погребения № 3 в с. Гринев // Новые памятники древней и средневековой художественной культуры. К., 1982. С. 104–115.
251. Козак Д. Н., Пашкевич Г. О. Про землеробство племен Верхнього Подністров'я і Західного Побужжя на рубежі та в перших віках нашої ери // Археологія. К., 1985. Вип. 50. С. 18–27.
252. Козак Д., Оприск В., Шкоропад В. Пам'ятки давньої історії Волині у с. Городок. К., 1999. 128 с.
253. Козак Д., Прищепя Б., Шкоропад В. Давні землероби Волині (пам'ятки археології на Хрінницькому водоймищі). К., 2004. 235 с.
254. Козак Д. Н., Сергеева М. С. Косторізни майстерні готів на Волині // Археологія. К., 2013. № 3. С. 53–60.
255. Козак Д. Н., Слободян Т. І., Володарець-Урбанович Я. В. Дослідження поховальних пам'яток ранньоримського часу в околицях Звенигорода // АДУ. К., 2013. С. 178.

256. Колосовская Ю. К. Проблема «Рим – варвары» в советской историографии античности последних десятилетий // ВДИ. М., 1980. № 3. С. 180–192.
257. Колосовская Ю. К. Некоторые вопросы взаимоотношений Римской империи с варварским миром // ВДИ. М., 1996. № 2. С. 146–166.
258. Колосовская Ю. К. Рим и мир племён на Дунае I–IV вв. н. э. М., 2000. 288 с.
259. Конопля В. Нові пам'ятки археології Перемишлянського району // АДЛ у 1995 р. Львів, 1996а. С. 23–24.
260. Конопля В. Археологічні дослідження на Пустомитівщині // АДЛ у 1995 р. Львів, 1996б. С. 24–26.
261. Конопля В. Старожитності Волині. Львів, 1997. 232 с.
262. Конопля В., Бугай П. Дослідження в басейні р. Білий Стік // ЛАВ. Львів, 2016. Вип. 3. С. 33–49.
263. Конопля В., Войнаровський В., Онищук Я. Черняхівське поселення Глядки у верхів'ї Південного Бугу. Львів, 2004. 59 с.
264. Конопля В. М., Довгань П. М., Стеблій Н. Я. Пам'ятки доісторичного часу Буська та його околиць // ВІА. Львів, 2010. Вип. 5. С. 93–134.
265. Конопля В., Довгань П., Чайка Р. Розвідкові роботи в Жовківському районі // ЛАВ. Львів, 1999. Вип. 1. С. 154–164.
266. Конопля В., Златогорський О. Розвідкові роботи в басейні Західного Бугу на Волині // ВПАС. Луцьк, 2012. Вип. III. С. 22–36.
267. Конопля В., Івановський В. Нові пам'ятки археології Надстир'я (Луцький район). Львів, 1997. 141 с.
268. Конопля В., Миян Т., Осаульчук О. Археологічне обстеження в басейні р. Думни // ЛАВ. Львів, 1999. Вип. 1. С. 165–169.
269. Конопля В., Стеблій Н. Археологічні пам'ятки села Стронятин // НС: Збірник наукових праць / Історико-краєзнавчий музей м. Винники. Львів, 2008. Вип. 1. С. 110–145.
270. Корзухина Г.Ф. Предметы убора с выемчатыми эмальями V – первой половины VI в. н. э. в Среднем Поднепровье // Археология СССР: САИ. М., 1978. Вып. Е1–43. 124 с.
271. Кормич Л. І., Богацький В. В. Історія України. Підручник. Харків, 2004. – 407 с.
272. Котигорошко В. Г. Жертвенник III–IV вв. н. э. у села Солонцы // СА. М., 1987. № 2. С. 176–191.
273. Котигорошко В. Г. Романізація Дакії та її вплив на північну периферію Карпатського ареалу // Carpatica – Карпатика. Давнина і сучасність. Ужгород, 2005. Вип. 33. С. 84–109.

274. Краснов Ю. А. О системах и технике раннего земледелия в лесной полосе Восточной Европы // СА. М., 1967. № 1. С. 3–21.
275. Краснов Ю. А. К вопросу о существовании плуга у племён черняховской культуры // КСИА АН СССР. М., 1971. Вып. 128. С. 4–11.
276. Краснов Ю. А. Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы. М., 1987. 237 с.
277. Кривцова-Гракова О. А. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы // МИА. М., 1955. № 46. 167 с.
278. Кропоткин В. В. Клады римских монет на территории СССР // Археология СССР: САИ. М., 1961. Вып. Г4–4. 135 с.
279. Кропоткин В. В. Новые находки римских монет в СССР (дополнение к «Своду археологических источников», вып. Г4–4) // Нумизматика и эпиграфика. М., 1966. Т. VI. С. 74–102.
280. Кропоткин В. В. Экономические связи Восточной Европы в I тысячелетии нашей эры. М., 1967. 136 с.
281. Кропоткин В. В. Римские импортные изделия в Восточной Европе (II в. до н. э. – V в. н. э.) // Археология СССР: САИ. М., 1970. Вып. Д1–27. 279 с.
282. Кропоткин В. В. Новый могильник поморско-мазовецкой культуры у с. Городок Ровенской области // СА. М., 1972. № 4. С. 255–256.
283. Кропоткин В. В. Пшеворское погребение I в. н. э. из с. Звенигород (Львовская область) // КСИА АН СССР. М., 1974а. № 140. С. 51–57.
284. Кропоткин В. В. Раскопки поселения у с. Ромош // АО 1973 г. М., 1974б. С. 294–295.
285. Кропоткин В. В. Раскопки поселения у с. Ромош // АО 1984 г. М., 1985. С. 256.
286. Кропоткин В. В. Дополнение к списку находок римских монет // Stratum plus: Печать презренного металла. СПб–Кишинёв–Одесса–Бухарест, 2000. № 6. С. 20–117.
287. Кропоткин А. В., Кропоткин В. В. Северная граница распространения амфор римского времени в Восточной Европе // Могильники черняховской культуры. М., 1988. С. 168–184.
288. Кругликова И. Т. Дакия в эпоху римской оккупации. М., 1955. 168 с.
289. Крушельницька Л. І. Нові матеріали до археологічної карти Верхнього Подністрів'я // МДАПВ. К., 1962. Вып. 4. С. 131–138.
290. Крушельницька Л. І. Дослідження верхніх шарів поселення біля с. Бовшів Івано-Франківської області у 1961 р. // МДАПВ. К., 1964. Вып. 5. С. 130–138.

291. Крушельницькая Л. И. Исследования на Львовщине // АО 1985 г. М., 1987. С. 354.
292. Крушельницькая Л. И., Долынская М. Л. Исследования Западнобутской экспедиции // АО 1971 г. М., 1972. С. 367–368.
293. Крушельницька Л. І., Оприск В. Г. Поселення східнопоморсько-мазовецької культури у верхів'ях Західного Бугу // Археологія. К., 1975. Вип. 18. С. 75–80.
294. Кубійович В., Жарський К., Ждан М. Поділля // Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ-ІІ) / під ред. В. Кубійовича. Париж–Нью-Йорк, 1970. Т. 6. С. 2131.
295. Кудрявцев О. В. Исследования по истории Балкано-Дунайских областей в период римской империи и статьи по общим проблемам древней истории. М., 1957. 412 с.
296. Кулаков В. И. История Пруссии до 1283 г. М., 2003. 432 с.
297. Кулаков В. И. Свидетельства обработки и торговли янтарем в археологии эстиев (I–V в. н. э.) // Добыча и обработка янтаря на Самбии: Тезисы докладов международного симпозиума. Калининград, 2010. С. 160–165.
298. Культурная флора. Вика. / под ред. С. И. Репьева. СПб, 1999. Т. IV. Ч. 2. 492 с.
299. Кухаренко Ю. В. Волынская группа полей погребений // СА. М., 1958. № 4. С. 219–226.
300. Кухаренко Ю. В. Зарубинецкая культура // Археология СССР: САИ. М., 1964. Вып. Д1–19. 68 с.
301. Кухаренко Ю. В. Волынская группа полей погребений и проблема так называемой гото-гепидской культуры (тезисы доклада) // КСИА АН СССР. М., 1970. Вып. 121. С. 57–58.
302. Кухаренко Ю. В. Баївський могильник (За матеріалами розкопок В. П. Петрова і А. П. Каліщук) // Археологія. К., 1975. Вип. 18. С. 51–61.
303. Кухаренко Ю. В. Могильник Брест-Тришин. М., 1980. 128 с.
304. Кучинко М., Кучинко З. Давні та середньовічні скарби Волині. Луцьк, 2007. 172 с.
305. Кучинко М. М., Охріменко Г. В. Археологічні пам'ятки Волині. Луцьк, 1995. 168 с.
306. Лавров В. В. Готские войны III в. н. э.: римское культурное влияние на восточногерманские племена Северного Причерноморья // Проблемы античной истории. Сборник научных статей к 70-летию со дня рождения проф. Э. Д. Фролова. СПб, 2003. С. 332–352.

307. Лазурко О., Ткач Є. Дослідження в с. Загірці на Брідщині // ЛАВ. Львів, 2012. Вип. 3. С. 57–68.
308. Левада М., Дудек А. Пшеворское влияние на керамический комплекс черняховской культуры (по материалам Южной Польши, Верхнего Днестра и Западного Буга) // *Kultura przeworska*. Lublin, 1998. Т. IV. S. 47–58.
309. Лех Я. З історії польсько-українських зв'язків в археології (кінець XVIII ст. – 1939 р.) // *АДЛУ*. Львів, 2006. Вип. 9. С. 17–53.
310. Магомедов Б. В. До вивчення черняхівського гончарного посуду // *Археологія*. К., 1973. Вип. 12. С. 80–87.
311. Магомедов Б. Велика Снітинка 2 – поселення гребінників III–IV ст. н. е. // *Стародавнє виробництво на території України*. К., 1992. С. 94–116.
312. Магомедов Б. В. Черняхівська культура. Проблема етносу. Автореф. дис... д-ра істор. наук: спец. 07.00.04 – *Археологія*. К., 1999а. 37 с.
313. Магомедов Б. В. Сармати у складі черняхівської культури // *Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тисячолітті н. е.* К.–Львів, 1999б. С. 132–142.
314. Магомедов Б. Черняховская культура. Проблема этноса. Lublin, 2001а. 290 с.
315. Магомедов Б. В. Гепіди. Історичні відомості та археологічні реалії // *Археологія*. К., 2001б. № 2. С. 70–76.
316. Магомедов Б. В. Кераміка племен черняхівської культури // *Давня кераміка України*. К., 2002. Ч. 1. С. 193–215.
317. Магомедов Б. В. Монети як джерело вивчення історії племен черняхівської культури // *Археологія*. К., 2006. № 4. С. 46–51.
318. Магомедов Б. В. Знахідки предметів римського імпорту з металу на черняхівських пам'ятках України // *АДІУ*. *Археологія Правобережної України*. К., 2010. Вип. 2. С. 174–182.
319. Магомедов Б. В. Культуроопределяющее значение черняховской гончарной посуды // *Производство керамики в Восточной Европе: поздне римское время – раннее средневековье – новое время* (материалы полевого семинара на базе экспедиции возле с. Войтенки 17–19 сентября 2012 г.: *Ostrogothica–Serie* (Heftle). Харьков, 2013. Вип. 2. С. 106–114.
320. Магомедов Б. В. Керамические пряслица черняховской культуры. К., 2015. 170 с.
321. Магомедов Б., Діденко С. Дослідження черняхівських пам'яток в с. Легедзине (Черкаська область) // *Vita antiqua*. Збірник наукових статей. К., 2009. № 7–8. С. 197–200.

322. Магомедов Б. В., Левада М. Е. Оружие черняховской культуры // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. Симферополь, 1996. Вып. V. С. 304–323, 558–566.
323. Магомедов Б., Рудич Т. Некоторые антропологические аспекты черняховской культуры // The turbulent epoch. New materials the Late Roman Period and Migration Period. Lublin, 2008. S. 249–260.
324. Мазур Л. Н. Методы исторического исследования: учебное пособие (2-е изд.). Екатеринбург, 2010. 608 с.
325. Максимов Е. В. Зарубинецкая культура на территории УССР. К., 1982. 184 с.
326. Малеев Ю. М. Розкопки поселення в м. Заліщики // АДНУ в 1969 р. К., 1972. Вип. IV. С. 98–100.
327. Малеев Ю. М. Охоронні розкопки на Тернопільщині // Археологія. К., 1973. Вип. 12. С. 102–104.
328. Малеев Ю. М., Конопля В. М. Багатошарове поселення Блищанка на р. Серет // Vita Antiqua. Збірник наукових статей. К., 1999. № 1. С. 45–58.
329. Малеев Ю. М., Піоро І. С. Сарматське поховання в с. Буряківка на Тернопільщині // Археологія. К., 1973. Вип. 12. С. 73–76.
330. Малеев Ю., Симоненко О. Сарматські поховання на півдні Тернопільщини // МДАПВ. Львів, 2002. Вип. 8. С. 108–111.
331. Маринич А. М., Пащенко В. М., Шищенко І. Г. Природа Украинской ССР. Ланшафты и физико-географическое районирование. К., 1985. 224 с.
332. Масик Р. Діяльність Львівського доісторичного товариства (1932–1939) // Схід. Аналітично-інформаційний журнал. Донецьк, 2009. № 5 (96). С. 58–61.
333. Махно Е. В. Памятники черняховской культуры на территории УССР // МИА. М., 1960. № 82. С. 9–83.
334. Махно Є. В. З історії дослідження поселень черняхівської культури // Слов'яно-руські старожитності. К., 1969. С. 28–34.
335. Мацкевой Л. Г. Работы Прикарпатской и Львовской экспедиций // АО 1986 г. М., 1988. С. 310–311.
336. Мелюкова А. И. Памятники скифского времени на Среднем Днестре // КСИИМК. М., 1953. Вып. 51. С. 60–73.
337. Мызгин К. В. К вопросу о времени поступления римских монет в среду черняховского населения // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна № 816. Харків, 2008. Вип. 40: Історія. С. 50–63.

338. Мизгін К. До питання про джерела потраплянь римських монет до населення черняхівської культури // Археологічні студії. Чернівці, 2010. Вип. 4. С. 58–66.
339. Мызгин К. В. Монетно-вещевые клады на территории черняховской культуры // Древности. Харьковский историко-археологический ежегодник. Харьков, 2011. Вып. 10. С. 130–138.
340. Мызгин К. Римские республиканские монеты и их имитации с территории Украины и Беларуси. Варшава, 2017. 290 с.
341. Милашевський О. С. До питання про хронологію Раковецького могильника черняхівської культури // Від венедів до Русі. Збірник наукових праць на пошану доктора історичних наук, професора Дениса Никодимовича Козака з нагоди його 70-ліття. К., 2014а. С. 179–192.
342. Милашевский А. С. Сосуды типа ІА по классификации Р. Волонгевича в черняховской культуре // Stratum plus: Римские орлы и сарматские драконы. СПб–Кишинёв–Одесса–Бухарест, 2014б. № 4. С. 189–212.
343. Милашевський О. С. Північно-західний компонент черняхівської культури (за матеріалами ліпного посуду). Автореф. дис... канд. іст. наук: спец. 07.00.04 – Археологія. К., 2017. 16 с.
344. Милашевський О. С., Прищепя Б. А., Войтюк О. П. Поховання вельбарської культури біля с. Самостріли на Рівненщині // Studia Barbarica. Lublin, 2018. T.I. S. 202–211.
345. Милашевський О. С., Теліженко С. А., Ткач В. В. Матеріали пізньоримського часу з багаточисельних поселень Ратнів-ІІ та Бакаї-І біля с. Ратнів Волинської області // Європейська археологія І тисячоліття н. е.: Збірник наукових праць на честь Ліани Василівни Вакуленко. К., 2017. С. 209–220.
346. Милан Т. Спорядження та озброєння із поховання воїна пшеворської культури поблизу м. Трускавця // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Дрогобич, 2000. Вип. ІV. С. 32–35.
347. Милан Т. Система водозабезпечення вельбарського поселення Йосипівка-ІІІ // АДЛУ. Львів, 2014. Вип. 18. С. 251–260.
348. Милан Т., Осаульчук О. Дослідження горизонту римського часу на пам'ятках Прилбичі-І та Гряди-ІІ // АДЛУ. Львів, 2007. Вип. 10. С. 92–109.
349. Милан Т. Р., Черновол Д. К., Дяченко О. В., Лисенко С. Д. Роботи Рятівної археологічної служби на поселенні Йосипівка-1 біля смт. Олесько // АДУ 2006–2007. К., 2008. С. 231–237.
350. Милан Т., Осаульчук О. Поховання римського часу поблизу с. Йосипівка у верхів'ях Західного Бугу // Актуальні проблеми археології. Тези Міжнародної наукової конференції на пошану І. С. Винокура. Тернопіль, 2010а. С. 61–62.

351. Миллян Т., Осаульчук О. Водозабезпечення поселення Йосипівка-3 у верхів'ях Західного Бугу // Черняхівська культура. Актуальні проблеми досліджень. (До 40-річчя археологічної експедиції НПУ ім. М. П. Драгоманова): Збірка тез доповідей. К., 2010б. С. 54–56.
352. Миллян Т., Осаульчук О., Чорний А. Черняхівське поселення Стоділки I: рятівні роботи 2004 – 2005 років // АДЛУ. Львів, 2012. Вип. 14–15. С. 203–220.
353. Михайлова Р. Д. Особливості мистецької культури пшеворських племен в Україні // Культура і мистецтво в сучасному світі: Наукові записки КНУКіМ. К., 1911. Вип. 12. С. 149–155.
354. Михальчишин І. Археологічні дослідження Львівського історичного музею // АДЛ в 1994 р. Львів, 1994. С. 10–11.
355. Михальчишин І. Археологічні розвідки у Західному Побужжі // АДЛ у 1995 р. Львів, 1996. С. 50–51.
356. Мончинска М. Страх перед умершими и культ мертвых у германцев в IV–VII вв. н. э. (на основании так называемых погребений специфического обряда) // STRATUM + Петербургский археологический вестник. СПб–Кишинёв, 1997. С. 207–213.
357. Никитина Г. Ф. Гребни черняховской культуры // СА. М., 1969. № 1. С. 147–159.
358. Никитина Г. Ф. Систематика погребального обряда племён черняховской культуры. М., 1985. 209 с.
359. Никитина Г. Ф. Могильник у с. Оселивка Кельменецкого района Черновицкой обл. // Могильники черняховской культуры. М., 1988. С. 5–97.
360. Никитина Г. Ф. Могильники черняховской культуры в Северной Буковине и Бессарабии. М., 1996. 182 с.
361. Никитина Г. Ф. Черняховская культура Поднестровья (по результатам анализа археологических источников). М., 2008. 448 с.
362. Обломский А. М. Классификация керамики верхнеднепровского варианта зарубинецкой культуры // СА. М., 1985. № 1. С. 90–106.
363. Обломский А. М. Позднезарубинецкие памятники // Археология СССР: Славяне и их соседи в конце I тыс. н. э. – первой половине I тыс. н. э. М., 1993. С. 40–52.
364. Обломский А. М., Радюш О. А. Вещевой комплекс // Памятники киевской культуры в лесостепной зоне России (III – начало V в. н. э.). (Раннеславянский мир. Вып. 10). М., 2007. Вып. 10. С. 27–39.

365. Обломский А. М. Памятники типа Марьяновки бассейна Южного Буга // Позднесарубинецкие памятники на территории Украины (вторая половина I–II в. н. э. (Раннеславянский мир. Вып. 12). М., 2010. С.16–35.
366. Обломский А. М., Терпиловский Р. В. Предметы убора с выемчатыми эмальями на территории лесостепной зоны Восточной Европы (дополнение сводов Г. Ф. Корзухиной, И. К. Фролова и Е. Л. Гороховского) // Памятники киевской культуры в лесостепной зоне России (III – начало V в.). (Раннеславянский мир. Вып. 10). М., 2007. С. 113–141.
367. Олійник В. І. Дослідження Південно-Тернопільської експедиції // АДНУ 1992 року. К., 1993. С. 106–107.
368. Олійник В., Михайловський Я. Пшеворське поховання поблизу села Шипівці на Тернопільщині // МДАПВ. Львів, 2006. Вип. 10. С. 122–123.
369. Олійник В., Ротар О. Поселення черняхівської культури біля с. Лисичники // Старожитності Верхнього Придністров'я. Ювілейний збірник на честь 60-річчя Ю. М. Малєєва. К., 2008. С. 134–136.
370. Онищук Я. Іванкові голівки // Наука і суспільство. К., 1989. № 11. С. 35–37.
371. Онищук Я. І. Нові археологічні пам'ятки у верхів'ях р. Ікви // Науково-практична конференція «Історичними шляхами Брідщини»: тези доповідей. Броди, 1993. С. 20–23.
372. Онищук Я. І. Археологічні розвідки на Брідщині // АДЛ у 1995 р. Львів, 1996а. С. 57–61.
373. Онищук Я. І. До питання про етнокультурну ситуацію на Волино-Подільському пограниччі в перших століттях нашої ери // Наукові записки ЛІМ. Львів, 1997а. Вип. VI. Ч. 1. С. 109–123.
374. Онищук Я. І. Нові дані до археологічної карти Волино-Подільського пограниччя // АДЛУ. Львів, 1997б. Вип. 2. С. 33–46.
375. Онищук Я. І. Нові дані про поширення римських імпорту на Волино-Подільському пограниччі // V Міжнародна археологічна конференція студентів та молодих вчених: наукові матеріали. К., 1997в. С. 178–182.
376. Онищук Я. Нові матеріали до вивчення пам'яток черняхівської культури у верхів'ях р. Ікви // ВПАС. Львів, 1998а. С. 212–221.
377. Онищук Я. І. Поселення перших століть нової ери у верхів'ї р. Ікви // Наукові записки ЛІМ. Львів, 1998б. Вип. VII. С. 186–199.
378. Онищук Я. Вивчення нових археологічних пам'яток в басейнах річок Ікви та Стиру // Брідщина. Літературно-краєзнавчий журнал. Броди, 2000а. № 15. С. 13–23.
379. Онищук Я. Германське населення вельбарської культури в етнічній історії Волино-Подільського пограниччя // Вісник Львівського університету. Серія історична. Львів, 2000б. Вип. 35–36. С. 13–31.

380. Онищук Я. І. Етнічна географія Волино-Подільського пограниччя в I тис. н. е.: територія, природне середовище, система заселення // Наукові записки ЛІМ. Львів, 2001а. Вип. X. С. 158–168.
381. Онищук Я. Стан і перспективи вивчення вельбарської та черняхівської культур на Волино-Подільському пограниччі // Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть. Матеріали міжнародної наукової конференції. Львів, 2001б. С. 149–157.
382. Онищук Я. До проблеми поширення складноорнаментованих намистин з «личинами» на території Центрально-Східної Європи // МДАПВ. Львів, 2002а. Вип. 8. С. 103–107.
383. Онищук Я. Дослідження археологічних пам'яток біля с. Суховоля на Бродівщині // АДЛУ. Львів, 2002б. Вип. 5. С. 180–196.
384. Онищук Я. І. Предмети провінційно-римського походження з поселення вельбарської культури Дудин-ІІ на Волино-Подільському пограниччі // Вісник Львівського університету. Серія історична. Львів, 2003а. Вип. 38. С. 588–589.
385. Онищук Я. І. Розкопки багатошарового поселення Дудин-ІІ у верхів'ях р. Ікви // АДУ 2001–2002 рр. К., 2003б. С. 219–220.
386. Онищук Я. Фізико-хімічні дослідження металевих виробів з поселення Дудин-ІІ на Волино-Подільському пограниччі (за матеріалами розкопок 2002 р.) // АДЛУ. Львів, 2004. Вип. 7. С. 67–71.
387. Онищук Я. І. Археологічні дослідження поселення Дудин-ІІ у 2003 р. // МДАПВ. Львів, 2006. Вип. 10. С. 134–142.
388. Онищук Я. І. Золота підвіска пізньоримського часу з с. Дудин Львівської області // Археологія. К., 2007. № 2. С. 72–76.
389. Онищук Я. Археологічні пам'ятки Бродівського р-ну Львівської області (за матеріалами Бродівського історико-краєзнавчого музею) // АДЛУ. Львів, 2008а. Вип. 11. С. 172–194.
390. Онищук Я. Етнічна віднесеність археологічних культур I тис. н. е. на території Галичини // Галичина: етнічна історія. Тематичний збірник статей. Львів, 2008б. С. 13–32.
391. Онищук Я. Провінційно-римські імпорти на землях Бродівщини: каталог знахідок // Бродівщина – край на межі Галичини й Волині. Матеріали другої краєзнавчої конференції. Броди, 2008в. Вип. 1. С. 5–12.
392. Онищук Я. І. Провінційно-римські культурні впливи та їх роль в етнічній історії Волино-Подільського пограниччя // АДІУ. Археологія Правобережної України. К., 2010а. Вип. 2. С. 152–159.

393. Онищук Я. Торговельно-економічні відносини наддунайських провінцій римської імперії з варварським населенням українського Прикарпаття у першій половині I тисячоліття н. е. // АДЛУ. Львів, 2010б. Вип. 13. С. 171–186 + 2 кол. вклейки.
394. Онищук Я. Кераміка вельбарської культури з поселення Дудин-II у верхів'ях р. Ікви // АДЛУ. Львів, 2012. Вип. 16. С. 303–312.
395. Онищук Я. Господарська споруда пізньоримського часу з поселення Малинище-I у верхів'ях Серету // Брідщина – край на межі Галичини й Волині. Матеріали сьомої краєзнавчої конференції присвяченої 70-й річниці створення української дивізії «Галичина» 19 квітня 2013 р. Броди, 2013а. Вип. 6. С. 63–66.
396. Онищук Я. Провінційно-римські культурні впливи на племена Українського Прикарпаття у першій половині I тис. н. е. // Transkarpackie kontakty kulturowe w okresie lateńskim, rzymskim i wczesnym średniowieczu. Krosno, 2013б. S. 87–107.
397. Онищук Я. І. До проблеми етнокультурної приналежності пам'яток пізньоримського часу Волино-Подільського пограниччя // Черняхівська культура: до 120-річчя від дня народження В. П. Петрова. (ОІУМ. № 4). К., 2014а. С. 156–164.
398. Онищук Я. Археологічні дослідження на Брідщині у 2013 р. // Брідщина – край на межі Галичини і Волині. Матеріали восьмої краєзнавчої конференції. Вип. 7. Броди, 2014б. С. 32–36.
399. Онищук Я. І. Розкопки багатощарового поселення Броди-I Львівської області // Археологічні дослідження в Україні 2014. К., 2015а. С. 129–131.
400. Онищук Я. Дослідження багатощарового поселення Броди-I в околиці Старих Бродів // Брідщина – край на межі Галичини й Волині. Матеріали дев'ятої науково-краєзнавчої конференції. Броди, 2015б. Вип. 8. С. 5–7.
401. Онищук Я. Римські монети та їх значення у середовищі племен вельбарської культури // АДЛУ. Львів, 2015в. Вип. 19. С. 20–32.
402. Онищук Я. Войцещук Н. Дослідження на поселенні Дудин-II у 2001 р. // АДЛУ. Львів, 2003. Вип. 6. С. 162–172.
403. Онищук Я., Вітвіцька Г. Розкопки багатощарового поселення Малинище-I на Бродівщині // Брідщина – край на межі Галичини й Волині. Матеріали четвертої краєзнавчої конференції присвяченої Дню пам'яток історії та культури. Броди, 2010. Вип. 3. С. 59–63.
404. Онищук Я. І., Довгань П. М. Археологічні розкопки у верхів'ях р. Ікви // Археологічні відкриття в Україні 1997–1998 рр. К., 1998. С. 121–122.

405. Онищук Я., Ляска В., Вітвіцька Г. Дослідження пам'ятки Малинище-І у верхів'ї р. Серет // МДАПВ. Львів, 2011. Вип. 15. С. 320–328.
406. Онищук Я. І., Погоральський Я. В. Новий могильник пшеворської культури з околиць Судової Вишні на Львівщині // АДУ 2014. К., 2015. С. 132–134.
407. Онищук Я., Прокопів В. Кістяні гребені в археологічних комплексах культур першої половини I тис. н. е. Дністро-Прип'ятського межиріччя // АДЛУ. Львів, 2012. Вип. 14–15. С. 30–45.
408. Онищук Я., Стрільчук В. Багатошарова пам'ятка археології Дудин-ІІ у верхів'ях р. Ікви: історія та результати досліджень // Млинів: історико-краєзнавчі дослідження. Матеріали науково-теоретичної конференції, присвячена 500-літтю першої датованої згадки про Млинів. Млинів, 2008. С. 25–28.
409. Опрыск В. Г., Цыгылык В. Н., Исследования у с. Болотня на Львовщине // АО 1977 г. М., 1978. С. 365.
410. Панишко С., Стемковський В. Кераміка «terra sigillata» з с. Зимне на Волині // ВПАС. Луцьк, 2012. Вип. III. С. 146–152.
411. Панковский В. Б. Индустрия скелетных материалов нижнего слоя Михайловки // Котова Н. С. Деревская культура и памятники Нижнемихайловского типа. К., 2013. С. 449–483.
412. Пастернак Я. Нововідкриті римські пам'ятки з Галичини та Волині // Записки НТШ. Львів, 1931. № CLI. С. 1–17.
413. Пастернак Я. Готи чи гепіди // Діло. Львів, 1933. Ч. 327, 11 грудня 1933 р. С. 2–3.
414. Пастернак Я. Нові археологічні набутки Музею Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові за час 1933–1936 // Записки НТШ. Львів, 1937. Т. CLIV. С. 241–268.
415. Пашкевич Г. О., Горбаненко С. А. Каталог палеоетноботанічних матеріалів пам'яток слов'янських археологічних культур // АДІУ. Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. Матеріали та дослідження. К., 2010. Вип. 3. С. 105–123.
416. Пашкевич Г. О., Милян Т. Р. Палеоботанічні знахідки з поселення вельбарської культури Йосипівка-ІІІ у Побужжі. Львів, 2010. 64 с.
417. Пачкова С. П. Землеробство та скотарство // Давня історія України: слов'яно-руська доба. К., 2000. Т. 3. С. 105–117.
418. Пелещишин М. А. Нові матеріали до археологічної карти Волині // МДАПВ. Львів, 1961. Вип. 3. С. 140–150.

419. Пеняк П. З історії археологічних з'їздів // МДАПВ. Львів, 2008. Вип. 12. С. 435–437.
420. Петерс Б. Г. Косторезное дело в античных государствах Северного Причерноморья. М., 1986. 191 с.
421. Петраускас О. В. Типи археологічних комплексів трупоспалень черняхівської культури (територія поширення, етнокультурні особливості та хронологія) // Археологія. К., 2002. № 3. С. 40–65.
422. Петраускас О. В. Разрушенные погребения на могильниках черняховской культуры Поднепровья: анализ археологической структуры // Від венедів до Русі. Збірник наукових праць на пошану доктора історичних наук, професора Дениса Никодимовича Козака з нагоди його 70-ліття. К., 2014. С. 125–152.
423. Петраускас О. В., Горбаненко С. А. Особливості керамічного комплексу з поселення Велика Бугаївка // Археологія. К., 2014. № 4. С. 126–130.
424. Петраускас О. В., Шишкин Р. Г. Могильник и поселение черняховской культуры у с. Великая Бугаевка (археологический источник). (ОІУМ. № 2). К., 2013. 412 с.
425. Петраускас О. В., Панікарський А. В., Милашевський О. С., Діденко С. В., Сергеева М. С. Матеріали археологічних досліджень об'єкту 3 вельбарської культури на поселенні Хрінники 1 // АДУ 2015 р. К., 2016. С. 160–164.
426. Піотровська Д. З діяльності польських служб охорони археологічних пам'яток у Західній Україні в 1919 – 1939 роках // АДЛУ. Львів, 2006. Вип. 9. С. 67–88.
427. Піцишин М., Овчинников О. Колекція античних світильників у фондах ЛІМ // Наукові записки ЛІМ. Львів, 1998. Вип. VII. С. 209–224.
428. Піцишин М., Овчинников О. Колекція римського посуду у фондах Львівського історичного музею // Наукові записки ЛІМ. Львів, 1999. Вип. VIII. С. 175–191.
429. Пивоваров С. В. Вплив пізньоантичного світу на стародавнє населення Східної Європи // Тези доповідей української делегації на VI Міжнародному конгресі слов'янської археології (Новгород, Росія, 1996 р.). К., 1996. С. 50–52.
430. Пивоваров С. Римські монети в старожитностях черняхівської культури // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. Збірник наукових статей. Чернівці, 1999. Т. 2. С. 15–35.
431. Пивоваров С., Онищук Я. Скарб римських республіканських монет із с. Почапи у верхів'ях Західного Бугу // АДЛУ. Львів, 2009. Вип. 12. С. 164–168, фото 10–13.

432. Плеханов Ю., Бугай П., Конопля В. Розвідкові роботи біля с. Поториця // ЛАВ. Львів–Винники, 2012. Вип. 2. С. 80–82.
433. Полянський Ю. Нові археологічні знахідки в Галичині // Записки НТШ. Львів, 1928. № 140. С. 9–36.
434. Прищепя Б. А., Ткач В. В. Археологічне обстеження околиць Дубна // Археологічні відкриття в Україні 1997–1998. К., 1998. С. 134–135.
435. Прищепя Б. А., Харковець Ю. І. Дослідження на території Рівненської обл. // АДУ 2012. К.–Луцьк, 2013. С. 306.
436. Прищепя Б. А., Бардецький А. Б., Ткач В. В. Результати археологічних експертиз у Дубенському та Радивилівському р-нах // АДУ 2012. К.–Луцьк, 2013. С. 302–303.
437. Прищепя Б. А., Харковець Ю. І. Дослідження на території Рівненської обл. // АДУ 2013. К., 2014. С. 232–233.
438. Прокопів В. В. Кістяні гребені вельбарської культури // Науковий вісник Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій імені С. З. Гжицького. Львів, 2012. Т. 14. № 2 (52). Ч. 4. С. 239–243.
439. Прокопів В. Виробництво предметів з кістки та рогу на території України в першій половині I тис. н. е. // Науковий вісник Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій імені С. З. Гжицького. Львів, 2013а. Т. 15. № 1 (55). Ч. 3. С. 246–250.
440. Прокопів В. Поширення кістяних гребенів в першій половині I тис. н. е. на території Верхнього Подністрів'я та Західного Побужжя // МДАПВ. Львів, 2013б. Вип. 17. С. 148–152.
441. Раппопорт П. А. Древнерусское жилище // Археология СССР: САИ. М., 1975. Вып. Е1–32. 180 с.
442. Рафалович И. А. Данчены. Могильник Черняховской культуры III–IV вв. н. э. Кишинев, 1986. 219 с.
443. Ревера Ю. Фрагмент ауреуса Нерона з пам'ятки Йосипівка-1 у Львівській області // НС: Збірник наукових праць / Історико-краєзнавчий музей м. Винники. Львів, 2012. Вип. 5. С. 245–251.
444. Рейда Р. М. Скіфські війни: три етапи // Європейська археологія I тисячоліття н. е.: Збірник наукових праць на честь Ліани Василівни Вакуленко. К, 2017. С. 9–19.
445. Ременников А. М. Борьба племён Северного Подунавья и Поднепровья с Римом и её роль в падении Римской империи. Казань, 1984. 285 с.
446. Риер Я. Г. Археология средневековой европейской деревни: общие черты и региональные особенности: курс лекций. Могилёв, 2008. 112 с.

447. Рикман Э. А. Прядение и ткачество у племён черняховской культуры Днестровско-Прутского междуречья // КСИА АН СССР. М., 1971. Вып. 128. С. 12–14
448. Рикман Э. А. Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры. М., 1975. 336 с.
449. Романюк Т. Ярослав Пастернак. Життєпис вченого. Львів, 2018. 424 с.
450. Рудий В. Хроніка, події // АДЛУ. Львів, 2004. Вип. 7. С. 406–407.
451. Рудинський М. Я. Дубно-Кременецька палеолітична експедиція // АП УРСР. К., 1952. Т. IV. С. 143–154.
452. Рудич Т. А. Сарматы в составе черняховской культуры (по материалам антропологии) // Готы и Рим. Сборник научных статей. К., 2006. С. 73–86.
453. Рудич Т. О. Антропологічний склад населення черняхівської культури Поділля // Черняхівська культура: до 85-річчя від дня народження І. С. Винокура. (ОІУМ, № 5). К., 2016. С. 107–115.
454. Румянцева О. С. Стекольная мастерская в Комарове: характер и особенности производственного комплекса // Черняхівська культура: до 120-річчя від дня народження В. П. Петрова. (ОІУМ, № 4). К., 2014. С. 184–196.
455. Русанова И. П. Этнический состав носителей пшеворской культуры // Раннеславянский мир: материалы и исследования. М., 1990. С. 119–151.
456. Русанова И. П. Истоки славянского язычества. Культовые сооружения Центральной и Восточной Европы в I тыс. до н. э. – I тыс. н. э. Черновцы, 2002. 172 с.
457. Савич В. П. Нові пам'ятки доби полів поховань на території Львівської і Тернопільської областей // МДАПВ. Львів, 1959. Вип. 2. С. 114–118.
458. Саламаха І. Правове регулювання охорони історичних пам'яток у Східній Галичині австро-угорським законодавством в ХІХ – на початку ХХ ст. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. Тернопіль, 2010. Вип. 2. С. 49–54.
459. Свешников И. К. Культура линейно-ленточной керамики на территории Верхнего Поднестровья и Западной Волыни // СА. М., 1954. Т. XX. С. 100–130.
460. Свешников И. К. Могильники липицкой культуры в Львовской области (раскопки у сс. Звенигород и Болотное) // КСИИМК. М., 1957. Вып. 68. С. 63–74.
461. Свешніков І. К. Довідник з археології України. Львівська область. К., 1976. 96 с.

462. Свешніков І. К., Нікольченко Ю. М. Довідник з археології України. Ровенська область. К., 1982. 116 с.
463. Седов В. В. Погребальный обряд славян в начале средневековья // Исследования в области балто-славянской духовной культуры: погребальный обряд. Москва, 1990. С. 170–182.
464. Седов В. В. Новые явления в материальной культуре древних славян в эпоху раннего Средневековья // Очерки истории культуры древних славян. М., 1996. С. 225–259.
465. Семенов С. А. Первобытная техника (опыт изучения древнейших орудий и изделий по следам работы) // МИА. М., 1957. Вып. 54. 240 с.
466. Семенов С. А. О назначении «коньков» и костей с нарезками из Саркела-Белой Вежи // МИА. М.–Л., 1959. № 75. С. 353–361.
467. Семёнова Л. Е. Территория Румынии. С древнейших времён до XIV в. // Краткая история Румынии с древнейших времен до наших дней / отв. ред. В. П. Виноградов. М., 1987. С. 5–27.
468. Симонович Е. О. Млинове спорудження перших століть нашої ери на Південному Бузі // Археологія. К., 1952. Т. 6. С. 97–108.
469. Сымонович Э. А. Глиняная тара для хранения запасов на поселениях черняховской культуры // СА. М., 1956. Вып. XXVI. С. 262–270.
470. Симонович Е. О. Спроба реконструкції млина перших століть нашої ери // Нариси з історії техніки. К., 1960. Вип. 6. С. 151–157.
471. Сымонович Э. А. Магия и обряд погребения в черняховскую эпоху // СА. М., 1963. № 1. С. 49–60.
472. Сымонович Э. А. Орнаментация черняховской керамики // МИА. М., 1964. № 116. С. 270–361.
473. Сымонович Э. А. Раннесредневековое поселение Тазово под Курском // СА. М., 1986. № 4. С. 183–193.
474. Ситник О. Постаті археології Львівського університету у фокусі столітньої історії // АДЛУ. Львів, 2005. Вип. 8. С. 11–45.
475. Ситник О. Львівська археологічна школа у період потрясінь та випробувань // АДЛУ. Львів, 2006. Вип. 9. С. 106–133.
476. Ситник О. Польові дослідження Львівського відділу Інституту археології АН УРСР (1940 – 1950) // АДЛУ. Львів, 2007. Вип. 10. С. 254–286.
477. Ситник О. Археологічна наука у Львові. Перша половина XX століття. Львів–Жешів, 2012. 365 с.
478. Симоненко О. На північно-західній межі Причорноморської сарматії // Старожитності Верхнього Придністров'я. Ювілейний збірник на честь 60-річчя Ю. М. Малеева. Київ, 2008. С. 148–149.

479. Симоненко А. В., Лобай Б. И. Сарматы Северно-Западного Причерноморья в I в. н. э. К., 1991. 112 с.
480. Сілаєв О., Білас Н., Дослідження в долині р. Яричівки // ЛАВ. Львів, 2016. Вип. 3. С. 76–81.
481. Сілаєв О., Конопля В., Костюк М. Багатошарова пам'ятка Банюнин-2 // ЛАВ. Львів, 2016. Вип. 3. С. 82–93.
482. Сілаєв О., Ляска В. Старожитності села Цеперів // ЛАВ. Львів, 2016. Вип. 3. С. 101–106.
483. Сілаєв О., Плеханов Ю. Нові пам'ятки в околицях сіл Волствин та Спасів на Сокальщині // ЛАВ. Львів–Винники, 2012. С. 83–85.
484. Сілецький Р. Проблема типології опалювальних пристроїв стародавнього житла в Україні (конструктивно-функціональні особливості печі) // Записки НТШ. Львів, 2001. Т. ССXLII. С. 240–242.
485. Скворцов К. Н. Погребения с конями I тыс. н. э. на Самбийском полуострове (могильник Алейка-3) // РАр. М., 2012. № 3. С. 36–49.
486. Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5 т. / под ред. Н. И. Толстого. М., 1995. Т.1: А-Г. 584 с.
487. Слободян Т. Поселення липицької культури поблизу с. Заліщики (Середнє Придністер'я) // АДЛУ. Львів, 2012. Вип. 14–15. С. 186–202.
488. Слободян Т. Тілопальне поховання римського часу з Нового Яричева // НС: Збірник наукових праць / Історико-краєзнавчий музей м. Винники. Львів–Винники, 2014а. Вип. 7. С. 173–183.
489. Слободян Т. Поховальні пам'ятки ранньоримського часу в околицях Звенигорода (дослідження 2013 року) // МДАПВ. Львів, 2014б. Вип. 18. С. 230–244.
490. Слободян Т. Імпортні вироби в поховальних комплексах липицької та пшеворської культур // Матеріали XII Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Шевченківська весна – 2014». К., 2014в. Вип. 12. Ч. 4: Історія. С. 603–606.
491. Словарь античности / сост. Ирмшер Й., Йоне Р. / пер. с нем. М., 1989. 702 с.
492. Сміленко А. Т. Про деякі датуючі речі в культурі полів поховань // Археологія. К., 1952. № VI. С. 51–73.
493. Смирнова Г. И. Поселение у с. Незвиско в первые века новой эры // МИА. М., 1964. № 116. С. 196–212.
494. Смішко М. Ю. Селище доби полів поховань у Вікнинах Великих // Археологія. К., 1947. Т. 1. С. 111–122.

495. Смішко М. Ю. Звіт про дослідження селища періоду «полів поховань» в Неслухові в 1946 р. // АП УРСР. К., 1949. Т. 1. С. 189–205.
496. Смішко М. Ю. Дослідження пам'яток культури полів поховань в Західних областях УРСР у 1947 р. // АП УРСР. К., 1952. Т. III. С. 337–378.
497. Смишко М. Ю. Раннеславянская культура Поднестровья в свете археологических данных // КСИИМК. М., 1952. Вып. 44. С. 67–82.
498. Смишко М. Ю. Погребения раннежелезного века в с. Могиляны, Ровенской области // КСИА АН УССР. К., 1957а. Вып. 7. С. 54–57.
499. Смишко М. Ю. Богатое погребение начала нашей эры в Львовской области // СА. М., 1957б. № 1. С. 238–243.
500. Смішко М. Ю. Сарматські поховання біля с. Острівець, Станіславівської області // МДАПВ. Львів, 1962. Вип. 4. С. 54–70.
501. Смішко М. Ю. Поселення III–IV ст. н. е. зі слідами скляного виробництва біля с. Комарів Чернівецької області (попереднє повідомлення) // МДАПВ. К., 1964. Вип. 5. С. 67–80.
502. Смішко М. Ю. Пам'ятки типу Дитиничі // Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час. К., 1976а. С. 83–93.
503. Смішко М. Ю. Племена пшеворської культури // Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час. К., 1976б. С. 28–38.
504. Смішко М. Ю., Свешніков І. К. Могильник III–IV століть н. е. у с. Дитиничі, Ровенської області // МДАПВ. К., 1961. Вип. 3. С. 89–114.
505. Список пам'яток історії та культури Бродівського р-ну та закріплених за ними шефських організацій. Броди, 1983. 39 с.
506. Стеблій Н. Природне середовище в процесах заселення Північно-Західної України (I століття до н. е. – середина I століття н. е.) // ВІА. Львів, 2006. Вип. 1. С. 16–26.
507. Стеблій Н. Географія поселень в археологічних дослідженнях (за матеріалами черняхівської культури Верхнього Подністер'я та Верхнього Попруття) // ВІА. Львів, 2007а. Вип. 2. С. 17–30.
508. Стеблій Н. Охоронно-рятівні роботи на черняхово-празькому поселенні Ріпнів-II у 2003 р. // ВІА. Львів, 2007б. Вип. 2. С. 88–112.
509. Стеблій Н. Я. Система заселення Верхнього Подністров'я та Верхнього Попруття у III–VII ст. н. е. (за даними археології). Автореф. дис... канд. іст. наук: спец. 07.00.04 – Археологія. К., 2007в. 20 с.
510. Стеблій Н. Я. Пам'ятки черняхівської культури з околиць с. Андріївка Буського р-ну Львівської обл. // ВІА. Львів, 2011. Вип. 6. С. 140–171.

511. Строцень Б. С. Розкопки могильника черняхівської культури в Романовому Селі на Тернопільщині // НМАПВ. Львів, 1991. С. 88–89.
512. Строцень Б. С. Вельбарське поселення біля с. Малашівці на Тернопільщині // Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. Луцьк, 1993. С. 211–212.
513. Строцень Б. С. Майстерня по обробці металу на вельбарсько-черняхівському поселенні біля с. Кобиля на Тернопільщині // Населення Пруто-Дністровського межиріччя та суміжних територій у другій половині I – поч. II тис. н. е. Чернівці, 1994. С. 68–70.
514. Строцень Б. С. Ремесла на поселенні III–IV ст. біля с. Кобиля // Матеріали IX-ї історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський, 1995а. С. 107–108.
515. Строцень Б. Деякі підсумки дослідження поселення пізньоримського часу біля с. Кобиля // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і Волинь (матеріали IX наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції). Луцьк, 1998а. С. 196–197.
516. Строцень Б. Житла пізньоримського часу у Південно-Західній Волині та Західному Поділлі // Записки НТШ. Львів, 1998б. Т. ССXXXV. С. 305–317.
517. Строцень Б. Розкопки черняхівського поселення біля с. Кобиля у 1995 р. // 20 lat archeologii w Masłomęczu. Lublin, 1998в. Т. 1. S. 235–256.
518. Строцень Б. Дослідження поселення пізньоримського часу біля с. Кобиля на Тернопільщині у 1991–1993 роках // Europa barbarica. Świerć wieku archeologii w Masłomęczu. Monumenta Studia Gothica. Lublin, 2005. Т. 4. S. 453–463.
519. Строцень Б. С. Черняхівська культура Західного Поділля. Дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.04 – Археологія. К., 2006. 352 с.
520. Строцень Б. Черняхівська культура Західного Поділля. Тернопіль, 2008. 272 с.
521. Строцень Б. С. Слов'яно-германське порубіжжя на Західному Поділлі // Доистория Восточной Европы позднееримского времени – начала эпохи великого переселения народов (материалы полевых семинаров у с. Войтенки 2009, 2010 гг.): Ostrogothica–Serie. Харьков, 2011. Вып. 1. С. 33–35.
522. Строцень Б. С., Ільчишин В. В. Дослідження багатошарової пам'ятки Мильне-V на Тернопільщині // АДУ 2012 р. К., 2013. С. 327.
523. Строцень Б., Строцень Л. Нове селище черняхівської культури на Волино-Подільському порубіжжі // Давня і середня історія України

- (історико-археологічний збірник). Кам'янець-Подільський, 2000. С. 195–201.
524. Терпиловський Р. В., Білинська Л. І. Тілоспалення знатного воїна рубежу ер на Сеймі // *Археологія*. К., 2010. № 3. С. 81–88.
525. Терпиловський Р. В., Жаров Г. В. Металлические сосуды Мутинского могильника на Сейме // *Stratum plus: В поисках Ойюма. «Пути народов»*. СПб–Кишинёв–Одесса–Бухарест, 2013. № 4. С. 35–41.
526. Терпиловський Р. В., Жаров Г. В. Проблема дослідження пам'яток типу Харівка // *Від венедев до Русі. Збірник наукових праць на пошану доктора історичних наук, професора Дениса Никодимовича Козака з нагоди його 70-ліття*. К., 2014. С. 45–60.
527. Терпиловський Р. В., Шекун О. В. Олександрівка 1 – багат шарове ранньослов'янське поселення біля Чернігова. Чернігів, 1996. 128 с.
528. Терський С. Історія археологічних досліджень та історичного краєзнавства Волині. Львів, 2010. 380 с.
529. Терський С. В. Реформування музеїв Галичини на початку другої світової війни // *Військово-науковий вісник*. Вип. 19. Львів, 2013. С. 144–155.
530. Тиліщак В. С. Нові пам'ятки черняхівської культури на Тернопільщині // *Археологія Тернопільщини*. Тернопіль, 2003. С. 162–166.
531. Тиліщак В. С. Дослідження Чернелево-Руського могильника (1973–2000) // *Археологія*. К., 2006. № 3. С. 80–83.
532. Тиліщак В. С. Чернелево-Руський могильник черняхівської культури. Автореф. дис... канд. іст. наук: спец. 07.00.04 – *Археологія*. К., 2013. 20 с.
533. Тиліщак В. С. Могильник черняхівської культури Токи: хронологія та особливості керамічного комплексу // *Черняхівська культура: до 120-річчя від дня народження В. П. Петрова*. (ОІУМ, № 4). К., 2014а. С. 197–210.
534. Тиліщак В. Про походження «князя» із поховання 265 Чернелево-Руського могильника черняхівської культури // *АДЛУ*. Львів, 2014б. Вип. 18. С. 45–55.
535. Тиліщак В. С. Вторинні поховання в черняхівській культурі (за матеріалами могильника Чернелів-Руський) // *Від венедев до Русі*. К., 2014в. С. 153–162.
536. Тиханова М. А. Культура западных областей Украины в первые века н. э. // *МИА*. М., 1941. № 6. С. 247–278.
537. Тиханова М. А. Борочицкий клад // *СА*. М., 1956. Вып. XXV. С. 301–317.
538. Тиханова М. А. О локальных вариантах черняховской культуры // *СА*. М., 1957. № 4. С. 168–194.

539. Тиханова М. А. Разведка в районе верхнего течения реки Горынь // КСИА АН СССР. М., 1962. Вып. 87. С. 46–53.
540. Тиханова М. А. Раскопки на поселении III–IV вв. у с. Лепесовка в 1957–1959 гг. // СА. М., 1963. № 2. С. 178–191.
541. Тиханова М. А. Днестровско-Волынская экспедиция 1960–1961 гг. // КСИА АН СССР. М., 1964. Вып. 102. С. 48–56.
542. Тиханова М. А. О находке римского оружия на Южной Волини // КСИА АН СССР. М., 1969. Вып. 116. С. 36–39.
543. Тиханова М. А. Следы рунической письменности в черняховской культуре // Средневековая Русь. Сборник статей памяти Н. Н. Воронина. М., 1976. С. 11–17.
544. Ткач В. В. Пам'ятки вельбарської культури в басейні середньої течії р. Іква // Археологія. К., 2005. № 3. С. 69–77.
545. Ткач В. Археологічні пам'ятки верхів'я річки Розинки // АДЛУ. 2008. Вип. 11. С. 195–208.
546. Ткач Є. Інгумаційні поховання на могильниках липицької культури // АДЛУ. Львів, 2012. Вип. 14–15. С. 46–68.
547. Ткач Є. С. Проблема походження і долі історичних костобоків в історіографії // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. К., 2013а. Вип. 71. С. 258–263.
548. Ткач Є. Костобоки в Маркоманських війнах // Revista Arheologică. Serie nouă. Chişinău, 2013b. Vol. IX. № 2. P. 85–103.
549. Ткач Є. Етнокультурна ситуація на «Золочівських берегах» // Вісник рятівної археології. Львів, 2016. Вип. 2. С. 23–39.
550. Ткач Е. Этнокультурная ситуация на «Золочевских берегах» и перспектива исследования памятника возле с. Бонишин во Львовской области (Украина) // Мызгин К. Римские республиканские монеты и их имитации с территории Украины и Беларуси. Варшава, 2017. С. 260–276.
551. Третий археологический съезд въ Киевѣ 1874 // Киевская старина. Ежемесячный исторический журналъ. К., 1899. Т. LXVI (Август). С. I–XIV.
552. Труды одиннадцатого археологического съезда в Киеве 1899. М., 1901. Т. I. 876 с., XXVIII табл.
553. Федосов А. В. Готские и славянские предгосударственные образования III–IV вв. Брянск, 2015. 320 с.
554. Фенин О. Находи римських монет в Західних областях УРСР. Львів, 1946. 72 с. (Рукопис)
555. Фенин О. В. Знахідки римських монет у Прикарпатті // Археологія. К., 1951. Т. V. С. 92–104.

556. Фремд Г. М., Чайковський М. П. Кременецькі гори // Географічна енциклопедія України. К., 1990. С. 220.
557. Хавлюк П. І. Пам'ятки зарубинецької культури на Побужжі // Археологія. К., 1971. Вип. 4. С. 84–96.
558. Хавлюк П. І. Зарубинецька культура Південного Побужжя та лівобережжя Середнього Дністра // Археологія. К., 1995. Вип. 18. С. 7–19.
559. Хавлюк П. І. Про реконструкцію черняхівських жорен // Археологія. К., 1977. Вип. 24. С. 21–28.
560. Халиков А. Х. Об этнокультурной ситуации в Среднем Поволжье и Приуралье в I тыс. н. э. // Культуры Восточной Европы I тысячелетия. Куйбышев, 1986. С. 73–89.
561. Харковець Ю. І., Бардецький А. Б., Ткач В. В. Пам'ятки Дубенського, Млинівського і Радивилівського р-нів // АДУ 2012. К.–Луцьк, 2013. С. 314.
562. Холонюк Т. В. Германські племена та їх взаємовідносини з Римською імперією в I–II ст. н. е. // Carpathica – Карпатика. Давня історія України і суміжних регіонів. Ужгород, 2001. Вип. 13. С. 176–183.
563. Хомякова О. А., Успенский П. С. Могильник римского времени Изобильное (Klein Fliess, kr. Labiau) в Калининградской области: архивные данные и новые исследования // РАр. М., 2015. № 3. С. 122–137.
564. Цигилик В. М. Пам'ятка перших століть н. е. у верхів'ях Золотої Липи // Матеріали 2-ї Подільської історико-краєзнавчої конференції. Львів, 1968. С. 114–116.
565. Цыгылык В. Н. Поселение первых веков нашей эры у с. Майдан-Гологирский Львовской области // АО 1969 г. М., 1970а. С. 271.
566. Цигилик В. М. Поселення в Ремезівцях – нове джерело для вивчення історії Верхнього Подністров'я перших століть н. е. // Матеріали 3-ї Подільської конференції. Львів, 1970б. С. 112–113.
567. Цыгылык В. Н. Поселение возле села Ремезовцы Львовской области (I в. до н. э.–III в. н. э.) // СА. М., 1971. № 2. С. 157–166.
568. Цигилик В. М. Дослідження поселення в Майдані Гологирському на Львівщині // Археологія. К., 1973. Вип. 9. С. 83–90.
569. Цигилик В. М. Населення Верхнього Подністров'я перших століть нашої ери. К., 1975. 176 с.
570. Цигилик В. М. Племена липицької культури // Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час. К., 1976. С. 15–28.
571. Цыгылык В. Н. Могильник липицькой культуры у с. Болотня Львовской области // Археологические исследования на Украине в 1976–1977 гг. Ужгород, 1978. С. 91–92.

572. Цыгылык В. Н. Раскопки у с. Тарасовка на Львовщине // АО 1978 г. М., 1979. С. 417.
573. Цыгылык В. Н. Новое поселение липицкой культуры на Львовщине // АО 1979 г. М., 1980. С. 347–348.
574. Цигилик В. М. Поселення черняхівської культури біля с. Свірж // Тези доповідей VI-ї Подільської історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський, 1985. С. 40–41.
575. Цыгылык В. Н. Поселение у с. Свирж Львовской области // АО 1984 г. М., 1986. С. 322–323.
576. Цыгылык В. Н. Работы в Львовской области // АО 1985 г. М., 1987. С. 428–429.
577. Цыгылык В. Н. Липицкая культура // Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды). К., 1990. С. 12–21.
578. Цигилик В. М. Нове поселення липицької культури у верхів'ї Гнилої Липи // НМАПВ. Львів, 1991. С. 99–98.
579. Цигилик В. М. Про локальні особливості черняхівського поселення в селі Свірж // Studia archaeologica. Львів, 1993. № 1. С. 35–41.
580. Цигилик В. М. Поселення липицької культури поблизу с. Липівці на Львівщині // МДАПВ. Львів, 1995. Вип. 6. С. 127–139.
581. Цигилик В. М. Нові дослідження поселення в Неслухові // MSROA. Rzeszów–Krosno–Sandomierz–Tarnów, 1996. Т. XVII. S. 283–289.
582. Цигилик В. М. Липицьке поселення в с. Водники на Львівщині // MSROA. Rzeszów–Krosno–Sandomierz–Tarnów, 1997a. Т. XVIII. S. 105–113.
583. Цигилик В. М. Нові пізньочерняхівські житла на Львівщині // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. К.–Львів, 1997б. С. 104–110.
584. Цигилик В. Верхня Липиця – пам'ятка римської доби. Львів, 2001. 55 с.
585. Цигилик В. Питання поховального обряду населення верхнього Наддністров'я перших століть нашої ери. (За матеріалами могильника в Болотні) // MSROA. Rzeszów–Krosno–Przemyśl, 2003. Т. XXIV. S. 151–184.
586. Цигилик В. М. З історії досліджень пам'яток перших століть нашої ери у басейні Верхнього Дністра // МДАПВ. Львів, 2005. Вип. 9. С. 340–352.
587. Цигилик В. До питання етнокультурної ситуації у Верхньому Подністров'ї в першій половині I тис. н. е. // МДАПВ. Львів, 2008. Вип. 12. С. 162–169.
588. Цыгылык В. Н. Грибович Р. Т. Поселение черняховской культуры у с. Свирж // АО 1979 г. М., 1980. С. 348.

589. Цыгылык В. Н., Ивановский В. И. Поселение у с. Неслухов // АО 1983 г. М., 1985. С. 369–370.
590. Цигилик В., Касюхнич В. Гончарна та залізоробна справа на Прикарпатті на початку та наприкінці I-го тисячоліття нашої ери // АДЛУ. Львів, 2004. Вип. 7. С. 39–54.
591. Цигилик В., Касюхнич В. Черняхівське поселення біля села Тарасівки // МДАПВ. Львів, 2006. Вип. 10. С. 124–133.
592. Цигилик В., Касюхнич В., Вітвіцька Г. Три роки досліджень поселення Стрілки-II // АДЛУ. Львів, 2008. Вип. 11. С. 142–163.
593. Цигилик В., Касюхнич В., Грибович Р. Поселення римської доби біля села Свірж Перемишлянського р-ну Львівської області // АДЛУ. Львів, 2003. Вип. 6. С. 38–64.
594. Цигилик В., Касюхнич В., Грибович Р. Поселення Стрілки I: результати дворічних досліджень // АДЛУ. Львів, 2004. Вип. 7. С. 205–233.
595. Цыгылык В. Н., Смишко М. Ю. Липицкая культура // Археология Украинской ССР. К., 1986. Т. 3. С. 61–70.
596. Цинкаловський О. Матеріяли до археології Володимирського повіту // Записки НТШ. Львів, 1937. Т. CLIV. С. 183–240.
597. Цись П. М. Геоморфологія УРСР. Львів, 1962. 223 с.
598. Цись П. М. Геоморфологічні райони // Природа Львівської області. Львів, 1972. С. 27–39.
599. Чобіт Д. Цікаві археологічні знахідки // Прапор комунізму. Броди, 1982. 26 червня.
600. Чобіт Д. Топоніми готського походження центральної частини Волино-Подільського пограниччя. Броди, 2012. 52 с.
601. Чобіт Д. Стиборівка: готи та їх нащадки. До питання про населення Волино-Подільського пограниччя II–V ст. н. е. Броди, 2013. 352 с.
602. Чорновол І. Фронтири стародавнього Риму // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Дрогобич, 2012. Вип. XVI. С. 18–31.
603. Чорновол І. П. Компаративні фронтири: світовий і вітчизняний вимір. Автореф. дис... д-ра істор. наук: спец. 07.00.01 – Історія України; 07.00.02 – Всесвітня історія. Львів, 2016. 35 с.
604. Шелов Д. Б. Узкогорлые светлоглиняные амфоры первых веков нашей эры. Классификация и хронология // КСИА АН СССР. М., 1978. № 156. С. 16–21.
605. Шишак В., Ткач Є., Войтович Н., Сало Б. Результати археологічних досліджень на пам'ятці Запитів-IV Кам'янка-Бузького району Львівської області // АДЛУ. Львів, 2010. Вип. 13. С. 239–258.

606. Шишкін Р. Г. Господарство та екологія населення Середнього Подніпров'я в I–V ст. н. е.: Дисертація ... канд. іст. наук: спец. 07.00.04 – Археологія. К., 1995. 221 с.
607. Шишкин Р. Г. Классификация и типология трехслойных гребней черняховской культуры // Сто років вивчення культури полів поховань на Україні. Тези доповідей семінару. К., 1999. С. 43–47.
608. Шишкин Р. Г. Хронологические признаки трехслойных гребней черняховской культуры // Сучасні проблеми археології. К., 2002. С. 244–246.
609. Шрамко Б. А. Основні етапи розвитку орного хліборобства // Археологія. К., 2012. № 1. С. 48–54.
610. Щапова Ю. Л. Мастерская по производству стекла у с. Комарово (III–IV вв.) // СА. М., 1978. Вып. 3. С. 230–242.
611. Щапова Ю. Л. Естественно-научные методы в археологии. Учебное пособие. М., 1988. 152 с.
612. Шукин М. Б. Поселение Лепесовка: вельбарк или черняхов // *Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim*. Lublin, 1989. Т. II. S. 195–215.
613. Шукин М. Б. На рубеже Эр. Опыт историко-археологической реконструкции политических событий III в. до н. э. – I в. н. э. в Восточной и Центральной Европе. СПб, 1994. 324 с.
614. Шукин М. Ю. Готский путь (готы, Рим и черняховская культура). СПб, 2005. 576 с.
615. Шукин М. Б., Мачинский Д. А., Воронятов С. В. «Готский путь», плодороднейшие земли Oium и вельбаркско-черняховское поселение Лепесовка // *Европейская Сарматия: сборник, посвященный Марку Борисовичу Шукину*. СПб, 2011. С. 246–291.
616. Юхимчук К. Український вчений-археолог Ігор Свешніков: основні етапи біографії та наукова спадщина // *Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр.* К., 2016. Вып. 26. С. 182–206.
617. Ягодинська М., Строчень М., Ільчишин В., Дерех О. Нові дослідження багатошарового поселення Заліщики-III в уроч. «Ущилівка» в м. Заліщики Тернопільської області у 2009 – 2010 роках // *ВПАС. Луцьк*, 2012. Вып. III. С. 118–129.
618. Яроцкий Я. В. Нѣкоторые памятники древности близъ с. Лепесовки, Кременецкаго уѣзда съ дополнением А. С. (А. А. Спицына) // *Извѣстія Императорской археологической комисіи*. СПб, 1909. Вып. 29. С. 54–64.
619. Almgren O. Studien über Nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinzialrömischen und südrussischen Formen. Stockholm, 1897. 243 s., XI Tafl.

620. Andrzejowski J. Okucia rogów do picia z młodszego okresu przedrzymskiego i okresu wpływów rzymskich w Europie Środkowej i Północnej (próba klasyfikacji i analizy chronologiczno-terytorialnej) // Materiały starożytne i wczesnośredniowieczne. Warszawa, 1991. T. VI. S. 7–120.
621. Andrzejowski J. Nadkole 2. A Cemetery of the Przeworsk Culture in Eastern Poland / Monumenta Archaeologica Barbarica, t. V. Kraków, 1998. 268 s.
622. Andrzejowski J., Cieśliński A. Germanie i Bałtowie u schyłku starożytności. Przyjazne związki czy wrogie sąsiedztwo? // Kultura bogaczewska w 20 lat później. Materiały z konferencji. Warszawa, 2007. S. 279–319.
623. Andrzejowski J., Madyda-Legutko R. Bronze Belt Buckles with Doubled Tongue between Scandinavia and the Black Sea. In Search of Local and Inter-Regional Connections during the Roman Period / Анджеёвский Я, Мадыда-Легутко Р. Бронзовые поясные пряжки с двойным язычком между Скандинавией и Причерноморьем. В поисках местных и межрегиональных связей в римское время // Inter Ambo Maria: Northern Barbarians from Scandinavia towards the Black Sea. Abstracts of presentations / Северные варвары на пути из Скандинавии к Чёрному морю. Тезисы докладов. Simferopol / Симферополь, 2012. S. 9–27.
624. Antoniewicz W. Archeologia Polski. Zarys czasów przedhistorycznych i wczesnodziejowych ziem Polski. Warszawa, 1928. 344 s.
625. Antoniewicz W. Der Fund von Boroczyce // Numismatik und Künste 1929/30. Budapest, 1933. S. 19–21.
626. Antoniewicz W. Ślady kultury gockiej na ziemiach słowiańskich do najazdu hunów. Warszawa, 1934. 24 s.
627. Antoniewicz W. Zagadnienie Gotów i Gepidów na ziemiach Polski w okresie rzymskim // Przegląd Zachodni. Poznań, 1951. T. 7. Z. 5–6. S. 26–59.
628. Baranowski T. Rząd koński z wodzami łańcuchowymi na terenie Europy Środkowej w okresie wpływów rzymskich // Archeologia Polski. Warszawa–Wrocław, 1973. T. XVIII. Z. 2. S. 391–477.
629. Beckmann Ch. Metallfingerringe der römischen Kaiserzeit im freien Germanien // Saalburg Jahrbuch. Bericht des Saalburg Museums. Berlin, 1969. Bd. XXVI. S. 5–106.
630. Belâvec V. O elementach przeworskich z cmentarzyska w Brześciu-Tryszynie (Брэст-Трышын) na przykładzie wybranych naczyń // Orbis barbarorum. Studia ad archaeologiam Germanorum et Baltorum temporibus Imperii Romani pertinentia Adalberto Nowakowski dedicata / Monumenta Archaeologica Barbarica. Series Gemina. T. VI. Warszawa–Schleswig, 2017. S. 293–307.

631. Bemann J. Eine völkerwanderungszeitliche Bestattung aus Epöl, kom. Esztergom, mit Schwertriemendurchzügen Skandinavischer Form // *Miscellanea Romano-Barbarica in honorem septagenarii magistri Ion Ioniță oblata*. Jași, 2006. S. 217–246.
632. Bender W. Ośrodek kulturowy nad Mogielanką // *ZOW*. Poznań, 1972. T. 38. № 2. S. 118–133.
633. Biborski M. Miecze z okresu wpływów rzymskich na obszarze kultury przeworskiej // *Materiały archeologiczne*. Kraków, 1978. T. XVIII. S. 53–165.
634. Bitner-Wróblewska A. Elementy bałtyjskie w kulturze wielbarskiej // *Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim*. Lublin, 1989. T. II. S. 161–177.
635. Bitner-Wróblewska A. Netta. A Balt Cemetery in Nirtheastern Poland / *Monumenta Archaeologica Barbarica*. T. XII. Warszawa, 2007. 326 p.
636. Blombergowa M. M. Badania archeologiczne Polaków na Podolu prowadzone w XIX i na początku XX wieku // *Analecta. Studia i Materiały z Dziejów Nauki*. Warszawa, 2005. № 1–2. S. 2176–226.
637. Błażejowski A. Obrządek pogrzebowy kultury przeworskiej na Śląsku. Wrocław, 1998. 224 s.
638. Bochnak T. Uzbrojenie ludności kultury przeworskiej w młodszym okresie przedrzymskim. Rzeszów, 2005. 290 s.
639. Bochnak T. Zróżnicowanie typologiczne ostróg oraz bojowe zastosowanie konia w kulturze przeworskiej w młodszym okresie przedrzymskim // *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego: Seria Socjologiczno-Historyczna. Archeologia*, 1. Rzeszów, 2004. Z. 23. S. 9–61.
640. Bugaj E., Makiewicz T. Ornamentyka figuralna na naczyniach glinianych okresu przedrzymskiego i rzymskiego w Polsce // *PA*. Wrocław, 1995. T. 43. S. 87–122.
641. Bursche A. Najstarsze złote medaliony rzymskie z Barbaricum // *Studia Gothica*. Lublin, 1996. T. 1. S. 85–100.
642. Cehak-Hołubowiczowa H. Próbné wykopaliska w powiecie Zbaraskim // *WA*. Warszawa, 1936. T. XIV. S. 59–70.
643. Chmielowska A. Grzebieńie starożytne i średniowieczne z ziem Polskich. // *Acta archeologica Lodziensia*. Łódź, 1971. № 20. 160 s.
644. Cynkałowski A. Grob gocki z epoki rzymskiej ze wsi Rudka pow. Krzemienieckiego // *Życie Krzemienieckie*. Krzemieniec, 1936. № 8–9. S. 349–353.
645. Cynkałowski A. *Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego*. Warszawa, 1961. 276 s., XXXI tabl.

646. Czarnecka K. Struktura społeczna ludności kultury przeworskiej. Próba rekonstrukcji na podstawie źródeł archeologicznych i analizy danych antropologicznych z cmentarzyska. Warszawa, 1990. 152 s.
647. Czarnecka K. Importowana kasetka brązowa z cmentarzyska kultury przeworskiej w Lachmirowicach, pow. Inowrocławski // *Barbaricum. Ubi tribus faucibus fluenta Vistulae fluminis ebibuntur. Jerzy Okulicz-Kozaryn in memoriam / Światowit. Supplement Series B: Barbaricum. Vol. 11.* Warszawa, 2015. S. 123–130.
648. Czołowski A., Janusz B. Przeszość i zabytki województwa tarnopolskiego. Tarnopol, 1926. 205 s., LXXVIII tabl., 1 mapa.
649. Dąbrowska T. Późne odmiany fibul silnie profilowanych w Polsce // *WA.* Warszawa, 1995. T. LIII. Z. 1 (1993–1994). S. 3–34.
650. Demetrykiewicz W. Konserwatorstwo dla zabytków archeologicznych. Studium ze stanowiska dziejów kultury i nauki porównawczej prawa. Kraków, 1886. 74 s.
651. Demetrykiewicz W. *Vorgeschichte // Die österreichisch-ungarische monarchie in wort und bild.* Wien, 1898. S. 111–136.
652. Demetrykiewicz W. Poszukiwania archeologiczne w powiecie Trembowelskim w Galicyi Wschodniej // *MAAE.* Kraków, 1900. T. IV. S. 92–125.
653. Diaconu Gh. Tirgsor. Nekropole din secolele III–IV e.n. București, 1965. 290 p.
654. Dobiáš J. Dějiny československého územi před vystoupením Slovanů. Praha. 1964. 475 s.
655. Droberjar E. Stříbro na žárovém pohřebišti z doby římské v Jevíčku // *Sociální diferenciacie barbarských komunit ve světle nových hrobových, sídlištních a sběrových nálezů: (Archeologie barbarů 2011).* Brno. 2014. S. 133–148.
656. Dyrda K., Kontny B., Mączyńska M. Niezwykle odkrycie grobu wojownika z wczesnego okresu wędrówek ludów w Juszkowie, gm. Pruszcz Gdański // *Honoratissimum assensus genus est armis laudare: studia dedykowane Profesorowi Piotrowi Kaczanowskiemu z okazji siedemdziesiątej rocznicy urodzin.* Kraków, 2014. S. 111–134.
657. Eisen G., Kouchakji F. *Glass.* Neu York, 1927. Vol. 1. 315 p.
658. Eggers H.J. *Der römische import im freien Germanien.* Hamburg, 1951. 212 s., 16 taf., 64 kart.
659. Fedorczyk M., Nowakowski W., Szymański P. Od epoki żelaza po schyłek okresu wędrówek ludów: badania w 1995 r. zespołu osadniczego nad

- jeziorem Sałę, koło Wyszemborka, gmina Mragowo // Światowit. Warszawa. 1998. T. XLI/Fasc. B. S. 367–387.
660. Florkiewicz I. Miniaturowe nożyce w inwentarzach grobowych kultury przeworskiej, wielbarskiej i luboszyckiej w okresie rzymskim // Archeologie barbarů, 2010: Hroby a pohřbiště germánů mezi Labem a Dunajem. Studia Archaeologica Suebica, I. Olomouc, 2011. S. 329–353.
661. Fünfschilling S. Die römischen Gläser aus Augst und Kaiseraugst: Kommentierter Formenkatalog und ausgewählte Neufunde 1981–2010 aus Augusta Raurica. Augst, 2015. 708 s.
662. G. O. Cmentarzysko w Lipicy // Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne. Kraków, 1890. R. 2. № 1. S. 30.
663. Gabała E. Miniaturyzacja różnych form kulturowych w kulturze kręgu gocko-gepidzkiego w okresie rzymskim i wędrówek ludów. Praca magisterska. Poznań 2009. 252 s.
664. Gaiu C. Noi descoperiri și considerații asupra cimitirului de la Fantanele «Rit» (comuna Matei. jud. Bistrița-Năsăud // Revista Bistriței. Iași, 1995. IX. P. 149–163.
665. Gałęzowska A. Zapomniane monety ze skarbu z Siedlikowa // Viator per devia scientiae itinera. Studia nad problematyką okresów przedrzymskiego, rzymskiego, wędrówek ludów i wczesnego średniowiecza. Poynań, 2016. S. 166–181.
666. Garbacz E., Garbacz K. Grób z koniem odkryty na cmentarzysku kultury przeworskiej w Grzybowie, gm. Staszów, woj. Tarnobrzeg // SA. Kraków, 1990. T. XLII S. 263–280.
667. Gawroński R. Bella Libri Viginti i De laculatione Equestri Pliniusza Starszego a sposob walki Germanów. Próba interpretacji przekazu Tacyta (Germania 6) // Eos. Commentarii Societatis Philologiae Polonorum. Warszawa–Poznań, 1998. Vol. LXXXV. S. 35–46.
668. Ginalski J. Ostrogi kabląkowe kultury przeworskiej // PA. Wrocław, 1991. T. 38. S. 53–84.
669. Gołogory // Słownik geograficzny królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Warszawa, 1881. S. 675–677.
670. Hachmann R. Die Chronologie der jüngeren vorrömischen Eisenzeit. Studien zum Stand der Forschung im nördlichen Mitteleuropa und in Skandinavien // Bericht der Römisch-Germanischen Kommission (1960). Berlin, 1961. Bd. 41. S. 1–276.
671. Hadaczek K. Z badan archeologicznych w dorzeczu Bugu: Grabarka Niesłuchowska // TK. Lwów, 1900. S. 48–59, 71–86.

672. Hadaczek K. Grabarka Niesłuchowska // TK. Lwów, 1904. T. III, z. 1. S. 1–14, tabl. 1.
673. Hadaczek K. Album przedmiotów wydobytych w grobach cmentarzyska ciałopalnego koło Przeworska (z epoki cesarstwa rzymskiego) // TK. Lwów, 1909. T. 3. 21 s., XXI tabl. il., 67 fot.
674. Hadaczek K. Kultura dorzecza Dniestru w epoce cesarstwa rzymskiego // МААЕ. Kraków, 1912. T. XII. S. 23–33, 9 tabl.
675. Harhoiu R. Die frühe völkerwanderungszeit in Rumänien. Bukarest, 1998. 268 p., CV taf.
676. Hegewisch M. Röhrenhenkelkannen. Anmerkungen zu einer kaiser- und völkerwanderungszeitlichen Gefäßform // Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift. Münster-Berlin, 2003. B.44. H.1. S. 43–61.
677. Ioniță I. Die Fibeln mit umgeschlagenem Fuss in der Sîntana-de-Mureș-Cernjachov-Kultur // Peregrinatio Gothica. Oslo, 1992. T. III. № 14. P. 77–90.
678. Isings C. Roman glass from dated finds. Groningen, 1957. 185 p.
679. Ivanovski V. I., Kokowski A. Nowe badania na cmentarzysku z młodszego okresu rzymskiego w Rakowcu na Podolu // SA. Kraków, 1995. T. XLVII. S. 221–235.
680. Jamka R. Rozmieszczenie naczyń typu terra sigillata na obszarze dzisiejszej i dawniej Polski // PA (1930/32). Wrocław, 1933. T. 4. Z. 3. S. 181–196.
681. Janusz B. Zabytki przedhistoryczne Galicyi Wschodniej. Lwów, 1918. 310 s.
682. Juhász L. Two new Roman bronzes with Suebian nodus from Brigetio // Dissertationes Archaeologicae ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös Nominatae. Budapest, 2014. Ser. 3. № 2. P. 333–349.
683. Jungklaus E. Römische Funde in Pommern. Greiswald, 1924. 270 s.
684. Kaczanowski P. Klasyfikacja drotów broni drewnianej kultury przeworskiej z okresu rzymskiego. Kraków, 1995. 77 s.
685. Kaczanowski P., Rodzińska-Nowak J. Podłużne ogniwo uzdy z wózkami łańcuchowymi typu Vimose z osady kultury przeworskiej w Jakuszowicach, stan. 2, pow. Kazimierza Wielka // Bałtowie i ich sąsiedzi: Marian Kaczyński in memoriam. Warszawa, 2009. S. 757–766.
686. Karczewski M. Państwowe Grono Konserwatorów Zabytków Archeologicznych i Państwowe Muzeum Archeologiczne: ich rola w ochronie zabytków archeologicznych // Seminare. Poszukiwania naukowe. Kraków, 2015. T. 36. № 4. S. 183–197.
687. Kellmer I. Ansikspärlan fra Veiberg på Sunnmøre // Fornvännen. Journal of Swedish antiquarian research. Stockholm, 1977. T. 72. S. 1–8.

688. Kietlińska A. Struktura społeczna ludności kultury przeworskiej // Materiały starożytne. Warszawa, 1963. T. IX. S. 7–98.
689. Kissa A. Das Glas im Altertum. Leipzig, 1908. 307 s.
690. Kempisty A. Obrządek pogrzebowy w okresie rzymskim na Mazowszu // Światowit. Warszawa, 1965. T. XXVI. S. 5–163.
691. Khomiakowa O. Disc brooches of Dollkeim-Kovrovo culture. The question of the origin of ornaments in the Southeast Baltic in the first centuries AD // Archaeologia Baltica. Klaipėda, 2015. Vol. 21–22. P. 14–39.
692. Kmieciński J. Zagadnienie tzw. Kultury gocko-gepidzkiej na Pomorzy Wschodnim w okresie wczesnorzymskim. Łódź, 1962. 194 s., 5 map.
693. Kokowski A. Interpretacja kulturowa materiałów typu Masłomęcz // Zachodnia strefa osadnictwa kultury czarniachowskiej. Lublin, 1986. S. 71–90.
694. Kokowski A. Grupa Masłomęcka w okresie rzymskim (III–IV wiek naszej ery). Lublin, 1987. 34 s.
695. Kokowski A. Grudek nad Bugiem. Cmentarzysko grupy masłomęckiej. Lublin, 1993. Cz. II. 168 s.
696. Kokowski A. Grupa Masłomęcka. Z badań nad przemianami kultury Gotów w młodszym okresie rzymskim. Lublin, 1995. 336 s.
697. Kokowski A. W 60-lecie odkrycia grobu «książęcego» w miejscowości Rudka na Wołyniu // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і Волинь: матеріали ІХ наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції. Луцьк, 1998а. С. 157–160.
698. Kokowski A. Metalowe wisioriki w kształcie topora na terenie Barbaricum na północny-wschód od limesu rzymskiego, w okresie rzymskim i we wczesnym okresie wędrówek ludów // 20 lat archeologii w Masłomęczu. Lublin 1998b. T. 1. S. 99–116.
699. Kokowski A. Wandalowie–lugiowie–kultura przeworska // Wandalowie. Strażnicy bursztynowego szlaku. Katalog wystawy. Lublin–Warszawa, 2004. S. 3–10.
700. Kokowski A. Goci. Od Skandzy do Campi Gothorum (od Skandynawii do Półwyspu Iberyjskiego). Warszawa, 2008. 456 s.
701. Kokowski A., Konoplja V. Nowe znalezisko miecza lateńskiego z Galicji Wschodniej // Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Lublin, 1992. Vol.46/47. S. 1–16.
702. Kokowski A., Vinokur I. Miecz z miejscowości Kudrynci na Podolu // Kultura przeworska (materiały z konferencji). Lublin, 1997. T. III. S. 257–263.

703. Kokowski A., Stasiak M., Stroceń B. Osady z młodszego okresu rzymskiego w miejscowościach Ivankivci i Malašivci na zachodnim Podolu (Ukraina) // *Studia Gothica*. Lublin, 1997. T. II. S. 133–162.
704. Kolendo J. Naczynia z Topolna – falsyfikatem // Kolendo J. Świat antyczny i barbarzyńcy. Teksty, zabytki, refleksja nad przeszłością. Warszawa, 1998. T. II. S. 75–82.
705. Kolendo J., Trynkowski J. Rączka wotywna z Myszkowa lupem pochodzącym z obozu rzymskiego w Dacji // 20 lat archeologii w Masłomęczu. Lublin, 1998. T. II. S. 79–90.
706. Kopernicki J. Poszukiwania archeologiczne w Horodnicy nad Dniestrem // ZWAK. Kraków, 1878. T. 2. S. 19–72.
707. Kostrzewski J. Die ostgermanische Kultur der Spätlatènezeit // *Mannus-Bibliothek*. Leipzig–Würzburg, 1919. N 18–19. S. 84–139.
708. Kostrzewski J. Zagadnienie t.zw. kultury gockiej na ziemiach dawnej Polski // *Tydzien o Pomorzu*. Poznań, 1934. S. 1–22.
709. Kostrzewski J. Germanie przedhistoryczni w Polsce // PA. Warszawa, 1946. T. 7. S. 65–89.
710. Kowalski A. P. Germańskie tabu. Obecność ozdób i brak broni w Pochowkach gockich // *Rocznik Antropologii Historii*. Toruń, 2014. № 1(6). S. 171–178.
711. Kozłowski L. Zarys pradziejów Polski Południowo-Wschodniej. Lwów, 1939. 104 s.
712. Kruszelnicka L. Osiedle kultury wielbarskiej w Romoszu nad Bugiem // *Problemy kultury wielbarskiej*. Słupsk, 1981. S. 209–215.
713. Larsson L. Dybäck during the Iron Age. An area with centralising functions in southernmost Scania in local and regional perspectives // *Fler fynd i centrum. Materialstudier i och kring Uppåkra*. Lund, 2003. S. 3–27.
714. Leski Z. Prace archeologiczne na Wołyniu // *ZOW*. Poznań, 1936. R. XI. Z. 4–5. S. 60–61.
715. Liana T. Chronologia względna kultury przeworskiej we wczesnym okresie rzymskim // *WA*. Warszawa, 1970. T. XXXV. Z. 4. S. 429–491.
716. Lusthaus D. Brązowa rączka wotywna z Myszkowa // *Archeologia*. Wrocław, 1947. №1. S. 169–184.
717. Łuczkiwicz P. Grób nr. 3 z cmentarzyska w Hryniowie (Zachodnia Ukraina) W kwestii kontaktów kultury przeworskiej z bałkańskim kręgiem kulturowym // *Na granicach antycznego świata*. Rzeszów, 1999. S. 117–122.
718. Łuczkiwicz P. Uzbrojenie ludności ziem Polski w młodszym okresie przedrzymskim. Lublin, 2006. 361 s.

719. MacGregor A. Bone, Antler, Ivory and Horn: the Technology of Skeletal Materials since the Roman Period. London, 1985. 245 p.
720. Madyda-Legutko R. Próba rekonstrukcji pasów z metalowymi częściami na obszarze środkowoeuropejskiego Barbaricum w okresie wpływów rzymskich i we wczesnej fazie okresu wędrówek ludów // PA. Warszawa, 1984. T. 31. S. 91–133.
721. Madyda-Legutko R. Uwagi o ornamentyce ażurowej w kręgu zachodniobałtyjskim // Bałtowie i ich sąsiedzi. Marian Kaczyński in memoriam / Seminarium Bałtyjskie. T. 2. Warszawa, 2009. S. 773–786.
722. Madyda-Legutko R. Studia nad zróżnicowaniem metalowych części pasów w kulturze przeworskiej. Okucia końca pasa. Kraków, 2011. 313 s.
723. Majewski K. Importy rzymskie na ziemiach słowiańskich. Wrocław, 1949. 236 s.
724. Makiewicz T. W sprawie aktualnego stanu badań and problemami kontynuacji kulturowej pomiędzy starożytnością a wczesnym średniowieczem w Polsce // Slavia Antiqua. Warszawa, 2005. T. 48. S. 9–15.
725. Marinescu G., Gaiu C. Die Nekropole bei Fintinele "Rit", Gem. Matei, jud. Bistrița-Năsăud aus dem 4. Jahrhundert u. Z. // Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. Nouvelle série, XXXIII. Bucarest, 1989. № 1–2. P. 125–143.
726. Mączyńska M. Szklany paciorek z «twarzami» z Balic, pow. Mościska // WA. Warszawa, 1974. T. XXXIX. Z. 3. S. 297–300.
727. Mączyńska M. Das Verbreitungsbild der Fibeln A.67/68 und A.68 im Barbaricum // Slovenská Archeológia. Nitra, 2001. R. XLIX. S. 165–179.
728. Michelbertas M. Romėniškojo laikotarpio emaliuoti dirbiniai Lietuvoje. Vilnius, 2016. 112 p.
729. Mitkowa-Szubert K. Zawartość, losy i próba interpretacji skarbu rzymskiego z Boroczyc na Wołyniu // Wiadomości Numizmatyczne. Warszawa, 1999. R. XLIII. Z. 1–2. S. 137–150.
730. *Musteață S., Popa A.* Antler Manufacturing in Moldova In Santana de Mures – Cernjachov Culture // Ostrogothica. Археология Центральной и Восточной Европы позднеримского времени и Эпохи Великого переселения народов. Сборник научных трудов к 10-летию Германно-Славянской археологической экспедиции Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина. Харьков, 2009. С. 34–50.
731. Niewęglowski A. Smentarzysko kultury przeworskiej z okresu rzymskiego w Gościeradowie, gm. Logo, woj. Tarnobrzeg // SA. Kraków, 1981. T. XXXIII. S. 61–98.

732. Niewęgłowski A. Cmentarzysko kultury przeworskiej w Gawrolinie, woj. Siedleckie. Warszawa, 1991. 130 s.
733. Nowakowski W. Rzymskie importy przemysłowe na terytorium Zachodniobałtyjskiego kręgu kulturowego // *Archeologia. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź*, 1985. R. XXXIV (1983). S. 63–104.
734. Nowakowski W. Tintinnabula auf den Ostseeinseln. Die römischen Bronzeglocken auf den Inseln Gotland und Bornholm // *Fornvännen. Journal of Swedish antiquarian research*. Stockholm, 1994. T. 89. S. 133–143.
735. Nowakowski W. Die Funde der römischen Kaiserzeit und der Völkerwanderungszeit aus Masuren. Berlin, 1998. 186 s.
736. Nowakowski W. Corpus der romischen Funde im europäischen Barbaricum. Polen. Band 1: Masuren. Warszawa, 2001. 135 s., IX tabl.
737. Nowe wykopaliska // *ZOW. Poznań*, 1936. R. XI. Z. 10–11. S. 137–143.
738. Oakeshott R. E. *The Archaeology of Weapons: Arms and Armor from Prehistory to the Age of Chivalry*. London, 1960. 358 p.
739. Ołędzki M. Fibule z cmentarzyska kultury przeworskiej w Wólce Domaniewskiej koło Radomia // *Akta universitatis Lodziensis: Folia Archaeologica* 21. Lódź, 1997. S. 51–70.
740. Olsen B.W. En Antik Ansigtsperle på Bornholms Museum // *Bornholmske samlinger. Rønne*, 1974. R. II, b. 7. S. 41–53.
741. Onyszczuk J., Mylan T., Tkacz E., Myzgin K. Centrum na szlaku migracji, faktoria handlowa, albo ...? Nowe informacje o znaleziskach z prelomu er w poblizu osady Boniszyn, obwód lwowski // *Badania archeologiczne w polsce środkowowschodniej, zachodniej Białorusi i Ukrainie w roku 2015. Streszczenia wystąpień*. Lublin, 2016. S. 28.
742. Ossowski G. Sprawozdanie z wycieczki paleoetnologicznej po Galicyi w r. 1889 // *ZWAK. Kraków*, 1890. T. 14. S. 17–68.
743. Ossowski G. Sprawozdanie drugie z wycieczki paleoetnologicznej po Galicyi w r. 1890 // *ZWAK. Kraków*, 1891a. T. 15. S. 1–88.
744. Ossowski G. O grobach nieciałopalnych w Myszkowie (powiat Zaleszczycki) // *ZWAK. Kraków*, 1891b. T. 15. S. 89–98.
745. Pantalicha // *Słownik geograficzny królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* / Pod red. B. Chlebowskiego i W. Walewskiwo. Warszawa, 1886. T. VII. S. 845.
746. Peschek Ch. Die frühwandalische kultur in Mittelschlesien (100 vor bis 200 nach Christus). Leipzig, 1939. 208 s.
747. Petersen E. Ein reicher gepidischer Grabfund aus Wolhynien // *Gothiskandza. Blätter Für Danziger Vorgeschichte*. Danzig, 1941. H. 3. S. 39–52.

748. Pieška J., Tejral J. Bohatý knížecí hrob z doby římské u Mušova // *Archeologické rozhledy*. Praha, 1990. R. XLII, č. 5. S. 548–563, 605–608.
749. Pieška J. «Königsgruft» von Mušov: Umstände des Befundes und vorläufige Ergebnisse der interdisziplinären Zusammenarbeit // *Die Königsgruft von Mušov*. Mikulov, 1991. S. 32–50.
750. Pieta K. Höhensiedlungen der Völkerwanderungszeit im nördlichen Karpatenbecken // *Ergänzungsbände zum Reallexikon der germanischen Altertumskunde*. Berlin, 2008. B. 58: Höhensiedlungen zwischen Antike und Mittelalter von den Ardennen bis zur Adria. S. 457–480.
751. Pietrzak M., Roźnowski F. Niezwykłe pochówki z późnego okresu rzymskiego z Pruszcza Gdańskiego, stanowisko 5 // *Concordia*. Warszawa, 1996. S. 193–198.
752. Piętka-Dąbrowska T. Przyczynki do znajomości okresu od I do VI w. n. e. z międzyrzecza Dniepru i Bugu // *WA*. Warszawa, 1961. T. XXVII. Z. 2. S. 217–238.
753. Piorun P. Elementy rzędu końskiego w kulturze sudowskiej // *Pruthenia*. Pismo poświęcone Prusom i ludom bałtyjskim. Olsztyn, 2014. T. IX. S. 65–108.
754. Piotrowicz L. Goci i Gepidowie nad dolną Wisłą i ich wędrówka ku Morzu Czarnemu i Dacji // *Przegląd Zachodni*. Poznań, 1951. T. 7. Z. 5–8. S. 60–76.
755. Piotrowski J. Skarb Boroczycki powiat Horochów na Wołyniu. Lwów, 1929. 36 s.
756. Postică G. Perla cu portretele miniaturale în mozaic ale împăraților romani Constantin cel Mare, Constantinus II și Constantin II descoperită la Bursuceni, Republica Moldova // *Tyragetia*. Serie nouă. Chișinău, 2014. Vol. VIII [XXIII]. № 1. P. 347–362.
757. Půlpánová-Reszczyńska A., Půlpán M., Ondráčková L. Bronzové vědro s obličejovými atašemi typu E 28 z pohřebiště doby římské v Nezabylicích, okr. Chomutov // *Archeologie ve středních Čechách*. Praha, 2017. R. 21. S. 347–360.
758. Quente P. Das langobardische Urnenfeld von Dahlhausen in der Prignitz // *Praehistorische zeitschrift*. Leipzig, 1911. T. III. Z. 1/2. S. 156–162.
759. Rakowski T., Watemborska-Rakowska K. Gniew jest osłą męstwa. Uwagi o osełkach z okresu wpływów rzymskich na podstawie znalezisk z cmentarzyska kultury przeworskiej w Czersku na Urzeczcu // *Orbis barbarorum. Studia ad archaeologiam Germanorum et Baltorum temporibus Imperii Romani pertinentia Adalberto Nowakowski dedicata / Monumenta Archaeologica Barbarica*. Series Gemina. T. VI. Warszawa–Schleswig, 2017. S. 507–536.

760. Rau A. Nydam Mose. Die personengebundenen Gegenstände. Grabungen, 1989–1999. Højbjerg, 2010. B. II. 209 s.
761. Reszczyńska A. Nowe materiały do poznania włókiennictwa kultury przeworskiej z obszaru południowo-wschodniej Polski // MSROA. Rzeszów, 2014. T. XXXV. S. 127–139.
762. Reinach A. Delphes et les Bastarnes // Bulletin de correspondance hellénique. Athènes, 1910. T. XXXIV. P. 249–330.
763. Roger B. Rome and the Nomads. The Pontic-Danubian Realm in Antiquity. Oxford, 2008. 652 p.
764. Rudnicka D., Mączyńska M. Czarnówko, pow. Lębork. Grób 430 z importami rzymskimi // Varia Barbarica. Monumenta Archaeologica Barbarica. Series Gemina I. Warszawa–Lublin, 2002. S. 11–28.
765. Rutkowska B. Grupa Masłomęcka w świetle badań archeologiczno-antropologicznych (Masłomęcz, stanowisko 15) // Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim. Lublin, 1989. T. II. S. 17–45.
766. Schuster J. Zwischen Wilhelmsaue und Lampertheim: Bemerkungen zur Burgundenproblematik // Germania: Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Institute. Mainz, 2001. B. 79. № 1. S. 63–92.
767. Schuster J. Przekuwacze typu Dresden-Dobritz / Żerniki Wielkie. Uwaga na temat narzędzi z późnego okresu rzymskiego i wczesnej fazy okresu wędrówek ludów // WA. Warszawa, 2011. T. LXII. S. 65–82.
768. Schuster J. Dobór i układ darów w inhumacyjnych grobach książęcych z pierwszej połowy I tysiąclecia po Chr. w północnej i środkowej Europie // WA. Warszawa, 2014. T. LXV. S. 5–44.
769. Schuster J. Złoty wiek – Czarnówka w okresie wpływów rzymskich i w okresie wędrówek ludów // Okruch złota w popiele ogniska. Monumenta Archaeologica Barbarica. Series popularis. T. I. Lębork–Warszawa, 2014. S. 53–90.
770. Schuster J. Fibeln vom Typ Dybäck/Independenta als Beispiel weitreichender Kontakte zwischen Nord- und Südosteuropa an der Schwelle zur Völkerwanderungszeit // Na hranicích impéria. Extra Fines Imperii. Jaroslavu Tejralovi k 80. Narozeninám. Brno, 2017. S. 371–380.
771. Schuster J. Gürteltasche auf Abwegen. Ein überraschender Fund aus dem Oka-Gebiet (Oblast' Rjasan, Russland) // Interaktion ohne Grenzen. Beispiele archäologischer Forschungen am Beginn des 21. Jahrhunderts. Festschrift für Claus von Carnap-Bornheim zum 60. Geburtstag. Schleswig, 2017. B. 1. S. 369–376.

772. Selling D. Mosaikparlor med ansiktsmasker // *Forvannen*. 1942. Ar. 37. S. 32–48.
773. Skóra K., Niezabitowska-Wiśniewska B. Flabellum czy calamistrum? I jeszcze jeden, niezwykle intrygujący zabytek... z Dratowa // *Studia Barbarica*. Lublin, 2018. T.II. S. 130–180.
774. Skvortsov K. Burials of Riders and Horses Dated to the Roman Iron Age and Great Migration Period in Aleika-3 (Former Jaugehnen) Cemetery on the Sambian Peninsula // *Archaeologica Baltica*. Klaipėda, 2009. Vol. 11. P. 130–148.
775. Stasiak M. Ceramika z cmentarzyska kultury przeworskiej w Opoce. Lublin, 1994. 169 s.
776. Stawiarska T. Paciorki szklane z obszaru Polski północnej w okresie wpływów rzymskich. Wrocław–Warszawa–Gdańsk–Łódź, 1985. 158 s.
777. Stawiarska T. Katalog paciorków szklanych z obszaru Polski północnej w okresie wpływów rzymskich. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1987. 148 s.
778. Stawiarska T., Onyščuk J. Eine spätkaiserzeitliche Gesichtspferle aus der Westukraine // *Die spätrömische Kaiserzeit und die frühe Völkerwanderungszeit in Mittel- und Osteuropa*. Łódź, 2000. P. 325–333.
779. Stout A. The Archaeological Context of Late Roman Period Mosaic Glass Face Beads // *Ornament*. 1986. № 9(4). P. 58–61, 76–77.
780. Stout A. An investigation of mosaic glass face beads from the late Roman period // *Annales du 12e Congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre*. Amsterdam, 1993. P. 99–110.
781. Strzyżewski Cz. Osada z III–V w. n. e. w Dębczyni, b. pow. Białogard w świetle wykopalisk prowadzonych w latach 1970–1974 // *Koszalińskie Zeszyty Muzealne*. Koszalin, 1975. T. 5. S. 163–179.
782. Sulimirski T. O Poleskiej praojczyźnie słowian // *ZOW*. Poznań, 1939. R. XIV. Z. 3–4. S. 33–43.
783. Szczukin M.B. Zabytki wielbarskie a kultura czerniachowska // *Problemy kultury wielbarskiej*. Słupsk, 1981. S. 135–161.
784. Śmiszko M. Kultury wczesnego okresu epoki cesarstwa rzymskiego w Małopolsce Wschodniej. Lwów, 1932. 193 s.
785. Śmiszko M. Stanowisko wczesnorzymskie w Kołokolinie, pow. Rohatyński // *WA*. Warszawa, 1935. T. XIII. S. 155–164.
786. Śmiszko M. Stan i potrzeby badań nad okresem cesarstwa rzymskiego w południowo-wschodniej Polsce // *WA*. Warszawa, 1936. T. XIV. S. 125–139, 2 rys.

787. Śmiszko M., Sulimirski T., Myczkowski K. *Przyczynki do poznania epoki cesarstwa rzymskiego południowo-wschodniej Polski*. Lwów, 1934. 62 s., V tabl.
788. Tejral J. Versuch der historisch-kulturellen Auswertung des «Königsgrabes» von Mušov // *Die Königsgruft von Mušov*. Mikulov, 1991. S. 53–64.
789. Tejral J. Mušov und Czarnówko: Bemerkungen zu weiträumigen Verbindungen zwischen germanischen Herrschaftszentren // Friesinger H., Stuppner A. (Hrsg.). *Zentrum und Peripherie: Gesellschaftliche Phänomene in der Frühgeschichte: Materialien des 13. Internationalen Symposiums «Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im mittleren Donaauraum»*. Wien, 2004. S. 327–387.
790. Thomas S. Studien zu den Germanischen Kämmen der Römischen Kaiserzeit // *Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege*. Leipzig, 1960. B. 8. S. 54–120.
791. Tempelmann-Maczyńska M. *Die Perlen der römischen Kaiserzeit und der frühen Phase der Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum*. Mainz am Rhein, 1985. 339 s., 80 tafl., 3 beil.
792. Vaday A.H. Die sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok. Ein Beitrag zur Archäologie und Geschichte des sarmatischen Barbaricums // *Antaeus*. Budapest, 1989. T. 17–18. 512 s.
793. *Wandalowie. Strażnicy bursztynowego szlaku*. Katalog wystawy. Lublin–Warszawa, 2004. 374 s.
794. Wasylińska K., Cywa K., Stasiak-Cyran M. Rola roślin w gospodarce osady kultury przeworskiej w Nieszawie Kolonii, pow. opolski, stanowisko 5 // *Archeologia Polski Środkowowschodniej*. Lublin, 2008. T. X. S. 117–138.
795. Weibull C. *Die Auswanderungen der Goten aus Schweden*. Göteborg, 1959. 28 s.
796. Wiegels R. Zwei gestempelte Silberbarren und ein spätantiker Goldbarren aus Crasna (Rumänien) // *Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. Nouvelle série*, LIX. Bucarest, 2015. P. 371–375.
797. Wiegels R. *Silberbarren der römischen Kaiserzeit: Katalog und Versuch einer Deutung* // *Freiburger Beiträge Zur Archeologie Und Geschichte Des Ersten Jahrtausends*. Rahden, 2003. Bd. 7. 188 s.
798. Wielowiejski J. *Życie codzienne na ziemiach polskich w okresie wpływów rzymskich (I–V w.)*. Warszawa, 1976. 296 s.
799. Wielowiejski J. *Główny szlak bursztynowy w czasach Cesarstwa Rzymskiego*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1980. 225 s.

-
800. Windl H. J. Germanische Funde des ersten und zweiten nachchristlichen Jahrhunderts in Niederösterreich // Die Königsgruft von Mušov. Germanen und Römer nördlich der mittleren Donau in den ersten zwei nachchristlichen Jahrhunderten. Mikulov, 1991. S. 17–24.
801. Wierdak Sz. O rezerwacie skalno-lesnym w Ponikwie u źródeł Styru // Ochrona przyrody. Lwów, 1933. T. 13. S. 60.
802. Wołagiewicz R. Kultury oksywska i wielbarska. Systematyka kulturowa // Prahistoria ziem polskich. Wrocław 1981. T. 5: Późny okres lateński i okres rzymski. S. 138–156.
803. Wołagiewicz R. Ceramika kultury wielbarskiej między Bałtykiem a morzem Czarnym. Szczecin, 1993. 330 s.
804. Wolfram H. Die Goten und ihrer Geschichte. München, 2010. Auf. 3. 126 s.
805. Woroniaki // Słownik geograficzny królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Warszawa, 1895. T. XIII. S. 949–951.
806. Żak J. Die Glasperlen mit Gesichtsmasken und Schachbrettmustern in Nord- und Mitteleuropa // Zeitschrift für Archäologie. Berlin, 1977. T. 11. № 1. S. 67–72.

ДОДАТКИ

ТАБЛИЦІ

Табл. 1. Результати спектрального аналізу золотої прикраси з могильника Карів-I

Атомний номер	Хімічний елемент	Інтенсивність	Концентрація (%)
79	Au (Аурум)	55076	99,54
47	Ag (Аргентум)	145	0,46

Табл. 2. Результати спектрального аналізу стінки бронзового казана типу E-14 з могильника Карів-I

Атомний номер	Хімічний елемент	Інтенсивність	Концентрація (%)
29	Cu (Купрум)	40764	92,21
50	Sn (Станум)	3636	7,79

Табл. 3. Результати спектрального аналізу кільця-підвіса бронзового казана типу E-14 з могильника Карів-I

Атомний номер	Хімічний елемент	Інтенсивність	Концентрація (%)
29	Cu (Купрум)	37129	83,96
50	Sn (Станум)	5272	11,77
82	Pb (Плюмбум)	1455	4,28

Табл. 4. Результати спектрального аналізу фібули з поселення Броди-I

Атомний номер	Хімічний елемент	Інтенсивність	Концентрація (%)
29	Cu (Купрум)	37182	87,4
30	Zn (Цинк)	2089	6,6
50	Sn (Станум)	2607	5,46

ДОДАТКИ

Табл. 5. Результати спектрального аналізу фібули типу Dybäck/Independența №1

Атомний номер	Хімічний елемент	Інтенсивність	Концентрація (%)
29	Cu (Купрум)	36792	79,53
30	Zn (Цинк)	7005	20,47

Табл. 6. Результати спектрального аналізу фібули типу Dybäck/Independența №2

Атомний номер	Хімічний елемент	Інтенсивність	Концентрація (%)
29	Cu (Купрум)	34047	80,28
30	Zn (Цинк)	6212	19,72

Табл. 7. Результати фізико-хімічного аналізу складу золотої підвіски з поселення Дудин-II

Атомний номер	Хімічний елемент	Інтенсивність	Концентрація (%)
29	Cu (Купрум)	1882	1,135
44	Ru (Рутеній)	148	0,077
46	Pd (Паладій)	294	0,179
47	Ag (Аргентум)	11104	7,142
78	Pt (Платина)	2777	2,045
79	Au (Аурум)	123602	89,422

Табл. 8. Концентрація міді, срібла і золота у верхній частині підвіски

Атомний номер	Хімічний елемент	Інтенсивність	Концентрація (%)
29	Cu (Купрум)	4125	3,128
47	Ag (Аргентум)	9346	7,462
79	Au (Аурум)	97286	89,410

Табл. 9. Концентрація міді, срібла і золота в центральній частині підвіски

Атомний номер	Хімічний елемент	Інтенсивність	Концентрація (%)
29	Cu (Купрум)	1434	0,976
47	Ag (Аргентум)	10933	7,889
79	Au (Аурум)	112318	91,135

Табл. 10. Концентрація міді, срібла та золота в нижній частині підвіски

Атомний номер	Хімічний елемент	Інтенсивність	Концентрація (%)
29	Cu (Купрум)	5718	3,753
47	Ag (Аргентум)	10655	7,350
79	Au (Аурум)	111212	88,897

ДОДАТКИ

Табл. 11. Фауністичні залишки з поселення Малинище-I (розкопки 2012 р.)

№ з/п	Опис знахідки	Кількість
<i>Велика рогата худоба</i>		
1	Частина правої нижньої щелепи корови	1
2	П'ясна або плеснева кістка корови	1
3	Фрагмент п'ястної або плесневої кістки корови	1
4	Ліва променева кістка корови	1
5	Ліва ліктьова кістка корови	1
6	Фрагмент шийного хребця корови	1
7	Фрагмент нижньої щелепи корови з одним зубом	1
8	Фрагмент лівої лопатки корови	1
9	Проксимальний епіфіз плесневої кістки корови	1
10	Фрагмент лівої нижньої щелепи корови	1
11	Лівий дистальний епіфіз променевої кістки корови	1
12	Дистальний епіфіз лівої плечової кістки корови	1
13	Фрагменти ребер корови	2
14	Різцева частина тіла лівої нижньої щелепи корови	1
15	Фрагмент гілки нижньої щелепи корови	1
16	Зуби корови	9
17	Дистальний епіфіз лівої плечової кістки теляти	1
18	Дистальний епіфіз п'ясткової або плесневої кістки теляти	1
19	Права п'яткова кістка теляти	1
<i>Кінь</i>		
1	Ліва променева кістка коня із залишком ліктьової кістки	1
2	Фрагмент ліктьової кістки коня	1
3	Проксимальний епіфіз правої променевої кістки коня	1
4	Фрагмент ребра коня	1
<i>Свиня</i>		
1	Зуби свині із залишками нижніх щелеп	3
2	Фрагмент лопатки свині	1
3	Фрагменти черепної коробки поросяти	2
<i>Дикі тварини</i>		
1	Фрагмент рогу козулі	1
<i>Птиця</i>		
1	Великогомілкові кістки птиці	2
<i>Собака</i>		
1	Права частина нижньої щелепи собаки	1
2	Фрагмент ребра собаки	1
	<i>Не піддаються ідентифікації</i>	10
<i>Усього</i>		53

ДОДАТКИ

Табл. 12. Фауністичні залишки з поселення Малинище-І (розкопки 2013 р.)

№ з/п	Опис знахідки	К-сть
<i>Велика рогата худоба</i>		
1	Фрагмент (коронка) лівого кутнього зуба корови	1
2	Фрагмент ребра корови	1
3	Фрагмент лівої частини нижньої щелепи корови з трьома зубами	1
<i>Дрібна рогата худоба</i>		
1	Фрагменти нижньої щелепи вівці/кози/козулі	2
2	Фрагменти ребер кози/вівці/козулі	2
<i>Кінь</i>		
1	Тіло лівої клубової кістки тазу	1
2	Проксимальний епіфіз правої великогомілкової кістки	1
3	Фрагмент діяфізу лівої великогомілкової кістки	1
4	Перший лівий передкутній зуб	1
5	Правий кутній зуб	1
6	Проксильна, середня та дистальна фаланги пальців лошати	3
7	Фрагмент правої лопатки лошати	1
8	Фрагмент лівої частини нижньої щелепи лошати	1
<i>Не піддаються ідентифікації</i>		8
<i>Усього</i>		25

Табл. 13. Фауністичні залишки з поселення Броди-І (розкопки 2016 р.)

№ з/п	Опис знахідки	К-сть
1	2	3
<i>Велика рогата худоба</i>		
1	Фрагмент лівої частини нижньої щелепи корови з 4 зубами	1
2	Фрагменти лівої частини верхньої щелепи корови	2
3	Фрагмент правої частини нижньої щелепи корови з 1 зубом	1
4	Фрагмент правої частини нижньої щелепи корови із 3 зубами	1
5	Фрагмент нижньої щелепи корови з 2 зубами	1
6	Розрізнені зуби корови	29
7	Фрагмент дистального епіфіза плечової кістки корови	3
8	Проксильний епіфіз стегнової кістки корови	1
9	Фрагмент правої променевої кістки корови	1
10	Фрагмент надп'ясткової кістки корови	1
11	Надп'ясткова кістка корови	1
12	Ліві п'ясткові кістки корови	2
13	П'ясткові або плесневі кістки корови	2
14	Фрагмент лівої ліктьової кістки корови	1

ДОДАТКИ

Закінчення табл. 13

1	2	3
15	Друга фаланга пальців корови	1
16	Ребро теляти	1
17	Фрагмент потиличної кістки теляти	1
<i>Дрібна рогата худоба</i>		
1	Фрагмент лівої частини верхньої щелепи вівці/кози/козулі з 6 зубами	1
2	Фрагмент нижньої щелепи вівці/кози/козулі з 4 зубами	1
3	Ребра вівці/кози	5
4	Фрагмент п'ясткової або плесневої кістки вівці/кози/козулі	1
5	Перша фаланга пальців вівці/кози/козулі	1
<i>Кінь</i>		
1	Фрагмент клиноподібної кістки черепа коня	1
2	Фрагмент грудного хребця коня	1
3	Фрагмент грудного хребця лошаги	1
4	Надп'ясткова кістка коня	1
5	Перша фаланга пальців задньої кінцівки коня	1
<i>Свиня</i>		
1	Фрагмент лівої частини нижньої щелепи свині з 4 зубами	1
2	Фрагмент нижньої щелепи свині з 2 зубами	1
3	Фрагменти нижньої щелепи свині з 3 зубами	1
4	Зуб свині	1
<i>Дикі тварини</i>		
1	Фрагмент рогу диких жуйних (кози ?)	1
<i>Не піддаються ідентифікації</i>		4
<i>Усього</i>		73

Табл. 14. Склад хімічних елементів фаялітового шлаку з поселення Броди-І

	SiO ₂	FeO	Al ₂ O ₃	CaO	MgO	MnO	Na ₂ O
z. 1	21,30	60,32	2,59	5,37	0,45	0,40	0,29
z. 2	19,63	58,87	2,28	5,21	0,68	0,77	0
z. 3	20,70	56,15	3,01	5,82	0,32	0,36	0
	K ₂ O	TiO ₂	P ₂ O ₅	e	G	F	C
z. 1	1,13	0,41	7,70	100,20	13,94	8,22	3,97
z. 2	1,19	0,40	8,71	98,38	13,69	8,61	3,77
z. 3	1,53	0,32	9,26	97,72	16,24	6,88	3,56

ДОДАТКИ

Табл. 15. Результати спектрального аналізу срібного злитка з поселення Броди-I

Атомний номер	Хімічний елемент	Інтенсивність	Концентрація (%)
29	Cu (мідь)	489	1,15
47	Ag (срібло)	55119	98,85

Табл. 16. Перелік римських денаріїв із Жуличівського скарбу

№ з/п	Хронологія	Кількість монет
1	Отон (69)	1
2	Веспансіан (69–79)	2
3	Нерва (96–98)	1
4	Траян (98–117)	12
5	Адріан (117–138)	6
6	Сабіна (128–136 або 137)	1
7	Антонін Пій (138–161)	16
8	Фаустіна Старша (138–141)	6
9	Марк Аврелій (161–180)	17
10	Фаустіна Молодша (145–175)	9
11	Луціла (164–169)	2
12	Коммод (180–192)	13
13	Крістіна (177–183)	3
14	Клодій Альбін (195–197)	1
<i>Разом</i>		90

ДОДАТКИ

Табл. 17. Співвідношення ліпного та кружального посуду
в об'єктах Хрінниківського та Костянецького поселень

№ житла	Кераміка		Датування
	ліпна	кружальна	
Хрінники			
12	5	28	???
54	15%	85%	???
Спор. VIII	42	108	???
Спор. XIII	33	71	???
<i>Козак Д., Прищепя Б., Шкоропад В. Давні землероби Волині... С. 98</i>			
79	88	189	IV
85	347	35	III-IV
86	130	6	III-IV
90	395	27	III-IV
99	164	2	кін. II
100	48	7	др. пол. III
103	29	2	п. пол. III
105	20	3	др. пол. III – п. пол. IV
107	40	–	кін. II – п. пол. III
109	90	7	п. пол. III
111	59	7	кін. III – поч. IV
114	92	89	IV
116	16	–	кін. II
<i>Козак Д. Поселення неврів, слов'ян та германців... С. 122</i>			
Костянець			
Спор. №1	72	53	др. пол. IV
Спор. №2	30	136	др. пол. IV
Спор. №3	1/5	4/5	др. пол. IV
<i>Смішко М. Дослідження пам'яток культури полів поховань в західних областях УРСР у 1947 р... С. 365-377</i>			

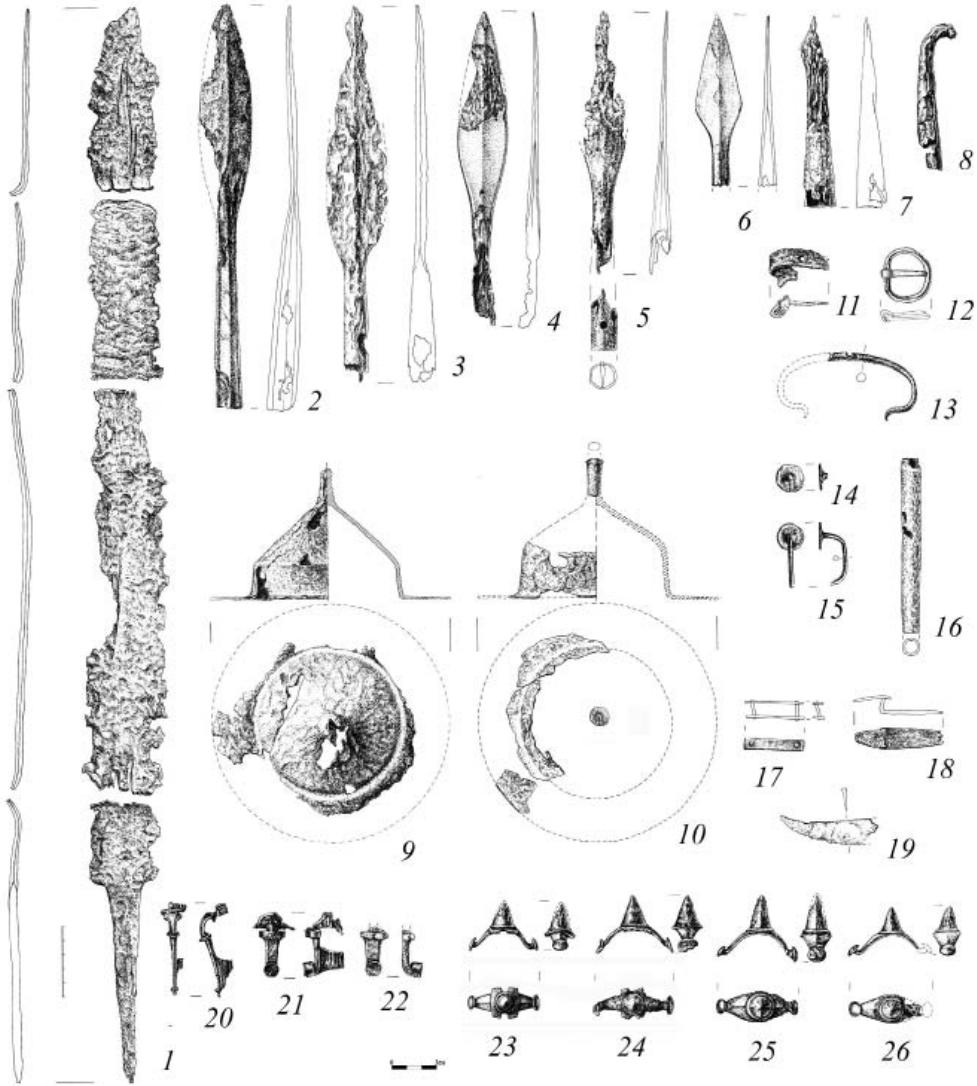

Табл. I. Матеріали з могильника пшеворської культури
в околиці м. Судова Вишня Львівської області
(фонди АМ ЛНУ ім. І. Франка)

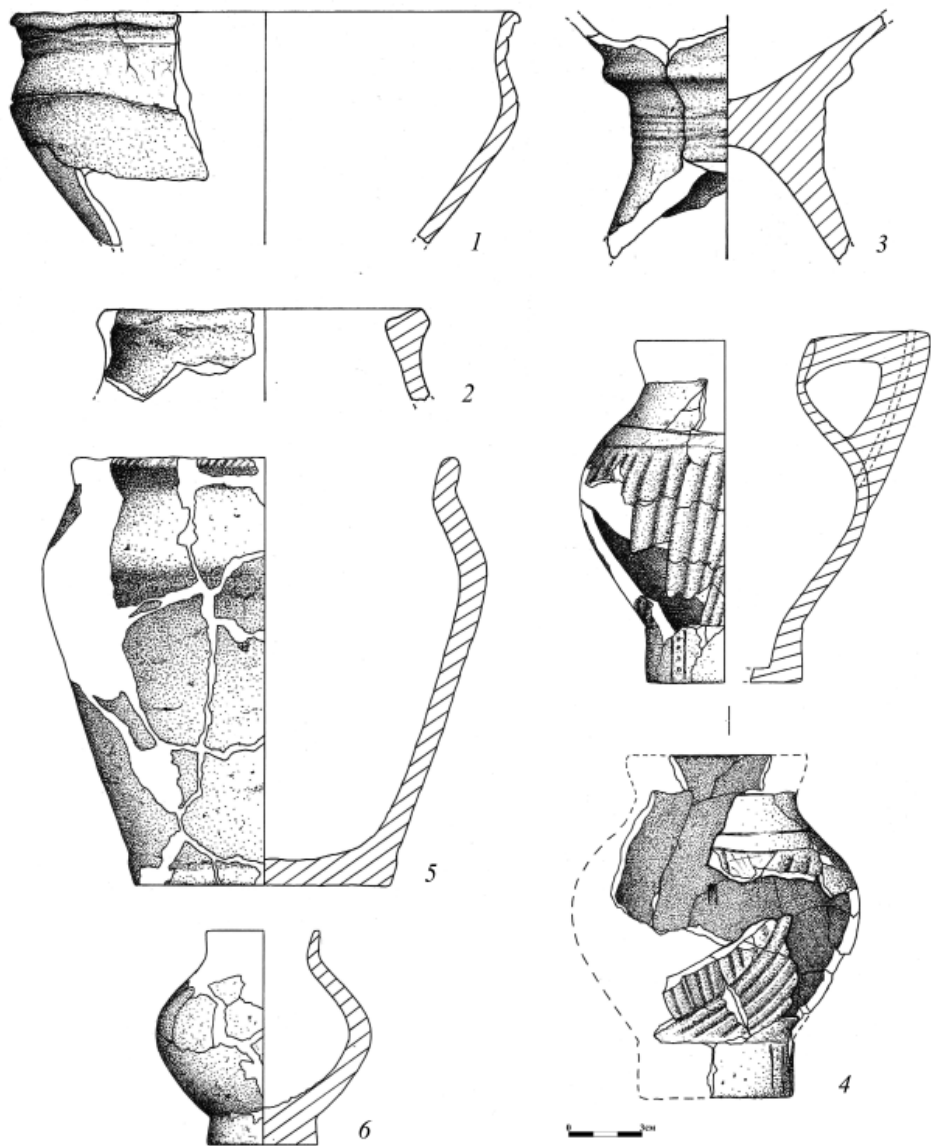

Табл. II. Карів-І. Кераміка з поховання № 1
(фонди КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей», м. Винники)

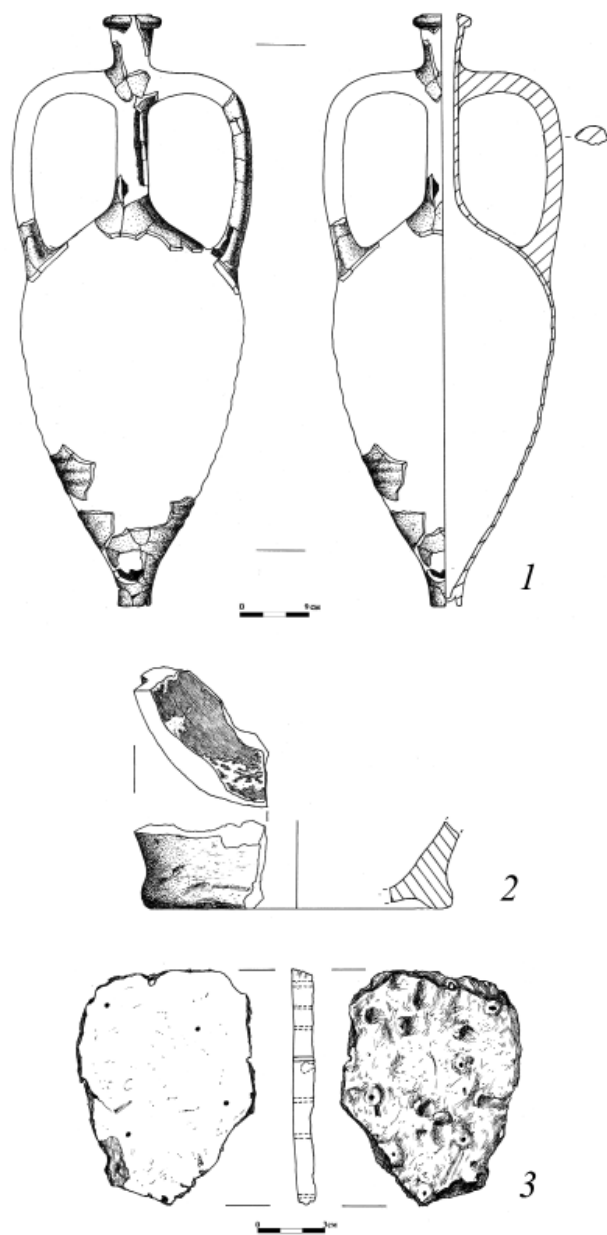

Табл. III. Карів-І. Фрагменти імпортного (1–2) та кухонного (3) посуду (фонди КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей», м. Винники)

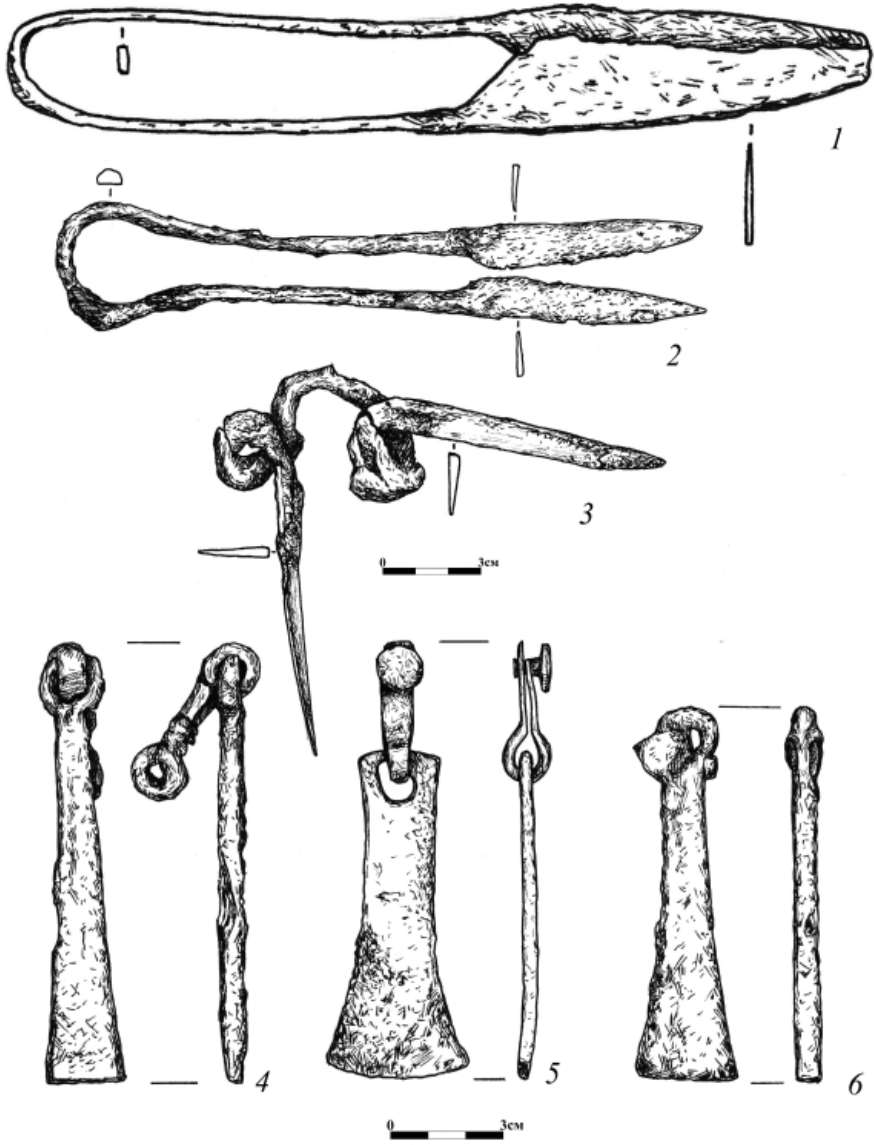

Табл. IV. Ножиці та кресала з Карівського могильника (фонди КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей», м. Винники)

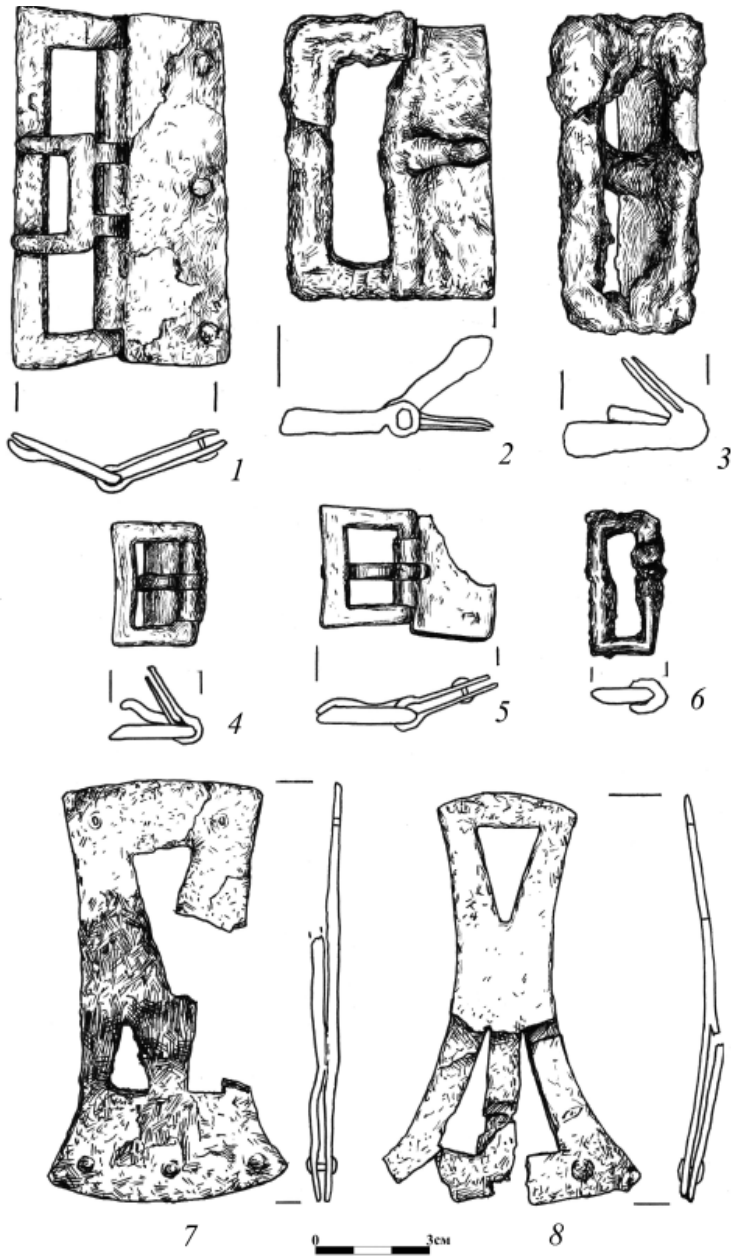

Табл. V. Деталі гарнітури поясу з могильника Карів-I:
 1-6 – пряжки; 7-8 – кінцевики (фонди КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей», м. Винники)

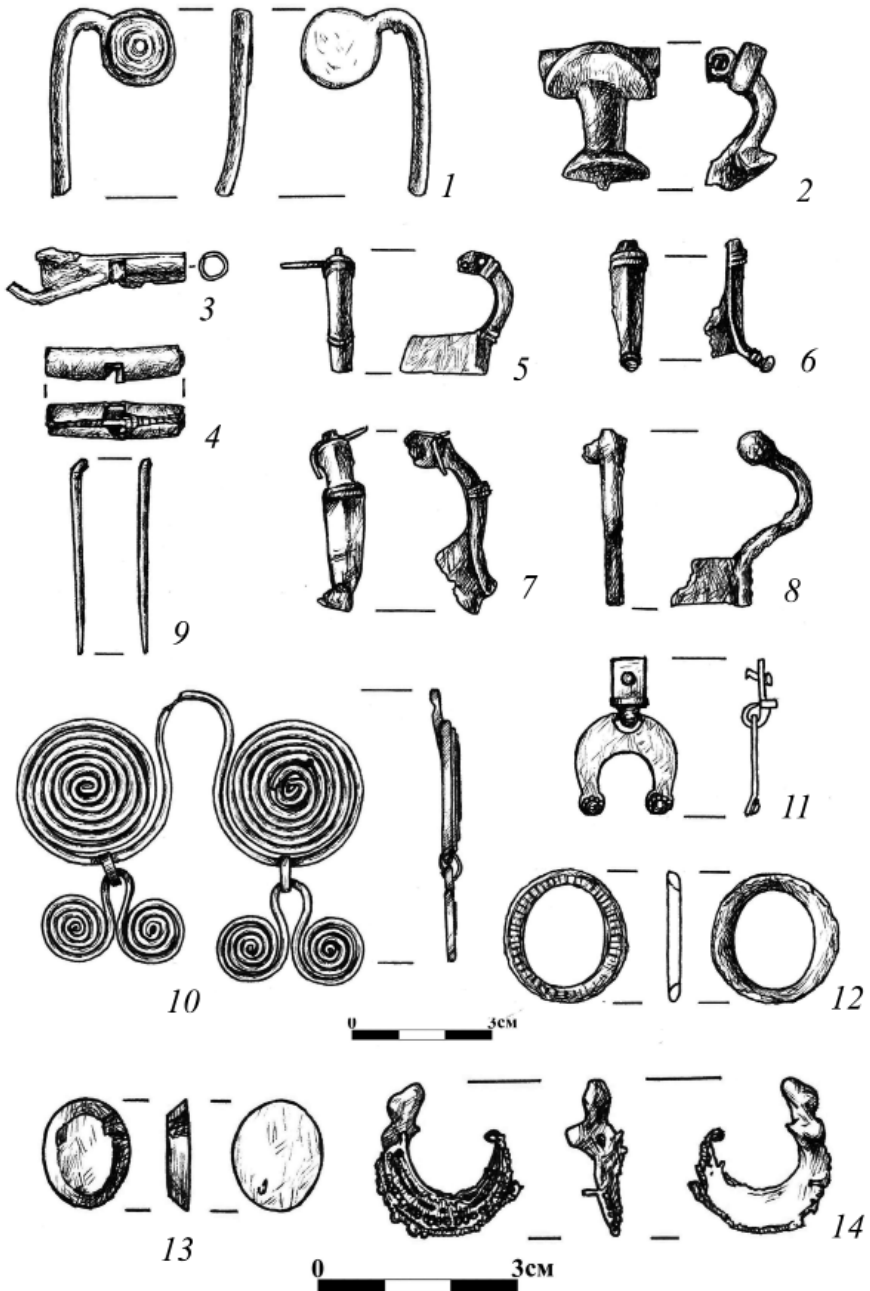

Табл. VI. Колекція фібул і прикрас з поховань та орного шару Карівського могильника (фонди КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей», м. Винники)

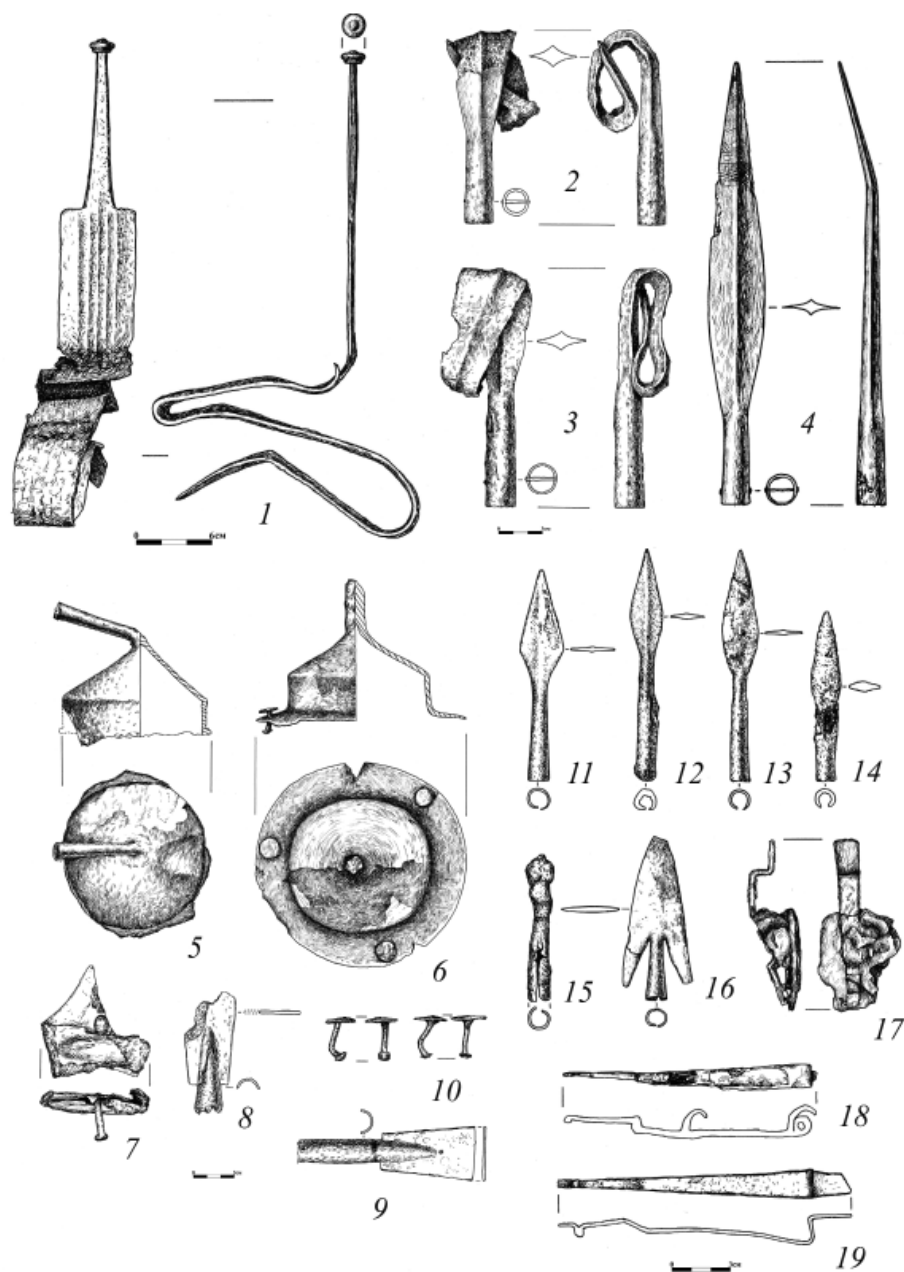

Табл. VII. Карів-І. Предмети озброєння
(фонди КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей», м. Винники)

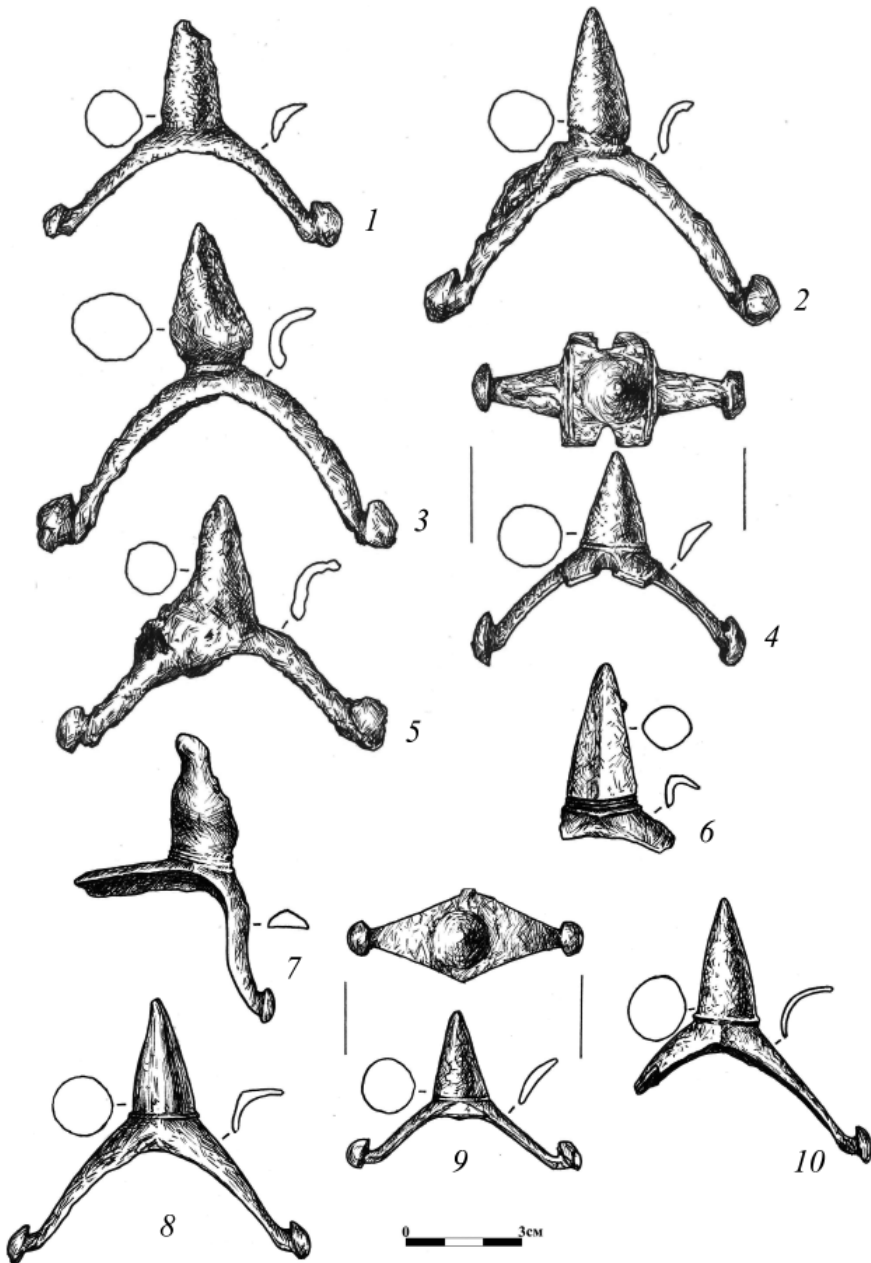

Табл. VIII. Шпори з могильника Карів-І
(фонди КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей», м. Винники)

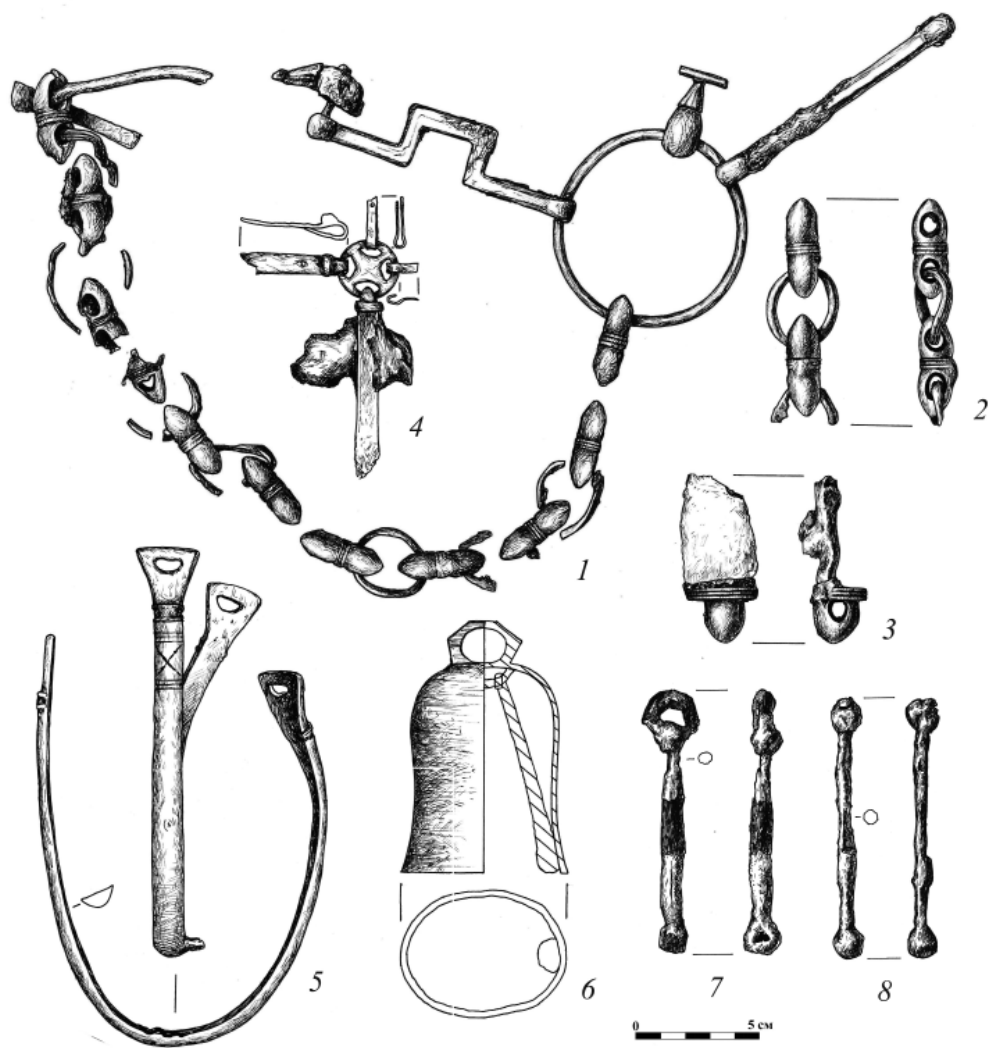

Табл. IX. Карів-І. Елементи кінської вуздечки
(фонди КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей», м. Винники)

Табл. X. Імпортний посуд з могильника Карів-I
(1 – кераміка; 2–4 – скло) (фонди КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей», м. Винники)

Табл. XI. Карів-І. Бронзовий посуд з поховання № 2
(фонди КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей», м. Винники)

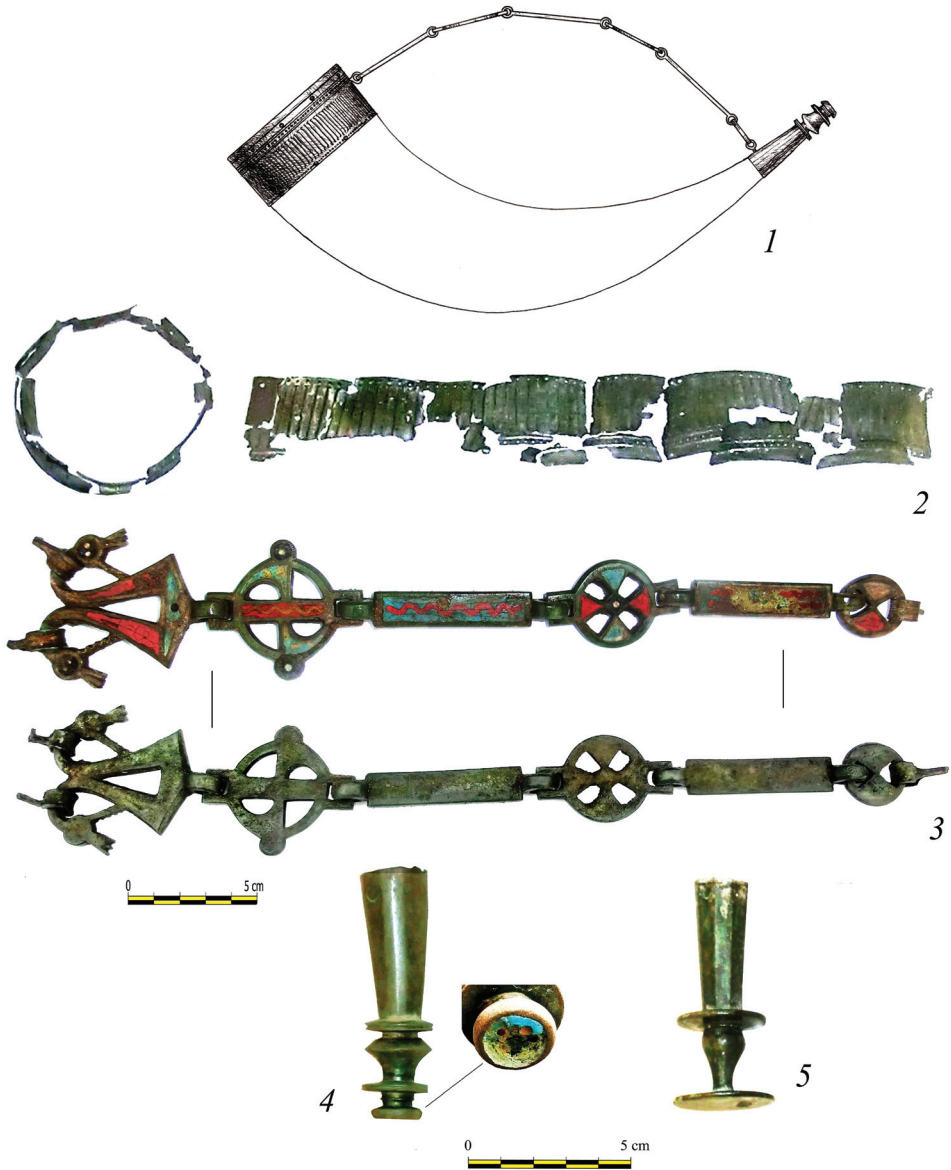

Табл. XII. Карів-I. Залишки ритонів з поховання № 2
 (1 – реконструкція; 2–5 – бронзові елементи окуття)
 (фонди КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей», м. Винники)

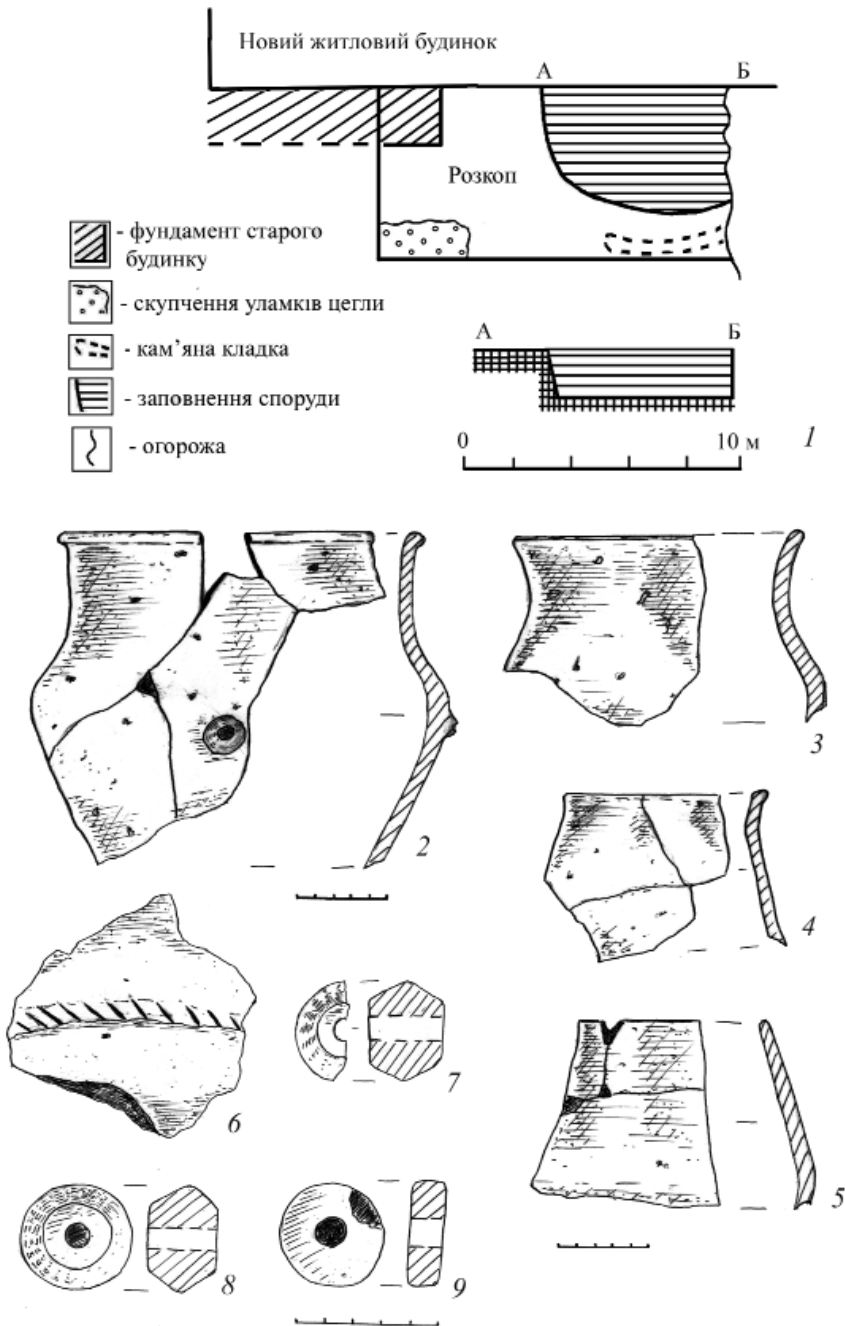

Табл. XIII. Керамічний матеріал з житлової (?) споруди поселення Попівці-IV (1 – схематичний план розкопу; 2–9 – кераміка зі споруди) (фонди БІКМ)

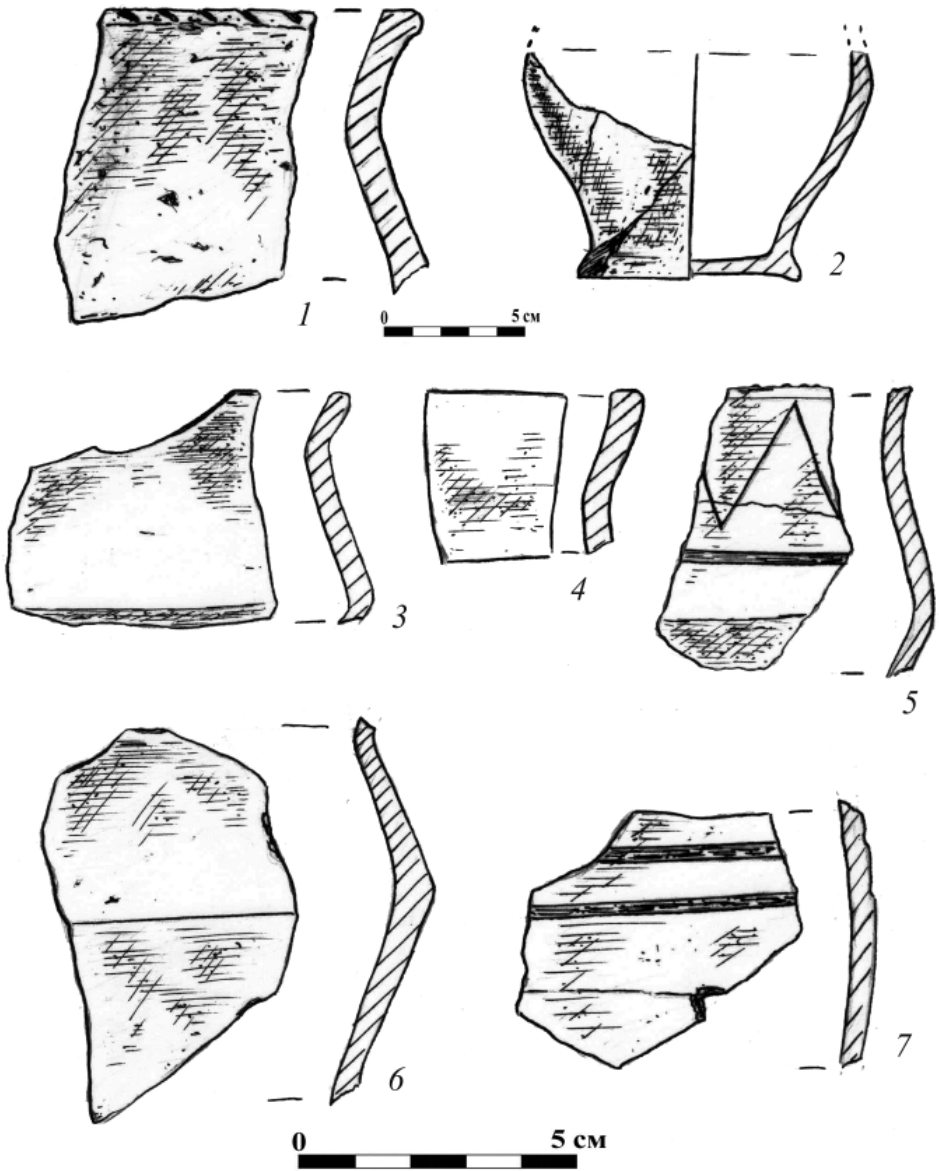

Табл. XIV. Попівці-IV. Кераміка зарубинецько-пшеворського типу із житлової (?) споруди (фонди БІКМ)

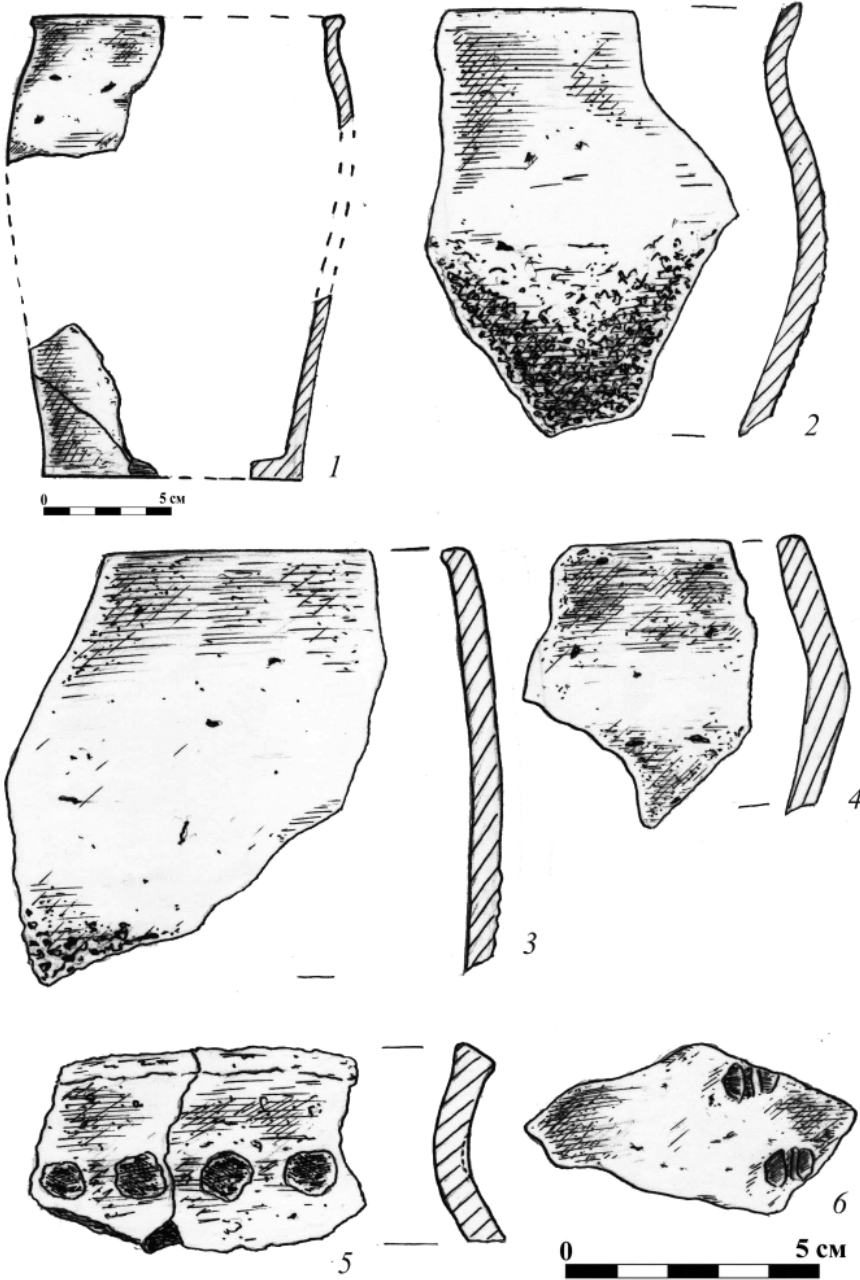

Табл. XV. Попівці-IV. Кераміка зубрицької культури (фонди БІКМ)

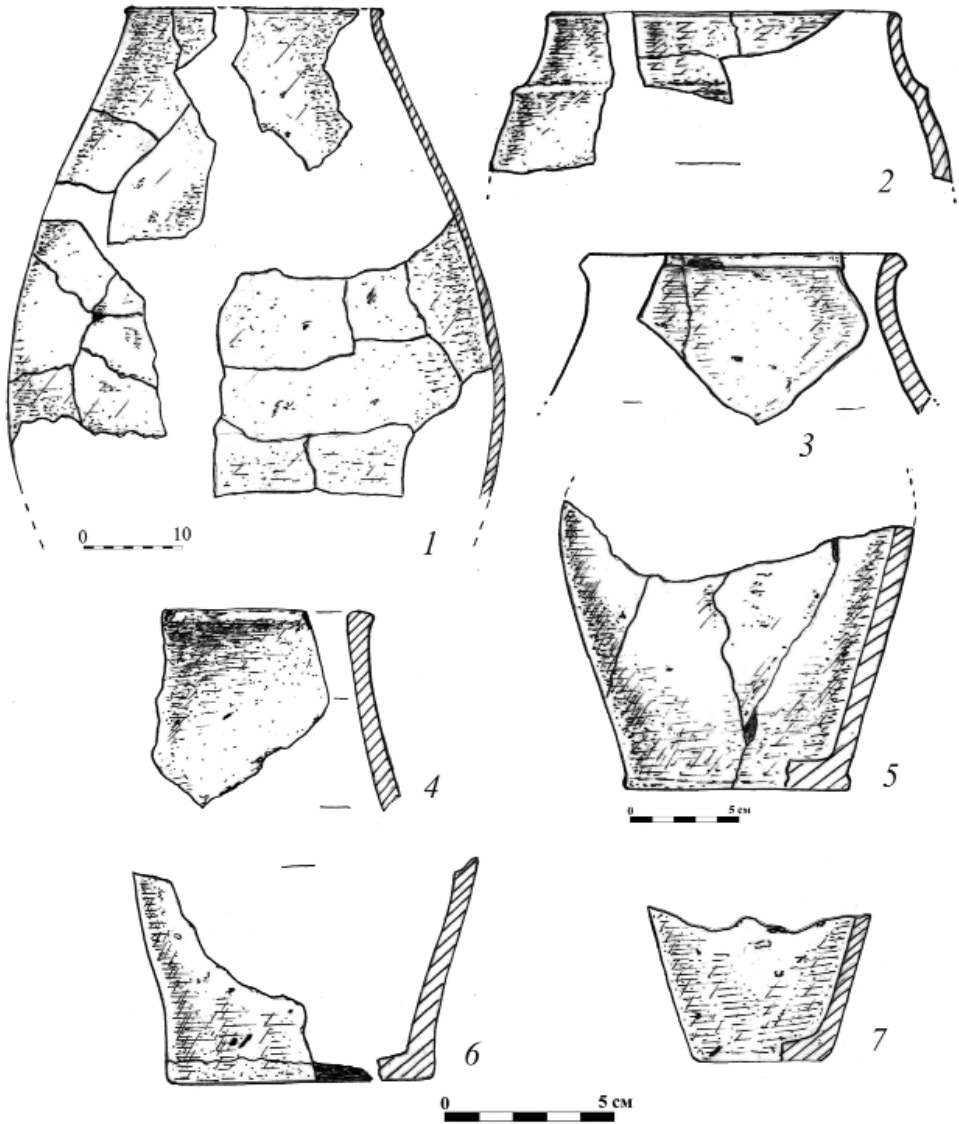

Табл. XVI. Попівці-IV. Матеріали з наземної господарської будівлі (фонди БІКМ)

ДОДАТКИ

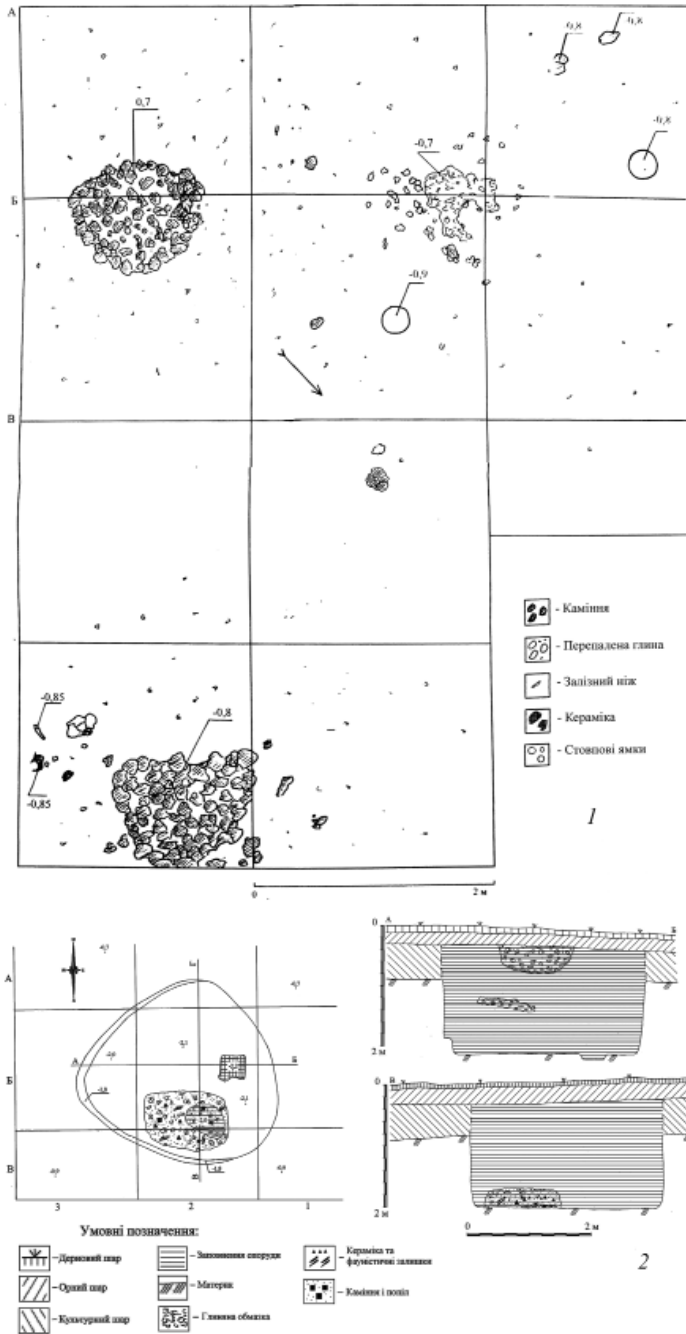

Табл. XVII. Плани залишків житлових споруд з пам'яток Дудин-II (1) і Малинище-I (2) (фонди БІКМ)

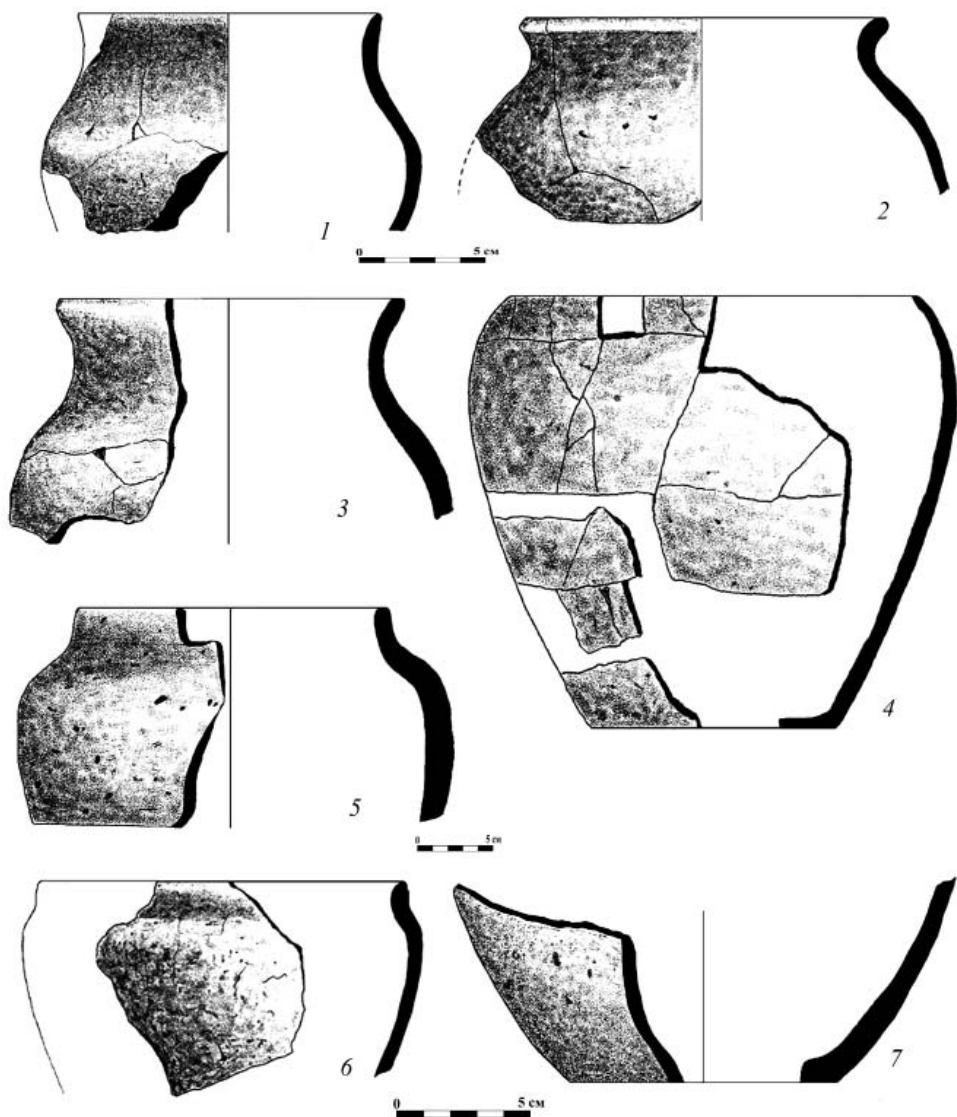

Табл. XVIII. Ліпна кераміка з поселення Дудин-II
(фонди БІКМ)

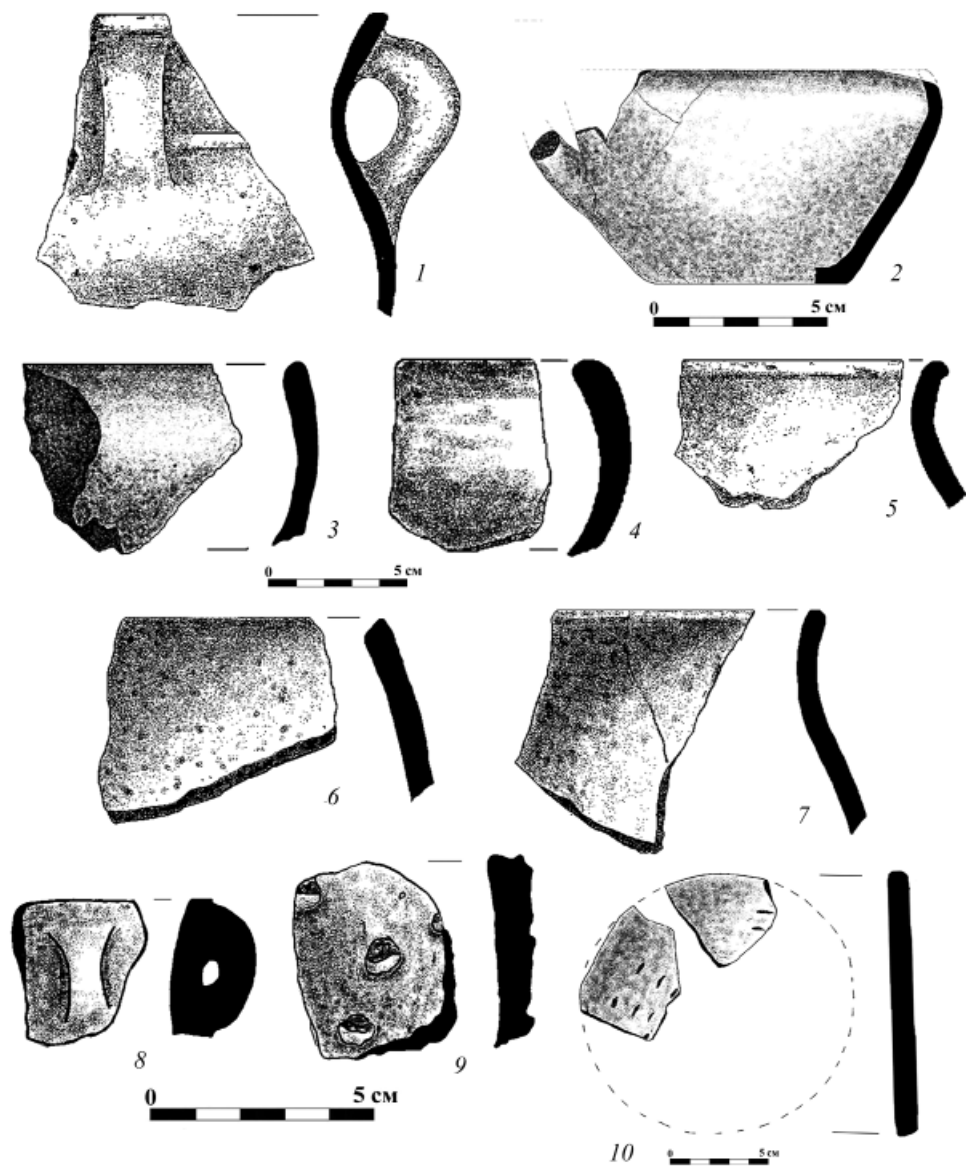

Табл. XIX. Ліпна кераміка з поселення Дудин-II
(фонди БІКМ)

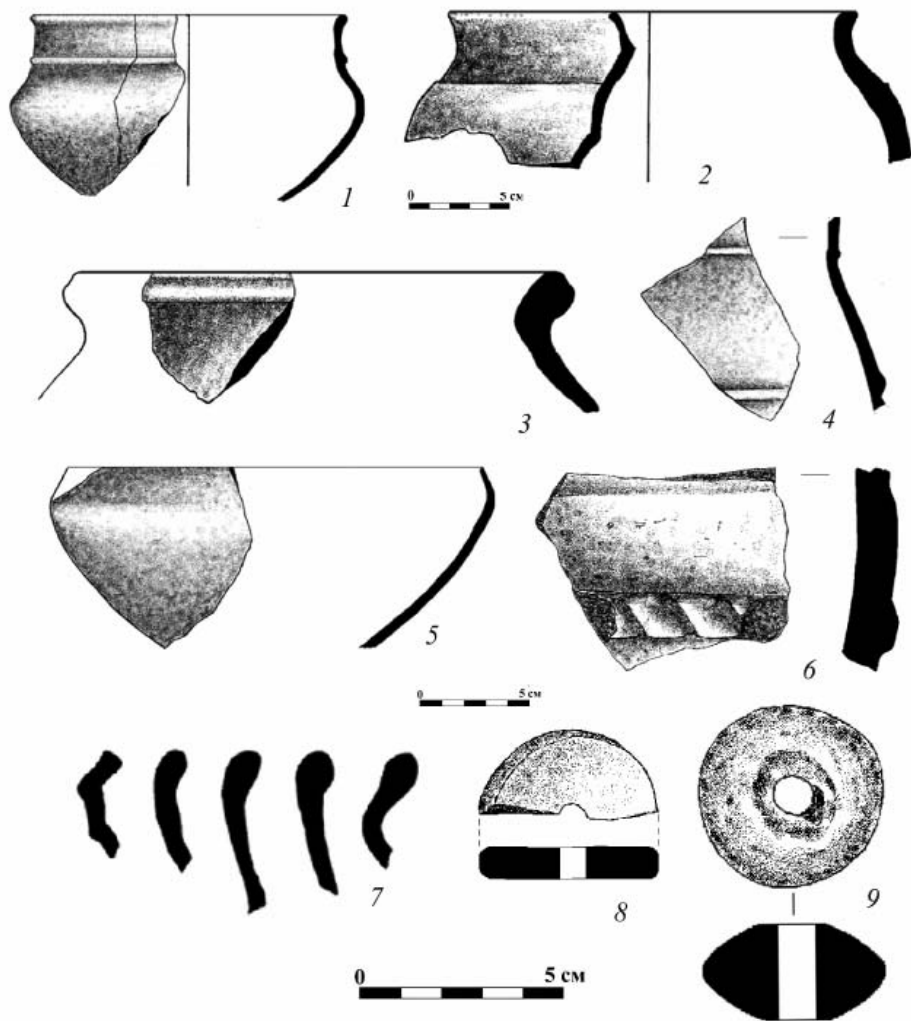

Табл. XX. Кружальний посуд (1–7) і пряслиця (8–9) з поселення Дудин-II (фонди БІКМ)

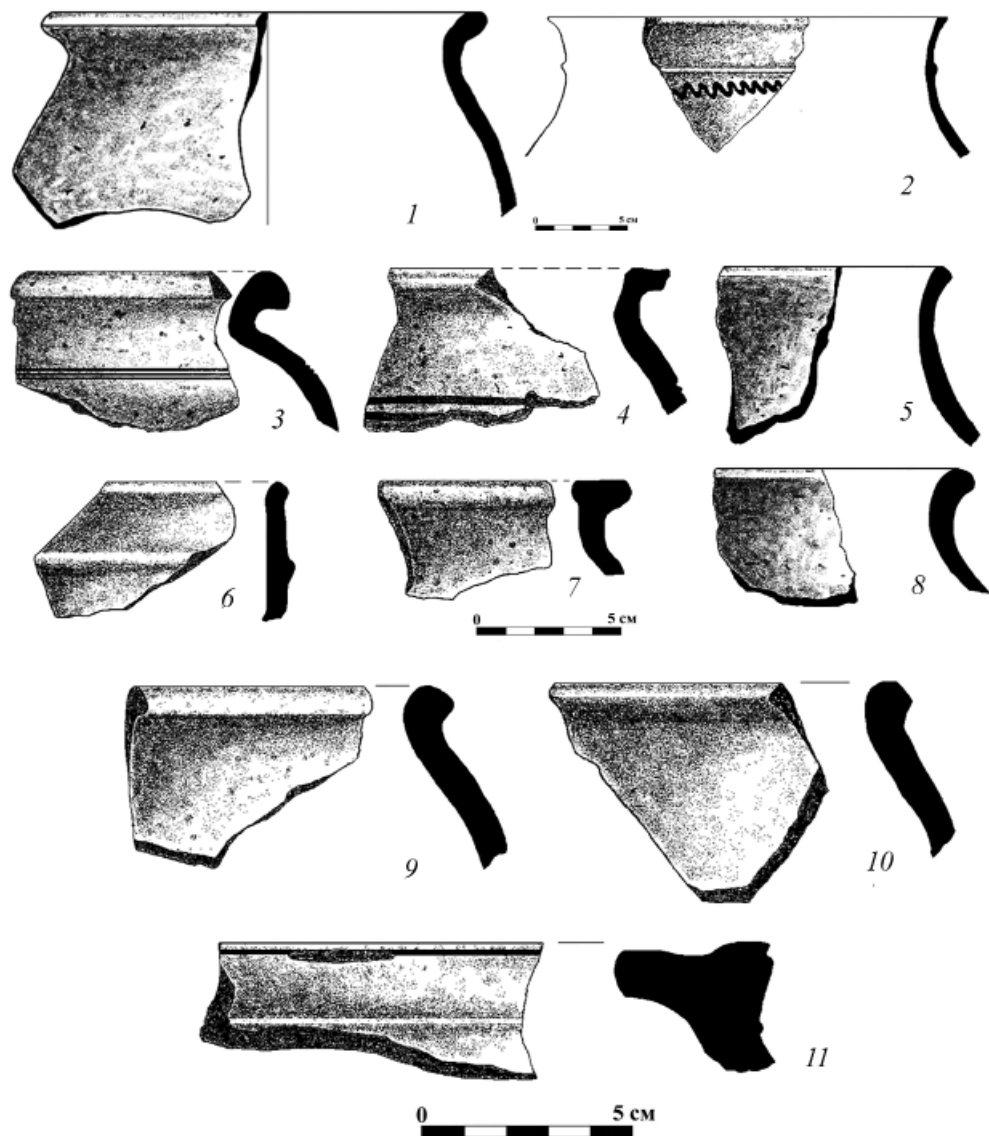

Табл. XXI. Дудин-II. Посуд виготовлений на гончарному крузі (фонди БІКМ)

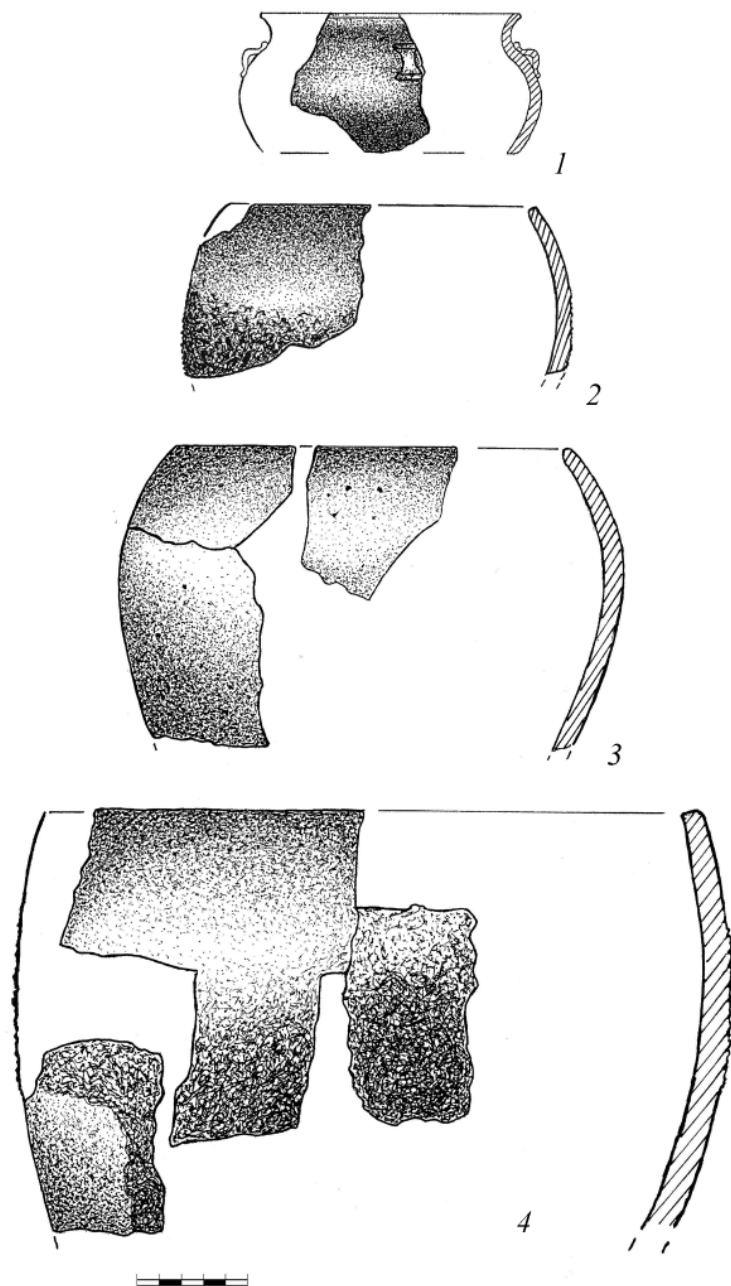

Табл. XXII. Матеріали з поселень Суволя-І (1), Суволя-VII (2-4)
(фонди БІКМ)

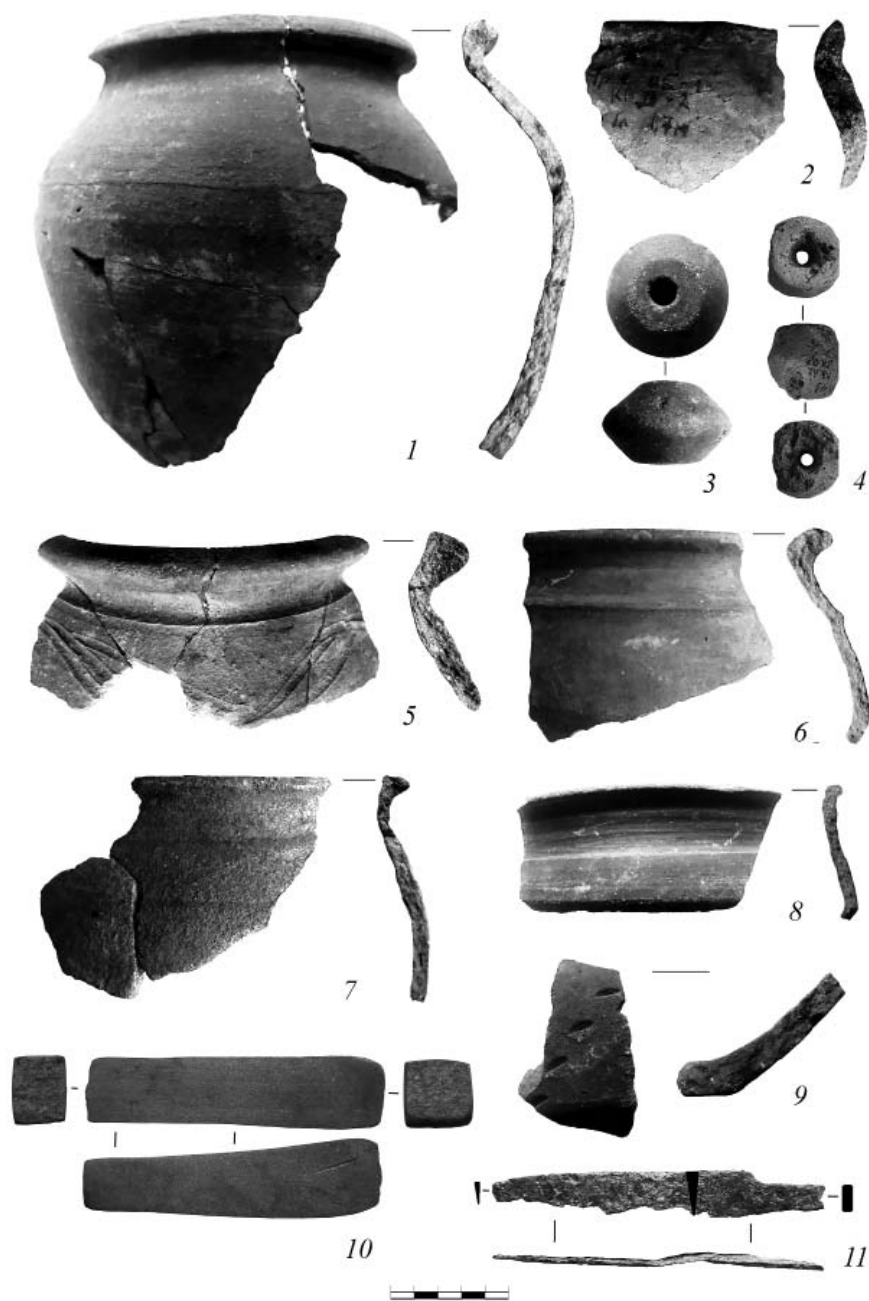

Табл. XXIII. Матеріали з поселення Малинище-І
(фонди БІКМ)

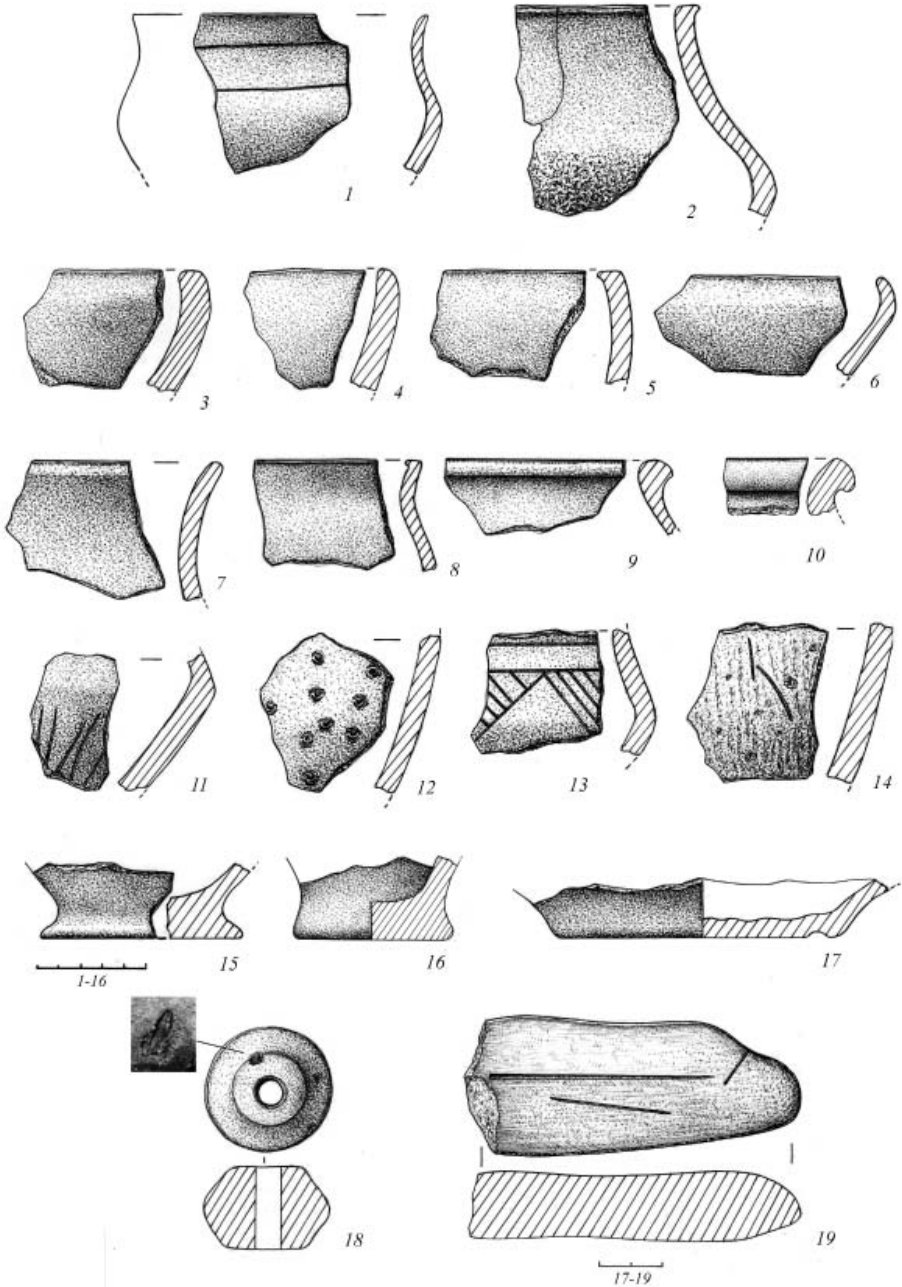

Табл. XXIV. Броди-І. Ліпна кераміка (1–17) та знаряддя праці (18–19)
(мал. В. М. Коноплі, фонди БІКМ)

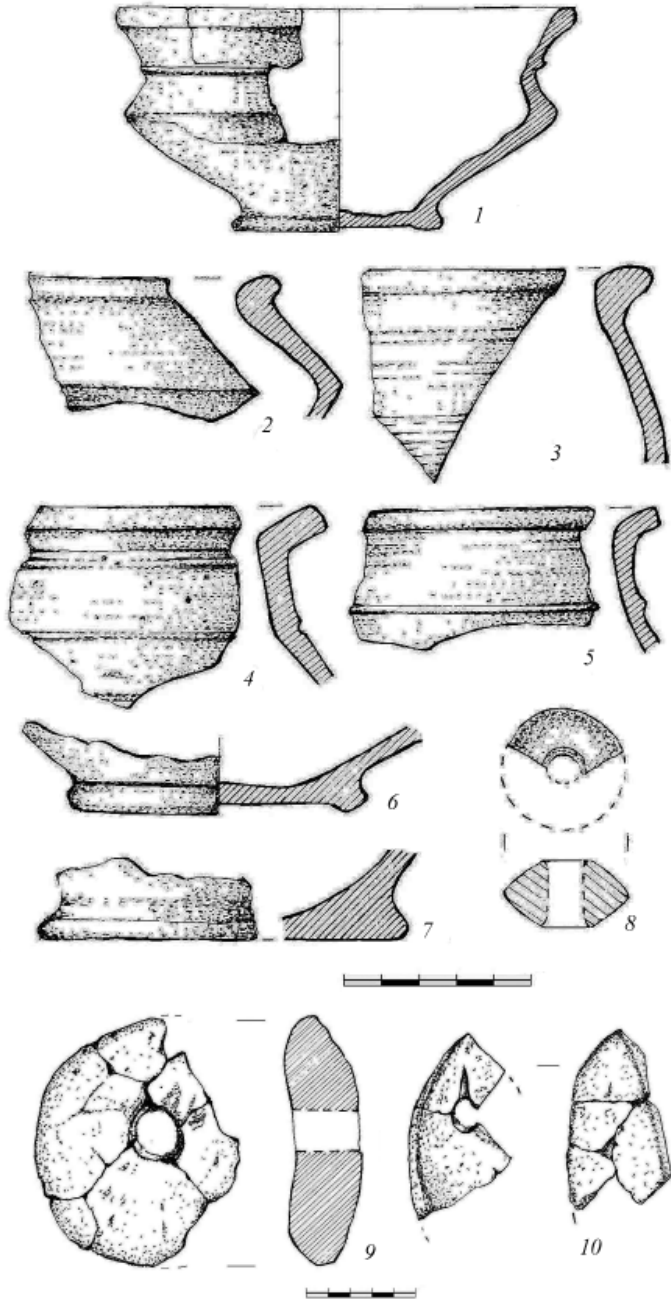

Табл. XXV. Броди-І. Фрагменти кружального посуду (1–7), прясло (8) і тягарці до ткацького верстату (9–10) (мал. Г. В. Вітвіцької, фонди БІКМ)

Табл. XXVI. Карта знахідок фібул типу Dybäck/Independența
 (1 – Schuster, 2017, Abb. 6 з доп. Я. Онищука)
 і матеріали з поселення Броди-I (2–15)

Табл. XXVII. Карта знахідок складномозаїчних намистин з личинами типу II (1 – Stout, 1993, р. 100); намистини з пам'яток Дудин-II (2), Bursuceni (3 – Postică, 2014, fig.2: 3–4), Dębczyno (4 – Żak, 1977, abb. 2), Суховоля-IV (5), Малинище-I (6), Броди-I (7–9); скляна каменя (10) з поселення у с. Суходоли Львівської області (1, 5–10 – фонди БІКМ)

Табл. XXVIII. Золота підвіска з поселення Дудин-II (1), варварські наслідування ауреуса з околиць с. Паликорови Львівської області (2) і Національного музею історії України (3 – Кропоткин, 1967, с. 35) (1 – фонди ЛІМ)

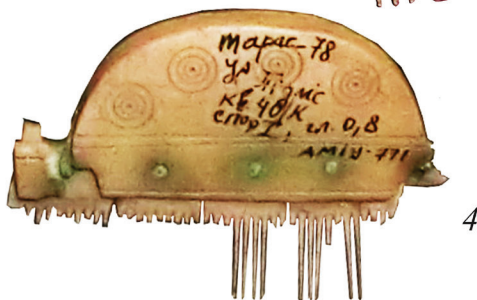
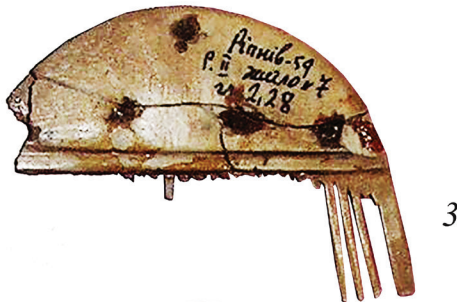
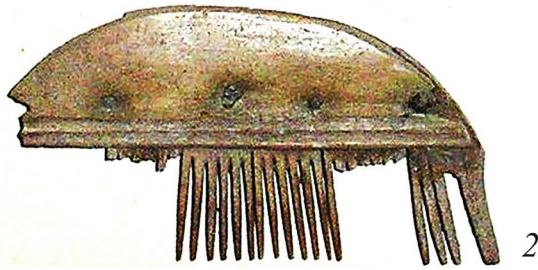
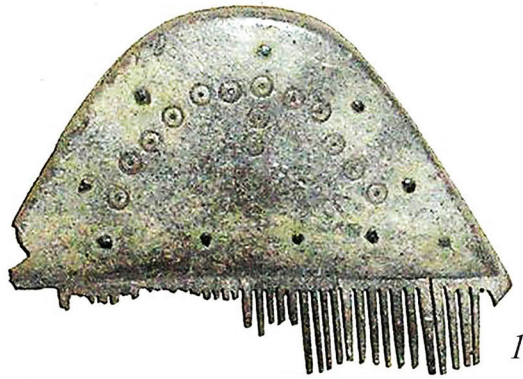

Табл. XXIX. Гребені Верхньодністерської групи черняхівської культури:
1 – Бовшів; 2–3 – Ріпнів-II; 4 – Тарасівка (1–3 – фонди АМ ЛНУ ім. І. Франка,
4 – АМ ІУ НАНУ)

Табл. XXX. Монети із Жуличівського скарбу (1 – аверс; 2 – реверс)

**Каталог основних пам'яток першої половини I тис. н. е. на території
Західної Волині, Поділля та суміжних районів**

№з/п	Населений пункт	Назва пам'ятки	Вид пам'ятки	Культура	Література
1	2	3	4	5	6
1.	Могиляни Острозького р-ну Рівненської обл.	Могиляни, в центрі села, на дюні	Могильник	Зарубинецька	Смишко, 1957б, с. 54.
2.	Прислуч Березнівського р-ну Рівненської обл.	Прислуч	Поселення	Зарубинецька	Прищепа, Харковець, 2014, с. 232.
3.	Тріскіні Сарненського р-ну Рівненської обл.	Тріскіні, вул. Набережна, 66	Поселення	Зарубинецька	Златогорський, Харковець, 2012, с. 402.
4.	Комарно Городоцького р-ну Львівської обл.	Комарно, біля замку; Комарно, південно-західна околиця села	Поховання Поселення	Пшеворська	Śmiszko, 1932, s. 17; Козак, 1984а, с. 84.
5.	Станія Дрогобицького р-ну Львівської обл.	Станія, у 800 м на південний схід від кладовища, в лісі	Поховання	Пшеворська	Милян, 2000, с. 32–35.
6.	Воля Гомулецька Жовківського р-ну Львівської обл.	Воля Гомулецька, східна околиця села, біля птахоферми	Поселення	Пшеворська	Козак, 1984а, с. 84.
7.	Новий Яричів Кам'янко-Бузького р-ну Львівської обл.	Новий Яричів-IV, східна околиця Новий Яричів-I, на північний схід від центру села; Новий Яричів-V, на південний схід від села	Поховання Два поселення	Пшеворська Пшеворська	Білас, Сілаєв, 2012, с. 237–238. Сілаєв, Білас, 2016, с. 76, 78.

1	2	3	4	5	6
8.	Судова Вишня Мостиського р-ну Львівської обл.	Судова Вишня, південно-східна околиця, у лісі (присілок Кути)	Могильник	Пшеворська	Онищук, Погоральський, 2015, с. 132–134.
9.	Твіржа Мостиського р-ну Львівської обл.	Твіржа Твіржа, в 500 м на південь від школи, на місці колгоспної ферми	Поховання; Поселення	Пшеворська	Śmiszko, 1932, s. 26; Козак, 1984a, с. 84.
10.	Хоросниця Мостиського р-ну Львівської обл.	Хоросниця-V, північно-східна околиця, ур. Волопина; Хоросниця-XXXI, на південній околиці Малої Хоросниці, на правому березі р. Хоросниці при впадінні в неї потічка; Хоросниця-XXXIII, на південній околиці Малої Хоросниці, на правому березі безіменного потічка; Хоросниця-VI, північно-східна околиця, на схилах пагорба, який зі сходу та південного сходу омиває р. Хоросниця	Чотири поселення	Пшеворська культура, пізньоримський час	Войцешук, 2015, с. 161; Войцешук, Осаульчук, Павлів, Чопек, Трибала-Завісяк, Бобак, 2015, с. 131–134.
11.	Борщовичі Пустомитівського р-ну Львівської обл.	Борщовичі, ур. Над долинами	Поселення	Пшеворська	Козак, 1984a, с. 84.
12.	Верхня Білка Пустомитівського р-ну Львівської обл.	Верхня Білка-Ш, ур. Заставне	Поселення	Пшеворська	Білас, Конопля, Сілаев, 2016, с. 7.
13.	Гринів Пустомитівського р-ну Львівської обл.	Гринів, садиба С. Біловуса, ур. Могила	Могильник	Пшеворська	Śmiszko, 1932, s. 8–13; Козак, 1985b, с. 52–64.
14.	Жирівка Пустомитівського р-ну Львівської обл.	Жирівка	Поселення	Пшеворська	Козак, 1980, с. 284.

ДОДАТКИ

Продовження додатка 1

1	2	3	4	5	6
15.	Звенигород Пустомитівського р-ну Львівської обл.	Звенигород, ур. Садиба Великача; ур. Гоева гора; ур. Загумінки; ур. Під старою церквою; Звенигород, ур. Загорода	Чотири могили	Пшеворська, липицька	Śmiszko, 1932, s. 7–8; 64; Свешников, 1957, с. 63–70; Козак, 1978а, с. 96–107; Козак, Слободян, Володарець-Урбанович, 2013, с. 178; Слободян, 2014б, с. 230–244. Козак, 2008а, с. 237.
16.	Підберізіці Пустомитівського р-ну Львівської обл.	Підберізіці, ур. Піддужжя	Поселення	Пшеворська, зурбрицька	Козак, 1975а, с. 293; Козак, 1976, с. 338–339; Козак, 1977, с. 71–78; Козак, 1985г, с. 75–89; Козак, 2008 а, с. 257–286; Козак, 2008б, с. 26–35.
17.	Соснівка Пустомитівського р-ну Львівської обл.	Соснівка-II, південно-західний край села	Поселення	Пшеворська	Білас, Сілаєв, Конопля, 2016, с. 25.
18.	Черепин Пустомитівського р-ну Львівської обл.	Черепин, ур. Під Голдою	Поселення	Пшеворська, липицька, черняхівська	Баран, 1961а; Козак, 1984а, с. 84–85.
19.	Чишки Пустомитівського р-ну Львівської обл.	Чишки, ур. За задньою річкою	Поселення	Пшеворська	Козак, 1984а, с. 76–77.
20.	Ямпіль Пустомитівського р-ну Львівської обл.	Ямпіль, на південний схід від села	Поселення	Пшеворська, черняхівська	Білас, Конопля, Сілаєв, 2016, с. 8–9.
21.	Рудки Самбірського р-ну Львівської обл.	Рудки, на кладовищі	Поховання	Пшеворська	Nadaczek, 1909, s. 19; Januszko, 1918, s. 198; Śmiszko, 1932, s. 24–25; Археологічні пам'ятки..., 1982, с. 16.

1	2	3	4	5	6
22.	Бендога Сокальського р-ну Львівської обл.	Бендога; Бендога, на схід від села, мисоподібне підвищення серед лугової долини.	Поховання Поселення	Пшеворська	Hadaczek, 1909. s. 19; Janusz, 1918, s. 205–206; Śmiszko, 1932, s. 3; Археологічні пам'ятки..., 1982, с. 17; Козак, 1984а, с. 84.
23.	Карів Сокальського р-ну Львівської обл.	Карів-I, на північний захід від села, на правому березі р. Солокії	Могильник	Друга пол. II ст. н. е.	Нововідкрита пам'ятка.
24.	Доброгани Яворівського р-ну Львівської обл.	Доброгани	Могильник	Пшеворська	Hadaczek, 1909. s. 19; Janusz, 1918, s. 108; Śmiszko, 1932, s. 5–7; Археологічні пам'ятки..., 1982, с. 17.
25.	Боришківці Борщівського р-ну Тернопільської обл.	Боришківці, ур. На стрілці	Поховання	Пшеворська	Śmiszko, 1932, s. 3–4.
26.	Іване-Золоте Заліщицького р-ну Тернопільської обл.	Іване-Золоте	Могильник	Пшеворська	Janusz, 1918, s. 263; Śmiszko, 1932, s. 14–15.
27.	Шипівці Заліщицького р-ну Тернопільської обл.	Шипівці, західна околиця, ур. Глинка	Поховання	Пшеворська	Олійник, Михайлов- ський, 2006, с. 122–123.
28.	Перепельники Зборівського р-ну Тернопільської обл.	Перепельники	Поховання	Пшеворська	Гребеняк, 1915, с. 22; Janusz, 1918, s. 282; Śmiszko, 1932, s. 20- 21; Археологічні пам'ятки..., 1982, с. 15.
29.	Малашівці Зборівського р-ну Тернопільської обл.	Малашівці, на полі між Малашівцями та Іванківцями	Могильник	Пшеворська	Нововідкрита пам'ятка.
30.	Задарів Монастирського р-ну Тернопільської обл.	Задарів, ур. Під Монастирем	Поховання	Пшеворська	Kokowski, Konopka, 1992, s. 1–16.
31.	Лучка Тернопільського р-ну Тернопільської обл.	Лучка, біля лісничівки	Поховання	Пшеворська	Janusz, 1926, s. 11; Śmiszko, 1932, s. 18–20.

ДОДАТКИ

Продовження додатка 1

1	2	3	4	5	6
32.	Шумбар Шумського р-ну Тернопільської обл.	Шумбар, біля ставка, північно-східний схил	Поселення	Пшеворська	Козак, 1992, с. 143.
33.	Капустинці Чортківського р-ну Тернопільської обл.	Капустинці	Поховання	Пшеворська	Janusz, 1918, s. 64; Smiszko, 1932, s. 16-17.
34.	Липа Дубенського р-ну Рівненської обл.	Липа, східний похиллий берег потоку	Поселення	Пшеворська	Козак, 1992а, с. 143.
35.	Хорів Острозького р-ну Рівненської обл.	Хорів, ур. Ожогоща	Поселення	Пшеворська	Козак, 1992а, с. 143.
36.	Гірка Полонка Луцького р-ну Волинської обл.	Гірка Полонка-II, ур. Берег	Два поселення	Пшеворська, зубрицька	Козак, 1992а, с. 141-142; 1984, с. 249;
37.	Загаї Горохівського р-ну Волинської обл.	Загаї-II, ур. Над ставом	Поселення	Пшеворська, зубрицька, вельбарська	Козак, 1992а, с. 144, 162-166; Козак, 1987, с. 344; Козак, 2008а, с. 354-365.
38.	Боратин Луцького р-ну Волинської обл.	Боратин, ур. Могилки	Два поселення	Пшеворська, зубрицька, вельбарська	Козак, 1992а, с. 141, 144-146, 154-161; Козак, 2008а, с. 301-308; Конопля, 1997, с. 181.
39.	Вікторіяни Луцького р-ну Волинської обл.	Боратин, ур. Город	Поселення	Вельбарська	Козак, 1992а, с. 144.
40.	Линів Локачинського р-ну Волинської обл.	Вікторіяни, ур. Над берегом Линів, ур. Щербата долина Линів, ур. Друга безодня	Три поселення	Пшеворська, зубрицька; Волино-подільська (зубрицька), вельбарська	Козак, 1992а, с. 144; 1994б, с. 18; Кучінко, Охріменко, 1995, с. 129; Козак, 2013, с. 47-82.
41.	Милуші Луцького р-ну Волинської обл.	Милуші, ур. Круглик	Поселення	Пшеворська	Козак, 1992а, с. 144.

1	2	3	4	5	6
42.	Рованці Луцького р-ну Волинської обл.	Рованці, ур. Панське поле	Поселення	Пшеворська	Козак, 1992а, с. 144.
43.	Рокині Луцького р-ну Волинської обл.	Рокині, на схід від села, біля водоочисних споруд	Поселення	Пшеворська, зубрицька	Козак, 1992а, с. 143, 150.
44.	Чаруків Луцького р-ну Волинської обл.	Чаруків, північно-західна околиця	Поселення	Пшеворська	Козак, 1992а, с. 144.
45.	Бовшів Галицького р-ну Івано-Франківської обл.	Бовшів-І, ур. Підліски	Поселення	Липицька	Крушельницька, 1964, с. 135–137.
46.	Верхня Липиця Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл.	Верхня Липиця (західна околиця)	Мотильник, поселення	Липицька, Зарубинецька, черняхівська	Nadczek, 1909, s. 24–25; Гребеняк, 1915, с. 15; Janusz, 1918, s. 191; Smiszko, 1932, s. 26–55; Археологічні пам'ятки..., 1982, с. 7–8 та ін. Цигилик, 2001, с. 3–51.
47.	Колоколин Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл.	Колоколин	Поховання	Липицька	Smiszko, 1935, s. 155–161.
48.	Попівці Бродівського р-ну Львівської обл.	Попівці-IV, ур. Городи	Поселення	Липицька, зубрицька	Онищук, 1998б, с. 186–199.
49.	Заліски Жидачівського р-ну Львівської обл.	Заліски, південна околиця	Поселення	Липицька	Пастернак, 1933, с. 2–3; Смішко, 1952, с. 337–352.
50.	Бонишин Золочівського р-ну Львівської обл.	Бонишин, північно-західна околиця	Поселення, скарб монет	Липицька	Ткач, 2016, с. 26–27; Ткач, 2017, с. 261–276; Мызгин, 2017, с. 77.
51.	Вороняки Золочівського р-ну Львівської обл.	Вороняки, на північний схід від с. Ремезівці	Поселення	Липицька, зарубинецька	Цигилик, 2005, с. 348.
52.	Кривичі Золочівського р-ну Львівської обл.	Кривичі, ур. За рудою, на південний захід від села	Поселення	Липицька	Нововідкрита пам'ятка.

ДОДАТКИ

Продовження додатка 1

1	2	3	4	5	6
53.	Майдан Голопiрський Золочiвського р-ну Львiвської обл.	Майдан Голопiрський, ур. Пiд лугом	Поселення	Липицька, зарубинецька	Циглик, 1973, с. 83–90; Циглик, 1975, с. 60–62.
54.	Почапи Золочiвського р-ну Львiвської обл.	Почапи-I, на пiвденний захiд вiд села; Почапи-II, мiж Почапами i Княжим	Два скарби монет	Липицька (?)	Пивоваров, Онищук, 2009, с. 164–167; Мызгин, 2017, с. 76–77.
55.	Ремезiвцi Золочiвського р-ну Львiвської обл.	Ремезiвцi, пiвденний та пiвденно-захiдний схил ур. Кути	Поселення	Липицька, зарубинецька	Циглик, 1968, с. 114–116; Циглик, 1970, с. 112–113; Баран, Циглик, 1971, с. 65–75; Циглик, 1971, с. 157–165. Циглик, 2005, с. 348.
56.	Червоне Золочiвського р-ну Львiвської обл.	Червоне, схiдна околиця села	Поселення	Липицька, скарб монет	Мызгин, 2017, с. 78.
57.	Бiбрка Перемишлянського р-ну Львiвської обл.	Бiбрка, ур. Вище басейну	Поселення	Липицька	Берест, 2001, с. 134.
58.	Болотня Перемишлянського р-ну Львiвської обл.	Болотня, ур. Оселенця	Могильник	Липицька	Свешников, 1957, с. 70–72; Циглик, 2005, с. 349; Цыгылык, 1978, с. 91–92; Опрыск, Цыгылык, 1978, с. 365; Цыгылык, 1987, с. 429–430; Циглик, 2003, s. 153–182.
59.	Великi Глiбовичi Перемишлянського р-ну Львiвської обл.	Великi Глiбовичi-I, на пiвнiч вiд села; Великi Глiбовичi-II, пiвнiчно-захiдна частина села	Два поселення	Липицька	Конопля, 1996а, с. 23–24.
60.	Ганачiвка Перемишлянського р-ну Львiвської обл.	Ганачiвка, ур. Галайкiв кут	Поселення	Липицька, зубрицька	Звiт, 1998, с. 7–17; Берест, 2013, с. 225–231.

1	2	3	4	5	6
61.	Лагодів Перемишлянського р-ну Львівської обл.	Лагодів-Ш, північна околиця села, ур. Задуча	Поселення	Липицька	Цигилик, 1975, с. 26–27, 32–33.
62.	Липівці Перемишлянського р-ну Львівської обл.	Липівці, на схід від села, ур. За грабіною	Поселення	Липицька, зарубинецька	Цигилик, 1987, с. 428–429; Цигилик, 1991, с. 96–98; Івановський, Цигилик, 1992, с. 49–51.
63.	Підмонастир Перемишлянського р-ну Львівської обл.	Підмонастир-ІІ, ур. Довге; Підмонастир-ІІІ, на схід від села; Підмонастир-ІV, на південний схід від села; Підмонастир-V, південно-східна околиця; Підмонастир-VI, північно-східна околиця; Підмонастир-VII, північна околиця; Підмонастир-VIII, на північ від села; Підмонастир-ІХ, північна околиця	Сім поселень	Липицька	Конопля, 1996а, с. 23–24.
64.	Стрільки Перемишлянського р-ну Львівської обл.	Між селами Стрільки і Волове, ур. Загребелька; Стрільки-I, ур. Ріпище, на південний схід від села; Стрільки-II, ур. Дубина, північний схід від села	Три поселення	Липицька	Берест, 2001, с. 133–134; Цигилик, Касюхнич, Грибович, 2004, с. 205–233; Рудий, 2004, с. 406–407; Цигилик, Касюхнич, Вітвицька, 2008, с. 142–163.
65.	Будьків Пустомитівського р-ну Львівської обл.	Будьків-I, на південь від села; Будьків-II, південна околиця	Два поселення	Липицька	Конопля, 1996б, с. 24.
66.	Відники Пустомитівського р-ну Львівської обл.	Відники-II, східна околиця; Відники-III, північносхідна околиця; Відники-VI, північна частина села	Три поселення	Липицька	Цытылык, 1980, с. 347–348; Цигилик, 1997а, с. 105–112; Конопля, 1996б, с. 24–25.

1	2	3	4	5	6
67.	Звенигород Пустомитівського р-ну Львівської обл.	Звенигород, ур. За хмільником; північніше від колишнього хут. Жуків	Два поселення	Липицька	Конопля, 1996б, с. 25.
68.	Зубра Пустомитівського р-ну Львівської обл.	Зубра, ур. Глибока долина	Поселення	Липицька, зурбицька	Козак, 2008а, с. 238–240.
69.	Лисиничі Пустомитівського р-ну Львівської обл.	Лисиничі, північно-західна околиця села, на межі з м. Львів	Поховання	Липицька	Білас, Сілаєв, 2012, с. 235–236.
70.	Чижиків Пустомитівського р-ну Львівської обл.	Чижиків, колгоспний двір	Поховання	Липицька,	Смишко, 1957, с. 238–243.
71.	Шерпенівка Борщівського р-ну Тернопільської обл.	Шерпенівка	Поселення	Липицька	Слободян, 2012, с. 186.
72.	Берем'яни Бучацького р-ну Тернопільської обл.	Берем'яни, ур. Глибока	Поселення	Липицька	Śmiszko, Muczokowski, Sulimirski, 1934, s. 20–21.
73.	Возилів Бучацького р-ну Тернопільської обл.	Возилів, садиба М. І. Процика	Могильник, поселення	Липицька з пшеворськими і зарубинецькими впливами	Винокур, 1972, с. 163; Винокур, Мегей, 2003, с. 148–154.
74.	Блищанка Заліщицького р-ну Тернопільської обл.	Блищанка-І, південна частина ур. Горби	Поселення	Липицька, черняхівська	Малеєв, Конопля, 1999, с. 45; Археологічні пам'ятки, 1982, с. 43.
75.	Голіради Заліщицького р-ну Тернопільської обл.	Голіради, біля 3 км на північ від села, ур. Вигошів	Поселення	Липицька	Śmiszko, Muczokowski, Sulimirski, 1934, s. 33–38.
76.	Заліщики Тернопільської обл.	Заліщики, територія «Сільгосптехніки», ур. Ущилівка	Поселення	Липицька, зарубинецька	Малеєв, 1973, с. 104; Ягодинська, Строєць, Гльчишин, Дерех, 2012, с. 118–119; Слободян, 2012, с. 186–202.
77.	Зелений Гай Заліщицького р-ну Тернопільської обл.	Зелений Гай, на південному схилі плато лівого берега Дністра	Поселення	Липицька	Баран, 1967, с. 236–237.

1	2	3	4	5	6
78.	Зозулинці Заліщицького р-ну Тернопільської обл.	Зазулинці, поля біля села	Поселення	Липицька	Śmiszko, Muczowski, Sulimski, 1934, s. 21-22.
79.	Касперівці Заліщицького р-ну Тернопільської обл.	Касперівці	Поселення	Липицька	Слободян, 2012, с. 186.
80.	Лисичники Заліщицького р-ну Тернопільської обл.	Лисичники	Поселення	Липицька	Слободян, 2012, с. 186.
81.	Новосілка Заліщицького р-ну Тернопільської обл.	Новосілка Костюкова, ур. Стіжки	Поселення	Липицька	Śmiszko, Muczowski, Sulimski, 1934, s. 38-43.
82.	Бутин Кременецького р-ну Тернопільської обл.	Бутин	Поселення	Липицька	Супkałowski, 1961, s. 115.
83.	Пронятин Тернопільського р-ну Тернопільської обл.	Пронятин	Поселення	Липицька, зарубинецька	Ягодинська, Строєць, Ильчишин, Дерех, 2012, с. 119.
84.	Давидів Пустомитівського р-ну Львівської обл.	Давидів, на північ від села, біля асфальтного заводу	Поселення	Зубрицька	Козак, 2008а, с. 233-236.
85.	Пасіки Зубрицькі Пустомитівського р-ну Львівської обл.	Пасіки-Зубрицькі, ур. Над млаками	Поселення	Зубрицька	Козак, 2008а, с. 241-256.
86.	Підбірці Пустомитівського р-ну Львівської обл.	Підбірці, ур. На пісках	Поселення	Зубрицька	Козак, 2008а, с. 285-286.
87.	Сокільники Пустомитівського р-ну Львівської обл.	Сокільники-І, ур. Долина	Поселення	Зубрицька	Козак, Боднарчук, Кучинко, Пенцак, 1977, с. 306-307; Козак, 1983а, с. 43-53; Козак, 2008, с. 287-300.
88.	Белз Сокальського р-ну Львівської обл.	Белз, на місці давньоруського городища	Поселення	Зубрицька	Козак, 1992а, с. 154.
89.	Волиця Сокальського р-ну Львівської обл.	Волиця, ур. За церквою	Поселення	Зубрицька, вельбарська	Бугай, Войнаровський, Конопля, 2009, с. 9, 70-71; Войнаровський, 2010, с. 135-136.

ДОДАТКИ

Продовження додатка 1

1	2	3	4	5	6
90.	Комарів Сокальського р-ну Львівської обл.	Комарів, ур. Пірова парі-на, Стара річка, Город Ва-силія Бугая, Байорові дуби, Груша	П'ять поселень	Зубрицька	Бугай, Войнаровський, Конопля, 2009, с. 7-9, 70; Войнаровський, 2010, с. 135-136.
91.	Свитазів Сокальського р-ну Львівської обл.	Свитазів, ур. Окописько	Поселення	Зубрицька, вель-барська	Козак, 1992а, с. 154.
92.	Більче Млинівського р-ну Рівненської обл.	Більче, південна околиця села, на дюні	Поселення	Зубрицька	Козак, 1992а, с. 149.
93.	Боремель Демидівського р-ну Рівненської обл.	Боремель, на північ від села, на південному березі озера.	Поселення	Зубрицька, вель-барська	Козак, 1992а, с. 149.
94.	Загаї Горохівського р-ну Волинської обл.	Загаї-І, східна околиця села, хут. Шпирихи, навпроти дам-би; Загаї-ІІІ, в 1 км на схід від пам'ятки Загаї-ІІ; Загаї-ІV, біля Несвіцького ставу	Три поселення	Зубрицька	Козак, 1992а, с. 150.
95.	Михлин Горохівського р-ну Волинської обл.	Михлин, північно-східна околиця села, над луговою долиною	Поселення	Зубрицька	Козак, 1992а, с. 154.
96.	Баїв Луцького р-ну Волинської обл.	Баїв-ІІІ, ур. Панське	Поселення	Зубрицька, вель-барська	Козак, 1992а, с. 149.
97.	Новостав Луцького р-ну Волинської обл.	Новостав-І, на схід від мо-лочної ферми, лівий берег р. Черногузки	Два поселення	Зубрицька, вель-барська	Козак, 1992а, с. 149.
		Новостав-ІІ, на лівому березі р. Стир, навпроти пам'ятки Новостав-І			
98.	Буряківка Заліщицького р-ну Тернопільської обл.	Буряківка, на високому пла-то над р. Джурин	Поховання	Сарматська	Малєєв, Піоро, 1973, с. 73-76.
99.	Товсте Заліщицького р-ну Тернопільської обл.	Товсте, територія СПТУ	Могильник	Сарматська	Малєєв, Симоненко, 2002, с. 108-111.

1	2	3	4	5	6
100.	Глядки Волочиського р-ну Хмельницької обл.	Глядки, ур. Петрова кри-ниця	Поселення	Черняхівська, сарматська	Конопля, Войнаров-ський, Онищук, 2004.
101.	Лепесівка Білопільського р-ну Хмельницької обл.	Лепесівка-Ц, східна околиця села, город Ф. Коція; Лепесівка-Ш, нагородах Фомін-чука та Швеця	Два посе-лення	Волинська група полів поховань	Тиханова, 1964, с. 51.
102.	Бовшів Галицького р-ну Івано-Франківської обл.	Бовшів-Ц, ур. Сулива	Поселення	Черняхівська	Баран, Гопкало, 2006, с. 53–66.
103.	Дем'янів Галицького р-ну Івано-Франківської обл.	Дем'янів, ур. Бушівське і ур. Росохи	Два посе-лення	Черняхівська	Крушельницька, 1962, с. 134–136; Баран, 1971, с. 106–113; Баран, Гопка-ло, 2006, с. 66–73.
104.	Коростовичі Галицького р-ну Івано-Франківської обл.	Коростовичі, ур. Засадка	Поселення	Черняхівська	Крушельницька, 1962, с. 134–136.
105.	Приозерне Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл.	Приозерне-Псари, північно-західна околиця села, біля кол. панського парку	Могильник	Черняхівська	Надасzek, 1912, s. 28–30; Тиханова, 1957, с. 185 та ін.
106.	Броди Львівської обл.	Броди-І, ур. Біля бомбоскладу або Заставки	Поселення	Вельбарсько-чер-няхівська	Онищук, 2014, с. 129–131; Онищук, 2015а, с. 129–131; 2015б, с. 5–7.
107.	Львів Львівська обл.	Львів, Краківське передмістя	Поселення	Черняхівська	Івановський, 1993, с. 75.
108.	Дудин Бродівського р-ну Львівської обл.	Дудин-ІІ, ур. Під Дудином	Поселення	Вельбарсько-чер-няхівська	Онищук, 2003б, с. 219–220; Онищук, 2006, с. 134–142; Онищук, Стрільчук, 2008, с. 25–28 та ін.
109.	Загірці Бродівського р-ну Львівської обл.	Загірці-VІ, на північний схід від села	Поселення	Черняхівська	Лазурко, Ткач, 2012, с. 59–60.

ДОДАТКИ

Продовження додатка 1

1	2	3	4	5	6
110.	Малинище Бродівського р-ну Львівської обл.	Малинище-І, південно-східна околиця	Поселення	Вельбарсько-черняхівська	Онищук, Вітвіцька, 2010, с. 59–63; Онищук, Ляска, Вітвіцька, 2011, с. 320–328; Онищук, 2013а, с. 63–66.
111.	Маркопіль Бродівського р-ну Львівської обл.	Маркопіль-І, ІІ, ІV	Поселення	Черняхівська	Крушельницька, 1985 (звіт), с. 8–9.
112.	Накаша Бродівського р-ну Львівської обл.	Накаша-І, ур. На Саварині	Поселення	Вельбарсько-черняхівська	Онищук, 1998а, с. 212–213; Онищук, Довгань, 1998, с. 121.
113.	Орихівчик Бродівського р-ну Львівської обл.	Орихівчик-ІІ, ІV	Поселення	Черняхівська	Крушельницька, 1985 (звіт), с. 2–3.
114.	Підкамінь Бродівського р-ну Львівської обл.	Підкамінь, ур. Мирова	Поселення	Черняхівська	Крушельницька, 1987 (звіт), с. 8–10.
115.	Попівці Бродівського р-ну Львівської обл. – Крутнів Кременецького р-ну Тернопільської обл.	Попівці-Крутнів, ур. На градиці, між селами, на західній околиці с. Крутнів	Поселення	Черняхівська	Крушельницька, 1987а, с. 354.
116.	Суховоля Бродівського р-ну Львівської обл.	Суховоля-І, ур. Каськові рови, Суховоля-ІV, ур. Западня;	Три поселення	Вельбарсько-черняхівська	Брайчевський, 1952, с. 402; Махно, 1960, с. 37; Онищук, 1997б, с. 33–46; Онищук, 2000а, с. 17; Онищук, 2002б, с. 184–185.
		Суховоля-VII, ур. Лисі ями		Вельбарська	
117.	Суходоли Бродівського р-ну Львівської обл.	Суходоли, на південний схід від церкви	Поселення	Вельбарсько-черняхівська	Онищук, 2014б, с. 36.
118.	Андриївка Буського р-ну Львівської обл.	Андриївка, ур. Біла Ноя; Андриївка-ІV, VI, VIII–XVIII, XXVII, XXXII, XLII	Сімнадцять поселень	Черняхівська	Михальчишин, 1996, с. 50–51.

1	2	3	4	5	6
119.	Буськ Львівської обл.	Буськ, ур. Воляни; вул. Б. Хмельницького; вул. С. Петрушевича; територія плодovo-ягідного господарства	Чотири поселення	Черняхівська	Конопля, Довгань, Стеблій, 2010, с. 94, 99, 103; Довгань, Конопля, Стеблій, 2012, с. 62–63.
120.	Йосипівка Буського р-ну Львівської обл.	Йосипівка-II-III, на південь від села Йосипівка-I, на південний захід від села	Два поселення Могильник	Вельбарська	Милян, Черновол, Дяченко, Лисенко, 2008, с. 235–237; Милян, Осаулчук, 2010а, с. 61–62; Ревера, 2012, с. 245–246.
121.	Красне Буського р-ну Львівської обл.	Красне, ур. Підліся	Поселення	Черняхівська	Михальчишин, 1996, с. 50.
122.	Купче Буського р-ну Львівської обл.	Купче, між селами Ріпнів і Ракобовти	Три поселення	Черняхівська	Баран, 1969, с. 37.
123.	Неслухів Буського р-ну Львівської обл.	Неслухів, ур. Грабарка і ур. Лісковиця	Поселення	Черняхівська	Nadaczek, 1900, s. 48–59, 71–86; Janusz, 1918, s. 157; Смішко, 1949, с. 189–205; Цыгылык, Ивановский, 1985, с. 369–370; Цигилик, 1996, с. 283–289; Ивановский, 1987, с. 333–334 та ін.
124.	Острів Буського р-ну Львівської обл.	Острів, південна околиця, ур. Острівське	Поселення	Черняхівська	Михальчишин, 1994, с. 11.
125.	Ракобовти Буського р-ну Львівської обл.	Ракобовти, ур. Купецьке	Поселення	Черняхівська	Баран, 1981, с. 11.
126.	Ріпнів Буського р-ну Львівської обл.	Ріпнів-II, ур. За лозами; Ріпнів-III, ур. Горохів	Два поселення	Черняхівська	Баран, 1969, с. 37; Баран, 1981, с. 11; Стеблій, 2007б, с. 88–112 та ін.

ДОДАТКИ

Продовження додатка 1

1	2	3	4	5	6
127.	Березець Городоцького р-ну Львівської обл.	Березець, ур. За рудкою	Поселення	Черняхівська	Циглик, 1997б, с. 105–106.
128.	Стоділки Городоцького р-ну Львівської обл.	Стоділки-I, північна околиця	Поселення	Черняхівська	Милян, Осаульчук, Чорний, 2012, с. 203–220.
129.	Великий Дорошів Жовківського р-ну Львівської обл.	Великий Дорошів-I, північно-східна околиця; Великий Дорошів-II, ур. Сножать; Великий Дорошів-III, на схід від села, р-н новобудов	Три поселення	Черняхівська	Конопля, Довгань, Чайка, 1999, с. 154.
130.	Віднів Жовківського р-ну Львівської обл.	Віднів-I, ур. Панське; Віднів-V, ур. Гуральня	Два поселення	Черняхівська	Конопля, Довгань, Чайка, 1999, с. 154–155.
131.	Грядя Жовківського р-ну Львівської обл.	Грядя-I, південно-східна околиця; Грядя-II, південна околиця, на південний схід від тваринного комплексу; Грядя-III, північно-східна околиця; Грядя-IV, на схід від села; Грядя-V, східна околиця, на схід від відгодівельного свинокомплексу	П'ять поселень	Черняхівська	Конопля, Довгань, Чайка, 1999, с. 155–156; Войнаровський В., Войнаровський А., 2011; Милян, Осаульчук, 2007, с. 104–108.
132.	Кошелів Жовківського р-ну Львівської обл.	Кошелів-III, ур. Лани; Кошелів-V, ур. Нивки; Кошелів-VI, ур. Дубовий	Три поселення	Черняхівська	Конопля, Довгань, Чайка, 1999, с. 156.
133.	Малехів Жовківського р-ну Львівської обл.	Малехів, на сільському пасовищі біля злиття двох потічків	Поселення	Черняхівська	Janusz, 1918, s. 170; Археологічні пам'ятки..., 1982, с. 53.

1	2	3	4	5	6
134.	Малий Дорощів Жовківського р-ну Львівської обл.	Малий Дорощів-I, ур. Береги; Малий Дорощів-II, південна частина села; Малий Дорощів-III, ур. Лани; Малий Дорощів-IV, ур. Клинци	Чотири поселення	Черняхівська	Конопля, Довгань, Чайка, 1999, с. 157.
135.	Малі Підліски Жовківського р-ну Львівської обл.	Малі Підліски-I, на північ від села; Малі Підліски-II, на північ від церкви	Три поселення	Черняхівська	Конопля, Довгань, Чайка, 1999, с. 158.
136.	Ситихів Жовківського р-ну Львівської обл.	Ситихів-III, на північній захід від села; Ситихів-IV, північна околиця села	Два поселення	Черняхівська	Конопля, Довгань, Чайка, 1999, с. 159.
137.	Стронятин Жовківського р-ну Львівської обл.	Стронятин-I, ур. Діброва; Стронятин-IV, південно-західна частина села; Стронятин-V, південно-східна частина села	Три поселення	Черняхівська	Конопля, Стеблій, 2008, с. 110, 120-121.
138.	Сулимів Жовківського р-ну Львівської обл.	Сулимів-II, південно-західна околиця села; Сулимів-VII, на північній захід від церкви; Сулимів-IX, північно-східна околиця села	Три поселення	Черняхівська	Конопля, Довгань, Чайка, 1999, с. 159-160.
139.	Торгів Золочівського р-ну Львівської обл.	Торгів	Поховання	Вандазьська кудьгура	Пастернак, 1937, с. 260.
140.	Туркотин Золочівського р-ну Львівської обл.	Туркотин, 2 км на схід від села	Поселення	Черняхівська	Мацкевой, 1988, с. 311.
141.	Банюнин Кам'яно-Бузького р-ну Львівської обл.	Банюнин-II, південно-східна околиця села, біля ставу	Поселення	Черняхівська	Сілаєв, Конопля, Костюк, 2016, с. 82, 85-86.

1	2	3	4	5	6
142.	Вислобоки Кам'яно-Бузького р-ну Львівської обл.	Вислобоки-V, на схід від села; Вислобоки-VI, на південний захід від села	Два поселення	Черняхівська	Конопля, Милин, Осаульчук, 1999, с. 165.
143.	Дідилів Кам'яно-Бузького р-ну Львівської обл.	Дідилів-I, ур. Кемпа; Дідилів-II, східна частина села, на схід від каплички; Дідилів-III, східна околиця	Три поселення	Черняхівська	Білас, Конопля, 2011, с. 225-228.
144.	Запитів Кам'яно-Бузького р-ну Львівської обл.	Запитів-II, на північний схід від села; Запитів-IV, східна околиця	Два поселення	Черняхівська	Конопля, Милин, Осаульчук, 1999, с. 165; Шишак, Ткач, Войтович, Сало, 2010, с. 243-257.
145.	Кукезів Кам'яно-Бузького р-ну Львівської обл.	Кукезів-I, на південний схід від села Кукезів-II, південно-західна околиця	Два поселення	Черняхівська	Білас, Конопля, 2011, с. 235. Конопля, Милин, Осаульчук, 1999, с. 166.
146.	Новий Яричів Кам'яно-Бузького р-ну Львівської обл.	Новий Яричів-II, на північ від центру; Новий Яричів-VI, на південний схід від краю села; Новий Яричів-VII, на південний схід від х. Цепухи	Три поселення	Черняхівська	Сілаєв, Білас, 2016, с. 77, 78-79.
147.	Ременів Кам'яно-Бузького р-ну Львівської обл.	Ременів-VI, ур. Жовганецьке; Ременів-VII, на захід від села; Ременів-IX, ур. За Біликом; Ременів-XII, на північний захід від села; Ременів-XIII, ур. Замчисько; Ременів-XIV, південно-східна околиця; Ременів-XV, північно-східна околиця, р-н вул. Окружної	Сім поселень	Черняхівська	Конопля, Милин, Осаульчук, 1999, с. 166-167.

1	2	3	4	5	6
148.	Убині Кам'яно-Бузького р-ну Львівської обл.	Убині-I, за 0,7 км на південний захід від села; Убині-II, за 0,3 км на південний захід від села; Убині-III, на південь від церкви та школи, Убині-V, південно-західна околиця; Убині-VI, ур. Панське; Убині-VII, на захід від села	Шість поселень	Черняхівська	Білас, Конопля, 2011, с. 228-230.
149.	Хренів Кам'яно-Бузького р-ну Львівської обл.	Хренів-I, північно-східна частина села; Хренів-II, ур. Убинське; Хренів -V, на схід від села; Хренів-VI, східна околиця, на північ від каплиці	Чотири поселення	Черняхівська	Білас, Конопля, 2009, с. 120-121, 123-124.
150.	Цеперів Кам'яно-Бузького р-ну Львівської обл.	Цеперів-III, на північний схід від церкви; Цеперів-IV, на південний схід від північної частини села; Цеперів-VI, на схід від центральної частини села	Три поселення	Черняхівська Вельбарсько-черняхівська Черняхівська	Сілаєв, Ляска, 2016, с. 102-103.
151.	Рудники Миколаївського р-ну Львівської обл.	Рудники, північна частина ур. Голодівка	Поселення	Черняхівська	Цригилик, 1997б, с. 104-105.
152.	Бортятин Мостиського р-ну Львівської обл.	Бортятин-IV, західна околиця села, на правому березі безіменного потоку – допливу р. Глинець	Поселення	Пізноримський час	Войцешук, 2015, с. 149.
153.	Бачів Перемишлянського р-ну Львівської обл.	Бачів, ур. Долина	Поселення	Полів поховань	Савич, 1959, с. 116.

ДОДАТКИ

Продовження додатка 1

1	2	3	4	5	6
154.	Кимир Перемишлянського р-ну Львівської обл.	Кимир, ур. Гумнісько	Поселення	Полів поховань	Савич, 1959, с. 117.
155.	Свірж Перемишлянського р-ну Львівської обл.	Свірж, ур. Стежки або Ведмежі стежки, на північний схід від хут. Кутик	Поселення	Полів поховань Черняхівська	Савич, 1959, с. 117. Цыгылык, Грибович, 1980, с. 348; Цыгылык, 1986, с. 322–323; Циглик, Касохнич, Грибович, 2003, с. 38–64.
156.	Верхня Білка Пустомитівського р-ну Львівської обл.	Верхня Білка-I, на південний схід від села; Верхня Білка-II, на схід від пам'ятки Верхня Білка-I	Два поселення	Черняхівська	Білас, Конопля, Сілаєв, 2016, с. 3–6.
157.	Звенигород Пустомитівського р-ну Львівської обл.	Звенигород, ур. Завалля; ур. Навпроти Коцерава	Два поселення	Черняхівська	Савич, 1959, с. 116–117.
158.	Миклашів Пустомитівського р-ну Львівської обл.	Миклашів-II, на схід від села	Поселення	Черняхівська	Білас, Конопля, Сілаєв, 2016, с. 7.
159.	Сокольніки Пустомитівського р-ну Львівської обл.	Сокольніки, південна околиця Львова, неподалік пам'ятки Сокольніки-I	Поселення	Черняхівська	Козак, 1983а, с. 49–50; Козак, 1990а, с. 130–135.
160.	Тарасівка Пустомитівського р-ну Львівської обл.	Тарасівка, ур. Підліс	Поселення	Черняхівська	Циглик, 1979, с. 417; Циглик, Касохнич, 2006, с. 124–133.
161.	Чижиків Пустомитівського р-ну Львівської обл.	Чижиків, колгоспний двір	Поселення	Черняхівська	Баран, 1981, с. 11.
162.	Чишки Пустомитівського р-ну Львівської обл.	Чишки-III, на південний захід від села	Поселення	Черняхівська	Білас, Сілаєв, Конопля, 2016, с. 27.
163.	Бендога Сокальського р-ну Львівської обл.	Бендога, ур. Мигалів пляц	Поселення	Черняхівська	Конопля, Бугай, 2012, с. 33–35.
164.	Заставне Сокальського р-ну Львівської обл.	Заставне, ур. Гачки	Поселення	Черняхівська	Крушельницька, Дольнская, 1972, с. 367.

1	2	3	4	5	6
165.	Комарів Сокальського р-ну Львівської обл.	Комарів, ур. Пирова паріона, ур. Стара річка, ур. Байорів дуби, ур. Груша	Чотири поселення	Вельбарська	Бугай, Войнаровський, Конопля, 2009, с. 7–9, 70–71; Войнаровський, 2010, с. 136–138.
166.	Лучиці Сокальського р-ну Львівської обл.	Лучиці, ур. Коло мулавиці	Поселення	Черняхівська	Івановський, 1999, с. 65–66.
167.	Поториця Сокальського р-ну Львівської обл.	Поториця, в лісі на південний захід від села.	Поселення	Черняхівська	Плеханов, Бугай, Конопля, 2012, с. 80.
168.	Ромош Сокальського р-ну Львівської обл.	Ромош, ур. Звіринець	Поселення	Вельбарська	Крушельницька, Дольнська, 1972, с. 367–368; Крушельницька, Оприск, 1975, с. 75–79; Kruszelnicka, 1981, s. 209–215; Кропоткин, 1974, с. 294–295 та ін.
169.	Свитазів Сокальського р-ну Львівської обл.	Свигязів, ур. На пісницьку	Два поселення	Вельбарська (тип Дитинич)	Археологічні пам'ятки, 1982, с. 54.
170.	Скоморохи Сокальського р-ну Львівської обл.	Скоморохи, між залізничним мостом і селом	Поселення	Вельбарська (тип Дитинич)	Археологічні пам'ятки, 1982, с. 54.
171.	Спасів Сокальського р-ну Львівської обл.	Спасів, на схід від села	Поселення	Черняхівська	Сілаєв, Плеханов, 2012, с. 83–84.
172.	Шарпанці Сокальського р-ну Львівської обл.	Шарпанці-І, ур. Біля шнурів	Поселення	Вельбарська	Івановський, 1999, с. 66–67.
173.	Червоноград Сокальського р-ну Львівської обл.	Червоноград-VII, ур. Восьмьорка	Поселення	Вельбарсько-черняхівське	Войнаровський, Івановський, Конопля, 1999, с. 111.
174.	Більче Золоте Борщівського р-ну Тернопільської обл.	Більче Золоте, ур. Кадуби	Поселення	Полів поховань	Савич, 1959, с. 114.
175.	Мишків Борщівського р-ну Тернопільської обл.	Мишків, ур. За Серетом	Могильник	Пізньюоримський час	Ossowski, 1891, s. 94–98.

ДОДАТКИ

Продовження додатка 1

1	2	3	4	5	6
176.	Сков'ятин Борщівського р-ну Тернопільської обл.	Сков'ятин, ур. На сіножатті	Поселення	Полів поховань	Савич, 1959, с. 116.
177.	Ланівці Борщівського р-ну Тернопільської обл.	Ланівці, північна частина ур. Замчисько	Поховання	Культура готів	Кандиба, 1937, с. 5.
178.	Пилява Бучацького р-ну Тернопільської обл.	Пилява-І, ур. Гороли, північна околиця; Пилява-ІІ, на лівому березі р. Вільховець, навпроти села	Два поселення	Черняхівська	Строєнь, 2006, с. 212.
179.	Рукомиш Бучацького р-ну Тернопільської обл.	Рукомиш-І, південна околиця	Поселення	Черняхівська	Строєнь, 2006, с. 212.
180.	Старі Петликивічі Бучацького р-ну Тернопільської обл.	Старі Петликивічі-І, північно-західна околиця	Поселення	Черняхівська	Строєнь, 2006, с. 212.
181.	Городниця Гусятинського р-ну Тернопільської обл.	Городниця-ІІ, північна околиця; Городниця-ІІІ, південна околиця	Два поселення	Черняхівська	Строєнь, 2006, с. 211.
182.	Гримайлів Гусятинського р-ну Тернопільської обл.	Гримайлів-ІІ, ур. Вертепи; Гримайлів-ІV, південна околиця села	Два поселення	Черняхівська	Строєнь, 2006, с. 211.
183.	Сухостав Гусятинського р-ну Тернопільської обл.	Сухостав, 1,5 км від села	Поселення	Черняхівська	Махно, 1960, с. 47; Баран, 1974, с. 18.
184.	Увисла Гусятинського р-ну Тернопільської обл.	Увисла, східна частина села, ур. За церквою	Поховання	ІV ст. н. е.	Ossowski, 1891, s. 35-39.
185.	Федорівка – Тудорів Гусятинського р-ну Тернопільської обл.	Федорівка – Тудорів, ур. За вільшиною	Поселення	Полів поховань	Савич, 1959, с. 116.
186.	Блищанка Заліщицького р-ну Тернопільської обл.	Блищанка-ІІ, ур. Горби, на схилі правого берега струмка Гнида	Кам'яний ідол	Черняхівська	Малеєв, Конопля, 1999, с. 45; Археологічні пам'ятки, 1982, с. 43.
187.	Городок Заліщицького р-ну Тернопільської обл.	Городок, ур. Кирнички	Поселення	Черняхівська	Строєнь, 2006, с. 215.

1	2	3	4	5	6
188.	Дунів Заліщицького р-ну Тернопільської обл.	Дунів, город Українця В. М.	Поселення	Черняхівська	Олійник, 1993, с. 107.
189.	Колодрібка Заліщицького р-ну Тернопільської обл.	Колодрібка І-Ш, ур. Коло Глодів	Поселення, знахідка скляного кубка, поховання	Черняхівська	Археологічні пам'ятки, 1982, с. 44.
190.	Лисичники Заліщицького р-ну Тернопільської обл.	Лисичники, ур. Городище	Поселення	Черняхівська	Олійник, Ротар, 2008, с. 134.
191.	Слобідка Заліщицького р-ну Тернопільської обл.	Слобідка-IV, ур. Кринички	Поселення	Черняхівська	Строєць, 2006, с. 213.
192.	Торське Заліщицького р-ну Тернопільської обл.	Торське, ур. Шанці	Поселення	Черняхівська	Археологічні пам'ятки, 1982, с. 44-45.
193.	Верняки Збаразького р-ну Тернопільської обл.	Верняки-Ц, на південний схід від села	Поселення	Черняхівська	Строєць, 2006, с. 197.
194.	Вікнини Великі Збаразького району Тернопільської обл.	Вікнини Великі, ур. Глибока долина	Поселення	Полів поховань	Смішко М.Ю. Селище доби полів поховань у Вікнинах Великих // Археологія. К., 1947. Т. 1. с. 111-122; Тиханова, 1956 (звіт), с. 24-25; Звіт, 1990, с. 20-23.
195.	Грицівці Збаразького р-ну Тернопільської обл.	Грицівці, ур. Нуринці або Над ставками	Поселення	Полів поховань	Савич, 1959, с. 114-116.
196.	Кобилля Збаразького р-ну Тернопільської обл.	Кобилля, ур. За Рудкою	Поселення	Черняхівська	Строєць, 1994, с. 68-70; Строєць, 1995а, с. 107-108; Строєць, 1997, с. 235-256; Строєць, 1998а, с. 196-197; Строєць, 1998в, с. 235-256; Строєць, 2005, с. 453-463.

ДОДАТКИ

Продовження додатка 1

1	2	3	4	5	6
197.	Мишківці Збаразького р-ну Тернопільської обл.	Мишківці, на мису біля села	Поселення	Волинська група полів поховань	Тиханова, 1962, с. 52.
198.	Охримівці Збаразького р-ну Тернопільської обл.	Охримівці, південна колиця, ур. За рікою	Поселення	Черняхівська	Строєць, 2006, с. 200.
199.	Романове Село Збаразького р-ну Тернопільської обл.	Романове Село, за церквою	Могильник	Черняхівська, др. пол. IV ст. н. е.	Гребеняк, 1915, с. 24-25; Sehak-Hotubowiczowa, 1936, s. 61-69; Строєць, 1991, с. 88-89.
200.	Чеснівський Раковець Збаразького р-ну Тернопільської обл.	Чеснівський Раковець, ур. Загородами	Могильник	Вельбарско-черняхівська	Винокур, Островський, 1964, с. 64-69; Гей, 1990, с. 109-118; Ivanovski, Kowowski, 1995, s. 221-235 та ін.; Винокур, 1972, с. 164.
		Чеснівський Раковець, територія села	Поселення		
201.	Шимківці Збаразького р-ну Тернопільської обл.	Шимківці-I, ур. Попівщина	Поселення	Черняхівська	Строєць, 2006, с. 197.
202.	Беримівці Зборівського р-ну Тернопільської обл.	Беримівці-I-II, північно-східна та північно-західна околиці	Два поселення	Черняхівська	Строєць, 2006, с. 200.
203.	Верхній Іванів – Івачів Горішний Зборівського р-ну Тернопільської обл.	Верхній Іванів – Івачів Горішний, ур. Конопальсько	Поселення	Полів поховань	Савич, 1959, с. 116.
204.	Глядки-V Зборівського р-ну Тернопільської обл.	Глядки-V, ур. Буди	Поселення	Черняхівська	Строєць, 2006, с. 202.
205.	Заліці Зборівського р-ну Тернопільської обл.	Заліці-IV, на північний захід від селища	Поселення	Черняхівська	Бігус, 2006, с. 256.
206.	Іванківці Зборівського р-ну Тернопільської обл.	Іванківці, ур. Буркун	Поселення	Черняхівська	Kokowski, Stasiak M, Strosee, 1998, s. 133-162.
207.	Кудобинці Зборівського р-ну Тернопільської обл.	Кудобинці, південно-східна околиця	Поселення	Черняхівська	Строєць, 2006, с. 200-201.

1	2	3	4	5	6
208.	Малашівці Зборівського р-ну Тернопільської обл.	Малашівці, ур. Ставки	Поселення	Вельбарська	Строєць, 1993, с. 211–212; Kokowski, Stasiak M, Stroceń, 1998, s. 133–162.
209.	Мильне Зборівського р-ну Тернопільської обл.	Мильне-V	Могильник	Черняхівська	Строєць, Львишини, 2012, с. 327.
210.	Мпанець Зборівського р-ну Тернопільської обл.	Мпанець-I, ур. Підлісок; Мпанець-II, на схід від села; Мпанець-III, південно-східна частина села, ур. Городи	Три поселення	Черняхівська	Строєць, 2006, с. 201.
211.	Серетець Зборівського р-ну Тернопільської обл.	Серетець-I, ур. Лан; Серетець-IV, ур. За ставом	Два поселення	черняхівська	Строєць, 2006, с. 200.
212.	Сировари Зборівського р-ну Тернопільської обл.	Сировари, на південний схід від села	Поселення	Черняхівська	Строєць, 2006, с. 201.
213.	Озерна Зборівського р-ну Тернопільської обл.	Озерна-I, східна частина села	Поселення	Черняхівська	Бігус, 2006, с. 256–257.
214.	Городище Козівського р-ну Тернопільської обл.	Городище-I, ур. Млинки	Поселення	Черняхівська	Строєць, 2006, с. 209.
215.	Горинка Кременецького р-ну Тернопільської обл.	Горинка Мала, ур. Масло-щина або Біля каменя, Го-ринка, ур. За церквою	Два посе-лення	Волинська група полів поховань	Тиханова, 1962, с. 48; Во-ляник, 1972, с. 312–313.
216.	Івання Кременецького р-ну Тернопільської обл.	Івання, у витокках потоку Безодня, на його правому і лівому берегах, в ур. Гайок; Івання-II, північна околиця села; Івання-V, північна частина села, навпроти пам'ятки Івання-II	П'ять посе-лень	Волинська група полів поховань, черняхівська	Тиханова, 1962, с. 48. Бігус, 2006, с. 253–254.

ДОДАТКИ

Продовження додатка 1

1	2	3	4	5	6
217.	Очеретне Кременецького р-ну Тернопільської обл.	Очеретне-I, ур. Тараси; Очеретне-II, ур. Опал	Два поселення	Черняхівська	Строєнь Б., Строєнь Л., 2000, с. 195-201; Строєнь, 1996 (звіт), с. 1-47.
218.	Рудка Кременецького р-ну Тернопільської обл.	Рудка, між селами Рудка і Рудочка	Поховання	Вельбарська	Супkałowski, 1936. №8-9, s. 349-353; Кухаренко, 1980, с. 83-86 та ін.
219.	Бережанка Лановецького р-ну Тернопільської обл.	Бережанка, хут. Зіновеччина Бережанка, хут. Зіновеччина, на протилежному від мотильника березі потоку	Мотильник Поселення	Черняхівська	Воляник, 1974, с. 65-79; Iwanowski, Kokowski, 1995, с. 222; Воляник, 1979, с. 56.
220.	Борсуки Лановецького р-ну Тернопільської обл.	Борсуки, ур. На горбку, ур. Виспа та на лівому високому березі р. Горинь	Три поселення	Черняхівська	Махно, 1960, с. 48.
221.	Борщівка Лановецького р-ну Тернопільської обл.	Борщівка, на першій височині на виході із села	Поселення	Волинська група полів поховань	
222.	Гриньківці Лановецького р-ну Тернопільської обл.	Гриньківці (Хрыцовці)-I-III, навпроти села, на 3 підвищеннях на лівому березі р. Горинка	Три поселення	Волинська група полів поховань	Тиханова, 1962, с. 50.
223.	Загірці Лановецького р-ну Тернопільської обл.	Загірці, біля озера	Поселення	Волинська група полів поховань	Тиханова, 1962, с. 52.
224.	Маневе Лановецького р-ну Тернопільської обл.	Маневе, при виході із села	Поселення	Волинська група полів поховань	Тиханова, 1962, с. 52.
225.	Печірна, Лановецького р-ну Тернопільської обл.	Печірна, ур. Свтухова долина	Поселення	Черняхівська	Воляник, 1979, с. 57.
226.	Синьвіці Лановецького р-ну Тернопільської обл.	Синьвіці, на південний захід, ур. Зарудка	Поселення	Черняхівська	Воляник, 1979, с. 56-57.

1	2	3	4	5	6
227.	Якимівці Лановецького р-ну Тернопільської обл.	Якимівці, на двох пагорбах схід від села, на лівому березі р. Горинка	Два поселення	Волинська група полів поховань	Тиханова, 1962, с. 50.
228.	Гранітне Монастирського р-ну Тернопільської обл.	Гранітне-IV, ур. Під кривулі; Гранітне-V, ур. Сіножагі	Два поселення	Черняхівська	Білас, Конопля, Сілаєв, 2012, с. 39-40.
229.	Доброводи Монастирського р-ну Тернопільської обл.	Доброводи-I, ур. Між рудками	Поселення	Черняхівська	Тилішак, 2003, с. 163.
230.	Задарів Монастирського р-ну Тернопільської обл.	Задарів-III, ур. Горбок; Задарів-IV, ур. Під Монастирем; Задарів-V, ур. Коноплице	Три поселення	Черняхівська	Білас, Конопля, Сілаєв, 2012, с. 39-41.
231.	Ковалівка Монастирського р-ну Тернопільської обл.	Ковалівка-I, ур. Вовчі лози і ур. Поперечки; Ковалівка-II, ур. Липники	Два поселення	Черняхівська	Тилішак, 2003, с. 163.
232.	Трудолюбівка - Швейків Монастирського р-ну Тернопільської обл.	Трудолюбівка-III, ур. Пасіка або Шляхта	Поселення	Черняхівська	Білас, Конопля, Сілаєв, 2012, с. 39-47.
233.	Жеребки Підволочиського р-ну Тернопільської обл.	Жеребки-I, ур. Караманда; Жеребки-II, на правому березі струмка, за 6 км на захід від центру	Два поселення	Черняхівська	Тилішак, 2003, с. 165.
234.	Колодівка Підволочиського р-ну Тернопільської обл.	Колодівка-I, ур. Стара Колодівка та ур. За старим ставком; Колодівка-II, ур. За Бацьвськимигородами	Два поселення	Черняхівська	Тилішак, 2003, с. 164.
235.	Панасівка Підволочиського р-ну Тернопільської обл.	Панасівка-I, західка околиця; Панасівка-II, ур. Руда; Панасівка-III, 2 км на захід	Три поселення	Черняхівська	Тилішак, 2003, с. 164.
236.	Підволочиськ Підволочиського р-ну Тернопільської обл.	Підволочиськ, біля залізничного мосту через р. Збруч	Поселення, поховання	Пізньоримський час	Махно, 1960, с. 48.

1	2	3	4	5	6
237.	Терпилівка Підволочиського р-ну Тернопільської обл.	Терпилівка	Поховання	Пізньоримський час	Баран, 1981, с. 9.
238.	Деренівка Тербовлянського р-ну Тернопільської обл.	Деренівка, ур. Пріска	Поселення	Черняхівська	Строєць, 2006, с. 209.
239.	Підгайчики Тербовлянського р-ну Тернопільської обл.	Підгайчики Юстинові, біля панського саду	Могильник	Римський час	Demetrykiewicz, 1900, s. 118; Археологічні пам'ятки..., 1982, с. 49.
240.	Теребовля Тербовлянського р-ну Тернопільської обл.	Теребовля	Могильник	Римський час	Demetrykiewicz, 1900, s. 92–93.
241.	Баворів Тернопільського р-ну Тернопільської обл.	Баворів-І, південна околиця, підвищення в заплаві р. Гнізні	Поселення	Черняхівська	Строєць, 2006, с. 205.
242.	Біла Тернопільського р-ну Тернопільської обл.	Біла, лівий берег Серету, житлова садиба м'ясокомбінату	Могильник	Черняхівська	Герета, 1987, с. 319–320; Герета, 1989, с. 294; Герета, 1995, с. 147–148.
243.	Велика Березовиця Тернопільського р-ну Тернопільської обл.	Велика Березовиця, південна околиця	Поселення	Черняхівська	Строєць, 2006, с. 204.
244.	Великі Бірки Тернопільського р-ну Тернопільської обл.	Великі Бірки, на території лікарні	Могильник	Черняхівська	Герета, 1989, с. 295.
245.	Лозова Тернопільського р-ну Тернопільської обл.	Лозова, ур. Над ланом	Поселення	Черняхівська	Герета, 1991, с. 29.
246.	Малий Ходачків Тернопільського р-ну Тернопільської обл.	Малий Ходачків-І, ур. Кут (або Руда); Малий Ходачків-ІІ, ур. Задня гора	Два поселення	Черняхівська	Тилішак, 2003, с. 165.
247.	Панасівка Тернопільського р-ну Тернопільської обл.	Панасівка – Малий Ходачків, на границі сіл	Поселення	Черняхівська	Тилішак, 2003, с. 164.
248.	Романівка Тернопільського р-ну Тернопільської обл.	Романівка, правий берег р. Качава, поблизу церкви	Могильник	Черняхівська	Герета, 1989, с. 294–295; Герета, 1995, с. 148.

1	2	3	4	5	6
249.	Соборне – Жовтневе Тернопільського р-ну Тернопільської обл.	Соборне – Жовтневе, ур. Поплави	Поселення	Черняхівська	Строць, 2006, с. 206.
250.	Чернелів-Руський Тернопільського р-ну Тернопільської обл.	Чернелів-Руський, ур. Мопилки Чернелів-Руський, 200 м на схід від мопильника	Могильник Поселення	Черняхівська	Герета, 2013, с. 18; Герета, 1974, с. 257–258; Тилішак, 2006, с. 80-81 та ін.
251.	Чистилів Тернопільського р-ну Тернопільської обл.	Чистилів, східна околиця села, на лівому березі Серету	Могильник	Черняхівська	Герета, Харитонов, 1979, с. 136–141.
252.	Мухавка Чортківського р-ну Тернопільської обл.	Мухавка, на південь від села	Поселення	Черняхівська	Строць, 2006, с. 213.
253.	Загайці Шумського р-ну Тернопільської обл.	Загайці, ур. Мелехи	Поселення	Волинська група полів поховань	Тиханова, 1964, с. 55.
254.	Малі Дедеркали Шумського р-ну Тернопільської обл.	Малі Дедеркали, східна окраїна	Поселення	Волинська група полів поховань	Тиханова, 1962, с. 51.
255.	Новостав-Шумбар Шумського р-ну Тернопільської обл.	Між селами Новостав і Шумбар; ур. Підлісок	Два поселення	Черняхівська	Брайчевський, 1952, с. 402; Махно, 1960, с. 47.
256.	Шумськ Тернопільської обл.	Шумськ, хут. Чиранка	Поховання або мопильник	Вельбарська	Рієтка-Dąbrowski, 1961, s. 219.
257.	Бубнів Володимир-Волинського р-ну Волинської обл.	Бубнів-II, ур. Курган	Поселення	Вельбарська	Конопля, Злагогорський, 2012, с. 23.
258.	Володимир-Волинський Волинської обл.	Володимир, ур. Білі береги	Могильник	Пізьоримський час	Супкаowski, 1961, s. 112.

ДОДАТКИ

Продовження додатка 1

1	2	3	4	5	6
259.	Заріччя Володимир-Волинського р-ну Волинської обл.	Заріччя III, на північ від села; Заріччя-IV, північно-західна частина села; Заріччя- V, північно-західна околиця	Три поселення	Вельбарська	Конопля, Злагогорський, 2012, с. 25.
260.	Маркостав Володимир-Волинського р-ну Волинської обл.	Маркостав-IV, на південний-захід від села; Маркостав-V, південна околиця, поблизу цвинтаря; Маркостав-VII, ур. Острівки перші	Три поселення	Вельбарська	Конопля, Злагогорський, 2012, с. 26.
261.	П'ятидні Володимир-Волинського р-ну Волинської обл.	П'ятидні-II, на північ від села; П'ятидні-VII, північно-східна околиця, П'ятидні-VIII, ур. Лука	Три поселення	Вельбарська	Конопля, Злагогорський, 2012, с. 27-28.
262.	Хрипаличі Володимир-Волинського р-ну Волинської обл.	Хрипаличі-II, ур. Зарудки; Хрипаличі-IX, на захід від села; Хрипаличі-X, на південний захід від села	Три поселення	Вельбарська	Конопля, Злагогорський, 2012, с. 31-32.
263.	Черчичі Володимир-Волинського р-ну Волинської обл.	Черчичі-III, південна околиця села	Поселення	Вельбарська	Конопля, Злагогорський, 2012, с. 33.
264.	Борочиче Горохівського р-ну Волинської обл.	Борочиче, залізнична станція	Монетно-речовий скарб	Римський час	Piotowski, 1929; Antoniewicz, 1933. s. 19-21; Mitkova-Szubert, 1999, s. 137-150 та ін.
265.	Колесники Гошанського р-ну Рівненської обл.	Колесники, біля сільського кладовища	Могильник,	Культура полів поховань	Пелецишин, 1961, с. 147-148.
266.	Красносілля Гошанського р-ну Рівненської обл.	Колесники, ур. Низький лан Красносілля	Поселення Поселення	Пізноримський час	Прищепя, Харковець, 2013, с. 306.

1	2	3	4	5	6
267.	Більче Демидівського р-ну Рівненської обл.	Більче, за 0,5 км на північ від села, на 3-х мисах	Поселення	Черняхівська	Свешніков, Нікольченко, 1982, с. 70.
268.	Перекалі Демидівського р-ну Рівненської обл.	Перекалі-I, на підвищенні у заплаві правого берега р. Липнівки, біля ферми	Поселення	Черняхівська	Свешніков, Нікольченко, 1982, с. 79.
269.	Хрінники Демидівського р-ну Рівненської обл.	Хрінники, ур. Шанків яр.	Поселення	Зубрицька, вельбарська	Козак, Прищета, Шкоропад, 2004; Козак, 2012; Козак, 2008а, с. 422-429; Козак, 2011, с. 324-345; 2014, с. 99-101 та ін.
270.	Білогородка Дубенського р-ну Рівненської обл.	Білогородка, на північний схід від церкви, лівий берег р. Нірки	Поселення	Вельбарська	Ткач, 2005, с. 69.
271.	Варковичі Дубенського р-ну Рівненської обл.	Варковичі, 3 км на південь від села, поблизу залізниці Дубно-Здолбунів	Поселення	Черняхівська	Свешніков, Нікольченко, 1982, с. 45.
272.	Великі Загірці Дубенського р-ну Рівненської обл.	Великі Загірці, на похилому схилі та кінці довгого мису, забудованого селом, при злитті двох струмків	Поселення	Вельбарська	Ткач, 2005, с. 70-71.
273.	Жорнів Дубенського р-ну Рівненської обл.	Жорнів, за 1,5 км на південь від села, на мисі	Поселення	Черняхівська	Свешніков, Нікольченко, 1982, с. 47.
274.	Заболоття Дубенського р-ну Рівненської обл.	хут. Заболоття-II, між хутором і с. Кам'яниця, лівий берег р. Ікви	Поселення	Вельбарська	Ткач, 2005, с. 70.
275.	Іванне Дубенського р-ну Рівненської обл.	Іванне-II, біля греблі, в заплаві правого берега р. Ікви; Іванне-VII, біля мосту, в заплаві правого берега р. Ікви	Два поселення	Вельбарська	Ткач, 2005, с. 74.

ДОДАТКИ

Продовження додатка 1

1	2	3	4	5	6
276.	Дитиничі Дубенського р-ну Рівненської обл.	Дитиничі, піщана дюна в центрі села	Могильник	Волинська група полів поховань (за М. Смішко, І. Свешніковим), вельбарська (за В. Ткачем)	Смішко, Свешніков, 1961, с. 89-114; Ткач, 2005, с. 70 та ін.
277.	Дубно Дубенського р-ну Рівненської обл.	Дубно, ур. Сурмичі І-ІІ; район «Волиця»; «Біла звірогосподарства»; ур. Біла мостів; район «Палестина»; вул. Затонського, 4; територія замку	Вісім поселень	Вельбарська, пізньоримський час	Махно, 1960, с. 43; Прищепа, Ткач, 1998, с. 134-135; Ткач, 2005, с. 71-73.
278.	Кам'яниця Дубенського р-ну Рівненської обл.	Кам'яниця-І, на північ і північний захід від залізничного мосту, лівий берег р. Ікви; Кам'яниця-ІІ, на північний схід від залізничного мосту, лівий берег р. Ікви	Два поселення	Вельбарська	Самолюк, 1992(зв.), с. 24-25; Ткач, 2005, с. 69-70.
279.	Клюки Дубенського р-ну Рівненської обл.	Клюки-І, на північний схід від залізничного мосту, правий берег р. Ікви; Клюки-ІІ, ур. Нивка перша за чууною, правий берег р. Іква	Два поселення	Вельбарська	Самолюк, 1992(зв.), с. 19-24; Ткач, 2005, с. 69.
280.	Княгинине Дубенського р-ну Рівненської обл.	Княгинине, ур. Під Лугом	Поселення	Черняхівська	Свешніков, Нікольченко, 1982, с. 49.
281.	Костянець Дубенського р-ну Рівненської обл.	Костянець, ур. Монастирське	Поселення	Полів поховань	Смішко, 1952, с. 365-378.

ДОДАТКИ

1	2	3	4	5	6
282.	Мирогоща Дубенського р-ну Рівненської обл.	Мирогоща, поселення в ур. Завалля, на північ від цвинтаря; біля церкви; в ур. Левиччина; Могильник в ур. За греблею (дорога на Варковичі)	Три поселення; Могильник	Кульгура полів поховань (за М. Смішко), вельбарська (за В. Ткачем)	Смішко, 1952, с. 352; Махно, 1960, с. 43; Ткач, 2005, с. 73–74.
283.	Олибів Дубенського р-ну Рівненської обл.	Олибів, на північно-західній околиці	Поселення	Черняхівська	Свешніков, Нікольченко, 1982, с. 55.
284.	Острів Дубенського р-ну Рівненської обл.	Острів, ур. Кропилівка	Поселення	Черняхівська	Свешніков, Нікольченко, 1982, с. 56.
285.	Підлужжя Дубенського р-ну Рівненської обл.	Підлужжя, на південній околиці, напроти млина	Поселення	Черняхівська (за Є. Махно)	Брайчевський, 1952, с. 402; Махно, 1960, с. 43; Ткач, 2005, с. 70.
286.	Привільне Дубенського р-ну Рівненської обл.	Привільне-ІІ, у місці злиття двох струмків, на південний захід від церкви; Привільне-ІІІ, на березі струмка, на захід від церкви	Два поселення	Вельбарська	Ткач, 2005, с. 74.
287.	Птича Дубенського р-ну Рівненської обл.	Птича-І, на південний схід від мосту, правий берег р. Нірки; Птича-ІV, на південний схід від мосту, лівий берег р. Нірки при впадінні її в Ікву; Птича-V, на захід від мосту, лівий берег р. Нірки	Три поселення	Вельбарська	Самолюк, 1992(зв.), с. 16–19; Ткач, 2005, с. 69.
288.	Рачин Дубенського р-ну Рівненської обл.	Рачин-ІІІ, на схід від церкви, на лівобережній терасі р. Липка	Поселення	Вельбарська	Ткач, 2005, с. 73.
289.	Глинськ Здолбунівського р-ну Рівненської обл.	Глинськ, ур. Біла теплиці	Поселення	Черняхівська	Свешніков, Нікольченко, 1982, с. 61.

ДОДАТКИ

Продовження додатка 1

1	2	3	4	5	6
290.	Замлиння Здолбунівського р-ну Рівненської обл.	Замлиння, ур. Замлиння, правий берег Стубли	Поселення	Черняхівська	Свешніков, Ніколиченко, 1982, с. 64.
291.	Млинів Здолбунівського р-ну Рівненської обл.	Млинів, вул. Котовського, 51	Поселення	Пізьоримський час	Прищепя, Харковець, 2013, с. 306.
292.	Новомильськ Здолбунівського р-ну Рівненської обл.	Новомильськ, ур. Замчище	Поселення	Пізьоримський час	Прищепя, Харковець, 2013, с. 306.
293.	Уїзці Здолбунівського р-ну Рівненської обл.	Уїзці, ур. Застав'я	Поселення	Черняхівська	Свешніков, Ніколиченко, 1982, с. 65.
294.	Бужковичі Іваннічівського р-ну Волинської обл.	Бужковичі-І, на північ від села	Поселення	Вельбарська	Конопля, Златогорський, 2012, с. 34
295.	Іванівка Іваннічівського р-ну Волинської обл.	Іванівка-V, південно-східна околиця	Поселення	Вельбарська	Конопля, Златогорський, 2012, с. 34.
296.	Линів Локачинського р-ну Волинської обл.	Линів, ур. Третя безодня	Поселення	Вельбарська	Козак, 1992а, с. 166; 1994б, с. 18; Кучінко, Охріменко, 1995, с. 129; Козак, 2013, с. 83–108.
297.	Баїв Луцького р-ну Волинської обл.	Баїв-І, східна околиця; Баїв-ІІ, західна околиця	Два мотильники	Вельбарська	Кухаренко, 1975, с. 51–61, Козак, 1992а, с. 167–168.
298.	Гірка Полонка Луцького р-ну Волинської обл.	Гірка Полонка-І Гірка Полонка-ІІІ, на території колишньої колгоспної овочевої бригади	Поховання Поселення	Вельбарська Зубрицька, вельбарська	Брайчевський, 1964, с. 173–175; Кухаренко, 1980, с. 72; Махно, 1960, с. 20; Козак, 1992а, с. 161, 167.
299.	Ратнів Луцького р-ну Волинської обл.	Ратнів,-ІІ, ур. Ріписько, ур. Бакай-І	Два поселення	Вельбарська	Златогорський, Теліженко, Ткач, 2015, с. 26–28; Милашевський, Теліженко, Ткач, 2017, с. 209–220.

1	2	3	4	5	6
300.	Аршичин Млинівського р-ну Рівненської обл.	Аршичин, ур. Пекалів, недалеко від церкви, на лівому березі р. Ікви	Поселення	Черняхівська (за І. Свешніковим та Ю. Нікольченком), вельбарська (за В. Ткачем)	Свешніков, Нікольченко, 1982, с. 69; Ткач, 2005, с. 75.
301.	Береги Млинівського р-ну Рівненської обл.	Береги, ур. Підхвороша, лівий берег Ікви	Поселення	Черняхівська	Свешніков, Нікольченко, 1982, с. 70.
302.	Велика Городниця Млинівського р-ну Рівненської обл.	Велика Городниця-П	Поселення	Вельбарська	Харковець, Бардецький, Ткач, 2013, с. 314.
303.	Добрятин Млинівського р-ну Рівненської обл.	Добрятин-І, ур. Піщаний кар'єр	Поселення	Черняхівська, вельбарська (за Харковець, Бардецький, Ткач)	Свешніков, Нікольченко, 1982, с. 72; Харковець, Бардецький, Ткач, 2013, с. 314.
304.	Коблин Млинівського р-ну Рівненської обл.	Коблин, на північ від мосту, на терасі правого берега р. Ікви	Поселення	Вельбарська	Ткач, 2005, с. 74.
305.	Озлів Млинівського р-ну Рівненської обл.	Озлів-І	Поселення	Вельбарська	Харковець, Бардецький, Ткач, 2013, с. 314.
306.	Підгайці Млинівського р-ну Рівненської обл.	Підгайці, ур. За могилками, на правому березі р. Ікви при впадінні в неї струмка	Поселення	Черняхівська (за І. Свешніковим та Ю. Нікольченком), вельбарська (за В. Ткачем)	Свешніков, Нікольченко, 1982, с. 79; Ткач, 2005, с. 75.
307.	Рудливе Млинівського р-ну Рівненської обл.	Рудливе, північна частина села, лівий берег потічка	Поселення	Черняхівська	Свешніков, Нікольченко, 1982, с. 80.

ДОДАТКИ

Продовження додатка 1

1	2	3	4	5	6
308.	Торговиця Млинівського р-ну Рівненської обл.	Торговиця, східна околиця, правий берег р. Ікви, біля дороги	Поселення	Черняхівська	Свешніков, Нікольченко, 1982, с. 81.
309.	Верхів Острозького р-ну Рівненської обл.	Верхів, пункти-II-IV	Поселення	Вельбарська	Харковець, Бардецький, 2013, с. 312.
310.	Куртани Острозького р-ну Рівненської обл.	Куртани, південно-західна околиця, ур. Рисове	Поселення	Черняхівська	Свешніков, Нікольченко, 1982, с. 85.
311.	Мотиліяни Острозького р-ну Рівненської обл.	Мотиліяни, ур. Хмільник	Мотильник	Черняхівська	Каспарова, Шукин, 1979, с. 147-168.
312.	Іванівка Радивилівського р-ну Рівненської обл.	Іванівка, на північний схід від села	Поселення	Черняхівська	Свешніков, Нікольченко, 1982, с. 105.
313.	Коритне Радивилівського р-ну Рівненської обл.	Коритне, хут. Зарванія	Поселення	Черняхівська	Свешніков, Нікольченко, 1982, с. 105.
314.	Перенятин Радивилівського р-ну Рівненської обл.	Перенятин, пункт-1	Поселення	Вельбарська	Прищепа, Бардецький, Ткач, 2013, с. 302.
315.	Городище Рівненського р-ну Рівненської обл.	Городище вузькоколейка до Житинського рафінатного заводу	Мотильник (?)	Вельбарська (за Кухаренком)	Кухаренко, 1958, с. 221; Кухаренко, 1980, с. 73.
316.	Городок Рівненського р-ну Рівненської обл.	Городок, ур. Клем'янгів	Мотильник	Тип Дитиничі	Свешніков, Нікольченко, 1982, с. 94; Қропоткин, 1972, с. 255-256; Козак, Оприск, Шкоропад, 1999, с. 31-70.
317.	Дерев'яне Рівненського р-ну Рівненської обл.	Дерев'яне (у центрі села, садиба А. Г. Лижнюка)	Поселення	Зубрицька, вельбарська	Leski, 1936, s. 60, 61; Кухаренко, 1958, с. 219-221; Кухаренко, 1980, с. 80-83 та ін.

Закінчення додатка 1

1	2	3	4	5	6
318.	Загороша Рівненського р-ну Рівненської обл.	Загороша	Поселення	Римський час	Прищепа, Харковець, 2014, с. 232.
319.	Зозів Рівненського р-ну Рівненської обл.	Зозів, ур. Придатки	Поселення	Черняхівська	Свешніков, Нікольченко, 1982, с. 96–97.
320.	Корнин Рівненського р-ну Рівненської обл.	Корнин, пункт Ш	Поселення	Римський час	Прищепа, Харковець, 2014, с. 232.
321.	Шпанів Рівненського р-ну Рівненської обл.	Шпанів, пункти V-VII	Поселення	Вельбарська	Харковець, Бардецький, 2013, с. 312.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

Карта 1. Умовний район Волино-Подільського пограниччя

Карта 2. Археологічні культури першої чверті нашої ери (Баран В., Баран Я., 2005, табл. 4, з доповненнями Я. Онищука)

Карта 3. Карта поширення Волинської групи полів поховань: 1 – зарубинецька культура; 2 – пшеворська культура; 3 – черняхівська культура; 4 – могильники; 5 – поселення (Кухаренко, 1958, рис. 1)

Карта 4. Пам'ятки сарматської культури на території Поділля

Карта 5. Археологічні культури другої чверті I тис. н. е. на території Західної Волині та Поділля

Карта 6. Напрямки руху племен вельбарської культури

Карта 7. Пам'ятки першої чверті I тис. н. е. на території західних районів Волині та Поділля

Карта 8. Пам'ятки другої чверті I тис. н. е. на території західних районів Волині та Поділля

Фото 1. Територія Волино-Подільського пограниччя у верхів'ях р. Ікви (на задньому плані – Підкамінський монастир походження дерева хреста Господнього)

Фото 2. Вигляд Кременецького горборгір'я з вершини г. Бони у м. Кременець Тернопільської області

Фото 3. Вигляд Малопопільської рівнини з вершини ботанічного заказника «Макітра» між селами Бучина та Гаї Дітковоцькі Бродівського району Львівської області (фото М. М. Шишки)

Фото 4. Одна з малопопільських водойм в околиці с. Клекотів на Бродівщині (фото М. М. Шишки)

Фото 5. Володимир Деметрикевич (1859–1937), 1919 р. (Возьни, 2013, рис. 9)

Фото 6. Титульна сторінка альбому матеріалів з розкопок кремаційного могильника в Гаць біля Пшеворська, 1909 р.

Фото 7. Частина матеріалів з кремаційного поховання в Капустинцях на Тернопільщині (Nadaczek, 1912, tabl. V)

Фото 8. Кароль Гадачек (1873–1914) (Булик, 2014, рис. 185)

Фото 9. Матеріали з розкопок могильника в Псарах Рогатинського повіту (Nadaczek, 1912, tabl. IX, X).

Фото 10. Титульна сторінка монографії М. Смішка, Т. Сулімірського та К. Мичковського про дослідження пам'яток римського часу на Західному Поділлі, 1934 р.

- Фото 11. Титульна сторінка монографії М. Смішка, 1932 р.
- Фото 12. Ярослав Пастернак (1892–1969), 1931 р. (Романюк, 2018, с. 422)
- Фото 13. Олександр Цинкаловський (1898–1983) (Терський, 2010, с. 202)
- Фото 14. Римський денарій з с. Пірванче Волинської області (Кропоткин, 1976 (отчёт), рис. 29)
- Фото 15. Розкопки залишків житлової споруди у Вікнинах Великих на Тернопільщині, 1940 р. (Ситник, 2012, рис. 165)
- Фото 16. Маркіян Юліанович Смішко (1900–1981), 1944 р. (Ситник, 2012, рис. 125)
- Фото 17. Володимир Миколайович Цигилик (1936–2016)
- Фото 18. Розкопки в Болотні, 1992 р. (Цигилик, 1992 (звіт), рис. 16)
- Фото 19. Підйомний матеріал з поселення черняхівської культури біля с. Грицівці (ур. Жолоби») Збаразького р-ну Тернопільської області, 1961 р. (фонди АМ ІУ НАНУ)
- Фото 20. Римські денарії з поселення Грицівці Збаразького р-ну Тернопільської області, 1971. (фонди АМ ІУ НАНУ)
- Фото 21. «Terra sigillata» (1) і бронзова фігурка лева (2) з поселення в Черепині Львівської області (Баран, 1961а, рис. 12)
- Фото 22. Чаші з черняхівського поселення в Лепесівці Хмельницької області (Щукин, 2005, рис. 55)
- Фото 23. Поховання № 11 могильника черняхівської культури у Чеснівському Раковці Тернопільської області (Винокур, Островский, 1967, рис. 11:б)
- Фото 24. Лариса Іванівна Крушельницька (1928–2017) (Архів ЛНУ ім. І. Франка)
- Фото 25. М. А. Пелецишин, Д. Н. Козак, В. Д. Баран і Р. М. Чайка (зліва на право) на Республіканській науковій археологічній конференції в Одесі. 1989 р.
- Фото 26. Розкопки В. В. Кропоткіна в Ромоші, 1976 р. (Кропоткин, 1976 (отчёт), рис. 1)
- Фото 27. Денис Никодимович Козак (1944–2014) (Козак, Прищепа, Шкоропад, 2004, с. 3)
28. Розкоп № 4 на поселенні в Підберізцях, 1975 р. (Козак, 1975 (звіт), табл. 12:1)
- Фото 29. Виставка матеріалів з розкопок Чернелево-Руського могильника в Тернопільському обласному краєзнавчому музеї. 2008 р.
- Фото 30. Піфос з черняхівського поселення в Сокольниках на Львівщині, 1976 р. (фонди КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей», м. Винники)
- Фото 31. Залишки жертовника вельбарської культури на поселенні в Хрінниках Рівненської області (Козак, 2012, фото 55)
- Фото 32. Голова бога Сарапіса з розкопок Д. Н. Козака в Хрінниках (Козак, 2012, фото 57)
- Фото 33. Залишки споруди № 3 на поселенні Гряда-І Львівської області, 2004 р. (Войнаровський В., Войнаровський А., 2011, фото 3)
- Фото 34. Студенти історичного факультету ЛНУ ім. І. Франка на розкопках поселення Йосипівка-III, 2007 р.
- Фото 35. Матеріали з поховань пшеворської культури біля с. Новий Яричів Львівської області (фонди КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей», м. Винники)

Фото 36. Розкопки господарської споруди на поселенні Попівці-IV Львівської області, 1998 р.

Фото 37. Загальний вигляд пам'яток Суховоля-IV (1) і Суховоля-VII (2) Львівської області

Фото 38. Розкопки житлової споруди на поселенні Суховоля-VII, 1999 р.

Фото 39. Вигляд пам'ятки Дудин-II (на передньому плані русло і заплава р. Ікви)

Фото 40. Панорама поселення Малинище-I у верхів'ях р. Серет

Фото 41. Розкопки пам'ятки Броди-I Львівської області, 2017 р.

Фото 42. Матеріали з черняхівського поселення біля с. Жовтанці Львівської області (фонди КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей, м. Винники)

Фото 43. Учасники Карівської археологічної експедиції, 2017 р. *Справа наліво: (перший ряд) Т. Слободян, Х. Загайська, А. Маринович, Н. Білас, Н. Стеблій, Я. Марущак; (другий ряд) Д. Мостовий, В. Сидорович, Б. Гринчишин, В. Остяк, В. Булич, Я. Погоральський, Т. Антоник*

Фото 44. Поховання № 2 могильника біля с. Карів Львівської області

Фото 45. Віктор Миколайович Войнаровський (1957–2017)

Фото 46. Матеріали з поховань пшеворської культури в околиці м. Судова Вишня Львівської області (фонди АМ ЛНУ ім. І. Франка)

Фото 47. Глиняна урна з поховання № 5 Гринівського могильника (Козак, 1975 (звіт), табл. 29)

Фото 48. Матеріали із зруйнованого пшеворського поховання біля с. Малашівці Тернопільської області (фонди КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей», м. Винники)

Фото 49. Обклашка піхов меча з поховання № 3 Гринівського могильника (Казакевич, 2010, рис. 1: 1)

Фото 50. Бойові пошкодження на умбонах щитів з Судової Вишні (1) та Малашівців (2)

Фото 51. Речі з Карівського могильника, передані до фондів КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей» (м. Винники), 2017 р.

Фото 52. Розташування уламків глиняного посуду в похованні № 1 Карівського могильника

Фото 53. Розташування металевих предметів у похованні № 1 Карівського могильника

Фото 54. Карів-I. Розташування предметів у верхньому ярусі поховання № 2

Фото 55. Карів-I. Розташування предметів у нижньому ярусі поховання № 2

Фото 56. Карів-I. Поховання № 2. Скупчення «поховальних дарів» біля урни з людськими останками

Фото 57. Карів-I. Ніж (1) та частина рогового гребеня (2) з поховання № 3; залізні стержні від гребенів (3-5) з орного шару; наконечник стріли (6) з поховання № 4 (фонди КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей», м. Винники)

Фото 58. Бронзові прикраси з поховання № 5 Карівського могильника (фонди КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей», м. Винники)

Фото 59. Глиняний посуд з могильника Карів-I: 1-2 – поховання № 1; 2 – поховання № 2 (фонди КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей», м. Винники)

Фото 60. Колекція ножів із поруйнованих (1–2), № 1 (3), № 2 (4), № 3 (5) поховань Карівського могильника (фонди КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей», м. Винники)

Фото 61. Карів-I. Бронзовий гребінь з орного шару могильника (фонди КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей», м. Винники)

Фото 62. Карів-I. Залізна пряжка з подвійним язичком із поруйнованих поховань (фонди КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей», м. Винники)

Фото 63. Карів-I. Кінцевики поясів з поховання № 1 (1) і поруйнованих об'єктів (2–4)

Фото 64. Фібула з поруйнованих поховань могильника Карів-I (фонди КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей», м. Винники)

Фото 65. Прикраси з орного шару Карівського могильника (фонди КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей», м. Винники)

Фото 66. Наконечники стріл з поховання № 1 (фонди КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей», м. Винники)

Фото 67. Скупчення кінських зубів у похованні № 1 Карівського могильника

Фото 68. Залишки кінської вуздечки групи «Vimose» з поховання № 1 (фонди КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей», м. Винники)

Фото 69. Учасники Карівської еспедиції, 2017 р. *Справа наліво: (сидять) Я. Онищук, Н. Білас, Х. Загайська, В. Булич; (стоять) Д. Мостовий, В. Сидорович, Б. Гринчишин*

Фото 70. Поселення Попівці-IV у верхів'ях р. Ікви

Фото 71. Рогові гребені з поселення Майдан Гологірський (фонди АМ ІУ НАНУ)

Фото 72. Бронзові ойнохойя, миска та шпори з поховання в с. Чижикив Львівської області (фонди АМ ЛНУ ім. І. Франка)

Фото 73. Римські республіканські денарії з с. Почапи Львівської області (А – аверс; Б – реверс) (Пивоваров, Онищук, 2009, фото 10-11)

Фото 74. Республіканські денарії з околиць с. Бонишин Львівської області (фото з Інтернет-аукціону «Violity»)

Фото 75. Срібна римська монета імператора Гальби з поселення Попівці-IV Львівської області (фонди БІКМ)

Фото 76. Кружальний глек з господарської ями № 2 поселення Соکیلники-I (фонди КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей», м. Винники)

Фото 77. Скляні намистини із сарматського могильника біля с. Острівець Івано-Франківської області, 1972 р. (фонди АМ ІУ НАНУ)

Фото 78. Поселення Дудин-II у верхів'ях р. Ікви (розкопки 2005 р.)

Фото 79. Залишки наземної житлової споруди на селищі Дудин-II, 2004 р.

Фото 80. Кераміка з могильника у с. Дерев'яне на Рівненщині (Кухаренко, 1980, табл. XXX)

Фото 81. Глиняні чорнолощені кубки з поховань № 15 (1) і № 4 (2) Чеснівсько-Раковецького могильника (Винокур, Островский, 1967, рис. 6)

Фото 82. Тягарці до ткацького верстату з поселення Броди-I (фонди БІКМ)

Фото 83. Жорнові камені з Хрінниківського поселення (Козак, 2012, фото 49)

- Фото 84. Залізний ніж з пам'ятки Броди-I (фонди БІКМ)
- Фото 85. Броди-I. Вироби із заліза: 1 – фрагмент леза серпа; 2 – кресало (?)
- Фото 86. Роговий тричастинний гребінь з поселення Дудин-II (фонди БІКМ)
- Фото 87. Роговий гребінь з поховання № 23 Чернелево-Руського могильника (фонди ТОКМ)
- Фото 88. Тришаровий гребінь з поселення у с. Ромош (фонди АМ ІУ НАНУ)
- Фото 89. Бронзова фібула з поселення Дудин-II (фонди БІКМ)
- Фото 90. Скляне намисто з поховання № 111 Чернелево-Руського могильника (фонди ТОКМ)
- Фото 91. Сокирквидна підвіска з поселення у с. Суходоли на Львівщині (фонди БІКМ)
- Фото 92. Залишки скарбу (?) римських денаріїв, знайденого «чорними копачами» біля с. Орихівчик Львівської області (фонди БІКМ)
- Фото 93. Денарій Фаустіни Старшої з поселення Малинище-I (фонди БІКМ)
- Фото 94. Срібний злиток з пам'ятки Броди-I (фонди БІКМ)
- Фото 95. Черепин. Залишки печі-кам'янки з житла XII (Баран, 1961а, рис. 14)
- Фото 96. Ліпний посуд з поселення Бовшів-II в експозиції АМ ЛНУ ім. І. Франка
- Фото 97. Кераміка типу «terra sigillata» із Звенигорода (Пастернак, 1931, рис. 1)
- Фото 98. Рогові гребені з поселення черняхівської культури Ріпнів-II (фонди АМ ЛНУ ім. І. Франка)
- Фото 99. Матеріали з поселення біля с. Жовтанці на Львівщині (1–3) і підвіска з Черепина (4 – Баран, 1956, рис. 48)
- Фото 100. Римські денарії, знайдені біля с. Жовтанці Львівської області
- Фото 101. Бронзова рука з с. Мишків на Тернопільщині (фонди ЛІМ)
- Фото 102. Керамічний світильник з б'юстом римського імператора Гальби (фонди ЛІМ)
- Фото 103. Матеріали з Борочицького скарбу (Mitkova-Szubert, 1999, гус. 2, 7)
- Фото 104. Місце знахідки скарбу в околиці с. Жуличі Львівської області
- Фото 105. Римські денарії з Жуличівського скарбу (фото з Інтернет-аукціону «Violity»)

Рис. 1. Ізидор Коперніцький (1825–1991)

Рис. 2. Перша сторінка праці В. Деметрикевича «Vorgeschichte», 1898 р.

Рис. 3. Матеріали з розкопок поховання в с. Увисла на Тернопільщині (Ossowski, 1891a, fig. 10, 12)

Рис. 4. Кераміка типу «terra sigillata» із Звенигорода на Львівщині (Пастернак, 1931, рис. III)

Рис. 5. Інгумацийне поховання біля с. Рудка Кременецького повіту (Сункаловський, 1936, s. 350)

Рис. 6. Матеріали з розкопок Л. І. Крушельницької в Ромоші (Крушельницька, Оприск, 1975, рис. 3)

Рис. 7. Матеріали з розкопок черняхівського поселення Крутнів-I (ур. «На границі») Тернопільської області (Крушельницька, 1985 (звіт), табл. 17)

Рис. 8. Фрагменти ліпної кераміки з Малашівського поселення (Kokowski, Stasiak, Stroceń, 1997, рис. 7)

Рис. 9. План наземного житла № 79 (Козак, 2012, рис. 19)

Рис. 10. Матеріали з поховання пшеворської культури біля с. Шипівці Тернопільської області (Олійник, Михайловський, 2006, рис. 1)

Рис. 11. Матеріали з розкопок черняхівського поселення Гряда-I (Войнаровський В., Войнаровський А., 2011, рис. 67, 69)

Рис. 12. Фібули з пшеворського могильника біля Судової Вишні (фонди АМ ЛНУ ім. І. Франка)

Рис. 13. «Каміні життя» з могильника в Новому Яричеві (фонди КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей», м. Винники)

Рис. 14. Загальний план дослідженої у 2017 р. території могильника Карів-I

Рис. 15. Червонолакова чаша з поховання № 1: 1 – загальний вигляд; 2–3 – декоративні елементи (фонди КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей», м. Винники)

Рис. 16. Скляні кубки з поховання № 2 Карівського могильника (фонди КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей», м. Винники)

Рис. 17. Скляні чаші з поховання № 2 (фонди КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей», м. Винники)

Рис. 18. Карів-I. Бронзовий казан з антропоморфними атташами із поховання № 2 (фонди КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей», м. Винники)

Рис. 19. Карів-I. Бронзова сітула з поховання № 2 (фонди КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей», м. Винники)

Рис. 20. Карів-I. Залишки бронзового окуття ритонів з поховання № 2 (фонди КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей», м. Винники)

Рис. 21. Переріз поховання № 15 Звенигородського могильника (Свешников, 1957, рис. 24)

Рис. 22. Матеріали з кремаційного поховання № 45 могильника липицької культури у Болотні Львівської області (Цигилик, 2003, рис. 10 Б)

Рис. 23. Кераміка зарубинецького типу з поселення липицької культури у с. Ремезівці Львівської області (Цигилик, 1975, рис. 41)

Рис. 24. Матеріали з могильника в Могилянах на Рівненщині (Максимов, 1982, табл. XXIV)

Рис. 25. План розкопу № IV у Підберізцях Львівської області: а – глиняна обмазка, б – камінь, в – вугілля і попіл (Козак, 2008б, рис. 1)

Рис. 26. Ліпний посуд зубрицької культури з поселення Попівці-IV Львівської області (фонди БІКМ)

Рис. 27. Матеріали зубрицької культури з поселення біля с. Підберізці на Львівщині (Козак, 2008б, рис. 4)

Рис. 28. Кам'яна стела із с. Заздрість на Тернопільщині (Бандрівський, 1992, с. 67)

- Рис. 29. План заглибленої житлової споруди з поселення Крутнів-І Тернопільської області (Крушельницька, 1985 (звіт), табл. 15)
- Рис. 30. План господарської споруди з поселення Малинище-І на Львівщині
- Рис. 31. План господарської споруди з поселення Броди-І Львівської області
- Рис. 32. Матеріали з поховання біля с. Рудки на Тернопільщині (Кухаренко, 1980, табл. XXXI–XXXII)
- Рис. 33. Ліпний посуд з поселення Малинище-І (фонди БІКМ)
- Рис. 34. Ліпний горщик з поселення Дудин-ІІ (фонди БІКМ)
- Рис. 35. Ліпний горщик пшеворського типу з вельбарсько-черняхівського поселення Броди-І (розкопки В. С. Терського, 1982 р. Фонди БІКМ)
- Рис. 36. Кружальний горщик з поселення Дудин-ІІ (фонди БІКМ)
- Рис. 37. Ліпна кераміка з поселення Накваша-І (фонди БІКМ)
- Рис. 38. Матеріали з розкопок Л. І. Крушельницької поселення Крутнів-І (Крушельницька, 1985 (звіт), табл. 17)
- Рис. 39. Залізні ножі з поселення Дудин-ІІ (фонди БІКМ)
- Рис. 40. Гострильні бруски з поселення Дудин-ІІ (фонди БІКМ)
- Рис. 41. Кістяна шпилька з житла-майстерні № 121 Хрінниківського селища (Козак, 2016, табл. 13: 7)
- Рис. 42. Дудин-ІІ. Фрагменти жовтоглиняних амфор (фонди БІКМ)
- Рис. 43. Фібули типу Dybäck/Independenta: 1–2 – Pruszcz Gdański (Pietrzak, Rożnowski, 1996, гус. 4: 3–4); 3 – Солонці (Котигорошко, 1987, рис. 6: 7); 4 – Кобиля (Строць, 2008, рис. 64: 2)
- Рис. 44. Залізний кінцевик поясу з поселення Суховоля-ІІІ (фонди БІКМ)
- Рис. 45. Скляна пастова намистина з поселення Суховоля-ІІІ (фонди БІКМ)
- Рис. 46. Складномозаїчна намистина з пам'ятки Дудин-ІІ (фонди БІКМ)
- Рис. 47. Скляна намистина з с. Баличі Львівської області (Maćzuga, 1974, гус. 1)
- Рис. 48. Антропоморфне зображення на Вейберзькій намистині з Норвегії (Kellmer, 1977, fig. 1)
- Рис. 49. Дудин-ІІ. Бронзова шийна гривна (1) і підвіска-амулет з ікла кабана (2) (фонди БІАМ)
- Рис. 50. Золота підвіска-кулон з поселення Дудин-ІІ (фонди ЛІМ)
- Рис. 51. План напівземлянкового житла № 2 з поселення біля с. Свірж Львівської області (Цигилик, Касюхнич, Грибович, 2003, рис. 1)
- Рис. 52. План гончарної майстерні з поселення у с. Свірж: 1 – стінка горна; 2 – перемичка; 3 – контури продухів (Цигилик, Касюхнич, Грибович, 2003, рис. 4)
- Рис. 53. Ліпний посуд Верхньодністерської групи черняхівської культури (Баран, 1981, табл. ІІ)
- Рис. 54. Кружальний посуд черняхівської культури (Баран, 1981, табл. ХІІ)
- Рис. 55. Фрагменти піфосів з житла № 1 Свіржського поселення (Цигилик, Касюхнич, Грибович, 2003, рис. 11)
- Рис. 56. Фрагменти амфор з поселення в Черепині (Баран, 1961а, табл. ХІІІ)

Рис. 57. Матеріали з поселення Гряда-I (Войнаровський В., Войнаровський А., 2011, рис. 67: 4,6; 69)

Рис. 58. Колекція ножів з Черепина (Баран, 1961а, табл. XV)

Рис. 59. Наконечники з поховання № 265 Чернелево-Руського могильника (Гопкало, Тылищак, 2010, рис. 2)

Рис. 60. Бронзовий виріб з поселення Ріпнів-II (Баран, 1981, рис. 47: 2)

Табл. I. Матеріали з могильника пшеворської культури в околиці м. Судова Вишня Львівської області (фонди АМ ЛНУ ім. І. Франка)

Табл. II. Карів-I. Кераміка з поховання № 1 (фонди КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей», м. Винники)

Табл. III. Карів-I. Фрагменти імпортного (1–2) та кухонного (3) посуду (фонди КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей», м. Винники)

Табл. IV. Ножиді та кресала з Карівського могильника (фонди КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей», м. Винники)

Табл. V. Деталі гарнітури поясу з могильника Карів-I: 1–6 – пряжки; 7–8 – кінцевики (фонди КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей», м. Винники)

Табл. VI. Колекція фібул і прикрас з поховань та орного шару Карівського могильника (фонди КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей», м. Винники)

Табл. VII. Карів-I. Предмети озброєння (фонди КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей», м. Винники)

Табл. VIII. Шпори з могильника Карів-I (фонди КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей», м. Винники)

Табл. IX. Карів-I. Елементи кінської вуздечки (фонди КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей», м. Винники)

Табл. X. Імпортний посуд з могильника Карів-I (1 – кераміка; 2–4 – скло) (фонди КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей», м. Винники)

Табл. XI. Карів-I. Бронзовий посуд з поховання № 2 (фонди КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей», м. Винники)

Табл. XII. Карів-I. Залишки ритонів з поховання № 2 (1 – реконструкція; 2–5 – бронзові елементи окуття) (фонди КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей», м. Винники)

Табл. XIII. Керамічний матеріал з житлової (?) споруди поселення Попівці-IV (1 – схематичний план розкопу; 2–9 – кераміка зі споруди) (фонди БІКМ)

Табл. XIV. Попівці-IV. Кераміка зарубинецько-пшеворського типу із житлової (?) споруди (фонди БІКМ)

Табл. XV. Попівці-IV. Кераміка зубрицької культури (фонди БІКМ)

Табл. XVI. Попівці-IV. Матеріали з наземної господарської будівлі (фонди БІКМ)

Табл. XVII. Плани залишків житлових споруд з пам'яток Дудин-II (1) і Малинище-I (2) (фонди БІКМ)

Табл. XVIII. Ліпна кераміка з поселення Дудин-II (фонди БІКМ)

Табл. XIX. Ліпна кераміка з поселення Дудин-II (фонди БІКМ)

Табл. XX. Кружальний посуд (1–7) і пряслиця (8–9) з поселення Дудин-II (фонди БІКМ)

Табл. XXI. Дудин-II. Посуд виготовлений на гончарному крузі (фонди БІКМ)

Табл. XXII. Матеріали з поселень Суховоля-I (1), Суховоля-VII (2–4) (фонди БІКМ)

Табл. XXIII. Матеріали з поселення Малинище-I (фонди БІКМ)

Табл. XXIV. Броди-I. Липна кераміка (1–17) та знаряддя праці (18–19) (мал. В. М. Коноплі, фонди БІКМ)

Табл. XXV. Броди-I. Фрагменти кружального посуду (1–7), прясло (8) і тягарці до ткацького верстату (9–10) (мал. Г. В. Вітвіцької, фонди БІКМ)

Табл. XXVI. Карта знахідок фібул типу Durbäck/Independența (1 – Schuster, 2017, Abb. 6 з доп. Я. Онищука) і матеріали з поселення Броди-I (2–15)

Табл. XXVII. Карта знахідок складномозаїчних намистин з личинами типу II (1 – Stout, 1993, p. 100); намистини з пам'яток Дудин-II (2), Bursuceni (3 – Postică, 2014, fig.2: 3–4), Дебсзупо (4 – Žak, 1977, abb. 2), Суховоля-IV (5), Малинище-I (6), Броди-I (7–9); скляна каменя (10) з поселення у с. Суходоли Львівської області (1, 5–10 – фонди БІКМ)

Табл. XXVIII. Золота підвіска з поселення Дудин-II (1), варварські наслідування ауреуса з околиць с. Паликорови Львівської області (2) і Національного музею історії України (3 – Кропоткин, 1967, с. 35) (1 – фонди ЛІМ)

Табл. XXIX. Гребені Верхньодністерської групи черняхівської культури: 1 – Бовшів; 2–3 – Ріпнів-II; 4 – Тарасівка (1–3 – фонди АМ ЛНУ ім. І. Франка, 4 – АМ ІУ НАНУ)

Табл. XXX. Монети із Жуличівського скарбу (1 – аверс; 2 – реверс)

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А

Абашина Н.С. 126, 230
 Аврелій Клавдій (Клавдій II Готський), імператор 383
 Адріан, імператор 206, 258, 313, 315, 316, 357, 381, 383, 384, 386, 465
 Айсінгс Класіна 173
 Александр Север, імператор 383
 Алексеева Е. М. 303, 305, 306
 Алтынбеков К. 113
 Альмгрен О. (Альмгрен Оскар) 129, 160, 207, 296, 353, 374
 Амали, династія 230
 Амброз А. К. 160, 198, 374
 Гамбургер Наталія Павлівна 46
 Ананьев Я. Ю. 139
 Анджейовський Я. (Анджейовський Яцек) 10
 Андрейчук Ю. М. 20
 Анохін О. В. (Анохин О. В.) 387
 Антонін Пій, імператор 182, 206, 316, 357, 380, 381, 384, 465
 Антоніни, династія 315
 Антоневиц В. 41, 52, 335, 381
 Антонович В. (Антонович Володимир, Антонович В) 22, 23, 384
 Атропос, богиня-мойра 273
 Аполлон, бог 206
 Ауліх В. В. (Ауліх Вітольд Вітольдович) 52, 61
 Ахмедов И. Р. 176

Б

Бадер О. Н. 112
 Бандрівський М. С. (Бандрівський Микола Стефанович) 27, 236, 237, 327, 333, 364
 Бандровський О. Г. 27, 363, 364
 Баран В. Д. (Баран В., Баран Володимир Данилович) 10, 29, 33, 46, 50–52, 57–61, 72, 102, 115, 116, 183, 184, 215, 234, 240, 281, 282, 301, 310, 323–331, 333, 336–343, 346–350, 352–359, 361, 367, 372, 374–376, 389, 499, 503, 505, 508, 510, 515, 517, 523

Барановський Тадеуш 167
 Бардецький А. 83, 530–532
 Басик П. Д. 57
 Бахус, бог 206
 Безбородов М. А. 372
 Бекманн Крістомарія 163
 Бемманн Ян 305
 Березовець Дмитро Тарасович 210
 Берест Р. Я. (Берест Роман Ярославович) 81, 82, 85, 185, 187, 188, 194, 503, 504
 Белан Н. Г. 320, 362
 Белевец В. Г. 20, 151, 298
 Біборський Марцін 131, 164
 Бігус Михайло 82, 519, 520
 Бідзіля Василь Іванович (Бидзіля В. И) 36, 167, 193, 202
 Білас Н. М. (Білас Н.) 73, 81, 91–93, 101, 133, 140, 178, 497–499, 505, 513–515, 522
 Білінська Л. І. 117
 Біловус Семко 34, 498
 Біляшівський М. (Бьяшевській) 23
 Бітнер-Врублевська А. (Бітнер-Врублевська Анна) 20, 301
 Блажеевський А. 20
 Блюме Е. 52
 Бобак Д. 498
 Бобринський А. А. 188, 330
 Богацький В. В. 106, 107, 109
 Богдан Ігор Орестович 97
 Боднарчук А. А. 65, 216, 506
 Боряк О.О. 273
 Бохнак Т. (Бохнак Томаш) 131, 132, 166, 201
 Брайчевський М. Ю. (Брайчевський Михайло Юліанович) 37, 46, 202, 316, 356, 358, 379, 381, 509, 524, 528, 529
 Бренер Е. 52
 Бруяко И. В. 159
 Бугай П. 84, 93, 506, 507, 515, 516
 Булик Н. М. 21–23, 29
 Булич В.В. (Булич В.) 101, 140, 178
 Бурбіста (Біребіста), правитель 209
 Бурше А. 383

В

- Вакуленко Л. В. (Вакуленко Л., Вакуленко Ліана Василівна) 10, 47, 237, 298, 329, 366, 372
- Валент, імператор 357, 384, 387
- Валетудо, богиня 206
- Вальчук Прокіп 42
- Вальчук Хома 81
- Веловейський Єжи 170
- Венера, богиня 203, 294
- Верданді, богиня-норна 273
- Веспансіан, імператор 357, 465
- Винокур І. С. (Винокур І., Винокур Іон Срульович, Винокур І. С.) 10, 56, 57, 61, 102, 115, 189, 200, 234, 236, 237, 260–262, 324, 327, 331, 336, 357, 358, 389, 505, 519
- Вітвіцька Г. В. 90, 91, 96, 303, 325, 504, 509
- Вікторія, богиня 203, 206, 382
- Вітелій, імператор 316
- Возьни М. 24
- Войнаровський В. М. (Войнаровський Віктор Миколайович) 79, 80, 84, 86, 87, 104, 200, 236, 256, 260, 289, 312, 320, 333, 334, 341, 345, 347, 350, 351, 358, 361, 362, 506, 507, 511, 516
- Войтович Л. В. (Войтович Леонтій Вікторович) 20, 90, 231, 232, 299, 334, 344, 346, 351, 355, 360, 362, 513
- Войтюк О. П. 243
- Войцещук Н. 91, 93, 96, 498, 514
- Волинець О.М. 183, 185, 186
- Володарець-Урбанович Я. В. 92, 499
- Володченко З. А. 50
- Волонгевич Р. 10, 153, 266, 337
- Волошинський Я. 22
- Воляник В. К. (Воляник Василь Климентійович) 55, 66, 67, 521
- Вольфрам Х. 289
- Воронятов Сергій (Воронятов С. В.) 232, 236, 273, 335
- Гаврилюк О. М. (Гаврилюк Олег Миколайович) 73
- Гаврітухін Ігор Олегович (Гавритухін І. О.) 73, 162
- Гадачек К. (Гадачек Кароль) 10, 21, 25, 26, 28, 29, 43, 115, 334, 361, 371, 389
- Гай Требоніан Галл, імператор 378
- Галієнус, імператор 316
- Гальба, імператор 94, 206–208, 316, 368
- Гаськевич О. В. 14, 16
- Гегевіч Мортен 152
- Гей О. А. 56, 258, 259, 262, 519
- Герасименко Н. П. 240
- Герасимчук О. В. 273
- Геренчук К. І. 13, 15, 16
- Герета І. П. (Герета Ігор Петрович) 57, 67, 68, 72, 263, 278, 279, 286, 290, 295, 296, 300, 311, 317, 351, 372, 373, 524
- Герета О. П. 57
- Германаріх, король 232
- Германік, консул 356
- Гермес, бог 376
- Гінальський Є. (Гінальський Єжи) 137
- Глушко Михайло Степанович 169, 360
- Годловський К. 115
- Гопкало О. В. (Гопкало Оксана Вікторівна) 58, 72, 272, 295, 310, 336, 339, 346, 347, 354–356, 371–373, 508
- Горбаненко С. А. 227, 228, 254, 272, 278, 279, 302, 317–319, 359
- Гороховський Є. А. (Гороховский Е. А.) 295, 297, 354
- Гошко Т. Ю. 302
- Граляк Т. 20
- Гребеняк В. (Гребеняк Володимир) 30, 31, 389, 500, 502, 519
- Грибович Р. Т. 70, 90, 104, 325–327, 331, 332, 341, 346, 347, 351, 504, 515
- Гринчишин Б. В. (Гринчишин Б.) 101, 140, 178
- Грушевський М. (Грушевський Михайло) 22, 41
- Гудкова О. В. 236, 239
- Гулик С. 237
- Гунтігіс База, воєначальник 230
- Гупало В. 91

Г

Гаврилюк О. М. (Гаврилюк Олег Миколайович) 73

Д

Даниленко В. М. 180
 Демитрикевич В. (Демитрикевич Володимир) 10, 24, 28, 389
 Дерех О. 82, 185, 212, 505, 506
 Діденко С. В. 272, 292, 342, 244, 351
 Дідій Юліан, імператор 380
 Дзиговский А. Н 159
 Дзнеладзе О. С. 302
 Дікулеску К. 52
 Діоскури (Діоскури Кастор і Поллукс), античні герої 203, 206
 Довгань П. 81, 84, 94, 509–512
 Довженок В. И. 358
 Домбровська Тереза 160
 Доміціан, імператор 357
 Драчук В. С. 237
 Дудек Агнешка 324

Е

Егорейченко А. А. 162
 Еггерс Г. Ю. (Еггерс Ганс Юрген) 174, 177, 293
 Ейсен Г. (Ейсен Густав) 304, 307
 Еквітас, богиня 387
 Елій Вер, імператор 384
 Елпашев С. В. 260

Ж

Жак Ян 305, 306
 Жаров Г. В. 117
 Жарський К. 237
 Ждан М. 237
 Житинський Л. 23
 Жуковский П. М. (Жуковский П.) 318
 Журавлєв Д. В. 171, 367
 Журко А. И. 329

З

Загайська Х. Р. (Загайська Х.) 101, 140, 178
 Зайцев О. О. 319
 Закоршм'яний Р. П. 67
 Засецка І. П. (Засецкая И. П.) 232, 315, 376
 Зашкільняк Л. О. 106

Зевс, бог 273
 Зеленин Д. К. 359
 Зінько Ю. В. 14
 Злагорський О. Є. 83, 497, 529
 Зуб Д. Ю. 314

І

Іванішина С. І. 238
 Івановський В. І. (Івановський Василь Іванович, Ивановский В. И.) 56, 57, 65, 66, 72, 78–80, 188, 504, 508, 516
 Ізида, богиня 294
 Ільчанишин Василь 82, 185, 212, 505, 506, 520
 Інісмей, правитель 239

Й

Йовіан (Клавдій Йовіан), імператор 32, 380, 382
 Йордан, історик 107, 118, 230, 231

К

Казакевич Геннадій Михайлович (Казакевич Г. М.) 134, 135
 Казанський М. М. (Казанский М. М.) 20, 232
 Калішук Анатолій Петрович 55
 Калужняцький Е. 22
 Кандиба Олег (Кандиба О.) 32, 33, 44, 517
 Капустяник В.Б. 161
 Кассій Діон, історик 107, 118, 182
 Каспарова К. В. (Каспарова Ксенія Василівна) 50, 212, 231, 531
 Касюхнич В. 70, 90, 91, 104, 325–328, 330–332, 339, 341, 346, 347, 504, 515
 Качановський Пйотр 131, 164
 Кельмер Інгер 307
 Кемпліч Мар'ян 27
 Кеніг А. В. (Кениг А.) 110
 Кирильчук А. А. 16
 Кияшко А. Г. 260
 Кіса Антон 304
 Клапчук Михайло 44
 Клейн Л. С. 107

- Клодій Альбін, імператор 384, 286, 465
 Клото, богиня-мойра 273
 Ковалевська Т. М. 13
 Ковальчук О. М. 302
 Козак Д. Н. (Козак Д., Козак Денис
 Никодимович) 10, 50, 60, 64–66, 68–70,
 75–78, 92, 103, 115, 116, 118–120, 123–
 135, 137, 138, 151, 154, 189, 196, 199,
 208–211, 215–226, 228, 230–232, 234, 242,
 243, 245, 250, 255, 258, 265, 267, 269, 274,
 276–279, 281, 282, 287–289, 292–294, 296,
 300, 302, 311, 313, 316, 319, 324, 327, 331,
 335, 350, 357, 361, 366, 375, 381–383, 389,
 497–502, 505–507, 515, 526, 529, 531
 Козловська В. 44
 Козловський Л. (Козловський Леон) 41,
 115, 264
 Коковський А. (Косовський Анжей) 10,
 39, 57, 256, 281, 310, 371
 Колендо Є. (Колендо Єжи) 115
 Колосовская Ю. К. 181, 363
 Коммод, імператор 48, 182, 316, 357, 381,
 384, 387, 465
 Коморошан М. 22
 Конопля Віталій Михайлович 57, 63, 69,
 73, 78, 80, 81, 83, 84, 93, 236, 312, 490,
 498, 499, 501, 503–508, 510–517, 522, 524,
 525, 529
 Констанцій II, імператор 307, 308, 357
 Коперніцький І. (Коперніцький Ізидор)
 21, 25, 26
 Кормич Л. І. 106, 107, 109
 Корзухіна Г. Ф. 180
 Коссіна Г. 115
 Костжевський Ю. (Костжевський Юзеф)
 32, 41, 52, 129, 132
 Костюк М. 93
 Костянтин Великий (Костянтин I), імпе-
 ратор 307, 308, 366, 375, 396
 Костянтин II, імператор 307, 308, 384
 Котигорошко В. Г. 298, 363
 Краснов Ю. О. 227, 358, 359
 Кривцова-Гракова О. А. 351
 Кріспіна, августа 384, 465
 Кропоткін В. В. (Кропоткін В., Кропоткін
 Владислав Всеволодович) 10, 40, 55, 62,
 63, 202, 287, 366, 377–379, 384, 389
 Кропоткін О. В. 292
 Крутликowa И. Т. 208, 209, 363, 367
 Круковський С. 41
 Крушельницька Л. І. (Крушельницька
 Лариса Іванівна) 50, 57–62, 70–72, 80,
 81, 249, 250, 267, 275, 280, 502, 508, 509,
 516
 Кубійович В. 237
 Кулаков В. И. 169, 170, 356
 Кухаренко Ю. В. (Кухаренко Ю., Куха-
 ренко Юрій Володимирович) 10, 29,
 37, 38, 50, 55, 102, 115, 212, 231, 234,
 255–259, 281, 284, 285, 293, 294, 300, 313,
 315, 389, 521, 529, 531
 Кучінко М. М. (Кучінко Михайло Михай-
 лович) 69, 74, 78, 501, 529
 Кручкович В. А. 139
- Л**
- Лавров В. В. 387
 Лазурко О. 90, 508
 Лахесіс, богиня-мойра 273
 Левада М. Є. (Левада Максим, Левада М. Е.)
 290, 324, 347
 Левус Віктор 96
 Леский Зигунд 38, 293
 Лех Я. 41
 Ліана Т. (Ліана Тереза) 153, 156
 Лібертас, богиня 206
 Лобай Б. И. 239
 Лучкевич П. (Лучкевич Пйотр) 131, 135
 Луцій Вер, імператор 384
 Луцілла, августа 384
 Любічев М. В. 20
 Люстгаус Дон 364
 Ляпушкін Іван Іванович 51
 Ляска В. 93, 96, 303, 316, 509, 514
- М**
- Магомедов Б. В. (Магомедов Б., Магоме-
 дов Борис Вікторович) 10, 20, 103, 193,

- 194, 231, 234, 236, 256, 264, 272, 274, 282, 288, 290, 293, 310, 323, 324, 341, 342, 347, 350, 351, 360, 361, 365, 374, 378, 379
- Мадида-Легутко Р. (Мадида-Легутко Рената, Мадыда -Легутко) 10, 158, 159, 300, 301
- Маєвський Еразм 32
- Маєвський К. (Маєвський Казимир) 42, 44, 369, 370
- Мазур Л. Н. 108
- Майорчак М. І. 364
- Максиміліан, імператор 315
- Максимін (Максимін Фракієць), імператор 40, 384
- Максимов Є. В. 210, 211, 212, 214, 310
- Макеев Ю. М. (Макеев Юрій Миколайович) 57, 60, 63, 200, 237, 238, 505, 507, 517
- Маринич А. М. 12, 16
- Маринович А. Б. 101, 140
- Марк Аврелій, імператор 384, 465
- Марціняк Ю. 115
- Марція Отацилія Севера, августа 317
- Масик Р. 34
- Махно Є. В. (Махно Е. В.) 37, 39, 43, 46, 329, 336, 509, 517, 521, 522, 524, 527, 528, 529
- Мацкевий Л. Г. (Мацкевой Л. Г.) 70, 512
- Мачинський Дмитро 335
- Мегер В. П. 61, 189, 200, 505
- Мельник-Антонович К. 23
- Мелюкова А. І. 237
- Мизгін К. В. (Мизгін Кирило Валерійович, Мызгин К. В.) 20, 206, 322, 378
- Милашевський О. С. (Милашевский А. С.) 20, 243, 261, 262, 269, 272, 292, 302, 312, 529
- Милян Т. Р. (Милян Тарас Романович) 81, 88, 89, 99, 206, 254, 255, 262, 318, 497, 510, 511, 513
- Михайлова Р. Д. 135
- Михайловський Я. 84, 85, 120, 500
- Михальчишин І. 81, 509, 510
- Мичковський К. 34
- Мінерва, богиня 206
- Міткова-Шуберт Кунка (Mitkova-Szubert Kunka) 380, 383
- Мітра, бог 322
- Мончинська М. (Мончинська Магдалена) 260, 306, 308, 374
- Мостовий Д. О. (Мостовий Д.) 101, 140, 178
- Мрозовський Людвік 37, 256
- Муха Б. П. 14, 15

Н

- Нерон, імператор 89, 262, 357
- Нестеровський В. А. 302
- Незабітовска-Вісьневска Барбара 377
- Нижинецький Д. 22
- Нікітіна Г. Ф. (Нікітіна Галина Федорівна, Никитина Г. Ф.) 256, 259, 260, 284, 288, 349
- Нікольченко Ю. М. 37, 39, 55, 56, 63, 526–532
- Носек С. 115
- Нотіс, правитель 209

О

- Обломський А. М. (Обломский А. М.) 162, 180, 210, 212, 288
- Овчинников О. 25, 368, 370, 371
- Олендзький М. 115
- Олійник Василь Іванович 73, 79, 84, 85, 120, 500, 518
- Онищук Я. І. (Онищук Я., Онищук Ярослав) 22, 93–99, 104, 105, 116, 120, 129, 130, 131, 133, 137, 140, 178, 183, 185, 187, 203, 204, 206, 208, 211, 220–222, 226, 232, 235, 236, 244, 247, 250, 254, 264, 267, 272, 284–286, 292, 296, 297, 303, 304, 307, 308, 311, 315, 316, 350, 363, 364, 379, 385, 387, 388, 492, 498, 502, 503, 508, 509
- Оплінський Юліан 28
- Оприск В. Г. (Оприск Василь Григорович, Опрыск В. Г.) 48, 62, 69, 75, 503, 516, 531
- Орлов Р. С. 65, 134, 135, 375
- Осаульчук О. 81, 88, 89, 93, 254, 255, 262, 498, 510, 511, 513
- Оссовський Г. (Оссовський Готфрид) 22, 26, 27

- Островський М. І. (Островський М.,
Островський Михайло, Островський
Михайло Іванович, Островский М. И.)
37, 41, 43, 46, 55–57, 259, 260–262, 336,
519
- Отон, імператор 386, 465
- Охріменко Г. В. (Охріменко Григорій
Васильович) 69, 74, 78, 501, 529
- П**
- Павлів Дмитро Юліанович 69, 93, 498
- Панишко С. 369
- Панікарський А. В. (Панікарський Антон
Валерійович) 20, 76, 272, 292, 302
- Панковский В. Б. 351
- Пастернак Я. (Пастернак Ярослав) 10, 32,
33, 35, 36, 39, 41–44, 343, 344, 367, 379,
381, 389, 502, 512
- Пачкова С. П. 212, 320
- Пашкевич Г. О. (Пашкевич Галина
Олександрівна) 88, 89, 226–228, 254,
278, 279, 317, 318, 319, 359
- Пащенко В. М. 12, 16
- Пелецишин М. А. 53, 60, 525
- Пенцак В. 65, 216, 506
- Пеняк П. 22
- Петерс Б. Г. 200, 351
- Петерсен Е. 39, 41
- Петраускас О. В. (Петраускас Олег
Валдасович) 255, 260, 272, 288, 292,
335, 351
- Пертінакс, імператор 380
- Петров Віктор Платонович 55
- Петрушевич Антін 21
- Пешек Х. 115
- Пивоваров С. В. 20, 203, 204, 206, 363, 387,
503
- Піоро І. С. 63, 238, 507
- Піотровська Д. 32
- Піотровський Юзеф 32, 379
- Піцишин М. 25, 368, 370, 371
- Плеханов Ю. 93, 516
- Пліній Старший (Гай Пліній Старший),
історик 356
- Площанський В. 22
- Погоральський Я. В. 98, 99, 101, 120, 124,
129–131, 133, 138, 140
- Позняк С. П. 14, 16
- Полібій, історик 364
- Полянський Ю. (Полянський Юрій) 32,
41, 44, 343
- Постіке Г. (Постіке Георгі) 307, 308
- Прищепя Б. А. 64, 76, 78, 83, 199, 232, 243,
245, 267, 292, 293, 311, 497, 525–527, 529,
531, 532
- Прокопів В. 226, 284–287, 289, 350
- Прусевич Олександр 37
- Птолемей Клавдій, вчений 107, 183
- Пулавський Ф. 291
- Р**
- Радюш О. А. 268
- Раппопорт П. П. 329
- Ратич Олексій Онисимович 46
- Рафалович И. А. 351
- Ревера Ю. 88, 89, 262, 510
- Рейда Р. М. 234
- Рейман Тадеуш 38
- Рейнеке П. 41, 52
- Ременников А. М. 363
- Риер Я. Г. 245
- Ридчук П. В. 20, 111, 144
- Рікман Е. А. 327, 358, 361
- Ріхтговен Б. 115
- Рогге Н. 22
- Рома, богиня 203, 205, 206
- Ротар О. 79, 518
- Рудий В. 90, 504
- Рудинський Михайло Якович 46
- Рудич Т. О. 240, 260, 264
- Румянцева О. С. 20, 309, 372
- Русанова І. П. (Русанова И. П.) 36, 115,
193, 202, 218, 264
- С**
- Сабіна, августа 384, 465
- Савич В. П. (Савич Володимир Петрович)
48, 59, 73, 278, 514–519

- Савчук А. П. 46
 Саламаха І. 23
 Сало Б. 334, 344, 346, 351, 355, 513
 Салюс, богиня 206
 Сарапіс (Серапіс), бог 77, 78, 293, 294
 Свешніков І. К. (Свешніков І., Свешніков Ігор Кирилович, Свешніков І. К.) 37, 39, 43, 46, 47, 52, 55, 56, 61, 63, 125, 133, 135, 190, 197, 198, 202, 255, 289, 301, 312, 313, 382, 499, 503, 526, 527–532
 Сєдов В. В. 117, 227
 Селінг Д. (Селінг Дагмар) 304
 Семенов С. А. 200, 351
 Семёнова Л. Е. 209
 Септимій Север, імператор 384
 Сергєєва М. С. 287, 292, 302
 Серкіз Р. Я. 20, 112, 161, 297, 321
 Сидорович В. З. (Сидорович В.) 101, 140, 178
 Симоненко О. В. (Симоненко Олександр Володимирович, Симоненко А. В.) 63, 236, 238, 239, 507
 Симонович Е. О. (Симонович Ераст Олексійович, Сымонович Э. А.) 169, 256, 260, 331, 341
 Синиця Є. В. 216, 230
 Ситник О. С. (Ситник Олександр Степанович) 20, 41–45, 73
 Сілаєв О. 73, 91–93, 133, 497–499, 505, 512–516, 522
 Сілецький Роман Броніславович 329
 Сіцінський Юхим 23
 Скворцов К. Н. 142, 153, 168, 169
 Скиба А. В. 329
 Скульд, богиня-норна 273
 Скура Каліна 377
 Слободян Т. І. 61, 92, 101, 121, 140, 141, 146, 183, 185, 186, 200, 202, 207, 499, 505, 506
 Сміленко А. Т. 344, 367
 Смирнова Г. І. 206
 Смішко М. Ю. (Смішко М., Смішко Маркіян, Смішко Маркіян Юліанович, Смишко М. Ю.) 10, 26, 28, 30, 34–37, 40–42, 45, 46, 48, 50–53, 60, 115, 116, 118, 125, 129, 182, 189, 190, 195, 201, 218, 235, 237, 246, 255, 267, 278, 289, 294, 301, 309, 312, 313, 316, 325, 327, 347, 355, 370, 372, 382, 389, 497, 502, 505, 510, 518, 527, 528
 Сорочук А. 40
 Став'ярська Т. 303
 Стеблій Н. М. (Стеблій Наталія Миколаївна) 81, 84, 86, 87, 91, 101, 140, 184, 324, 325, 357, 510, 512
 Стемковський В. 369
 Стоут Е. (Стоут Енн) 307, 308
 Стрільчук Василь Михайлович 96, 97, 508
 Строцьєнь Б. С. (Строцьєнь Богдан Степанович) 72, 73, 75, 76, 79, 82, 83, 104, 185, 212, 232–235, 244, 246, 247, 263, 266–268, 274, 277, 279, 281, 283, 290, 291, 292, 294, 296–299, 310, 316, 505, 506, 517–521, 523, 524
 Строцьєнь Л. 79, 244, 267, 521
 Стурлусон Сноррі 196
 Сулімірський Т. (Сулімірський Тадеуш) 31, 33–36, 39, 41, 195
- ## Т
- Такенберг К. 41
 Тацит К. (Тацит Корнелій, Тацит Публій Корнелій) 107, 116, 117, 131, 132, 146, 166, 175, 264, 290, 319, 356, 378, 386
 Теліженко С. А. 83, 310, 312, 529
 Терпиловський Р. В. 20, 117, 210, 215, 216, 282
 Терський Володимир Саватійович 22, 23, 36, 41, 42, 97, 269
 Тіт, імператор 384
 Тіханова М. О. (Тіханова М., Тіханова Марія Олександрівна, Тіханова М. А.) 10, 39, 43, 53–55, 183, 218, 234, 246, 264, 265, 272, 274, 279, 284, 285, 290, 323, 335, 336, 350, 379–383, 389, 508, 519–522, 524
 Тибінка А. М. 20
 Тилищак В. С. (Тилищак Володимир Семенович, Тылищак В.) 67, 68, 83, 84, 260, 263, 291, 294, 317, 373, 522, 524

Тимець І. В. 20
Ткач В. В. 79, 83, 90, 284, 293, 310, 312, 526-531
Ткач Є. С. (Ткач Євген) 90, 99, 125, 126, 183,
184, 191, 198, 199, 202, 206, 334, 346, 351,
355, 360, 362, 365, 502, 508, 513

Томас Сара 199
Томенчук Богдан Петрович 72
Тор, бог 322

Траян Децій, імператор 383
Траян (Марк Ульпій Траян), імператор
206, 208, 315, 316, 357, 363, 383, 384, 465
Трибала-Завісляк К. 498
Тринковський Ян 365
Троцюк А. В. 139

У

Урд, богиня-норна 273
Успенский П. С. 153, 168

Ф

Фаустіна Молодша, августа 48, 206, 316, 384
Фаустіна Старша (Фаустіна), августа 98,
315, 316, 357, 381, 384, 465
Федоров А. В. 210, 242
Феміда, богиня 273
Фенин О. В. 357, 381, 383
Филипчук Михайло Андрійович 79, 80, 312
Філімер, король 118, 231
Флавія Юлія Гелена (Флавія Юлія Гелена
Августа, Гелена, Олена), августа 307, 308
Фремд Г. М. 15

Х

Хавлюк П. І. (Хавлюк Павло Іванович)
210, 331
Харитонов Є. А. 57, 63, 524
Харковець Ю. І. 83, 497, 525, 529-532
Хмельовська Альдона 199
Холонюк Т. В. 363
Хомякова О. А. 153, 168

Ц

Цегак-Голубічова Гелена 31
Цигилик В. М. (Цигилик В., Цигилик Воло-
димир Миколайович, Цыгылык В. Н.)

10, 47, 48, 58, 59, 60, 65, 66, 70, 72, 90,
91, 103, 104, 125, 182-193, 195-202, 206,
208-213, 325-328, 330-332, 339, 341, 346,
347, 351, 374, 375, 376, 389, 502-504, 510,
511, 514, 515

Цинкаловський О. (Цинкаловський
Олександр) 10, 22, 36-39, 41, 42, 183,
273, 389

Ч

Чайка Р. М. 60, 81, 511, 512
Чайковський М. П. 15
Чопек С. 93, 498
Чорний А. 88, 511
Чернецька Катажина 124
Чикаленко Л. 44
Чобіт Д. В. (Чобіт Дмитро Васильович)
97, 104, 105, 232, 233, 377

Ш

Шараневич І. (Шараневич Ізидор) 21
Шилов Д. Б. 171
Шекун О. В. 282
Шишак Володимир 89, 90, 334, 344, 346,
351, 355, 360, 362, 513
Шишка М. М. 17
Шишкін Р. Г. (Шишкін Руслан Германо-
вич, Шишкін Р. Г.) 284, 287, 288, 349,
351, 359, 360
Шищенко І. Г. 12, 16
Шкоропад В. В. (Шкоропад Віталій
Володимирович) 64, 75, 76, 199, 232,
245, 267, 293, 311, 526, 531
Шнайдер Антоній 21
Шрамко Б. А. 358
Шумовський Ю. 44
Шустер Я. (Шустер Ян) 10, 20, 181, 282,
298, 302
Шуст Р. М. 20

Щ

Щапова Ю. Л. 109, 372
Щукін М. Б. (Щукін Марк, Щукін Марк
Борисович, Щукин М. Б.) 50, 54, 210,
231, 232, 273, 289, 335, 378, 531

- Ю**
 Юлія Домна, августа 384
 Юнгклаус Ернст 304
 Юнона, богиня 206
 Юпітер (Юпітер Доліхенус, Юпітер Доліхен), бог 206, 322, 364, 365
 Юхимчик К. 39
- Я**
 Ягодинська Марина Олександрівна 73, 82, 185, 212, 505, 506
 Яжджевський К. 115
 Ян М. 115
 Яроцький Яків (Яроцкий Я. В.) 53
 Янус, бог 206
 Януш Богдан (Карпович Василь) 30, 32, 236
- А**
 Almgren O. 353
 Andrzejowski J. 148, 156, 158, 178, 198, 289
 Antoniewicz W. 230, 255, 335, 381, 525
- В**
 Baranowski T. 167, 170
 Beckmann Ch. 163
 Belâvec V. 269
 Bemmann J. 305
 Bender W. 265
 Biborski M. 131, 164
 Bitner-Wróblewska A. 162, 301
 Blombergowa M. M. 24
 Błażejowski A. 120
 Bochnak T. 131, 132, 166, 201
 Bugaj E. 127
 Bursche A. 383
- С**
 Cehak-Hołubowiczowa H. 31, 519
 Chmielowska A. 199, 284, 285
 Cynkałowski A. 22, 38, 39, 40, 42, 183, 256, 293, 315, 384, 506, 521, 524
 Cywa K. 228
 Czarnecka K. 124, 153, 312
- Czołowski A. 32, 236
- D**
 Dąbrowska T. 37, 160, 257, 291, 311
 Demetrykiewicz W. 23, 28, 523
 Diaconu Gh. 183, 351
 Dobiáš J. 181
 Droberjar E. 322
 Dyrda K. 136
- E**
 Eisen G. 304
 Eggers H. J. 146, 147, 174, 177, 293
- F**
 Fedorczyk M. 151
 Florkiewicz I. 157
 Fünfschilling S. 174
- G**
 Gabala E. 157
 Gaiu C. 298
 Gałęzowska A. 321, 322
 Garbacz E. 169
 Garbacz K. 169
 Gawroński R. 166
 Ginalski J. 125, 137, 138, 165, 166, 197
- H**
 Hachmann R. 230
 Hadaczek K. 25, 26, 28-30, 43, 154, 156, 165, 310, 334, 361, 369, 397, 499, 500, 502, 508, 510
 Harhoiu R. 298
 Hegewisch M. 152
- I**
 Ioniță I. 298
 Isings C. 173, 174
 Ivanovski V. 56, 57, 66, 133, 258, 519, 521
- J**
 Jamka R. 343
 Janusz B. 28, 29, 30, 32, 236, 499-502, 510, 514

Juhász L. 176
Jungklaus E. 304

K

Kaczanowski P. 131, 164, 170
Karczewski M. 32
Kellmer I. 307
Kietlińska A. 138
Kissa A. 304
Kempisty A. 124
Khomiakowa O. 162
Kmieciński J. 230
Kokowski A. 56, 57, 66, 73, 74, 120, 132–134,
230, 231, 255, 258, 261, 267, 281, 283, 310,
371, 500, 519–521
Kolendo J. 365, 368
Konoplja V. 73, 120, 132, 133, 500
Kontny B. 136
Kopernicki J. 372
Kostrzewski J. 41, 230
Kowalski A. P. 290
Kouchakji F. 304
Kozłowski L. 264
Kruszelnicka L. 62, 516

L

Larsson L. 298
Leski Z. 38, 293, 531
Liana T. 153, 156, 374
Lusthaus D. 27, 365
Łuczkiwicz P. 131, 135

M

MacGregor A. 288, 350
Madyda-Legutko R. 158, 159, 300, 301
Majewski K. 369, 370
Makiewicz T. 127, 230
Marinescu G. 298
Mączyńska M. (Tempelmann-Maczyńska
M.) 136, 176, 177, 305, 306, 308, 374
Michelbertas M. 180
Mitkova-Szubert K. 379–381, 383, 525
Musteață S. 350
Mylan T. 203, 206
Myzgin K. 203, 206

N

Niewęglowski A. 152
Niezabitowska-Wiśniewska B. 377
Nowakowski W. 151, 153, 162, 168, 169

O

Oakeshott R. 136
Olędzki M. 129
Olsen B.W. 307
Ondráčková L. 178
Onyszczuk J. (Onyščuk J.) 203, 206, 304
Ossowski G. 27, 306, 516, 517

P

Peschek Ch. 230
Petersen E. 39
Pieška J. 176
Pieta K. 301
Pietrzak M. 298
Piętka-Dąbrowska T. 37, 257, 311
Piorun P. 162
Piotrowicz L. 230
Piotrowski J. 32, 316, 379, 382, 525
Popa A. 350
Postică G. 305, 307, 308, 493
Pұлпан M. 178
Pұлпанова-Reszczyńska A. (Reszczyńska A.)
128, 178

Q

Quente P. 306

R

Rakowski T. 196
Rau A. 136
Reinach A. 183
Roger B. 183
Roźnowski F. 298
Rudnicka D. 176, 177
Rutkowska B. 256

S

Schuster J. 176, 283, 298, 492
Selling D. 304
Skóra K. 377

Skvortsov K. 147

Stasiak M. (Stasiak-Cyran M.) 73, 74, 151,
152, 228, 519, 520

Stawiarska T. 303, 304

Stout A. 307, 308, 375, 493

Stroceń B. 73, 74, 283, 519, 520

Strzyżewski Cz. 305

Sulimirski T. O. 34, 39, 41, 185, 186, 195,
505, 506

Szczukin M.B. 289

Śmiszko M. 25, 26, 28–30, 32, 34–36, 40, 116,
129, 183, 185, 186, 195, 198, 370, 497–502,
505, 506

T

Tejral J. 176

Thomas S. 199, 284, 286

Tkacz E. 203, 206

V

Vaday A.H. 298

W

Wasylikowa K. 228

Watemborska-Rakowska K. 196

Weibull C. 230

Wiegels R. 322

Wielowiejski J. 170, 356, 358

Windl H. J. 152

Wierdak Sz. 14

Wołagiewicz R. 153, 290

Wolfram H. 230

Z

Żak J. 305–307, 493

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

Умовні скорочення:

воєв. – воєводство; вис. – височина; водосх. – водосховище; г. – гора; горб. – горбогір'я; губ. – губернія; кол. – колонія; м. – місто, місц. – місцевість; низов. – низовина; о. – острів; обл. – область; окр. – округ; п. – пам'ятка (поселення, могильник); пас. – пасмо; пів-в – півострів; пл. – плато; пов. – повіт; погр. – пограниччя; пров. – провінція; р. – ріка; р-н – район; рівн. – рівнина; рег. – регіон; с. – село; смт. – селище міського типу, х. – хутір; узб. – узбережжя

А

Австрія 23, 24, 152, 207, 282
Австро-Угорщина (монархія, імперія)
21–24
Агріпінна, м. 364
Аквінкум, м. 364
Алтейка, п. 153, 168
Анновал (Анноволя), кол. 39
Аршичин, с. 530
Африка 318

Б

Бабента (Babięta), п. 198, 289
Баворів, с. 73, 523
Баїв, с. 55, 69, 103, 230, 244, 256–258, 266,
267, 284, 294, 295, 302, 308, 312, 313, 315,
372, 507, 529
Баличі, с. 305, 306, 308
Бакай, п. 310, 312, 529
Бакота, п. 328, 342
Балкани, рег. 135
Балтика (Балтійський регіон) 162, 168,
169, 170, 180, 302, 391
Балтійське море (Baltic Sea) 12, 142, 210,
298, 305, 391, 399
Балтійське побережжя 169
Банюнин, с. 93, 512
Баранинці, с. 364
Барбарікум, рег. 115, 158, 169, 174, 176,
181, 182, 207, 234, 322, 363, 374, 377, 388
Бачів с. 48, 514
Белз, м. 18, 506
Бендюга, с. 25, 65, 93, 120, 127, 500, 515

Беньківці с. 334
Береги, с. 55, 530
Бережанка, с. 66, 263, 372, 521
Березнівщина (Березнівський пов./р-н)
39, 83, 497
Берем'яни, с. 34, 505
Берестечко, м. 18
Беримівці, с. 73, 519
Бернашівка, с. 328
Белград, м. 364
Бзура, р. 160
Бібрка, м. 13, 14, 82, 503
Біла, с. 72, 263, 523
Білгородська обл. 524
Білий Камінь, с. 385
Білка, р. 14, 93
Білогірський р-н 53, 246, 508
Білогородка, с. 526
Білорусь 20, 151, 230, 255, 267, 298, 310, 360
Білостік, р. 84
Більче, с. 63, 507, 526
Більче-Золоте, с. 48, 516
Бирлад Валя-Сяке, п. 287, 350
Бискупичі Шляхетські (Соснина), с. 37
Бишляк, с. 210
Блищанка, с. 57, 183, 184, 505, 517
Бовдурка, р. 15
Бовшів (Bovshiv), с. 58, 184, 186, 310, 325,
327, 328, 330, 336, 337, 339, 342, 346, 347,
349, 352, 355, 357, 361, 374, 393, 395, 401,
402, 495, 502, 508
Богемія 191
Божа, г. 16
Болотня (Bolotnia), с. 46–48, 124, 184, 189,

- 190, 191, 193–198, 200–202, 208, 211, 228,
272, 374, 375, 392, 399, 400, 503
- Бона, г. 16
- Бонн, м. 364
- Бонна, м. 364
- Бонишин, с. 99, 184, 203, 205, 206, 377, 502
- Боратин, с. 14, 66, 69, 118, 211, 215–217,
230, 248, 266, 273, 274, 276, 279, 292, 319,
501
- Боришківці, с. 28, 500
- Боремель, с. 216, 244
- Боромля, с. 354
- Борочиче, с. 32, 293, 316, 366, 371, 379, 380,
381–383, 525
- Борсуки, с. 46, 242, 244, 521
- Бортники, с. 210
- Борятин, с. 93, 514
- Борщівка, с. 55, 521
- Борщівський пов./р-н 26, 28, 32, 500, 505,
516, 517
- Боспор 236
- Брани, с. 242, 383
- Бранів, с. 242
- Братею (Brateiu), с. 298
- Брест-Тришин, п. 37, 231, 255, 267, 269, 284,
285, 300
- Броди, м. 79, 96, 97, 110, 111, 114, 239, 251,
253, 269, 272–274, 278–280, 282, 288, 295,
297, 298–303, 309, 311, 316, 318–322, 460,
463, 464, 465, 490–493, 508
- Бродівщина (Бродівський р-н) 14, 17, 46,
70, 72, 79, 90, 93, 95, 96, 105, 233, 249,
309, 316, 387, 502, 508, 509
- Брюховичі, м. 357
- Бубнів, с. 83, 524
- Буг Західний (West Bug), р. 11, 14–16, 18,
19, 36, 41, 52, 61, 91, 102, 104, 132, 140,
151, 160, 181, 182, 184, 240, 254, 256, 267,
274, 281, 310, 323, 330, 344, 358, 385, 393,
395, 398, 401–403
- Буг Південний, р. 210, 230, 272
- Буго-Стирське межиріччя 16, 242, 395
- Будапешт, м. 364
- Будьків, с. 81, 504
- Буджак 236
- Бужковичі, с. 83, 529
- Бужок, р. 15
- Букреївка, с. 354
- Бургунка, с. 236
- Бурсучень (Bursuceni), с. 305, 307, 308,
493
- Бурштиновий берег (шлях, острів), місц.
170, 356
- Буряківка, с. 63, 237, 507
- Буськ, м. 84, 510
- Буський пов./р-н 28, 51, 81, 88, 91, 262, 509
- Бутин, с. 39, 183, 506
- Бучацький р-н 34, 61, 73, 505, 517
- Бучина, с. 17

В

- Вапнярка, г. 14
- Варковичі, с. 63, 526, 528
- Варта, р. 285
- Вармінсько-Мазурське воєв. 151, 153, 161,
162, 289
- Варшава, м. 264, 291, 298, 379, 384
- Васьковичі, с. 22
- Везер, р. 310
- Велемичі, с. 211
- Велика Березовиця, с. 73
- Велика Бугаївка, с. 288, 351
- Велика Вільшаниця, с. 73, 91, 523
- Велика Городниця, с. 83, 530
- Велика Моцаниця, с. 22
- Велика Снітинка, с. 287, 350
- Великий Дорошів, с. 81, 511
- Великі Бірки, с. 72, 308, 523
- Великі Глібовичі, с. 81, 503
- Великі Грибовичі, с. 357
- Великі Загірці, с. 367, 526
- Великі Толковичі, с. 210
- Великопольща 25, 321
- Вепр, р. 160
- Вербівчик, с. 70, 233
- Верняки, с. 73, 518
- Верхів, с. 83, 531
- Верхівня, с. 366, 383

- Горішній Івачів (Верхній Іванів), с. 48, 248, 519
- Верхня Білка, с. 93, 498, 515
- Верхня Липиця (Verkhnia Lypytsia), с. 25, 26, 43, 51, 58, 184, 189, 195, 198–202, 206, 211, 375, 376, 391, 392, 399, 400, 502
- Верхобузьке пас. 12, 14
- Вигаданка, п. 37
- Винники, м. 68, 81, 91, 92, 99, 100, 121, 134, 136, 139, 148, 149, 151, 155–157, 160, 161, 164, 168, 172–175, 177, 179, 223, 468–478
- Вислобоки, с. 81, 513
- Висока, г. 385
- Високий Замок, г. 12
- Високий Камінь, г. 14
- Відень, м. 23, 25, 364
- Відники (Водники, Vidnyky), с. 65, 81, 90, 103, 184, 186, 208, 392, 399, 504
- Віднів, с. 81, 511
- Вікнини Великі, с. 42, 50, 53, 55, 80, 242, 245, 269, 273, 278, 284, 288, 290, 294, 302, 308, 309, 316, 518
- Вікторяни, с. 66, 501
- Вікторів, с. 357
- Вілія, р. 12, 15, 18
- Вільхівчик, с. 98
- Вільховець, р. 517
- Віндобона, м. 364
- Вінничина (Вінницька обл.) 238, 240
- Вісла (Vistula), р. 41, 115, 116, 146, 169, 175, 231, 255, 285, 356, 389, 391, 397, 398
- Возилів, с. 61, 184, 189, 200, 505
- Волино-Подільське погран. (Volhynia-Rodilia border) 11–13, 15, 18–19, 46, 56, 65, 81, 87–88, 94, 102, 104–107, 109–111, 113–114, 183, 211, 221, 232–135, 258, 262–263, 266, 272, 279, 280, 285, 291, 299, 308, 322, 336, 347, 370, 376–377, 386, 391–392, 394–396, 399, 401, 403, 404
- Волино-Подільський регіон (Волино-Поділля) 76, 107, 114, 224, 276, 389
- Волинська вис. 16, 18–19, 115, 117, 210, 242, 389, 393
- Волинська губ./воєв./обл. 22–23, 37, 40, 55, 66, 68–69, 74, 78, 83, 118, 257, 310, 316, 368, 379, 384, 501–502, 507, 524–525, 529
- Волинь (Volhynia) 9–12, 15, 16, 19–23, 31, 32, 35–39, 43–45, 52–55, 61, 63, 64, 66, 70, 74, 75, 78, 80, 101–105, 108, 110, 116–120, 123, 126, 128, 137, 138, 162, 180, 183, 209–212, 215, 216, 218, 220, 221–223, 226–228, 230, 232, 233, 235, 241–245, 250, 255–257, 265, 266, 269, 273, 274, 276, 281, 284, 285, 287–291, 294, 299, 309, 310, 312, 315, 316, 319, 322, 323, 327, 329, 330, 350, 351, 362, 366, 368, 370, 377, 379, 381–383, 386, 388, 389–394, 396, 397–401, 403, 404, 497
- Волиця, с. 84, 293, 367, 506
- Волове, с. 82, 504
- Володимир (Володимир-Волинський), м. 18, 23, 37, 39, 40, 367, 524
- Володимирський (Володимир-Волинський) пов./р-н 37, 83, 273, 368, 524–525
- Волочиський р-н 235, 508
- Воля Гомулецька, с. 497
- Вороняки (Voronіаку), с. 59, 66, 183, 184, 211, 391, 399
- Вороняки (Вороняцьке) горб./пас. 11, 12, 14, 15, 18, 88, 105, 213, 235, 240, 265, 309, 394
- Вулька Доманьовська, с. 129
- В'ятина, р. 15

Г

- Гаї Дітковецькі, с. 17
- Галич, м. 43, 357
- Галичина 21, 22, 24, 30, 31, 33, 34, 39, 40, 41, 120, 237, 369
- Галицький р-н 57, 58, 72, 502, 508
- Галіш-Ловачка, п. 167
- Галлія (Gallia), пров. 207, 322, 367, 388, 396, 404
- Ганачівка, с. 81, 84, 184, 187, 188, 194, 202, 503
- Ганнів, с. 367
- Гірка Полонка, с. 37, 66, 68, 69, 118, 119, 126, 138, 211, 215, 217, 221, 225, 228, 230, 242, 244, 256, 284, 302, 501, 529

- Глещава, с. 24, 372
 Глибока, с. 367
 Глинськ, с. 55, 528
 Глиняни, м. 357
 Глібів, с. 73
 Глядки (Зборівський р-н), с. 73, 519
 Глядки (Волочиський р-н), с. 235, 508
 Гнатівка, с. 210
 Гнила Липа, р. 14, 57, 325
 Гнізна, р. 235, 523
 Гніздечна, р. 244, 299
 Грушів, с. 367
 Голландія 264
 Голиця, г. 14
 Голигради, с. 34, 184, 186, 505
 Головний Європейський вододіл 12
 Гологори, с. 14
 Гологірка, р. 14, 91
 Гологори (Гологірський) кряж/пас./ масив 12–15, 105, 240, 324, 391, 394
 Горинка (Горинка Мала), с. 54, 155, 520
 Горинка, р. 521, 522
 Горинь, р. 18, 46, 53–54, 66, 210–213, 215, 230, 235, 243, 244, 521
 Городище (Рівненського р-ну), с. 29, 293, 531
 Городище (Козівського р-ну), с. 73, 520
 Городниця, с. 73, 367, 372, 517
 Городок (Заліщицького р-ну), с. 79, 517
 Городок (Луцького р-ну), с. 74, 75, 217, 230
 Городок (Рівненський р-н), с. 55, 531
 Городоцький р-н 70, 87, 497, 511
 Горохів, м. 32, 40, 379, 384
 Горохівщина (Горохівський р-н) 32, 66, 118, 316, 383, 501, 507, 525
 Готисканза, місц. 231
 Гочево, с. 354
 Гоцанський р-н 53, 83, 525
 Грабарка р. 15
 Градизьк, смт. 354
 Гранітне, с. 73, 522
 Греція 318
 Гримайлів, с. 73, 517
 Гринів (Hryniv), с. 34, 64, 120, 123, 124, 127–132, 134–138, 154, 184, 189, 195, 197, 198, 374, 375, 390, 398, 498
 Гриньківці (Хрыцовцы), с. 55, 521
 Грицівці, с. 41, 48, 49, 278, 295, 316, 518
- Г**
- Гаць, с. 25, 154, 156, 165,
 Грудек (над Бугом), с. 256, 267, 274, 310
 Гряда (Hriada), с. 81, 85–88, 328, 333, 334, 337, 339, 341, 345, 347, 349, 358, 393, 395, 401, 402, 511
 Гусятинський пов./р-н 26, 73, 98, 517
- Д**
- Давидів, с. 65, 215, 222, 506
 Давидівсько-Кременецький кряж 208
 Давидівське пл./горб. 12, 13, 82, 221, 240, 324, 391
 Дакія (Dacia), пров. 200, 201, 207, 208, 229, 293, 322, 356, 363, 365–367, 370, 375, 388, 392, 396, 400, 404
 Данія 135, 170, 264, 304, 305, 307, 371
 Дембчино (Dębczyno), с. 304, 305, 307, 493
 Демидівський р-н 63, 76, 526
 Дем'янів (Demianiv), с. 57, 58, 325, 328, 330, 336, 339, 342, 346, 347, 349, 351, 352, 354, 355, 361, 374, 393, 395, 401, 508
 Дерев'яне, с. 37, 38, 230, 256, 258, 259, 267, 284, 293, 302, 370, 531
 Деренівка, с. 73, 523
 Дитиничі, с. 37, 52, 55, 66, 232, 255, 256, 266, 267, 286, 289, 300, 302, 312, 527
 Дідилів, с. 81, 513
 Дністер (Dniester), р. 12, 14, 15, 18, 21, 41, 52, 57, 60, 102, 132, 183, 199, 208, 209, 215, 216, 234, 236, 239, 244, 284, 323, 325, 327, 349, 350, 355, 364, 371, 376, 388, 392, 396, 399, 404, 505
 Дністро-Бузьке межиріч. 102
 Дністро-Дунайське межиріч. 102
 Дністро-Прип'ятське межиріч. 226
 Добринь, р. 244
 Доброводи, с. 83, 522
 Добростани, с. 25, 121, 218, 500

- Добрянське, с. 364
 Добрятин, с. 63, 83, 530
 Дракуля, с. 236
 Дрогобиччина (Дрогобицький р-н) 43, 333, 497
 Дубенський (Дубнівський) пов./р-н 37, 42, 45, 46, 52, 55, 63, 66, 79, 501, 526–528
 Дубно, м. 43, 78, 83, 526, 527
 Дудин (Dudyn), с. 93, 95, 96, 110, 114, 232, 235, 244, 245, 247, 248, 267–270, 272, 273, 279–281, 283–285, 291, 292, 295–297, 300, 303–305, 307–311, 313–315, 366, 367, 375, 394, 396, 401, 404, 493, 494, 508
 Думна, р. 81
 Дунай (Danube), р. 152, 171, 182, 201, 207, 323, 324, 378, 388, 396, 404
 Дунайсько-Тиське межиріччя. 299
 Дунів, с. 79, 518
- Е**
- Ельба, р. 41, 310
- Є**
- Євразія 240
 Європа, 115, 128, 135, 152, 167, 170, 177, 180, 199, 201, 207, 230, 231, 242, 260, 264, 284, 285, 289, 298, 305, 318, 320, 321, 371, 374, 377
 Єгипет, 318
- Ж**
- Жеребки, с. 83, 522
 Жидачівщина (Жидачівський р-н) 35, 45, 200, 502
 Жирівка, с. 65, 498
 Жовківський р-н 81, 85, 497, 511, 512
 Жовтанці, с. 99, 100, 352–354, 357, 513
 Жорнів, с. 63, 526
 Жуків, х. 81, 505
 Жуличі, с. 384–386, 465, 496
 Журавка, с. 288, 354
- З**
- Заболоття, х. 293, 367, 526
 Загаї (Zahai), с. 66, 69, 118, 119, 199, 211, 215, 218, 225, 230, 242, 244, 248, 266, 267, 273, 274, 284, 292, 393, 401, 501, 507
 Загайці, с. 54, 524
 Загірці (Бродівський р-н), с. 90, 508
 Загірці (Лановецький р-н), с. 55, 521
 Загороща, с. 83, 532
 Задарів, с. 73, 120, 132, 134, 500, 522
 Заздрість, с. 236, 237, 239
 Закавказзя 162, 202, 318
 Закарпаття (Закарпатська обл.) 167, 298
 Залізіці, м. 82, 519
 Заліски (Zalisky), с. 35, 45, 184, 189, 192, 194, 195, 200, 201, 211, 367, 372, 392, 399, 502
 Заліщики, м. 60, 82, 183–186, 200, 202, 211, 212, 505
 Заліщицький пов./р-н 29, 34, 57, 60, 63, 73, 79, 84, 132, 364, 500, 505–507, 517, 518
 Залужжя, с. 22
 Замкова, г. 15
 Замлиння, с. 55, 529
 Замчисько, г. 14
 Запитів, с. 81, 89, 334, 336, 342, 344, 346, 347, 349, 351, 352, 355, 360, 362, 395, 402, 513
 Зарваниця, х. 39, 531
 Заріччя, с. 83, 525
 Заруддя, с. 76
 Заставне, с. 61, 515
 Заксенхаузен, концтабір 44
 Збараж, г. 14
 Збаражчина (Збараський пов./р-н) 31, 34, 42, 49, 55, 56, 72, 73, 75, 132, 295, 315, 518, 519
 Зборів, м. 315
 Зборівщина (Зборівський пов./р-н) 30, 73, 82, 99, 500, 519, 520
 Збруч, р. 43, 98, 134, 522
 Звенигород (Zvenyhorod), с. 21, 22, 25, 32, 33, 39, 46–48, 64, 65, 81, 91, 92, 120, 123–125, 127, 132, 133, 135–137, 184, 189–192, 194–198, 200, 206–208, 343, 344, 357, 367, 369, 374, 375, 390, 392, 397, 399, 400, 499, 505, 515

- Здолбунів, м. 526
 Здоблунівський р-н 55, 83, 316, 384, 528, 529
 Зелений Гай, с. 60, 183, 184, 211, 505
 Зелениця, с. 210
 Зеленче, с. 24
 Зимне, с. 37, 368
 Зіновеччина, х. 263, 521
 Знесіння, місц. 13, 22
 Зозів, с. 55, 56, 532
 Зозулинці, с. 34, 506
 Золота Липа, р. 14, 72, 183, 184
 Золочів, м. 14, 23, 183
 Золочівщина (Золочівський р-н) 39, 59, 60, 70, 91, 99, 184, 203, 377, 384, 385, 502, 503, 512
 Золочівка, р. 14, 15, 184, 203
 Зубра, с. 64, 505
 Зубра, р. 216
 Зубрівка, р. 118, 216
- I**
- Іване-Золоте, с. 29, 500
 Іваничівський р-н 37, 83, 529
 Іванівка (Радивилівського р-ну), с. 55, 531
 Іванівка (Іваничівського р-ну), с. 83, 529
 Іванківці, с. 53, 73, 99, 267, 273, 283, 288, 300, 500, 519
 Іванне, с. 526
 Івання, с. 55, 82, 520
 Івано-Франківська обл. 25, 29, 57, 72, 237, 238, 334, 370, 372, 502, 508
 Іванчани, с. 76, 316
 Іванчиці, с. 210
 Изобильное, п. 153, 168
 Іква (Ikva), р. 11, 14–16, 79, 93, 95, 96, 113, 183–185, 235, 244, 245, 247, 256, 280, 285, 293, 299, 391, 399, 526–528, 530, 531
 Індепенденца (Independența) 298, 299, 461, 492
 Індія 318
 Іспанія 322
 Італія 308, 370
- Й**
- Йосипівка (Yosyryvka), с. 88, 89, 240, 254, 262, 272, 278, 284, 317, 318, 359, 367, 394, 401, 510
- К**
- Кавказ, рег. 162
 Казахстан 44
 Калантаїв, с. 321
 Калінінградська обл. 162
 Камула, г. 12, 14
 Кам'яна гора, г. 14
 Кам'янець-Подільський, м. 18
 Кам'янець-Подільський р-н 132
 Кам'яниця, с. 526, 527
 Кам'янка, с. 367
 Кам'янка Бузька (Кам'янка Струмилова), м. 24, 25, 370
 Кам'яно-Бузький р-н 81, 89, 91, 93, 99, 121, 497, 512–514
 Капустинці, с. 28, 501
 Карів (Kariv), с. 10, 11, 19, 99–101, 110–112, 114, 115, 125, 139–141, 143–152, 154–163, 166, 167, 170, 171, 173, 175–182, 366, 367, 369–372, 390, 391, 396, 398, 399, 404
 Карнунтум (Carnuntum), п. 170
 Карпати (Carpathians), г. 18, 183, 209, 323, 363–365, 388, 396, 399, 403
 Карпато-Дністерський регіон 227
 Касперівці, с. 506
 Катинь, с. 41
 Качин, с. 383
 Кашуби, місц. 176
 Кельн, м. 364
 Київ, м. 22, 23, 88, 387
 Київська губернія (Київщина) 22, 287
 Київська Русь 29, 31, 46, 58, 61, 67, 69, 74–76, 80, 84, 91, 96, 272, 312
 Кимир, с. 48, 515
 Киселів, с. 236, 237
 Кіровоградська обл. 321
 Клевань, смт. 18
 Клекотів, с. 17
 Клюки, с. 527

- Княгинене, с. 63, 527
 Княжа гора, г. 13
 Княже, с. 203, 206, 377, 503
 Кобылля (Kobyllia), с. 75, 235, 239, 242, 244, 246–248, 266–269, 273, 274, 277, 278, 281, 283, 284, 290, 291, 295–299, 302, 308, 310, 316, 321, 394, 401, 518
 Коблин, с. 530
 Кобуска Веке, с. 290
 Ковалівка, с. 83, 522
 Козівський р-н 73, 520
 Колесники, с. 53, 525
 Колін, с. 50
 Колодіївка, с. 83, 522
 Колодрібка, с. 57, 372, 518
 Колоколин (Kolokolyn), с. 35, 184, 197, 198, 202, 370, 392, 399, 502
 Комарно, с. 65, 118, 123, 497
 Комарів (Львівська обл.), с. 84, 376, 507, 516
 Комарів (Чернівецька обл.), с. 309, 355, 356, 371, 372
 Константинополь, м. 381
 Кореличі, с. 357
 Корецький р-н 243
 Корнин, с. 83, 532
 Коропець, р. 72
 Коросниця, с. 333
 Коростовичі, с. 57, 325, 508
 Кортумова гора, г. 13
 Корчик, р. 18
 Косанове, с. 240, 297
 Костянець, с. 37, 45, 53, 267, 284, 292, 2924, 372, 466, 527
 Котоване, с. 43
 Кочурів, с. 210
 Кошелів, с. 81, 511
 Красне, смт. 81, 91, 510
 Красніцький пов. 152
 Красносілля, с. 83, 525
 Кременець, м. 16, 56, 66, 291, 315, 336, 384
 Кременецьке горб./кряж/пас. (Kremenets hills) 12, 15, 16, 18, 54, 93, 105, 183, 208, 213, 235, 256, 265, 309, 336, 371, 392, 394, 399, 400
 Кременецький пов./р-н 38, 39, 70, 79, 82, 249, 316, 383, 506, 509, 520, 521
 Кременецькі гори 15, 242
 Кривин, с. 18
 Кривичі, с. 502
 Крилос, с. 41, 43
 Крим, пів-в 202, 310, 355, 369
 Кролевецький р-н 117
 Круглик, с. 227
 Крутнів, с. 70, 71, 248, 249, 266, 267, 273–275, 280, 295, 509
 Кудобинці, с. 73, 519
 Кудринці, с. 132, 134
 Кукезів, с. 81, 513
 Купче, с. 51, 510
 Кургани, с. 55, 531
 Куропатники, с. 72, 325, 326, 330, 339, 342, 347, 349, 352, 395, 402
 Курська обл. 169, 324
- Л**
- Лагодів, с. 59, 184, 186, 504
 Лазарівка, с. 41
 Лазіска (Laziska), с. 301
 Ланівці, м. 32, 517
 Лановецький р-н 46, 55, 66, 521, 522
 Ласків, с. 383
 Легедзине, с. 351
 Лежниця, с. 244
 Ленківці, с. 237
 Лепесівка, с. 53–55, 246, 264, 265, 269, 272, 274, 279, 284, 285, 288, 290, 350, 508
 Линів (Lyniv), с. 66, 74, 75, 118, 199, 211, 215, 217, 221, 225, 228, 230, 242, 248, 266, 273, 279, 284, 292, 293, 295, 319, 393, 401, 501, 529
 Липа, с. 42, 66, 501
 Липівці (Lypivtsi), с. 65, 66, 90, 103, 184, 186, 188, 192, 194, 195, 197, 208, 211, 213, 391, 392, 399, 504
 Лисичники, с. 79, 506, 518
 Листвин, с. 42

- Литва 136
 Лодзь, м. 298
 Лодзьке воєв. 151
 Лодомерія (Lodomerien) 21
 Лозова, с. 72, 523
 Локачинський р-н 66, 74, 83, 501, 529
 Лопушанка, р. 15
 Лопушне, с. 316, 383, 386
 Лука-Врублевецька, п. 52
 Луга, р. 36, 40, 368
 Лукаші, с. 79, 311, 312
 Луцьк, м. 18, 23, 37, 75, 82, 379, 383
 Луцький р-н 55, 66, 68, 69, 74, 78, 83, 118, 257, 310, 501, 502, 507, 529
 Лучиці, с. 40, 80, 315, 325, 383, 384, 516
 Лучка, с. 32, 129, 134, 500
 Любельсько-Волинський окр. 32
 Люблін, м. 32, 151
 Люблінська вис. 18, 117, 242
 Люблінщина (Любельське воєв.) 116, 152, 215, 235
 Любомль, м. 230, 255, 256
 Людвипіль (Соснове), с. 39
 Львів, м. 32, 86, 88, 183, 240, 327, 330, 347, 367, 383, 505
 Львівщина (Львівський окр., Львівська обл.) 12–14, 17, 18, 23, 28, 32–35, 46, 48, 50, 51, 59–61, 64, 65, 68, 70, 72, 79, 80–82, 84–101, 105, 118, 120–122, 132, 139, 191, 200, 201, 203–205, 207, 211, 217, 220, 224, 233, 242, 249, 251, 253, 262, 266, 287, 305, 306, 309, 310, 316, 326, 333, 353, 357, 369, 370, 377, 384, 385, 387, 467, 493, 494, 497–500, 502–505, 507–516
 Львівське пл. 12
 Львівський пов. 25
- М**
- Мазовія 25, 115, 235
 Мазурське Поозер'я 169
 Майдан Гологірський (Maidan Holohirskyi), с. 60, 66, 90, 103, 183–186, 192, 194, 195, 197, 199, 208, 211, 212, 227, 284, 391, 392, 399, 400, 503
 Майдан Моквинський 39
 Майнц, м. 364
 Макітра, г. 17
 Максимівка, с. 34, 248
 Мала Азія 318, 194, 360, 366, 367
 Мала Моцаниця, с. 22
 Малашівці, с. 73, 74, 99, 132–134, 136–138, 266, 273, 295, 316, 500, 520
 Малехів, с. 29, 511
 Малий Дорошів, с. 81, 512
 Малинище (Malynyshche), с. 96, 97, 111, 114, 235, 244, 248, 250, 251, 266, 267, 272–274, 280, 283, 294, 302, 303, 316, 319, 394, 401, 462, 463, 483, 489, 493, 509
 Малі Дедеркали, с. 55, 524
 Малі Підліски, с. 81, 502, 512
 Малополюська рівн. 12, 16–18, 242
 Малопольща 25
 Маневе, с. 55, 521
 Мар'янівка, с. 210, 379
 Маркопіль, с. 72, 233, 509
 Маркостав, с. 83, 525
 Маркуші, с. 53
 Марунька, р. 118
 Масломенч, с. 256, 267, 371
 Меденичі, смт. 327, 339
 Медобори, горб. 18
 Межиріч, с. 18
 Мезія (Moesia), пров. 356, 388, 396, 404
 Миклашів, с. 93, 515
 Миколаївський р-н 70, 514
 Милуші, с. 66, 501
 Мильне, с. 82, 520
 Мирогоща, с. 37, 45, 528
 Мишків, с. 26, 27, 364, 365, 516
 Мишківці, с. 55, 519
 Михлин, с. 509
 Мізоцька вис. 18
 Мізоч, смт. 316, 384
 Мінськ, м. 298
 Млинів, м. 83, 529
 Млинівський р-н 55, 63, 79, 83, 507, 530, 531
 Могиляни, с. 48, 50, 210–214, 230, 284, 285, 497, 531

- Могиляни-Хмельник, п. 230, 284
 Могилянка р. 264
 Могунціум, м. 364
 Молдова 202, 236, 287, 290, 305, 324, 341, 350, 351
 Монастирський р-н 72, 83, 132, 500, 522
 Моравія 176, 191
 Мостиський р-н 93, 98, 99, 121, 305, 498, 514
 Мульчиці, с. 210
 Мунтенія, рег. 324
 Муравин, с. 210
 Мутин, с. 117
 Мухавка, с. 73, 524
 Мушов (Mušov), с. 176, 370
 Мшанець, с. 73, 520
- Н**
- Набережне, с. 76
 Наварія, с. 367, 368
 Надколе (Nadkole) 156, 198
 Надсяння, р-н 35
 Накваша, с. 93, 94, 114, 235, 244, 247, 267, 271-273, 509
 Новостав, с. 46, 507, 524
 Незвисько, с. 50, 184, 207
 Нем'яч, с. 233
 Неслухів (Neslukhiv), с. 28, 41, 45, 52, 72, 240, 325-327, 329-331, 333, 337, 339, 342, 347, 349, 352, 354, 357, 361, 367, 369, 370, 371, 393, 395, 401, 402, 510
 Нижній Струтинь, с. 367, 372
 Німеччина 136, 235, 256, 264, 282, 302, 305, 306, 371
 Новий Яричів, смт. 91-93, 121, 127, 132, 133, 135, 136, 272, 497, 513
 Новый Усад-Кулишейка, п. 176
 Новомильськ, с. 83, 529
 Новоселиця, с. 364
 Новосілка (Новосілка-Костюкова), с. 34, 184, 195, 506
 Норвегія (Норвезьке море) 136, 304, 305, 307, 371
 Норікум, пров. 191, 374
- Носівці, с. 210
- О**
- Овруцький пов. 22
 Озерна, с. 82, 520
 Озліїв, с. 83, 530
 Одая, с. 351
 Одер (Oder), р. 41, 115, 146, 169, 199, 284, 285, 389, 391, 397, 398
 Ойюм, місц. 231
 Олесько, смт. 21, 88
 Олибів, с. 63, 528
 Ольвія, кол., п. 264
 Онишківці, с. 315
 Опілля, місц. 13-15
 Орихівчик, с. 72, 233, 316, 509
 Орхею Бістріцей (Orheiu Bistriței), с. 365
 Оселівка, с. 239, 288, 372
 Острів Варковецький (Острів, Дубенський р-н), с. 37, 46, 55, 56, 528
 Острів (Буський р-н), с. 81, 510
 Острівець, с. 236-238
 Остріг, м. 18, 53
 Острозький пов./р-н 22, 48, 55, 66, 83, 118, 497, 501, 531
 Острозько-Славутська низов. 16
 Оталенжжа (Otałężka), п. 264
 Отвержичі, с. 211
 Охримівці, с. 73, 519
 Очеретне, с. 79, 235, 244, 266, 267, 273, 283, 290, 295, 302, 521
- П**
- Паликорови, с. 233, 387-494
 Пасіки Зубрицькі (Pasiky Zubrytski), с. 65, 118, 215-218, 222, 225, 226, 391, 399, 506
 Панасівка, с. 83, 84, 522, 523
 Паннонія (Pannonia), пров. 160, 170, 191, 207, 356, 366, 374, 388, 396, 404
 Панталиха, степ 11, 237
 Патлата, г. 14
 Пенджаб, р-н, місц. 318
 Пергам, м. 171, 172, 367

- Перекалі, с. 63, 526
 Перемишляни, м. 14
 Перемишлянщина (Перемишлянський р-н) 13, 59, 65, 70, 81, 82, 90, 503, 504, 514, 515
 Перенятин, с. 83, 531
 Перепельники, с. 30, 218, 500
 Петриківці, с. 240
 Печірна, с. 66, 521
 Пиляпи, с. 367, 372
 Пилява, с. 73, 517
 Підберізіці, с. 64, 118–120, 126, 128–130, 215, 217, 218, 221–226, 228, 367, 499
 Підбірці, с. 65, 119, 120, 215, 216, 221, 222, 228, 506
 Підволочиськ, м. 43
 Підволочиський р-н 33, 68, 83, 84, 522, 523
 Підгайці, с. 530
 Підгайчики (Підгайчики Юстинові), с. 28, 523
 Підгірці, с. 316
 Підгір'яни (Підгора), с. 24
 Підкамінь, смт. 14, 15, 18, 72, 509
 Підлужжя, с. 46, 528
 Підмонастир, с. 81, 504
 Підріжжя, с. 138, 217, 221
 Під'ярків, с. 13, 357
 Пінщина, рег. 360
 Пірванче, с. 40, 384
 Піскова гора, г. 13
 Пліснесько, х. 41
 Плугів, с. 14
 Побужжя Західне (Грядове, Білоруське) 10, 13, 19, 35, 50, 65, 72, 81, 86, 91, 103, 104, 110, 114, 117, 121, 125, 127, 182, 186, 218, 229, 230, 240, 242, 243, 281, 301, 324, 325, 327–330, 333, 334, 336, 341–343, 349, 352, 369, 370, 374, 376, 390, 394
 Побужжя Південне 75, 103, 210, 213, 234, 236, 240
 Повісення, рег. 18, 35, 41, 61, 118, 199, 230, 232, 235, 243, 245, 264, 270, 284, 393
 Повчанська вис. 18
 Погориння, рег. 46
 Подніпров'я (Dnipro region), рег. 41, 75, 103, 162, 180, 213, 260, 288, 323, 324, 354, 362, 395, 403
 Подністер'я (Dniester region), рег. 19, 20, 26, 35, 50, 52, 59, 60, 64, 65, 72, 75, 82, 91, 102–104, 106, 115–118, 120, 123–125, 135, 137, 154, 182, 183, 185, 186, 190, 201, 209, 210, 213, 215, 216–218, 220, 222, 226, 228, 229, 232, 234, 236, 237, 240, 242, 281, 296, 310, 323–325, 327–330, 334–336, 341, 343, 346, 352, 354, 358, 359, 362, 364, 367, 374, 391–393, 395, 399
 Поділля (Podilia) 9–12, 16, 18–21, 23, 24, 31, 34, 37, 43, 54, 63, 65, 70, 72, 73, 75, 79, 80, 82, 90, 101–105, 107, 108, 110, 114, 118, 126, 131, 138, 180, 183, 184, 188, 192, 198, 200, 208, 209, 211–213, 215, 123, 227, 228, 230, 232–237, 239–244, 261, 266, 276, 288, 289, 291, 294, 299, 309, 315, 322, 323, 335, 336, 339, 351, 362, 366, 670, 377, 388, 389, 390–394, 396, 397–401, 403, 404
 Подільська вис./ пл. 12, 13, 16, 18, 19, 210, 235, 240, 389, 394
 Подунав'я (Danube region), рег. 105, 128, 182, 189, 201, 207, 232, 302, 308, 323, 366, 374–376, 394, 396, 403
 Полісся (Polissia) (Мале, Волинське, Прип'ятське) 12, 14, 16, 18, 50, 184, 210, 211, 213, 225, 230, 242, 360, 361, 389, 391, 393, 397, 399, 401
 Полтва, р. 81, 93
 Полуничне, с. 39
 Польща (Річ Посполита, Республіка Польща) 20, 31, 32, 34, 41, 44, 115, 123–131, 136, 151–154, 156, 158, 160, 165, 169, 228, 235, 255, 261, 263, 264, 268, 269, 274, 282, 289, 293, 298, 304, 305, 312, 315, 366, 368, 370, 374, 382
 Помор'я (Поморське воєв.) 136, 176, 231, 255, 264, 312, 313, 369
 Пониква, с. 14
 Пониківсько-Боратинське узгір'я 14
 Понт 364, 369
 Попівці (Popivtsi), с. 70, 93, 94, 114, 183–

- 185, 187, 192, 194, 206–208, 212, 220–222, 228, 233, 249, 391, 392, 399, 479, 480, 481, 482, 502, 509
- Пороги, с. 239
- Посяння, рег. 215
- Потисся, рег. 118, 298, 310
- Поториця, р. 93
- Почапи, с. 203, 204, 206, 377, 503
- Почеп, м. 236
- Прибалтика 52, 180, 207, 260, 296, 356, 393
- Привільне, с. 528
- Прикарпаття (Prykarpattia), рег. 10, 11, 117, 118, 123, 128, 162, 184, 194, 201, 236, 240, 363, 364, 366, 369, 374, 377, 388, 391, 396, 404
- Прип'ять, р. 18, 199, 209–213, 215, 225, 226, 284, 323, 350, 391, 393
- Прислуч, с. 83, 210, 497
- Причорномор'я, рег. 9, 11, 25, 32, 41, 61, 102, 105, 171, 207, 231, 236, 264, 296, 303, 305, 306, 322, 324, 355, 356, 366, 367, 369, 375, 383, 394, 396
- Пронятин, п. 288, 506
- Прут (Prut), р. 327, 388, 396, 404
- Пруц Гданьські (Pruszcz Gdański), м. 298, 299
- Псари (Приозерне) с. 29, 30, 41, 310, 334, 335, 355, 508
- Птича, с. 18, 79, 528
- Пустомити, м. 367
- Пустомитівський р-н 34, 50, 64, 70, 81, 91, 93, 118, 498, 499, 504–506, 515
- Путілово (Corjeiten), с. 162
- Пшеворськ, м. 25, 50, 117, 154, 165
- П'ятидні, с. 83, 525
- Р**
- Радасць, с. 151
- Радивилівський р-н 55, 83, 316, 384, 531
- Радом, м. 129
- Радомка р. 160
- Ракобовти (Rakobovty), с. 51, 52, 240, 326, 330, 331, 336, 339, 342, 349, 352, 355, 374, 375, 393, 395, 401, 402, 510
- Ратнів, с. 83, 292, 310, 529
- Рахни, с. 210
- Рачин, с. 293, 367, 528
- Рейн (Rhine), р. 175, 378, 396, 404
- Ремезівці (Remezivtsi), с. 59, 60, 66, 90, 103, 183, 184–187, 192, 194, 195, 197, 198, 200, 203, 209, 211, 212, 228, 367, 391, 392, 399, 502, 503
- Ременів, с. 81, 513
- Рим, м. 203, 307, 308, 375
- Римська республіка 202, 203
- Римська імперія (Рим, Rome, Roman Empire) 9, 115, 135, 161, 164, 170, 171, 182, 234, 308, 318, 322, 344, 363–366, 368, 370, 371, 373, 377, 378, 381, 383, 388, 396, 403, 404
- Рівненська обл. 12, 37, 45, 46, 48, 52, 53, 55, 66, 76, 78, 79, 243, 293, 316, 384, 497, 501, 507, 525–532
- Рівненська вис. 18
- Рівненський пов./р-н 38, 55, 83, 531, 532
- Рівненщина 29, 37, 39, 43, 46, 63, 78, 83, 118, 214, 259, 203, 370
- Рідний Край, с. 354
- Ріпнів (Ripniv), с. 51, 52, 86, 104, 240, 281, 282, 301, 325, 326, 328–331, 333, 336, 337, 339, 341, 342, 344–347, 349–352, 354–358, 361, 367, 372, 374–376, 393, 395, 401, 402, 495, 510
- Рованці, с. 66, 502
- Рогатин, м. 25
- Рогатинщина (Рогатинський пов./р-н) 29, 30, 35, 334, 502, 508
- Розділ, смт. 183
- Розношинці, с. 315
- Розточчя, місц. 12, 16, 104, 121
- Рокині, с. 66, 502
- Романів, с. 13
- Романівка, с. 72, 294, 523
- Романківці, с. 372
- Романове Село, с. 31, 41, 72, 519
- Ромош (Romosh), с. 40, 61, 62, 242, 244, 248, 266, 284, 287, 367, 384, 393, 401, 516
- Росія (Російська імперія, Російська Федерація) 20–22, 162, 169, 324

- Рудка, с. 25, 38, 127, 242, 256, 257, 284, 293–295, 370–372, 521
 Рудки, с. 112, 499
 Рудочка, х. 38, 256, 521
 Рудливе, с. 63, 530
 Рудники, с. 70, 328, 514
 Ружичанка, с. 53, 297
 Рукомиш, с. 79, 517
 Румунія (Romania) 103, 202, 207, 209, 298, 305, 323, 351, 366, 391, 399
 Русяни, п. 290
- С**
- Саварин, х. 94, 244, 509
 Самбія (Самбійський п-в) 153, 167, 169, 170
 Самбірський р-н 499
 Самостріли, с. 242
 Сапожин, с. 211
 Сарматське море 18
 Сарненський р-н 497
 Свєбське море 356
 Свитазів (Svytaziv), с. 61, 242, 244, 401, 507, 516
 Свірж (Svirzh), с. 14, 48, 70, 325, 326, 328, 330–333, 339, 341, 346, 347, 352, 359, 393, 395, 401, 402, 515
 Свірж, р. 14
 Свєнтокшиське воєв. 169
 Сейм, р. 210, 323
 Семиволя, с. 46
 Семиграддя, місц. 35, 118
 Сербія 207
 Середземномор'я 372
 Серет, р. 11, 15, 27, 93, 96, 97, 113, 183, 235, 237, 244, 250, 516
 Серетєць, с. 73, 520
 Сівєрський Донець, р. 180, 323
 Сінгідунум, м. 364
 Сіноп, кол., п. 366
 Синиця, с. 216, 230, 272
 Синівці, с. 66, 521
 Синтана де Муреш, с. 310, 323, 351
 Сиорля, р. 15
 Сирія 308
- Сировари, с. 73, 520
 Ситихів, с. 81, 512
 Сичівка, с. 384
 Скандинавія 163, 169, 170
 Скіфія 231
 Слобідка, с. 73, 518
 Словаччина 282, 301
 Словенія 207
 Случ, р. 18, 210, 211, 243
 Соборне (Жовтневе), с. 73, 524
 Сокаль, м. 130, 242
 Сокальсько-Торчинська вис. 18
 Сокальщина (Сокальський р-н) 40, 61, 80, 84, 93, 99, 100, 139, 287, 384, 500, 506, 507, 515, 516
 Сокіл, с. 328, 330
 Сокільники (Sokilnyky), с. 64, 65, 68, 215–218, 221–223, 225, 226, 228, 327, 330, 331, 367, 391, 399, 506, 515
 Солокія, р. 140, 500
 Солонці, с. 298, 299
 Солотвино, смт. 364
 Смолянка, р. 15
 Соснівка, м. 93, 499
 Спасів, с. 93, 516
 Станіля, с. 123, 132, 497
 Старі Петликівці, с. 73, 517
 Стеблівка, с. 55
 Стиборівка, с. 104, 105, 233
 Стир, р. 11, 15, 16, 69, 76, 93, 94, 104, 113, 210, 216, 235, 252, 293, 299, 507
 Стіжок, г. 16
 Стіжок, с. 315
 Стоділки, с. 87, 88, 325, 511
 Стохід, р. 210
 Стоянів, с. 18, 379
 Стоянівка, с. 316, 384
 Стрілки, с. 82, 90, 91, 103, 240, 325–329, 336, 337, 339, 347, 349, 351, 352, 395, 402, 504
 Стрипа, р. 15, 183, 237
 Стронятин, с. 81, 512
 Стубла, р. 529
 Судова Вишня, м. 98, 120–122, 124, 129–133, 136–137, 166, 272, 467, 498

Сула, р. 210
 Сулимів, с. 81, 512
 Сулічава, с. 151
 Сумська обл. 117
 Суховоля, с. 46, 93–95, 114, 235, 252, 266,
 272, 300, 303, 309, 375, 488, 493, 509
 Суходоли, с. 96, 309, 310, 493, 509
 Сухостав, с. 46, 53, 248, 517
 Східноєвропейська рівн. 18
 Сян, р. 117

Т

Тазово, с. 169
 Тарасівка, с. 70, 325, 326, 328, 330, 336, 339,
 346, 351, 359, 495, 515
 Твіржа, с. 65, 218, 498
 Теремовля, м. 28, 41
 Теремовлянський р-н 28, 73, 236, 523
 Теремці (Teremtsi), п. 19, 105, 240, 274, 310,
 323, 324, 328, 330, 335, 342, 350, 352, 355,
 357, 359, 362, 372, 393–395, 400, 402
 Тернопіль, м. 82
 Тернопільське пл. 15, 262, 263
 Тернопільський пов./р-н 32, 67, 72, 73, 83,
 84, 523, 524
 Тернопільщина (Тернопільська обл.) 12,
 15, 16, 26–29, 32–34, 37, 42, 43, 46, 48, 49,
 54–57, 60, 61, 63, 66, 68, 70–73, 79, 80,
 82, 84, 85, 98, 99, 120, 132, 134, 183, 186,
 189, 195, 236–238, 240, 244, 249, 256, 257,
 266, 277, 294, 316, 364, 365, 369, 370, 372,
 383, 387, 500, 501, 505–507, 509, 516–524
 Терпилівка, с. 33, 369, 523
 Тимковецький потік, р. 14
 Тіра, кол., п. 264
 Товсте, с. 63, 73, 238, 507
 Товтри, горб. 18
 Токи, с. 68, 235, 239, 263, 269, 302, 308
 Томашовський пов. 151
 Топольно (Topolno), с. 368
 Торгів, с. 39, 512
 Торговиця, с. 63, 531
 Торське, с. 57, 518
 Трансильванія, рег. 324

Тринога, г. 14
 Трір, м. 307, 308, 375
 Тріскіні, с. 210, 497
 Тудорів (Федорівка), с. 48, 517
 Тура, р. 14
 Туреччина 171
 Туркотин, с. 70, 512
 Тучин, с. 18

У

Убині, с. 81, 514
 Увисла, с. 26, 27, 41, 309, 517
 Угорщина, 207, 298, 305, 366
 Уїздці, с. 55, 529
 Україна (Ukraine) 9, 11, 20, 22, 32, 41, 43,
 44, 46, 70, 72, 76, 79, 80, 98, 100, 103, 105,
 112, 120, 124, 131, 132, 156, 162, 167, 188,
 194, 202, 208, 226, 232, 236, 240, 282, 287,
 295, 298, 305, 310, 315, 317, 319, 321, 323,
 341, 354, 355, 357, 359, 375, 377, 389, 397

Ю

Ютландія 115, 169

Ф

Фастів, м. 350
 Федорівці (Fedorivtsi), с. 242, 393, 401
 Фінтінеле (Fintinele), с. 298

Х

Хелмно (Kulm), м. 129
 Херсонес, кол., п. 305
 Херсонська обл. 236
 Хмельниччина (Хмельницька обл.) 53–
 55, 84, 132, 236, 246, 350, 508
 Холм, г. 14
 Хопер, р. 180
 Хорватія 207
 Хорів, с. 66, 118, 501
 Хоросниця, с. 93, 400, 98
 Хотин, с. 39
 Хренів, с. 81, 514
 Хрипалічі, с. 83, 525
 Хрінники, с. 76, 78, 199, 216, 225, 226, 230,
 242, 245, 248, 250, 265–267, 272–274, 276,

- 277, 279, 282, 284, 287, 288, 292, 293, 295,
300, 302, 316, 321, 350, 367, 526
Хрінниківське водосх. 76
- Ц**
- Цеперів, с. 93, 514
Цепухи, х. 513
Цецеле, с. 274
- Ч**
- Чагарі Збараські, с. 34
Чарнувко (Czarnówko), с. 176, 177, 370
Чаруків, с. 66, 118, 502
Червоне, с. 203, 206, 377, 503
Червоноград (Кристинопіль), м. 24, 80,
104, 121, 218, 516
Черепин (Cherepin) (Львівська обл.),
с. 19, 50–52, 59, 105, 118, 184, 186, 192, 194,
195, 198, 202, 240, 274, 323–331, 333, 335–
337, 339, 342–344, 346–355, 357, 359, 362,
367, 372, 375, 392–395, 399, 401, 402, 499
Черепин (Черкаська обл.) 358
Чернеєв (Czerniejew), с. 368
Черниця, с. 14
Чеснівський Раковець, с. 53, 56, 57, 132,
133, 235, 239, 242, 258, 260–262, 267, 269,
273, 284, 295, 300, 302, 308, 309, 336, 519
Чернелів-Руський, м. 67, 235, 239, 240, 262,
263, 269, 273, 278, 279, 284, 286, 290, 291,
293–295, 300, 302, 308, 309, 351, 370–372, 524
Чернівці, м. 22
Чернівецька обл. 237, 355, 372
Черськ, с. 210
Черчичі, с. 83, 525
Чехія 129, 136, 176, 178, 282, 321, 370, 374
Чижикив (Chyzykiv), с. 50, 51, 184, 190,
201, 328, 330, 347, 370, 392, 399, 505, 515
Чиранка, х. 37, 256, 311, 336, 524
Чистилів, с. 57, 263, 308, 524
Чишки, с. 64, 93, 118, 228, 499, 515
Чорна, г. 15
Чорне море (Black Sea) 12, 210, 242, 323,
366, 402, 404
Чорногузка, р. 75, 83, 507
Чортківський пов./р-н 28, 73, 501, 524
- Ш**
- Шарпанці, с. 80, 516
Швейків (Грудололюбівка), с. 73, 522
Швейцарія 136
Швеція 169, 264, 298, 304, 305
Шершенівка, с. 505
Шимківці, с. 73, 519
Шипівці, с. 84, 85, 120, 124, 132, 500
Шипківці, с. 233
Шпанів, с. 83, 367, 532
Шпиколоси, с. 14
Шумбар, с. 46, 501, 524
Шумськ, м. 37, 242, 256, 284, 293, 311, 315,
336, 524
Шумський р-н 46, 54, 55, 315, 384, 501, 524
- Ю**
- Юшково (Juszkowo), с. 136
- Я**
- Яворівський р-н 500
Якимівці, с. 55, 522
Ямпіль, с. 93, 238, 499
Ясенів, с. 14
Яструбичі, с. 242, 393, 401
- А**
- Altenerding, с. 136
Askeby, с. 308
- В**
- Babi Dół-Borcz, п. 198
Baekkegård, місц., п. 135
Basel-Kleinhüningen, місц., п. 136
Blučina, с. 136
Bonassac, місц. 167
Bordesholm, с. 136
Bornholm, о. 168
Brigetio, п. 176
Bröndum, с. 304
Buczek, с. 264
Byrkja, місц. 308
- С**
- Cebłowice Duże, с. 382

Chmielów Piaskowy, п. 158

Chorula, с. 158

D

Dahlhausen, місц. 306

Dobritz, с. 283

Dresden, м. 283

Dybäck, місц. 298, 299

E

Eken, місц., п. 136

Epöl, с. 308

Fröjels, місц. 304

Fröslunda, м. 304

G

Germania magna, пер. 175

Gościeradów, с. 152

Gotland, о. 168, 304

Grzybów, с. 169

I

Ittenweiler, м. 367

J

Jakuszowice, с. 136, 170

Jevíčko, м. 321

K

Karczewiec, с. 127

Kamieńczyk, с. 169

Klepin, с. 264

Kluczewo, с. 264

Kopaniewo, с. 264

Krasnik-Piaski, місц., п. 159

Krasusze-Gołowierzchy, місц., п. 159

Kobyłany, с. 151

Kosewo (Kossewen), с. 159, 161

L

Lärbro, с. 304, 307, 308

Lustebuhr (Włóścibórz), с. 304

Lyderslev, с. 304

M

Masów, с. 382

Miętke (Mingfen), с. 153

N

Neuguth, місц. 129

Nová Ves, с. 322

Nydam, місц., п. 135

O

Opatów, м. 198

Ostrówek, с. 169

Opoka, с. 151, 152

P

Prusewo, с. 136

R

Rabekkegaard, місц. 307

Rheinzabern, м. 367

Rud, місц. 304

S

Siedlików, с. 321

Sikucin, с. 170

Snartemo, с. 136

Sokołówек, с. 170

Stołp, п. 304

Straubing, м. 308

Szwajcaria, місц., п. 159

T

Taurapilis, с. 136

Thorsberger Moor, місц. 136

V

Veiberg, місц. 308

Vejle, м. 304

Velké Chvalovice, місц. 322

Vrinders Mark, місц. 304

W

Wilanów, місц. 127

Wyszembork, с. 151

Z

Zezoux, місц. 367

Złaków Kościelny, с. 170

Żabin, с. 170

Żerniki Wielkie, с. 136, 283

Наукове видання

ОНИЩУК Ярослав Іванович

**НАСЕЛЕННЯ
ЗАХІДНОЇ ВОЛИНИ
ТА ЗАХІДНОГО ПОДІЛЛЯ
У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ І ТИС. Н. Е.:
КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ**

Монографія

Редактор *Мар'яна Михалюк*
Технічний редактор *Світлана Сенік*
Коректор *Юліанна Бурка*
Комп'ютерне верстання *Світлани Сенік*
Обкладинка *Василя Рогана*

На обкладинці зображено
сучасний вигляд та художню реконструкцію поселення Дудин-II
Бродівського району Львівської області

Формат 70x100/16. Ум. друк. арк. 45,8+0,3. Тираж 300 прим. Зам.

Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, м. Львів, Україна, 79000.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовників
і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 3059 від 13.12.2007 р.

Видруковано у книжковій друкарні «Коло».
вул. Бориславська, 8, м. Дрогобич, Львівської обл., 82100.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовників
і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК №498 від 20.06.2001 р.